

THEATRUM HUMANAE VITAE

СТУДІЇ НА ПОШАНУ
НАТАЛІ ЯКОВЕНКО

Laurus

M. J. [unclear]

THEATRUM
HUMANAE
VITAE

THEATRUM HUMANAE VITAE

Studia in honorem
Natala Jakovenko

Kiyovia
Laurus
MMXII

THEATRUM HUMANAE VITAE

Студії на пошану
Наталі Яковенко

Київ
Laurus
2012

Theatrum Humanae Vitae.

Студії на пошану Наталі Яковенко. — Київ: Laugus, 2012. — 624 с.; іл.

Наукові статті, що увійшли до збірника на пошану знаного українського історика, професора Національного університету «Києво-Могилянська академія» Наталі Яковенко, за тематикою значною мірою наближаються до її власних наукових зацікавлень. У першому розділі книги також уміщено матеріали, що розкривають значення праць Ювілярки у сучасній історіографії та розповідають про важливі моменти і періоди її життєвого шляху. Опублікований повний список праць Наталі Яковенко — від перших статей до книг та інтерв'ю — дає уявлення про широту інтересів, популярність і запотребуваність доробку Авторки в Україні і далеко за її межами.

Редколегія:

*Наталя Білоус, Лариса Довга, Віталій Михайловський,
Наталя Старченко, Максим Яременко*

В оформленні книги використано ілюстрації з видання:
Iconologia di Cesare Ripa Perugino cavalier di SS Maritio et Lazario.
Divisa in tre libri (Venetia, 1645)

Фото на фронтисписі *Павла Чебурея*

Видання стало можливим завдяки фінансовій допомозі
Канадського інституту українських студій
(Canadian Institute of Ukrainian Studies; Канада, Едмонтон),
Фонду катедр українознавства
(Ukrainian Studies Fund, Inc.; США, Гарвард),
Міжнародного фонду «Відродження» та
приватних жертводавців

Зміст

Іла Gratulatoria	9
Біографія праць (1974–2012) Наталі Яковенко	11

Частина I. *Dedicatio*

<i>Ірій Плохій</i> . Наталя Яковенко: портрет історика у зворотній перспективі	35
<i>Гнатюк, Томаш Стрик</i> . Олюднення Давньої Речі Посполитої	62
<i>Іла Chynczewska-Hennel</i> . О możliwości historyka...	70
<i>Редколегії</i> . Не тільки наукою живуть учені...	78
<i>Борисюк</i>або 3 історії «Клубу Кавопивців»	79

Частина II. *Studia*

<i>Ірій Войтович</i> . Чи була Русь державою?	95
<i>Іссій Толочко</i> . Літописне обрамлення русько-візантійського договору 911 року	108
<i>Ілана Вілкул</i> . Походження «Промови Філософа» у Повісті временних літ	113
<i>Іван Дмитро Александрович</i> . Найдавніша ікона Покрову Богородиці: доповнення до джерел іконографії та хронології	126
<i>Ірій Зема</i> . Від Царгорода до Вільнюса: «Оповідання проти латин» і початки православної полеміки	135
<i>Фрис</i> . Відображення уявлень про гріховні вчинки у покрайніх записках давніх українських кирилических книг	150
<i>Ілій Михайловський</i> . Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрета	162
<i>Ірій Зазуляк</i> . Кара, милість і колективна відповідальність у старостинському правосудді Руського воеводства XV століття	178
<i>Іван Дмитро Поліщук</i> . Перший маршалок Волинської землі (1463–1486) Олізар Шилович з роду Кірдеєвичів: від геральдичної легенди до місця в соціальній ієрархії	189

<i>Володимир Собчук.</i> Ровенська волость: формування, склад і власники (до середини XVI століття)	196
<i>Константин Ерусалимский.</i> Империя ad hoc и ее враги: о трудностях интерпретации российских политических дискурсов XVI — начала XVII века	207
<i>Петро Кулаковський.</i> Князь Василь-Костянтин Острозький і справці Київського воєводства	217
<i>Ігор Тесленко.</i> «Ганібель з дому Строцего»: італієць на службі князя Острозького	231
<i>Оксана Задорожна.</i> Формування і територіальний склад Олевської волості Немиричів (XVI — середина XVII століття)	248
<i>Наталія Старченко.</i> «Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»: боротьба за домінування на волинському сеймику 1593 року	259
<i>Леонід Тимошенко.</i> Єпископська альтернатива ставропігійній реформі церкви (неставропігійні братства Київської митрополії кінця XVI — початку XVII століття)	277
<i>Маргарита Корзо.</i> Толкование Декалога в рукописных «Учительных Евангелиях» конца XVI — начала XVII века	288
<i>Наталія Білоус.</i> «Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII столітті	296
<i>Олексій Вінниченко.</i> Infida Pax: московська та шведська політика Речі Посполитої і Владислава IV очима шляхти Руського й Белзького воєводств (за сеймиковими інструкціями послам на сейми 1633–1647 років)	309
<i>Тетяна Григор'єва.</i> Султан говорить!	322
<i>Татьяна Опарина.</i> Свобода и вера в судьбе Анны Смеловской	334
<i>Henryk Litwin.</i> Chorąży kijowski generałowi jezuitów racje wykłada. List Remiana Jelca do Vincenzio Caraffy z 1647 roku o planach powołania uniwersytetu w Ksawerowie na Kijowszczyźnie	350
<i>Frank E. Sysyn.</i> Ukrainian Nation-building in the Early Modern Period: New Research Findings	358
<i>Mirosław Nagielski.</i> Batalia łojowska (31 lipca 1649 r.) w świetle diariusza kancelaryjnego hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła	371
<i>Ярослава Стратій.</i> Концепція чуттєвого пізнання Інокентія Гізеля в контексті схоластичної філософської традиції	389
<i>Лариса Довга.</i> Риси «криптопротестантизму» у покайній поезії Лазаря Барановича	402
<i>Giovanna Brogi Bercoff.</i> The sermons of Antony Radyvylovs'kyj: history, culture, mentality	414
<i>Zenon E. Kohut.</i> “Ruthenian” or “Ukrainian”? : Nation (<i>Narod</i>) in the Political Rhetoric of Hetman Petro Doroshenko	425

<i>Джованна Сьєдіна</i> . «Поема» Fasciculus myrrhae... Йосифа Туробойського (1699)	435
<i>Ігор Скоцилас</i> . До історії шляхетських родів Галицької Русі: Унівський архимандрит і львівський єпископ Варлаам Шептицький (1643–1715)	461
<i>Лілія Бережна</i> . Як намалювати ворога? «Свої» і «чужі» в ранньомодерній українській іконографії	472
<i>Мирон Капраль</i> . Полюбовні угоди та «уклони»: позасудовий захист інтересів львівського шевського цеху у XVII–XVIII століттях	489
<i>Олексій Сокирко</i> . Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII — початку XVIII століття	500
<i>Наталія Пилип'юк</i> . Могилянська Мучениця за «золотую вольность»	511
<i>Катерина Дуса</i> . «Дуже небезпечний злочин»: перелюб у міському праві й судах Волинського та Подільського воеводств кінця XVII–XVIII століття	525
<i>Татьяна Таурова-Яковлева</i> . К биографии казацких старшин	535
<i>Alfons Brüning</i> . Religious Conversions in Early 18th Century Ukraine	539
<i>Микола Крикун</i> . Сторінки з історії містечка Сатанова у світлі магістратських книг XVIII століття	559
<i>Максим Яременко</i> . Демографія проти конфесійного дисциплінування (навчання дітей «закордонного» духовенства у Києво-Могилянській академії XVIII століття)	572
<i>Andrzej Gil</i> . Unijna akcja biskupa chełmskiego Maksymiliana Ryłty w dobrach braclawskich Franciszka Salezego Potockiego w latach 60. i 70. XVIII wieku	588
<i>Леонід Зашкільняк</i> . Метаморфози сучасної Кліо (про нові тенденції світового історіописання на початку XXI століття)	595
Про авторів	605
Summary	610
Contents	621

Tabula Gratulatoria

- Августиняк Уршуля (*Варшава, Польща*)
Аксер Єжи (*Варшава, Польща*)
Бажан Олег (*Київ, Україна*)
Балабушевич Тетяна (*Київ, Україна*)
Бетлій Олена (*Київ, Україна*)
Біленький Сергій (*Київ, Україна*)
Бовуа Даніель (*Париж, Франція*)
Брюховецький В'ячеслав (*Київ, Україна*)
Валявко Ірина (*Київ, Україна*)
Васіляускене Алдона (*Вільнюс, Литва*)
Верстюк Владислав (*Київ, Україна*)
Волошин Юрій (*Полтава, Україна*)
Вольський Мар'ян (*Краків, Польща*)
Ворончук Ірина (*Київ, Україна*)
Галенко Олександр (*Київ, Україна*)
Гирич Ігор (*Київ, Україна*)
Гломозда Костянтин (*Київ, Україна*)
Гончаренко Надія (*Київ, Україна*)
Горобець Віктор (*Київ, Україна*)
Гошко Тетяна (*Львів, Україна*)
Гриневич В'ячеслав (*Київ, Україна*)
Грицак Ярослав (*Львів, Україна*)
вл. Гудзяк Борис (*Львів, Україна*)
Гундорова Тамара (*Київ, Україна*)
Гмітерик Генрик (*Люблін, Польща*)
Демченко Людмила (*Київ, Україна*)
Дзюба Олена (*Київ, Україна*)
Дмитришин Ірина (*Париж, Франція*)
Дмітрієв Михайло (*Москва, Росія*)
Дубровіна Олена (*Київ, Україна*)
Журба Олег (*Дніпропетровськ, Україна*)
Закшевський Анджей (*Варшава, Польща*)
Золтан Андраш (*Будапешт, Угорщина*)
вл. Ігор Ісіченко (*Харків, Україна*)
Йосипенко Сергій (*Київ, Україна*)
Каппелер Андреас (*Відень, Австрія*)
Карліна Оксана (*Луцьк, Україна*)
Касьянов Георгій (*Київ, Україна*)
Квіт Сергій (*Київ, Україна*)
Кірсенко Михайло (*Київ, Україна*)
Клочовський Єжи (*Люблін, Польща*)
Кравченко Володимир (*Київ, Україна*)
Кравченко Володимир (*Харків, Україна*)
Кром Михайло (*Санкт-Петербург, Росія*)
Кузик Тетяна (*Київ, Україна*)
Кульчицький Станіслав (*Київ, Україна*)
Купчинський Олег (*Львів, Україна*)
Лашкевич Губерт (*Люблін, Польща*)
Леп'явко Сергій (*Чернігів, Україна*)
Майборода Раїса (*Київ, Україна*)
Маринович Мирослав (*Львів, Україна*)
Маслійчук Володимир (*Харків, Україна*)

- Мацузато Кімітака (*Саппоро, Японія*)
 Миронова Валентина (*Київ, Україна*)
 Михайлова Олена (*Київ, Україна*)
 о. Мицик Юрій (*Київ, Україна*)
 Мінаков Михайло (*Київ, Україна*)
 Мудрий Мар'ян (*Львів, Україна*)
 Накай Казуо (*Токіо, Японія*)
 Никель Беата (*Краків, Польща*)
 Панченко Володимир (*Київ, Україна*)
 Попович Мирослав (*Київ, Україна*)
 Портнов Андрій (*Київ, Україна*)
 Посохова Людмила (*Харків, Україна*)
 Пришляк Володимир (*Луцьк, Україна*)
 Прокоп'юк Оксана (*Київ, Україна*)
 Ричка Володимир (*Київ, Україна*)
 Саганович Генадзь (*Мінськ, Білорусь*)
 Соболь Валентина (*Варшава, Польща*)
 Стельмашова Антоніна (*Київ, Україна*)
- Столицький Ярослав (*Краків, Польща*)
 Суліма-Камінський Анджей (*Вашингтон, США*)
 Ткачук Марина (*Київ, Україна*)
 Турій Олег (*Львів, Україна*)
 Філіпович Мирослав (*Люблін, Польща*)
 Фінберг Леонід (*Київ, Україна*)
 Флоря Борис (*Москва, Росія*)
 Химка Іван-Павло (*Едмонтон, Канада*)
 Ходана Томаш (*Краків, Польща*)
 Хоменко Ольга (*Київ, Україна*)
 Чемес Валерій (*Київ, Україна*)
 Шандра Валентина (*Київ, Україна*)
 Шаповал Юрій (*Київ, Україна*)
 Шліхта Наталія (*Київ, Україна*)
 Щигел Ришард (*Люблін, Польща*)

Бібліографія праць (1974–2012) Наталі Яковенко

[1974]

1. Доповнення до «Каталогу колекції документів Київської археографічної колекції» // Архіви України. – 1974. – № 1. – С. 50–63. (У співавторстві з Л. З. Гісцовою.)

2. Центральний державний історичний архів УРСР. Нові надходження // Архіви України. – 1974. – № 2. – С. 84–85.

[1977]

3. Центральний державний історичний архів УРСР. Нові надходження // Архіви України. – 1977. – № 3. – С. 75.

[1978]

4. Передумови поширення і характер латинського письма на Правобережній раїні (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) // Архіви України. – 1978. – 6. – С. 8–19.

5. Селянський рух на Україні (середина XVIII – перша чверть XIX ст.): Збірник кументів і матеріалів. – Київ: Наукова думка, 1978. – 534 с. (Співупорядник разом . В. Болотовою, Н. С. Грабовою та ін.)

[1980]

6. Нове джерело про Київський замок // Архіви України. – 1980. – № 2. – 65–68.

[1981]

7. Новые данные к биографии С. С. Ягодыньского // Советское славяноведение. – Москва, 1981. – № 1. – С. 93–96.

8. Показчик документів з історії Києва // Архіви України. – 1981. – № 4. – 13–17. (У співавторстві з Г. І. Кулебою.)

[1982]

9. Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. – Київ: Наукова думка, 1982. – 1 с. (У співавторстві з Г. В. Боряком.)

[1983]

10. Источники изучения латинского письма на Правобережной Украине в нце XVI – первой половине XVII века (на материалах архивных и библиотечных анилищ УССР) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Ленинград, 83. – Вып. 14. – С. 285–299.

11. Палеографія латинського документального письма на Правобережній Україні (вторая половина XVI – первая половина XVII века). Автореф. дисс. канд. истор. наук. – Киев: Институт истории АН УССР, 1983. – 22 с.

Рец.: K[arol]. G[órski] // Studia źródłoznawcze. – Warszawa–Poznan, 1990. – Т. XXXX. – С. 95–96.

12. О языковом составе городских и земских книг Правобережней Украины на протяжении XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVII–XIX веков. Межвузовский сборник научных трудов / Ред. Н. П. Ковальский. – Днепропетровск, 1983. – С. 64–72.

[1984]

13. Zur Frage der Wechselwirkung zwischen Lateinischer und Kyrilischer Schrift in der Ukraine (Ende des 16. – 1. Hälfte des 17. Jahrhundert) // Scrittura e civiltà. – Torino, 1984. – Vol. 8. – S. 161–184 + 12 tabl.

Рец.: K[arol]. G[órski] // Studia źródłoznawcze. – Warszawa–Poznan, 1990. – Т. XXXX. – С. 95–96.

14. Маловідоме джерело з історії давнього Києва // Архіви України. – 1984. – № 5. – С. 42–44. (У співавторстві з Г. В. Боряком.)

[1985]

15. Латинські школи в Луцьку у XVI ст. // Минуле і сучасне Волині. Тези Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк, 1985.

16. Соціальна термінологія латинського документа українського походження XIV–XVI ст. // Іноземна філологія. – Вип. 80. – Львів: Львівський університет ім. І. Франка, 1985. – № 21. – С. 82–90.

17. 14 серпня 1018 року // Київ. – 1985. – № 7.

18. Ключ від воріт руської торгівлі // Київ. – 1985. – № 11. – С. 138–139.

19. «Я привів тебе туди, де кінчається моя земля...» // Київ. – 1985. – № 12. – С. 117–118.

[1986]

20. «Серед чистого поля над річкою Ірпінню...»: Мачей Стрийковський про події 1320 року // Київ. – 1986. – № 3. – С. 147.

21. «И понесоша его из города Киева» // Київ. – 1986. – № 4. – С. 151–152.

[1987]

22. Родовая антропонимия Правобережней Украины как отражение социальной структуры общества (по актам конца XIV – XVI веков) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. 19. – Ленинград, 1987. – С. 22–38. (У співавторстві з Г. В. Боряком.)

[1988]

23. Состав волинского землянства середины XV в. (по данным Книги земельных данин Казимира IV) // Литовская Метрика: Тезисы докладов межреспубликанской научной конференции. – Вильнюс, 1988. – С. 15–17.

24. Нове джерело до історії Острозької школи – першого учбового закладу вищого типу у східних слов'ян // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції: Тези респ. конференції. – Львів, 1988. – С. 40–42.

25. Канцелярії судово-адміністративних осередків Володимира XVI ст.: персональний склад і напрямки діяльності // *Минуле і сучасне Волині: Тези II Волинської історико-краєзнавчої конференції*. – Луцьк, 1988. – С. 46–50.

26. Про наукову коректність та культуру видань Археографічної комісії // *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези респ. наради*. – Київ, 1988. – С. 151–156.

27. Латинская палеография // *Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория*. – Киев: Наукова думка, 1988. – С. 103–109.

28. [Рец. на: Е. Н. Дзюба. Просвещение на Украине. Вторая половина 16 – первая половина 17 в. – Киев: Наукова думка, 1987]: Дослідження про розвиток освіти на Україні // *Український історичний журнал*. – 1988. – № 10. – С. 149–151.

29. [Ред.:] Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези респ. наради. – Київ, 1988. – 252 с. (Член редколегії.)

[1989]

30. Наукова конференція, присвячена 400-літтю Третього Литовського Статуту // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 1. – С. 157–158.

31. Еволюція складу шляхти-землевласників Волині протягом XVI – першої третини XVII ст. // *Минуле і сучасне Волині: Тези III Волинської історико-краєзнавчої конференції*. – Луцьк, 1989. – С. 148–151.

32. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // *Архіви України*. – 1989. – № 5. – С. 68–71.

33. Хто був першим і хто останнім гетьманом України? // *Історія України в запитаннях і відповідях*. – Вип. 1. – Київ: Знання, 1989. – С. 9–11.

34. Эволюция органов власти и управления Великого княжества Литовского и ее отражение в Литовских Статутах (на примере Киевской земли) // *Третий Литовский Статут 1588 года: Мат-лы научн. конф.* – Вильнюс, 1989. – С. 126–135.

35. Київський літопис першої чверті XVII ст. // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 2. – С. 107–120. (У співавторстві з В. І. Ульяновським.)

36. Київський літопис першої чверті XVII ст. (Закінчення.) // *Український історичний журнал*. – 1989. – № 5. – С. 103–114. (У співавторстві з В. І. Ульяновським.)

37. Дві волинські грамоти (1500 і 1519 р.) // *Мовознавство*. – 1989. – № 1. – С. 63–71. (У співавторстві з В. В. Німчуком.)

38. Просвещение и школа на Украине в XIV–XVII веках // *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII века* / Ред. Э. Д. Днепров. – Москва: Просвещение, 1989. – С. 266–282.

[1990]

39. О роли княжеской прослойки в этнической консолидации земель Правобережной Украины (конец XVI – первая половина XVII в.) // *Спорные вопросы отечественной истории XI–XVIII веков: Тезисы докл. Первых чтений памяти А. А. Зимины*. – Москва, 1990. – С. 313–316.

40. Речь Посполитая – отчизна или государство-завоеватель в сознании украинской шляхты (конец XVI – первая половина XVII в.) // *Славяне: адзінства і мнагастайнасць. Тэзісы ... міжнар. канф.* – Мінск, 1990. – С. 98–100.

41. Погляд у минуле для руху в майбутнє // *Кур'єр ЮНЕСКО*. – 1990. – № 5. – С. 45–48.

42. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни 1648–1654 рр. // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 79–99.

43. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // Архіви України. – 1990. – № 5. – С. 18–23.

44. Українська шляхта XV–XVII століть: до постановки проблеми // Проблеми української історичної медієвістики. – Київ: Інститут історії АН України, 1990. – С. 81–88.

45. Чи вірно, що у Великому князівстві Литовському довгий час державною мовою була руська? // Історія України в запитаннях і відповідях. – Вип. 2. – Київ: Знання, 1990. – С. 5–7.

46. Чи можна вважати повстання Богдана Хмельницького зрадою Речі Посполитій? // Історія України в запитаннях і відповідях. – Вип. 2. – Київ: Знання, 1990. – С. 13–15.

47. Commerce in Ukraine // Ukraine. – 1990. – № 8. – С. 40–41.

48. Відгук на методичні рекомендації // Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за мат-лами науково-методичної наради. – Київ, 1990. – С. 85–90.

49. З побуту старожитної України // Старожитності. – 1990. – № 1. – С. 16. (У співавторстві з О. Дзюбою.)

50. З побуту старожитної України (Закінчення.) // Старожитності. – 1990. – № 2. – С. 16. (У співавторстві з О. Дзюбою.)

51. Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. Зб. док. і мат-лів. – Київ: Наукова думка, 1990. – 405 с. (Співупорядник В. М. Кравченко.)

52. Від упорядників // Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. Зб. док. і мат-лів. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 9–13.

53. Коментарі // Торгівля на Україні. XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. Зб. док. і мат-лів. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 342–405. (У співавторстві з Г. В. Боряком, В. М. Кравченком, О. Ф. Сидоренком.)

54. Коментарі // Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Переклад Я. П. Кравця, З. П. Борисюк. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 116–208. (У співавторстві з Г. В. Боряком, Я. Р. Дашкевичем та ін.)

55. Іменний покажчик // Кирило-Мефодіївське товариство: слідча справа. – Т. 1. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 505–513. (У співавторстві з В. М. Шандрою.)

56. Іменний покажчик // Кирило-Мефодіївське товариство. – Т. 2. – Київ: Наукова думка, 1990. – С. 657–666. (У співавторстві з В. М. Шандрою.)

57. Примітки // А. Я. Ефименко. История украинского народа. – Киев: Либідь, 1990. – С. 427–489.

58. [Ред.:] Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1990. – 107 с. (Член редколегії.)

59. [Ред.:] Гійом Левассер де Боплан. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії,

разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Переклад Я. П. Кравця, З. П. Борисюк. – Київ: Наукова думка, 1990. – 256 с. (Член редколегії.)

[1991]

60. Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму: Збірник наук. праць. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 86–97.

61. Про критерії автентичності поземельних актів XV – першої половини XVII ст. (текстологічний аспект) // Проблеми історичної географії: Збірник наук. праць. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 3–9.

62. Место князей в системе мировосприятия позднесредневековой Украины-Руси // Наш Радавод: Мат-лы междунар. научн. конф. по региональной истории Восточной Европы. – Гродно, 1991. – С. 471–477.

63. У XVI столітті ми жили в правовій державі // Старожитності. – 1991. – № 4 (8). – С. 10.

64. Бояри-шляхта із Заушшя // Старожитності. – 1991. – № 5 (9). – С. 1, 10.

65. Бояри-шляхта із Заушшя (Продовження.) // Старожитності. – 1991. – № 6 (10). – С. 10–11.

66. Бояри-шляхта із Заушшя (Закінчення.) // Старожитності. – 1991. – № 9 (13). – С. 13.

67. Кілька думок з приводу Думи // Старожитності. – 1991. – № 6 (10). – С. 13.

68. Такого не було, бо не могло бути. Спроба презентації Інституту української археографії // Старожитності. – 1991. – № 11 (15). – С. 13.

69. Археографічний вступ // В'ячеслав Липинський. Твори. Історична секція. – Т. 3: Україна на переломі, 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С. XXI–XXII. (У співавторстві з Христиною Пеленською.)

70. Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Підготували до друку Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. – Київ: Наукова думка, 1991. – 338 с. (Співупорядник.)

71. Підкоморські книги Правобережної України кінця XVI – першої половини XVII ст. // [Передмова до:] Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / Підготували до друку Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, В. М. Кравченко, В. В. Німчук, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко, Н. М. Яковенко. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 5–36.

72. [Ред.:] Наш Радавод: Мат-лы междунар. научн. конф. по региональной истории Восточной Европы. – Гродно, 1991. – 602 с. (Член редколегії.)

73. [Ред.:] В'ячеслав Липинський. Твори. Історична секція. – Т. 3: Україна на переломі, 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – 354 с. (Член редколегії.)

[1992]

74. Образ шляхтича в українській літературі церковного кола кінця XVI – середини XVII ст. // Наш Радавод: Мат-лы міжнар. наук. канф. – Гродна, 1992. – С. 329–337.

75. «Чоловік добрий» і «чоловік злий»: з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI – середини XVII ст. // *Mediaevalia Ucrainica*: ментальність та історія ідей. – Т. 1. – 1992. – С. 47–91.

76. Сектор актових і діловодних джерел // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1992. – С. 16–20.

77. Дідовичі-Трипольські – нащадки легендарного Нестора? // Старожитності. – 1992. – № 5 (21). – С. 11.

78. Дідовичі-Трипольські – нащадки легендарного Нестора? (Закінчення.) // Старожитності. – 1992. – № 6 (22). – С. 13.

79. Аксаки, правнуки Тамерлана // Старожитності. – 1992. – № 10 (26). – С. 4.

80. Аксаки, правнуки Тамерлана (Закінчення.) // Старожитності. – 1992. – № 11 (27). – С. 7.

81. Рід Волчка, або Чи жили горностаї в Горностайполі // Старожитності. – 1992. – № 15 (31). – С. 3.

82. Рід Волчка, або Легенда про Олізара-Серба // Старожитності. – 1992. – № 16–17 (32–33). – С. 3.

83. [Ред.:] Наш Радавод: Мат-лы міжнар. навук. канф. – Кн. 1–3. – Гродна, 1992. – 734 с. (Член редколегії.)

84. [Ред.:] Феодосій Софонович. Хроніка з літописців стародавніх / Підг. Ю. А. Мицик, В. М. Кравченко. – Київ: Наукова думка, 1992. – 333 с. (Член редколегії.)

85. [Ред.:] Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 1. – 1992. – 121 с. (Випусковий редактор у співавторстві з О. П. Толочком.)

86. [Ред.:] Український археографічний щорічник. – Вип. 1. – 1992. – 471 с. (Член редколегії.)

[1993]

87. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ: Наукова думка, 1993. – 412 с.

Рец.: Сергій Плохій. Шляхетському роду нема переводу? // Сучасність. – 1994. – № 3. – С. 166–167;

Рец.: Ярослав Дашкевич. Чи була українська шляхта? // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 1994. – № 5 (лютий). – С. 14–15;

Рец.: Б. Н. Флоря // Славяноведение. – 1995. – № 2. – С. 101–105;

Рец.: Василь Ульяновський // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Т. 228. – 1994. – С. 501–515;

Рец.: Daniel Beauvois // Bulletin de l'Association Française pour le Développement des Etudes Ukrainiennes. – Paris, 1995. – Octobre. – P. 3;

Рец.: Teresa Chynczewska-Hennel. Przeciw resentymentom // Znak. – Kraków, 1996. – Styczeń (1), № 488. – S. 171–174;

Рец.: Henryk Litwin // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – Warszawa, 1996. – № III / 2 (6). – S. 264–269;

Рец.: Frank E. Sysyn // Journal of Ukrainian Studies. – 1996. – No. 1–2. – P. 274–280.

88. Латинська мова. Підручник для студентів-істориків. – Київ: Вища школа, 1993. – 360 с. (У співавторстві з В. М. Трипуз.)

89. The Personal Composition of the Kniazal Stratum of Volynie and Central Ukraine from the End of the XIVth to the Mid-XVIIth Centuries. Kniazes in the Light of Law and Tradition // Historical Genealogy – Историческая Генеалогия. – Т. 1. – Екатеринбург, 1993. – С. 32–80.

90. Зрадливий перевертень чи цементуючий фермент нації? (Шкіц до історії української шляхти) // Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки / Ред. Сергій Білокінь. – 1993. – Ч. 1 (6). – С. 183–192.

91. Образ поляка в українській історичній белетристиці // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнар. наук. конф. – Київ: Либідь, 1993. – С. 125–132.

92. Боярские корпорации Киевской и Волынской земель (путь от уставных грамот ко Второму Литовскому Статуту) // Antrasis Lietuvos Statutas 1566. Resp. mokslines konferencijos. – Vilnius, 1993. – С. 38–43.

93. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 77–85.

94. L'image de l'Ukraine dans l'imagination Européenne des XVIe – XVIIIe siècles // Colloque du Centre-Est: critiques, nostalgies, modeles l'Europe du Centre-Est vue par les historiens et les penseurs Européens du XVIIIeme siècle a nos jours. Résumés de communications. – Lille, 1993. – Р. 43–44.

95. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – С. 161–176.

96. Український переклад хроніки Стрийковського кінця XVI – початку XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 1. – 1993. – С. 5–12. (У співавторстві з В. І. Ульяновським.)

97. Меморіальна археографічна експедиція по Чехо-Словаччині: Слідами культурних цінностей, вивезених з України під час Другої світової війни // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – С. 437–445. (У співавторстві з Г. В. Боряком та П. Грімстед-Кеннеді.)

98. Селянський рух на Україні. 1569–1647: Збірник документів і матеріалів / Упор. Г. В. Боряк, Л. Я. Демченко, Н. М. Яковенко та ін. – Київ: Наукова думка, 1993. – 532 с. (Співупорядник.)

99. [Довідкові статті:] Азіанізм. Аїд. Александрія. Аполлон. Арвальські брати. Арістарх Самофракійський. Арістотель. Артеміда. Асклепій. Аттікізм. Ауспіції. Афіна. Афродіта. Вакхлід. Геліодор. Геліос. Геній. Гермес. Гефест. Деметра. Дифірамб. Енкомій. Енторія. Епінікій. Еринії (Евмедіни). Квірін. Кронос. Ксенофонт Ефеський. Лонг. Мани. Мефітіс. Монодична лірика. «На захист Секста Росція». Немесіда. Ненії. Океан. Олімп. «Оратор». Палес. Піета. Піндар. Посейдон. «Про державу». «Про обов'язки». «Про природу богів». «Проти Верреса». Профан. Рем. Рома. Роман. Роман християнський. Ромул. Салії. Селена. Сімонід. Татій Ахілл. Термін. Титани. Уран. Фаетон. Феба. «Філіппіки». Харитон. Хорова лірика. Янус // Антична література: Довідник / За ред. С. В. Семчинського. – Київ: Либідь, 1993. – С. 12–13, 13–14, 16–17, 27–28, 29–30, 33–34, 34–35, 37–38, 39–40, 40–41, 41–42, 42–43, 43–44, 54, 65–66, 66–67, 68, 73–74, 77–78, 88–90, 91–92, 119–120, 120, 125–126, 128–129, 153, 164, 165–166, 174–175, 178–179, 187–188, 191–192, 193, 195, 195–196, 201–202, 202–203, 204–205, 210, 223, 223–224, 231–232, 236–237, 237–238, 238–240, 244–245, 245, 248, 250–251, 251–252, 253–254, 254–255, 255–256, 259, 263, 272–273, 277, 279–280, 289–290, 290–291, 292–293, 297–298, 301–302, 304–306, 311.

100. Володимир Ольгердович // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 144–147.

101. Свидригайло Ольгердович // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 147–152.

102. Олелько Ольгердович та Семен Ольгердович // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 152–156.

103. Костянтин Острозький. Костянтин-Василь Острозький // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 156–163.

104. Мелетій Смотрицький // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 175–180.

105. Юрій Немирич // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 265–269.

106. Адам Кисіль // Історія України в особах: IX–XVIII ст. / Ред. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1993. – С. 270–273.

107. [Рец. на:] Архив Русской истории. – Вып. 1. – М., 1992. – 169 с. // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – С. 424–427.

108. [Рец. на:] Przegląd Wschodni. Historia i współczesność Polaków na Wschodzie. – Warszawa, 1991. – R. 1, z. 1. – 219 s. // Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – С. 409–411.

109. [Ред.:] Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 2. – 1993. – 136 с. (Випусковий редактор у співавторстві з О. Толочком.)

110. [Ред.:] Историческая генеалогия / Historical Genealogy. – Т. 1. – Екатеринбург, 1993. – 117 с. (Член редколегії.)

111. [Ред.:] Український археографічний щорічник. – Вип. 2. – 1993. – 471 с. (Член редколегії.)

[1994]

112. Gente Ruthenus, natione Polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. Матеріали міжнар. наук. конф. – Київ, 1994. – С. 97–102.

113. Перші сто літ козащини // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 108–119.

114. Родова еліта – носій «континуїтету реалій» між княжою Руссю і козацькою Україною // Сучасність. – 1994. – № 1. – С. 118–124.

115. Родова еліта як носій «континуїтету реалій» між княжою Руссю і козацькою Україною // Другий Міжнародний конгрес українців: Львів, 1993. Доповіді і повідомлення. Історія. – Частина I. – Львів, 1994. – С. 76–83.

116. Розтягтий світ: культура України-Русі в переддень Хмельниччини // Сучасність. – 1994. – № 10. – С. 59–70.

117. Україна аристократична: генеалогічні новели // На переломі. Друга половина XV – перша половина XVI ст.: Історія України в прозових творах та документах / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1994. – С. 301–343.

118. [Głos w dyskusji:] Między Wschodem i Zachodem. Międzynarodowa konferencja / Red. H. Dylągowa, M. Filipowicz. – Lublin, 1994. – S. 96–97.

119. [Ред.:] В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Київ–Філадельфія, 1994. – 284 с. (Відповідальний редактор.)

120. [Ред.:] Наш Радавод: Мат-лы міжнар. навук. конф. «Царква і культура народаў Вялікага княства Літоўскага і Беларусі XIII – пач. XX ст.». – Гродна, 1994. – 672 с. (Член редколегії.)

121. [Ред.:] Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 3. – 1994. – 134 с. (Випусковий редактор у співавторстві з Л. Довгою і О. Толочком.)

[1995]

122. Posłowie województw wołyńskiego, kijowskiego i bractawskiego na sejmach Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku (próba portretu zbiorowego) // Społeczeństwo obywatelskie i jego reprezentacja (1493–1993) / Red. Juliusz Bardach. – Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 1995. – S. 88–93.

123. Niespodzianki ukraińskiej historii przedstawionej po-łacinie («Camoenae Borysthenides» Jana Dąbrowskiego) // Łacina w Polsce. Zesz. 1–2: Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa / Red. Jerzy Axer. – Warszawa: Wyd-wo Warszawskiego Uniwersytetu, 1995. – S. 45–54.

124. Szlachcic «łaciński» czy «łatynizujący» (uwagi o polskojęzycznym poemacie z Wołynia z 1585 roku) // Łacina w Polsce. Zesz. 1–2: Między Slavia Latina i Slavia Orthodoxa / Red. Jerzy Axer. – Warszawa: Wyd-wo Warszawskiego Uniwersytetu, 1995. – S. 55–59.

125. Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 68–76.

126. Символ «Богохранимого града» у київській пропаганді 1620–1640-х років // Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. 4. – 1995. – С. 52–75.

127. [Голос у дискусії:] Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: Матеріали Перших Берестейських читань / Red. Борис Гудзяк, Олег Турій. – Львів, 1995. – С. 132–134.

128. [Голос у дискусії:] Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали Круглого столу істориків України: Львів – Брюховичі, 27 серпня 1993 року. – Львів, 1995. – С. 62–63.

129. [Ред.:] Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Транслітерація тексту / Підг. О. В. Тодійчук, В. В. Страшко, Р. І. Осташ, Р. В. Майборода. – Київ: Наукова думка, 1995. – 587 с. (Член редколегії.)

130. [Ред.:] Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – Т. 4. – 1995. – 125 с. (Випусковий редактор у співавторстві з Л. Довгою і О. Толочком.)

[1996]

131. У пошуках витоків: проблеми білоруської історіографії Великого князівства Литовського з перспективи 1991–1992 рр. // Історія, історіософія, джерелознавство: Історичний збірник Республіканської Асоціації Українознавців / Red. Л. Довга, Н. Яковенко. – Київ, 1996. – С. 112–137.

132. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої Польсько-української наукової зустрічі / За ред. Леоніда Зашкільняка. – Львів: Видавництво Львівського ун-ту, 1996. – С. 21–30.

133. До питання про методологію вивчення історії України // Генеза. – 1996. – № 4. – С. 118–126.

134. Історія пізнана й непізнана // День. – 1996. – № 3. – 25 вересня. – С. 6.

135. L'image de l'Ukraine dans l'imagination Européenne du XVIe au XVIIIe siècle // Regards sur l'indomptable Europe du Centre-Est du XVIIIe siècle à nos jours. Actes du colloque Villeneuve-d'Asq, 20–23 Septembre 1993 / Textes reunis par J. Kloczowski, D. Beauvois, Y.-M. Hillaire. – Lille, 1996. – P. 261–265.

136. Витоки роду Немиричів // *Marra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Львів – Київ – Нью-Йорк, 1996. – С.156–177.

137. Вшанування Грушевського – підсвідома спроба захиститися від майбутнього // *День.* – 1996. – № 21. – 20 листопада. – С. 6.

138. Несподіванки української історії, викладеної по-латині (до перечитання «*Samoenae Borysthenides*» Йоана Домбровського) // *Діалог культур. Матеріали Перших наук. читань пам'яті Дмитра Чижевського: Кіровоград – Київ, 17–19 жовтня 1994 р.* / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. – Київ, 1996. – С. 109–119.

139. [Голос у дискусії:] Держава, суспільство і церква в Україні у XVII столітті: Матеріали Других Берестейських читань / Ред. Борис Гудзяк, Олег Турій. – Львів, 1996. – С. 30–33, 72–75, 118–121, 172–175.

140. [Рец. на «Беларускі Гістарычны Агляд». – Вип. 1–3. – 1994–1995:] Крок до оновлення історичної науки // *Генеза.* – 1996. – № 4. – С. 195–198.

141. [Рец. на: «Беларускі Гістарычны Часопіс». – Вип. 1. – Мінск, 1993] // *Україна модерна.* – 1996. – № 1. – С. 199–204.

142. [Ред.:] Даниель Бовуа. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Переклад з французької Зої Борисяк. – Київ, 1996. – 415 с. (Наукова редакція у співавторстві з В. С. Шандрою; мовно-наукова редакція перекладу.)

143. [Ред.:] Діалог культур. Матеріали Перших наук. читань пам'яті Дмитра Чижевського: Кіровоград – Київ, 17–19 жовтня 1994 р. – Київ, 1996. – 149 с. (Випусковий редактор у співавторстві з Л. Довгою.)

144. [Ред.:] Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.1. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1996. – 429 с. (Член редколегії.)

[1997]

145. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – Київ: Генеза, 1997. – 311 с.

Рец.: Віталій Пономарьов. Спонування свободою // *Критика.* – 1997. – Ч. 1. – С. 38–39;

Рец.: Ольга Щодра // *Вісник Львівського університету. Серія історична.* – Вип. 33. – 1998. – С. 280–284;

Рец.: Андрэй Радаман // *Беларускі Гістарычны Агляд.* – Мінск, 1998. – Т. 5, сш. 2. – С. 523–527;

Рец.: Stanisław Stępień // *Przegląd Wschodni.* – Warszawa, 1998. – Т. V, z. 2 (18). – S. 361–362.

Рец.: Андрій Портнов. Історія, яка спонукає мислити // *Сучасність.* – 1998. – № 9. – С. 153–155;

Рец.: Олексій Толочко. The Good, the Bad and the Ugly // *Критика.* – 1998. – Ч. 7–8. – С. 24–31;

Рец.: Сергей Грабовский. История Украины без комплексов и брома // *Альтернатива.* – 1998. – № 13–14. – С. 13;

Рец.: Иван Глизь. Історія України, прочитана заново // *Вітчизна.* – 1998. – № 3–4. – С. 147–148;

Рец.: Krzysztof Pietkiewicz // *Roczniki Historyczne.* – Poznań, 1998. – R. LXIV. – S. 271–274;

Рец.: Яремчук В. «Новаторські» синтези: альтернатива національно-державній парадигмі історіописання // *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми.* – Львів, 2004. – С. 85–90.

146. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 11–27.
147. Парадокси інтерпретації минулого в українському ранньонаціональному міфології (на пам'ятках XVII – початку XVIII ст.) // Генеза. – 1997. – № 1 (5). – С. 118–126.
148. Костянтин Острозький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1997. – С. 68–76.
149. Дмитро Вишневецький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1997. – С. 76–84.
150. Василь (Костянтин) Острозький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1997. – С. 119–129.
151. Мелетій Смотрицький // Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Упор. О. В. Русина. – Київ: Україна, 1997. – С. 168–173.
152. Брати/вороги, або Поляки очима українця XVII–XVIII століть // Незалежний культурологічний часопис «І». – 1997. – № 10. – С. 156–167.
153. [Голос у дискусії:] Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії: Київ – Седнів, 18–21 жовтня 1993 р. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1997. – С. 408–413.
154. [Голос у дискусії:] Соціальна напруженість в українському суспільстві // Дух і літера. – 1997. – № 1–2. – С. 51–52.
155. [Рец. на: Зенон Когут. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – Київ: Основи, 1996]: Гетьманська Україна під колесами просвітницьких ідеалів // Сучасність. – 1997. – № 9. – С. 145–149.
156. [Рец. на: Богдан Сушинський. Богдан Хмельницький – гнів і велич України. Есе // Вежа. – 1996. – № 3. – С. 159–203]: Навіщо казка про перевертня? // Вежа. – 1997. – № 6/7. – С. 198–206. (Повторно опубліковано у часописі «Критика»: 1997. – Ч. 2 (2). – С. 29–31.)
157. [Ред.:] Третій Міжнародний конгрес українців: Харків, 26–29 серпня 1996 р. Історія. – Частина I. – Харків, 1997. – 258 с. (Відповідальний редактор.)
158. [Ред.:] Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упор. Т. Б. Ананьєвої. – Київ: Наукова думка, 1997. – 321 с. (Член редколегії.)
- [1998]**
159. Від видавців // Даніель Бовуа. Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад Зої Борисюк. – Київ: Критика, 1998. – С. 7–8.
160. Усход і Запад ва українським прачытаньні // Фрагменты філязофії, культу-ралегії, літаратуры: сярэднеэрапейскі культурны агляд. – Мінск, 1998. – № 1. – С. 51–56.
161. Кілька спостережень над модифікаціями українського національного міфу в історіографії // Дух і літера. – 1998. – № 3–4. – С. 113–124.
162. Забобон про забобони // Критика. – 1998. – Ч. 11 (13). – С. 29.
163. [Ред.:] Бовуа Даніель. Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Переклад Зої Борисюк. – Київ: Критика, 1998. – 334 с. (Наукова та мовна редакція.)
164. [Ред.:] Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – Т. 5. – 1998. – 127 с. (Випусковий редактор разом із Л. Довгою та О. Толочком.)
165. [Ред.:] Оксана Карліна. Історія середніх віків. Підручник для 7 класу середньої школи. – Київ: Генеза, 1998. – 399 с. (Науковий редактор.)

[1999]

166. Герої любі та не любі // Критика. – 1999. – Ч. 4 (18). – С. 18–21.
167. The Conversion of the Ukrainian Nobility – the Social-Cultural Aspect // Churches and Confessions in East-Central Europe in Early Modern Times. Proceedings of the Comission Internationale d’Histoire Ecclesiastique Comparee. Part 3 / Ed. by Hubert Łaszkiwicz. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – P. 78–85.
168. Ruś jako trzeci człon Rzeczypospolitej Obojga Narodów w myśli ukraińskiej pierwszej połowy XVII wieku // Unia Lubelska i jej tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej / Red. Jerzy Kłoczowski, Paweł Kras, Hubert Łaszkiwicz. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – S. 79–88.
169. Почти беспристрастно. Как Михаил Грушевский и Вячеслав Липинский создавали «национальную историю» // Родина. Российский исторический журнал. – Москва, 1999. – № 7. – С. 10–13.
170. Особа як діяч історичного процесу в історіографії Михайла Грушевського // Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському / Ред. Ярослав Грицак, Ярослав Дашкевич. – Львів, 1999. – С. 86–97.
171. Польша і поляки в шкільних підручниках історії, або Тягар давнього і недавнього минулого // Україна і Польша у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття. Конференція під патронатом прем’єр-міністрів України і Польщі: Київ, 25–27 червня 1999 р. – Київ, 1999. – С. 139–146.
172. Топос «з’єднаних народів» у письменстві кінця XVI – середини XVII ст. // Мандрівець. – 1999. – № 4. (Спеціальний випуск. Україна – Польша: діалог культур.) – С. 13–18.
173. Родинна хроніка останньої чверті XVI століття // Український археографічний щорічник. – Вип. 3/4. – 1999. – С. 406–433. (У співавторстві з В. І. Ульяновським.)
174. [Рец. на: Острозька Академія XVI–XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997]: Про енциклопедичну гарячку на прикладі однієї з енциклопедій // Український гуманітарний огляд. – Вип. 1. – 1999. – С. 190–199.
175. [Голос у дискусії:] Феномен популізму в пострадянському просторі: Матеріали українсько-білоруського семінару: Київ, січень 1999 р. / За ред. Олександра Гриценка. – Київ, 1999. – С. 76–77.
176. [Голос у дискусії:] Нова Європа на порозі третього тисячоліття // Дух і літера. – 1999. – № 5–6. – С. 206–207.
177. [Голос у дискусії:] Михайло Грушевський і українська історична наука: Матеріали наук. конф., присвячених Михайлові Грушевському. – Львів, 1999. – С. 344–348.
178. [Ред.:] Каталог стародруків Центрального державного історичного архіву у м. Києві / Упор. Г. В. Боряк, О. Г. Полегайлов, І. О. Циборовська-Римарович, Н. М. Яковенко. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1999. – 266 с. (Член редколегії.)
179. [Ред.:] Раїса Майборода. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. – Київ: Інститут української археографії НАНУ, 1999. – 312 с. (Відповідальний редактор.)
180. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 1. – 1999. – 269 с. (Головний редактор.)

181. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 2. – 1999. – 294 с. (Головний редактор.)

182. [Ред.:] Діалог культур. – Вип. 2. Святе Письмо в українських пам'ятках. – Київ: Інститут східноєвропейських досліджень НАНУ, 1999. – 359 с. (Член редколегії.)

[2000]

183. Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku / Przełożyły Ola Hnatiuk i Katarzyna Kotyńska. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 397 s.

184. Early Modern Ukraine between East and West: Projectories of an Idea // Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World. Towards a Discipline of «Regionology» / Ed. by Kimitaka Matsuzato. – Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2000. – P. 50–69.

185. Espace national et représentations de la patrie dans l'Ukraine moderne // Les frontieres et l'espace national en Europe du Centre-Est. Exemples de quatre pays: Biélorussie, Lituanie, Pologne et Ukraine / Sous la direction de Jerzy Kłoczowski, Piotr Plisiecki, Hubert Łaszkiwicz. – Lublin, 2000. – P. 89–96.

186. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XI. – 2000. – С. 61–73.

187. Про «історичну пам'ять» та «історичні традиції» українців // Напередодні: Україна на рубежі тисячоліть. Експертні оцінки. – Київ: Фонд «Український вимір», 2000. – С. 6–19.

188. Modification du mythe national Ukrainian dans l'historiography // Ukraine, renaissance d'un mythe national. Actes publiés sous la direction de Georges Nivat, Vilen Horsky et Miroslav Popovitch // Europa études. – Geneve, 2000. – nr 10. – P. 117–130.

189. Społeczeństwo, religia, kultura // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel i Natalii Jakowenko. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S. 111–151. (У співавторстві з Т. Хинчевською-Геннель.)

190. [Рец. на: Герої та знаменитості в українській культурі / Редактор-упорядник О. Гриценко. – Київ, 1999]: За что мы любим своих героев // Российско-украинский бюллетень. – Февраль. – Москва–Київ, 2000. – С. 109–110.

191. [Рец. на: В. А. Смолій, В. С. Степанков. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – Київ: Альтернативи, 1999]: У кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – 2000. – С. 58–78.

192. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 3. – 2000. – 315 с. (Головний редактор.)

193. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 4. – 2000. – 291 с. (Головний редактор.)

194. [Ред.:] Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel i Natalii Jakowenko. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 183 s. (Співредактор.)

[2001]

195. Політична культура еліт // Історія української культури: У 5 томах. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття / Гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ: Наукова думка, 2001. – С. 359–372.

196. Реформа «Грецької» Церкви: унія, оновлення православ'я // Історія української культури: У 5 томах. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття / Гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ: Наукова думка, 2001. – С. 505–530.

197. Протестантські і католицькі школи. Замоїська академія // Історія української культури: У 5 томах. – Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століття / Гол. ред. Я. Д. Ісаєвич. – Київ: Наукова думка, 2001. – С. 575–591.

198. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 5. – 2001. – 319 с. (Головний редактор.)

199. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 6. – 2001. – 282 с. (Головний редактор.)

200. [Ред.:] Едвард Кінан. Російські історичні міфи / Переклад Віктора Шовкуна. – Київ: Критика, 2001. – 273 с. (Науковий редактор.)

[2002]

201. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – 415 с.

Рец.: В. Пономарьов. Відтворювання світу // Книжник-Ревю. – 2002. – № 8 (41) (квітень). – С. 6;

Рец.: К. Дикань. Історія, що пройшла паралельно // Український Best. Книжка року'2002. – Київ: Книжник-Ревю, 2003. – С. 231–232;

Рец.: М. Назаренко. Сходами Ешера // Український Best. Книжка року'2002. – Київ: Книжник-Ревю, 2003. – С. 233–234;

Рец.: С. Удовик. Чи є в Україні національна ідея // Український Best. Книжка року'2002. – Київ: Книжник-Ревю, 2003. – С. 234–235;

Рец.: Teresa Chynczewska-Hennel // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – Warszawa, 2003. – Т. XLVII. – S. 239–244;

Рец.: Henryk Gmiterek // Res Historica. – Lublin, 2004. – Zeszyt 17: Z dziejów Lubelszczyzny w okresie od XVI do XVIII wieku. – S. 192–193;

Рец.: Piotr Borek. Druga twarz Ukrainy // Terminus. Półrocznik poświęcony tradycji antycznej w kulturze europejskiej. – Kraków, 2005. – R. VI, zesz. 2. – S. 71–84;

Рец.: Serhii Plokhly. Imagining Early Modern Ukraine: The «Parallel World» of Natalia Jakovenko // Harvard Ukrainian Studies. – 2001. – Vol. XXV, No. 3/4. – P. 267–280;

Рец.: (переклад англійської версії): Сергій Плохій. Уявляючи ранньомодерну Україну // Критика. – 2005. – Ч. 9 (95). – С. 27–30.

202. Латинська мова. Підручник для студентів та аспірантів історичних факультетів. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. – Львів: Український Католицький Університет, 2002. – 468 с. (У співавторстві з В. М. Мироною.)

203. Війна як ремесло, або Ще раз про козацькі війни середини XVII століття // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa, 2002. – Rocznik CIX, nr 3. – S. 119–133.

204. Одна Клію, дві історії // Критика. – 2002. – Ч. 12 (62). – С. 12–14.

205. Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства). 1569–1673. – Київ, 2002. – 983 с. (Співупорядник і співредактор разом з Г. В. Боряком, Л. Я. Демченко, В. М. Кравченком, П. Грімстед-Кеннеді та ін.)

206. [Рец. на: Andrzej Sulima Kamiński. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000; Генадзь Сагановіч. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. – Мінск, 2001]: «Ничого не маєт бити дорожшого над вольность» // Український гуманітарний огляд. – Вип. 7. – 2002. – С. 11–38.

207. [Рец. на: Serhii Plokhly. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. New York: Oxford University Press, 2001]: Ідентичність чи ідентичності, або Про мозаїку українського простору XVII століття // Український гуманітарний огляд. – Вип. 8. – 2002. – С. 29–54.

208. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 7. – 2002. – 292 с. (Головний редактор.)

209. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 8. – 2002. – 272 с. (Головний редактор.)

[2003]

210. О памяти и традиции исторической // *Przegląd Polityczny*. – Gdańsk, 2003. – nr 59. – S. 96–104.

211. The Events of 1648–1649: Contemporary Reports and the Problem of Verification // *Jewish History*. – 2003. – Vol. 17, No. 2 (Special issue: Gezeirot Ta'h: Jews, Cossacks, Poles and Peasants in 1648 Ukraine). – P. 165–178.

212. «Украина между Востоком и Западом»: проекция одной идеи // *Ab imperio: Теория и история национализма в постсоветском пространстве*. – Казань, 2003. – № 2. – С. 395–426.

213. Дилема «наука – дороге сердцу истины» в українській історіографії // Ідентичність і місія Українського католицького університету: Доповіді, промови і дискусії інавгураційних урочистостей 25–29 червня 2002 року. – Львів, 2003. – С. 40–49.

214. La fede del vicino: relazioni tra ortodossi, cattoloci e protestanti in Ucraina nel XVI e XVII secolo // *L'età di Kiev e la sua eredità nell'incontro con l'Occidente. Atti del Convegno. Vicenza, 11–13 aprile 2002 / A cura di Gabriele De Rosa e Francesca Lomastro*. – Roma: Viella, 2003. – P. 181–194.

215. [Рец.: переклад однойменної рецензії з «Українського гуманітарного огляду»: 2002. – Вип. 7] Нічога не має быць дарожшага над вольнасць // *ARCHE*. – Мінск, 2003. – № 1 (24). – С. 72–86.

216. [Голос у дискусії:] Діалоги на межі століть: Стенограми міждисциплінарних семінарів імені Івана Лисяка-Рудницького. – Київ, 1996–2000 рр. / Упорядники: Володимир Кулик та Леонід Фінберг. – Київ: Дух і літера, 2003. – С. 50–51, 106–107, 152, 171–172, 282–283, 379–384, 404–405, 462–465.

217. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 9. – 2003. – 282 с. (Головний редактор.)

218. [Ред.:] Липинський В. Листування. – Т. 1. А – Ж // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Київ – Філадельфія: Смолоскип, 2003. – 959 с. (Мовний редактор.)

[2004]

219. Матеріали до персонального складу канцелярій Волині, Наддніпрянщини та Східного Поділля (остання третина XVI – середина XVII століття) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-ліття. – Т. 1. – Львів, 2004. – С. 320–357.

220. Комментарий [1–3, 5–7, 23, 30–32, 36–39, 41, 82, 93, 95, 103, 115–123, 126–127, 130–136, 139, 143, 150, 271–274, 300–301, 309, 315–318, 327–329, 349, 358–366, 369–386, 388–411, 414–426, 438] // Гийом Левассер де Боплан. Описание Украины, нескольких провинций Королевства Польского, которые тянутся от границ Московии до границ Трансильвании, вместе с их обычаями, способом жизни и ведения

войн / Перевод французского издания 1660 г. З. П. Борисюк; Редакция перевода А. Л. Хорошкевич, Е. Н. Ющенко. – Москва: Древлехранилище, 2004. – С. 373–494.

221. *Jaką wojnę opisuje Szymon Pecalides w poemacie «De bello Ostrogiano» (1600) // Łacina jako język elit / Koncepcja i redakcja naukowa Jerzy Axer. – Warszawa: Wyd-wo DIG, 2004. – S. 271–293.*

222. Розколективізація історії // Критика. – 2004. – Ч. 9–10 (83–84). – С. 35.

223. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società / A cura di Giovanna Siedina. – Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004. – P. 7–37.*

224. Кого топчуть коні звитязного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «*Maiores Wiszniewiecciorum*» // *Journal of Ukrainian Studies. – 2004. – Summer–Winter. – P. 191–217.*

225. У пошуку меценатів та патронів (Могилянський панегірик 1648 р. на честь князя Яреми Вишневецького) // *Наукові записки НАУКМА. – Т. 35: Київська Академія. – 2004. – С. 4–15.*

226. До історії правосвідомості української еліти: обіг правничої літератури в другій половині XVI – середині XVII ст. (Волинь і Наддніпрянщина) // *States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski / Ed. Janusz Duzinkiewicz, Myroslav Popovych, Vladyslav Verstiuk, Natalia Yakovenko. – New York: Ross Publishing Inc., 2004. – P. 1201–1225.*

227. [Ред.:] До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-ліття. – Т. 1–2. – Львів, 2004. – 849 с.; 655 с. (Член редколегії.)

228. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 1. (Наукові записки НАУКМА. – Т. 35.) – 2004. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. В. Яременком.)

229. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 10. – 2004. – 302 с. (Головний редактор.)

230. [Ред.:] *States, Societies, Cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski / Ed. by Janusz Duzinkiewicz, Myroslav Popovych, Vladyslav Verstiuk, Natalia Yakovenko. – New York: Ross Publishing Inc., 2004. – 1288 p. (Співредактор.)*

[2005]

231. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Вид. 2-е, перероблене та розширене. – Київ: Критика, 2005. – 582 с.

Рец.: Д. Валдес. Научный бестселлер об украинской истории // *Комментарии. Деловой и общественно-политический еженедельник. – 2006. – № 3 (16);*

Рец.: Г. Каневська. Свято на вулиці історії // *Друг читача. – № 16 (25 серпня – 7 вересня 2006 р.). – С. 9;*

Рец.: А. Gil // *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Lublin, 2005. – R. 3. – S. 247–249.*

232. Латинська мова. Підручник для студентів та аспірантів історичних факультетів. Вид. 3-е. – Київ: Знання, 2005. – 372 с. (У співавторстві з В. М. Мироною.)

233. Ранньомодерна українська історія: спірні питання опису і методології // *Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології. Матеріали науково-методологічного семінару / Ред. Г. В. Касьянов. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 56–85.*

234. Життєпростір versus ідентичність українського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна/Йоакима Єрлича) // *Україна XVII століття: суспільство, філософія, куль-*

тура. Збірник наукових праць пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2005. – С. 475–509.

235. Кого топчуть коні звияжного Корибута: До загадки киево-могилянського панегірика 1648 р. «*Maiores Wiszniewiecciorum*» // *Synopsis. Essays in Honor of Zenon E. Kohut* / Eds. Serhii Plokhly and Frank Sysyn. – Edmonton: University of Alberta, 2005. – Р. 191–218.

236. Давня Річ Посполита – наша / не наша традиція // *Нова Польща: Спеціальний український номер*. – Варшава, 2005. – С. 85–87.

237. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України // *Доба: Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти*. – 2005. – № 2. – С. 23–25.

238. Образ сусіда в українських підручниках з історії // *Історія та правознавство: Науково-методичний журнал. Спецвипуск «Проблеми змісту шкільного курсу нової історії»*. – 2005. – № 34–36. – С. 73–82.

239. [Переклад:] *Єжи Ключовський. Історія Польщі до кінця XV століття*. Переклала Наталя Яковенко. – Люблін, 2005. – 236 с.

240. [Ред.:] *Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура*. Збірник наукових праць пам'яті професора Валерії Михайлівни Нічик. – Київ: Критика, 2005. – 580 с. (Редактор-упорядник у співавторстві з Л. Довгою.)

241. [Ред.:] *Український гуманітарний огляд*. – Вип. 11. – 2005. – 267 с. (Головний редактор.)

[2006]

242. *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України*. Вид. 3-є. – Київ: Критика, 2006. – 582 с.

243. *Нариси кризової історіографії* // *Критика*. – 2006. – Ч. 1–2 (99–100). – С. 23–27.

244. *Потрапили в історію* // *Критика*. – 2006. – Ч. 7–8 (105–106). – С. 22–25. (У співавторстві з О. Толочком.)

245. *Топас «аб'яднаних народау» у панегіриках князям Астрожським і Заслауським* // *Палітычная сфера*. – Мінск, 2006. – № 6. – С. 49–59. (Переклад з української за книжкою: *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – Київ: Критика, 2002.)

246. *Топос «з'єднаних народів» у панегіриках князям Острозьким і Заславським* // *Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур* / Ред. Володимир Федоров, Ігор Тесленко. – Ізяслав–Острог, 2006. – С. 150–171. (Передрук з книжки: *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – Київ: Критика, 2002.)

247. *Що за війну описує Шимон Пекалід у поемі «De bello Ostrogiano»* // *Метафора спільного дому: Заславщина багатьох культур* / Ред. Володимир Федоров, Ігор Тесленко. – Ізяслав–Острог, 2006. – С. 172–190. (Передрук з книжки: *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – Київ: Критика, 2002.)

248. *Жизненное пространство versus идентичность руського шляхтича XVII ст. (на примере Яна/Йоакима Ерлича)* // *Ab imperio*. – Казань, 2006. – № 4. – С. 101–136. (Переклад однойменної статті у збірнику «*Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура...*» – Київ: Критика, 2005. – С. 475–509.)

249. [Рец. на: Петро Кулаковський. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – Київ, 2006]: Довге чвертьстоліття модернізації // Український гуманітарний огляд. – Вип. 12. – 2006. – С. 37–47.

250. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 2–3. – 2006. – 275 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. В. Яременком.)

251. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 12. – 2006. – 275 с. (Головний редактор.)

[2007]

252. Вступ до історії. – Київ: Критика, 2007. – 375 с.

Рец.: Леонід Зашкільняк // Вісник Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 2009. – Ч. 41. – С. 54–55;

Рец.: Войцех Вжосек. Handbücher або Grundrisse // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 345–357;

Рец.: Handbücher або Grundrisse... Wstęp o *Wstępie do historii* // Sensus Historiae. Studia interdyscyplinarne. – 2010. – Vol. 1. – S. 145–157. (Доповнена версія попередньої рецензії);

Рец.: Михайл Кром. Ремесло історика: нотатки про нову книгу Наталі Яковенко // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 358–366;

Рец.: Александр Філюшкін. З чого починається «Вступ до історії» // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 367–369;

Рец.: Володимир Склокін. Між історіографією та філософією історії // Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 370–376;

Рец.: С. І. Посохов. Розмова про себе та свій фах // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 10. – 2010. – С. 368–371;

Рец.: Лилия Бережная // *Ab imperio*. – Казань, 2011. – № 1. – С. 354–362.

253. Одна Клио, две истории // Отечественные записки. – Москва, 2007. – № 1. – С. 109–117. (Переклад однойменної статті у часописі «Критика»: 2002. – Ч. 12 (62). – С. 12–14.)

254. Академічний підручник: канон і новація // Критика. – 2007. – Ч. 7–8 (117–118). – С. 10–13.

255. Від редактора // Даніель Бовуа. Російська влада та польська шляхта в Україні, 1793–1830 / Пер. Зоя Борисюк. – Львів: Кальварія. – С. 7–10.

256. *Klio w gabinecie genialnego pisarza* // *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: Z kim i przeciw komu?* Warszawa – Kiejdany – Łuck – Zbaraż / *Koncepcja i redakcja naukowa Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer*. – Warszawa: Wyd-wo DiG, 2007. – S. 289–290.

257. *Rekonkwista Ukrainy – Gogol przeciw Sienkiewiczowi* // *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: Z kim i przeciw komu?* Warszawa – Kiejdany – Łuck – Zbaraż / *Koncepcja i redakcja naukowa Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer*. – Warszawa: Wyd-wo DiG, 2007. – S. 319–321.

258. *O tożsamości Rusinów* // *Po co Sienkiewicz? Sienkiewicz a tożsamość narodowa: Z kim i przeciw komu?* Warszawa – Kiejdany – Łuck – Zbaraż / *Koncepcja i redakcja naukowa Tadeusz Bujnicki i Jerzy Axer*. – Warszawa: Wyd-wo DiG, 2007. – S. 336–338.

259. Жарти зі смертю (пародійна мініатюра князя Олександра Заславського на тлі його конфесійної ідентичності) // *Confraternitas: Ювілейний збірник на по-*

шану Ярослава Ісаєвича. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2006–2007. – С. 268–281.

260. [Голос у дискусії:] Україна – Росія: діалог історіографій. Матеріали міжнародної наукової конференції / Ред. В. Ф. Верстюк, В. М. Бойко, С. А. Леп'як, С. М. Плохій. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 74.

261. [Ред.:] Даниель Бовуа. Російська влада та польська шляхта в Україні, 1793–1830 / Пер. Зоя Борисюк. – Львів: Кальварія. – 295 с. (Наукова і мовна редакція.)

262. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 4. – 2007. – 208 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Л. Ткачук та М. В. Яременком.)

[2008]

263. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття: Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-ге, переглянуте і виправлене. – Київ: Критика, 2008. – 470 с.

264. Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегирик «*Tentoria venienti Kioviam*» 1646 р.) // *Nel mondo degli Slavi. Incontri e dialoghi tra culture. Studia in onore di Giovanna Brogi Berkoff / A cura di Maria di Salvo, Giovanna Moracci, Giovanna Siedina.* – Firenze: Firenze University Press, 2008. – Vol. 1. – P. 297–311. (Статтю передруковано під тією ж назвою з незначними розширеннями у часописі «Київська Академія»: Вип. 7. – 2009. – С. 5–17.)

265. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII ст. (спроба «колективного портрета») // *Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка.* – Т. 256. – 2008. – С. 163–190.

266. «Образ себе» – «образ іншого» у шкільних підручниках з історії // Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – Київ: Український Інститут національної пам'яті, 2008. – С. 119–127.

267. Книжка про незвичні речі // Катерина Діса. Історія з відьмами: Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. – Київ: Критика, 2008. – С. 281–284.

268. Київські професори за лаштунками Гадяцької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет) // *350-LECIE Unii Hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Teresy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego.* – Warszawa: DiG, 2008. – S. 305–326. (Статтю передруковано під тією ж назвою з незначними розширеннями у часописі «Київська Академія»: Вип. 9. – 2011. – С. 5–24.)

269. Передмова // *Золоте яблуко. Багатокультурна спадщина давньої Речі Посполитої в Україні. Фотоальбом Сергія Тарасова.* – Київ: ST, 2008. – С. 5.

270. [Голос у дискусії:] Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід. Матеріали Круглого столу: 24 вересня 2008 р. – Дніпропетровськ: Герда, 2008. – С. 19–20, 54–57, 61–63.

271. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 5. – 2008. – 173 с. (Редактор-упорядник у співавторстві з М. Л. Ткачук та М. В. Яременком.)

272. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 6. – 2008. – 218 с. (Редактор-упорядник у співавторстві з Л. М. Довгою та М. В. Яременком.)

273. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 13. – 2008. – 231 с. (Головний редактор.)

274. [Ред.:] Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2008. – 127 с. (Упорядник і редактор.)

[2009]

275. Латинська мова. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 4-ге. – Київ: ВПЦ «Київський університет», 2009. – 455 с. (У співавторстві з В. М. Мироновою.)

276. Choice of Name versus Choice of Path: The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century // *A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography* / Ed. by Georgiy Kasianov and Philipp Ther. – Budapest–New York: Central European University Press, 2009. – P. 117–148.

277. [Українська версія цієї ж статті:] Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.) // *Міжкультурний діалог*. – Т. 1: Ідентичність / Ред. Олена Бетлій, Катерина Диса. – Київ: Дух і літера, 2009. – С. 57–95.

278. A «Portrait» and «Self-Portrait» of the Borderlands: The Cultural and Geographic Image of «Ukraine» in the Sixteenth and Early Seventeenth Centuries // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2008–2009. – Vol. 33–34: Tentorium Honorum. Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday. – P. 487–502.

279. «Польща» и «Литва»: семантика пространств взгледом из Киева (середина XIX – начало XX в.) // *Lietuvos Didžiosios Kunigaistijos tradicija ir tautiniai naratyvai* / Red. Alfredas Bumblauskas, Grigorijus Potašenko. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009. – S. 213–235.

280. Проти стереотипів. Візія історії в шкільних та академічних підручниках // *Європа: минуле і майбутнє. Матеріали міжнар. конференції пам'яті Єжи Гедройця: Київ, 24–26 листопада 2006 р.* / Упор. Оля Гнатюк, Андрій Мокроусов. – Київ: Критика, 2009. – С. 203–214.

281. Лікнеп для професора // *Дзеркало тижня*. – 2009. – № 8 (736). – 7–13 березня. – С. 14.

282. Скільки істориків – стільки уній (з нагоди 440-ліття Люблінської унії) // *Український гуманітарний огляд*. – Вип. 14. – 2009. – С. 9–42.

283. Приймаючи боронюсь... // *Схід/Захід: Історико-культурологічний збірник* / За ред. Володимира Кравченка. – Вип. 13–14. – 2009. – С. 377–380.

284. Київ під шатром Свентольдичів (могилянський панегірик «Tentoria venienti Kioviat» 1646 р.) // *Київська Академія*. – Вип. 7. – 2009. – С. 5–17.

285. Концепція та програми викладання історії України в школі (проект). – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2009. – С. 12–16 (III–IV розділи концепції); С. 18–56 (програми для 5–8 класів); С. 57–90 (програми для 9–10 кл.). (У співавторстві з І. Б. Гиричем та В. В. Верстюком.)

286. [Ред.:] Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / *Зведення та упорядкування пропозицій*: Наталя Яковенко. – Київ: Український інститут національної пам'яті, 2009. – 27 с. (Упорядник-редактор.)

287. [Ред.:] *Київська Академія*. – Вип. 7. – 2009. – 175 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Л. Ткачук та М. В. Яременком.)

288. [Ред.:] *Український гуманітарний огляд*. – Вип. 14. – 2009. – 295 с. (Головний редактор.)

[2010]

289. Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku / Przekład Katarzyna Kotyńska. Redakcja naukowa Teresa Chynczewska-Hennel. – Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2010. – 459 s.

290. «Про Україну можна без краю... : зміни у сприйнятті польськими істориками минулого давньої України // Український гуманітарний огляд. – Вип. 15. – 2010. – С. 79–103.

291. Просторові координати підручників історії України (самодостатність «у Європі» чи «від Європи»?) // Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії в школах Центрально-Східної Європи. – Київ: Видавництво «К.І.С.», 2010. – С. 227–243.

292. Долаючи «підлі часи» (пам'яті Ярослава Ісаєвича) // Український тижень. – 2010. – № 27. – С. 55.

293. Ilu historyków – tyle unii. Uwagi z okazji 440-lecia unii lubelskiej // Unia lubelska. Dziedzictwo wielu narodów / Red. Andrzej Gil. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2010. – S. 35–60. (Скорочений переклад статті з «Українського гуманітарного огляду»: Вип. 14. – 2009. – С. 9–42.)

294. Учні Луцького й Острозького єзуїтських колегіумів у першій половині XVII ст. (спроба «колективного портрета») // Homo Historicus 2009. Гадавік антрапологічної історії / Ред. А. Ф. Смаленчук. – Вільнюс: ЕГУ, 2010. – С. 54–87. (Передрук статті із «Записок Наукового Товариства імені Т. Шевченка»: Т. 256. – 2008. – С. 163–190.)

295. Внесок геральдики у творення «території з історією» (геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI – середини XVII ст.) // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Т. 260, кн. 1. – 2010. – С. 274–298.

296. Післямова // Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. – Київ: Дух і літера, 2010. – С. 155–166.

297. [Ред.:] Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. – Київ: Дух і літера, 2010. – С. 179. (Науковий редактор перекладу і автор коментарів.)

298. [Ред.:] Український гуманітарний огляд. – Вип. 15. – 2010. – 212 с. (Головний редактор.)

299. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 8. – 2010. – 169 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Ткачук і М. Яременком.)

[2011]

300. Historia Ukrainy do 1795 roku / Tłumaczenie Anna Babiak-Owad, Katarzyna Kotyńska. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. – 563 s. (Переклад «Нарису історії середньовічної та ранньомодерної України» за виданням: Київ: Критика, 2006.)

301. Najnowsza ukraińska synteza dziejów Polski: średniowiecze i czasy nowożytne – próba nowego ujęcia // Widziane z zewnątrz. I Kongres zagranicznych badaczy dziejów Polski. – Т. 1 / Red. Michał Baczkowski, Tomasz Gąsowski, Andrzej Nowak, Zenon Piech, Bogdan Szlachta. – Warszawa: DiG, 2011. – S. 157–167.

302. «Погреб тілу моему вибираю с предки моими»: місця поховань волинських князів у XV – середині XVII ст. // Actes testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 2011. – С. 784–808.

303. Київські професори за лаштунками Гадацької угоди (про спробу перетворення Могилянської колегії на університет) // Київська Академія. – Вип. 9. – 2011. – С. 5–24.

304. Від редактора // Анджей Сулима Камінський. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – Київ: Наш час, 2011. – С. 7–11.

305. Русь: Становлення держави та її соціально-політичний розвиток // Історичний атлас України. Найдавніше минуле (Київська держава, Галицько-Волинська держава) / Автор-упорядник Юрій Лоза. – Київ: Мапа, 2011. – С. 143–147, 152–160, 164–166.

306. Wspólne dziedzictwo jako pole współpracy historyków polskich i ukraińskich // Szkice i eseje na dwudziestolecie Międzynarodowego Centrum Kultury. – Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2011. – S. 344–357.

307. Передмова // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали міжнародної конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. / Ред. Наталя Яковенко. – Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2011. – С. 5–8.

308. Шляхта // Політична енциклопедія / Ред. Ю. Левенець, Ю. Шаповал та ін. – Київ: Парламентське видавництво, 2011. – С. 783–784.

309. [Ред.:] Анджей Сулима Камінський. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів, 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура. – Київ: Наш час, 2011. – 263 с. (Науковий редактор.)

310. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 9. – 2011. – 131 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Ткачук та М. Яременком.)

311. [Ред.:] Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали міжнародної конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. – Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2011. – 295 с. (Редактор-упорядник.)

[2012]

312. Імениті й безіменні на околиці Європи (Післямова) // Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI століття. – К., 2012. – С. 324–327.

313. [Ред.:] Київська Академія. – Вип. 10. – 2012. – 230 с. (Головний редактор, редактор-упорядник у співавторстві з М. Ткачук та М. Яременком.)

314. «Освоєний простір»: місця поховань волинської шляхти (середина XVI – середина XVII ст.) // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy / Red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak-Białystok : IBNDKE, 2012. – S. 137–152.

315. Перед викликами часу: українська шляхта і православні ієрархи напередодні та в перше десятиліття козацьких воєн (1638–1658) // Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди його 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 482–497.

316. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – К.: Laugus, 2012. – 448 с.

317. Очерк истории Украины в Средние века и раннее Новое время / Авториз. пер. с укр. В. Рыжковского; научн. ред. перевода А. Толочко. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 768 с.: ил.

Частина I

Dedicatio

Сергій Плохій

Наталя Яковенко: портрет історика у зворотній перспективі

Різні люди належать до різних епох. У декого є своя епоха, у декого – ні. У тих, у кого вона є, стосунки з нею можуть бути різними. Дехто живе у своїй епосі, дехто її випереджає, а дехто відкидає і воліє жити в омріяному минулому, як герої фільму Вуді Аллена «Північ у Парижі». Дехто стає жертвою перехідних епох, опинившись під колесами машини часу, яка відмовляється рухатися виважено та плинно і починає удавати з себе годинниковий механізм. Найщасливішим вдається пережити і перебороти чужу епоху та наблизити і сформуванню свою, яка відтоді стає не тільки своєю. До невеликого кола цих останніх щасливців належить Наталя Яковенко.

Перше враження від ознайомлення з її академічною біографією, – ця людина сформувалася (не могла не сформуватися) у радянський час. Перше враження, яке виникає при ознайомленні з її науковим доробком, – ця людина так ніколи й не стала радянським істориком. Її метеоричне входження в історіографію – явище пострадянське не тільки хронологічно, а й за духом та змістом її внеску. Особиста і наукова доля Наталі Яковенко – це багато в чому історія визрівання, випростовування та входження у світ і свої права українського історіописання доби незалежності.

Цей нарис можна було б назвати більш традиційно – наприклад, «портрет на тлі епохи», та нам ідеться не стільки про створення парадної «парсуни на пошану», де тло стає цілком атрибутивним елементом, скільки про написання об'ємного портрета, у композиції якого задній план є не простою декорацією, а надзвичайно важливим і промовистим елементом розповіді: образ портретованої особи виопуклюється крізь призму доби, у яку ця людина живе, та ідей, які вона чи він сповідує і розвиває. З огляду правил мистецтва репрезентації тут немає нічого нового: «зворотну перспективу» широко застосовували у Візантії, а згодом до неї охоче вдавалися митці стародавнього Києва. Згідно із цим принципом старокиївські іконописці зображували виразнішими та більшими за розміром об'єкти, які були найдалше від них, а точка перетину паралельних прямих лежала не на лінії горизонту, а у оці митця чи глядача. Портрет у зворотній перспективі, таким чином, не тільки

виопуклює і виділяє те, що зазвичай є на задньому плані картини, а й підкреслює суб'єктивність бачення оповідача – промені, які відбиває зображувана постать, сходяться й інтерпретуються саме всередині авторського «я».

Розібравшись із жанром, перейдімо до відтворення й розгляду жанрово найважливішого, того, що традиційно було на задньому плані, а тепер висувається на передній, – інтер'єру епох та ідей. Усі вони пов'язані тут ниткою однієї наукової біографії і, зливаючись із нею, здатні перетворити сухі анкетні дані у тканину суспільного й інтелектуального життя особи, у нашому випадку – Наталі Яковенко¹.

Ритми Гомера

Наталя Яковенко народилася у жовтні 1942 року на Кіровоградщині. Ім'я «невинноубієнного» лідера лєнінградських більшовиків, дане колишньому Єлисаветграду, стало, отже, дальнім фоном, а Друга світова війна – безпосереднім історичним тлом початку її життя. Степове село Миколо-Бабанка, де Наталя Яковенко провела раннє дитинство, тоді належало до Райхскомісаріату Україна. З п'яти- і стокарбованцевих купюр на селян дивилися лєдь усміхнена біля вадівчинка у хустинці та серйозний молодик із поглядом, спрямованим у світле майбутнє, – а поштові марки прикрашав профіль фюрера. Батьки Наталі, які до війни працювали у Києві, перебралися до колишнього маминого села. Після того як вдалося визволити з Дарницького табору смерті батька, Миколу Дмитровича (він потрапив у німецький полон разом з іншими киянами, мобілізованими у 41-му в Радянську армію), сім'я оселилася у хаті, яку колись реквізували у маминої родини під час розкуркулення. Батько працював у відновленому німцями колгоспі. Інженер-будівельник, який до того ж володів німецькою мовою, він займався спорудженням гребель. Здавалось, що родині невимовно пощастило: батько залишився живим після оточення й полону, а родичів не вивезли на роботи до Німеччини (як це сталося з багатьма іншими українцями). Ба більше: вперше після того, як розкуркулили їхню середняцьку родину і продали сусідці-«незаможниці» хату (тим часом родичі опинились у Донбасі, Харкові й Києві), сім'я знову зібралася разом у далекому степовому селі.

Того місяця, коли народилася Наталя Яковенко, 6-та армія генерала Фрідріха Паулюса штурмувала Сталінград. Мало хто сумнівався, що місто ось-ось опиниться у руках німців. У Києві зачинили музей переходової доби, звільнили його директора Олександра Оглоблина і усіх співробітників, серед яких була Наталя Полонська-Василенко – пізніше з нею будуть

¹ Автор висловлює ширю подяку Наталі Яковенко, Мирославу Мариновичу, Геннадію Боряку, Лєсі Довгій, Наталі Старченко, Валерію Земі, Максиму Яременку, Віталію Михайловському, Оксані Задорожній і Тетяні Григор'єві за згоду відповісти на питання, які виникли при написанні цього нарису. Атрибуція цитат з їхніх листів дається у тексті статті. Примітки переважно обмежуються опублікованими інтерв'ю і працями Наталі Яковенко, а також працями її коментаторів та критиків.

порівнювати Наталю Яковенко. Еріх Кох, який керував Райхскомісаріатом з Кенігсберга й Рівного, якось сказав: якщо знайдеться українець, гідний сісти зі мною за один стіл, його доведеться розстріляти. У Райхскомісаріаті українську мову проголосили державною поруч з німецькою, місцева поліція носила синьо-жовті нашивки, але ця символіка відбивала будь-що, тільки не реалії життя. Навесні 1942 року в Бабиному Яру було розстріляно Олену Телігу й десятки інших провідників українського руху. Поліція, яку окупаційна влада залучала до «остаточного розв'язання» єврейського питання, боролася також з радянськими партизанами й українськими націоналістами та відправляла українську молодь на примусову працю до Німеччини. Край готували до прилучення до Райху як сільськогосподарську колонію. Повернення радянської влади, на поразку якої сподівалося чимало селян на початку війни, тепер більшість сприймала як справжнє визволення.

Але радість від повернення наших, як називали у Миколо-Бабанці Червону армію, тривала недовго – усіх чоловіків, яким вдалося уникнути смерті у німецькому полоні й пережити окупацію, мобілізували на фронт і тут-таки кинули у бій: без навчання, без обмундирування, майже не озброєних. Серед мобілізованих «чорнопіджачників» – їх навіть не перевдягли у військову форму – був і батько Наталі Яковенко. Незабаром мама, як і інші жінки у селі, чиїх чоловіків і синів забрали в армію визволителі, отримала повідомлення, що її чоловік «пропав безвісти». Ніхто з мобілізованих не повернувся додому. Наталя Яковенко осиротіла, не маючи і двох років. Історичне тло війни стало першим тлом її життя. Один з ранніх дитячих споминів Наталі Яковенко – жінки, які збиралися у їхній хаті жорнувати. Обговорювали те, що боліло і про що не могли говорити відкрито: розкуркулення, голод, вислання, облави на чоловіків після повернення Червоної армії. Тоді Наталя Яковенко вперше почула слово «вурдалака». Говорили про Сталіна. Коли вона спитала, що те слово означає, на неї сердито цитькнули. Розмови у хаті і поза нею – це були зовсім різні речі. Приватна історична пам'ять і родинний історичний наратив так само відрізнялися від офіційної пам'яті й історичного наративу, як реальне селянське життя від картин безхмарного добробуту у повоєнному блокбастері «Кубанські козаки». Світ приватний і публічний не тільки існували окремо, а й кричущо конфліктували.

Перше чітке усвідомлення того, що навколишній світ ділиться не лише на приватне і публічне, а ще й на міське і сільське, українське і російське, прийшло, коли мама повернулася до Києва і забрала туди доньку-третьокласницю. Наталя Яковенко пішла до української школи, а російську мову вулиці засвоїла, навіть не помітивши лінгвістичного бар'єра. «Просвітили» ж її у рідному селі, куди вона повернулася на канікули і побігла гратися з друзями. Місцевий заводій, почувши, що вона перейшла на російську, ляснув її по обличчю. «Ви бачили, хлопці, – звернувся він до свого гурту, – зиму пробула у Києві, а вже “штокає” і “какає”!» Пізніше Наталя Яковенко з гумором згадувала: «Закон честі зобов'язував вступити в бійку, але я не вступила, бо різко відчула всю глибину свого падіння». Ішлося, звичайно, не просто

про мову, ішлося про культурний код, про прірву між україномовним селом і російськомовним або суржикомовним містом і несвідому «зраду» колишніх друзів. У Києві Наталя Яковенко, у родині якої були не тільки українці, а й росіяни та молдавани, розмовляла «як усі», тобто російською, але закінчила українську школу і, коли настав час думати про дальшу освіту, вступила на українське відділення Київського університету імені Тараса Шевченка. У студентські роки говорити українською стало для неї справою принципу.

Йшов 1962 рік, коли Наталя Яковенко вперше переступила поріг Київського університету. У місті вже два роки діяв клуб творчої молоді — осередок руху, який згодом дістав назву шістдесятників. Того року його провідники Іван Драч і Микола Вінграновський видали свої перші поетичні збірки. У повітрі віяло «відлигою» і початком українського культурного відродження, але першокурсницю українського відділення захопила інша романтика: на лекціях молодий викладач латини Станіслав Семчинський читав напам'ять грецькою уривки з «Іліади» Гомера. Ритм поезії і мелодика неznаної мови заповнили уяву молодої студентки, яка будь-що вирішила навчитися греки. Шоправда, у Києві греку не викладали, тому, дочекавшись кінця навчального року, вона поїхала вступати на класичне відділення Львівського університету, полишивши не тільки рідне місто і маму, а й потенційно блискучу спортивну кар'єру. На той час вона вже двічі ставала чемпіонкою України з академічного веслування: один раз у юнацьких змаганнях у вісімці і вдруге в юніорських змаганнях у четвірці. Галицький Львів не мав традиції академічного веслування, зате мав іншу університетську традицію, якої бракувало столиці Радянської України, — відділення класики і школу класицистів, що сягала ранньомодерних часів. Наталя Яковенко зважилась проміняти дух київських гребців на дух гребців з «Іліади».

Та виявилось, що йти за ритмами Гомера й романтичним покликом душі майже так само небезпечно, як відгукнутися на голос Сирени. У Львові не чекали на молоду киянку. Вона склала іспити і пройшла за конкурсом на перший курс, але декан відмовлявся її зараховувати: чимало іспитів першого курсу вона вже склала, а для другого їй не вистачало греки, німецької і ще кількох предметів. Коли після скарг до Києва дівчину таки зарахували на другий курс, декан поздоровив її зі вступом, попередивши, що її перемога триватиме не далі як до 1 грудня — терміну, до якого слід було скласти всі академічні заборгованості.

Він припустився тактичної помилки, — згадувала пізніше Наталя Яковенко. — Якби не ця фраза, я, мабуть, не подумала б і греку з нуля, і німецьку з нуля, і грецьку й римську історії, і обидві літератури. Але я розсердилася, і перемога стала справою честі. Все, крім німецької, я посклала на п'ятірки й радісно втерла йому носа.

У Львові з романтичної бунтівниці формувалася особа, яка могла не тільки наполягати на своєму, а й досягати того, що вважала своїм. Сильний характер і незаперечні інтелектуальні здібності допомагали здобувати нові перемоги, авторитети значили дедалі менше. Крім, здається, одного. Іван

Андрейчук, куратор групи з семи класицистів, до якої зарахували Наталю Яковенко, теж не визнавав авторитетів і цим завоював довіру молодій студентки, яка крокувала бруківкою Львова не тільки з заліковкою круглої відмінниці, а ще й з сигаретою в зубах і одягнувшись у брюки замість спідниці. Пізніше вона зізналася, що саме Іван Андрейчук посприяв тому, що «сповнений підліткового протесту дітлашок став критично мислячою людиною».

Уродженець Станіславщини, випускник Долинської гімназії, а потім Львівського університету, Іван Андрейчук володів дев'ятьма мовами, та головне – вмів і навчав інших самостійно мислити, постійно ставлячи під сумнів «правдивість» текстів грецьких істориків, які читав разом зі студентами. Він був частиною цілої когорти викладачів дорадянського гарту. За спогадами Андрія Содомори, Андрейчук міг цитувати з пам'яті й інтерпретувати цілі пасажі не тільки з Гомера, а й з Біблії².

Нас учили люди хоч і дуже налякані, але освічені не по-радянськи, а по-австрійськи, – згадувала Наталя Миколаївна свої студентські роки. – Цього інтелектуального формату в мішку не втаїш, і ми дуже чітко розуміли різницю між викладачами нашої (класичної) кафедри й тими, хто зомбував нас істматами... Ми втрапили чи не на останню електричку, бо рештки отих-от «буржуазних» кадрів було вичищено після сумно пам'ятного 1972-го... Нас тим часом ще вчило багато яскравих людей: Михайло Білик, вихованець Гайдельберга й перекладач «Енеїди», Йосип Кобів, перекладач Цицерона й Еразма, Юрій Мушак, перекладач Августина й Платона.

Приїхавши до Львова навчитися читати Гомера, Наталя Яковенко досягнула поставленої мети, але також прийшло усвідомлення реалій академічного і позаакадемічного життя. Класицистів у Львові готували не для замилювання грекою, а для оволодіння базовою латиною, яку потім вони мали викладати у медичних училищах по всій Україні. Молода випускниця Львівського університету збунтувалася. Йшов 1969 рік. Україна і цілий Радянський Союз переживали хвилю інтелігентського захоплення туризмом, лунали пісні про людей, які їхали «за туманом і за запахом тайги», на екранах кінотеатрів демонстрували «Кавказскую пленницю». Замість того щоб викладати латину у Житомирському медучилищі, Наталя Яковенко вирішила взяти довгострокову відпустку та помандрувати автостопом вивчати країну, у якій молодь згодом звикатиме до ідеї «мой адрес не дом и не улица, мой адрес Советский Союз». З досвіду мами, яка більшу частину життя керувала геодезичними експедиціями, Наталя Яковенко знала, що у геодезистів і геологів завжди можна знайти роботу. З розрахунком на такі підзаробітки вони з подругою вирушили у радянську «кругосветку». Повернувшись за рік, побувавши і в горах Кавказу, і в пустелях Середньої Азії, з купою вражень і новим життєвим досвідом. «Головне, – згадувала згодом Наталя Яковенко, – я навчилася спілкуватися з іншими, ніж сама, людьми».

² Содомора А. Висока Долина (Іван Андрейчук) // Содомора А. Лініями долі. – Львів, 2003. – С. 55–96.

Квіти Шевченку

До Києва молода бунтарка повернулася у 1970-му. Тут їй ще й як поталанило: завдяки львівським рекомендаціям непокірну автостопівку взяли викладати латину в Київському університеті. Та за рік вона збунтувалася знову: їй запропонували займатися Гомером, але не літературою, як хотілося, а лінгвістикою (досліджувати прийменникові конструкції). Це було не те, як вона хотіла провести решту свого життя. Двадцятивосьмилітня викладачка столичного університету зробила за тих обставин немислиме – знову змінила курс життя, покинула престижну працю й перспективу кандидатської за фахом і пішла проситися на роботу до республіканського історичного архіву. Її взяли. Греки в архіві не було, Гомером теж не пахло, але Наталя Яковенко й не збиралася довго там засиджуватися. Мріялося про перекладацьку роботу або журналістику. Однак архів несподівано став не тимчасовою зупинкою, а сходинкою до решти життя.

В історичному архіві Наталя Яковенко познайомилася зі студентом-заочником істфаку Київського університету Миколою Матусевичем, а через нього з хлопцями та дівчатами з хору «Гомін», яким керував Леопольд Ященко. Матусевич познайомив Наталю Яковенко також з молодим галичанином Мирославом Мариновичем. Сталося це під час поїздки киян у Карпати. Відтоді Мирослав Маринович намагався скористатися кожною можливістю приїхати до Києва: то був час його захоплення українською київською громадою. Зустрічі й спілкування з Миколою Матусевичем і Наталею Яковенко, довгі розмови за горнятком кави у тісній кухні на її квартирі по вулиці Братиславській були для студента Львівської політехніки справжнім інтелектуальним святом.

Микола веселий, запальний, гострий на язик, – згадував згодом Мирослав Маринович. – Розмови за його участі були своєрідними інтелектуальними «ристалищами», у ході яких народжувалися каскади блискучих полемічних знахідок. ...Наталя зі своїм відточеним іронічним словом якнайкраще йому допасовувала.

Мариновича вразили широка ерудиція і рівень інтелекту нової київської знайомої, він був гордий уважатися її другом і радів із того, що, як він пізніше згадував, Матусевич увів Наталю Яковенко «у сферу тодішньої нашої “фронди” – нарощення внутрішньої автономності, критичної позиції щодо радянського офіціозу, перших нелояльних до влади кроків (організація колядок, свята Івана Купала тощо)». Захоплення українською культурою в умовах Києва початку 70-х років було справою політичною. У 1968 році Леопольда Ященка, дослідника українських народних пісень і організатора масових шедрувань та колядувань у Києві, звільнили з Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії за підпис під колективним листом, у якому засуджувалися закриті московські процеси проти інакодумців. Наступного року Ященко створив хор, який збирався у садибі Івана Гончара і в якому

серед інших співала Ніна Матвієнко. 1971 року хор офіційно розпустили, звинувативши Яценка у націоналізмі, але учасники хору не здалися і перенесли свою діяльність на вулиці Києва, вітаючи киян з новорічними святами щедрівками й колядками. Це було коло друзів і знайомих Наталі Яковенко початку 70-х років.

Особливо запам'яталася Мирославу Мариновичу зустріч з Наталею Яковенко під час його приїзду до Києва 22 травня 1973 року. Того дня вранці він, Микола Матусевич і Наталя Яковенко зібралися з квітами біля пам'ятника Тарасу Шевченку навпроти Київського університету. З середини 60-х років церемонія покладання квітів до пам'ятника поетові у день його перепоховання стала популярним ритуалом серед національно орієнтованої частини київської молоді. Влада кваліфікувала подібні дії як вияв українського націоналізму і застосовувала тиск і репресії, які стали особливо суворими після усунення з України Петра Шелеста. 22 травня 1972 року КГБ затримав навіть майбутнього хрещеного батька російської мафії Семена Могилевича: той випадково опинився біля пам'ятника і, побачивши натовп людей, подумав, що «дають дефіцит». Могилевича, котрий носив модні тоді звислі вуса а ля «Песняри», випустили, але вуса порадили зголити³. У травні 1973 року натовпу біля пам'ятника вже не було – з квітами приходили лише ті, хто відмовився визнати зміну політичного клімату і підкоритися їй. Працівники КГБ взяли під нагляд 34 особи, які з'явилися того дня біля пам'ятника. Серед них були Мирослав Маринович, Микола Матусевич і Наталя Яковенко⁴.

Для Мирослава Мариновича допит, якому його піддали того дня в аеропорту «Жуляни», став Рубіконом: перетнувши його, він відмовився іти на компроміси з владою. Восени 1976 року Мирослав Маринович і Микола Матусевич, якого вигнали з заочного відділення істфаку Київського університету начебто за неуспішність, стали співзасновниками Української Гельсінської групи. Обидва розуміли, що їхній арешт та ув'язнення – справа лише часу. Наталя Яковенко не приєдналася до засновників групи. Її вибір був іншим, і вона відверто сказала про це своїм друзям. Водночас вона поділяла багато думок і настанов тих, хто відкрито кинув виклик всесильній державі. Які це були думки, описав у спогадах керівник групи Микола Руденко: при вступі до групи Мирослав Маринович заявив, що хоче взяти участь у похованні останньої світової імперії. Перші документи УГГ торкалися тем, які згодом стануть визначальними для формування української пострадянської ідентичності й історичної свідомості. «Декларація» Української Гельсінської групи починалася словами: «Ми, українці, живемо в Європі». Її перший меморандум, складений Миколою Руденком і підписаний членами групи, зокрема Матусевичем і Мариновичем, кваліфікував голод 1933 року

³ Див.: Неуловимый Могилевич – спонсор ФБР // Московский комсомолец. – 1999. – 31 августа. (Режим доступу: <http://lib.rin.ru/doc/i/158681p.html>).

⁴ Див.: Касьянов Г. В'язні сумління // Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995. – С. 144.

в Україні як акт геноциду. Від інтересу до української історії й культури, від популяризації українських свят і традицій коло близьких приятелів і знайомих Наталі Яковенко рухалося до засудження злочинів радянської влади, позиціонування України як європейської нації та формулювання своєї мети й завдань у контексті дотримання прав людини та загальнолюдських цінностей⁵.

Влада примусила замовкнути тих, хто сповідував і проповідував ці ідеї, заарештувавши найвідчайдушніших. Мирослав Маринович і Микола Магусевич отримали максимальний термін за статтями, за якими їх було обвинувачено: 7 років таборів і 5 років заслання. На волю вони вийдуть аж у часи перебудови. Тоді відновилися і їхні контакти та дружба з Наталею Яковенко. «Наталія не зрадила, не спаплюжила нас під тиском КГБ, як це часом робили інші», – згадував потім Маринович. Влада їй цього не забула.

Вірус історії

В архіві Наталія Яковенко пропрацювала більше десяти років. Колеги-архівісти, які спочатку здавалися їй диваками, бо говорили про мертвих людей, як про живих, поступово стали зрозумілими й близькими. Вона навіть пам'ятає той день, коли відчула, що підхопила вірус історії. На цей вірус назавжди «захворіла» також Валентина Шандра, згодом Геннадій Боряк й інші працівники архіву. Новонавернена дослідниця історії швидко опинилася у центрі групи, яка створила в архіві власний «паралельний світ». Його інституційним втіленням став «Клуб Кавопивців», очолюваний «Пані Президентом» Наталею Яковенко. Клуб мав свою ієрархію у складі Пана Кавоваріуса, Пана Протоколіста, Пана Консерватора та ін. Члени клубу, виконавши архівну норму, збиралися пити каву та говорити про речі, часто пов'язані з історією, яка виходила за рамки вузько потрактованої архівістики. Адміністрація архіву мусила змиритися з появою цього неформального центру тяжіння.

Для Наталі Яковенко і її друзів це була, на перший погляд, невелика, однак надзвичайно важлива перемога в процесі виборювання хай обмеженого, але простору свободи. КГБ, який ще з початку 70-х проявляв непідробний інтерес до Наталі Яковенко, не міг стерпіти існування невідконтрольного і непрозорого для них простору, тож членів клубу одного за одним почали обробляти на предмет співпраці з «органами». Невідомо, чим закінчилися ці зусилля, але одна особа після начебто успішного вербування прийшла і «розконспірувала» себе перед членами клубу. Витворений кавопивцями паралельний світ був, може, не зовсім незалежним, але цілком автономним від

⁵ Див.: *Маринович М.* Духовний вишкіл Гулагу. Публічні лекції Polit.ua (Режим доступу: <http://polit.ua/lectures/2011/01/26/marun.html>); Деклярація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (Режим доступу: <http://olexa.org.ua/ukr/helsinki/declare.htm>); Меморандум Української Гельсінської групи № 1 «Вплив Європейської Наради на розвиток правосвідомости на Україні» (Режим доступу: <http://olexa.org.ua/ukr/helsinki/memrmd01.htm>).

тоталітарної держави та її уявлень про історію. Зокрема й тому, що «подвійний агент», який залишався активним членом клубу і співтворцем паралельного світу тихих, але незалежних архіваріусів, завжди попереджував і про те, що саме цікавить владу в даний момент, і про чергові хвилі «інтересу» з боку пильного ока КГБ.

За радянської доби архіви й рукописні відділи бібліотек були не тільки пристановищем для політично ненадійних інтелектуалів (саме в таких інституціях у різні часи знаходили прихисток Ярослав Дашкевич, звільнений потім із львівського архіву начебто за невиконання робочої «норми», Олена Апанович чи виключений за «політику» з Львівського університету Іван Сварник), а й останнім притулком для історії як політично незаангажованої дисципліни. Фокус на джерелах і фактографізм викладу стали єдиним доступним за тих обставин заборолом проти дев'ятого валу політизації історичної науки. Роки хрущовської відлиги допомогли створити легітимний простір для «об'єктивістських» досліджень джерел, адже джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни раптом стали в пошані далеко поза межами архівів. Лідери нового «повернення до джерел», разом із впливовим московським академіком Михайлом Тіхоміровим, який більшу частину міжвоєнного періоду працював у відділі рукописів Державного історичного музею у Москві, відтворювали світ і професійні стандарти історіографії передреволюційної доби. Це було повернення до ідеалів позитивізму, який урятував історичну науку в радянську добу, але зробив це коштом її консервації. Архів рятував, але він і обмежував.

Як багато у кого з «зовнішніх» і «внутрішніх» дисидентів, наукова творчість Наталі Яковенко мала мінімальний стосунок до поточної політики, а отже, не виникало особливої потреби кривити душею у храмі науки. Що може бути далі від політики, ніж палеографія латинського письма в ранньомодерній Україні – тема кандидатського дослідження, обрана Наталею Яковенко у її архівні роки? Та позаяк внутрішня еміграція у ранньомодерну добу була засобом втечі від психологічно й інтелектуально неприйнятної сучасності, вона становила також політичний виклик системі. Водночас це було входженням у період, який не тільки маргіналізувався, а й сприймався з підозрою політичним та історіографічним істеблшментом, для якого будь-яка тема, не пов'язана з історією партії, здавалася неблагонадійною. До того ж ранньомодерні теми розроблялися майже винятково «буржуазними» істориками минулих часів і, що ще небезпечніше, були заповідником «націоналістів» на взірць Михайла Грушевського. «Вичищені» з інститутів Академії наук УРСР на початку 70-х років Михайло Брайчевський, Ярослав Дзира, Олена Апанович та ледве толерований Федір Шевченко досліджували саме цю добу. У 70-х роках вибір нібито аполітичної ранньомодерної теми сприймався як вибір політичний.

Якщо у читанні латини Наталя Яковенко мала кількох і то добрих учителів, у мистецтві читання української історії вона була фактично самоуком. Згодом вона назве подарунком долі той факт, що уникла «фахового» вишко-

лу на радянських істфаках. Обрану тему підтримав Федір Шевченко, але він також сказав молодій дослідниці, що мало чим зможе допомогти – в Україні не було фахівців з латинської палеографії. Наталя Яковенко написала до Москви на адресу видавництва «Высшая школа», яке 1969 року видало монографію Олександри Люблінської «Латинская палеография». Та несподівано відгукнулася і порадила сконтактуватися з її учнем Володимиром Маловим з Інституту історії у Москві. Малов, дослідник французького ранньомодерного письма, погодився стати науковим керівником київської архівістки. З ним вона бачилася всього двічі (включно із захистом), але його розгорнуті зауваги до першого варіанта дисертації, які нараховували 27 сторінок, допомогли їй переосмислити предмет у соціокультурному вимірі. У пригоді став також міжбібліотечний обмін у тодішній Центральній науковій бібліотеці ім. Вернадського АН УРСР, де можна було замовляти з-за кордону товсті фоліанти з палеографії. Західна література та контакти з московськими і ленінградськими вченими дозволили Наталі Яковенко зберегти незалежність від політизованої, проскрибованої і повністю вихолощеної після погрому 1972 року української історіографії. Це була добра, але тимчасова розв'язка.

На початку 80-х Наталя Яковенко формально полишила ділянку архівістики і повернулася до свого першого покликання – класичної філології: перейшла працювати на кафедру загального мовознавства і класичної філології Київського університету. Причини були радше практичні, ніж професійно-світоглядні, адже вірус історії назавжди поселився у душі дослідниці. Для захисту дисертації, яка наближалася до завершення, потрібна була позитивна характеристика, підписана керівництвом, партійними і профспілковими керівниками. В архіві через її добре відомі зв'язки з дисидентами на таку характеристику годі було сподіватися. Допоміг Станіслав Семчинський, чиє читання Гомера 1962 року перевернуло життя молодій студентки. Тепер він завідував кафедрою і знайшов шляхи взяти неблагонадійну архівістку на роботу, яка передбачала постійний контакт зі студентами – контакт, якому КГБ за будь-яких обставин зазвичай намагався запобігти. Але часи мінялися, а бюрократія і формалізм, що наскрізь пронизали суспільство у брежнєвську добу, не обійшли і всесильне відомство політичного нагляду. Семчинський на зауваження Наталі Яковенко про можливі проблеми з її працевлаштуванням сказав: «Обійдемо» – і справді обійшов. Її взяли на роботу, а згодом дали на кафедрі позитивну характеристику. 1983 року в Інституті історії Академії наук у Києві вона успішно захистила кандидатську дисертацію «Палеографія латинського документального письма на Правобережній Україні в другій половині XVI – першій половині XVII століття». Керівник був з Москви, перший опонент з Ленінграда, Україну в дисертаційному тріумвіраті представляв Ярослав Ісаєвич, один з небагатьох українських учених, який зумів зберегти і навіть підняти стандарти ранньомодерної української історіографії в застійні роки.

А потім почалася перебудова. 1985 рік, позначений тектонічними змінами у радянській політиці, став також переломним у долі Наталі Яковенко як науковця. Цього року вона, вийшовши за межі палеографії та допоміжних

дисциплін, вперше публікує статті загальноісторичної проблематики. Протягом року на шпальтах журналу «Київ» виходить серія її коротких заміток на теми української середньовічної та ранньомодерної історії. Вони засвідчили, що новоспечений кандидат історичних наук, а до того ж філолог-класик і колишній архівіст може писати не лише для малотиражних академічних збірників, адресованих вузькому колу фахівців: її жива, не перевантажена професійним жаргоном мова була цікавою і доступною для читачів, суцільною як в історіографії, так і поза нею, а архівна «новизна» сягала рівня, про який носіям жаргону залишалося хіба тільки мріяти. Взірці й авторитети, на яких вона рівнялася, були далеко за межами окресленого і проскрибованого радянською історіографією простору. Армандо Петруччі вплинув на її формування як історика-палеографа, Арон Гуревич став провідником у світ Школи «Анналів». Особливе враження на Яковенко справив есей Ігоря Шевченка «Багатоликий світ Петра Могили». Як зізнавалася вона пізніше, цей есей змусив її задуматися над «видимою і невидимою природою явищ».

Зміни зачепили навіть академічний Інститут історії, який, «вичистивши» зі своїх лав Брайчевського, Апанович і Дзиру, не без підстав уважався оплотом непрофесіоналізму. Колишній завідувач відділом пропаганди ЦК Компартії України Юрій Кондуфор, який у 60-х роках писав у ЦК звіти про несанкціоновані збори молоді біля пам'ятника Шевченкові, у 80-х опинився в кріслі директора Інституту історії і з готовністю відгукнувся на вимоги часу. Для покращення іміджу Інститут потребував нових кадрів, а їх нізвідки було брати, крім як із кола архівістів. У 1987 році Наталя Яковенко за сприяння нового завідувача відділом феодалізму Інституту історії Валерія Смоля перейшла працювати до цієї академічної установи. Зміна інституцій, помножена на зміну політичної, суспільної і наукової атмосфери наприкінці вісімдесятих, спричинила несподіваний для багатьох вибух наукової і науково-організаційної діяльності Наталі Яковенко. Саме у ці роки дослідниця береться розробляти тему, яка стане визначальною у її дальшому злеті на вершину українського історіографічного Олімпу – політична і соціальна історія шляхти. Вона бере участь у міжнародному проекті видання Литовської метрики, вивчає Литовський статут, розпочинає публікувати хроніки та документи з історії торгівлі, пише про погляди українських шляхтичів, долучається до видання матеріалів Кирило-Мефодіївського товариства і працює В'ячеслава Липинського.

Чи творчий злет українських істориків кінця 80-х років закінчиться так само, як злет початку 70-х з вигнаннями та заборонами на професії, сказати напевно не міг ніхто з тих, хто разом з Наталею Яковенко кинувся робити колись неможливе – видавати та друкувати про українську ранньомодерну історію. Невдалий переворот серпня 1991 року пригадав усім, що могло трапитися будь-що, але прихід української незалежності раптом зробив тимчасову свободу писати і друкувати на колись проскрибовані теми довготривалою реальністю. Що така свобода означала для української історіографії, було ще не цілком ясно. Лаштунки історії мінялися, а разом з ними мусив мінятися і спосіб писання про історію.

Визволення Клію

У давньогрецькій міфології – першому інтелектуальному захопленні Наталі Яковенко – муза Клію була «закріплена» за історією. Її ім'я походило від грецького дієслова, яке означає «прославляти», «робити знаменитим». Традиційно Клію зображували з сувоєм пергаменту, стилосом і годинником: муза мала не тільки описувати славні діяння греків, а й вести відлік часу. Сцієнтизація історії у ХІХ, а особливо у ХХ столітті замінила стилос на друкарську машинку, а сонячний годинник на механічний. Наступ позитивізму в історіографії спробував позбавити Клію не лише обов'язку, але й права прославляти. А з приходом до влади тоталітарних режимів муза мимоволі стала полонянкою політики: її змусили не тільки славити одних, але й ганити інших.

Програма визволення Музи з лабет тоталітарної ідеології, якою загорівся історіографічний Київ ще перед здобуттям Україною незалежності, була багато в чому позитивістською і спиралася на візію Клію як богині академічної, цнотливої та політично незаангажованої. Ця програма пов'язувалася з ідеєю повернення до джерел, що її сформулювали українські історики, джерелознавці й архівісти 60-х років. За нових умов наукові візії, які полонили уяву шістдесятників, можна було втілити не лише у структурах «паралельного світу» на зразок «Клубу Кавопивців», а й у цілком офіційних структурах Академії наук. Наталя Яковенко, Геннадій Боряк та інші архівісти радянської доби невдовзі опинилися у перших лавах творців нової академічної структури – Інституту археографії, очоленого Павлом Соханем, досвідченим управлінцем у сфері старої радянської науки, який з ентузіазмом взявся за творення нової української дійсності. Для заснування Інституту були всі підстави: відповідна традиція, архівна база і кадри – архівісти, які зважилися вийти в ширший історіографічний світ, та історики, які зберегли фах коштом тісного зв'язку з джерелами. Цей проект мав відкинути одну історичну традицію – радянську, та продовжити і зміцнити іншу, яка йшла від Київської археографічної комісії середини ХІХ століття, часів, коли вона включала серед своїх співробітників Тараса Шевченка. Наталя Яковенко стала неформальним лідером гурту істориків, які з захопленням кинулися створювати нову інституцію під проводом Павла Соханя, одного з керманців старої радянської історіографії, який з ентузіазмом взявся за проект створення нової української історії. Але невдовзі шляхи багатьох з цих істориків та шляхи керівництва інституту розійшлися. Для того були особисті причини, але йшлося також про різну візію того, куди має рухатися українська історіографія. Наталі Яковенко було затісно не тільки у рамках Інституту археографії, але також у рамках джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, які поруч з археографією стали візитною карткою інституту.

Складні, а холодні та майже голодні 90-ті роки стали для Наталі Яковенко часом прориву у ширший історіографічний світ. 1993 року вона несподівано для багатьох заявила про себе як про одного з лідерів української історіографії, видавши фундаментальну монографію на тему, яка виходила

поза рамки не тільки радянської історичної традиції, але також візії та видавничої програми 60-х. Її «Українська шляхта»⁶ за рівнем знання, опрацювання, осмислення та концептуалізації джерел перевершила все, що вийшло в Україні за щонайменше п'ятдесят попередніх років. Водночас Наталя Яковенко заявила про себе як про енергійного організатора нової української науки, прийнявши пропозицію Ярослава Пеленського стати заступником директора у новоствореному Інституті східноєвропейських досліджень. Подобалося це комусь чи ні, а на українському історіографічному небосхилі з'явилася нова зірка, сходження якої було довгим і повільним, але енергія, котру вона випромінювала, не дозволяла її не помічати чи ігнорувати.

«Українська шляхта» стала відповіддю на низку потужних і суперечливих викликів часу: це і необхідність засвоїти українську до- і не- радянську дослідницьку традицію, і бажання підняти занепалу за радянської доби фаховість до рівня 1917, 1929, 1939 років, і потреба вписати українську історію у коло проблем сучасної історіографії. Те, як Наталя Яковенко відповіла на ці виклики, стало багато в чому визначальним і для неї самої, і для української історичної науки загалом. Сам вибір теми дослідження був відходом від домінантної лінії, сформованої ще на початку ХХ століття у працях Михайла Грушевського та успадкованої шістдесятниками. І для першого, і для другого напрямів домінантним було захоплення козачиною та її історією. Яковенко натомість зосередилася на проклятій і народницькою, і радянською історіографіями шляхти: одні витісняли її за межі українського наративу як національного зрадника, інші – як класового ворога, ще інші – як зрадника і ворога водночас.

Дороговказом на шляху історичних досліджень став для Наталі Яковенко не стільки нещодавно реабілітований і тут-таки ледь не задушений у міцних обіймах історичного істеблішменту Михайло Грушевський, скільки тоді ще малознаний в Україні В'ячеслав Липинський. Послідовники Липинського визначали обличчя української галицької історіографії міжвоєнної доби, а згодом української діаспорної історіографії у Північній Америці. Зав'язані наприкінці 80-х особисті контакти з українськими дослідниками з еміграції, багато з яких ставилися з особливою повагою до спадщини Липинського, сприяли тому, що Наталя Яковенко відвела особливе місце працям та ідеям Липинського у вступі до своєї книжки. Прямими чи опосередкованими «провідниками» ідей Липинського в Україні кінця ХХ століття були директор Інституту східноєвропейських досліджень Ярослав Пеленський та автор на той час уже перекладеної з англійської, але й досі не виданої монографії про Адама Киселя Франк Сисин. Так само як Сисин, Яковенко наслідувала Липинського не в його іпостасі державника, яка була піднята на п'єдестал його послідовниками 30-х–50-х років поза межами України та з захопленням сприйнята багатьма істориками в Україні після 1991 року, а в іпостасі дослід-

⁶ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

ника еліт, і зокрема чи не найпершого в українській історіографії уважно-го історика української ранньомодерної шляхти. У працях Франка Сисина Наталю Яковенко привабили не тільки його спосіб розв'язання політичної дилеми української шляхти, що розривалася між лояльністю до Речі Посполитої та прихильністю до трансформованої у повстанні Хмельницького Русі, але й його увага до дослідження витоків нової української свідомості.

Якщо враховувати програмні настанови Наталі Яковенко, викладені нею у передмові, вступі та післяслові до «Української шляхти», то завданням книжки було зробити те по відношенню до дослідження українських еліт XV – першої половини XVII століття, що Липинський зробив для дослідження її нащадків років Хмельниччини – реабілітувати її в очах національної історіографії та повернути у русло українського національного наративу, звідки її було незаслужено вигнано. «Як же мусимо оцінити вклад українського боярства-шляхти в долю нації», питає Наталя Яковенко наприкінці книжки і дає наступну відповідь: «Боярсько-князівській еліті впродовж XIV – початку XVII ст. історія відвела зовні малопомітну, але вельми важливу роль фундаменту, на якому український народ зводив свій дім у добу середньовіччя». У тому самому середовищі авторка побачила також кілька «примітних психологічних рис українського характеру». Народницька напрямна українського наративу залишалася наразі поза критикою Яковенко. Для шляхти натомість пробиравлося місце в уже існуючій будівлі, але не на відкритих усім вітрам верхніх поверхах, звідки їх здували вітри колонізації та русифікації, а у більш стабільній, хоч зовні і менш почесній пивниці⁷.

З української міжвоєнної і діаспорної історіографії Яковенко запозичує і розвиває ідею України між Сходом і Заходом. Вона почувається також цілком вдома у колі праць старих та найновіших польських авторів і досконало знає українську та російську історіографію проблеми. Яковенко готова була також взяти усе найкраще та найцікавіше з радянського доробку останніх десятиліть, включно з працями Арона Гуревича, російськими перекладами Марка Блока і зацікавленням пізньорадянських істориків Школою Анналів та історією менталітету. Уплив цих праць та історіографічних настроїв позначився в усьому «тілі» книжки з принагідними відступами від соціальної історії в історію політичних і суспільних ідей та уявлень. Абсолютно захоплюючим є авторчине глибоке і майже інтимне знання джерел – результат багатолітньої скрупульозної праці в архівах. В «Українській шляхті» колишня архівістика радянської доби вперше вповні зустрілася з історіографічними напрямками переважно відірваною від архівної бази зарубіжної україністики, а почасти й західної науки у цілому, і змогла витворити принципово нову синтезу, на яку ні та, ні друга, ні третя не спромоглися. До цього українські автори часто-густо не знали або не наважувалися цитувати своїх дореволюційних попередників та нерадянських сучасників. Проте знати і цитувати – це одне, а засвоїти і почати думати у нових незвичних категоріях – зовсім інше. Наталя Яковенко у рекордно короткий час подужала і одне, і друге.

⁷ Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 3–24, 260–271.

«Українська шляхта» мала ознаки нової, але усе ж таки переходною добою української історіографії. Написана розмашисто, барвисто і сміливо (взірцем літературного стилю для Наталі Яковенко була Олександра Єфименко, а не Михайло Грушевський) книжка усе ж таки де-не-де мала родимі плями радянського способу думання і наукового жаргону, від рідкісних фраз на зразок «Об'єктом дослідження, яке пропонується читачеві, є...» до зтягивання феодалізму, а разом з ним і середньовіччя аж у XVII століття. Окремі маркери старої історіографії авторка мусила залишити, бо йшлося таки про докторську дисертацію і вимоги сформованих у радянських традиціях членів Вченої ради; інші залишились там як прикмета переходною добою – їх годі було уникнути у процесі стрімкого входження у нові принципи та методологію дослідження.

Усього чотири роки відділяє появу першої книжки Наталі Яковенко від публікації її, мабуть, найбільш відомої широкому читачеві праці, «Нарису історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття», що вийшла друком 1997 року. «Нарис» знаменував новий етап у розвитку науковця, яка не мала наміру зупинитися на досягнутому, конвертуючи звання доктора наук у перепустку до адміністративних посад, а уже здобутий авторитет – у надійну фортецю. Кожна нова і тим більше велика праця історика була водночас і ризиком, і можливістю думати, рости й розвиватися. З 1992 року Наталя Яковенко разом з Олексієм Толочком і Лесею Довгою почали видавати на той час революційний для України щорічник «*Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*». У центр уваги нових досліджень з української середньовічної і ранньомодерної історії вони поставили майже не заторкувані доти проблеми історії суспільної свідомості. Ці теми стали провідними у викладеному Наталією Яковенко новому баченні української перед-модерної історії. У вступі до «Нарису» вона поставила собі нелегке завдання – розглянути «ряд кризових смуг в історії України через призму глибинних внутрішніх перемін у <...> системі стереотипних цінностей» та «наповнити конкретним змістом» уявлення про Україну як культурне прикордоння між Сходом і Заходом⁸.

Цього разу Наталя Яковенко відкинула як взірець для наслідування не тільки підстави народницького наративу української історії Михайла Грушевського, але також неоромантичну візію В'ячеслава Липинського, зберігши повагу до нього як до історика еліт. Серед інтелектуальних натхненників власної реінтерпретації історії України вона назвала Анджея Камінського (США), Терезу Хинчевську-Геннель (Польща), засновників гарвардської історичної школи Омеляна Пріцака та Ігоря Шевченка, а також їхніх молодших колег Франка Сисина, Зенона Когута й Ореста Субтельного: учених, яким вдалося синтезувати традиції української міжвоєнної історіографії та чільні західні течії 60–70-х років XX століття. «Нарис» разом з хронологіч-

⁸ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С. 5.

но пов'язаним томом Ярослава Грицака⁹ (він охоплює українську історію модерної доби) став продуктом спільного семінару польських, литовських, білоруських і українських істориків, що його на початку 90-х років організував Анджей Камінський. Семінар мав на меті звести найперспективніших істориків з чотирьох країн східноєвропейського прикордоння і разом продумати концепцію написання історій цих країн таким чином, аби позбутися традиційно присутніх там образів «ворогів» і «зрадників». Саме таку історію вдалося написати Наталі Яковенко.

Першим посиланням «Нарису» стала цитата з Арона Гуревича про те, що реконструюючи історію, історик насправді її конструює. Польський історіограф та історик ідей Томаш Стриєк, який присвятив «Нарисові» Наталі Яковенко окремий підрозділ у своєму фундаментальному оглядові української історіографії перших років української незалежності, визначив методу авторки як «культурно-(ре)конструкційну». Головний об'єкт її (ре)конструкції – не державна чи суспільно-політична, а культурна спільнота, предмет дослідження – процес набування цієї спільнотою та її окремими членами ознак окремишньої, протонаціональної, а згодом національної ідентичності. Доробок Олексія Толочка, одностумця в плані уявлень про конструювання минулого й інтересу до історії ідей, лягли в основу висвітлення Наталею Яковенко історії княжої доби. Праці Ігоря Шевченка, Франка Сисина й Терези Хинчевської-Геннель, присвячені пізньому середньовіччю та ранньомодерній добі, стали підґрунтям для авторського синтезу й виходу на новий рівень бачення українського минулого, яке уявлялося дослідниці без «ідеалізованого набору героїко-патріотичних прикладів»¹⁰.

Ніде ця потреба не відчувалася, на її думку, більше, ніж у ділянці інтелектуальної та культурної історії, яка була покладена в основу авторчиного бачення української минувшини. Наталя Яковенко спробувала заповнити цю прогалину, видавши 2002 року збірку есеїв під назвою «Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII століття». Книжка стала природним продовженням праці, що її дослідниця розпочала як редакторка «*Medievalia Ucrainica*» й авторка «Нарису». Вона сама підкреслювала зв'язок цієї збірки зі своєю першою монографією «Українська шляхта», от тільки тепер їй ішлося не про соціальну, а про інтелектуальну й культурну історію шляхти та провідної козацької верстви. Поява збірки фактично завершила перехід Наталі Яковенко від тем, пов'язаних з соціальною історією, у сферу історії ідей. Уплинуло на це чимало факторів: від пізньорадянських праць Арона Гуревича з підкресленим інтересом до аналогічних концепцій Школи «Анналів» до ідей, викладених діаспорянами – Ігорем Шевченком,

⁹ Грицак Я. Нариси історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996.

¹⁰ Яковенко Н. Нарис... – С. 3, 7; Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie. 1991–2004. – Warszawa, 2007. – S. 600–637.

Ярославом Пеленським, згодом Франком Сисиним, які працювали саме у ділянці інтелектуальної та культурної історії. Зіграли свою роль і традиційні інтереси близьких до Яковенко українських медієвістів та ранньомодерників, котрі досліджували переважно наративні джерела, тут, зокрема, слід згадати Олексія Толочка. Здавалося б, природний перехід від «Української шляхти» до тем, пов'язаних з новою соціальною історією, було відкладено. Утім, він таки стався, але трохи згодом і не у працях Яковенко, а у роботах її учнів.

Завдання «Паралельного світу», за словами авторки, — «вловити суб'єктивне, персональне, глибоко приховане в людині». За методологічний ключ до скриньки з прихованими інтелектуальними й культурними скарбами ранньомодерних українських еліт Наталя Яковенко запропонувала історико-антропологічний підхід, який протиставила канонам «національної історії». Її есеї відкрили маловідомий або й зовсім невідомий досі ментальний світ руського князівського прошарку, значною мірою сформований польськими інтелектуальними силами. У панегіриках, написаних на князівську честь ландскнехтами пера, широко використовувалися надбання латинської вченості. Саме автори панегіриків задля обґрунтування провідної ролі князів у руському суспільстві допомогли виокремити протоукраїнський історичний і культурний простір з простору Речі Посполитої. Відбувалося це вже після Люблінської унії, коли польські інтелектуали воліли розглядати Русь коронну, тобто майбутню Україну, окремо від Русі литовської, тобто майбутньої Білорусі, тому князівська візія історичної Русі стала першим прообразом пізніших національних уявлень про Україну та її територію.

«Паралельним світом» Наталя Яковенко ламає більшість усталених в українському народницькому та козакоцентричному наративі стереотипів. Цьому сприяє і представлення сполонізованих, нібито втрачених для України еліт яко головних героїв уже не соціальної, а культурної історії, і презентація польських письменників співтворцями українського культурного простору, і жорстка критика шкільних підручників з історії, де поляки звично змальовуються споконвічними ворогами України¹¹. Сюди ж можна віднести певну дегероїзацію козацьких повстань. Чи не вперше в українській історіографії Наталя Яковенко показала Хмельниччину не лише як героїчний зрив, а й як людську трагедію.

Проте, підважуючи національні історичні стереотипи, дослідниця не ставила собі за мету відмовитися від національної історії як такої. Цього не бачимо не тільки у передмові, але й у тексті самих есеїв, які провадять чітку демаркаційну лінію між історією українською та російською та залишають переважно поза увагою сюжети історії білоруської. Авторці йшлося не про відкинення українського національного наративу як такого, а про очищення історіографії від старих міфів та її методологічне осучаснення.

¹¹ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 8–10.

Цій меті багато в чому сприяв редагований Наталією Яковенко журнал «Український гуманітарний огляд», перший в Україні журнал рецензій, який повів боротьбу з відвертою політизацією історії, рецидивами радянського мислення та нерідкими випадками відвертого плагіату. У наступі на стару історіографію і її рецидиви Яковенко нерідко «викликала вогонь на себе», кидаючи виклик чільним представникам українського історичного істеблшменту, як-от у випадку з її статтею «У кольорах пролетарської революції» про перекочовування радянських стереотипів думання і писання у праці новодержавницької історіографії доби української незалежності¹².

Розколота муза

У 2002 році Наталя Яковенко надрукувала у часописі «Критика» свою, мабуть, найбільш відому статтю «Одна Клію, дві історії». Поштовхом до її написання стала заувага Ярослава Грицака у збірнику матеріалів першої німецько-української зустрічі у справі шкільних підручників: мовилося про те, що між академічною та шкільною історією, а також між цими історіями і масовою історичною свідомістю в Україні не існує належного зв'язку. Відштовхуючись від думки свого колеги, Наталя Яковенко сформулювала тезу про те, що «сфери дидактичної та наукової історій – це різні планети». Ознаки диференціації історичного знання і популярного писання про історію помітні вже у першому виданні «Нарису», де зазначається, що «виховній меті повинна служити відповідна популярна література, тимчасом як обов'язок науки – не відвертатися від свого зображення у дзеркалі, навіть коли воно не лестить». У статті про одну Клію та дві історії ідея поділу між двома історіями суттєво увиразнилася¹³, але, на відміну від Грицака, Яковенко виявляє стурбованість не стільки розривом між академічною і дидактичною версіями, скільки його відсутністю. Вона вважає, що академічній історії не слід залишатися у патріотичному полоні історії дидактичної:

прийшов час, аби вчені врешті зняли однострої бійців-пропагандистів, а сурми, литаври й інші знаряддя прославляння Батьківщини здали до музею історії науки. Бо та ж таки Батьківщина у добу інтернаціоналізації історичного знання потребує від них послуг інакшого характеру. ... Передусім (щоб не було «прикро за державу») йдеться про вирівнювання асиметрії у дискурсах української та західної історіографій. Ясно, що це стане можливим лише за умови, коли українська історія презентуватиметься світові у поняттях і категоріях, які ввійшли в науковий обіг за часів нашої вимушеної інтелектуальної ізоляції, а тому не були засвоєні нами вчасно. Простіше кажучи, йдеться про оновлення методологічного інструментарію¹⁴.

¹² Яковенко Н. У кольорах пролетарської революції // УГО. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 58–78.

¹³ Яковенко Н. Одна Клію, дві історії // Критика. – 2004. – № 9/10. – С. 83–84; Яковенко Н. Нарис... – С. 7.

¹⁴ Яковенко Н. Одна Клію, дві історії.

Наскільки новий методологічний інструментарій був потрібен академічній історії, настільки він ускладнював життя історії дидактичній. Наталя Яковенко вперше відчула це, реагуючи на критику свого «Нарису» з боку співредактора «*Medievalia Ucrainica*» Олексія Толочка, який завважив, що нові методологічні підходи добре прислужилися для подолання забобонів традиційної історіографії, але погано надаються для творення лінійного нарративу національної історії. У своїй відповіді Наталя Яковенко прийняла цю тезу, зазначивши, що довготривалий нарратив не може бути нічим іншим, крім як метафорою, відтак його можна прирівнювати радше до літературного, ніж до історично-наукового тексту. Олексій Толочко звинуватив тоді опонентку у фактичній здачі позицій історії як наукової дисципліни. Наталя Яковенко не погодилася. У другому виданні «Нарису» (2005 року) вона зауважила, що не прагне до чергового «конструювання тяглості з уривчастого й фрагментарного», оскільки так само як її опонент не вірить у тяглість, проте вважає неприпустимою і штучну «денаціоналізацію» історії: «не менш скептично я оцінюю шанси історіографії, що свідомо очищає себе від “національного”, – писала Яковенко, – така операція перетворює її на мертво-народжене есперанто – для всіх і ні для кого»¹⁵.

У новому виданні «Нарису» дослідниця більше не писала про поділ історії на справжню науку і популярну літературу. Здавалося, попри риторику про одну Клію і дві історії чи навіть дві Клію, Наталя Яковенко знайшла спосіб примирити обидві іпостасі однієї богині. Адже «Нарис» був не тільки вдалим прикладом реформування наукового підходу до української історії, але також не менш вдалим прикладом реформування історії дидактичної: його перше видання було затверджено Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів та учнів гуманітарних ліцеїв і гімназій. У тому ж таки 2005 році, коли з'явилося друге видання «Нарису», Наталя Яковенко вперше спробувала подолати прірву між науковою і дидактичною історією, запропонувавши застосувати окремі принципи побудови історичного нарративу, апробовані в «Нарисі», при написанні підручників з історії для середніх шкіл. Існування двох Клію на двох різних планетах стало вдалою метафорою тогочасного реального стану речей в Україні. Звести дві планети разом було справою майбутнього, якщо й можливою, то дуже нелегкою.

Питання реформи шкільної історії вповні захопили Наталю Яковенко після Помаранчевої революції. Україна переживала пік короткочасного економічного піднесення й національного пробудження після несподіваної для багатьох перемоги демократичного блоку на президентських виборах. Новий президент Віктор Ющенко запровадив у політичний лексикон слово «нація», він і його оточення намагалися зробити різкий ривок у бік Євро-

¹⁵ Див.: Толочко О. The Good, the Bad and the Ugly // Критика. – 1998. – № 7/8. – С. 24–31; Яковенко Н. Заборони на заборони // Критика. – 1998. – № 9. – С. 29; Толочко О. Свої своя не познаша // Критика. – 1998. – № 11. – С. 30–31; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 9.

пи: здобути перспективу членства у Євросоюзі і вступити у НАТО. Існувало, однак, чимало проблем на шляху до Європи, серед них і та, що націю, про яку безперервно говорив Віктор Ющенко, насправді треба було ще створити. Джеймс Шерр, один з найуважніших західних спостерігачів і коментаторів українського політичного життя доби президентства Ющенко, влучно відзначив, що український президент хотів привести Україну в Європу, але при цьому мав на увазі Європу початку ХХ століття¹⁶. Йшлося про гучну, але малоефективну кампанію розбудови української національної свідомості. Національна політика Ющенко полягала у спробі форсувати процес українського націєтворення, застосовуючи державний механізм, як це відбувалося у старих країнах Європи наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, а в нових – у міжвоєнний період. Проблема крилася в тому, що Європа давно переросла стадію агресивного націоналізму і будувала спільний дім, приглушуючи відчуття національної ідентичності. Україну, яка «націоналізує» своє населення, у постнаціональній Європі не лише не чекали, а й не хотіли приймати.

Наталя Яковенко, здавалося, мала розв'язку для нерозв'язної, на перший погляд, проблеми української сучасності: як наздогнати європейський потяг, який уже рушив. У лютому 2005 року вона опублікувала програмну статтю під назвою «Нова доба – нові підручники» і закликала до громадської дискусії про потребу реформувати шкільний канон української історії. Покликаючись на європейський і американський досвід, вона вкотре підкреслювала, що шкільні підручники й академічна наука – це різні речі, але пропонувала не відкидати міфи дидактичної історії як такої, а тільки модифікувати їх і осучаснити. За модель бралася трансформація історичних наративів у країнах, які ввійшли до Європейського Союзу і в яких відбувався перехід від «пам'яті війни» до «пам'яті миру». Складність української ситуації Наталя Яковенко усвідомлювала, мабуть, як ніхто інший.

Така модель популярної та шкільної історії виглядає, принаймні в теорії, привабливо, – писала Яковенко. – Але разом з тим перед Україною нині стоять не зовсім ті самі завдання, що перед будівничими «Європейського дому». Бо, декларуючи своє прагнення «увійти до Європи», ми хоч-не-хоч мусимо спершу зліпити до купи те, що хотіли би примістити на малі європейського мультикультуралізму – свою українську ідентичність. Отже, наша популярна історія спершу мусить «домовитися» про більш-менш єдиний для всієї України образ національного минулого, що був би якоюсь продуманою мірою скоординований з уже наявним комплексом уявлень про минуле.

У статті йшлося про те, що наявні підручники не змогли створити національний історичний наратив, прийнятний в усіх регіонах України. Пропагандований у цих підручниках національно-державний погляд на історію більш-менш прижився в центральній Україні, але на сході далі домінувала істо-

¹⁶ Шерр Дж. Російсько-українські стосунки: драма без кінця/підсумків. Виступ на семінарі Українського наукового інституту Гарвардського університету 30 січня 2012 року.

рична свідомість, закорінена в радянській інтерпретації історії, а на заході міцніли націоналістичні тенденції, натхнені порівняно недавнім досвідом боротьби Української повстанської армії. Яковенко вважала, що порятунок можна знайти у зближенні академічної та дидактичної історії. Як приклад потенційно позитивного впливу, який перша мала б справити на другу, вона наводила уявлення про походження українського народу й нації. Професійні історики говорять про походження модерної нації як уявної спільноти з ХІХ століття, автори більшості підручників – про її споконвічні початки.

Коли згадані погляди новітньої науки прокладуть собі дорогу до шкільного підручника (чого поки що не зроблено), тоді ми зможемо говорити про деміфологізацію дотеперішніх уявлень про «вік» української нації, – писала Наталя Яковенко. – Впевнена, це анітрохи не зашкодить нашій національній гордості, навпаки – відкриє дорогу до «українськості» багатьом людям у сьогоднішній багатоетнічній Україні¹⁷.

Проблема з підручниками, які не змогли об'єднати націю, але заблокували українцям вхід у дім загальноєвропейської історії й сучасності, привернула увагу заснованого з ініціативи президента Ющенка Інституту національної пам'яті. У жовтні 2007 року Наталя Яковенко очолила створену при Інституті громадську групу з моніторингу підручників історії, яка розробила пропозиції щодо перегляду канону шкільної історії. Цей канон, стверджували Яковенко та її однодумці, сформувався у перші роки української незалежності за взірцями національно-державницької ідеології з міцним присмаком радянської історіографії мав бути зміненим. У 2008 році Інститут національної пам'яті видав для широкого обговорення серед учителів історії брошуру «Шкільна історія очима істориків-науковців», яка містила вісім ключових блоків. Багато з них прямо перегукувалися з засадами українського історичного нарративу, на яких ґрунтується «Нарис» Наталі Яковенко: це фокус на людині та її мотиваціях, потреба представляти у підручниках різні погляди на історичний розвиток України, територіальний підхід до її історії, представлення українського суспільства як багатокультурного організму, увага до національних і релігійних меншин, вимога припинити мартирологічне представлення історії України як жертви перманентної агресії й колоніальної політики ворожих сусідів. Моніторингова група долучилася до складання нових навчальних планів, намагаючись перетворити загальні принципи шкільного нарративу на чіткі й конкретні вимоги шкільної програми. Йшлося про наступ академічної Клію на її шкільну сестру¹⁸.

Спроба Наталі Яковенко та її однодумців і прихильників, серед яких були Владислав Верстюк, Олексій Толочко, Георгій Касьянов, Леонід За-

¹⁷ Яковенко Н. Нова доба – нові підручники. Про потребу дискусії над підручниками з історії України // Доба. Науково-методичний часопис з історичної та громадянської освіти. – 2005. – № 2. – С. 23–25.

¹⁸ Див.: Минуле треба зрозуміти, – Мар'ян Мудрий. Режим доступу: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?minuie_treba_zrozumiti__maryan_mudriy&objectId=1083654

шкільняк, Ярослав Грицак і Мар'ян Мудрий, реформувати шкільну історію породила дискусію, яка загострила суперечності між українськими істориками різних напрямів, котрі спільно творили український історичний наратив у перші роки незалежності. Незгода між оборонцями традиційної моделі «національної історії» та прибічниками її реформування розколола і кафедру історії Києво-Могилянської академії, яку з 2002 року очолювала Наталя Яковенко. У лютому 2009 року концепцію реформи шкільної програми з історії розкритикував попередник Наталі Яковенко на посаді завідувача кафедрою, колишній голова міністерської комісії з підручників історії Юрій Мицик. У статті, опублікованій в газеті «Дзеркало тижня», Мицик назвав безпідставними заяви членів комісії про те, що чинні шкільні підручники представляють українську націю як продукт домодерної доби і акцентують увагу на боротьбі з агресивними сусідами, виховуючи у школярів комплекс меншовартості. Посилаючись на приклад шкільних підручників Польщі, Румунії, Росії й Ізраїлю, Юрій Мицик відстоював правомірність фокусування підручників на воєнно-політичній історії «титульної» нації. Захищаючи власні позиції, він закидав реформаторам брак уваги до історії козацтва, ігнорування тем колективізації, Голодомору та боротьби УПА проти радянської влади. «Під маркою найсучасніших підходів, – писав Мицик, – пропонуються призабуті стереотипи з арсеналу компартійних ідеологів, російської та польської великодержавно-шовіністичної історіографії»¹⁹.

У тому ж «Дзеркалі тижня» Наталя Яковенко опублікувала відповідь з менш гострою назвою, ніж заключна фраза статті її колишнього близького приятеля, а тепер непримиренного опонента. У статті «Лікнеп для професора» вона назвала позицію Юрія Мицика марксистським догматизмом і полемічно зазначила, що його випад міг би «прикрасити посібник незабутньої пам'яті істмату». Яковенко схвально відгукнулася про підручники першого десятиліття незалежності, але вважала, що вони вже віджили своє: їхньою метою «була декомунізація минулого та формулювання нових цінностей, серед яких найважливішою (і слушно!) виступала національна держава. Цей щабель оновлення школи упродовж 1990-х – початку 2000-х успішно пододала, отже, час креслити нову мапу». Спроби авторів підручників викладати тільки один «правильний» погляд на історію Наталя Яковенко назвала ознакою радянської традиції. На її мапі мав бути не один, а декілька маршрутів, якими мандрівники могли досягнути основної мети – виховати національну гордість у своїх слухачів, але прямувати до цієї мети належало без надмірної «героїзації» минулого.

Історія, яку пропонує сьгоднішній підручник, – писала Яковенко, – це головню історія «барабана і сурми», тобто повстань, боротьби та героїчних чинів, злегка розбавлених вставками про культурні досягнення. Українське минуле і справді не безхмарне, але підручник тим і відрізняється від наукової праці, що він спрямований не тільки на пізнання минулого, а й на прищеплення учневі почуття гордості за свою країну.

¹⁹ Мицик Ю. Нове чи призабуте старе // Дзеркало тижня. – 2009. – 7 лютого.

Завдання, яке поставила Яковенко, було не з простих, адже мало хто в українському історіографічному середовищі вважав, що гордість можна виховати без героїчності²⁰. Історіографічний конфлікт, який довгий час жеврів усередині українського наукового середовища, вийшов на поверхню. Обидві сторони погоджувалися на тому, що підручники 90-х років зробили корисну справу, обидві сторони звинувачували одна одну у використанні методів чи аргументів радянської історіографії. На цьому паралелі кінчалися. Колись єдиний потік української історіографії, який вивів її з полону радянських догм, розділився на дві антагоністичні течії. У цих розбіжностях в інтерпретації шкільної історії проявилось різне бачення моделі майбутнього українського суспільства: візія Юрія Мицика передбачала етнонаціональний підхід до історії та розбудову етнічної за своїми головними ознаками нації. Візія Наталі Яковенко спрямовувалася на творення нації політичної. Суперечка істориків набрала зовсім іншого звучання після чергової зміни політичного режиму в Україні. Поразка помаранчевого табору на президентських виборах 2010 року і прихід до влади антипомаранчевих сил, схоже, поставили під сумнів існуючі до того часу проекти творення української нації. Комісія Наталі Яковенко перестала існувати наприкінці 2011 року, так і не запровадивши змін до українських підручників. З приходом до влади Партії регіонів з підручників було вилучено інформацію про Помаранчеву революцію та позитивно переоцінено роль тільки одного з сусідів України – Росії.

Дискусія, якій бути українській історії та українській нації, якщо не припинилася, то змінила свої параметри. Шлях до Європи виявився забарикадованим не тільки зсередини новим урядом України, а й ззовні самим Європейським Союзом. Росія перейшла в наступ на енергетичному, політичному і гуманітарному полі. За цих обставин український дискурс історичної пам'яті та шкільної історії знову повернувся до проблем виживання нації та російсько-українського протистояння. Європейські ідеї територіально означеної та соціально і культурно плюралістичної української історії почали сприйматися як спроба підігравати адептам «русского мира» і дальшого розрихлення української історичної й національної свідомості в умовах, коли її головний зовнішній конкурент – російський наратив і російська історична ідентичність – рухається шляхом авторитарної консолідації. Зміна політичного клімату вплинула на характер дискусії та відклала багато її невирішених проблем на потім, проте дискусія зовсім не скінчилася. Проблема коня і воза українського національного проекту післярадянської доби: що перше – нація чи Європа, – досі потребує вирішення. Можливо, Україна змінилася на якийсь час політично, але її місце у географічному центрі Європи залишилося незмінним, так само, як незмінним залишається завдання увійти у контекст сучасної світової історіографії²¹.

²⁰ Яковенко Н. Лікнеп для професора // Дзеркало тижня. – 2009. – 9 березня. Див. відгук на полеміку: Зайцева О. Скільки історій у Кліо // Критика. – 2009. – № 3/4.

Див.: Яковенко Н. Назад у світле майбутнє? Режим доступу: <http://www.lstpravda.com.ua/articles/2011/04/5/34553>; Трегуб Г. Наталя Яковенко: підручник української історії

Переплисти Лету

«Історик, як відомо, працює перевізником на переправі між теперішнім і минулим – возить туристів на той бік річки забуття, що її колись називали Летою». Так починається книжка Наталі Яковенко «Вступ до історії», яка вийшла друком 2007 року. Ця праця постала з текстів лекцій, що їх професор Яковенко читала протягом кількох років у Києво-Могилянській академії. У цьому найдавнішому навчальному закладі східних слов'ян, відновленому в незалежній Україні, вона почала викладати ще у дев'яностих, а на початку нового тисячоліття обійняла посаду завідувачки кафедри історії. «Вступ до історії» – це результат не лише лекцій, а й щоденного спілкування зі студентами. Сама Наталя Яковенко назвала його «особистим порахунком окремо взятого історика з історією»²².

«Вступ» став єдиним в Україні університетським підручником про методологію і методику історії. Багато в чому взорований на модель подібних західних підручників, зокрема англомовних, він здійснив революцію в історіографічній освіті в Україні. Писання історії вперше було представлено як продукт взаємодії історика й читача, а не наукового пошуку історика-позитивіста. Підручник Наталі Яковенко вводив студентів у європейський і світовий контекст історіописання, а не в російсько-радянський, як це було з попереднім поколінням історіографічної підручничкової продукції. Нові підходи вповні відбилися у питанні, яке Наталя Яковенко поставила на обкладинку книжки: «Чому Геродот розповідає байки, Тацит лякає, Плутарх виховує, Вольтер іронізує, Ранке прагне писати “як воно було насправді”, Грушевський працелюбно мурує фундамент під національну ідентичність, а радянський історик обзиває “феодалами” поміщиків ХІХ століття?»²³. Тут не йдеться про об'єктивне знання, а українська історіографія посідає своє місце в ряду, який починається з Геродота і включає Грушевського. Серед портретів істориків, на які багате видання, немає портретів світочів радянської історіографії, зате є портрети Марка Блока, Фернана Броделя, Умберто Еко, Едварда Кінана, Ігоря Шевченка. Читачі цієї чудово написаної, зорієнтованої не на колишній імперський центр, а на світову історичну літературу книжки мають усі підстави стати набагато вправнішими перевізниками через українську Лету, ніж їхні радянські й післярадянські попередники.

Узявшись за написання університетських підручників майже одразу після виходу своєї першої монографії, Наталя Яковенко швидко стала одним з найбільш упізнаваних і впливових авторів історичних текстів у незалежній Україні. Але її найпомітніший, мабуть, вплив на формування нового поко-

залишається бастионом ура-патріотизму // День. – 2011. – 25 листопада; *Трегуб Г.* В Україні діяла не «советская власть», а «радянська влада». Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/4edaabd60e8d0/>; *Брехуненко В.* Диявола як завжди заховано під сподом. Чи потрібна нам така “позитивно наснажена історія”? // Дзеркало тижня. – 2010. – 30 квітня; *Гравовський С.* Чи можна довіряти історію історикам? // Український тиждень. – 2012. – 19 січня.

²² Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 11–13.

²³ Яковенко Н. Вступ до історії. – Зворот обкладинки.

лінія українських істориків відбувся і відбувається не за посередництвом підручників і друкованих текстів, а безпосередньо — у живому спілкуванні. За неповних двадцять років Наталі Яковенко вдалося створити одну з найчисленніших і найвпливовіших історіографічних шкіл в Україні. Йдеться не просто про кількість людей, які захистили під її керівництвом дисертації, а про кількість науковців, які, будучи або не будучи її формальними учнями, вийшли з її наукового середовища зі сформованим поглядом на дисципліну, її роль у суспільстві та свою роль у ній. Наталя Яковенко має стійку та, здається, заслужену репутацію «залізної леді» української історіографії. Багато хто вважав і вважає її судження надто категоричними, а методи керівництва майже авторитарними. Але її історіографічна «імперія» спирається не на силу, а на принциповість, і ще на магнетизм, доброзичливість та жертвовність людини, що стоїть на вершині цієї віртуальної піраміди.

Як і належиться кожному справді харизматичному лідерові, влада Наталі Яковенко не є суто чи переважно формальною і не пов'язується з якоюсь однією інституцією чи посадою, яку обіймала чи нині обіймає дослідниця. Структурною основою кола Наталі Яковенко був і залишається семінар «по вівторках», який вона розпочинала спільно з Олексієм Толочком та Лесею Довгою наприкінці 1995 року в приміщенні Інституту східноєвропейських досліджень. Першими учасниками семінару стали аспіранти Наталі Яковенко з Інституту археографії, де вона тоді працювала. Ідея була проста і революційна не тільки для тодішнього, а якоюсь мірою і для сучасного Києва. Аспіранти, котрі до того переважно працювали ізольовано один від одного, з рідкими виходами на керівника дисертації, збиралися разом і «проговорювали» написане. Всі вони досліджували різні теми, тому проговорення мало стосуватися не конкретних «джерелознавчих» порад, а виходити на ширші обрії методології та різноманітних контекстів дисертаційної теми, про які доти думати не заохочувалося. «Я не мав вузьких конкретних зауважень, до яких найчастіше зводилася (та й зводиться) українська історична критика, — згадував свій перший виступ на семінарі теперішній колега Наталі Яковенко в Могилянці Максим Яременко. — Натомість мені попросту розкрили очі на ширші річі, контексти, поняття і явища».

Старожили семінару тепер з ностальгією згадують перші засідання в інститутській кімнаті на шостому поверсі будівлі по вулиці Грушевського, 4, де за столом (директорським) сидів тільки доповідач, а решта ділила кілька стільців і вмошувалася на стосах щойно виданої українською праці Данієля Бовуа та чергових номерів «*Medievalia*» й «Українського гуманітарного огляду». Наприкінці 90-х семінар було перенесено до Могилянки, але його формальною домівкою залишилося Товариство дослідників Центрально-Східної Європи, засноване Наталією Яковенко та її однодумцями на громадських засадах. Незважаючи на поточну адресу семінару, усі знають, що це семінар Яковенко. Їй одній вдається створювати атмосферу, у якій на семінар не мусять, а хочуть прийти, а за «своїми» аспірантами вервицею тягнуться заінтриговані «чужі», котрі потім відмовляються покидати це віртуальне і водночас цілком реальне коло творчої енергії та наснаги. «Завдяки

Наталі Миколаївні ці люди на певний час (а іноді на дуже тривалий час) стають однодумцями, учасниками захопливого наукового дійства, такого інтенсивного і заворожуючого, що врешті воно стає сенсом і смаком життя його учасників», – ділиться враженнями її колега, філософ Леся Довга.

Шляхи до аспірантури і семінару Наталі Яковенко різні. Валерій Зема, наприклад, приїхав проситися в аспірантуру до Яковенко з Запоріжжя. Випускник Запорізького університету, він мав досить лекцій з історії козаччини та малювання карт з походами Богдана Хмельницького, і коли почув по радіо виступи Наталі Яковенко про майже відсутню у традиційному українському наративі шляхту, приїхав до Києва шукати зустрічі з нею. Побачення з володаркою голосу з радіо й авторкою несподівано цікавих розповідей про українські еліти завершилися для запорізького студента успішно – він став одним з перших аспірантів Наталі Яковенко. Оксана Задорожна вперше почула про Наталю Яковенко від свого університетського професора Василя Ульяновського, який поставив її в один ряд з Наталією Полонською-Василенко. Потім прочитала «Українську шляхту» і, потрапивши під вплив інтелектуального й літературного стилю авторки, вирішила вступати до неї в аспірантуру. Ще одна аспірантка Тетяна Григор'єва прийшла до Наталі Яковенко тимчасово, доки її науковий керівник був у тривалому відрядженні, а потім так і залишилася, незважаючи на те, що довелося кардинально змінити тему і за декілька тижнів вивчити польську.

Наталія Яковенко вміє підтримувати й заохочувати тих, хто працює і хоче працювати. Головну роботу виконують семінар і середовище, яке Яковенко створює для своїх учнів і підтримує надалі під час зустрічей, кавопиттів, подорожей, виїздів на конференції. У її випадку керівник не керує, а провадить і допомагає, а ще високо тримає планку вимог, і ті, хто потрапив у зону довіри, часто бояться втратити перепустку туди, не справдивши покладених на них сподівань. Ненав'язливе керівництво, якого ніби й немає, вочевидноється і навіть стає потенційно небезпечним, коли нарешті з'являється текст і Наталія Яковенко бере на себе функції наукового редактора, а часом і прискіпливого коректора. Віталій Михайловський, котрий приїхав учитися до Яковенко, прочитавши її «Українську шляхту», відчув міцну руку керівниці, коли побачив помальований з початку до кінця рукопис своєї дисертації. Але висновок був утішний: «Робота є». Дальша праця з правками й зауваженнями Наталі Яковенко – наступний крок навчання і сходження шаблями історичного світу.

Бути учнем Наталі Миколаївни – це як витягнути щасливий квиток у науці, потрапити до найкращого університету, – вважає одна з перших аспіранток Яковенко Наталія Старченко. – Але це й величезна відповідальність, яку ти хоч-не-хоч береш на себе. Така відповідальність нагадує народження у родині успішних батьків. Ти отримуєш за фактом народження бонуси в інтелектуальному плані – добру бібліотеку, цікаве спілкування тощо, ти ними можеш не скористатися чи скористатися лише частково, однак, скориставшись, у доважок отримуєш і величезну відповідальність.

Коло Наталі Яковенко складається не тільки з її учнів, формальних і неформальних, а й з колег, яких привертає особа керівниці семінару, створе-

на нею атмосфера наукового пошуку. Леся Довга познайомилася з Наталею Яковенко як зі знавцем латини: тоді Яковенко витратила не години, а дні, щоб допомогти молодій працівниці Київського музею українського образотворчого мистецтва розшифрувати латинські тексти на ранньомодерних портретах родини Денисків та атрибутувати самі портрети.

Тепер у новому музейному каталозі є портрети Денисків з їхніми біографіями, уточненими датами виконання і навіть ім'ям художника, щоправда, зі знаком питання, – розповідає Леся Довга. – Звісно, у цьому каталозі жодним словом не згадано ні про мою роботу, ні про Наталю Миколаївну. Але суть не в тому. Єдиною метою Наталі Миколаївни, яка потратила на мене (тоді зовсім незнайому зайду) стільки часу, була наука, пошук наукового результату, і там, де вона бачила людину, готову цей результат шукати, вона допомагала, не задумуючись над тим, чи їй колись бодай подякують.

За роки своєї наукової кар'єри Наталя Яковенко надихнула і виховала не одне покоління молодих істориків – перевізників через Лету. Не всі допливли до іншого берега, але ті, хто вплив, опанували ремесло, а багато з них здобули і власні човни. Йдеться вже про цілу віртуальну флотилію. Київ, що його за найдавнішою міською легендою заснував перевізник через Дніпро, завжди мав чимало істориків, які «працювали перевізниками» через міфічну Лету, але тут довго бракувало власної історичної школи. Сьогодні вона є.

Школа Наталі Яковенко постала поруч і водночас із львівською школою Ярослава Дашкевича. Ці школи дуже різні, так само як різними є особистості їхніх очільників. Але в біографіях Ярослава Дашкевича і Наталі Яковенко є риси, які їх об'єднують і в такий спосіб допомагають краще зрозуміти самих цих істориків та часи, у які їм довелося й доводиться працювати. Обоє були близькими до дисидентського руху, обоє більшу частину життя були так чи так відлученими від університетської й академічної науки, обоє з міцним і незалежним характером, обоє вповні змогли реалізуватися тільки після 1991 року, обоє створили наукові школи не за назвою, а за суттю погляду на історію. Їхні біографії оприявнюють майже непереборні труднощі формування й існування не контрольованого і не санкціонованого владою українського історіографічного дискурсу в радянську добу. Але порівняння біографій цих двох науковців дозволяє також чіткіше уявити альтернативні шляхи розвитку, які обрала українська історіографія, випроставшись з обіймів радянського авторитаризму та його історичного нарративу.

Сьогодні українська історіографія ділиться не тільки на дидактичну і наукову чи на домінуючу і переслідувану, як це було за радянських часів, і з цього ще не вповні розвиненого історіографічного плюралізму можна тільки радіти – це ознаки не хвороби, а довгожданого одужання – процесу, який важко уявити без особи, харизми і праць Наталі Яковенко та дедалі зростаючого доробку її учнів.

Оля Гнатюк, Томаш Стриєк

Олюдження Давньої Речі Посполитої

Наталя Яковенко — одна із численних дослідників «золотого віку» української історії, але єдиний історик із таким виразним кредом. «Фірмовий знак» Авторки — це блискучий стиль, що в багатьох місцях нагадує складні речення й образність XVII століття, а за потреби — навіть гостроту висловлюваних суджень.

Як дослідниця історії еліт сенсаційною свого часу «Українською шляхтою» вона вписалася в груно прихильників *державницького* курсу В'ячеслава Липинського, на відміну від *народницького* Михайла Грушевського. Від середини 1990-х років своїми працями Наталя Яковенко сама створює на українському ґрунті нову історичну, а саме антропологічну школу. Відповідно, її увага зосереджується на особі як суб'єкті історії. Згідно з Наталею Яковенко, без розгляду людських вчинків, уявлень і способів мислення будь-які твердження щодо минувшини мали б надто відсторонений характер, тож спосіб, у який сучасність закорінена в минулому, був би незрозумілим для сучасників. Намагання зрозуміти внутрішні механізми, що зумовлюють поведінку «людей іншої, ніж наша, культури», вона трактує як міцний методологічний засновок. Розуміння, а не оцінка стає головним завданням для дослідника минулого¹. Окрім великих нарацій, дослідниця приділяє багато уваги мікроісторії.

І в наукових працях, і в публічних виступах, а також у навчальній практиці Наталя Яковенко здійснює критику національної парадигми історії, вивільняючи українську історіографію від старих міфів і стереотипів, водночас модернізуючи її інструментарій та методологію. Схему історіописання, яку сформували народники й продовжували радянські історики, Наталя Яковенко визнала застарілою. Учена виступила проти інерції частини середовища, котре надалі дотримувалося інтерпретаційної схеми Грушевського, яка походить із позитивізму XIX століття².

¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 5.

² Там само. — С. 4.

Наснагою для вченої стали водночас різні дослідницькі підходи, що належать як до модерного, так і до постмодерного напрямків сучасної історіографії. У синтезі історії України вона здійснила спробу поєднати традиційне і модерне тлумачення минувшини як процесу інтегрального та безперервного, що відбувається згідно з певними законами розвитку (якому надається сенс мовби «іззовні» — на основі цілісного, об'єктивного знання, що його накопичує сам дослідник), із постмодерним поглядом, що єдина доступна історикам реальність — це переконання, відчуття і вчинки індивідуумів, натомість такі категорії, як безперервність і сенс, якщо взагалі їх можна застосовувати в інтерпретації історії, мають бути конструйовані ніби «зсередини», тобто на основі аналізу того, що ці одиниці гадали про свою роль (а також про місце представників попередніх поколінь) в історії. На думку дослідниці, інтерпретацію історії зумовлюють як зміст і доступність джерел, так і запитання, що їх ставлять до минулого сучасники.

У «мікроісторичних» працях першорядними (проте із зіставленням їх із основними для історика) джерелами для дослідниці, за освітою — класичного філолога, стали літературні тексти, однаковою мірою і художня література, і твори, написані з нагоди певних подій. Поруч із руськими джерелами предметом її особливого зацікавлення є україно- та латиномовні тексти, що їх зазвичай оминають українські дослідники як такі, що не вкладаються в парадигму національної історії, але також замовчують польські історики, якщо вони перебували поза головним напрямом досліджень із польської історії.

«Паралельний світ» Наталі Яковенко — це незвичайна спроба дослідити світогляд і систему цінностей представників еліти XVII століття, а не історичний «образ епохи». Авторка розкриває мікрокосмос населення української частини Давньої Речі Посполитої на різних рівнях життя — релігійному, становому, військовому і, врешті, щоденному. Звідси ми дізнаємося, як на практиці виглядала релігійна толеранція, славнозвісна традиція Давньої Речі Посполитої, на прикладі того, як вирішували спірні питання при укладанні міжконфесійних шлюбів. При цій нагоді проаналізовано ще один міф української історіографії — про буцімто повсюдне на зламі XVI–XVII століть релігійне навернення української шляхти. Варто також звернути увагу на «смачні дрібниці»: завдяки класичній освіті авторка легко розпізнає латинські джерела висловлювань, що їх приписують історичним постатям. Випадково взяті з хроніки Рудавського слова «Мучте їх так, аби вони відчували, що помирають», вкладені в уста Яреми Вишневецького, — це цитата із фрази, яку приписують Калігулі; опис погрому, що його здійснив Кривоніс у Полонному, написано на лад Тацита (здобуття Кремони).

Конструкція неперервності історії України Яковенко має антропологічний характер. Суб'єктом, котрий репрезентує цю тяглість, не є ані українська етнічна маса, як це було в народницькій історіографії, ані одне за одним змінювані вітчизняні державні утворення, як це бачили представники «державницького» напряму в національній історіографії (*державники*). Матеріалом цієї конструкції для XIV–XVII століть, тобто від підпорядку-

вання українських земель литовським та польським державцям до початку козацьких воєн, є кількаразово реконцептуалізовані уявлення про владу та інтерпретації минулого представників місцевих еліт, що вказує на наявність переконання про власну багатовікову культурну спадщину. Авторчині есеї показують, у яких суспільно-політичних реаліях (меценатства роду Острозьких, внутрішніх реформ та інтелектуального пожвавлення в Православній церкві), а також при використанні яких традицій та символів (переважно династичної традиції і символу Києва як «другого Єрусалиму») в першій половині XVII ст. в Україні відбувалося конструювання певної громадської ідентичності. Джерелом літературного та історіографічного натхнення для тогочасних руських творців були, як відзначає авторка, польсько-латинські панегірики, поеми й історичні трактати. Частина шляхти українських земель, а згодом і козацька еліта, не маючи кризи ідентичності, а, навпаки, зміцнюючи почуття власної окремішності, поступово входила в політичний та інтелектуальний простір Речі Посполитої. Ось так у кількадесятилітній перспективі на українських землях позначилися наслідки акта Люблінської унії 1569 року.

Давня Річ Посполита

Наукові інтереси Наталі Яковенко зосереджено на історії українських земель доби Речі Посполитої Обох Народів. Це «повернення» до української історіографії дослідницької сфери водночас є спробою побороти відразу два інтерпретаційні стереотипи: підхід українських істориків до ранньомодерної історії як до періоду чужої домінації, а zarazом — отождоження, як це роблять польські дослідники, давньої Речі Посполитої з Польщею. Як дипломатично пояснила дослідниця, сталість такого підходу в польських дослідників є наслідком філологічної проблеми — відсутності в польській мові прикметника «*gzezczpospolicki*».

Безсумнівно, що в польській історіографії минулого двадцятиліття відбулися суттєві перетворення та переоцінки. Не можна, однак, стверджувати, що вдалося докорінно змінити інтерпретаційну схему. Бо ж багатокультурна історія Речі Посполитої Обох Народів надалі залишається передовсім історією, суб'єктом якої є польський народ. Видані останнім часом у Польщі дві книжки Наталі Яковенко: «мікроісторичну» «*Druga strona lustra*» (Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2010), а також «*Historia Ukrainy do 1795 roku*» (PWN, 2011) зустріли із великим зацікавленням. Як наголошував у рецензії полоніст і антрополог Анджей Менцвель: «Цей тип культурологічного викладу історії нечастий на всьому пострадянському просторі, де й надалі домінує заідеологізована політична історія, часто лише зі зміненими оцінковими знаками. Авторка займається культурою, уявленнями та ідеями XVI–XVII століть, а отже, епохою найтісніших узаємин між поляками й українцями, і з цілковитим усвідомленням, а також методологічним задумом, реконструює цей “паралельний світ” польської та української шляхти».

На противагу до більшості авторів сучасних синтетичних праць із національної історії, в Яковенко Річ Посполита до поділів залишається «інтерналізованою» в тому сенсі, що належить до історії України всім комплексом проблем, що стосуються цієї країни, а не лише тими з них, які можна безпосередньо пов'язати з наслідками включення південноруських земель до Польського королівства. На думку дослідниці, у свідомості руської шляхти Річ Посполита поступово перетворювалася на інституцію, з якою укладено колективний договір, що передбачає охорону культурної ідентичності. Процес формування цього погляду тривав, однак, досить довго і був результатом суттєвої модернізації уявлень щодо влади й усїєї публічної сфери. У XVI столітті уявлення про Русь як простір, визначений сферою протекції князів, котрі виводять свої роди від Володимира Великого³, зіткнулося з демократичною шляхетською культурою, аби пізніше — в першій половині XVII століття — трансформуватися в переконання про існування «руського народу» — рівноправного, третього члена Речі Посполитої.

Дослідниця намагається відповісти на запитання про причини невдачі проекту тривкого вкомпонування руського народу в тричленну державну структуру Речі Посполитої. Одним із чинників, що мав неабияке значення, було розпочате в кінці XVI століття еволюціонування держави в бік спотворення принципів шляхетського республіканізму, що остаточно допровадило до втрати суспільної рівноваги в межах шляхетського стану, і перейняття контролю над публічною сферою, що його здійснила магнатерія, котра керувалася аж ніяк не пильнуванням державних інтересів. Україна відіграла в цьому процесі роль значну і воістину амбівалентну. Призвичаєні до всевладних практик, набутих у період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, представники місцевих родів, як стверджує дослідниця, отримали необмежені можливості, коли після 1569 року перед ними відкрився базований на громадянській культурі політичний устрій Речі Посполитої. Саме вони в першу чергу довели до його спотворення власною сваволею, демагогією, підкупамі дрібної шляхти, непослухом щодо центральної державної влади. Тож зіткнення з винятковою в масштабах усїєї держави, звичною до особистої свободи групою «людей степу» було неминучим. Ось так, на думку авторки, Україна, з одного боку, стала джерелом демонтажу демократичної системи Речі Посполитої, а з другого — землями, котрі перші стали його жертвами. Уважний читач авторчиних праць на основі цих зауваг дійде висновку, що однією з причин фактичного ненадання русинам рівного з поляками та литвинами статусу в союзній державі було перекручення принципів, на які до 1569 року спиралася вся конструкція державного ладу. Виродження державного ладу спричинили стільки само зажерливість магнатерії з «польської» частини Корони, що й великопанські звички та амбіції руських князів. Власне в цій інтерпретації

³ Яковенко Н. Українська шляхта. — С. 118–123.

найчіткіше виявляється «інтерналізація» Речі Посполитої в розповіді Яковенко про історію України⁴.

Як уважає Яковенко, територіальний компонент ідентифікації залишався у зв'язку з державним ладом шляхетської Речі Посполитої, і йому надавала перевагу козацька старшина, право якої на власну державу впливало переважно з «принципу шаблі» та факту укладання чергових угод із монархами, ніж із глибокої історичної генеалогії козаччини. Своєю чергою, культурно-традиціоналістичні обґрунтування залишилися, додає вона, створені передовсім «церковними публіцистами», а одне з них — походження козаків — від «скіфського племені Хозар» (варіант сарматського міфу шляхти Речі Посполитої) — поширилося, і його старанно використовувала згадана еліта. У ХІХ столітті, веде далі авторка, українські романтики, наголошуючи на мові й народній культурі, розвинули лишень другий із представлених способів аргументації на користь окремого існування українського народу. Перший мотив («золотої вольності», «шляхетського народовладдя») перестали, на її думку, правильно тлумачити на теренах колишньої гетьманської держави разом зі сходженням наприкінці ХVІІІ ст. козацтва з історичної арени, і він перетворився на мотив «козацького народовладдя», егалітарний і опертий на культурно-ментальній, а не на політично-становій мотивації. Цей мотив, підсумовує Наталя Яковенко, потім слугував романтичній та народницькій історіографії, і саме він став основою для вироблення типу національної самоідентифікації, який панує в Україні й донині⁵.

Разом із розвитком міжконфесійного антагонізму Авторка спостерігає за наростанням в Україні суспільного конфлікту після 1569 року. У сфері суспільно-економічних змін вона виявляє як позитивні аспекти пришвидшеної урбанізації Наддніпрянщини (виникнення низки містечок із магдебурзьким

⁴ Подану тут інтерпретацію Авторки вона використала, зокрема, в рецензії на працю польського історика, Анджея Суліми-Камінського (*Sulima-Kamiński A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795. Obywatele, ich państwo, społeczeństwo, kultura.* — Lublin, 2000), видану, як і книжка самої Яковенко, в рамках згаданого проекту Інституту Центрально-Східної Європи в Любліні. Показовий факт, що саме вона розкритикувала — як надто оптимістичний, що став результатом застосування однобічної інтерпретаційної перспективи — погляд польського автора, згідно з яким присвоєння собі шляхтою з українських земель принципів демократичного ладу Речі Посполитої настало досить швидко після 1569 року, а саме протягом життя двох перших поколінь. Вона визнала за необхідне наголосити, що не менш істотним був протилежний напрям впливу, який полягав у тому, що руські магнати першої половини ХVІІ ст. Януш Острозький, Єжи Збараський, Олександр Заславський, Ярема Вишневецький здійснили «розгерметизацію» традиційних руських уявлень про владу, а потім використали її для «затруєння» принципів перейнятого з польських земель Корони шляхетського «повітового республіканізму». На її переконання, саме цей вплив у вирішальний спосіб спричинився до загальнодержавної кризи в ІІ половині ХVІІ ст. — Яковенко Н. Нічого не має бути дорожчого над вольність // Український гуманітарний огляд. — 2002. — Вип. 7. — С. 21–25.

⁵ Яковенко Н. Парадокси інтерпретації минулого в українському раціоналістичному міфіві (на пам'ятках ХVІІ — початку ХVІІІ ст.) // Генеза. — 1997. — № 5. — С. 118–125 (статтю написано на основі доповіді, виголошеної на конференції українських та білоруських істориків, що відбувалася 6–7 травня 1997 р. у Чернігові).

правом), так і негативні — перехід земель у власність польських (чи сполонізованих — у значенні належності до «політичної нації» Речі Посполитої) магнатських родів, із подальшим впровадженням фільварково-панщинних відносин. Просування польської колонізації на Київщині та Брацлавщині в першій половині XVII століття викликало, як стверджує Наталя Яковенко, «національний антагонізм», позаяк нові власники земель зіткнулися з опором людей, котрі належали до специфічної суспільної групи пограниччя — «бояр-козаків», що здебільшого представляли «український чи бодай зукраїнізований етнічний елемент»⁶.

Дослідниця також висловлює переконання, що культурна «вестернізація» України в XVI–XVII століттях відбувалася в надто швидкому темпі й занадто однобічно за польським «посередництвом», що викликало масовий суспільний спротив і, зрештою, спричинилося до розбрату з Річчю Посполитою.

* * *

Одним зі стереотипів, що існує в українській історіографії, є образ Польщі і поляків, котрих у царські та радянські часи демонізували російські (а слідом за ними й українські) історики. Історію співіснування українців і поляків подають як безкомпромісний конфлікт, діяння видатних суспільних суб'єктів та іманентне ворогування. «Польшу» вони показують як «закордон», а «поляків» — як «окупантів», котрі за допомогою типових для «колонізаторського гноблення» методів здійснювали «планову політику денационалізації» України⁷. У багатьох публікаціях Річ Посполита в XVII–XVIII ст. — як твердиня «реакції» — мала просто навмисно нищити зародки «прогресивного» впливу Європи на українських землях (скажімо, власті Корони в 30–40-х роках XVII ст. начебто мали протидіяти розвиткові Києво-Могилянської академії)⁸. На основі аналізу чотирнадцяти підручників, виданих протягом 1997–1998 років і рекомендованих Міністерством освіти України, Наталя Яковенко присвячує цьому інтерпретаційному стереотипові окремий есей «Паралельного світу», але й у багатьох інших текстах спростовує цей погляд ілюстративно, показуючи світогляд і систему цінностей

⁶ Там само, с. 166–187.

⁷ Однак авторка зазначає, що в останні роки в публікаціях із питань історії України XVI–XVII ст. з'явилися декотрі зміни, що «дозволяють дивитися в майбутнє з певним оптимізмом». Це пом'якшений підхід в оцінці Берестейської унії як спроби діалогу між православними та католиками, «спокійна» (а не «істерична», як досі) оцінка Люблінської унії, визнання факту, що Польща виконувала роль мосту між Україною та «справжнім Заходом», визнання належності до української культури (чи «польсько-українського культурного пограниччя») польсько- і латиномовної письменницької спадщини, яку створили русини (наприклад, Станіслав Оріховський). — Яковенко Н. Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або Відлуння давнього і недавнього минулого // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. — К., 2002. — С. 366–379.

⁸ Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї // Там само. — С. 345–359.

шляхтича чи козака XVII століття в контексті практики, поширеної серед шляхти Давньої Речі Посполитої.

* * *

На завершення — декілька слів про громадський вимір діяльності дослідниці. Результатом її обдуманого стратегії підготування кадрів української гуманітаристики було сформування кола дослідників середньовіччя та нового часу, осердям якого є Товариство дослідників Центрально-Східної Європи при Києво-Могилянській академії. Подібну роль відіграв створений, щоби поживити академічну гуманітарну дискусію в Україні, форум академічного діалогу — «Український гуманітарний огляд». Цими роками декілька книжок, на основі кандидатських чи докторських дисертацій постійних учасників семінарів Товариства, видано в «Критиці», а також в інших престижних, зокрема й закордонних, видавництвах. Коло дослідників, яке сформувала школа Наталі Яковенко, 2002 року заснувало альманах соціальної історії «Соціум».

Одним із найважливіших викликів, що їх прийняла останнім часом Наталя Яковенко, було створення спільно з групою істориків нової концепції підручника, ґрунтованої на декількох принципових засновках: громадянському розумінні національної ідентичності; відкритості до Іншого; людському вимірі історії; формуванні критичного мислення.

Дослідниця говорила й раніше, і то не раз, про потребу увести ці принципів зміни в методику викладання історії в школі, а передовсім про необхідність змінити власне зображення українців та образ Іншого (пор. дискусію на шпальтах «Критики» на зламі 1990–2000 років, а також в інших, популярніших виданнях). У процесі зустрічей і нарад із групою експертів під головуванням Наталі Яковенко (організовані під патронатом Українського інституту національної пам'яті) в 2007–2009 роках вдалося виробити детальну концепцію, на основі якої можливим було б і підготування підручників нового покоління та впровадження змін до основ програми Міністерством освіти і науки. Цей проект було представлено на різних рівнях, зокрема й найвищих (комісія освіти і науки Верховної Ради України). Частина історичної спільноти схвально прийняла цей проект. Особливо наголошували його інтеграційний та модернізаційний потенціал. Натомість, на думку авторів обов'язкових нині підручників, концепція виявилася надто революційною, що не раз висловлювали в публічних дискусіях та суперечках. І хоча нова влада відклала цей проект *ad calendas Graecas*, залишається вірити, що він стане підґрунтям для майбутніх змін, позаяк анахронізм нинішніх програм і підручників очевидний.

Спосіб, у який Наталя Яковенко пише про середньовічну та ранньомодерну історію України, поєднує в собі найкращі риси постмодерної і традиційної історіографії. Із першої вона бере антропологічну та мікроісторичну перспективу, свідому протидію тенденції до телеологізації, уникаючи перетворення історичного джерела на засіб легітимізації сучасних проектів іден-

тичності та політичних кампаній. Однак водночас вона не полишає стилю традиційної оповіді, причинно-наслідкового принципу, не уникає драматизації розповіді, внаслідок чого та набуває «етосних» якостей, змушуючи читачів дивитися на минуле як на спадок спільноти, яку можна створити лише спільними зусиллями. Завдяки поєднанню таких рис Авторчині публікації відповідають не лише високим академічним критеріям, але й смакам сучасних читачів, котрі мають украй індивідуальні уподобання. Таким широким визнанням можуть похвалитися небагато істориків із сучасної Центральної і Східної Європи — регіону, в публічному житті якого історія, навіть ця, далека від сьогодення, надалі залишається невизнаною наукою. Для багатьох польських дослідників історії Русі й Речі Посполитої праці Авторки стали найавторитетнішим критерієм для порівняння. Зважаючи на нині вже символічний масштаб цієї Постаті в міжнародному науковому житті, рішення відхилити її концепцію підручників здається тим незрозумілішим. Випадає поділитися сподіванням, що дискусію щодо цієї зміни в історичній освіті в Україні не буде безповоротно занехаяно. В будь-якому разі, її прихильники не мусять хвилюватися про одне: ніщо не вказує на те, щоб Авторка, ховаючи речі в стіл, мала намір «спочити на лаврах», віднині повністю присвятивши себе своєму академічному покликанню.

Переклад з польської Богдана Цимбала

Teresa Chynczewska-Hennel

O możliwości historyka...

Szanowna Jubilatko! Droga Przyjaciółko!

Ponieważ sztuka epistolograficzna upada, a w porównaniu z epoką bliską nam wspólnie, zdaje się, że już upadła, dlatego postanowiłam napisać do Ciebie list. Siłą rzeczy będzie to list w publikacji w Księdze Tobie poświęconej – otwarty. Przede wszystkim jednak przyjmij najserdeczniejsze życzenia zdrowia, wiele satysfakcji zawodowej i wszelkiej pomyślności ode mnie i mojej rodziny, Alicji i Andrzeja.

W znakomitej Twojej książce, którą wydano w Polsce, zatytułowanej „Druka strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI – XVII wieku”¹, *nota bene* zastąpił mi Twój „Paralelny Swit”, „Drugą stroną lustra”, napisałaś kilka słów skierowanych do polskiego czytelnika, których Redakcja Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego nie chciała mi przed drukiem pokazać. Nieoceniona redaktor, pani doktor Katarzyna Sobolewska mówiła mi, że Twój Wstęp będzie dla mnie miłą niespodzianką. Tak też się stało. Za te miłe Twoje słowa serdecznie Ci dziękuję.

Nie ukrywam bowiem, że wspomnienia wspólnych naszych dokonań, dyskusji, spotkań w Ukrainie, w Polsce, we Włoszech stały mi przed oczyma, jak w kolejno następujących po sobie kadrach filmowych. Najsilniejsze wspomnienie, które często pojawia się w mojej pamięci, to obraz Dzikich Pól, które przemierzałyśmy samochodem terenowym pośród niewysokich jeszcze, bo to przecież była wiosna – trawa i stad różnego ptactwa, bocianich sejmików, a towarzyszył nam cały czas intensywny, miły zapach polnych kwiatów i ziół. Stwierdziłaś wtedy, w maju 2002 roku, że żaden współczesny polski historyk nie dotarł dotychczas tak daleko na Dzikie Pola.

Zacytuję tu jedno z ostatnich zdań, zaczerpnięte z Twojego wstępu „Do polskiego czytelnika”, z książki „Druka strona lustra”:

“Mam nadzieję, że nasza długoletnia, serdeczna przyjaźń, wspólny udział w wielu konferencjach, wreszcie wydany w 2000 r. pod naszą redakcją tom prac historyków polskich i ukraińskich «Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie» na

¹ Wydana przez Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, 2010, przekład K. Kotyńska, red. naukowa T. Chynczewska-Hennel.

tyle zbliżyły nasze poglądy na **możliwości historyka** (podkreślenie – *T. Ch.-H.*), że redaktor naukowy nie musiał już łącać sobie głowy nad tym, jaki sens włożył autor w swoje rozważania”².

Nie “łamałam sobie głowy”, bo nie raz wcześniej łamałyśmy obie nasze głowy wspólnie a osmielam, się twierdzić, Droga Natalio, że łamać będziemy jeszcze nie raz, wciąż powątpiewając w tak zwane – “jedyne racje” Cóż, obydwie nie należymy do grona tych szczęśliwców, dla których historia jawi się jedynie jako kalendarium wydarzeń, słusznych tez i jedynych, jakże często pospiesznych, ale w mniemaniu na całe szczęście nie wielu naszych kolegów po fachu, jedynych ocen. Świetnie ujęłaś ten stan rzeczy, pisząc na przykład o “rozbieżnościach między deklaracjami a codzienną praktyką”³.

Chodziło Ci o zjawisko tak zwanego masowego odchodzenia od prawosławia szlachty ruskiej na przełomie XVI i XVII stulecia. Nad nią to właśnie płakał Melecjusz Smotrycki w utworze *Threnos*, a z drugiej strony jezuita Jan Wielewicki chwalił się postępami w “zdobywaniu duszyczek” “żniwem dusz” (*fructus animarum*), osiągniętym przez członków Towarzystwa Jezusowego w Prowincji Polskiej przy nawracaniu “heretyków” (protestantów) i “schizmatyków” (prawosławnych).

Otóż okazuje się, po weryfikacji obu źródeł, że jedno i drugie, z różnych, ma się rozumieć, pozycji pokazuje obraz nieprawdziwy, wyolbrzymione straty dla jednej strony, zaś zyski dla drugiej. Wiadomo, że krytyczna analiza źródła historycznego jest podstawowym wymogiem warsztatu historyka. Ale jakże często pozostaje ten oczywisty obowiązek niespełniany po pierwsze, a po drugie, jakże często brakuje niektórym historykom tego, co ja nazywam “wyobraźnią historyczną”, a co zbliżyło mnie w pewnej mierze do widzenia historii przez Haydena White’a, o którym będzie mowa w dalszym ciągu tego listu. Choć z drugiej strony trzeba przypomnieć rzecz też oczywistą; mianowicie zarówno Smotrycki, jak i Wielewicki, i ich przesada w wyliczaniu jest “prawdą historyczną” Obydwaj bohaterowie tego dyskursu działali w dobrej wierze, spełnionego obowiązku wobec swych Kościołów

Tak więc katolizacja i polonizacja, niemalże zaraz po unii lubelskiej, jako droga awansu społecznego, jak piszesz, przywołując badania Kostomarowa, Hruszewskiego i współczesne krytyczne analizy Franka Sysyna, “to teza «mutatis mutandis», ze swej strony do dziś utwierdziła wyobrażenia o współczesnej Ukrainie, jako o kraju, w którym opuszczony przez własną arystokrację «lud» doznaje okrutnego, obcego – «polskiego i katolickiego» – ucisku, póki nie zrzuci go w wojnie narodowowowyzwoleńczej”⁴.

² Ibidem. – S. 12–13.

³ Ibidem. – S. 22 i n.

⁴ Ibidem. – S.21 i n.; przypisy 1, 2; Natala Jakowenko przywołuje dalej m.in. swą książkę (Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993); a także *Викторовский П. Г.* Западнорусские православные фамилии, отпавшие от православия в конце XVI–XVII вв. – К., 1912, *H. Litwin*, Catholicization among the Ruthenian Nobility and Assimilation Processes in the Ukraine during the years 1569–1648 // *Acta Poloniae Historica*. – 1987. – S. 76–77 i inne prace.

Ciekawe, że podobny schemat myślenia, nieco odwrócony, można odnaleźć w historiografii polskiej i to powstałej w różnych okresach przedostatniego wieku.

Pytanie, które mnie najbardziej nurtuje a które prowokujesz poprzez swoje ustalenia i wnioski badawcze, Droga Przyjaciółko – to kwestia natury zdecydowanie ogólniejszej. Kwestia owych możliwości, które podniosłam w tytule tego listu, a o czym napisałaś w swojej książce. Zatem pierwszy aspekt naszych możliwości wiąże się z problemem generalnym, postawionym przez wspomnianego Haydena White'a, amerykańskiego badacza teorii i historii historiografii, profesora historii świadomości na University of California w Santa Cruz i profesora literatury porównawczej na Stanford University. Trudno, co oczywiste, przedstawić tu w pełni, w krótkim liście najważniejsze choćby tezy tego amerykańskiego myśliciela. Można zauważyć, iż Twoje widzenie możliwości historyka, jakże i mnie bliskie w wielu miejscach, może współgrać z teoretycznymi rozważaniami White'a wokół niektórych zagadnień⁵.

Hayden White uważa bowiem, że fakty historyczne wcale nie są dane historykowi, lecz to on je ustanawia. Każdy bowiem "fakt" jest opisany przez historyka zdarzeniem i przynależy do zjawisk czysto językowych. W ten sposób "fakt" i "zdarzenie" należą do dwóch różnych porządków – zdarzenia do przeszłości jako takiej, a fakt do porządku dyskursu – jak to lapidarnie ujęła Ewa Domańska, jedna z redaktorek i autorka Wstępu z wydanej w Polsce książki tego amerykańskiego badacza⁶.

Tak więc, jeśli rozpatrywać widzenie roli badania historycznego w koncepcjach White'a, wszystkie zdarzenia opisane przez historyków stanowić mogą esencję faktu dyskursu w książce "Druga strona lustra" Natalii Jakowenko.

"W moim przekonaniu, historia jako dyscyplina wiedzy jest dziś w złej kondycji, – pisze Hayden White – ponieważ zatraciła świadomość swego zakorzenienia w wyobraźni literackiej. W pogoni za pozorem naukowości i obiektywności wyparła ona i zanegowała wobec samej siebie swoje największe źródło siły i odnowy. Przywracając na powrót bliski związek między historiografią a jej podstawami literackimi, będziemy mogli nie tylko mieć się na baczności przed jej typowymi ideologicznymi wypaczeniami, przy okazji stworzymy również «teorię» historii, bez której nie mogłaby ona uchodzić za «dyscyplinę»⁷.

White sporo uwag formułuje pod adresem historyków literatury, ukazuje niektóre implikacje wokół debat nad interpretacjami tekstów. Te ciekawe spostrzeżenia mogą dotyczyć także badań nad źródłami historycznym *en bloc*. W innej, także interesującej książce, White pisze o dyskursie historycznym, iż tworzy on "interpretacje wszystkich danych i całej wiedzy o przeszłości dostępnych historykowi. Interpretacje te mogą przybierać rozmaite formy, począwszy od zwykłej kroniki, czy listy faktów, aż po wysoce abstrakcyjne «filozofie historii» – ale wszystkie te

⁵ Mam tu na myśli przede wszystkim następującą książkę, H. White Poetyka pisarstwa historycznego / Pod red. E. Domańskiej i M. Wilczyńskiego. – Kraków, 2000.

⁶ Domańska E. Wokół metahistorii // White H. Op. cit. – S. 24.

⁷ White H. Op. cit. – S. 108.

formy znają narracyjny tryb przedstawiania za niezbędny warunek ukazania swych odniesień jako zjawisk specyficznie «historycznych». Dostosowując słynne powiedzenie Crocego do naszych potrzeb, możemy powiedzieć, że gdzie nie ma narracji, tam nie ma dyskursu specyficznie historycznego”⁸.

Przywołać w tym miejscu można interesujące, choć i niepokojące niekiedy dyskusje historyków nad możliwością badania świadomości, czy tożsamości narodowej przed okresem industrialnym. Niektórzy bowiem historycy do dziś nie są przekonani, iż tego typu badania mają sens. Jednym z argumentów, którym się chętnie posługują to przekonanie, iż jedynie masowość, wspólnota społeczna, “nowoczesne narody” mogą zaświadczać o swej tożsamości. Jeśli zaś mowa o na przykład elitach, wówczas w ich mniemaniu i tak nie ma potrzeby mówienia o istnieniu powyższego zjawiska.

Nie tak dawno ukazała się interesująca książka Krystyny Szelałowskiej zatytułowana: “My Norwegowie. Tożsamość narodowa norweskich elit w czasach nowożytnych”, opublikowana w Wydawnictwie Avalon, w Krakowie 2001 roku. Piszę o niej w tym liście, ponieważ jestem pewna, że Ciebie zainteresuje.

Kwestie tożsamości i świadomości narodowej, zasadnicze pytanie o zasadność poszukiwań przejawów świadomości narodowej w epoce przedindustrialnej – oto klucz wieloletnich poszukiwań naukowych autorki cytowanej tu książki.

Wyniki tych poszukiwań zasługują w moim przekonaniu na uznanie. Artykuł Szelałowskiej na temat problemów narodu i świadomości narodowej w pracach badaczy angielskich i amerykańskich zamieszczony w “Przeglądzie Historycznym” przed wielu laty to w istocie jej dyskusja nad książką Anthony’ego D. Smith’a, “The Ethnic Origins of Nations” (Oxford 1986). Książka ta posłużyła jej jako pretekst do analizy zjawisk, które niezwykle trudno przychodzi precyzyjnie rozpatrywać. Sama miałam przez dziesiątki lat do czynienia z dyskusjami (spotkałam się nawet z napaśtliwym tonem wypowiedzi) wokół kwestii świadomości narodowej w epoce nowożytnej na Rusi – Ukrainie. W pełni podzielałam opinię Szelałowskiej, iż

“mimo zachodzących ewolucji, wspólnym elementem wielu koncepcji pozostaje świadomość bezzasadności rozróżnienia na obiektywne i subiektywne definicje narodu. Bowiem choć konstruuje się je poprzez wyszczególnienie obiektywnych elementów więzi społecznych, takich jak język, terytorium, historia, instytucje itp. – to przecież świadomość narodowa, tychże elementów dotycząca, pozostaje czynnikiem subiektywnym”⁹.

Na początku swej książki Krystyna Szelałowska wyraźnie podkreśliła i umocniła swój pogląd dotyczący esencji badań nad koniecznością poszukiwań zjawiska świadomości narodowej w okresie przedindustrialnym. W historiografii norweskiej,

⁸ White H. Proza historyczna / Pod red. E. Domańskiej. – Kraków, 2009, 2010. – S. 23; warto też skonfrontować punkt widzenia na badania historyczne White’a z Frankiem Ankersmitem i jego książką: Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii / Pod red. i ze wstępem E. Domańskiej. – Kraków, 2004.

⁹ Szelałowska K. Problemy narodu i świadomości narodowej w nowszych publikacjach angielskich i amerykańskich (na marginesie pracy Anthony D. Smith’a, The Ethnic Origins of Nations, Oxford, 1986) // Przegląd Historyczny. – 1989 – T. LXXX. – Zesz. 3. – S. 571–579 (cyt. S. 573).

choć istnieje obecnie tendencja analizowania i opisywania tożsamości narodowej w okresie nowożytnym (cytowany przez autorkę historyk Øystein Rian), to jednak w przeważającej mierze historycy skupiają się na ostatnich dekadach XVIII wieku. Mają oni na względzie w istocie wiek XIX, koniec poprzedniego stulecia traktując jako wstęp do zasadniczej epoki zainteresowań. Książka Krystyny Szelałowskiej kończy się zaś w momencie, w którym większość prac norweskich rozpoczyna swą historię – to znaczy około roku 1790.

Badaczka krajów skandynawskich zwraca uwagę, iż świadomość narodowa występowała jak najbardziej wśród elit norweskich w czasach przednowoczesnych. Przypomina się w tym miejscu znakomite studium dotyczące tych samych zagadnień, tyle że w odniesieniu do średniowiecznej Europy Zachodniej, autorstwa przedwcześnie zmarłego profesora Benedykta Zientary “Świt narodów europejskich. Powstawanie świadomości narodowej na obszarze Europy pokarolińskiej” (Warszawa 1965).

Krystyna Szelałowska kwestionuje w swej książce podejście konstruktywistyczne, zwłaszcza w odniesieniu do relacji: elity – lud. Idea narodowa w opisywanym przez Autorkę czasach nie miała być czynnikiem mobilizowania niższych warstw, lecz sposobem na skuteczną asymilację napływowych elit. “Norwegizacja” tychże elit miała w znacznej mierze polegać na umacnianiu więzi z ludnością lokalną. Z tego powodu interesowano się chłopstwem, które identyfikowało się z Norwegią.

Książka “My Norwegowie. Tożsamość narodowa norweskich elit w czasach nowożytnych” składa się z dwóch części. Pierwsza dotyczy XVI i XVII wieku, druga XVIII stulecia. Na początku Autorka w syntetycznej formie zapoznaje czytelników z politycznymi dziejami Norwegii na początku XVI wieku. W wyniku ekspansji Danii, a także z powodu przyczyn wewnętrznych, Norwegia utraciła swą suwerenność, weszła w skład Korony duńskiej. W kolejnym rozdziale K. Szelałowska scharakteryzowała społeczeństwo Norwegii w XVI i XVII wieku. Ukazała politykę duńską wobec Norwegii, a zwłaszcza te jej elementy, które miały przemożny wpływ na utrzymanie poczucia odrębności narodowej Norwegów i to we wszystkich jej klasach i stanach. Przedstawiła tu różne grupy społeczne: elity społeczeństwa norweskiego – urzędników i szlachtę, także mieszczaństwo i chłopstwo. W odniesieniu do klas wyższych, tożsamość narodowa, zdaniem Autorki książki, uwidaczniała się i demonstrowała w działalności politycznej (świadczą o tym: zjazdy hołdownicze, petycje do króla, konflikty zbrojne ze Szwecją) oraz w działalności naukowej. Omawia więc pisarstwo historyczne, topograficzne, prace lingwistyczne, w nieco mniejszym stopniu literaturę piękną.

Chłopstwo wyrażało swą tożsamość poprzez działalność polityczną. To, co ją zdecydowanie charakteryzuje – to przywiązanie do tradycji, prawa, tradycji życia codziennego, kultury materialnej. Silny związek z tradycją duchową uwidaczniał się w pieśniach, mitach, baśniach ludowych.

We wzmiankowanym tu rozdziale piątym, zatytułowanym, jakże trafnie “Norwescy chłopci: pamięć i trwanie”, Autorka stwierdza m.in.:

“Trwałość kultury ludowej wyznacza pewne środowisko, pewną przestrzeń, w której może formować się tożsamość poszczególnych ludzi oraz zbiorowości.

Elementy tej kultury są znane od pokoleń, takie same jak ich przodków. Dają zatem poczucie więzi z nimi.

Regionami, gdzie trwałość tych zwyczajów wydaje się największa, jest Telemark (obecnie: jeden z 19 okręgów administracyjnych Norwegii w płd. części kraju, nad cieśniną Skagerrak – dop. *T. Ch.-H.*) oraz pobliskie Setesdal i Numedal. Częściowo także Hardanger”¹⁰.

W drugiej części pracy Autorka omówiła politykę duńską po zaprowadzeniu absolutyzmu (1660 r.) oraz zmiany elit. Chodzi tu o proces norwegizacji grup napływowych, w przeważającej mierze urzędników świeckich i duchownych. Zwróciła uwagę na fakt, iż norwegizacja elit, “oznaczała w tym czasie wzrost odsetka ludzi urodzonych w Norwegii w stosunku do napływowych”¹¹. Przytoczyła w tym miejscu szacunki liczebności urzędników w latach 1660-1800. Zaznaczył się tu nie tylko znaczny wzrost liczby urzędników oraz, co interesujące, znaczny wzrost liczby urzędników urodzonych w Norwegii. O przywiązaniu do tradycji korzeni norweskich, jak stwierdziła Krystyna Szelałowska, decydowało przede wszystkim pochodzenie norweskich matek.

Kolejny rozdział poświęcony został zagadnieniom wpływu Ludwiga Holberga (1684-1754) i Erika Pontopiddana (1698-1764) na rozwój tożsamości narodowej w Norwegii. Obydwaj intelektualiści dostarczyli, jak twierdzi Autorka, pewnych silnych wzorców: Holberg koncepcji podwójnego patriotyzmu, pewnego rodzaju wymieszania więzi z krajem urodzenia i jednocześnie więzi z monarchią duńską, Pontoppidan zaś – koncepcji narodowości etnicznej, opartej na chłopstwie i silnej ich więzi ze środowiskiem geograficznym, terytorialnym. Stworzył on także wzorzec dzieła, opisu topograficznego, który później naśladowano z powodzeniem w literaturze norweskiej.

Tak więc charakterystyka tożsamości narodowej w odniesieniu do elit XVIII-wiecznych dotyczyła dwóch podejść do istoty zjawiska. W okresie analizowanym w omawianej tu książce, Autorka przedstawiła działalność oraz aktywność tej części elity, która pozostawiła po sobie ślady swej działalności. Były to toczące się dyskusje na temat ojczyzny, patriotyzmu oraz działania o różnym charakterze od stowarzyszeń poprzez działalność naukową i literacką. Wszystkie tego typu poczynania były motywowane postawami patriotycznymi. Były zarazem dowodem na żywe zainteresowanie losami Ojczyzny – Norwegii. Widzieć też należy ten patriotyczny nurt w aspekcie ducha oświeceniowego; postęp miał podźwignąć Norwęgję w sensie duchowym, do czego miał się przyczynić rozwój oświaty i nauki, ale w równym stopniu rozwój materialny – gospodarczy.

Pozwoliłam sobie na zaprezentowanie książki Krystyny Szelałowskiej, bowiem nasuwają się wprost paralele z niektórymi Twoimi obserwacjami, a także, jak uważam, w sensie ogólniejszym z widzeniem Ukrainy–Rusi włączonej aktem unii lubelskiej do Korony. Pozostawić może wypadnie porównania owych dwóch

¹⁰ *Szelałowska K.* *My Norwegowie.* – S. 159.

¹¹ *Ibidem.* – S. 179.

unii i dalsze rozważania nad ich skutkami naszym uczniom. Tu pragnę przypomnieć jeszcze jeden fragment z Twojej książki “Druga strona lustra”, w którym omawiasz trzy utwory: traktat Zachariasza Kopysteńskiego z 1621 roku, “Palinodię albo księgę obrony”, “Protestację” z datą 28 kwietnia 1621, przypisywaną Hiobowi Boreckiemu oraz Latopis hustyński.

“We wspomnianych utworach po raz pierwszy zostały sformułowane w postaci spójnej idei te sporadyczne rozbłyski myśli o przeszłości i teraźniejszości Rusi, które odnajdujemy u każdego niemal autora nowej fali ruskiego piśmiennictwa, poczynając od końca XVI wieku. Uciekając się do metafory można powiedzieć, że Kopysteński i Borecki «skonstruowali» podstawowy szkielet «ojczyzny ideologicznej» mieszkańców Ukrainy – Rusi wspólnej zarówno dla księcia, jak i kupca, rzemieślnika czy Kozaka”¹².

Jeszcze jeden temat, o którym pragnę w tym liście pisanym z okazji Twojego Jubileuszu wspomnieć, dotyczy wielkiego, wciąż czekającego na badaczy tematu – miejsca Ukrainy w Europie, czy Europie Środkowo–Wschodniej, jak to lepiej brzmi w Twoim języku – Centralnej Europie.

Nie wdając się w dyskusje z wieloma badaczami, którzy ten temat podjęli w ostatnich latach, chciałabym przypomnieć trzy pozycje i trzy autorki: rozdział z książki Natalii Jakowenko “Druga strona lustra” artykuł w pierwszej wersji publikowany był w Japonii – “Ukraina między Wschodem a Zachodem”: projekcja pewnej idei¹³. Druga autorka Oksana Pachlonska znana jest czytelnikom w Ukrainie – to profesor studiów ukrainistycznych na Uniwersytecie Sapienzy w Rzymie, poetka i pisarka. Jej ciekawa książka, która mam nadzieję, doczeka się także polskiego wydania “Ave, Europa!” przykuwa uwagę czytelnika w wielu miejscach. Mnie zainteresował szczególnie rozdział “W meandrach europejskiej amnezji: między *Austria Felix* a *Pax Moscovita*”¹⁴.

Referat “Niežnośna lekkość Europy Środkowo–Wschodniej” wygłosiłam na Międzynarodowej Konferencji poświęconej “Człowiekowi w Europie”, jaka odbyła się we wrześniu 2011 roku w Gdyni¹⁵. Tytuł referatu zaczerpnęłam z tytułu powieści Milana Kundery “Niežnośna lekkość bytu”. Pragnęłam bowiem nawiązać

¹² *Jakowenko N.* Op. cit. – S. 345–346.

¹³ *Ibidem.* – S. 375–411; pierwotna wersja tegoż artykułu: *Early Modern Ukraine between East and West: Projectures of an Idea // Regions: A Prism to View the Slavic-Eurasian World, towards a Discipline of “Regionology”* / Ed. by *Kimitaka Matsuzato.* – Sapporo, 2000. – S. 50–69.

¹⁴ *Похльовська О.* *Ave, Europa!* – K., 2008; wymieniony rozdział, tamże, S. 188–198, pierwszy raz ukazał się ten artykuł w wersji niemieckiej: *In den Mäandern der europäischen Amnesie: zwischen *Austria Felix* und *Pax Moscovita** // R. Hellwig-Schmid (Hrsg). *Donau Welten Ein Flussbuch – Regensburg. Ein Projekt des Kunst Knothen e.V. in der Edition Lichtung,* 2000. – S. 21–27.

¹⁵ *Chynczewska-Hennel T.* “Niežnośna lekkość” Europy Środkowo-Wschodniej // *Człowiek w Europie. Migawki z podróży człowieka poprzez dzieje* / Red. naukowa *M. Franz* i *B. Siek.* – Toruń, 2011. – S. 52–66; Pierwotna wersja artykułu, *Ewolucja pojęcia “Europa Środkowo-Wschodnia”, Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* – K., 2004. – Вип. 4. – С. 11–20.

do pewnych zjawisk, które – w moim głębokim przekonaniu – wciąż trwają w swej “nieznośności” Parmenidesowskiej i wciąż pozostają aktualne...

Pytania zaś, które się przy okazji czytania wybranych przeze mnie książek i artykułów nasuwają, nie powinny być zadawane jedynie historykom. Próby bowiem odpowiedzi na wiele z nich kończą się bowiem wraz z możliwościami każdego, poważnego historyka.

Do szybkiego zobaczenia z okazji
Twojego Jubileuszu, Droga Przyjaciółko,

Teresa

*Warszawa – Białystok,
mroźną zimą 2012 roku*

Від Редколегії

Не тільки наукою живуть учені...

Ювілейні портрети істориків прийнято писати у контексті поступу академічної науки, зосереджуючись на малих і великих віхах їхнього наукового життя, з котрих, як із добре припасованих пазлів, вимальовується біографія видатного вченого. Для писання таких «офіційних» портретів здавна існує риторичний шаблон зі стандартним набором способів та формул «похвали», у якому для різних моментів «становлення творчої особистості» виділено строго визначені місця: у кого навчався, до якої наукової школи належав, чи зберіг спадкоємність її традиції, яке місце в історіографії посів, чи створив власну наукову школу. Узяв такий формуляр, старанненько заповнив — і можна урочисто вішати черговий портрет у парадну залу Історії. Усе виходить честь честю, правильно і чинно: людину вшановано, її місце в ієрархії наукової спільноти визначено, портрет на це місце пришпилено, а портрет не жива людина відтак йому, хай навіть увінчаному лаврами, належить припадати пилюкою. І все б добре, якби не одне «але»: є люди, чиї біографії виявляються такими нетиповими, що ніяк не вписуються у раціональні графи формуляра і принципово не надаються до того, щоб з них «списати» такі канонічні «образи». Це люди, котрі будують себе не завдяки системі, у якій живуть, а всупереч її принципам, правилам, ідеології тощо. Ці люди наділені такою жагою до життя, до пошуків нового, врешті, до самореалізації, що навіть дуже несприятливі обставини, у котрі їм доводиться попадати, вміють повертати на добре. Ці люди впливають на формування середовища довкола себе активніше, ніж середовище впливає на них, володіють такою енергією, харизмою і притягальною силою, що, незалежно від віку й місця перебування, завжди збирають навколо себе однодумців і будують паралельний офіційній системі світ. Творять вони цей особливий світ без фальшу і натуги, так легко, органічно, майже жартома, що він дуже швидко стає яскравим і комфортним, а головне — густо обжитим, наче існував скрізь і завжди, а для тих, хто потрапив у орбіту його притягання, дійсність більше не мислиться без його постійної присутності.

До таких особистостей, які не вписуються у готові формуляри парадних портретів, належить і нинішня ювілярка — професор, історик, учитель

і творець інтелектуального простору, альтернативного радянській системі, Наталія Миколаївна Яковенко. Про цей альтернативний простір і йтиметься далі. Він проіснував від 1974 до 1989 року під серйозно-жартівливою назвою «Клуб Кавовивців» (далі — КК). Клуб не був підпільною організацією, а його існування не становило особливої таємниці (хоча приймали туди далеко не всіх), тому заінтригований читач марно шукатиме тут секретних донесень КДБ (якщо вони й були, а напевне були, то про це, можливо, деінде колись напише хтось інший). Клуб став для його учасників ковтком свіжого повітря у затхлій архівно-історично-ідеологічній атмосфері 1970-х років, місцем вишуканої інтелектуальної гри (на грані стьобу, ба й на грані фолу), можливістю отримати короткий, на 10–15 хвилин, приємний перепочинок у непростій роботі архівіста, нагодою зустрітися з колегами, випити чашечку запашної кави, обмінятися новинами, свіжим анекдотом чи цікавинками, знайденими в архівних документах, а то й просто побазікати на побутові теми, пожартувати, посміятися. Звичайно, з плином часу забулися окремі розмови й дрібні події і вже ніхто не відтворить посекундно «мікроісторію» КК, але у всіх, кому пощастило стати членами Клубу, залишилося відчуття причетності до чогось майже сакрального, відчуття повноти життя й інтелектуального свята, яке дарували всі «кавовивні засідання». А ще залишилися документи — понад 400 сторінок протоколів засідань, звітів, розпоряджень, поезій, малюнків і фотографій, які, може, надто фрагментарно, але у звичній для клубу іронічній манері фіксують моменти його існування (див. іл. 1–58 на вклейці). До цих документів та спогадів самих кавовивців звернемося нині, аби бодай коротко окреслити неакадемічну сторінку суспільно-наукового життя академічного вченого.

Зоя Борисюк

...або з історії «Клубу Кавовивців»

*Наталія
Яковенко,
1973*

У 70-х роках ХХ століття у музеях і архівах України працювало багато ерудованих і талановитих молодих людей, справжніх інтелігентів, які формували власну ієрархію суспільних цінностей, відмовляючись співпрацювати з компартійними силами. Так було і в Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Києві. Робота в архіві була напруженою і нормованою, особливо у відділі давніх актів, де доводилося працювати з великими актовими книгами XV–XVIII століть — підбирати матеріали до збірників документів, готувати науково-довідковий апарат тощо. «Кавовивця» Галина Болотова згадує:

Це захоплювало, але одноманітність дуже стомлювала. Хотілося трохи пошуміти, обмінятися думками про виявлені цікаві першоджерела, прочитані книжки, новинки культурного життя тощо. У той час в архів приходять

працювати молода тендітна дівчина на ім'я Наталя Фаустова (згодом Яковенко). Закінчивши факультет класичної філології Львівського університету, Наталя привезла з собою до київського архіву, крім доброго знання латини, ще й велику любов до смачної запашної кави. Та у Києві кав'ярень було обмаль, а на Солом'янці їх і зовсім не було, тож ми вирішили створити осередок кавопиття у своєму відділі, залучивши до нього людей «з одного коша». Справжню ароматну свіжозмелену або у зернах каву купували у центральному гастрономі на Хрещатику. Її заварювання та вживання перетворилося у відділі на особливе, сповнене сакрального звучання дійство. Відтак ця непересічної ваги подія потребувала інституційного оформлення, що було зовсім неважко зробити. Результатом стала «майже таємна» організація — «Клуб Кавопивців» — із власною структурою, регламентом і внутрішнім етикетом. Мова давніх документів, з якими ми працювали роками, історична атмосфера минулих епох, у яку ми радо поринали з головою, вплинули і на формування «Клубу Кавопивців» (який ми сприймали чи то як гру, чи то як втечу від непривабливої дійсності), і на мову його документів. Наталка вчила нас латини, потрібної у роботі архівіста, тому ми часто-густо вживали латинські вислови й звороти. Вона ж була ініціатором і душею нашого КК, і ми одногласно обрали її Президентом.

Збиралися ми на кавоперерви хвилин на 15–20. Крім веселих балачок і жартів, велись розмови і про серйозні речі: арешти інтелігенції, причини звільнення архівних працівників, зокрема відомого історика-джерелознавця Івана Лукича Бутича, згодом Миколи Матусевича, про колишніх колег Василя Стуса і Василя Степановича Кука.

Попри неформальність клубу, його внутрішня структура була чіткою і будь-які зміни в ній отримували документальне оформлення. Позірно дивний потяг гуманітаріїв до порядку і любов до формулярів насправді були цілком логічними, адже всі члени КК працювали з давніми актами переважно юридичного походження, отож зразків для фіксування різних подій було предосить. Часто ці зразки, з погляду людини ХХ століття, звучали кумедно і легко надавалися на перелицювання.

Перший документ, який засвідчує діяльність клубу і його структуру — «*Taryfa robogów kawnych*», датовано квітнем 1974 року. У реєстрі, крім Президента, названо ще п'ять осіб: помічник Президента Василь Шкляр, секретар Галина Болотова, члени КК з певними повноваженнями Віктор Страшко і Світлана Хоменко, член КК Антоніна Стельмашова. Документ завірено підписом Президента і власноруч намальованою печаткою Клубу «*Fraternitas bibendi*». Список засвідчує чітку ієрархію у лавах Клубу, яка зберігатиметься протягом усього його існування. Зміни в структурі клубу оформлювалися Наказами, а право надавання посад належало Президентові, яка могла дослухатися до порад колективу. Так, задовольняючи прохання Василя Шкляра (від 17 травня 1974 року) про вибуття з лав КК у зв'язку зі звільненням, Президент видає Наказ № 1, яким «усім вобец і кожному зосібна, кому о тім відати належить» повідомляє, що помічником вона «воліе бачити» Галину Болотову, а Антоніну Стельмашову вшановано «посадою секретаря».

1. Прапор Клубу Кавопивців

2. Герб Клубу Кавопивців

Привітальне слово у Дравіє,

Каволовцям сложене во Дравіє.

(1)

Величавоюна потенціална п'яні,
 Богодержача каварий ситничок,
 Обрешча плоть в в'ятушному тубляні,
 В шатпанісх іскупаща язичок,
 Святячаа білки і углеводи
 Жертовним возіданієм усеніт,
 Тримачаа вискакуєт жейгоди
 Как зашній джезвостайний президент,
 Ясноверможнo-гужина кавостемність
 (бо світла кава - это жх гинт'як).
 Дозасліте возіміт'є тачу приємність
 Звернутися до всіх кавопит'як.

Шляхетно-супер-ессітра-люксові,
 Пітїзні, керівні і розливні,
 Многосагойні і многоп'ясові,
 Багатоблудні, кунні і підрувні,
 Брунетні, блонцинетні і шатени,
 Універсалні превелеганські,
 Поважні, шерегові і просточленні,
 Єдинокаводушні клубняки,
 Цародостойні домінуса, дєтї,
 Сопівашні традиційний сьбор
 На золотоніжном полівом предметі,
 Студіюво іменуєт'є: "кав'їтор",
 Fraternalitas, к'їтораз в'євєнді,
 Шо возлюбила кава, а не кавє!
 Назвєліт'є мнє как істинному уєндї
 Провозгласіт'є орацію для вас.

О ви, пришецї в капище кавове,
 С вертепкой веремї городской,
 Поклинувшї неглузие і керіове,
 В той жїзні, шо меншеєт'є мірскої,
 О ви, творцї пакциушу і прєсу,
 Ін р'єпо і шорично завсїгда,
 В процесї кавейнїтропозенєзу,
 Отринувші от вулканї бурди,
 Понтє ж рєсторані не в орації,
 Занже іде движєтє творєзок,
 Собравші fraternalitas в'євєнді
 В протоколєса Зобїш Борисок;

О ви, мужї і кєлєрочні д'єви,
 Ковтанючі амброзію і нектар,
 Полючі ваккавовї нап'єви
 Над жаркєстою колєвнєчиєса цар,

Сидячі і галдячі братівом світським,
 Святїбшу жажу скєтєрєсєцїю поя
 Дяволєським капчїком аравійським,
 Сєвєрдлжїм гравь повтєлєє мушє;

К'їторчі кулчїторні, а не уєрні,
 Слабодно вошїючї в сьом гнїзєтє,
 Понтє же кнїні всєкї вїнокєурні,
 Как шлєози, закривають повїзєтє;
 Гарсонєк не даючі на лєну-с
 У мєдєї не зєблажєлєсї рєчїа,
 Іудїчїї не "закусє" о'єурє з кєпєцє,
 Шо "о'єурєк з кєпєцєтє" ознєчєтє;
 О ви, итачї дивних наслєждєнїї,
 Глядячі в чєрє, слєбїво бї в зєрєкє,
 Как лєогкїї звєжє, как негє дучовнїї,
 Вдїхалючі дїмєс в єтє в нїзурїю;
 В бєлдєвєлєщє хвїлю чрєслєнного сєвєп'є,
 Лїєвогє брунатїюшє о'єурєко,
 Дозволєтє с'єбїт р'єрїєко, рєб'єтїа,
 Вручїтє вам дєуїєсацію своєю!

Блажєннїї мїг божєствєнєкє прєзєвє,
 К'їгда, как аєнєкє тї аєлїє,
 Во ртї откєрєтє вєсєвтєчєтєє кєвє
 У мєтїє по с'євєрєвєлодїєку, урчє!

Благословєн сосуд кавокєлєп'єнїї,
 У глєк в Дїєпрї, і джєзвє над огнєм,
 У нєвєсомнїї голубє двоголовнїї,
 У цїрєкулярнї б'єлєдєгкє при нєсєм.

Благословєннє к'їтїторчє і мєнї,
 Б'єлєдєщєзє торжєстєвнїєннє м'ємент,
 Нєсєщєє, как зух шєнєлє в т'єкєнї,
 Лудїєтє прєзвєнєт "Прєзвєдєнїї!"

Облєзючіє глєшє, вкрившє дєкє,
 Хай кєждїї вєслїєчєт, шо-мє-їєо:
 Для здрєвєстєвнїї Натєлє Якєвєнєко
 У илчєннїєтє злєстєвїєтє "їєо!"

Нїє жїтє шлєпєстє, дєдєгнє вєсалє,
 Єгдє полубєсєтє, как єтїлєкє,
 За бутїлє нєвє бєз дїєвєрсєлє

Нїдєвїшєчєтєє в рєцїє прєстїчлєнє.

(3)

5. Наталя Яковенко веде засідання Клубу Кавопивців (4 жовтня 1989 року)

6. Останнє виїзне засідання фракції Клубу Кавопивців. Володимир Кравченко та Наталя Яковенко. (с. Старе Село на Львівщині, 28 липня 1987 року)

7. Засідання Клубу Кавопивців (7 жовтня 1987 року). Зліва направо: Ірина Беззубенко, Тетяна Люта, Галина Болотова, Василь Баран, Ігор Гирич, Наталя Яковенко, Геннадій Боряк, Зоя Борисюк

8. Засідання Клубу Кавопивців (8 жовтня 1986 року). У першому ряду (зліва направо): Людмила Свінтицька, Ірина Беззубенко, Зоя Борисюк, Наталя Яковенко. У другому ряду (зліва направо): Ігор Гирич, Тетяна Люта, Людмила Апанович, Геннадій Боряк

9. Ознайомлення з секретними донесеннями агента Мулі (7 жовтня 1987 року)

10. Звітна доповідь Президента Клубу Кавопивців Наталі Яковенко на засіданні 4 жовтня 1989 року

11. На засіданні Клубу Кавопивців (7 жовтня 1987 року). Зліва направо: Ірина Беззубенко, Тетяна Люта, Ігор Гирич, Галина Болотова, Василь Баран, Наталя Яковенко, Зоя Борисюк, Володимир Кравченко

Всім членам і кожному зособна, кому о ті
 відати належить, оголошуємо і повідомляємо цим
 універсалом, що вступеві прогнозам погоди,
 епідеміям грипу, зростанню цін на кабу і
 несприятливій міжнародній обстановці
 увора, 4 жовтня 1978, о 19⁰⁷ у рестора
 нії "МЛН" відбулося Друге звітне позаче
 гове засідання КК, яке проходило під
 девізом: "Прогресивна роль кабу та цін н.
 чеї у підвищенні ефективності наукови
 досліджень в галузі гуманітарних на
 Descursio ejus (світло його передіг))
 зафіксовано в протоколі, що додається
 (додаток №1).

Також докладаємо для відома
 потиштва ad futuritatem зразок
 запрошення для Дієв, НОП'ів та Гостей
 (додаток №2) і рахунок з ресторан
 (додаток №3).

Зобов'язуємо членів Каботичног
 fraternitatis (світло цеху) ознайори
 тись з протоколом, який набув

12

VFRTEF

значности закону в усіх пунктах,
постановах і рішеннях, вступатиме в
дію від 9-го жовтня 1978.

A. Domini 1978, mensis Octobris die 5 Kijoviae.

З універсалом та протоколом ознайомлені,
про що й свідатьо:

- Дійсні члени
- Шандраї, повноважний шерегович
- Бористок, шерегович
- Свінгицька, простоглен з повно-
важнями архіваріуса КК
- Фарач, простоглен №1 з третен-
зією на шерегового
- Антанович, простоглен №2

- Позесні члени
- Бутиг, ДП?
- Стельмашова
- Барагаш
- Болотова
- Страшко
- Гаркавец

Кандидати в члени

41

У Н І В Е Р С А Л № 14 /по КК-ювілеях /

УСІМ І КОЖНОМУ, КОМУ ПРО ЦЕ ВІДАТИ НАЛЕЖИТЬ, ПОВІДОМЛЯМО І СПОВІЩАЄМО ЦИМ УНІВЕРСАЛОМ, що:

§ 1

Оскільки існує припущення, що людина, в т.ч. кавопивець, створена для щастя та ін. позитивних емоцій, мов птах до польоту, то доводиться констатувати, що Клуб радіє менше, ніж потрібно, бо ніхто з кавопивців досі не літав від щастя.

§ 2

Виправляючи вказаний вище недогляд, зобов'язую членів Клубу додатково радіти чи бути щасливими / а в перспективі - літати/ на День створення Клубу, який спеціально для цього і призначається щорічно на 1-е квітня.

§ 3

Історичною підставою ювілейної дати є перша письмова згадка в дже-релах /йдеть/ про клубну документацію, а не протоколи виробничих зборів/ про Клуб, датована 1 квітня 1974 р., під заголовком: "Тарифа поборів кавних". Документ засвідчений печаткою з емблемою Клубу та написом до-вола: *SPILLVM FRATERNITAS SAVOPIVENDI.*

§ 4

В ювілейний день зобов'язую усіх кавопивців:

- а/ радіти і т.ін.;
- б/ затверджувати протоколи щорічних позачергових засідань;
- в/ виявляти гуманність до одноклубників.

§ 5

Оголошую подяку:

- 1/ просточлену №2 Л.Апанович за виявлені зусилля у виконанні части-ни "і т.ін." пункту "а" параграфа № 4 /радіти/;
- 2/ повноважному черговому З.Борисюк, просточлену № 1 Л.Свінтицькії а також собі за виявлені зусилля у виконанні пункту "б" парагра-фа №4 /готувати протокол/.

§ 6

Виконуючи своє власне розпорядження і показуючи на власному прикла-ді, до якої міри поширюється гуманність на норми життя Клубу:

- а/ оголошую амністію і знімаю судимість з мого особистого секретаря і охоронця моєї особи Г.Боряка, присудженого з відомих Клубу причин до одного року каторжних робіт в надрах Клубу;

2.

б/ пропоную відсьогодні визнавати І.Циборовську, яка шість місяців п"е каву в КК на звичаєвому праві гостя, кандидатом у члени Клубу Кавопивців з покладенням на неї одного з найпочесніших обов"язків у Клубі - обов"язку спеціального чергування аж до прийняття її в дійсні члени Клубу.

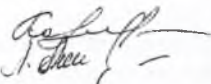
Року Божого 1981, квітня І-го дня у Києві.

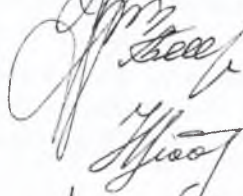
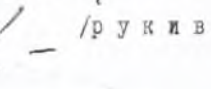
ПРЕЗИДЕНТ КЛУБУ КАВОПИВЦІВ

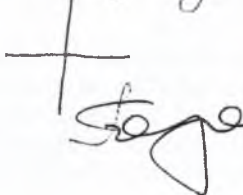

/рука власна/

УНІВЕРСАЛ З РАДІСТЮ СХВАЛИЛИ :

119

У Н І В Е Р С А Л № 18 /по КК - ювілеях/

Усім і кожному, кому про це відати належить, повідомляю цим нашим універсалом, що:

§ 1

Сьогодні, 1 квітня Року божого 1983, ми наж ДЕВ'ЯТЬ ЛІТ від дня народження Клубу Кавопивців, а тому всі дійсні члени КК в цей урочистий день, який ми називаємо Днем створення Клубу, зобов'язуються:

- а/ радіти;
- б/ бути щасливими, незважаючи на супутні особисті обставини, стан здоров'я тощо.

§ 2

Нагадую, що згідно зі звичаєвим правом і Неписаним Статутом, що складає норми внутріклубного життя, члени КК в цей день:

- а/ галасують, перебуваючи один одного;
- б/ одноставно затверджують протокол останнього щорічного позачергового звітного засідання;
- в/ вживають шампанське;
- г/ п'ють Каву.

§ 3

Керуючись як гуманністю і міркуваннями вищої справедливості, так і тверезою потребою збереження постійного порядку в каволавах, без якого може похитнутися основа Клубу - його традиції, відміння ставі і встановлюю нові кавотитули й каворанги, які набувають чинності від моменту оголошення цього універсалу:

- В. Баран - кавопивний товариш з пошваженнями Віце-Президента; відповідальний одноосібно за постачання Клубу священним Кавопродуктом;
- З.Борисюк - кавопивний товариш; помічник Віце-Президента в питаннях внутріклубної демагогії з правом необмеженого дискутування; відповідальний за плідне завершення внутріклубних дискусій;

- В.Страшко - кавопивний товариш; помічник Віце-Президента в питаннях внутріклубної ідеології з правом проголошення ідеологічних гасел, тез, закликів тощо; відповідальний за тематико-ідеологічне спрямування щоденних засідань КК;
- Л.Апанович - шереговий; консультант в питаннях клубних традицій з правом накладання "вето" на всі дії, що загрожують їх незмінності й неминучості; відповідальний за належне тлумачення клубних звичаїв, складених на основі писаної клубної документації, яка зберігається в архіві КК, та неписаного звичаєвого права;
- Г.Боряк - шереговий; уповноважений Клубу в зовнішніх дипломатичних стосунках з правом авторитарного й безумовного для всіх членів КК вирішення тактичних прийомів боротьби з ворожою агресією; відповідальний за цілісність і безпеку Клубу в напружених дипломатичних ситуаціях;
- Л.Свінтицька - просточлен № 1 з претензією на шерегового; тимчасово без обов'язків, у перспективі - з обов'язком Вікарія;
- І.Ціборовська - молодий просточлен № 2 з віддаленою претензією на шерегового та обов'язком спонтанного миття кавочар;
- Т.Люта - просточлен № 3 без претензій з обов'язком спонтанного миття кавочар;
- І.Беззаубенко - просточлен №4 без претензій з обов'язком спонтанного миття кавочар;
- М.Крикун - особистий радник Президента;
- А.Стельмашова - НОПЧ;
- Г.Болотова - НОПЧ.

Осіб, що згадуються у внутріклубній документації, але не названі в даному передіку кавоангів, вважати Недійсними членами КК.

§ 4

Священний обов'язок щоденного варіння Кави незалежно від несприятли-

вих атмосферних явищ, агресії з боку адміністрації, політичних катаклізмів, цін на каву на світовому ринку та внутрішніх дефіцитів тимчасово /до повернення в лоно Клубу майбутнього вікарія/ покладаю на просточенів без претензій Т.Люту та І.Беззубенко, за якими закріплюється право автономно й невідзвітно встановити між собою черговість у виуонанні вищезгаданого почесного обов'язку.

§ 5

В надзвичайно складних зовнішньополітичних умовах, які ставлять під загрозу сам факт існування Клубу і примушують нас до тактичних відступів і маневрування, закликаю Вас, шановні одноклубники, до монолітного згуртування каволаів, до особливої гнучкості дій при збереженні ~~їх~~ гідності, витримки і єдності!

§-6

ПРЕЗИДЕНТ НК

Року божого 1983, 1 квітня у Києві.

19. Знаменитий Кавоглек, з якого духмяна кавка лється у Кавочару просточлена Людмили Свінтицької

20. Зразок обкладинки запрошення на засідання Клубу Кавопивців

Вашим намовним Ламі і Тороне
КК - членом!

Знає, що Васильєв надіслав ЕК-засідання
відбудеться 17 жовтня 1984р. у збірній залі на
Домовському м'яні:

Девіз засідання:

*Essentia determinat animam,
Cavoviventia - rationem*

Тезу виступів попередньо не затверджуватимемо.

Порядок денний:

1. Звітня доповідь Президента КК "Скільки, за
скільки, того, для того вимів у квітневій
рік КК"
2. Турнірне об'єднання звітів доповідь
3. Звітні свідковок: п. п. Ідеолога, Демолога,
Традиціоналіста, Консерватора.
4. Триденний обговорення звітних свідковок.

21

II. 1. Загальна дискусія на тему: "Тривалима
продовжиття дитини іноді належить тільки
примамі консервативності і раціоналізму, тоді
до рідкісного раціоналізму експерименту і експері-
ментального буття в їх логіко-вербальних,
неавербальних проявах".

III. 1. Зрозуміти мітими і народно цілючі
на чейів відкриття секерів - підключить
"Кавостиму", "Кавотарна", "Кавоміст".

2. Дум, кимологичи неможливо

3. Неможливо.

Fraternitas cavoviventia
1984

22

23—26. Дружні шаржі Тетяни Лютої на членів Клубу Каховців (1983 рік):
 23) Наталя Яковенко; 24) Віктор Страшко; 25) Микола Крикун; 26) Зоя Борисюк

Д С П

Археографічна комісія Академії наук УРСР

С е р і я :

СЕКРЕТНІ АРХІВИ

Археографічна комісія Академії наук УРСР
Інститут історії Академії наук УРСР
Центральний державний історичний архів УРСР
Комітет Державної Безпеки при Раді Міністрів
УРСР

КЛУБ КАВООПІВЦІВ У ДОКУМЕНТАХ І МАТЕРІАЛАХ
(Збірник документів і матеріалів)

Випуск 2
АГЕНТУРНІ ДОНЕСЕННЯ
(1978 - 1986)

Нове видання Археографічної комісії АН УРСР відображає щоденне життя уславленого Клубу Кавопивців свіжим оком стороннього спостерігача. З сухих сторінок агентурних донесень перед нами постають живі члени КК з їхніми нахилами й уподобаннями, переконаннями й антипатіями. Не у всьому, безперечно, можна погодитися з оцінками агента Б-375', але редакція впевнена, що майбутні дослідники ще скажуть своє компетентне слово.

Книга розрахована на фахівців з історії неформальних рухів, а також усіх, хто цікавиться минулим рідного краю.

Упорядник - Антоній Феодосійович Кавчук,

кандидат кавознавства

Редакційна колегія; Іванов І.І.,

Петров П.П.

Сидоров С.С.

Рецензент - Київське обласне відділення КДБ УРСР

Замість вступу

Шановний читачу,

Я сподіваюся, що буремні дні перебудови ще не встигли витіснити з твоєї свідомості надійного гасла будівника розвинутого соціалізму: "Меньше знаешь, лучше спишь". Отож не питай мене, звідки прийшли і куди підуть ці матеріали, які я пропоную твоїй зацікавленій увазі. Не задавай нетактовних питань: "Хто? Як? Коли? З якою метою?" Ніхто, Ніяк, Ніколи, Ні-для-чого.

А хто цей таємничий Агент Б-375' - мені й самому не вдалося дізнатися. І взагалі, я знаю дуже мало, а тому сплю довго й солодко.

Антоній Кавчук

Київ, жовтень 1989 р.

5

Комитет Государственной Безопасности при Совете
Министров УССР

Совершенно секретно

ДЕЛО № 58692

Об антисоветской деятельности конспиративной
экстремистской группы, именующей себя Клубом
Кавопивцев

Начато 1 апреля 1976 г.

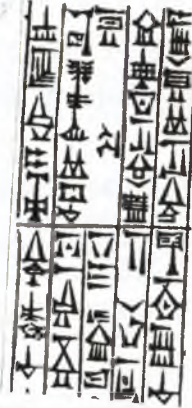
Окончено _____

СВЕДЕНИЯ ОБ ОБЩЕСТВЕННОМ ОСВЕДОМИТЕЛЕПорядковый номер осведомителя Агент Б-375'Агентурный псевдоним МУЛЯПароль Я - Марс Ответ Я - тожеОтпечаток пальцев

Шифровальные коды

~~Л. В. М. - Л. В. М. - Л. В. М.~~

~~Л. В. М. - Л. В. М. - Л. В. М.~~

Дополнительные сведения:

возраст - неопределенный
 пол - по данным внешнего осмотра, мужск.
 особые приметы: а) хорошее открытое лицо
 б) на мизинце левой ноги
 родинка;
 мелкий шрам на спине ниже
 пояса в области ягодицы
 как бы от удара ремнем
 физиологические склонности: любит водку, коньяк,
 ром, самогон, виски, портвейн, мадеру,
 мускат, вермут, кагор, плодово-яблочные
 напитки; по утрам предпочитает пиво, если
 нет пива - кофе
 умственные склонности - не имеет

Размер поощрения установлен по II Всесоюзной категории с выплатой 30 рубл.00 коп.

1978 г. апреля 13. - инициативный рапорт агента Мули на имя Председателя КГБ при СМ УССР

Довожу до Вашего сведения, что мною в пределах 7-го квадрата Зализничного р-на г.Киева обнаружена законспирированная антисоветская группа. Личная квартира группы располагается по адресу: Соломенская, 24, комн. 56, 61. Численность группы, предположительно, около 8 человек обоих полов. Время ежедневных тайных сборищ - 16.07 (кроме субботы и воскресенья). Предлогом сборищ является распитие напитка, который члены группы именуют "Кава" (по вкусу и запаху несколько напоминает кофе). Цели группы, ее программа и устав пока не установлены, т.к. проникнуть в ее ряды крайне сложно. Пока удалось заснять двух членов группы (фото прилагаю).

Прошу разрешить внедриться с целью получения более подробной информации. Готов жертвовать собой. Рассчитываю на персональную пенсию в случае потери трудоспособности от отравления "Кавой" или получения телесных повреждений в столкновениях с членами группы.

Агент МУЛИЯ

1978 г. сентября I. - Агентурное сообщение № I

Довожу до Вашего сведения, что внедрение прошло без усложнений, начато наблюдение.

По материалам наблюдений предварительно докладываю следующее:

Ведущую роль в группе в настоящее время играют три лица: наблюдаемый по кличке "Шановний Президент", наблюдаемый по кличке "ВВС", наблюдаемый по кличке "Галля". Все трое настроены крайне антисоветски, отрицают руководящую роль КПСС в жизни страны, клеветают на советское правительство и лично на Л.И. Брежнева и др. членов Политбюро ЦК КПСС и ЦК КПУ. Не исключено, что все трое клерикальны.

"Шановний Президент", кроме того, являясь псевдоученым, порочит марксистско-ленинскую методологию научных исследований, высмеивает ее как несостоятельную. Особенно опасен тем, что зная некоторые редкие иностранные языки (латынь и древнегреч.), легко может вступить в контакты с иностранными разведками. В преступной группе, кажется, является вожаком.

"ВВС", кроме вышесказанного, обладает нехарактерной для нормального советского человека памятью; пользуясь ею, дискредитирует советскую статистику, очерняет успехи народного хозяйства. Регулярно клеветает на мирную внешнюю политику СССР.

"ГАЛЛЯ" с подчеркнутым удовольствием оплевывает советский образ жизни, издевательски высказывается по поводу героизма трудящихся масс, по поводу советской системы образования, а иногда и без всякого повода. Замешана в порочащих связях.

Другие наблюдаемые:

Набл. по кличке "ГЕНКА" является, несмотря на молодость и небольшой жизненный опыт, законченным антисоветчиком; издевательски высмеивает наши достижения в области народного хозяйства и культуры, клеветает на органы власти и управления и лично на тов. Патона, Шербицкого и др. Отрицает марксистско-ленинское учение о диктатуре пролетариата. Знает иностранный язык.

Набл. по кличке "ЗОЙКА" регулярно низкопоклонствует перед западом. Клеветает на крепнущую дружбу народов СССР, склонна к разжиганию национальной розни. Неразборчива в связях с иностранцами, склонна к развязной демагогии.

Набл. по кличке "СВИНТИК" (молодой член группы) в самостоятельных резких высказываниях пока не замечен, однако полностью разделяет антисоветскую платформу соучастников. Периодически высказывает протесты по поводу акции, именуемой среди членов группы "МИТЯ КАВОЧАР" (в чем ее суть - мне пока неизвестно).

Остальные члены группы детально мною пока не изучены, однако нет ни малейшего сомнения, что они полностью поддерживают названных выше лиц.

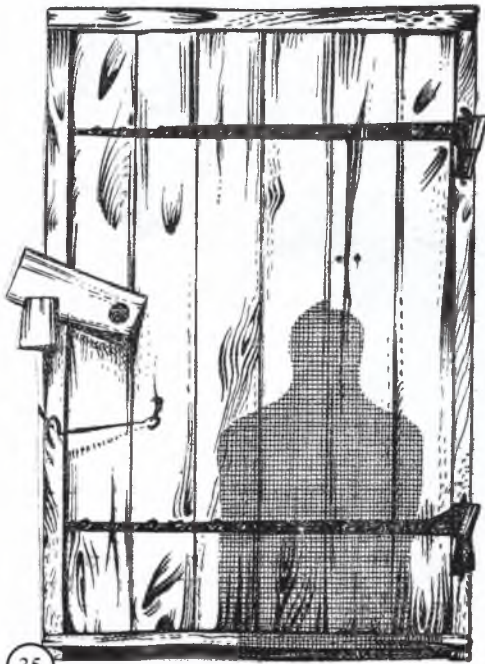
— № 3

аг.Муля

1978 г. октября 5. Агентурное донесение № 5

Довожу до Вашего сведения, что вчера, 4 октября 1978 г., наблюдаемая мною антисоветская группа провела коллективную акцию под названием "ПОЗАЧЕРГОВЕ ЗАСІДАННЯ". Акция имела место с 19.00. до 23.00 в ресторане "Млын". Проникнуть в объект мне не удалось, что подтверждаю фотоснимком (прилагается).

Сегодня на ежедневной сходке в 16.07 участники вчерашней акции имели утомленный вид, однако были оживлены более обычного. Достаточной информацией об акции не располагаю, но предполагаю, что на ней могла быть основана структура, альтернативная КПСС.

аг.Муля

1979 г. июня 2. Агентурное донесение № 17

Довожу до Вашего сведения, что мною к настоящему времени собраны компрометирующие улики на некоторых членов преступной антисоветской группы КК:

Наблюдаемый по кличке ВЕС сегодня запугивал присутствующих на собрании якобы существующим в СССР тоталитарным режимом, который якобы держит народ в состоянии постоянного страха. С этой целью изготовил самодельные плакаты, образцы которых прилагаю:

Наблюдаемый по кличке "ШАН.ПРЕЗИДЕНТ" издевательски отзывался о творчестве гениального русского поэта А.С.Пушкина, изготовив для этой цели пасквильный шарж на великого гения великого русского народа (шарж мне удалось из"ять, прилагаю):

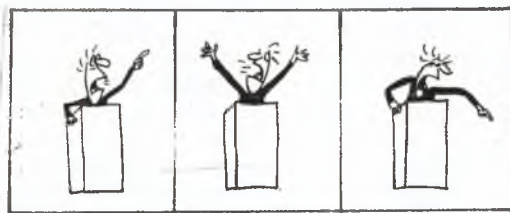
Набл. по кличке "СВИНТИК", подрывая таможенную политику (а тем самым и экономическую мощь) СССР, добыл вещество, нужное для приготовления напитка КАВЫ, и с триумфом рассказал об этом "подвиге" членам группы, что и удалось заснять.

аг.Муля

1980 г. апреля I. - Агентурное донесения № 28

Довожу до Вашего сведения, что мне удалось сделать несколько снимков, зафиксировавших наблюдаемого по кличке "ВАН.ПРЕЗ." в момент, когда наблюдаемый произносил зажигательную откровенно антисоветскую речь перед членами группы по поводу так наз. годовщины со дня образования КК (фото прилагаю):

Также сообщаю, что вчера имела место длительная дискуссия Набл.СВИНТИКА с набл.БЕЗЗУБЕНКО по поводу уже упоминавшегося т.наз. МИТТЯ КАБЮЧАР. Не все в дискуссии до конца понятно, однако важность понятия КАБЮЧАРА не вызывает сомнения. Высказываю предположение, что речь идет о крупной ценности, похищенной преступной группой с неустановленной целью. Поскольку до сих пор не расследована пропажа золотого сосуда из фондов Музея исторических драгоценностей СССР, предполагаю, что речь идет именно о нем (фото для справки прилагаю). Если сосуд удастся задержать на государственной границе СССР, прошу помнить, что я СЛУЖИЛ СОВЕТСКОМУ СОЮЗУ.

аг.Муля

1980 г. октября 7. - Агентурное донесение № 36

Доводу до Вашего сведения, что вчера на объекте "Ильин" имела место акция, аналогичная проведенной здесь же в прошлом году. Длительность с 19.07 до 23.00. На саму акцию мне проникнуть не удалось. Из удачно выбранного наблюдательного пункта я видел, что она закончилась ритуальным действием выбрасывания с моста в протоку некоего тяжелого предмета (но не человеческого тела). Это сопровождалось пением буржуазно-националистических песен и антисоветскими телодвижениями. После того, как члены группы удалились, я, облачившись в водолазный костюм, смог исследовать дно Протоки. При этом мною обнаружено, что утопление вышеупомянутого предмета (как показало визуальное исследование - кувшина) имело место неоднократно и впредь, так что на дне Протоки наблюдается значительное количество потопленных кувшинов (фото прилагаю). Прошу выделить водолазную команду для дополнительного детального исследования обнаруженных мною кувшинов.

аг.Муля

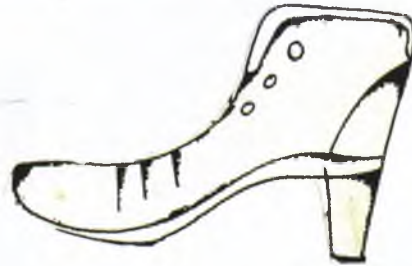

№ 7

1981 г. февраля 22. - Агентурное донесение № 45

Довожу до Вашего сведения, что благодаря моим умелым действиям в антисоветской конспиративной группе, именуемой КК, наметился раскол среди лидеров и рядовых членов группы. Проявился в заявлении наблюдаемого по кличке "ГОСПЧ СТЕЛЬМАХОВА" о том, что отдельные члены группы находятся под каблуком набл. по кличке "НАБ. ПРЕЗИДЕНТ". Это каблука наблюдаемого, под которым, предположительно, находятся некоторые члены группы, прилагаю.

аг. Муля

№ 8

1981 г. июня 28. - Агентурное донесение № 51

Довожу до Вашего сведения, что действия преступной группы активизировались; ее члены, по косвенным данным (выделению характерного запаха), начали готовить взрывоопасные вещества путем растирания темнокоричневых зерен неизвестного растения в ступе. Фото прилагаю:

Одновременно сообщаю, что наблюдаемый по кличке "БАРАН" обзавелся портативным передатчиком, которым пользуется для связи со множеством лиц г. Киева и г. Щепетовки. Находится на сеансах связи почти непрерывно.

аг. Муля

1981 г. октября 9. - Агентурное донесение № 60

Довожу до Вашего сведения, что вчера вечером имела место очередная антисоветская акция членов группы КК, именуемая "ПОЗАЧЕРНОВЕ ЗАСИДАНИЕ". Акция проходила с 23.07 до 23.00 в помещении якобы квартиры наблюдаемого по кличке "ЗОЙКА". На акцию мне не удалось проникнуть в связи с тем, что охрану квартиры вело животное крупных размеров неопределенной масти и свирепого нрава, именуемое среди членов группы по кличке "КОТ БСРЯСЬК". Это так называемого КОТА ГОРИСЬК прилагаю:

После 23.00 часть членов нов группы КК переместилась в помещение якобы квартиры набл. по кл. "ЛЮДСЬК", где преступников ожидал сочувствующий по кличке "МУЖ-В-ТРУСАХ" (фото сочувствующего прилагаю):

Когда я попытался проникнуть в квартиру вместе с членами группы КК, сочувствующий "МУЖ-В-ТРУСАХ" вытолкнул меня за дверь, сопроводив свои антисоветские действия грязными угрозами.

аг. Шуля

1982 г. апреля I. - Агентурное донесение № 76

Довожу до Вашего сведения, что сегодня вечером во время антисоветского собрания, посвященного так наз. Дню Свободного Клуба, наблюдаемый по кличке "ПАН КОНСЕРВАТОР" обрисовал сложное внутреннее и внешнее положение нашей страны в намеренно сгущенных черных красках, в соответствующих действительности. Миротворительный образ нашего государства был при этом искажен до неузнаваемости. Наблюдаемый дошел до утверждений об агрессивном характере действий, которые ведет в Афганистане ограниченный корпус воинов-интернационалистов, а также о том, что СССР наращивает гонку ядерных вооружений, сознательно дестабилизируя обстановку в мире. Для наглядности своих кощунственных утверждений он нарисовал плакат, якобы символизирующий образ СССР для народов мира (фото прилагаю):

Отпора клеветническим заявлениям члены группы не дали, встретив их с полным сочувствием (фото прилагаю):

Dr. Муза

18

№ II

1982 г. апреля 3. - Агентурное донесение № 80

Довожу до Вашего сведения, что антисоветская группа КК, по моим наблюдениям, вышла на прямую связь с зарубежными контрразведками. Мне удалось путем ряда финансовых операций извлечь у некоторых членов группы конспиративные опознавательные знаки упомянутых контрразведок, которые для справки прилагаю. Понесенные расходы прошу возместить.

NYOMOTT MINTÁS NŐI
FINOM HARISNYANADRÁG

BP. HARISNYAGYAR
MSZ: 3474 ITJ 78-50
CIKKSZÁM: 71363
NAGYSÁG: 4-5
MINŐSÉG: I. RENDŰ
FOGY. AR: 60,50
100 % POLIAMID

LANCÔME
PARIS

аг. Муля

№ 12

1982 г. апреля 29. - Агентурное сообщение № 81

Срочно довожу до Вашего сведения, что мне удалось собрать компрометирующие улики на наблюдаемого по кличке "ПАН КАВЪВАРИУС". Упомянутый член группы уличен мною совместно с директором ЦГИА УССР тов. Гисцовой Л.З. в хищении рукописей из коллекции ЦГИА. Подтверждением тому служит сделанный мною снимок, произведенный дома на кухне набл. по кл. ПАН КАВЪВАРИУС (фото прилагаю)

42

аг. муля

1982 г. мая 25. - Агентурное донесение № 82

Довожу до Вашего сведения, что во время празднования тысячелетия города Киева члены антисоветской группы КК вступили в личные контакты с представителем зарубежной контрразведки (судя по языку представителя - итальянской). Агент зарубежной контрразведки снят мною на пленку в нескольких видах, фото прилагаю:

Судя по облику агента, не исключено чено, что он является эмиссаром Ватикана и прислан с целью разжигания религиозной розни на территории СССР, для чего планируется широкомасштабная акция по так называемому возрождению упраздненной по решению народа так называемой Укр.Католической Церкви. О клерикальных настроениях многих членов группы КК мне уже пришлось сообщать в свое время.

аг.Муля

1884 г. октября 8. - Агентурное донесение № I45

Довожу до Вашего сведения, что внезапно резко обострилось националистическое обличье наблюдаемого по кличке "БЕЗЗУБЕНКО". В створе с набл. по кл. "ПАН КАВОВАРИУС" наблюдаемый по кл. "БЕЗЗУБЕНКО" за последнее время совершил несколько вылазок откровенно оуновского характера, сопровождавшихся безудержным восхвалением так называемого "КОЗАЦТВА", которое противопоставлялось честным советским труженикам современного украинского села путем недостойной игры слов "Твій прадід козак, дід - козаченко, а ти - кізяк". Подыгрывавший наблюдаемому по кличке БЕЗЗУБЕНКО наблюдаемый по кличке "ПАН КАВОВАРИУС" проиллюстрировал вышеупомянутые высказывания наблюдаемого БЕЗЗУБЕНКО цветными рисунками, апологетически прославляющими так называемое "КОЗАЦТВО" (образец прилагаю).

ар. Муля

1986 апреля 2. - Агентурное донесение № 211

Довожу до Вашего сведения, что в наблюдаемой мною антисоветской конспиративной группе, именуемой КК, появились новые члены: наблюдаемый по кличке "Кравченко" (он же - так называемый СС-ПРОСТОЧЛЕН) и наблюдаемый по кличке "ИЮРЬ" (он же - так называемый С-ПРОСТОЧЛЕН). Оба наблюдаемые отличаются скрытым характером, в высказываниях сдержанны, осторожны и хитры, несмотря на относительную молодость и небольшой жизненный опыт. На контакт идут неохотно, на прямые вопросы об их мнении по поводу тех или иных политических событий, лиц и проч. отвечают, как правило: "Да ну их!" У наблюдаемого "КРАВЧЕНКО" только однажды вырвалось отчетливо откровенное высказывание, не оставляющее сомнений в антисоветской сути его взглядов: "В гробу я его /тов. Л.И.Брежнева/ видел!" Проверкой установлено, однако, что во время похорон Л.И.Брежнева наблюдаемый по кличке "КРАВЧЕНКО" в Москве не находился и, соответственно, видеть в гробу тов.Брежнева не мог, а вкладывал в свои слова гробу тов.антисоветское содержание.

По поводу особых склонностей вышеупомянутых наблюдаемых, которые в будущем можно было бы использовать в желаемых целях, докладываю следующее: наблюдаемый по кличке "КРАВЧЕНКО" весьма склонен к пиву, при его употреблении не всегда соблюдает меру (удостоверяющее фото прилагаю):

Наблюдаемый по кличке "ИЮРЬ" чрезмерно склонен к посещению музеев и библиотек, что на фоне поведения нормальных советских граждан смотрится как аномалия и может быть использовано для дискредитации группы КК в будущем.

ар.Муля

Від упорядника:

Донесенням № 15 ми змушені завершити нашу публікацію з незалежних від упорядника причин, який не отримав доступу до подальшої інформації. Можна припускати, що це - останнє донесення Агента Б-375' (Мулі). Далі, як відомо, почалася перебудова, і агент Б-375' був перекинутий на інші важливі ділянки роботи. За неперевіреними відомостями, трагічно загинув під час подій у Ферганській долині, де з нього, замаскованого під турка-месхетиця, зняли скальп разом з іншою шкірою правомусульманські екстремістські елементи. Хто є новим агентом по нагляду за Клубом Кавопивців - сказати поки що важко. Відповідь на це питання зможе дати тільки час і даліші успіхи перебудови.

Антоній Кавчук,
кандидат кавознавства

47. 10 років "Семінару-по-вівторках".
Київ. Жовтень, 2005 р.

48. Презентація "Українського
гуманітарного огляду" у Чернігові.
Серпень, 2008 р.

49. Публічна лекція у проєкті "Політ.УА". Київ. Березень, 2010 р.

50. На конференції у Кракові (Польща).
Вересень, 2012 р.

51. На конференції у Львові.
Травень, 1998 р. На фото (зліва направо):
Володимир Александрович, Владислав
Верстюк, Наталя Яковенко, Ігор Гирич

52. Поїздка до Ніжина. Червень, 2005. На фото (зліва направо): Олексій Толочко,
Володимир Ричка, Сергій Кириленко, Наталя Старченко, Лариса Довга,
Наталя Яковенко, Євгенія Страшко, Людмила Демченко, Валентина Шандра,
Фелікс Шабундо

53. Віченца (Італія).
Квітень, 2002

54. Охрид (Македонія). Серпень, 2004.
На фото: Наталя Яковенко (ліворуч),
Лариса Довга

55. У Збаразжі. Вересень, 1999

*56. Відень (Австрія),
червень, 1999 р.*

*57. Венеція (Італія),
грудень, 2009 р.*

*58. Варшава (Польща), грудень 2006. На фото (зліва направо): Наталя Старченко,
Наталя Яковенко, Володимир Кравченко, Олег Турій*

Первісно членів КК було небагато і майже всі вони працювали у відділі давніх актів. Проте через різні формальні обставини «розпивати» каву у своєму відділі вони не могли, тож і знайшли прихисток у дружньому відділі використання та публікації документів з ласки його очільниці Марії Бутич, яка стала спершу неофіційним почесним членом клубу (НОПЧем), а згодом і офіційним членом (ОПЧем). Завдяки неформальним стосункам між відділами ідея «кавопиття» поступово охоплює все ширші кола архівістів і до КК вступають нові «кавопивні» сили. Влітку 1975 року до КК влилася просто-член Валентина Шандра. Це був період формування внутрішнього «регуляміну», яким у жартівливій формі впорядковувалися важливі моменти життя Клубу, як-от закупівля кави і миття кавочар, а ще вироблення внутрішньої дисципліни.

У березні 1976 року КК знову розширює адміністративні межі: до Клубу офіційно вступає просто-член № 2 Зоя Борисюк, працівник Архівного управління, яка доти частенько просто «прибігала на каву».

Поступово прогресивна ідея корисності й важливості колективного споживання смачної духмяної кави за цікавою бесідою підкорювала душі й уми молодих архівістів, які були не проти долучитися до міцного «кавоспитого» товариства. Відтак 1978 року лави кавопивців поповнили Людмила Апанович, Василь Баран і Людмила Свінтицька, до НОПЧів у зв'язку зі зміною місця роботи було зараховано Галину Барабаш і Антоніну Стельмашову, а ще до клубу прийняли Олександра Гаркавця, який працював з матеріалами кипчацькою мовою (нині академік Казахської АН), (див. іл. 12—13).

Як правило, новими членами клубу ставали молоді архівісти. Завдяки КК одні з них «українізовувалися», в інших поступово поглиблювалось усвідомлення власної причетності до українства. Людмила Апанович згадує про це:

Звісно, я знала, що українка, як і весь мій рід з діда-прадіда. Але у Клубі я навчилася того, що маю це цінувати і цим пишатися. Це відбувалося несамохіть, завдяки україномовному середовищу, темам розмов за філіжанкою чорної кави, самій атмосфері засідань і, звісно, харизмі Президента, хоча тоді ми такого слова не знали.

Формування національно свідомої особистості, українізація усього мого ества, а ще любов до української пісні — це, мабуть, головний і безцінний здобуток мого членства у Клубі, — згадує Геннадій Боряк. — Зрозуміло, на щорічних засіданнях КК, на дружніх вечірках, на днях народження, інших спільних імпрезах багато співали, тож українська пісня для мене, молодої людини, що виросла у російськомовному середовищі, а українську мову лише вивчав у школі, чув на лекціях окремих викладачів в університеті та ще трохи по селах в археологічних експедиціях (на тому закінчувалися мої «мовні університети»), стала основним інструментом українізації. Ну й, звичайно, середовище. Кілька років поспіль уперто спілкуючись з україномовними колегами іншою мовою, я раптом відчув (зазначу — без жодного тиску з боку колег по архіву чи членів КК), що далі говорити російською мені чомусь стало незручно. Виглядало, що я, з походження українець (моя

мати хоч і уроджена Утешева, але корінна киянка, а батько родом з Чернігівщини), ніби зневажаю своїх колег. Заговорив одномоментно і назавжди. Без Клубу, гадаю, цього б не сталося.

Ще один момент, який додавав гострих відчуттів та оповивав життя кавопивців своєю інтригою, — це належність до неофіційної організації.

Клуб для мене був тим місцем, де «пахло» політичною небезпекою, і це приваблювало тоді молодих людей, готових іти на ризик, аби бути собою, бути відданими обраній ідеї. Для мене ця ідея проста — відповідати моральним засадам, отриманим у спадок від моїх дідів-бабів, людей, які явно не вписалися у радянську реальність. У клубі мене оточували однодумці чи принаймні тоді так здавалося, і це надихало на активне життя, —

так описує значення Клубу для себе Тетяна Люта (вступила до КК 1982 року).

А для мене, — додає Геннадій Боряк, — ще однією притягальною рисою КК була можливість легко «програти» у жартівливій або сатиричній формі те стороннє доросле, нешире, обурливо брехливе життя, яке не сприймала молода вразлива психіка і від якого підсвідомо (і не тільки) тікалося у пошуках «політичного притулку». Зрештою, так я опинився в архіві, який став для мене місцем внутрішньої політичної еміграції. Так став і членом КК. І там, і там не було потреби брехати, можна було бути самим собою.

Звітні доповіді Президента, порядок денний засідання, внутрішньоклубна ієрархія тощо — все це було жорсткою, іноді злою, а подеколи добродушною пародією на *те* життя, на звітні доповіді генсека, на партійні збори, на яких ніколи не був, бо уникнув членства у партії, але про які знав усе — з розповідей, з літератури, телебачення. Цифри у звітній доповіді пародіювали облудну партійну статистику про зростання нашого добробуту й фантастичні успіхи радянської економіки. Намагаючись жити *своїм* життям, ми всі розігрували *те* життя. Так, Клуб — це був маленький театр на чолі з талановитим режисером — Президентом, а кожне засідання — маленький психотерапевтичний сеанс для його членів. Там легко дихалося, легко говорилося.

Не випадково саме Клубом передусім цікавилися кагебісти (клуб — неформальна організація!), які намагалися знайти в архіві нового інформатора після звільнення з роботи попереднього. І прорахувалися, зрештою, бо в особі одного нашого колеги вони таки отримали інформатора, але — «двічі завербованого» — ними і нами. «Подвійний агент», який став членом Клубу і досі залишається нашим добрим товаришем і близьким колегою, був для нас джерелом інформації про те, коли, чим і ким цікавляться гебісти. Так ми завжди були попереджені й дозволяли собі відверто глузувати з них.

Як же вдавалося потрапити до числа кавоклубників? Адже приймали до нього далеко не всіх, навіть із відділу використання, де відбувалися засідання Клубу. Як визначив один із перших членів КК, вибирали «на нюх». Звісно, це були колеги-однодумці, які цікавилися ще чимось, крім вузької ділянки своєї роботи, і прагнули ширшого спілкування. Відбувалося це по-

різному: хтось «підкурював» з Президентом в архівному коридорі на другому поверсі, хтось зацікавив, бо співав, ідучи по тому самому коридору до бібліотеки повз відділ давніх актів, хтось паралельно до своєї тематики виявляв документи з тематики Президента, комусь просто пощастило працювати у відділі використання. Про «потрапляння» до кола обраних та про формат засідань КК згадує Ігор Гирич:

Я потрапив до клубу «кавопівців» уже під кінець його існування. Це було, здається, у середині 1980-х років. У 1985-му я прийшов з армії і нас разом з Володею Кравченком прийняли в «нуль просточлени» КК. Але ми встигли побувати буквально на двох-трьох засіданнях, і клуб якось тихо й непомітно перестав існувати. Настала горбачовська перебудова, і вона вимагала якихось інших форм вираження опозиційності. Можливо, позначилася і втома від багаторічної одноманітності. Люди, які стояли біля керма «кавопівців», «подорослішали», поменшало у них бажання продовжувати молодечий бешкет кінця 1970-х — початку 1980-х.

Потрапивши в архів 1979 року, я вже тоді чув від старожилів про цей клуб посвячених. Знав, що приймають туди лише обраних. Члени клубу кожного робочого дня по обіді збиралися у 61-й кімнаті публікаторського відділу. Сходилися не лише наукові співробітники історичного архіву, а й люди з управління. Пригадую веселі жарти, посмішки, гамір. А потім раз у раз відбувалися занудні «проробляння» керівників «зборища» у кабінеті Любові Гісцової. Всі ці люди були для мене зразком для наслідування. Більшість із них займалися джерелознавчими дослідженнями, друкувалися у спеціальних журналах і пресі. Вони були справжньою інтелектуальною елітою, не лише архівною, а й суспільною. Це був прояв, дуже рідкісний за тих умов, активного, незалежного від кон'юнктури громадського життя. До мене довго приглядалися. Спочатку до КК прийняли мою тодішню дружину Тетяну Люту, а вона потягла й мене, тим більше, що провід КК уже дійшов висновку, що за шість років архівного життя я доріс до такої честі.

Вважаю Клуб Кавопівців явищем небуденним, яке заслуговує не лише на згадку в анналах культурного життя тогочасної України, а й на видання його «архіву» у вигляді «Документів і матеріалів з історії діяльності КК». Ці гумористичні звіти, репліки, обговорення, карикатури мають безперечну літературну вартість, свідчать про потужні творчі можливості КК-членів і передусім голови клубу Наталі Яковенко. Тоді у радянців незмінною популярністю користувався телевізійний «Кабачок "13 стульб"»: через польський контекст у ньому вловлювалося невимушене висміювання комуністичної дійсності. Щось подібне було і в нашому архівному КК, де недвозначно критикували черговий з'їзд КПРС з його незмінною доповіддю товариша генерального секретаря. Але робилося це на українському мовно-культурному матеріалі, з питомим національним гумором. Безперечним натхненником і промотором КК була Наталя Миколаївна. Вона підкидала ідеї, втілювала у життя задуми, згуртовувала і підштовхувала «оспалих», надавала посиденькам тонкого інтелектуального шарму. Навколо неї, як планети навколо світила, оберталися члени товариства. Хіба лише Тані Лютій вдавалося майже на рівних вступати у змагання у дотепності з незмінним Президентом клубу.

Отож людей ставало дедалі більше, і 10–15 хвилин для спілкування врешті виявилось замало. У вересні 1977 року виникла ініціатива, яка надалі переросла в традицію, — влаштовувати щорічне виїзне робоче засідання КК, на якому було б досить часу для спілкування, обдумування-обговорення того, що відбулося за рік, та формування певної колективної opinio pro «поточну політичну ситуацію». Щоб дати читачам хоч трохи відчутти атмосферу отих посиденьок з «подвійним дном», наведу кілька витягів із протоколів, розпоряджень і наказів, які збереглися в архіві КК.

Перше виїзне засідання відбулося у ресторані «Дубки», де члени Клубу провели декілька годин разом у неформальній обстановці. Ця зустріч була справді приємною, але в ресторані виявилось надмір шумно, а це не сприяло ні обміну думками, ні належному їх «документуванню». Вести протокол засідання — принципова вимога внутрішнього регламенту КК, тому для другого позачергового засідання (відбулося 4 жовтня 1978 року) довелося підшукати ресторан з окремим залом без музики. Вибрали ресторан «Млин» у Гідропарку, де по середах не грав оркестр і можна було розмовляти, не перекрикуючи музикантів. А ще ніхто не чіплявся з запрошенням до танцю. «Млин» був місцем щорічних виїзних засідань КК чотири роки поспіль (до речі, майже вся ресторанный обслуга дослухалася до незвичного у такому місці базікання кавопивців), а потім аж до кінця існування клубу виїзні засідання незмінно проводилися на «явочній квартирі» протоколіста Зойки де кавопивців сумлінно охороняв кіт Борисюк, він же Тутсік (див. донесення Агента Мулі, іл. 40).

Кожне засідання проходило під окремим девізом і з наперед спланованим порядком денним, які часто-густо були глумливими репліками на офіційні радянські гасла, збори чи внутрішні архівні розпорядження.

Позачергове засідання 1978 року відбулося під девізом «Прогресивна роль кави та цін на неї у підвищенні ефективності наукових досліджень у галузі гуманітарних наук» з таким порядком денним:

1. Звітна доповідь Президента КК «Скільки, за скільки і чого випив КК за звітний період».

2. Обговорення доповіді дійсними членами, ОПЧами та НОПЧами.

3. Спроби виступів гостей.

Головна теза звітної доповіді Президента спиралася «на цифри й суми» і звучала доволі оптимістично, не викликаючи дискусій чи заперечень товариства: «Випито хоч і чимало, та не так і на багато. За приємність пити каву кожен член віддав у рік біля 15 крб, випито її відповідно біля 10 кг (не рахуючи води, але рахуючи добровільні внески запрошених і гостей). На кавопивну душу припадає понад 1 кг кавопродукту на рік».

Але так було не завжди. Уже третє звітне позачергове засідання КК, яке відбулося 3 жовтня 1979 року під девізом «Per coenas ad cavam» (Крізь ціни — до кави), позначено більшою активністю членів клубу та напруженішим порядком денним:

1. Звітна доповідь Президента КК «Скільки, за скільки і чого випив КК за звітний період».
2. Бурхливе схвалення звітної доповіді.
3. Розгорнута дискусія «Проблема економічної доцільності й відносної безперервності миття кавочар в аспекті спонтанного чергування».
4. Прийом до КК кандидата боряка генки з попереднім обговоренням особистих даних та цікавіших фактів біографії.
5. Різне, виключаючи неподобства.
6. Неподобства.

Такий порядок денний надалі й визначав перебіг засідань. Щоправда, наступне (1 жовтня 1980 року) поповнилося новим пунктом «Затвердження протоколу попереднього засідання», що давало змогу кавопивцям відновити його зміст, інколи подивуватися своїй поведінці, а то й пригадати досі не виконані обіцянки.

У звітній доповіді Президента відлунили проблеми, викликані внутрішньою ситуацією в архіві:

На заваді нормальній роботі клубу знову було не в міру заподадливе, сліпе адміністрування окремих керівників. Я не буду називати їхніх прізвищ і посад, усім вам і без того добре відомі випадки у бік клубу з боку цих, з дозволу сказати, адміністраторів, нетактовні натяки на згаяний час, безвідповідальні заяви про сумнівність нашого права на кавопиття.

Та, попри всі перешкоди недоброзичливців, підсумок кавопивної діяльності залишався цілком позитивним: «Загальні витрати клубу на кавопродукт, — зазначалося у доповіді, — становили у звітному році 190 крб проти 192 крб за минулий звітний рік».

На завершення звітної доповіді Президент завважила, що в клубі назріла потреба розгорнутої дискусії про формальне документування принципів упорядкування його внутрішньої структури. Тому, відповідно до девізу «*Quo vadis, Clube, sine Statu et Leqibus*» (Куди прямуєш, клубе, без статуту і законів), Президент оголосила відкритою дискусію на тему «Суперечливість конституційно-статутної теорії у плані врівноваження позитивного аспекту всеосяжності єдиноосібного права Президента на піклування про кавопивні маси з позитивним аспектом функціонування нержавіючих ґратів статуту як підвалини безперервності існування клубу кавопивців у ролі імунітетного фактора протианархічної дії». Розпочинаючи широку дискусію, доповідачка відзначила, що протягом семи років існування КК уже склалося внутрішнє звичаєве право, яким регулюються права та обов'язки кавопивців. На її переконання, особливі заслуги у справі становлення й закріплення норм кавопивного звичаєвого права належать глибокому знавцеві і консультанту зі звичаєвого права, блудному кавопивному товаришу ВВСу (Віктору Васильовичу Страшку), НОПЧам Стельмашовій і Болотовій та, звісно, самому Президенту. Проте, далекоглядно й високомудро констатувала доповідачка, згадані особи не вічні, а клуб має існувати ввіки, тож «єдиною запорукою

його існування може стати лише писаний статут, який у сухих пунктах і параграфах оформить норми звичаєвого права і стане Основним законом клубу».

У радянській спільноті превалювали принципи «демократичного централізму», тож і на засіданнях КК певною мірою діяв цей порядок. Голова засідання ВВС, відкривши обговорення проблеми, висловив демократичну думку про шкідливість статуту і висунув тезу про те, що «закон, який стає догмою (а статут — це закон, який стане догмою), не тільки зайвий, а й шкідливий», адже «він у корені підриватиме всеосяжність президентського впливу і піклування про кавопивні маси». «Ми проти догми! Ми за Президента!» — завершив свою доповідь ВВС, доповнивши потужний демократичний акорд ноткою поміркованого централізму. Коли ж голова завважив, що конструктивніших пропозицій учасники дискусії не висловлюють, а в повних кавочарах неухильно холоде чорна духмяна кава, питання створення статуту було одностайно ухвалено «вважати відкритим до наступного позачергового засідання».

На цьому дискусію і засідання оголосили закритими, бо на кавоклубників чекала ще одна нагальна і вельми непроста справа: вони мали з належними почестями і зовсім не жартома відправити на вічний спочинок незмінного супутника всіх кавопивних посиденьок, дорогого кожному кавопивному серцю надшербленого кавоглека. Місцем для його вічного спочинку було обрано одну з приток Дніпра, куди й вирушило процесією все кавопивне товариство. Прощання з кавоглеком було теплим і урочистим. Зупинившись над річкою на містку, Президент виголосила велеречиву, хоч і коротку промову, яка звучала десь так: «Ми прийшли сюди, щоб віддати останню шану нашому незабутньому кавоглеку, що прослужив нам вірою і правдою останні п'ять років існування КК». Далі благословенну посудину по вінця наповнили цілющою рідиною «Троянда Закарпаття», щоб усі змогли віддати своєму багатолітньому вірному супутнику належну шану та попроситися з ним, подарувавши заслужений спочинок у глибинах дніпровських вод. Кавопивці востаннє припали до нього спраглими вустами. Коли глек спорожнів, Президент відповідально й урочисто опустила його у дніпровські хвилі (див. донесення агента Мулі, іл. 38).

Своєрідним етапом документування статусу клубу став універсал № 14 (по КК-ювілеях) від 1 квітня 1981 року, яким Президент визначила дату заснування КК — 1 квітня 1974 року, пославшись на згаданий вище документ «Таруға робогów кавных». (Іл. 14—15)

П'яте виїзне засідання КК пройшло 5 жовтня 1981 року під несподіваним для всіх девізом «Le Roi est mort, vive le Roi!» (Король помер, нехай живе король!), що заповідав «Широкі і вільні дебати про особу Президента», яка у вступній промові заявила:

Невблаганна і сліпа доля перериває мої щоденні зв'язки з клубом. Віднині я не зможу варити щоденну каву (чому я приписую 99,9 % викуреного в адресу моєї скромної особи фіміаму), тому я не можу надалі вважати себе Президентом нашого кавопивного братства. Отож ставлю питання про не-

доцільність мого дальшого перебування на цій високій посаді і пропоную розпочати перші в історії клубу найдемократичніші у світі кавовибори.

Однак члени КК продемонстрували нечувану доти єдність у ставленні до Президента, розумінні його значення для життя клубу та вперше за всю історію існування КК відмовилися підтримати її ініціативу. Одностайною з усіма була навіть Підривний елемент Стельмашова, яка яскраво і образно пояснила причину свого суперечливого вчинку: «Я поміняла чимало установ, але іншого клубу не знайшла. Вибачте занепадницькі настрої, але відставка нашого Президента мені здається початком занепаду клубу. Ми всі це розуміємо, бо таке гадюче життя». Відтак усі погодилися з потребою запровадити посаду віце-президента, на яку одностайно обрали ВВСа, а новообраного члена клубу Ярину Ціборовську нарекли вікарієм.

Час підтвердив прозорливість кавоклубників щодо можливих наслідків заміни Президента. Вже у квітні наступного 1982 року Президент видає універсал № 16, яким оголошує «нищівне презирство» віце-президентові й вікарію, які своєю байдужою поведінкою

уперше за багаторічне існування клубу протягом тижня зривали його священні й неодмінні засідання, ставлячи тим самим під сумнів божественну волю і провидіння, згідно з яким засідання клубу відбуваються незалежно від несприятливих атмосферних явищ, натиску адміністрації, політичних катаклізмів та цін на каву на світовому ринку. Цим вони поставили під сумнів незмінність і неминучість найсвятішого в клубі — його традицій.

Короля, як відомо, робить його почет, але передусім має бути сам король. Навіть відсутня фізично, Президент і надалі залишалася осердям, тією планетою в сузір'ї, довкола якої по більшій чи меншій орбіті кружляли всі члени клубу, з нетерпінням чекаючи її приходу в архів та зустрічі на позачерговому засіданні, яке обіцяло не просто цікаву розмову чи яскраву звітну доповідь Президента, а й поповнення клубної бібліотеки новою публікацією дослідника-кавознавця А. Ф. Кавчука чи черговим збірником документів з історії клубу.

Звітну доповідь за 1982 рік позбавленого щоденного спілкування з членами КК Президента зосереджено на аналізі базису кавоклубного життя. У підсумку констатувалося, що у своєму розвитку клуб пережив три формації:

- 1) скляноколбову (коли засобом, себто посудом варіння кави була скляна колба);
- 2) глиногличану (коли засобом і посудом кавоваріння був славної пам'яті кавоглек);
- 3) залізоварну (коли варіння кавопродукту стали здійснювати у кавоварці).

Далі Президент простежила, як залежно від базису мінявся характер надбудови, тобто склад носіїв кавопринципів, структура клубних стосунків та ієрархія кавоцінностей.

Ще одним яскравим моментом цього засідання став прийом двох нових членів — Тетяни Лютої та Ірини Беззубенко, які дуже відповідально поста-

вилися до вступу до КК і написали поему-дослідження про етимологію своїх прізвищ:

Маєм прізвища нівроку.
Беззубенко — от морока!
Ні туди і ні сюди,
Хоч бери і заміж йди!
Ну а Люта — теж біда,
Дівка ж славна, доладна!
Хто ж такий страшенний був,
Таке прізвище здобув?
Мабуть, добрий козарлюга,
Лютував — не жми підпруга!

Цікаво, що саме вони вдвох спричинилися до появи нового пункту в порядку денному дальших виїзних засідань — «Вернісажу КК-геніїв, КК-талантів, КК-обдарованих та КК-інших». Наступне засідання (21 жовтня 1983 року) Президент окреслила девізом «Кава не страва, кава — справа!» та запропонувала дискусію на тему «Функціонально-лінеарне співвідношення впливу кавопродукту на об'єктивний процес дозрівання архівного індивідуума та суб'єктивно-каузальний спектр формування його стосунків з архівною адміністрацією». Щоб спонукати до більшої активності старших членів, порядок денний передбачав звітні співдоповіді Ідеолога, Демагога, Традиціоналіста, Консерватора та, звісно, їх принципове обговорення.

Як звітну доповідь Президент підготувала науково-ліричне есе про універсальні закони розвитку клубу. Зупинившись на фазах та етапах еволюції кожного кавочлена, вона завважила певну універсальну закономірність, яка проявлялася у двох стадіях — кавоусвідомлення та кавооб'єднання, і блискуче довела первинність кавоусвідомлення, тобто духу.

Цього разу КК-бібліотека поповнилася збіркою народної каво поезії «Кавоколомийки», де було чітко окреслено значення КК для його членів:

Без fraternitas bibendi
Будем ми, мов перебенді.
Без кавинки в роті сухо,
Без кавинки вврем, як мухи.

На цьому засіданні відбувся і захист дисертації Антонія Феодосійовича Кавчука за спеціальністю «Кавознавство» на тему «Генезис кавопиття в регіоні вододілу річок Сян та Дон і його роль у формуванні ранньослов'янської державності». Головною її прикметою була віршова форма.

Автор на строгій джерельній базі,
підсумувавши факти усі,
роль кавопивства хотів показати
у формуванні кордонів Русі
на феодальній суспільній фазі.

Автору вдалося довести, що «люди палеолітичні на Кирилівській стоянці попивали каву вранці», бо «зернята кавні Хвойка ще знайшов на глині. Будучи, проте, в тіснині поглядів норманістичних, він сприйняв їх за горох».

На одному з засідань, 9 жовтня 1985 року, гостював відомий поет Станіслав Чернілевський, який, точно відчувши дух товариства, присвятив клубу «Привітальное словокудрявіє, каволюбцям сложене во здравіє»:

Fraternitas, которая bibendi,
Що возлюбила каву, а не квас!
Пазвольте мнє как істинному денді
Провозгласить орацію для вас. (Лл. 3–4)

На жаль, у цій орації не згадано Володимира Кравченка й Ігоря Гирича, які саме на цьому засіданні стали КК-членами.

Девіз десятого засідання (8 жовтня 1986 року) «Кава й актуальні питання сучасності» обумовив тематику звітних співдоповідей:

Ідеолога «Корінний перелом (далі — КП) у свідомості КК-членів як дійовий фактор боротьби (далі — ДФБ) за тверезий спосіб життя»;

Консерватора «КП у діяльності органів КК-безпеки як ДФБ за КК-гласність»;

Демагога «КП у методиці КК-демагогії як ДФБ за прискорення темпів КК-демагогізації»;

Традиціоналіста «КП у КК-традиціях як ДФБ за їх збереження».

Не забуваймо, то був рік Чорнобиля. Цій події присвячено надзвичайно ошатну, елегантно й багато ілюстровану книжку А. Ф. Кавчука «Київські етюди у стилі нео-кавчетто».

Крім того, А. Ф. Кавчук упорядкував збірник «Клуб Кавовивців у документах і матеріалах. Вип. 2: Агентурні донесення (1978–1986)», виданий Археографічною комісією АН УРСР. Зі сторінок повідомлень агента Мулі постають як живі «члени КК з їхніми нахилами й уподобаннями, переконаннями й антипатіями». І хоча серед відомостей про громадського «осведомителя» у графі «умственные склонности» вказано «не имеет», маємо віддати належне його спостережливості і неймовірному вмінню робити першокласний стьоб на тему «антисоветской деятельности конспиративной экстремистской группы, именующей себя Клубом Кавовивцев». Перечитуючи ці донесення тепер, стає навіть трішки не по собі, що таке могло бути насправді. А ще стало цікаво: чому не було? Адже фактично клуб був неформальною і хоч і безстатутною, але добре — нехай і жартівливо — ієрархічно організованою групою людей. І лише спогад Геннадія Боряка відкрив мені очі: виявляється, таки було!

Відгукуючись на суспільні трансформації, одинадцяте засідання (7 жовтня 1987 року) пройшло під девізом «Per-g-estrojs'!» і тема дискусії теж була короткою — «Перестройка?». Протокол виказує, що й КК зачепили нові віяння. Наприклад, охочий головувати сам себе висуває, звучать нечувані питання на зразок «чи при теперішній демократії можна курити під час звіту Президента?», а то й просто немислимі пропозиції: «Мо', регламент Президенту? При теперішній демократії?».

Обурення старших викликала і звітна співповідь п. Консерватора, який запропонував низку змін до протоколу засідання, як-от замість «Тези

попередньо не затверджуються» — «Тези піддаються гострій критиці», замість «Скільки, за скільки, чого і для чого випив КК» — «Скільки недопив?...», «Бурхливе схвалення» на «Бурхливе несхвалення», а особливо те, що він замахнувся на табель про каворанги: перейменувати Консерватора на Прогресора або Прогресиста, Традиціоналіста — на Новатора, Президента — на Тимчасового Лідера (ТЛ), Демагога — на Критика, Идеолога (бо термін «попахує») — на Секретаря, Протоколіста — на Референта.

Натомість серед широких кавопивних мас, тобто молодших каворангів, ця пропозиція викликала бурхливу дискусію й палке схвалення. Однак після того, як голова, використавши уточнення Президента «Прогресистом може бути лише той, хто носить черевики фірми “Прогрес”», поставив на голосування вимогу до Консерватора носити взуття «Прогресу» або 4-ї взуттєвої фабрики, де й поділася непоступливість та принциповість останнього: його пропозиції одразу було знято.

Ностальгійними спогадами про київську кавопивну дійсність перейнято чотиривірші А. Ф. Кавчука, який не зміг бути на засіданні через відкриття 27-ї плантації кавокультури в межиріччі Тигру і Євфрату та прислав напередодні засідання телефонограмою з Ізед-Хаста власні творіння, навіяні східною поезією:

Купуючи подвійну, п'ю просту
І кожен раз кажу у пустоту
Своїй душі, довірливо-дитинній:
Нашо, душе, не брала ти просту?

Відчувається, що вимога часу — почни перебудову з себе! — проявляється навіть далеко від рідної землі:

Як часом п'ю без черги каву я,
То відчуваю: кава не моя,
Хоча та сама доза і заправка,
Але сопе за вухом той — чия.

Хоча під час зачитування телефонограми НОПЧ Стельмашова, вона ж Підривний елемент, розчулилася і зізналася у відданості й любові до КК, це не завадило їй виконати останній пункт порядку денного «Неподобства». Ось як змальовують це скупі рядки протоколу:

На платформі метро виконано останню частину програми засідання — неподобства, до яких кавопивці намагалися залучити також охоронців громадського порядку, які втекли від гріха подалі. Неподобства тривали і у вагоні та на станції метро «Хрещатик». Першим утік протоколіст з ВВСом, однак останній змушений був повернутися, бо ненароком захопив з собою сумку Підривного елемента (бажаючи, напевно, запобігти будь-яким вибухам). Засідання завершилося о 0 год. 55 хв.

Принагідно скажемо, що не всі неподобства були такими невинними, траплялися й екстремальніші речі, наприклад, вчинок Підривного елемента, яка, прихопивши з собою голову засідання, стрибнула з балкона, щоправда, першого поверху. На жаль, цей пункт здебільшого не виконувався через відсутність відповідальної особи, того ж таки Підривного елемента.

Цілком у дусі часу тринадцяте засідання (4 жовтня 1989 року) пройшло як загальноклубний мітинг під девізом «Правда народу: скільки, за скільки, чого і для чого випив КК?». Запрошення на нього називалося мандатом, характерна й тема розгорнутої дискусії: а) хто ж винен? б) що ж робити? Судячи з протоколу, присутні «відтягнулися» повністю, імітуючи тогочасні мітинги: та сама полярність поглядів і вимог, те саме «кидання в роги» на будь-яку пропозицію, навіть не замислюючись над її суттю, ті самі вигуки. Чудове свідчення часу — плакат, на якому про всяк випадок подано всі чотири заклики: «Ганьба!», «Слава!», «Єдність!», «Геть!».

А скільки тонкої спостережливості, гумору й дотепності у ювілейних телеграмах, які кандидат кавознавства і кавопивства А. Ф. Кавчук «приймав» 1 квітня 1989 року з нагоди 15-річчя КК, з яким смаком до кожного тексту підбрано відповідну художню листівку.

Небайдужі — за каву. Вона будить. Після неї не сплять.

Господа! Сионисты и масоны заполнили кофейни древнего града равноапостольного князя Владимира! Клуб же безмолвствует... Доброжелатель из «Памяти».

Комитет советских женщин предостерегает: только в узком кругу чашка кофе гарантирована от СПИДА! Женщины-кавопивцы! Лучше Клуб кавопивцев, чем случайные связи! Лучше повышенное давление, чем СПИД! Добродії й добродійки! Український фонд культури запрошує взяти участь у добродійному концерті з нагоди 15-ліття створення Клубу кавопивців. Кошти від концерту буде використано на закупівлю кавопродукту для штатних працівників фонду.

Комунисті і безпартійні! КК-віруючі і КК-атеїсти усіх віросповідань! Якщо ви досягли 15-річного віку, якщо визнаєте програму НРУ, то чого ж ви мовчите? Ваша з подивом ініціативна група НРУ.

Тризуб, на середньому зубі напис «УКК»: Панове! Нас розділяє одна літера — це багато. Але нас об'єднує те, що ми п'ємо одну радянську каву, — це теж багато. Наше гасло: геть партмафію Щербицького! А ваше?

Кавопивний друже! Якщо ти не член ДТСААФ, якщо ти досі не склав норми ГТО 1-го і 2-го ступенів, твоє кавопиття — мушка-ефемеридка. Бо тільки той довго питиме каву, а далі чай, ХТО ПИТИМЕ ОСТАННІМ, тобто хто бігає підтюпцем, плаває собачкою і робить вранці гімнастику.

Колеги й колежанки! Львівська каво отруєна нітратами! Пропонуємо спільну подорож Карпатами: там немає нітратів. Кави теж. Товариство Лева.

Зі стилю наведених уривків, лозунгів і тематики розгорнутих дискусій зрозуміло, хто був генератором різноманітних ідей, які пожвавлювали життя КК. В архіві збереглася чернетка протоколу сьомого засідання, з якої можемо судити, наскільки рука Президента надихала життям і гумором сухі рядки зафіксованого протоколістом перебігу засідання.

Перебудовний вихор підхопив кожного з кавопивців, з'явилися нові можливості, нові задуми, нові проекти. А водночас відпала потреба відвести у вузькому колі душу чи просто побазікати з того чи того приводу. Хоча ми не одразу це зрозуміли і восени все допитувалися у Президента, коли позачергове засідання, і навіть намагалися намовити її зібратися ще раз.

В одному зі звітів Президент відзначила, що на жодному з засідань клубу,

незалежно від умов і обставин їх протікання, нам не було одне з одним нудно, панове одноклубники, і ми за тривалий лунарний кавоцикл не остогидли одне одному. Це парадоксальне явище ще стане об'єктом досліджень майбутніх істориків клубу. Я ж зараз не хочу його аналізувати, втручаючись алгеброю підрахунків у незбагненну гармонію взаємопритягання таких різних за індивідуальними рисами людей, якими є кожен з нас, панове одноклубники. Я лише хочу підняти свій традиційний звітний тост:

За процвітання Клубу Кавопивців!

Хай живе Клуб Кавопивців і хай живуть усі зокрема його члени!

Vivat! Crescat! Floreat!

З часу останнього засідання минуло 23 роки. Наші шляхи час від часу перетинаються, незрідка за чашкою кави, за якою тепер не треба ставати у довгу чергу. І нам так само цікаво поділитися новинами, розпитати про успіхи, просто побазікати.

І нехай це трохи наївно, либонь, але в мене досі збереглося відчуття кавопивного братства і певність, що за потреби ми завжди можемо звернутися один до одного по допомогу.

Vivat! Crescat! Floreat!

П. Протоколіст Зоя Борисюк

Перелік скорочень

НОПЧ	— необов'язковий почесний член
ОПЧ	— обов'язковий почесний член
ВВС (ВеВееС)	— Віктор Васильович Страшко
КП	— Корінний перелом
ДФБ	— дійовий фактор боротьби

Список самвидавних видань КК, авторство яких належить Президентіві КК:

1. Збірка народної кавопоезії. Кавоколомийки. — К.: Вид-во «КК», 1983.
2. *Кавчук А. Ф.* Генезис кавопиття в регіоні вододілу річок Сян та Дон і його роль у формуванні ранньослов'янської державності. Автореф. дис. на здобуття вченого ступеня кандидата кавознавчих наук. — К., 1983.
3. *Kawczuk Antonij.* Cava e cultura della societa Ucrainiana // Estratto da CAVA e CIVILTA. — 1985. — № 8.
4. *Кавчук А. Ф.* Київські етюди у стилі нео-кавчетто. — К., 1986.
5. Телефоніграма А. Ф. Кавчука з чотиривіршами. Ізед-Хаст, 7 жовтня 1987 року.
6. Кавоперебудова / Видання ілюстроване. — 1987. — № 1 (7 жовтня).
7. Клуб Кавопивців у документах і матеріалах. — Вип. 2. Агентурні донесення (1978—1986) / Упоряд. А. Ф. Кавчук. Видано Археографічною комісією АН УРСР.
8. Клуб Кавопивців у документах і матеріалах: Збірка документів і матеріалів, 1901—1940 роки / Упоряд. А. Ф. Кавчук. — К.: Наукова думка, 1988. — Вип. I: На перших етапах.

Частина II

Studia

Леонтій Войтович

Чи була Русь державою?

Для істориків XIX — початку XX століття така проблема не поставала. Радянські історики теж не сумнівалися в існуванні давньоруської держави і навіть переконували, що вона була феодальною. А от у кінці XX — на початку XXI століття питання, чи була Русь державою, стало одним із найдискусійніших¹. Змінилося і ставлення до феодалізму, хоча для багатьох це й досі актуальне означення середньовічного суспільства. Чимало дослідників опускають сам термін, але дотримуються старих поглядів. Дискусія ж про дефініцію *феодалізму* та про існування цього явища на українських чи російських землях лише розгортається².

У сучасній науці термін *феодалізм* тлумачать як систему стосунків на основі феодів-ленів (*feodum, feudum* від старофранкського *fehu-od* — худоба як майно; франц. *fer* (ф'єр), англ. *fee* (фі), нім. *lehn* (лен)) — земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах) з певних територій, що їх сюзерени надають своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (правом надавати частину цих територій своїм васалам) за умови виконання на користь сюзерена військової, адміністративної, судової чи

¹ Про перебіг дискусії див. у працях В. В. Пузанова: *Пузанов В. В.* О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии // Средневековая и новая Россия. Сборник к 60-летию И. Я. Фроянова. — СПб., 1996. — С. 148–167; *Його ж.* Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты. — Ижевск, 2007. — С. 3–51.

² Див.: *Свердлов М. Б.* «Корм — кормление»: Становление феодального социально-политического института на Руси IX–XIII вв. // *Studia Humanistica*. — СПб., 1996. — С. 9–16; *Свердлов М. Б.* Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII в. — СПб., 2003; *Войтович Л. В.* Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірн. на пошану Ф. П. Шевченка: У 2 т. — К., 2004. — Т. 2: Наукові студії. — С. 385–394; *Войтович Л. В.* Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче // Історичні записки. Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. І. Даля. — Луганськ, 2007. — Вип. 15. — С. 13–32; *Войтович Л. В.* Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації // Наукові зошити істор. ф-ту ЛНУ ім. І. Я. Франка. — Львів, 2008. — Вип. 9. — С. 30–40.

придворної служби. Держава за васально-ленної системи — це здебільшого конфедерація слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств), і тільки з розкладом цієї системи виникають станові й абсолютні монархії. Існували два види надань: прекарії (*precarium* — щось, надане в тимчасове користування) чи бенефіції (*beneficium* — привілей) та власне феоди, тобто умовні надання на час виконання служби та умовні надання з правом успадкувати. Спершу *феодами* називали земельну ділянку, що її отримували як плату за виконувану повинність чи роботу особи будь-якого стану, зокрема ремісники і нижчий клір³.

Майже в усіх європейських постримських країнах, які розвивалися на базі «варварських» королівств, з утворенням постійної дружини короля і його намісників почала формуватися система роздачі *бенефіцій* та поступова заміна їх *феодами*. До цього змушували відсутність налагодженої системи державних фінансів, дороге озброєння (уже в добу Карла Великого спорядження важкоозброєного вершника дорівнювало вартості 42 корів), необхідність для вояків тренуватися (щоб носити важку багат шарову броню і користуватися тогочасною зброєю, треба було постійно вдосконалювати навички). Дружинники-бенефіціари отримували прибутки зі своїх *бенефіцій*, тягле населення яких платило замість військової служби і забезпечення захисту. Самі ж дружинники несли службу власним коштом. Але вони старіли, зазнавали поранень, ставали непридатними до військової служби, тому прагнули забезпечити майбутнє своє і своєї родини. Це спричинило трансформацію *бенефіцій* у *феоди*, поряд з якими з'явилися *алоди* (*alleux* — вільні від будь-якої залежності землі чи володіння, які передавалися у спадок⁴). Отримуючи бенефіції чи феоди, їхні державці зобов'язувалися захищати населення цих територій, що змушувало їх будувати й утримувати замки та інші укріплення.

Пов'язані з *феодалізмом* проблеми добре вивчено в європейській історіографії. Здавалося, перед дослідниками історії Русі стоїть просте завдання: порівняти відповідні інститути і явища та зробити висновки. Цим шляхом пішов Микола Павлов-Сильванський: він порівняв руські й германські юридичні інститути, як-от община—марка, боярство—лицарство, надання земельних ленів, васальна служба, захисна залежність тощо, дійшов висновку, що між ними більше спільного, ніж відмінного, і на цій підставі вважав руське суспільство феодальним⁵. Інші російські історики з ідеологічних мір-

³ Див.: Bloch M. Un problème d'histoire comparée: la ministèrialité en France et en Allemagne // Revue historique du droit. — 1928. — P. 54–55; Блок М. Феодальне суспільство. — К., 2002. — С. 179–180.

⁴ Див.: Jolliffe J. E. A. Alod and fee // Cambridge historical Journal. — 1937. — P.137–161.

⁵ Див.: Павлов-Сильванский Н. П. Феодализм в России. — М., 1988. — С. 39–125, 178–207, 217–228, 288–482.

кувань сформулювали версію «особливого розвитку» руського суспільства і протиставляли його суспільству західному⁶.

Більшовики закрили дискусію навколо цих проблем, канонізувавши марксистський постулат, згідно з яким феодальна суспільно-економічна формація, яка тривала від падіння Римської імперії до англійської буржуазної революції (кінець V — середина XVII століття), ґрунтувалася на власності феодалів на землю та на експлуатації особисто залежних від них безпосередніх виробників — селян. Володимир Ульянов (Ленін) ототожнив феодалізм з класичним російським кріпацтвом, яке існувало до 1861 року.

Виходячи з цих засад, представник старої школи Борис Греков розробив теорію вотчинно-сеньйоральної схеми як основи розвитку феодалізму в Київській Русі⁷. З метою наукової доказовості він багато чого скалькував із західноєвропейських зразків, які часом у руських землях не мали засвідчених джерелами аналогій. Спираючись головні моменти на принцип «так му-сило бути», Греков оголосив кріпаками смердів, інші залежні і напівзалежні верстви населення і «утвердив» тезу про закріпачення селянства в добу Київської Русі та появу феодалізму внаслідок руйнування общинного ладу. Общину-марку, яка дожила мало не до XX століття, він залишив поза увагою⁸. Схема Грекова стала офіційною, не згодних з нею репресували, тому виходили праці тільки на її підтримку і розвиток⁹, а питання про існування державності під сумнів не ставилося¹⁰.

Серафим Юшков пробував зміцнити цю вразливу схему, спираючись свої висновки щодо проблем васальних відносин, інститутів віча та імунітетів на порівняльному аналізі¹¹. Деяко модернізували цю схему Володимир Пашуто¹²

⁶ Див.: *Свердлов М. Б.* Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX вв. — СПб., 1996.

⁷ Див.: *Греков Б. Д.* Київська Русь. — К., 1951. — С. 118–358.

⁸ Див.: *Греков Б. Д.* Очерки по истории феодализма в России // Известия Гос. Академии истории материальной культуры. — М., 1934. — Вып. 72. — С. 25–159; *Греков Б. Д.* Київська Русь. — С. 113–358.

⁹ Див., наприклад: *Тихомиров М. Н.* Условное держание на Руси в XII в. // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия. М., 1952. — С. 100–104.

¹⁰ Див.: *Мавродин В. В.* Очерки по истории феодальной Руси. Ленинград, 1949; *Шаскольский И. П.* О начальных этапах формирования Древнерусского государства // Становление раннефеодальных славянских государств. — К., 1972. — С. 55–67; *Його ж.* Образование древнерусского государства // Советская историография Киевской Руси. — Л., 1978. — С. 128–141.

¹¹ Див. праці Юшкова: *Юшков С.* Про державний устрій Київської Русі (Перехід від варварської держави до феодалізму // Наук. записки Ін-ту історії і археології України. — К., 1946. — Кн. 2. — С. 107–111; *Його ж.* К вопросу о дофеодальном («варварском») государстве // Ученые труды Всесоюзного ин-та юридических наук. М., 1947. — Вып. 10. — С. 37–87; *Його ж.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 186–204, 236–294, 307–309 (бібліографія на с. 334–338).

¹² Див.: *Пашуто В. Т.* Черты политического строя Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 11–126.

і Лев Черепнін¹³. Вони обґрунтували концепцію «державного феодалізму» — верховної власності держави в особі князя на підвладні йому землі, критичніше періодизували ці процеси, зокрема вважали, що у XII столітті феодалізація суспільства ще не завершилася. Схожі погляди спершу сповідував і Михайло Свердлов, який згодом розглядав ці проблеми в контексті вивчення інститутів князя і князівської влади в процесі становлення і розвитку середньовічного суспільства й держави та шукав аналогії у сусідніх народів з подібними традиціями й історією¹⁴.

Модернізування не врятувало канонічної схеми Грекова. Навіть її вірні адепти мусили визнати, що «князі Київської Русі первісно роздавали своїм васалам не земельні володіння, а прибутки з них. Лише згодом виникла тенденція до перетворення данини на користь окремих феодалів — на земельні лени. Зведення експлуатації до гноблення з боку ранньофеодальної держави до XII століття і відмова розглядати данину як формування ренти не дозволяють характеризувати суспільний лад і давньоруську державність у класовому сенсі»¹⁵.

Інші дослідники розглядали феодалізм на Русі, відкинувши постулати Б. Грекова. На думку Володимира Рогова, завдяки централізованій ренті-податку, яку отримували князі-намісники київського князя у своїх волостях, «умови для політичної роздробленості визріли раніше, ніж на політичну авансцену широкою масою вийшло приватне землеволодіння»¹⁶. Князі, вважав Леонід Милов, отримували не земельні лени, а тільки земельну ренту-податок з них, а обов'язковий суверенітет над цим леном повністю гарантував її збирання¹⁷. Борис Флоря відзначив подібність службних стосунків

¹³ Див. праці Черепніна: *Черепнин Л. В.* Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // *Новосильцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В.* Пути развития феодализма. — М., 1972. — С. 138–142; *Його ж.* К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII в. // *Исторические записки.* — М., 1972. — Т. 89. — С. 354–360; *Його ж.* Пути и формы политического развития русских земель XII — начала XIII в. // *Польша и Русь.* — М., 1974. — С. 23–51; *Його ж.* Еще раз о феодализме в Киевской Руси // *Из истории экономической и общественной жизни России.* — М., 1976. — С. 16–25.

¹⁴ Див. праці Свердлова: *Свердлов М.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. — Л., 1983. — С. 23–89, 106–134, 194–223; *Його ж.* Критерии прогресса в изучении общественного строя Древней Руси // *Древнейшие государства на территории СССР.* 1985 г. — М., 1988. — С. 19–25; *Його ж.* Домонгольская Русь... — СПб., 2003.

¹⁵ *Буганов В. И., Преображенский А. А., Тихонов Ю. А.* Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы. — М., 1980. — С. 124.

¹⁶ *Рогов В. А.* К вопросу о развитии княжеской власти на Руси // *Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии.* — М., 1984. — С. 70.

¹⁷ Див. праці Милова: *Милов Л. В.* О специфике феодальной раздробленности на Руси (по поводу книги А. В. Кучкина «Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.») // *История СССР.* — 1986. — № 2. — С. 140–146; *Його ж.* Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса // *Вопросы истории.* — 1992. — № 4–5. — С. 38–39.

у військових станах¹⁸. Олексій Толочко наголошує, що Русь ніколи не була централізованою державою, а періоди єдиновладдя київських князів у X — на початку XII століття були радше винятком, ніж правилом. Суть процесу феодальної роздробленості він убачає «в набуванні князями земель у повному обсязі прав на наділення в межах підвладної їм території» і датує його 30–60 роками XII століття, хоча коріння його сягає попередніх десятиріч¹⁹.

Борис Рыбаков, прихильник схеми Б. Грекова, теж відступав від окремих її постулатів. Він цілком слушно вказав, що велика частина смердів була вільним, а не феодально залежним, населенням²⁰, і стверджував, що після 1132 року Київська Русь розпалася на окремі «королівства», які, своєю чергою, ділилися на «герцогства» і «графства»²¹.

Проти класичних схем феодалізму рішуче виступив Ігор Фроянов. Він повністю заперечив концепцію верховного феодального землеволодіння та трактування смердів і інших верств напівзалежного населення як кріпаків. Вивчивши особисті володіння князів і випадки придбання ними боярських земель, Фроянов дійшов висновку, що великого сеньйорального землеволодіння не існувало, відтак не могло бути й феодалізму, а бенефіції-кормління — це дофеодальні стосунки, які лише наближалися до феодалізму²². На його думку, Київська Русь і князівства, які виникли на її землях, були містами-полісами з віддаленими примістями під демократичним управлінням громадського органу — віча. Головну роль у вічу відігравало боярство, а князі були тільки військовими слугами міських громад, діяльність яких скеровували лідери цих громад — боярські вожді²³.

Фроянов та його послідовники багато чого запозичили з давнішої схеми Михайла Дьяконова²⁴, адептам якої так і не вдалося повністю позбутися марксистської догматики, зокрема означення держави як протистояння антагоністичних класів. Цього погляду досі дотримуються багато пострадян-

¹⁸ Див.: *Флоря Б. Н.* «Служебная организация» и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян // *Отечественная история.* — 1992. — № 2. — С. 52–64.

¹⁹ Див. праці Толочка: *Толочко О.* Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. // *Феодалізм на Україні.* — К., 1990. — С. 29–39; *Його ж.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992; *Його ж.* Русь: держава і образ держави. — К., 1994.

²⁰ *Рыбаков Б. А.* Смерды // *История СССР.* — 1979. — № 1. — С. 41–58; № 2. — С. 36–75.

²¹ *Рыбаков Б. А.* Первые века русской истории. — М., 1964. — С. 147.

²² Див. праці Фроянова: *Фроянов И.* Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. — Л., 1974; *Його ж.* Начала русской истории. Избранное. — М., 2001. — С. 113–148, 191–224, 225–328, 331–482, 526–531, 576–594.

²³ *Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю.* Города-государства Древней Руси. — Л., 1988; *Фроянов И. Я.* Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы. — М., СПб., 1995.

²⁴ Див.: *Дьяконов М. А.* Очерки общественного государственного строя Древней Руси. — СПб., 2005.

ських дослідників, як-от Ігор Данилевський, готовий відмовити в державності Київській Русі, що не була державою економічно панівного класу²⁵.

Після падіння старих доктрин чимало істориків кинулися узгоджувати старі схеми з новими віяннями, передусім із «вождівством». Більшість схильна вважати найранішим соціальним організмом плем'я²⁶, самодостатнім мірилом якого було виробництво матеріальних благ, потрібних для існування людей, біологічне відтворення шляхом народження нового покоління та соціальне відтворення шляхом передачі цьому поколінню певних соціально-культурних цінностей і традицій²⁷. Воно поєднувало етнічну спільність (сукупність кланів) і політичну структуру на чолі з визнаним вождем²⁸. Таку максимальну общину — плем'я — археологи фіксують як гніздо поселень²⁹.

Просте племінне вождівство змінює компаундне (змішане, поєднане зі жрецтвом) і далі складне (консолідоване) вождівство. Племена об'єднуються в союзи і створюють племінну протодержаву — *чіфдом*, стали структуру з централізованим управлінням і спадковою ієрархією правителів і знаті, але ще без формального апарату примусу³⁰. Це й були складні вождівства, в руських джерелах — княжіння³¹. Інший давній слов'янський термін «верв» дав назву общині-верві і став слов'янським відповідником на позначення кланових зв'язків у рамках чіфдому-вождівства³².

Віктор Пузанов слушно зауважив, що «виведена на етнографічних матеріалах Океанії теорія вождівства натрапляє на проблеми при застосуванні її до конкретного матеріалу в інших частинах світу»³³. Тому, визнаючи мож-

²⁵ Див.: Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). — М., 2001.

²⁶ Див.: Семенов Ю. И. Категория «социальный организм» и ее значение для исторической науки // Вопросы истории. — 1966. — № 8. — С. 88–106; Кубель Л. Е. Племя // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. — М., 1986. — С. 145.

²⁷ Козлов В. М. О понятии этнической общности // Советская этнография. — 1967. — № 2. — С. 100–111.

²⁸ Васильев Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // Народы Азии и Африки. — 1981. — № 6. — С. 158–160.

²⁹ Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. — К., 2007. — С. 246–247.

³⁰ Див.: Service E. Origins of the State and Civilization. — NY, 1975. — P. 25; Карнейро Р. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства // Альтернативные пути к цивилизации. — М., 2000. — С. 91–93.

³¹ Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. — С. 246–247.

³² Див.: Баран Я. В. Слов'янська община. — К., Чернівці, 2004. — С. 36.

³³ Пузанов В. В. Образование Древнерусского государства: межэтнический симбиоз и иерархия территорий // Долгов В. В., Котляров Д. А., Кривошеев Ю. В., Пузанов В. В. Формирование российской государственности: разнообразие взаимодействий «центр — периферия» (этнокультурный и социально-политический аспекты). — Екатеринбург, 2003. — С. 108.

лівість періоду вождівства як обов'язкового етапу суспільного розвитку всіх держав, варто критичніше підійти до цього явища передусім з позицій хронології і локальних особливостей. На островах Океанії ремесло й торгівля не відділилися від рибальства, мисливства і землеробства, суспільство не диференціювалося за професійними ознаками, там не було металургійних комплексів (як-от комплекс X століття в Рудниках на Дністрі) чи системи велетенських городищ, таких як Пліснесько, Солонсько, Стільсько, будівництво яких потребувало тисячі організованих робочих рук. Цілі системи таких городищ від Дністра й Сяну аж до Новгороду, ремісничі комплекси, які однозначно свідчать про відокремлення ремесла від землеробства, розвинена торгівля, засвідчена статутами німецьких міст ще у IX–X століттях, нарешті гігантські території племінних союзів (за старою термінологією), заповнені містами й укріпленими городищами-замками, факти політичної діяльності їхніх правителів, зокрема угоди з Візантією, не вкладаються у схеми вождівства у народів Океанії чи північноамериканських індіанців.

Андрій Дворніченко вважає, що протягом VI–VIII століть у слов'ян існувала військова демократія, яка не дуже динамічно розвивалася від ранньої примітивної форми до розгорнутої (IX–X ст.), тобто від простого через компаундне до консолідованого вождівства як попередника громадянської общини. Її формування дослідник датує XI — першою половиною XII століття; далі міста-держави розпадаються на дрібніші, причому в різних землях це відбувалося по-різному³⁴. Отже, держави не було ні за часів Володимира Святославича, ні за Ярослава Мудрого.

На думку Віктора Пузанова, слов'яни, частково знищуючи, а частково асимілюючи фінно-угорське, балтське й іраномовне місцеве населення, формуючи ієрархію общин і територій завдяки припливу нових хвиль мігрантів, створювали союзи і суперсоюзи племен («союзи союзів» у давніших працях). Дальший розвиток каталізували потужні зовнішні впливи хозар і варягів. Унаслідок «норманського завоювання» під егідою Рюрика утворився північний поліетнічний суперсоюз племен, який шляхом експансії переніс організуючий центр з Ладоги до Києва. Київська Русь X століття була складним (з елементами різних рівнів інтеграції) суперсоюзом племен, який у міру формування міст-держав перетворився на федерацію земель (міст-держав) з центром у Києві. Від середини XI століття вона мала характер складної федерації, а з кінця XI — на початку XII століття розпалася на незалежні землі (міста-держави), ієрархія яких ґрунтувалася на поділі на старші і молодші общини. Головними опорними конструкціями політичної системи були князь і місто (град). Союз земель уособлював союз князів (правляча князівська родина)³⁵.

³⁴ Дворніченко А. Ю. О восточнославянском политогенезе в VI–X вв. // *Rossica Antiqua. Исследования и материалы.* — СПб., 2006. — С. 184–195.

³⁵ Див. праці Пузанова: Пузанов В. Образование Древнерусского государства... — С. 106–167; Його ж. О спорных вопросах... — С. 149–160; Його ж. Древнерусская государственность... — С. 614–621.

Найпереконливіша, на мою думку, версія Олени Мельникової, яка виділяє періоди вождівства, *дружинної держави* і ранньофеодальної держави вже в середині IX століття. Дружинна, або ж військова держава (*military government*) притаманна універсальному етапу розвитку суспільства, коли функції держави, що зароджується, виконує головно військова організація — дружина чи аналогічна їй військова структура³⁶. Антон Горський доводить, що у X–XI століттях дружина і державний апарат збіглися і тільки наприкінці XII — у XIII століттях дружину в цій ролі замінив княжий двір³⁷.

Ці ідеї підтримали й інші дослідники³⁸. Заперечення Олександра Майорова, нібито термін *дружинна держава* нічим не відрізняється від термінів *рабовласницька*, *феодална* чи *общинна держава*³⁹, безпідставні, адже в цьому випадку дружина виступає як форма організації правлячої еліти в окремих суспільствах⁴⁰.

Етапи розвитку *дружинної держави* добре простежуються на матеріалах західних, полабських і поморських слов'ян, ранніх германців і скандинавів. Особливо багато паралелей між скандинавськими і давньоруськими реаліями, які не обов'язково мусили бути запозиченнями, а могли синхронно

³⁶ Див. праці Мельникової: *Мельникова Е.* К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. — М., 1992. — С. 40–45; *Ї ж.* К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе // Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993. — М., 1995. — С. 20–23; *Ї ж.* К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе // Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны: XI чтения памяти В. Т. Пашуто. — М., 2003. — С. 20.

³⁷ Див. праці Горського: *Горский А.* Дружина и генезис феодализма на Руси // Вопросы истории. — 1984. — № 9. — С. 17–28; *Його ж.* Древнерусская дружина. — М., 1989. — С. 33, 58–75, 109–114.

³⁸ Див: *Соловьев К. А.* Властители и судьи: Легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX — первая половина XV в. — М., 1991. — С. 29–30; *Його ж.* Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX — первой половины XV в. — М., 1998; *Котляр Н. Ф.* Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке) // Восточная Европа в древности и средневековье. — М., 1995. — С. 25–28; *Котляр Н. Ф.* Древнерусская государственность. — СПб., 1998; *Пчелов Е. В.* К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства // Альтернативные пути к ранней государственности. — Владивосток, 1995. — С. 117–127; *Моця О. П.* Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі // Давня історія України. — К., 2000. — Т. 3. — С. 477; *Ричка В. М.* Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації // Український історичний журнал (далі — УІЖ). — 2001. — № 2. — С. 26–28; *Войтович Л. В.* Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // УІЖ. — 2003. — № 4. — С. 138; *Никольский С. Л.* О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси // Средневековая Русь. — М., 2004. — Вып. 4. — С. 5.

³⁹ Див.: *Майоров А. В.* Галицко-Волынская Русь. Князь, бояре и городская община. — СПб., 2001. — С. 30.

⁴⁰ Див.: *Пузанов В. В.* Древнерусская государственность... — С. 16.

розвиватися як етапи дружинної держави. Серед таких прикладів — *полюддя*, аналогом якого виступає скандинавська *вейцла*⁴¹; типологія поселень із дрібних сіл і хуторів-миз, об'єднаних у гнізда поселень навколо центральних садиб, які виконували примітивні культові, а пізніше фіскальні функції⁴². У всіх германських і слов'янських народів на ранніх етапах розвитку зафіксовано сотенну систему, яка була і в Скандинавії (*hundari* у свеїв, *herad* у решті Швеції й Норвегії, *sysse* у Ютландії)⁴³. Схоже, первісно сотня — це територія, здатна виставити сотню воїнів у загальне ополчення. Сотні були складовими частинами областей (фольків), слов'янськими аналогами яких можна вважати союзи племен. Центр фольку становила садиба правлячого хевдінга, що збереглося в топонімах із *Tuna*. Судячи з рунічних написів, це були місця *tingiv* — скандинавських і германських аналогів *віча*⁴⁴.

⁴¹ Див.: *Балушок В. Г.* Полюддя: прагматична дія і ритуал // УІЖ. — 1994. — № 1. — С. 113–116; *Кобищанов Ю. М.* Полюдьє: явление отечественной и всемирной истории. — М., 1995; *Тимошук Б. О.* Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. — Чернівці, 1999; *Зубашевський Н. П.* Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2006. — Вип. 10. — С. 86–107; *Зубашевський Н. П.* Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу // Історичні записки. Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. І. Даля. — Луганськ, 2007. — Вип. 15. — С. 77–85; *Михайлина Л. П.* Полюддя у східнослов'янських князівнях // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2007. — Т. 1 (23). — С. 19–24.

⁴² Див.: *Ambrosiani B.* Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. — Uppsala, 1964. — S. 202–208; *Тимошук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. — К., 1976; *Тимошук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // Советская археология. — 1981. — № 2. — С. 80–93; *Hyenstrand A.* The Molaren Area. — Stockholm, 1981. — P. 21; *Larsson T., Lundmark H.* Bebyggelsemönster — en utgångspunkt vid studier av förhistoriska samhällen. — Fornvännen, 1982. — S. 161–169; а також праці Любомира Михайлини: *Михайлина Л.* Населення Верхнього Попруття VII–X ст. — Чернівці, 1997; *Його ж.* Топографія, розміри та планування селищ VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. — Чернівці, 2003. — Т. 1. — С. 93–99; *Його ж.* Типологія східнослов'янських жител VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами // Археологічні студії. — К., Чернівці, 2003. — Вип. 2. — С. 116–131; *Його ж.* Слов'яни VIII–X ст. — С. 43–56, 75–105, 159–169.

⁴³ *Tunberg S.* Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning. — Uppsala, 1911; *Hafström G.* Hundare // KLNМ. — København, 1962. — В. 7. — S. 74–78; *Sporrong U.* Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Studier i agrar kulturlandskapsutveckling under vikingatid och tidig medeltid med exempel från Uppland och Närke — Lund, 1971; *Ekbom C. A.* Viennetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges äldsta politiska indelning. — Lund, 1974; *Ковалевський С. Д.* Образование классового общества и государства в Швеции. — М., 1977. — С. 99–100.

⁴⁴ Див.: *Jansson S. B. F.* The Runes of Sweden. — Stockholm, 1962. — P. 103–112; *Holmberg K. A.* De svenska Tuna-namnen. — Uppsala, 1969; *Olsson I.* Tuna-namnen i Sverige — forskningsläget. — Fornvännen, 1976. — S. 71–78; *Гуревич А. Я.* Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры. — М., 1977. — С. 217–225.

Тривалі дослідження інституту *віча*⁴⁵, попри їхні спірні висновки, дають змогу стверджувати, що *віче* було слов'янським аналогом германських загальних зборів *tingis*: у ньому могли брати участь усі, хто носить зброю, і принаймні в ранні періоди *віче* було основним інструментом обмеження князівської влади. Звісно, якщо услід за Гайденом Вайтом шукати в літописах риторичні стратегії їхніх авторів, а не реальність, легко визнати, що «реальне місце віча в політичному житті, на жаль, не можна визначити навіть у загальних рисах»⁴⁶. Але яскраві розповіді про тінги у скандинавських джерелах дають змогу відкинути такі висновки.

Слов'янська сотня — укріплене поселення з гніздом селищ і хуторів. Гніздо таких городищ становило тисячу (первісний союз союзів племен)⁴⁷. Сотня зі своїм виборним управлінням і судом нижчої інстанції була первинною адміністративною одиницею у всіх германських і слов'янських народів.

Формування постійних княжих дружин, утримання яких вимагало від суспільства виділяти частину власного продукту, породило й систему збору цього продукту. Прикметно, що скандинавські конунги під час об'їздів фольків (*вейцла* як аналог *полкуддю*), де вони, крім збору пожертвувань на свою дружину (*кормління*), виконували ще й певні сакральні і судові функції, не заїжджали в традиційні центри фольків — *туни*, а визначали для цього

⁴⁵ *Сергеевич В. И.* Первичные народные собрания у германцев и греков // Журнал Министерства юстиции. — 1907. — № 12. — С. 156–168; *Тарановский Ф. В.* Отзыв о сочинении В. И. Сергеевича «Древнее русское право». — М., 1911. — С. 45–68; *Греков Б. Д.* Київська Русь. — С. 342–358; *Юшков С. В.* Очерки по истории феодализма. — С. 35–38, 193–237; *Тихомиров М. Н.* Древнерусские города. — М., 1956. — С. 215–220; *Андреев В. Ф.* О социальном составе новгородского веча // Генезис и развитие феодализма в России. — Л., 1988. — С. 70–80; *Янин В. Л.* Проблемы социальной организации Новгородской республики // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 48–54; *Толочко П. П.* Вече и народные движения в Киеве // Исследования по истории славянских и балканских народов. — М., 1972. — С. 125–143; *Новосельцев А. П.* Некоторые черты древнерусской государственности в сравнительно-историческом аспекте (постановка проблемы) // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. — М., 1986. — С. 35–42; *Лукин П. В.* «Народные собрания» у восточных славян: возможности сравнительного анализа // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. — 2004. — № 3 (17). — С. 5–11; *Лукин П. В.* О социальном составе новгородского веча XII–XIII вв. по летописным данным // Древнейшие государства Восточной Европы. 2004. — М., 2006. — С. 164–209; *Лукин П. В.* Деконструкция деконструкции. О книге Т. Л. Вилкул по истории древнерусского веча // Scrinium. — СПб., 2008. — Т. IV. Patrologia Pacifica and Other Patristic Studies. — С. 403–434; *Гранберг Ю.* Вече в древнерусских письменных источниках. Функции и терминология // Древнейшие государства Восточной Европы. 2004. — М., 2006. — С. 3–163; *Котляр Н. Ф.* Князь, бояре и вече в Галицко-Волынской Руси // Там само. — С. 244–267.

⁴⁶ *Вилкул Т. Л.* «Людьє» и «князь» в конструкциях летописцев XI–XIII вв. — К., 2007. — С. 313. Див. також інші праці Тетяни Вилкул: *Вилкул Т.* Віче в паралельних повідомленнях літописів // УІЖ. — 1998. — № 4. — С. 70–81; *Ї ж.* Літописні «бояри» і «чернь» на вічі (XII–XIII ст.) // Київська старовина. — 2001. — № 3; *Ї ж.* Дружина—віче: баланс абстракцій // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2002. — Вип. 1. — С. 23–36.

⁴⁷ Див.: *Рыбаков Б. А.* Союзы племен и проблемы генезиса феодализма на Руси // Проблемы возникновения феодализма у народов СССР. — М., 1969. — С. 25–28.

спеціальні пункти — хусебю (*husaby*)⁴⁸. Таких *хусебю* у Швеції відомо 70, у Норвегії — 46, у Данії — 9. Отже, кожен адміністративний округ мав два центри: традиційний племінний з тінгом-вічем (*туна*) і дружинний ранньодержавний з місцем зупинки конунга і збору вейцли-полюддя (*хусебю*). Цікаво, що й резиденції конунгів містилися за межами *віків* — центрів міжплемінного обміну, де були «ради знатних» (*principes*)⁴⁹. На Русі відповідниками *хусебю* могли бути *погости*⁵⁰. Їх традиційно пов'язують з реформами княгині Ольги (945–961), але погости в Гніздові біля Смоленська, Шестовиці біля Чернігова, Сарському городищі біля Ростова чи Тимереві виникли раніше⁵¹. А з прийняттям християнства церковна адміністрація стала з'являтися саме в *хусебю* (погостах), які перебували під контролем конунгів (князів)⁵².

Появу і розвиток погостів (*хусебю*) на противагу старим племінним центрам союзів (*тунам*) та відокремлення княжих резиденцій від міжплемінних центрів суперсоюзів (*віків*) можна розглядати як формування ранньодержавних інститутів *дружинної держави*. У ході цього почалася боротьба за передачу функцій виборних органів віча (тінгів) княжим міністеріалам (службовцям). Очевидно, певний час *соцькі*, їхні підручні *десяцькі* і так само *тисяцький* залишалися виборними. Поступово їх замінили призначені князем бояри, тобто представники княжої дружини. Цей процес зафіксовано в літописах, билинах і навіть графіті київського собору Святої Софії, яке залишив колишній соцький Ставр Городятинич, позбавлений уряду на початку XII століття за великого князя Володимира Всеволодовича Мономаха⁵³.

У франків на території сотень діяли сотенні збори (*малюс*), які виконували судові функції через виборних сотників-тунгінів (лат. *tunginus* або *centennarius*). Тунгінам допомагали семеро рахінбургів (оголошувачі вироків) з представників общини. Уже з VI століття функції тунгінів переходять до

⁴⁸ Див.: *Steinnes A. Husabyar.* — Oslo, 1955; *Rosén J. Husaby // KLNМ.* — 1962. — Bd. VII. — S. 94–96; *Andræ C. G. Kungsgård (Sverige) // KLNМ.* — 1964. — Bd. IX. — S. 513–515; *Rasmussen P. Kingsgard (Denmark) // Там само.* — S. 516; *Гуревич А. Я.* Свободное крестьянство феодальной Норвегии. — М., 1967. — С. 118, 128.

⁴⁹ *Мельникова Е. А.* Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия) // История СССР. — 1986. — № 5. — С. 66–70.

⁵⁰ Див.: *Петрухин В. Я., Пушкина Т. А.* К предыстории древнерусского города // История СССР. — 1979. — № 4. — С. 100–112; *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 366.

⁵¹ Див., напр.: *Леонтьев Е. А.* Ростов (предпосылки образования древнерусского города) // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. — М., 1985. — С. 61–62; *Шестаков Б. А.* К вопросу о происхождении раннесредневековых городов Брянского Полесья // Там само. — С. 75.

⁵² Див.: *Мельникова Е. А.* Формирование сети раннегородских центров... — С. 75.

⁵³ Див.: *Висоцький С. О.* Про що розповіли давні стіни. — К., 1978. — С. 48–52.

королівських міністеріалів — *графів*, а сама посада до IX століття зникає⁵⁴. Аналогії є і в інших германських та слов'янських народів.

Археологічний матеріал показує, що в окремих регіонах Русі (наприклад, у землях, заселених хорватськими й волинськими племенами, де були велетенські городища, як-от Пліснесько, Стільсько чи Солонсько, що за розмірами в десятки разів переважали тодішні Київ чи Ладогу, та цілі комплекси з високим рівнем спеціалізованого виробництва, як-от Рудники) перед кінцем X століття функціонувало розвинене диференційоване суспільство, здатне до утворення державних механізмів⁵⁵.

Відтак можна говорити про існування в X столітті особливої публічної влади (князів і віча) з системою органів та інституцій, які протягом XI–XIII століть постійно розвивалися й удосконалювалися від намісників-посадників і бояр (до яких перейшли уряди тисяцьких, соцьких, десяцьких, а далі двірських і печатників-канцлерів) до княжих міністеріалів двірцевої (конюших, мечників, чашників, стольників, скарбників, тіунів двірцевих, ключників, сокольничих, ловчих) і регіональної адміністрації (тіунів городових, волоцьких, сільських, огнищних, ратайних), служби міських укріплень і доріг (городничих і мостівничих), митної служби (осьмеників і вірників), суддів та поліції (ємців і ябедників) до боярської думи — панів-ради, старост і воевод, путних бояр (почтових, ловчих, бровників, гаєвників), панцирних і замкових слуг, отаманів; «князів» (кenezів і крайників), земських та міських урядів⁵⁶. Княжі міністеріали, як і в інших краях Європи, рекрутувалися

⁵⁴ Сидоров А. И. Организация власти во Франкском королевстве в VIII–IX вв. // Средние века. — М., 2003. — Вып. 64. — С. 3–34; Овсінський Ю. Франкська держава Меровінгів // Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. Medium aevum. Середні віки. — Львів, 2010. — С. 66–71.

⁵⁵ Див. мої праці: Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. — Львів, 1998. — Т. 1: Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). — С. 286–294; Його ж. Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. — Львів, 2001. — С. 195–210; Його ж. «Черв'яни» у працях І. Крип'якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2001. — Т. 8. — С. 818–822; Його ж. Перемиське князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемиська земля протягом віків. — Львів, 2003. — Вып. 3. — С. 39–50; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — К., 2004. — Вып. 4. — С. 105–132; Його ж. «Білі» хорвати чи «карпатські» хорвати? Продовження дискусії // Дрогобицький краєзнавчий збірн. — Дрогобич, 2004. — Вып. 8. — С. 38–45; Його ж. Карпатские хорваты // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. Серия 2: История. — 2005. — Вып. 1. — С. 133–146; Його ж. Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс України // Ковтало Б., Сколоздра Р., Яцишин С. Рудники. Історико-краєзнавчий нарис. — Львів, 2005. — С. 3–5; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Rossica Antiqua 2006: Исследования и материалы / Отв. ред. А. Ю. Дворниченко, А. В. Майоров. — СПб., 2006. — С. 6–39.

⁵⁶ Див. також мої праці: Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 398–402; Його ж. Феодалізм в українських землях... — С. 385–394; Його ж. Проблеми історичної термінології... — С. 13–32.

з дружинників та княжої челяді. Злиття їх в один соціальний стан як процес трансформації дружинної держави в ранньофеодальну тривало протягом XI–XII століть і не збігалось в часі в різних землях. Схожа ситуація спостерігалась тоді в усій Центральній і Західній Європі.

Перетворення *бенефіцій* у *феоди* почалося в середині XII століття і спершу охопило тільки Галицьку й Новгородську землі, в інших землях цей процес відбувався вже після монгольського завоювання. Спадкові феоди у галицьких бояр зумовили їхню прихильність до ідеології угорського баронства та опір політиці Романовичів, які запроваджували візантійську модель централізації влади⁵⁷.

Отже, Русь від початку свого існування була державою, а вже з XI століття почався перехід від *дружинної держави* до *ранньофеодальної*. Однак дискусія про це триває, а під певним кутом зору ще тільки розгортається.

⁵⁷ *Войтович Л. В.* Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. — Львів, 2008. — С. 44–45.

Олексій Толочко

Літописне обрамлення русько-візантійського договору 911 року

Довкола постаті Олега суперечок не менше, ніж довкола постатей його легендарних попередників.

Наталія Яковенко, «Нарис історії України»

Текст договору київського князя Олега з Візантією 911 року супроводжений у літописі розповіддю про те, як прибулих до Константинополя київських послів після закінчення переговорів і на честь підписання угоди імператор Лев VI звелів ознайомити із християнськими реліквіями, що зберігались у Великому палаці, а також продемонструвати їм «церковну красу»:

Црь же Леовъ почти послы Роу^ккыє . дарми злато^м и паволоками . и фофоудьами . и пристави к ни^м моу^жи свои . показати и^м црквн^ю красотоу . и полаты златыа . и в ни^х соущаа богатество . злата много . и паволокы . и камъне драгоє . и стр^ѣти Г^на . и венець и гвоздие и хламиду багранюу и мощи ст^ых оучаше æ к в^ѣре своеи . и показующе и^м истинную в^ѣроу и тако б^опусти а во свою землю с честию великою¹

Це повідомлення, що інтегрує текст договору в оповідну структуру літопису і дає змогу здійснити вдалий перехід від документального тексту до наступної оповіді, справедливо визнано плодом творчості автора «Повісті временних літ». Для реконструкції ходу подій воно навряд чи становить будь-яку цінність. Зате сповіщає дещо важливе про самого літописця. Наприклад, натякає на його знайомство з розташуванням будівель у Великому палаці: «полаты златыа» безсумнівно є перекладом назви головного залу прийомів візантійських імператорів, «Хризотриклінію». Інтригує і точне знання про реліквії, що містилися у Великому палаці. Перераховані літописцем «страсті Христові» – вінець, цвяхи та багрянниця – було перенесено до палацу незадовго до завершення «Повісті временних літ», після 1106 року² (що, до речі, встановлює безсумнівний *terminus post quem* для нашого повідомлення).

¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. I. Изд. 2-е. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926–1928. – Вып. 1: Повесть временных лет. Л., 1926. – Стб. 37–38; ПСРЛ. – Т. II. Изд. 2-е. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стб. 28.

² Див.: Wortley J., Zuckerman C. The Relics of Our Lord's Passion in the Russian Primary Chronicle // Византийский временник. – 2004. – Т. 63. – С. 67–75.

Зрозуміле й місце повідомлення в загальній концепції «Повісті временних літ». Літописець використовує кожний відомий йому випадок контактів з Візантією для ознайомлення русів з християнством, і наш випадок перший у цій низці: при підписанні договору 944 року вже фігурує «хрещена русь», під час візиту в Константинополь охрещується княгиня Ольга і т. д. Головне послання нашого повідомлення, безсумнівно, місіонерське: імператор демонстрував послам «істинну віру» (храми і реліквії) і тим самим «вчив своєї віри». У цьому сенсі повідомлення під 911 роком змикається із більш відомою розповіддю під 987 роком про вибір вір Володимиром. Висланим до Константинополя послам демонстрували християнство цілком аналогічним чином: імператор Василій II нібито показував їм «красу церковну» в Софійському соборі:

и поставиша ꙗ на пространнѣ мѣстѣ . показующꙗ красоту цркѣвную . пѣньꙗе и службы архиерѣиски престоꙗнѣе дѣаконѣ . сакающе имъ служенѣе Бѣа своего . ѡни же во изумѣннѣ бывше . оудививше² похвалиша службу ихъ . и призваша е цѣра . Василии и Костантинѣ . рѣста имъ идѣте в землю вашу . и ѡпустиша ꙗ с дары велики и съ чѣтью³

Два повідомлення, отже, являють собою частини єдиного комплекту: у першому послам-язичникам демонструють скарби і реліквії палацу, у другому — Софійський собор і службу в ньому.

При всій умотивованості повідомлень задумом і структурою «Повісті временних літ», з точки зору достовірності вони виглядають все ж дещо незвично. Випадок екстраординарний: імператор особисто водить невірних по палацу, показуючи скарби і реліквії, та ще й влаштовує спеціальну службу в Софії для язичників⁴. Важко зрозуміти, що давало підстави літописцю вважати, ніби подібного роду події можуть виглядати правдоподібними і будуть сприйняті його читачами як такі, що справді відбулися. Однак і визнати наші повідомлення цілковито вигаданими без будь-якої опори в реальності також важко.

Як здається, можна вказати на літературне джерело повідомлення під 911 роком, що оповідає про аналогічну, але достовірно історичну подію, яка сталася саме під час правління імператора Лева VI, і при тому хронологічно дуже близько до нашого випадку під 911 роком.

За збігом, того самого 907 року, за яким, згідно з ПВЛ, відбувся похід Русі на Константинополь, згодом залагоджений договором 911 року, до Кон-

³ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 107–108; ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 93–94.

⁴ Дослідники, що звертали увагу на це повідомлення літопису, справедливо висловлювали здивування: «Можна було обрати кращий спосіб справити враження на скандинавів-язичників (ким насправді в той час були руси), ніж знайомити їх із набором реліквій, пов'язаних зі страстями Христовими та його стратою» (*Wortley J., Zuckerman C. The Relics of Our Lord's Passion in the Russian Primary Chronicle. — С. 67*). Див. також у стандартному коментарі до ПВЛ: «Откуда мог взять составитель “Повести временных лет” все эти известия? — их нет в предшествующем Начальном своде, где отсутствует и самый договор» (*Повесть временных лет. — М., Л., 1950. — Т. 2: Приложения / Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. — С. 280*).

стантинополя, як повідомляє Іоанн Скилиця⁵, прибули послы з Тарсу і Мілітени для обміну полоненими⁶. Лев VI прийняв їх з великою пишнотою: наказав урочисто прибрати палац Магнавру, а також особливо прикрасити Софію, куди після закінчення переговорів особисто відвів мусульман і демонстрував перед ними священні предмети та облачення, що зберігалися в храмі й використовувалися при відправленні літургії. Скилиця, скандалізований подібною поведінкою імператора, відзначив, що чужинцям, до того ж невірним, не личило б показувати речі, приховані навіть від більшості благочестивих християн.

Справді, вчинок надзвичайний. Однак у Лева VI були особливі причини виказувати посольству видатні почесті. Справа в тому, що з посольством прибув батько Самони, хрещеного араба і фаворита імператора (а за чутками, навіть коханця), і показ мав на меті переконати його хреститися і залишитися в Константинополі. За кілька років перед тим Самона намагався втекти на батьківщину в Мілітену, де жив його батько⁷, і, ймовірно, в такий незвичний спосіб імператор Лев хотів запобігти подібним спробам свого улюбленця в майбутньому. Батько Самони, втім, залишився не цілком переконаний⁸ і, подібно до київських послів, відбув додому неохрещеним.

Безумовно, до такого незвичайного вчинку імператора Лева VI спонукала лише його глибоко особиста зацікавленість долею фаворита та його батька. У всякому разі, це єдиний у своєму роді випадок персонального «місіонерства» візантійського імператора. Таке не траплялося раніше, не повториться і після.

Дізнатися про подібну подію можна було тільки з писемного джерела.

Іоанн Скилиця, зрозуміло, справедливо не числиться серед джерел ПВЛ. Але повідомлення про тарситських послів широко і майже ідентично представлено у візантійській хронографії X століття (хроніках, сумарно іменованих *scriptores post Theophanem*). Про нього сповіщають *Продовжувач*

⁵ Skylitze John. A Synopsis of Byzantine History, 811–1057 / Transl. and notes by J. Wortley; Introductions by J.-C. Cheynet and B. Flusin. — Cambridge, 2010. — P. 183.

⁶ Про дату посольства див.: *Васильев А.* Византия и арабы. Т. 2. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. — СПб., 1902. — Ч. 66. — С. 162. Ромілі Дженкінс датує посольство весною 908 року (див.: *Jenkins R.* The Chronological Accuracy of the 'Logothete' for the Years A. D. 867–913 // *Dumbarton Oaks Papers*. — 1965. — Vol. 19. — P. 111). Навряд чи варто надавати цьому збігові якогось значення. Автор ПВЛ не міг би вичислити абсолютну дату події з такою точністю, це завдання, як видно, важке і для сучасного дослідника. Літописець, утім, міг розуміти, що мова йде про останні роки правління Лева VI.

⁷ Про цю загадкову подію та її можливий смисл, а також кар'єру Самони див.: *Jenkins R.* The 'Flight' of Samonas // *Speculum*. — 1948. — Vol. 23. — № 2 (Apr.). — P. 217–235.

⁸ Повідомляється, ніби його відмовляв сам Самона, обіцяючи невдовзі здійснити нову втечу на батьківщину.

Феофана⁹, псевдо-Симеон, *Продовжувач Георгія Амартола*, а також пізніші візантійські історики. Усі вони, так чи інакше, сягають хроніки Симеона Логофета¹⁰.

У складі *Продовжувача Амартола* текст виявився перекладений на слов'янську:

Ѡ Тарса изиде Авельваки ѡнъ и Самонинъ ѡѡць. и си^х црѣ видѣвъ, красотою много Манавроу оукрашиша^х и великоюу црѣвъ многымъ строениемъ и показаша вса честны съсуды Срацино^м, еже недостойно есть кр^тианска красота неправеднымъ иноязычником^м члкомъ видѣти бжиа слоужбы съсоуды. Самонии же ѡѡць хотѣти быти с сыно^м, но па^ч оучаше и въ своаси възвратиса и своеа дрѣжатиса вѣры: “азъ^х, ре^ч, елма могыи скоро к тебѣ придоу^ч”¹¹

Амартол був серед головних джерел упорядника ПВЛ, або у вигляді самостійної хроніки¹², або, як частіше вважають, у складі якогось хронографу¹³.

Отже, можна думати, що сюжет про імператора, який демонструє послам-нехристиянам реліквії і церковне начиння, а також влаштує для них службу в Софії, літописець запозичив із *Продовжувача Амартола*. Але набір побачених послами реліквій та місце їх зберігання – «полаты златыа» – походять з іншого джерела.

Імператор Олексій Комнін (1081–1118) переніс свою резиденцію з Великого у Влахернський палац, і відтоді і аж до часу захоплення Константинополя

⁹ Продолжатель Феофана. Жизнеописания византийских царей / Пер. Я. Любарский. — СПб., 2009. — С. 234.

¹⁰ Див.: Theophanes Continuatus, Ioannes Caniata, Symeon Magister, Georgius Monachus / Ed. by I. Bekkeri. — Bonn, 1838. — P. 711.

Истрин В. Книги временные и образные Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. — Пг., 1920. — Т. 1: Текст. — С. 539.

¹² *Вилкул Т.* Повесть временных лет и Хронограф // *Paleoslavica*. — 2007. — Vol. XV. — № 2. — С. 79–88.

¹³ Відповідний текст знаходимо в «Літописці Єлинському і Римському», котрий, як вважають, відбиває гіпотетичний «Хронограф по великому изложению» — здогадне джерело візантійських відомостей для автора ПВЛ:

Мира же ради от Тарсъ изиде Авельвакъ онъ и Сомонинъ отецъ. Сих царь видивъ, красотою многою Манавру украсиша. Украсиша же и Великую церковь мгогымъ строениемъ, и показа многы съсоуды срациномъ, еже недостойно есть крестьянская красота неправедным и иноязычником челоуѣку видити божественныя службы съсуды. Самонинъ бо отецъ хотъ быти съ сыномъ, нь паче учяше и восвоаси взвратиса и своеа держатиса вѣры: “Аз же — рече, — елма могыи, и скоро к тебѣ прииду”

(Летописец Еллинский и Римский. — СПб., 1999. — Т. 1: Текст / Подгот. О. Творогов и С. Давыдова. — С. 480). Олексій Шахматов, визначаючи фрагменти з *Амартола* у складі ПВЛ, для статті 911 року вказує лише на повідомлення про комету (див.: *Шахматов А.* Повесть временных лет и ее источники // *Труды Отдела древнерусской литературы*. — М., Л., 1940. — Т. 4. — С. 50). Утім, цьому легко знайти пояснення: завданням Шахматова було ідентифікувати переважно буквальні запозичення.

латинянами той залишався головною імператорською резиденцією. З переселенням імператорів у Влахерни територія Великого палацу, з її церквами і реліквіями в них, стає доступною для регулярного і вільного відвідування прочанами. У паломницькому вжитку весь величезний район палацу, як здається, отримує найменування «Златых полат». Про це можна судити на підставі «Паломника» Добрині Ядрейковича, який перераховує майже ті самі, що й автор ПВЛ, реліквії і так само називає Великий палац «Золотими полатами»:

Се же во царскихъ Златыхъ полатахъ: крестъ честныи и вѣнецъ, губа, гвозди, кровь же лежаше иная, багряница, копие, трость, повои святыя Богородицы і поясі і срачица Господня [...] и иныхъ святыхъ мошей много в Златыхъ полатахъ¹⁴

Згадані реліквії насправді зберігалися у церкві Богородиці Фароської, яка вважалася палацовою каплицею¹⁵. «Полаты златыя» літопису, отже, не являє собою вказівку на якусь конкретну будівлю палацу, *Хризотрикліній*, а відображає словник паломників, у якому так – за головною будівлею – стали у XII столітті називати весь Великий палац. Важко сумніватися, що і знанням про реліквії, які зберігаються в палаці, літописець також був зобов'язаний або власному досвіду паломника, або розповідям прочан, що побували в Константинополі, або ж навіть якомусь втраченому опису царгородських святинь.

¹⁴ Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского / Под ред. Х. Лопарева // Православный Палестинский сборник. — СПб., 1899. — Т. 17. — Вып. 3. — С. 18–19, 21. У XIV столітті ці реліквії опинилися у монастирі св. Георгія в Мангані. Дяк Олександр, що відвідав Константинополь 1395 року, відзначав: «А въ монастыри въ Манъганъ срасти Спасовы вси, и багряница, кровь, копьѣ, трость, губа и отъ брады; святыхъ мошей множество в томъ монастыри» (ПСРЛ. — Т. IV. — Ч. 1. Издание 2-е. Новгородская четвертая летопись. — Вып. 2-й. — Л., 1925. — Стб. 376). Див. також: *Majeska G. P. Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries* // *Dumbarton Oaks Studies*. — Washington, DC, 1984. — Vol. 19. — P. 368–369.

¹⁵ *Wortley J., Zuckerman C. The Relics of Our Lord's Passion in the Russian Primary Chronicle*. — С. 73.

Тетяна Вілкул

Походження «Промови Філософа» у Повісті временних літ

Під 986 роком у Повісті временних літ натрапляємо на коротку «суму» свідчень зі Священної історії — від творення світу до Христа, відому під назвою «Промова Філософа». Щоправда, за виміром літопису «сума» не така вже й коротка: «Промова Філософа» займає 6–8 аркушів у рукописах, а за стандартним виданням «Полного собрания русских летописей» — близько 20 стовпчиків¹. Однак якщо порівняти з повними версіями Священної історії², текст видаватиметься доволі лапідарним, і сюди слов'янський книжник, вочевидь, помістив лише «найнеобхідніше». За змістом промова, за допомогою якої невідомий грек-«філософ», тобто книжник і грамотій, переконував князя Володимира Святославича повернутися на православну віру, наділена певною цільністю і, так би мовити, є «джерелом у джерелі». Статус її досі остаточно не з'ясований: чи це текст, який існував самостійно і був включений кимось з укладачів Повісті временних літ до складу першого літопису, що дійшов до нас, чи ця композиція є справою рук літописця.

Висловлювалося припущення про те, що «Промова Філософа» була окремим твором, інтерпольованим у Повість временних літ (далі — ПVL) «у готовому вигляді»³. Найавторитетніший дослідник давньоруського літопи-

¹ Арк. 28-зв.–36-зв. у Лаврентіївському списку, 34-зв.–40-зв. в Іпатіївському, 50–57-зв. у Радзивілівському. Див.: Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. I. Изд. 2-е. Лаврентьевская летопись. — Л., 1926–1928. — Вып. 1: Повесть временных лет. Л., 1926. — Т. I. — Стп. 87–106; Т. 2. — Стп. 74–92; Т. 38. — С. 42–49.

² Напр., лише перша книга Біблії, Буття, займає в рукописах 50–60 аркушів тексту.

³ *Никольский Н.* К вопросу об источниках летописного сказания о Владимире // Христианское чтение. — 1902, июль. — С. 89–106; *Никольский Н.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.). — СПб., 1906. — С. 6–16; Повесть временных лет. — Ч. 2. Приложения / Статьи и ком. Д. С. Лихачева. — М.; Л., 1950. — С. 331. Що ця можливість у науковій літературі досі може вважатися актуальною, див.: *Trunte H., Doctrina C.* Untersuchungen zu Kompilation und Quellen der sogenannten «Rede des Philosophen» in der Altrussischen Chronik // Millennium Russiae Christianae. Tausend Jahre Christliches Rußland 988–1988. Vorträge des Symposiums anlässlich der Tausendjahrefeier der Christianisierung Rußlands in Münster vom 5. bis 9. Juli 1988. — Köln, Weimar, Wien, 1993. — S. 355–394; *Милютенко Н.*

сання Олексій Шахматов обстоював іншу думку: «Промову» уклав літописець, але не автор ПВЛ, а книжник, котрий створив попередній Початковий звід 1090-х років і використав найдавніший «хронограф особливого складу»⁴, що традиційно ідентифікується із «Хронографом по великому ізложенію»⁵. Як і всі конструкції Шахматова, пов'язані з центральною для нього ідеєю Початкового зводу, його атрибуція не є беззаперечною. Учений виходив із того, що «Промова» читається не лише у ПВЛ, а й у другій важливій групі давньоруських літописів — у списках Новгородського першого літопису молодшої редакції (далі: НПЛ мл). Саме у спільному тексті ПВЛ та НПЛ мл він знаходив доказ існування ранішого літописного зводу — їх спільного протографа. Отже, Промова Філософа *мусила* походити із цього спільного протографа ПВЛ та НПЛ мл, тобто з Початкового зводу. Доведення власне хронографічного походження «Промови» не набуло у працях Шахматова чітких рис. Ученого цілком задовольняв критерій «давності» хронографа як такий, безвідносно до структури та змісту компіляції. Наприклад, серед імовірних джерел ПВЛ він називав такий хронограф, який насправді не міг входити у «сім'ю» «Хронографа по великому ізложенію», оскільки належить до іншої групи⁶. Тим часом «Промова Філософа» відіграє важливу роль у статтях 980-х років, де описується навернення Русі, і в певному сенсі справді є вузловим пунктом для з'ясування взаємин ПВЛ та НПЛ мл.

Текст створено у техніці нанизування цитат та їх скороченого переказу, тож він майже повністю складається із запозичених і переказаних фрагментів. Як завжди: там, де наявні одночасно і запозичення, і редагований авторський текст, немає простору для уяви дослідника. Натомість є точні межі. Втім, саме це часом створює найкращі умови для дослідження походження твору. Відтак спробуємо провести цю гру на межах і визначити статус «Промови».

К вопросу о некоторых источниках Речи Философа // Труды Отдела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ). — Т. 55. — 2004. — С. 9–17 (зокр. с. 9).

⁴ Шахматов А. «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ. — Т. 4. — 1940. — С. 123, 146–147.

⁵ Про «Хронограф по великому ізложенію» писав інший видатний дослідник давньоруської літератури, В. М. Істрин та його послідовники. Див., напр.: *Истрин В.* Редакции Толковой Палеи. — СПб., 1907. — С. 36; *Творогов О.* Повесть временных лет и Хронограф по великому изложению // ТОДРЛ. — Т. 28. — 1974. — С. 99–113; *Творогов О.* Летописец Еллинский и Римский. Текстологические и источниковедческие проблемы // Летописец Еллинский и Римский. — Т. 2. — СПб., 2001. — С. 152. Літературу див. також: *Вилкул Т.* Повесть временных лет и Хронограф // *Palaeoslavica*. — XV, no 2. — Cambridge, Mass., 2007. — P. 56–116.

⁶ Шахматов А. «Повесть временных лет»... — С. 76. Вчений убачав джерело ПВЛ у спільному протографі Архівського та Софійського скороченого (№ 1454) хронографів. Однак В. М. Істрин довів, що обидві хронографічні компіляції не мають стосунку до «Хронографа по великому ізложенію», і його думку було підтверджено наступними дослідженнями О. В. Творогова. Щодо «сім'ї» «Хронографа по великому ізложенію» див., напр.: *Истрин В.* Редакции Толковой Палеи. I–V. — СПб., 1907. — С. 150, 152, 175; *Истрин В.* Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. — Т. 2. Греческий текст «Продолжения Амартола». Исследование. — Пг., 1922. — С. 377; *Творогов О.* Летописец Еллинский и Римский. — Т. 2. — С. 152.

Дослідники-лінгвісти знаходили у мові «Філософа» не лише давньоруську лексику, а й моравізми, східні та західні болгаризми⁷. Це не повинно дивувати, адже автор компіляції використовував чимало джерел. Зокрема, дві версії біблійного тексту: паримійну (фрагментарний переклад, що прочитувався на церковних службах)⁸, яка у своїй основі дійшла від кирило-мефодіївських часів, кінця IX століття, та четью (повний переклад біблійних книг на давньослов'янську для домашнього або келійного читання), створену в епоху болгарського царя Симеона — на початку X століття. Основний матеріал «Промови» біблійний, причому цитати з Паримійника та четьєго перекладу трапляються переважно у комбінованому вигляді. Часом в одному реченні бачимо кілька невеличких фрагментів різного походження. Подекуди автор чи компілятор інтерполює також небіблійні доповнення. Їх сукупний обсяг менший, аніж біблійних, однак для дослідників вони мають особливу цінність, про що йтиметься нижче.

Мішаний спосіб цитування у точних цитатах, скорочених пасажах із Біблії та переказі спробую продемонструвати на кількох прикладах із початку «Промови». Див. нижче таблиці, де паралельно наведено біблійний текст із Книги Буття та літописний⁹. Щодо мішаних паримійно-четьїх варіантів слід обумовити, що власне у четьї списки Буття і загалом П'ятикнижжя та Восьмикнижжя (перших п'яти чи, відповідно, восьми книг Старого Заповіту) писарі також могли вносити паримійні варіанти. У залучених нижче прикладах їх виділено графічно або ж вказано у примітках із позначкою /п/ — паримійне. Основний список для Книги Буття — Троїцький-44¹⁰, для ПВЛ —

⁷ Тобто лексику, яка сягає кирило-мефодіївських часів, та пізнішу, ознаку праці книжників X століття із двох болгарських осередків — східноболгарського, чи преславського, та західноболгарського, чи охридського. Див.: *Львов А.* Исследование Речи Философа // Памятники древнерусской письменности. Язык и текстология. — М., 1968. — С. 333–396. Пор., однак, заперечення на висловлені А. С. Львовим твердження та загальну оцінку «Промови Філософа» як давньоруського твору в: *Johannes Reinhart,* «Речь Философа» Повести временных лет и ее великоморавская и преславская предыстория // *Wiener Slavistisches Jahrbuch.* — Wien, 2008. — S. 151–170.

⁸ У Паримійнику — збірнику читань зі Старого Заповіту, що його використовували під час служб, найбільший обсяг займають запозичення із трьох книг: Буття, прор. Ісаї та Притч. Інші книги Старого Заповіту представлені дуже фрагментарно, часом поодинокими перикопами або двома-трьома фрагментами.

⁹ Книга Буття зручна для ілюстрування тим, що багато читань із неї увійшли у Паримійник, і, що дуже суттєво, це єдина давньослов'янська четья книга, для якої існує критичне видання: *Михайлов А.* Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. — Варшава, 1900–1908. — Вып. 1–4.

¹⁰ Троїцький-44 (Т44, РГБ; сигли біблійних рукописів див. у Додатку). Т44 належить до ранньої групи російської редакції. Існують три редакції П'ятикнижжя: «російська», «південнослов'янська» та «хронографічна», див.: *Древнеславянская книга Исход.* Текст в хронографической редакции, с разнотечениями из других редакций по спискам XIV–XVI вв. / Составитель Т. Л. Вилкул (у друці). У цій статті редакції позначені так: *Chr* — хронографічна, *Ru* — російська, *So* — південнослов'янська. У своєму виданні Книги Буття за основний список О. В. Михайлов обрав Ундольського-1 (нині РГБ). Т44 — із тієї ж групи, однак раніший за походженням, тоді як Унд-1 є пізнішим і композитним: різні частини в ньому скопійовані

Лаврентіївський (Л). За необхідності у правій колонці в косих дужках подано читання з інших ранніх списків літопису: Іпатіївського (І), Хлебніковського (Х), Радзивілівського (Р), Московського-Академічного (А) та Комісійного (НПЛ мл, К)¹¹. Задля кращого візуального сприйняття паримійні вислови підкреслено, четві подано напівжирним шрифтом, власні слова укладача «Промови Філософа» — курсивом.

Точна біблійна цитата у «Промові»:

Бут. 2.8 Т44 арк. 8	ПВЛ 88.12–14Л
и насади бѣ раи въ едемѣ на вѣстоцѣх ¹² и въведе тоу члѣка его же създа ¹³ .	насади бѣ раи на вѣстоцѣ въ едемѣ / РАІХК + и/ въведе ту члѣвка его же созда.

Скорочення:

Бут. 2.16–17, Т44 арк. 8	ПВЛ 88.14–16Л
и заповѣда гѣ бѣ аѣмаоу глѣ . ѿ всѣакогѣ ¹⁴ дрѣва еже ¹⁵ въ раи снѣдїю снѣси ¹⁶ . от ¹⁷ дрѣва же ¹⁸ еже разоумѣти ¹⁹ добро и лоукаво ²⁰ . не снѣсте ²¹ от него .	и заповѣда ему от древа всѣакогѣ <i>ясти</i> от древа же единого не <i>ясти</i> . еже <i>есть</i> разумѣти добру и злу .

з різних списків. О. В. Михайлов видав текст Буття більше як за 25 списками, додатково мною залучені різночитання чотирьох списків. Паримійний варіант звірявся за виданнями: Григоровичев Паримейник, сост. Рибарова Зденка, Хауптова Зое. — Скопје, 1998; *Брандт Р.* Григоровичев паримийник в сличении с другими паримийниками // ЧОИДР. — М., 1894. — Кн. I, III; 1900, кн. II; 1901, кн. II. Грецький текст наводиться за виданням: *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes.* Ed. Alfred Rahlfs. Duo volumina in uno. — Stuttgart, (1935) 1979.

¹¹ Існують іще два списки НПЛ мл — Академічний і Толстовський (Ак і Т), у яких, проте, великий пропуск на початку «Промови Філософа». Сигли списків ПВЛ та НПЛ мл стандартні. Див., напр., серію ПСРЛ, а також: *The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis* / Ed. Donald Ostrowski [Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts: Vol. X. — P. 1–3. — Cambridge, Mass., 2003]; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* — М.; Л., 1950 (перевидання: ПСРЛ. — Т. 3. — М., 2003). Далі ПВЛ цитується за такою схемою: 88.12–14Л — Лаврентіївський літопис, ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 88. — P. 12–14.

¹² *Chr So* встоцѣ; у частині списків *Ru*: на вѣстоцѣ² въ едемѣ; *Михайлов А.* Книга Бытия. — С. 10.

¹³ *Chr* створи /π/

¹⁴ *Chr So* всего; див. також: *Михайлов А.* Книга Бытия. — С. 12.

¹⁵ *Chr So* сушаго /π/

¹⁶ Т1 снѣдїи яси /π/; Т45 Арх W Віл снѣста; *So* ядите; частина списків *Ru* снѣдию съяси; вѣсоєі фѣгѣ

¹⁷ *Chr* та частина списків *Ru* а от /π/; ѡплѣ бѣ

¹⁸ Т1 Арх W Віл та 2 списки *Ru* проп. /π/

¹⁹ *Chr P* разумѣвати /π/

²⁰ *Chr So* зло /π/; лонѣрѣв. У Паримійнику: «добру и злу». Щоправда, в цьому випадку може бути так, що відхилення в *Ru*, а в *Chr So* збереглося початкове читання, спільне з паримійним.

²¹ Т1 Т45 яста /π/; Арх W Віл ядита /π/; *So* ядите

Переказ:

Бут. 4.3–4, Т44 арк. 9–9-зв.	ПВЛ 89.17–19Л
и бы ^c подѣ ^c принесе каинь от плодовъ ²² земля ²³ жрътвуо гѣи ²⁴ . и авель принесе ²⁵ и ть от прьвородны ^c 26 овецъ его ²⁷ и от тоуковъ ²⁸ ихъ . и призрѣ гѣ на авеля и на дары [его] ²⁹	и несе каинь от плода /IX пло ^a , РА пло ^a въ/ земли /РАIX земны ^a / къ бѣ . и не прия бѣ даровъ его . авель же принесе от агнець <u>первенецъ</u> и прия бѣ дары <u>авелевы</u> .

У цій частині багато текстологічного матеріалу для уточнення початкових читань, з одного боку, та виявлення вторинних варіантів — з другого. Що суттєво: літописні списки ПВЛ та НПЛ мл і рукописи біблійних книг є взаємними контрольними текстами³⁰. Авторські, чи то редакторські, доповнення у «Промові» можуть бути цікавими також для оцінювання роботи укладача обох літописів³¹. Однак на найважливіші спостереження виводять дані з «небіблійної» складової цього твору, передусім хронографічної.

²² Т1 Т45 *So* пл^дь /л/; Арх W Віл плода; *áplō tōv karplōv*; див. також: Михайлов А. Книга Бытия. — С. 22.

²³ Т1 Т45 Р земныхъ /л/; Арх W Віл земнаго; М Гр С земляныхъ

²⁴ Т1 г^ви; Т45 бгви; Арх W Віл бгови; *So* гѣ; тѣ жрѣцѣ

²⁵ *Chr* приведе /л/; *hveγxev*

²⁶ *Chr So* первѣнецъ /л/

²⁷ Т1 ото овецъ его /л/; Т45 ове^a его; Арх W Віл Р С овецъ свои^a; М Гр свои^a ов^ць; тѣв лрѣбѣтѣв оѣтоѣ

²⁸ Т1 Р лоя; Арх Віл Гр М С лои /л/; Т45 зі знаком виноски на берегах: и от тоуков^a и^a.

²⁹ Немає «его» у Т44 Унд-1; так у решті списків.

³⁰ Див., напр.: Вилкул Т. Текстуальная традиция Восьмикнижия в Повести временных лет // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2011. — № 3/45. — С. 28; Вилкул Т. Текстология Повісті Времених Літ. Контрольні тексти: Книга Буття у Промові Філософа // Україна у Центрально-Східній Європі (у друці); Вилкул Т. Книга Исход в Речи Філософа // Средневековая Русь (у друці).

³¹ Напр., серед замін порівняно з біблійним текстом у ПВЛ бачимо «взвыше» замість «въ высоту» (Бут. 6.15, про розміри ковчега); ПВЛ 90.19–21Л; Михайлов А. Книга Бытия. — С. 39. Позірно, у ПВЛ більш рідкісний та архаїчний вислів замінює банальне «въ высоту» біблійного тексту. Однак слід зауважити, «взвыше» ужите у Сказанні про Бориса та Гліба та доволі частотне у Хроніці Георгія Амартола: Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. — Т. 2. — М., 1989. — С. 27. При цьому Хроніка Амартола для укладача ПВЛ була головним хронографічним джерелом. Крім того, у цьому зводі є цитати зі Сказання, а стаття 1115 року з описом перенесення святих Бориса та Гліба мала бути останньою чи передостанньою у літописі. Що стосується НПЛ мл, тут спостерігається правка за біблійними книгами. Це очевидна вторинна правка, бо в таких випадках НПЛ мл відхиляється від решти списків ПВЛ: Вилкул Т. Текстология Повісті Времених Літ. Контрольні тексти. Крім того, один із висловів «Промови», про поклоніння «студенцам» та «рощениям», у НПЛ мл переміщений на початок літопису (під 854 роком стосовно племені полян: «бяху же поганѣ, жруще озером и кладязем и рощениемъ, якоже прочии погани» — Новгородская первая летопись. — С. 105).

На низку запозичень із популярної на Русі Хроніки Георгія Амартола вказав Шахматов³², але приклади можна доповнювати. Ось кілька найвиразніших. У стислому викладі Книг Царств із «Промови» натрапляємо на порівняння язичницького Ваала з «елінським» божеством війни Ареєм. Незважаючи на вільне поводження деяких давньослов'янських книжників із біблійними книгами³³, порівнювати біблійних та античних божеств для цього кола текстів — усе-таки річ неймовірна. Натомість таке трапляється у хронографічній літературі, зокрема у Хроніці Амартола та Хроніці Іоана Малали. Пор.:

<p>ПВЛ 97.28–29Л «и покланятися валу . рекъше ратьну бу . еже есть ор[†]и . /І ерѣи, ХКАкТ ар[†]и»</p>	<p>Ам.35.5–7³⁴ «...егоже и наре^ч ар^{ея} въ има блазньныя звѣзды . емоу же ар^{ееви} первѣе столпъ поставиша асоурии яко ббу [и] донѣи[†] покланяются . и наречють персьскыи валъ бѣ еже сказаемо арии воискыи бѣ»</p>	<p>Мал.1.19 «ему * арѣя поставиша коумирь , прѣввы асоурии . и акы бѣ кланяхуся ему . его * и донѣи зовут прѣси валъ бѣ . е* протлькоуется арии храбрыи бѣ»³⁵</p>
--	---	--

Вище укладач «Промови» описує, як виникло поклоніння язичницьким (псевдо-)божествам. Нібито через невігластво людей колишні царі, славні воїни, чарівники і навіть повії після смерті удостоїлися поклоніння й обожнення. У пасажі знову бачимо переказ Амартола (в цього автора у довгому відступі детально розібрано дражливе для середньовічних грамотіїв питання «кумирослуження») разом з доповненням із Хроніки Малали. Уривок про звичай служіння ідолам, що походить від Серуха, взято, імовірно, із Малали, а кого саме з померлих давні люди вважали богами — з розлогих розмірковувань про язичництво в Амартола.

Від цих же міркувань Амартола про «кумирослужение» в різних народів, ймовірно, відштовхувався укладач «Промови» у пасажі, де йдеться про поклоніння природним явищам.

³² Шахматов А. «Повесть временных лет»... — С. 147–149.

³³ Укладач південнослов'янської редакції Восьмикнижжя, болгарин чи серб, додав, приміром, у текст кількох біблійних книг фрагменти з Історичної палей, яка не завжди слідує канонічному викладу Священної історії.

³⁴ У посиланнях на Хроніку Амартола перша цифра означає сторінку видання Істрина (Истрин В. Книги временных и образных Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. — Т. 1. Текст. — Пг., 1920), цифри після крапки — рядки.

³⁵ Истрин В. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. — М., 1994. — С. 27–28. Позначення за схемою: Мал. 1.19. — Книга 1, гл. 19.

<p>ПВЛ 91.25–29Л, «началникъ бо бѣше <i>кумиротворенью серукъ</i> . творяш[ет]ъ бо кумиры . во имяна <i>мѣртвыхъ цѣрмъ</i> . другомъ <i>храбрмъ</i> и волѣхвомъ и <i>женамъ прлбдицамъ</i>» (скороч. прелюбодѣицамъ. — Т. В.)</p>	<p>Мал. 2.16³⁶ «от племени афетова . ро^асья <i>серу</i> . и^ж <i>нача</i> прѣвѣ елиньска^а закона славу . рекше <i>кумирослужения</i>»; про Серуха в Амартола: Ам. 81.6–7 «бѣ же и тѣ <i>коумиротворецъ</i> от камня и древа творя и продая»³⁷</p>	<p>Ам. 71.13–16 «... и етеромъ блго створшимъ ли въ бране^х <i>храбровавшемъ</i> но и въ <i>блоудѣ</i> и въ скверньнѣмъ дѣянии веселящемся . въ моужи же и въ <i>жены</i> вѣроваша и послужаши . от нихъ^х ромѣяне наоучившесе своя <i>цѣря по оумѣтви бы нарекоша</i>»</p>
---	---	---

<p>91.15–17Л по дьяволу оученью ови рошеньє . <i>кладеземъ и рѣкамъ</i> жря^х . и не познаша <i>ба</i>».</p>	<p>Ам.63.21–23 «вѣроую^т... инии же <i>рѣкамъ и студенцамъ</i> паче же всѣ^х егоуптяне водоу почтоша и <i>ба</i> нарекоша».</p>
--	---

Слід враховувати, що слова «студенець», «кладязь» та «кладенець» у слов'янських пам'ятках є взаємозамінюваними. Щоправда, у згадці про поклоніння «рощением» (тобто священним деревам або гаям?) збігу з Амартолом не простежується, а оскільки тема ідолопоклонства була популярною, є інші джерела такого гатунку.

Натомість цілком певними можна бути в іншому. Серед не помічених Шахматовим запозичень із Хроніки Амартола — скорочений виклад початку «воеводства» Ісуса Навина з характерним висловом. Пор.:

<p>ПВЛ 96.24–25Л, «и <i>оумре моисии ту на горѣ</i> и <i>прия власть ісѣ наоугинѣ</i>»</p>	<p>Ам. 104.2–3 «<i>оумре моисии на горѣ</i>варимьстѣ»; Ам.111.16 «по моиси же <i>приятъ власть ісѣ наоугинѣ</i>».</p>
--	---

Цитата з Амартола замінює кілька об'ємних біблійних віршів із закінчення Второзаконня (34.5–34.8) та початку Книги Ісуса Навина (1.1–1.7, 1.16–1.17), а вислів «прия власть» для укладача ПВЛ став прикметною формулою, про що нижче.

³⁶ Віл арк. 25, Арх. арк. 25-6. Цього фрагмента немає у виданні Істріна, його нумерація глав 2-ї книги Малали закінчується на 2.15. Дослідник не помітив ще один невеличкий фрагмент, збережений в Іудейському та Софійському хронографах, який добре ідентифікується при порівнянні із грецьким текстом. Див. Мал. 2.18: Ioannis Malalae, Chronographia [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Vol. XXXV. Ed. H.-G. Bech, A. Kambylis, R. Keydell. — Berolini, Novi Eboraci, 2000]. — S. 38.

³⁷ Ще про Серуха в Амартола вище: Ам. 81.1–2 «пребы^т же ветхя прелесть идольска от сероуха доже и до фара оѣа авраамля».

Іншою складовою «Промови Філософа» є запозичення неканонічних біблійних сюжетів із Книги Ювілеїв³⁸ (у слов'янському перекладі — «Дробного Бытия»)³⁹. Або радше котроїсь із переробок цього джерела⁴⁰. Можна назвати пророцтво єгипетських «вохлів» про немовля Мойсея, майбутнього пророка: Мойсей, хапаючись за шию фараона, «срони вѣнец с главы царевы». Цей факт мав бути витлумачений як віщування того, що саме він має згубити Єгипет⁴¹. Із тієї ж низки — оповідь про те, як архангел Гавриїл розповідав юнакові Мойсею «о бытїи всего мира»⁴²; твердження про те, що 10 кар єгипетських спричинені потопленням єврейських немовлят протягом 10 місяців⁴³, тощо.

³⁸ Уперше здогад про запозичення із цього джерела висловив М. І. Сухомлінов: *Сухомлинов М. О древней русской летописи, как памятнике литературном // Ученые записки Императорской Академии Наук, II отд. — Кн. III. — СПб., 1856. — С. 60.* У дореволюційній літературі Російської імперії тема була популярною, див.: *Смирнов А. Юбилей или Малое Бытие. — Казань, 1895; праці Германа (Хирша) М. Бараца; Шахматов А. Толковая Палея и русская летопись. — 1904. — С. 223, прим. 2 (передруковано у: Шахматов А. История русского летописания. — Т. 1, кн. 2. — СПб., 2003); Истрин В. Редакции Толковой Палеи. — С. 65, 82, 90–93; Истомин К. К вопросу о редакциях Толковой Палеи // ИОРЯС. — Т. 18. — 1913. — № 1. — С. 98–108.* У радянській літературі ці фрагменти з «Промови Філософа» та Введення ПВЛ тривалий час функціонували як безіменні «апокрифічні». Див. коментарі Д. С. Ліхачова та О. В. Творогова до видань ПВЛ. Порівняно нещодавно до теми звернулися Саймон Франклін, Гартмут Трунте, Йоганнес Райнгарт, Н. І. Мілютенко. Див.: *Franklin S. Some Aposyphal Sources of Kievan Russian Historiography // Oxford Slavonic Papers. New Series. — Vol. XV. — 1982. — P. 1–27 (зокр. P. 18–25); Trunte Hartmut, Doctrina Christiana. — S. 377; Johannes Reinhart, «Речь Философа», S. 152; Милутенко Н. К вопросу о некоторых источниках...*

³⁹ Грецькою мовою Книга Ювілеїв зветься «ἡ Λεττῆ Γένεσις», у перекладі — «Дробное Бытие» (як зазначає Саймон Франклін, «просторе, тонко витлумачене Буття»).

⁴⁰ Складність з інтерпретацією сюжетів Книги Ювілеїв полягає у тім, що до нас не дійшла ані давньоєврейська, ані грецька версії, лише ефіопська. Видання та переклад англійською: *The Book of Jubilees, tr. by James C. Vanderkam [Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Vol. 511. Scriptorum Aethiopicum. Tomus 88]. — Lovanii, 1989.* До того ж деякі сюжети в ефіопському перекладі відсутні, однак наявні у низці грецьких та слов'янських творів, де використане це джерело і де є прямі посилання на нього. Напр., у Георгія Синкела: «Ἐκ τῶν λεττῶν Γενέσεως» (*Georgii S. Ecloga chronographica / Edidit Alden A. Mosshammer. — Leipzig, 1984. — P. 7.*) У кількох паляях: «Дробное бытие», «от доброго бытия» і т. ін.

⁴¹ 94.12–17Л: «быѣ отроча красно и быѣ . лѣт . дѣ и приведе [и] дѣши фараоня ко оію своему видѣвъ же моисѣя фараонѣ нача любити отро⁴ моисии же хапаяся за шию срони вѣнец сѣ главы црѣви и попра и . видѣвъ же вохлѣвъ и ре⁴ црѣви . о црю погуби отроча се . аще ли не п⁴губиши . имать погубити всего єюпта . и не послуша его црѣ . но паче повелѣть не погубити дѣтїи жидовьски⁴». Цей сюжет про пограння фараонового вінця не зберігся в ефіопській версії Книги Ювілеїв, однак він є у Йосифа Флавія, Георгія Синкелла, Кедріна, Житії прор. Мойсея та ін.

⁴² Немає у книзі Ювілеїв. Згадка про навчання дорослого Мойсея після його втечі з Єгипту в пустелю наявна у меншій кількості творів, у Кедріна та ін. переробках. Див.: *Franklin S. Some Aposyphal Sources. — P. 21.* Літописний текст у «Промові» див. 94.25–26Л.

⁴³ 95.14–15Л; Див.: *Jub. 47:3, The Book of Jubilees. — P. 305.*

Має значення, наскільки щільно хронографічні та «неканонічні» додатки «Промови» пов'язані із початком ПВЛ — з її недатованим Введенням, де йдеться про розселення синів Ноя та слов'янських племен, «нрави» східних слов'ян, заснування Києва, волотів-обрів... Передусім збігається набір джерел. У Введенні бачимо запозичення із тих самих Хронік Амартола та Малали⁴⁴, а також із «Дробного Бытия». Дуже близькими є теми та деякі деталі, які розробляє укладач ПВЛ. Приміром, на початку «Промови», у переказі 6-ї глави Буття йдеться про «скотинське» життя перших людей, що стало причиною потопу. Див. 90.12–15Л: «и не познаша створьшаго я . исполнишася блуда и всякоя нечѣтоты и оубиинства . и зависти . *живяху скотьски* члѣвци». Текст «Промови» демонструє мало спільного з біблійним⁴⁵, натомість перегукується із Введенням до ПВЛ, де описуються дикі звичаї східнослов'янського племені древлян. Пор. 13.15–17Л: «а древляне живяху звѣриньскимъ образомъ . *жи[в]оуще скотьски* оубиваху другъ друга . ядыху вся нечисто...»⁴⁶. Те саме співвідношення спостерігається трохи далі, у переказі 11-ї глави Книги Буття з описом невеликого стовпотворіння. Знову «Промова» майже не перетинається із відповідним фрагментом повного перекладу Бут. 11.4–11.8⁴⁷, але має паралелі у різних місцях Хроніки Амартола водночас перегукується із Введенням до ПВЛ.

<p>Введення ПВЛ: 5.10–11Л «и раздѣли на .Ѡ. и .Ѣ. языка»;</p> <p>13.7–8Л «имяху бо обычаи свои и законъ оѣ свои» . и преданья каждо <i>свои нравъ</i>»;</p> <p>14.15–16.11Л «ибо комуждо языку . овѣмъ исписанъ законъ естъ . другимъ же обычаи...».</p>	<p>«Промова»: 91.2–15Л «и рѣша другъ къ другу . съзижемъ столпъ до нбсе и сниде бѣ и размѣси языки на . Ѡ. и .Ѣ. <i>языка</i> и разидошася по странамъ . и каждо <i>своя норovy</i> прияша».</p>	<p>Ам. 57.17–19 «... въ . <i>оѣ</i> . <i>языка</i> раздѣлишася по числу князь swoich...»; Ам. 49.25–50.23 «ибо комуждо языку овѣмъ исписанъ законъ естъ друугымъ же обычая...».</p>
--	--	---

На паралелі до тексту Амартола тут вказав Шахматов⁴⁸. До них можна додати кореляцію «авторського» тексту ПВЛ про «свои нрави».

⁴⁴ Детальніше: *Вилкул Т.* Повесть временных лет и Хронограф // Palaeoslavica. — XV, no 2. — Cambridge, Mass., 2007. — P. 56–116.

⁴⁵ Пор. четий текст за Т44 із різночитаннями: Бут. 6.11 «оскврњи же ся земля прѣ^а бмъ . и наплънися /Т1 Т45 /π/: исполнися земля, Арх Віл *So* тільки: исплънися/ неправды . 6.12 и видѣ гѣ бѣ землю и бѣ оскврњена . яко оскврњи всяка пло^т поу^т свои на земли . 6.13 и ре^а гѣ бѣ ноу . врѣмя всякого чѣка прїиде прѣ^а мя . яко наплънися /Chr /π/: исполнися/ земля неправды от ни^т. и се азъ разыплю /Chr *So* /π/: растляия/ землю».

⁴⁶ «Скотинське» життя знаходить паралель також у Хроніці Амартола: пор. Ам. 29.8–9 «и зломьслныхъ срацинь и о посмѣшнѣи вѣрѣ ихъ и о *скотиньскѣ* *жизни* ихъ»; Ам. 88.6 «*скотиньское* *житие* ихъ и невѣръствие».

⁴⁷ Див.: *Михайлов А.* Книга Бытия. — С. 68–69.

⁴⁸ Див.: *Шахматов А.* «Повесть временных лет»... — С. 44–47.

Як уже зазначалося, частково збігаються і неканонічні звістки із «Дробного Бытия». Зокрема, сюжет про Мойсея (розлога оповідь у «Промові» про немовля, що «срони» фараонів «венець» і тим передреклом загибель Єгипту) у Введенні коротко згадано в епізоді про хозарську данину мечами⁴⁹. Крім того, в кожній із частин ПВЛ є власні запозичення із цього джерела. Щодо «Промови» див. вище, а у Введенні зазначено, наприклад, кількість ліктів Вавилонського стовпа — 5433⁵⁰. Звичайно, між «Промовою» та Введенням до ПВЛ маємо і змістові розбіжності, викликані використанням дещо відмінних версій кількох джерел. Проте давні книжники не мали на меті «несуперечливість викладу» і в різних частинах (а то й поряд!) могли залучати цілком відмінні деталі з різних джерел, які, своєю чергою, теж були компілятивними. Це стосується й авторів грецьких хронік, і давньоруських укладачів літописів та хронографів.

Нарешті, становить інтерес функціонування у ПВЛ одного повторюваного вислову, чи, як то кажуть, «формули». Це вже згадуване «прия власть» із повідомлення про початок воєводства Ісуса Навина у «Промові» (96.24–25Л), що походить з Ам. 111.16. Вислів зовсім не є частотним: лише тричі він трапляється у слов'янському перекладі Хроніки Амартола⁵¹, жодного разу — в Малали, жодного — у Восьмикнижжі, двічі — в Ізборнику Святослава 1073

⁴⁹ Про данину хозарам і згадку про Мойсея — 17.16–19Л: «яко [и] при фаравонѣ цри єюпетьстѣмь еда приведоша моисѣя предѣ фаравона и рѣша старѣишина фараоня /АІХ старци фараони/ . се хочетъ смирити область єюпетьскую . яко же и быгъ погибоша єюптѣне от моисея».

⁵⁰ Пор. Jub. 10:21, The Book of Jubilees, p. 62; 5.15Л (сюжет є також у Синкела та ін.). До речі, що стосується різниці, на яку вказала Н. І. Милютенко — у вступі ПВЛ у сюжеті про стовпотворіння ініціатором зведення стовпа на небо названий «Неврод», подія відбувається під час «Нектана и Фалека», а не їхнього батька Евера, як у «Промові», й обчислено висоту стовпа — річ саме у тім, що укладач ПВЛ мав під рукою якусь переробку «Дробного Бытия». Між іншим, слід зазначити, що в авторки тут плутанина, викликана, ймовірно, намаганням дійти систематизації і роз'єднати Введення та «Промову»: вказано, що у Введенні ПВЛ виклад близький до тексту Амартола, а у «Промові Філософа» запозичений із невідомого хронографа: *Милютенко Н.* К вопросу о некоторых источниках... — С. 14. Насправді, навпаки, саме у «Промові» у сюжеті про стовпотворіння використано слов'янський переклад Амартола, а у Введенні ПВЛ — нетотожний Амартолу текст із запозиченнями, схожими на Книгу Ювілеїв та її переробки. Отже, і у Введенні, і у «Промові» наявні одночасно і «звичайний Амартол», і неканонічні додатки.

⁵¹ Крім уже зазначеного пасажу про Ісуса Навина, див. також: Ам. 315.19 «самодержецъ явися и римскою власть приемъ» — про «Гордиана кесаря», одного з пізніх імператорів; Ам. 383.1–3 «яко такоу власть приемъ како же оубо законникъ и томитель неправедное ороужье на вся наведе и неповинныя с виноватыми посѣче» — про імператора Феодосія Великого у конфлікті з жителями Солуня (Фессалонік) та їхнім єпископом Амвросієм Медіоланським. Слід зауважити, що вислів вживається у позитивному контексті. Незважаючи на те, що в останньому разі нібито простежуються засуджувальні інтонації, в цілому у Хроніці, на думку Д. Є. Афіногенова, Феодосій слугував ідеальним взірцем правителя для Георгія Монаха. Зокрема в описі конфлікту з Амвросієм Медіоланським, де імператор продемонстрував зразкову смиренність. *Афиногенов Д.* Константинопольский патриархат и иконоборческий кризис в Византии (784–847). — М., 1997. — С. 145, 147–148.

року⁵²... Власне, це не має дивувати: як правило, «приймають» князівство або царство, а Ісус Навин не мав жодного офіційного титулу, він був воеводою «синів Ізраїлевих». Вірогідно, тому до нього і прикладається абстрактне «прия власть». А надто дивує пристрась до цього вислову укладача ПВЛ, адже у ній ішлося саме про князів. Загалом «прияті власть»⁵³ вісім разів трапляється тут поза межами «Промови Філософа» — від 977 року по 1097-й: 977-й — 75.12Л; 1015-й — 139.18–19Л; 1036-й — 150.23–24Л; 1051-й — 157.12–13Л; 1078-й — 204.9–10Л; 1093-й — 216.15Л; 1097-й — 265.27Л.

Особливо важливим є те, що востаннє вислів з'являється під 1097 роком у повісті про осліплення Василька Тербовльського («вскорѣ бо *прия власть* свою» — літописець забігає наперед і повідомляє, що Василько після усіх митарств та кількох битв повернув собі княжіння, що сталося після Уветичівського з'їзду князів). Повість про Василька, своєю чергою, не має усталеного датування, однак написана пізніше 1097 року, позаяк містить анахронізми. На найважливіший із них уже вказав Шахматов і врахував цю деталь у своїй загальній схемі раннього літописання. Згідно з його версією, Початковий звід закінчувався на статті 1093 року, а 1097-го писав уже літописець Нестор (ця думка стала традиційною). В оповіді про Уветичівський з'їзд 1100 року, тісно пов'язаній із повістю 1097 року, згадано, що Давид Ігорович отримав у волость Дорогобуж, у якому й помер. Смерть князя зафіксовано у ПВЛ у 1112–1113 роках⁵⁴. Із цього випливав висновок: «Нестор работал, как видно, после 1112 г.». Дослідник іноді змінював свої погляди, однак цього разу він коливався лише в тому, чи приписувати текст укладачеві першої редакції ПВЛ Несторові, чи автору «третьої» (Іпатіївської) редакції⁵⁵. Автор цієї статті не підтримує ідею Початкового зводу, однак, справді, статті 1097–1100 ро-

⁵² Обидва рази в оповіді про спокуси диявола: арк.1446 «приимъ... власть»; арк. 1456 «власти не прииметь». Немає цих слів у Євангелії, де лише «дати власть» / «имѣти власть». Див.: Апракос Мстислава Великого / Под ред. Л. П. Жуковской. — М., 1983. Немає в Александрії Хронографічній, котра подобалася багатьом літописцям. Поодинокі вислови знаходимо у збірнику XIII Слів Григорія Богослова та в «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія. Див.: Будилович А. XIII Слов Григорія Богослова. — Арк. 112 г («приими... власти узду»); «История иудейской войны» Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. Изд. подг. А. А. Пичхадзе, И. И. Макеева, Г. С. Баранкова, А. А. Уткин. — Т. 1–2. — М., 2004. — Арк. 383а.19–20 («перяяти»).

⁵³ У кількох випадках — «перяяти», див. нижче.

⁵⁴ Про Уветичівський з'їзд див. 274.24–25Л. Смерть Давида Ігоровича фіксується 1112 роком в Іпатіївському та 1113-м у Лаврентіївському зводі (див. 289Л / 273Л).

⁵⁵ Див. у статтях різних років: Шахматов А. Предисловие к Начальному Киевскому своду и Несторова летопись // Шахматов А. История русского летописания. — Т. 1. — Кн. 2. — СПб., 2003. — С. 402 (вперше надруковано у 1909 році); Шахматов А. Нестор летописец // Там само. — С. 417–419 (надруковано у 1914 році); Шахматов А. Несторова летопись (материалы к лекциям, читанные на историко-филологическом факультете Санкт-Петербургского университета в 1913/14 учебном году) // Там само. — С. 511–512; Шахматов А. Повесть временных лет // Там само. — С. 548–551 (надруковано у 1916 році); Шахматов А. «Повесть временных лет» и ее источники (видано посмертно).

ків у ПВЛ являють собою по суті одну повість із ознаками ретроспективної проекції подій⁵⁶.

Усе сказане означає, що творцем «Промови Філософа» був укладач ПВЛ, а гіпотезу про її створення у більш ранньому зводі із залученням «Хронографа по великому ізложенію» треба забути. У «Промові» бачимо тільки те, що цікавить автора ПВЛ. Використано ті самі джерела, які мав автор ПВЛ: біблійні, хронографічні, а також «Дробное Бытие». Щоправда, у «Промові» внаслідок її тематичної специфіки переважають біблійні тексти, а у Введенні ПВЛ — хронографічні. Слід додати, що така біблійно-хронографічна суміш і систематична інтерполяція хронографічних доповнень можуть правити за додатковий репер: як я спробувала показати в іншому місці, запозичення із двох хронік, Амартола та Малали, у Введенні ПВЛ щільно пов'язані з іншими частинами літопису, в тому числі зі статтями 1111–1114 років⁵⁷. Крім того, формула із «Промови» — «прия власть» — виявилася у багатьох місцях ПВЛ і трапляється у початковому літописі аж до статті 1097 року.

Наостанок дозволю собі відступити від головної теми цієї статті. Дослідження «Промови Філософа», як видається, безпосередньо пов'язане із ширшою проблемою. Надзвичайно контрверсійна тема Початкового зводу, тобто літописного зводу, що передував ПВЛ і датується дослідниками періодом 1091–1095 роки, на сьогодні є доволі популярною. Багато рустистів захопилися доведенням його існування або, навпаки, відсутності. Як правило, одним із доказів існування Початкового зводу вважають читання НПЛ мл, де на окремих ділянках простежуються суттєві зміни порівняно з ПВЛ, але у багатьох місцях текст збігається настільки, ніби маємо справу із групами списків однієї пам'ятки. Тож зауважимо, що у НПЛ мл «Промову Філософа» вміщено з усіма особливостями, про які йшлося вище⁵⁸. Що має означати одне: її укладач використовував версію літописного тексту, створену після 1100 (і 1112) року. Текстуальні шви у Повісті временних літ, цьому складному витворі давньоруських книжників, справді існують, та вони ніяк не пов'язані з Новгородським першим літописом молодшої редакції. Новгородський звід відображає вже набагато пізніший етап літописної роботи.

⁵⁶ Основою укладення повісті, ймовірно, стали сучасні подіям короткі записи (де збережено, наприклад, точні дати). Див.: Вілкул Т. Володимир Мономах: Тексти і версії // УІЖ. — 2004. — № 1. — С. 53–72; Вілкул Т. Известия Повести временных лет о Любечском снеме 1097 г.: ошибочные чтения и интерпретации // Славяноведение. — 2009. — № 2. — С. 16–24. До речі, інші автори, зокрема прибічники теорії Початкового зводу, також вбачають у статті 1097 року пізні ознаки, хоча «розшаровують» текст інакше. Див., напр.: Гуппиус А. К проблеме редакций Повести временных лет. Ч. I // Славяноведение. — 2007. — № 5. — С. 20–44; Ч. II // Славяноведение. — 2008. — № 2. — С. 3–24.

⁵⁷ Вілкул Т. Повесть временных лет и Хронограф.

⁵⁸ Щоправда, великий фрагмент втрачено у двох списках (АкТ), однак Комісійний список не зазнав утрат. Як уже зазначалося, в усіх списках НПЛ мл наявні сліди роботи із «Промовою Філософа» — деякі біблійні цитати правлені ще раз за біблійними книгами (див. прим. 31). Однак поза цим відносно незначним редагуванням в НПЛ мл маємо той самий текст «Промови», що й у ПВЛ.

Короткі відомості про збірки біблійних четьїх книг

Віленський (*Віл*), Бібліотека АН Литви, F 19–109, перша третина XVI ст.

Архівський (*Арх*), РГАДА, ф. 181, оп. № 1, збір. МГАМИД, № 279, третя чверть XV ст.

Варшавський (*В*), Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ, сім. 83, перша чверть XVI ст.

Троїцький-1 (*Т1*), РГБ, ф. 304. I, збір. Троїце-Сергієвої лаври, № 1, друга половина XIV ст.

Троїцький-2 (*Т2*), РГБ, ф. 304. I, збір. Троїце-Сергієвої лаври, № 2, кінець XIV ст.

Троїцький-44 (*Т44*), РГБ, збір. Троїце-Сергієвої лаври, № 44, XV ст.

Троїцький-45 (*Т45*), РГБ, ф. 304. I, збір. Троїце-Сергієвої лаври, № 45, кінець XVI ст.

Троїцький-728 (*Тр*), РГБ, ф. 304. I, збір. Троїце-Сергієвої лаври, № 728, початок XV ст.

Григоровичев (*Гр*), РГБ, ф. 87, збір. Григоровича, № 1, середина XVI ст.

Севастьянова (*Сав*), РГБ, ф. 270, збір. Севастьянова, № 1431, початок XV ст.

Рум'янцевський (*Р*), РГБ, ф. 256, збір. Румянцева, № 29, 1537 р.

Ундольського-1 (*У*), РГБ, ф. 310, збір. Ундольського, № 1, остання чверть XV ст.

Доброхотова-13 (*Дб*), БАН, збір. Доброхотова, № 13, друга чверть XVI ст.

МДА-12 (*Д*), РГБ, ф. 173. I, збір. Московської духовної академії, № 12, початок XVI ст.

Гб — Геннадіївська Біблія, кінець XV ст.

Володимир Александрович

Найдавніша ікона Покрову Богородиці: доповнення до джерел іконографії та хронології

У ранньомодерний період одним із найпоширеніших в Україні Богородичних культів стає Покрова. На її вшанування зводиться низка храмів, а в іконописі виробляється доволі яскравий локальний тип відтворення цієї теми – так звана «козацька» Покрова. Побутування покровської традиції давно викликає зацікавлення як істориків мистецтва, так і культурологів, проте її генеза все ще не до кінця досліджена. Донедавна вважалося, що вперше на Русі це свято було запроваджене на Володимиро-Суздальщині за часів князювання Андрія Боголюбського (†1174). Утім, висунута ще на початку ХХ століття гіпотеза не отримала жодного підтвердження у світлі найновіших досліджень.

Нещодавно проведене систематичне дослідження старокиївських джерел щодо еволюції образу Покрову Богородиці в українській середньовічній культурі дозволило уперше розглянути це унікальне для східнохристиянського світу відгалуження потужної іконописної богородичної традиції не тільки у візантійському, але й у його власному (локальному) історичному контексті¹. Ретельний аналіз іконографії сюжету на тлі релігійного й загальноісторичного досвіду із залученням різних², у тому числі й літературних, джерел дав змогу з'ясувати еволюцію і самого явища, і його образотворчого вираження³. Виявилось, що в українській релігійній культурі пізнього середньовіччя (після відновлення Київської митрополії 1458 року) визначальним було формування Марійного культу з особливим акцентом на ушануванні

¹ *Александрович В.* Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія (Студії з історії українського мистецтва. – Т. 4). – Львів, 2010. У монографії аргументовано доводиться, що Покров є самостійно розробленим на старокиївському ґрунті відгалуженням започаткованої ще за ранньохристиянських часів візантійської традиції шанування Богородиці як Заступниці.

² На жаль, нині нам відомі лише поодинокі зразки українських середньовічних ікон «Покрову Богородиці», до того ж здебільшого вони походять не з однієї території і виконані у різний час.

³ Окремо про цей аспект покровської традиції див.: *Aleksandrowycz W.* Źródła literackie oraz tradycja ikonograficzna w przedstawieniach Pokrowu Bogurodzicy // *Dajles historijos studijos.* – Vilnius, 2010. – Т. 4: Socialiniu tapatumu reprezentacijos. Lietuvos Didziosios Kunigaikštystės kultūroje. – S. 361–382.

Богородиці Заступниці, що згодом вилилось у широку покровську традицію Нової доби, а іконографія найдавніших зразків Покрови, збережених у Росії, також формувалася на старокиївському ґрунті⁴. Разом із тим, у згаданій синтетичній студії через специфіку поставлених автором завдань неможливо було вичерпно охопити усі нюанси формування теми Покрову з різними й поки що малоосмисленими у внутрішніх взаємозв'язках відгалуженнями та тенденціями. Це стосується, зокрема, деяких аспектів еволюції цієї теми та її іконографії у широкому контексті. Нові пам'ятки та міркування щодо їх місця в історії іконопису з'явилися вже після виходу книги, тому постала необхідність знову повернутися до заявлених у монографії проблем задля їх уточнення та глибшого аналізу.

Насамперед звернемося до найяскравішого (хоча й далеко не одинокого) прикладу – храмової ікони Покрову Богородиці з церкви в Андроніві (нині в межі м. Кобрин) на Берестейщині (Мінськ, Національний мистецький музей Республіки Білорусь)⁵. Вона є додатковим аргументом на користь історичного походження⁶ найдавнішої західноукраїнської ікони Покрову (із церкви святої великомучениці Параскеви в Малнові на Яворівщині⁷, неподалік Львова (Київ, Національний художній музей України) з холмського середовища князя Данила Романовича⁸. Водночас підтверджено не лише холмське коріння найстаршого українського «Покрову», а й прийнятність запропонованої ідентифікації його родоводу⁹.

⁴ На нашу думку, цей факт іще раз засвідчує пряму причетність російської релігійної художньої культури до старокиївського коріння.

⁵ До наукового обігу впроваджена: Православна ікона Росії, України, Білорусі. – К., 2008. – № 181.

⁶ *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 110–181.

⁷ Про походження ікони див.: *Ходак І.* Ікона «Покрова Богородиці» з колекції Національного художнього музею України: проблема походження // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – Ч. 4. – С. 52, 53.

⁸ *Александрович В.* Переказ холмської та київської іконографії XIII століття у храмовій іконі Покрову Богородиці початку XVIII століття з церкви в Андроніві поблизу Кобрин // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – С. 55–71. Уже після виходу статті науковий співробітник Музею стародавньої білоруської культури Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Кондрата Крапиви НАН Білорусі Микола Мельніков повідомив про ще одну близьку, поки перемальовану, ікону з околиць Кобрини.

⁹ На цьому варто наголосити окремо, позаяк його намагалися категорично заперечити: *Gil A.* Czy Lew Daniłowicz uposażył chełmską katedrę prawosławna wsią Pokrowa? // Україна... – С. 204–211. Втім, позиція польського автора ґрунтується на непорозумінні: засвідчене у тексті холмського уніатського єпископа Якова Суші надання князя Лева для холмського собору не фігурує серед доказів тамтешнього родоводу найстаршої західноукраїнської ікони Покрову, натомість є аргументом на користь перенесення холмської традиції на перемишльський ґрунт. Див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 175–179.

*Покров Богородиці. Середина 1220-х років.
Суздаль, собор Різдва Богородиці*

Досвід проведених після завершення книги пошуків зобов'язує знову звернутися до найстаршого зображення «Покрову Богородиці», що знаходиться на пластині західних дверей собору Різдва Богородиці в Суздалі¹⁰. Саме тут цей сюжет з'являється вперше в історії образотворчої традиції, тож його по праву можна вважати за вихідний приклад іконографії покровської теми. За основу тут узято образ Богородиці Заступниці, закорінений у візантійській традиції. Втім, нині ми можемо з певністю сказати, що до Києва цей сюжет потрапив не з півночі, а з Константинополя, звідки, за свідченням літописця, було привезено ікону Богородиці Пирогошої. Саме завдяки шануванню цієї, донедавна загадкової¹¹ святині головного храму київського Подолу¹² у старокиївському релігійному малярстві закріплюється та розвивається сюжет Покрову. Втім, вихідний матеріал вказаної традиції (що показово для українського контексту) має принципові відмінності від усіх відомих нам пізніших зразків, навіть коли у них присутні безпосередні покликання на формулу втраченої давньокиївської реліквії.

¹⁰ Новіше принагідне, без докладнішої аргументації уточнення датування дверей на межі XII–XIII ст.: *Сарабьянов В.* Росписи Успенского собора Киево-Печерской лавры и их место в истории древнерусской живописи (Часть I) // Лаврский альманах. – К., 2003. – Вип. 11: Киево-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – С. 108.

Підсумовуючи історіографію втраченої старокиївської святині, Василь Пуцко пише: «Сказати щось остаточне про зображення Богородиці Пирогошої ще не настав час»: *Пуцко В.* Ікона Богородиці Пирогошої: з історії вивчення // Історія релігій в Україні. Праці XIII міжнародної наукової конференції (Львів, 20–22 травня 2003 року). – Львів, 2003. – Кн. 2. – С. 585. У контексті старокиївської традиції Покрову ікону Богородиці Пирогошої розглянуто в: *Александрович В.* Старокиївський культ Богородиці Заступниці і становлення іконографії Покрову Богородиці // *Mediaevalia uscaipica: ментальність та історія ідей.* – К., 1994. – Т. 3. – С. 58; *Його ж:* «Богородиця Пирогоша» – втрачена старокиївська реліквія // *Історія в школах України.* – 2008. – № 11–12. – С. 58–62; *Його ж:* Покров Богородиці. – С. 56–74.

¹² *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 62–67.

Реконструкція генези української версії іконографії «Покрову Богородиці» потребує здійснення максимально вичерпних аналізу та інтерпретації цього історичного першовзірця. Для його осмислення, на нашу думку, існують на сьогодні ще не повністю використані дослідниками можливості.

Насамперед це стосується зображення ангелів, що супроводжують Богородицю. Звісно, їхню присутність на іконі можна виправдати тим, що вони є постійними супутниками Марії. Та все ж не цілком зрозумілим залишається сенс їх появи у композиції, яка традиційно обмежується зображеннями Богородиці та Христа¹³. Доступна на початок XII століття іконографія та пізніші її варіації не містили достатньої інформації ні для з'ясування походження цього елемента зображення (тобто ангелів, що супроводжують Богоматір), ні для аргументованого пояснення первинної мотивації його введення до Покрову та змісту в контексті іконописної розповіді. Очевидним було хіба те, що сам мотив видавався цілком звичним для вказаної іконографії. На це, зокрема, вказувало й те, що на київських енколпіонах із репліками ікони Богородиці Пирогощої¹⁴ обабіч Богородиці також знаходимо зображення двох ангелів, що переконливо свідчить про їх присутність на втраченій старокиївській реліквії.

Вірогідний шлях до пояснення рідкісної іконографічної пропозиції може підказати ктиторська композиція виконаного у 1106 році ансамблю фресок церкви Панагії Форбютисси в Асіну на Кіпрі. За однією зі схем відповідної іконографії, тут уміщено Богородицю, яка підводить до Христа, що сидить на троні, засновника храму з моделлю святині. Поза тронем розташована група ангелів, із яких у повен зріст зображені тільки два на передньому плані (постать лівого зменшена шляхом уміщення під пониженим тут схилом склепіння)¹⁵. У контексті схеми покровської пластини із Суздаля ця фреска видається найближчою аналогією використаного розміщення ангелів. При цьому, цілком закономірно, йдеться про залучений мотив

¹³ Там само. – С. 74.

¹⁴ Корзухина Г., Пескова А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI–XIII вв. (Институт истории материальной культуры РАН. Труды. – Т. 7). – Санкт-Петербург, 2003. – Табл. 46–47. – № II.4.3/1–27. – С. 97–101. Докладніше про це зображення Богородиці на енколпіонах див.: Пуцко В. Киевский крест-энколпион с Князьей горы // *Slavia Antiqua*. – 1988. – Т. 31. – С. 209–225. Автор співвідносив його з «іконою Богородиці Десятинної». Проте, як слушно відзначено: «Отсутствие аналогичных памятников XI – перв. пол. XII в. делает несколько уязвимой гипотезу о связи рассматриваемого типа изображения Богоматери с образом Богородицы Десятинной». Див.: Корзухина Г., Пескова А. Древнерусские энколпионы. – С. 98. Новіші дослідження переконливо показали, що насправді йдеться про репліку «Богородиці Пирогощої»: Александрович В. Покров Богородиці. – С. 56–63.

¹⁵ Carr A. W. Popular Imagery // *The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era. A. D. 843–1261. Exhibitions Catalogue / Edited by Helen C. Ewans and William D. Wixom. New York, Metropolitan Museum of Art, March 11 – July 6, 1997. – New York, 1997. – P. 110.*

Богородиця із ктитором перед Христом у супроводі ангелів. 1106. Фреска церкви Панагії Форбіотисси в Асіну, Кіпр

сторону. Фігура ангела, зображеного праворуч, хоч і не така динамічна, втім його голова та емоційно піднята рука також звернені до Христа. Прикметною рисою трактування ангелів є збільшені розміри їхніх постатей, поряд з якими фігура Богородиці видається дещо замалою. Співвідношення вказує на конкретне історично-мистецьке походження застосованого вирішення. Воно ґрунтується на традиції класичного складу й виводиться від джерел зразка ілюстрацій Менологію імператора Василя II (Ватикан, Ватиканська Апостольська бібліотека)¹⁶.

Старокиївський родовід цього вирішення закономірно висуває питання про час появи на київському ґрунті такого трактування «Покрову», що, поряд з іконографією ангелів біля Богородиці, виявляється наступною недостатньо опрацьованою проблемою, до якої варто звернутися.

У програмі суздальських врат «Покров» завершує вміщений після великих празників безпосередньо за «Успінням» цикл посмертних чудес Бого-

у найзагальнішому вираженні, без будь-яких безпосередніх стилістичних та іконографічних паралелей, яких тут, імовірно, шукати не доводиться. Спільність визначає лише присутність ангелів, у той час як спосіб їх в обох випадках є достатньо відмінним. На фресці вони стоять близько один до одного, на зразок звичного асистування ангелів при особі Христа. Звідси виводиться, зокрема, їх присутність біля трону Спаса в новіших молитовних рядах¹⁶. Натомість на пластині вони розташовані обабіч Богородиці несиметрично: трое знаходяться ліворуч від неї, а один праворуч. Ті, що ліворуч, показані в динамічному рухові: вони наче запрошують одне одного звернути погляди до Христа у небі, їхні жести спрямовані до Нього і фігури розвернуті у Його

¹⁶ Про цю іконографію див.: *Biskupski R. Deisis na jednym podobraziu w malarstwie ikonowym XV i pierwszej połowy XVI wieku // Materiały Muzeum budownictwa ludowego w Sanoku. – Sanok, 1986. – Nr 29. – S. 106–127.*

¹⁷ Факсимільне видання див.: *Il Menologio di Basilio II. – Turin, 1907.*

родиці, який складають «Покладення ризи», «Перенесення тіла Богородиці й чудо з Авфонієм», «Вручення пояса апостолові Фомі й покладення пояса». Таке поєднання вказує на сприйняття Покрову у колі сюжетів, покликаних підтвердити ідею особливості опіки Богородиці. Та насамперед воно відсилає до окремого короткого богородичного циклу із послідовним наголошенням на реліквіях Богородиці, наділеного через них певним влахернським забарвленням. Це спостереження пропонує ключ до з'ясування часу й обставин походження циклу та «Покрову» як його складової частини.

Досі дослідники фактично не звертали уваги на проблему датування збереженого у пластині Суздальських врат найстаршого варіанта Покрову як на фактор, котрий може пролити світло на те, коли саме і у якій версії цей іконописний сюжет появляється на Русі. Найвірогідніше це пов'язано з тим, що у російській науці свого часу утвердилась думка, що поява сюжету «Покров» є витвором придворного середовища князя Андрія Боголюбського, а відтак відноситься до часу перед убивством суздальського князя 29 червня 1175 року¹⁸. Однак Марія Плюханова слушно звернула увагу на те, що у Житті, укладеному до канонізації цього князя (тобто до 1702 року), відсутня будь-яка згадка про встановлення чи почитання свята Покрову Богородиці. Дослідниця вважає, що приписування Боголюбському впровадження цього свята є не чим іншим, як складовою доволі нового міфу Андрія Боголюбського – засновника Московської держави¹⁹. Вагомий внесок у формування цього міфу вніс у 1911 році Михаїл Остроумов²⁰. Харківський професор не переобтяжував себе доказами, вдавшись до класичної «історії, якою вона повинна бути». Автентичні джерела не знають «суздальської покровської традиції», не свідчать про неї і новіша місцева практика. Відоме твердження про «Покров» як «улюблену тему» суздальського середньовічного малярства²¹ – та ж «історія, якій наказано бути такою», оскільки єдиним (!) доказом на потвердження цієї тези є одинока найстарша суздальська ікона XIV століття із місцевого Покровського монастиря (Москва, Державна Третьяковська галерея)²². Насправді суздальське середовище розвивало шанування перевезеної у 1155 році з Вишгорода до Володимира ікони Богородиці²³

¹⁸ Суздальская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1997. – Т. 1. – Стб. 369.

¹⁹ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – Санкт-Петербург, 1996. – С. 55.

²⁰ Александрович В. Покров Богородиці. – С. 17.

²¹ Овчинников А. Икона «Покров» – классический образец суздальской живописи // Сокровища Суздаля. – М., 1970. – С. 156.

²² Государственная Третьяковская галерея. Каталог собрания. – М., 1995. – Т. 1: Древнерусское искусство X – начала XV века. – № 48. Найдокладніше про неї у контексті її київського родоводу див.: Александрович В. Покров Богородиці. – С. 210–221.

²³ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1998. – Т. 2. – Стб. 482.

(Страсна²⁴, у пізнішій російській традиції – «Владимірская»)²⁵. Тому, всупереч непохитному переконанню новітньої російської наукової свідомості, слід визнати, що володимирське середовище часів князя Андрія Боголюбського не знало покровської традиції, вона виникла тут уже після того, як князь перебрався на землі Північно-Східної Русі.

Зіставлення нечисленних фактів відповідного аспекту духовного життя Києва середини – другої половини XII століття дає змогу змістити дату зародження іконографії «Покрову Богородиці» на пізніший час. Загальновідомо, що в новоствореному «своєму» середовищі князь наслідував Київ аж до перейменування за київським зразком місцевих річок²⁶. Тому було б дивним, якби при такій глибокій «ностальгії» за Києвом він не лише «не побачив» найновішої київської покровської традиції, а й послідовно її проігнорував. І це при тому, що київське шанування Богородиці Заступниці у суздальському середовищі нібито здатні підтвердити відома ікона Боголюбської Богородиці (Владими́ро-Суздальський державний історико-архітектурний і художній музей-заповідник)²⁷ та молодші репліки відповідного зразка – новіші відображення певної давнішої місцевої традиції²⁸. Відтак напрашується висновок: знаний своєю завзятістю у присвоєнні київського досвіду суздальський князь не «привласнив» (це «виправили» шойно далекі нащадки) київську ідею Покрову тільки тому, що не встиг цього зробити. Тобто старокиївське вшанування Богородиці Заступниці мало стати Покровом і розвинутися власне як Покров уже після його смерті. Виходячи з цього, ми маємо усі підстави стверджувати, що витoki тієї покровської традиції, котра у Києві прийшла на зміну запозиченому з Візантії шануванню Богородиці Заступниці і стала радикальним кроком до «одомашнення» вихідного візантійського досвіду на місцевому ґрунті, випадало б шукати не раніше, як в останній чверті XII століття.

²⁴ У літературі для визначення застосованого укладу постатей вживається поняття «Елеуса» (милостива), хоча Мір'яна Тати́ч-Джури́ч пояснює його як епітет Богородиці, що стосується насправді не Емануїла, а християн: *Tatič-Djurič M. Eleousa. A la recherche du type iconographique // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik. – 1976. – Bd. 25. – S. 259–267.* Поняття Богородиці Страсної стосовно відповідної іконографії на українському матеріалі запропоновано: *Александрович В.* Ікона Богородиці Страсної з церкви апостола Луки в Доросині // Волинська ікона: дослідження та реставрація. – Луцьк, 2003. – Вип. 10: Матеріали X Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17–19 вересня 2003 року. – С. 27–35.

²⁵ *Воронин Н.* Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV веков. – М., 1961. – Т. 1. – С. 121; Його ж: Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в. // Византийский временник. – 1965. – Т. 26. – С. 190–208.

²⁶ *Голубинский Е.* История русской церкви. Том первый: Период первый киевский или домонгольский. Вторая половина тома // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М., 1904. – Кн. 2 (209). – С. 112, прим. 1.

²⁷ Найдокладніше про неї див.: *Романова М. В.* Уникальное произведение живописи домонгольской Руси // Русское искусство XI–XIII веков. Сборник статей. – М., 1986. – С. 62–72.

²⁸ *Овчинникова Е. С.* Московский вариант «Богоматери Боголюбской» // Древнерусское искусство. Зарубежные святыне. – М., 1975. – С. 346–353.

Тогочасна київська історія не багата на конкретні факти, що придатні для залучення до студій над покровською традицією і можуть пояснити її початкові вияви. Таким самотнім прикладом, який добре відомий віддавна, проте лише в найновіших дослідженнях впроваджений до покровського контексту, є згадка наприкінці «Слова о полку Ігоревім» про поїздку князя Ігоря Святославича після втечі з половецького полону до київської церкви Богородиці Пирогошої. У тексті знаменитої літературної пам'ятки йдеться про урочистий акт, що супроводжувався звичним для святкової практики церемоніалом. Тут пропонується розглядати поїздку до шанованої старокиївської ікони Богородиці Заступниці (грецьк. – Пирогошої²⁹) як знак подяки за порятунок³⁰. Відвідини соборної церкви київського Подолу відсилають до літописної ікони Богородиці Заступниці. Проте у тексті «Слова» ніщо не вказує на ідею Покрову Богородиці. Тому, очевидно, і в 1185 році старокиївське вшанування Богородиці Заступниці зберігало вихідні історичні візантійські зразки та формули, не перерісши у Покров. Зрештою, показово, що ідея Покрову, на відміну від іконографії Богородиці Заступниці (див. вище), не відображена й у такому специфічному масовому продукті старокиївської релігійності, як енколпіони³¹.

Проте суздальська пластина все-таки визначає *terminus ante quem* для появи використаної версії сюжету. Зіставлення Покрову із трьома посмертними чудами Богородиці пропонує не зауважену досі цілком конкретну вказівку, приховану у згаданому влахернському моменті. Він, вочевидь, відсилає до перейменування суздальського собору з Успенського на Різдва Богородиці – за зразком соборного храму константинопольського Влахернського монастиря³². Акцент програми на богородичних реліквіях вказує на її укладення уже для переосвяченого собору. Тому ніяк не можна погодитися зі здогадом про виготовлення дверей ще для Успенського собору та прийняти їх раннє датування (див. вище). Цикл богородичних чудес радше може довести призначення дверей для спорудженого в 1222³³–1225³⁴ роках і освяченого на храмовий празник останнього року³⁵ собору Різдва Богородиці, про який тогочасний суздальський владика Симеон у посланні до печерського ченця Полікарпа написав: «юже сам създах»³⁶. Відтак двері варто датувати

²⁹ Про цей термін див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 62–63.

³⁰ *Александрович В.* Старокиївський культ... – С. 57–58; *Його ж:* Покров Богородиці. – С. 59.

³¹ Їх зведений каталог див.: *Корзухина Г., Лескова А.* Древнерусские энколпионы.

³² На прикладі історії київського Кловського монастиря про цей аспект старокиївської богородичної традиції див.: *Александрович В.* Покров Богородиці. – С. 53–54.

³³ Суздальская летопись. – Стб. 445.

³⁴ Там же. – Стб. 447.

³⁵ Там же.

³⁶ *Абрамович Д.* Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки). – К., 1931. – С. 103.

останніми роками перебування владики («оучителныи» називає його у записі про смерть Суздальський літопис) Симона (†1226)³⁷ на суздальській кафедрі. Суздальський собор сприймається як відображення київського влахернського досвіду. Таким чином найстарший «Покров» ми можемо трактувати не як суздальський винахід, а як перенесену на суздальський ґрунт актуальну київську новацію першої половини 1220-х років, конкретні обставини появи якої приховує київська «безвість» першої чверті XIII століття.

³⁷ Суздальская летопись. – Стб. 448.

Валерій Зема

**Від Царгорода до Вільнюса:
«Оповідання проти латин»
і початки православної полеміки**

16 липня 1054 року троє папських легатів на чолі з кардиналом Гумбертом Сильви Кандида зайшли до собору святої Софії у Царгороді під час служби. Вони пройшли до віттаря, де залишили пергамент, у якому йшлося про відлучення патріарха Михайла Керуларія, після чого покинули храм¹. Цю подію вважають початком схизми – великого розколу єдиної Церкви, що доти, попри обрядові різниці та богословські незгоди, залишалась у екуменічній спільноті. Цей розрив не був першим, і, здається, не він був визначальним, адже передувала події низка дискусій, у ході яких окреслилась гострота розбіжностей між Західною (латинською) та Візантійською (грецькою) християнськими спільнотами, а остаточне усвідомлення того, що розрив є незворотним, прийшло дещо пізніше. Та саме після цього демаршу ось уже впродовж майже цілого тисячоліття обидві сторони конфлікту намагаються виправдати свої позиції, то шукаючи шляхів до порозуміння, то, навпаки, акцентуючи певні розбіжності й звинувачуючи одне одного у хибності догматів та обрядів.

В епоху середньовіччя і ранньомодерного часу політичні та богословські аспекти розколу висвітлювалися у творах полемічного характеру, які ширилися землями як католицьких, так і православних країн. Одним із них є текст вірогідно слов'янського (балканського) походження, відомий під назвою «Оповідання проти латин» (далі «Оповідання»), аналізу якого буде присвячено цю статтю. Як і у більшості полемічних текстів, у «Оповіданні» згадано про догматичні й обрядові розбіжності між двома християнськими традиціями: латинники звинувачуються у таких 'помилках', як прийняття догмату про походження Святого Духа і від Сина, запровадження суботнього посту, що є продовженням п'ятничного, вживання опрісноків для причастя, запровадження для духовенства целібату та обов'язкового гоління борід

¹ Детальніше про це див.: *Whalem B. Rethinking the Schism of 1054: Authority, Heresy, and the Latin Rite // Traditio. – Vol. 62. – 2007. – P. 1–24.*

тощо². Втім, його укладач звертає увагу і на чинники, які лежали поза межами теологічних суперечок, але суттєво вплинули на схизму³, зокрема на фактор цивілізаційної різниці між латинниками-варварами та греками-ромеями⁴. Відтак джерелами для написання «Оповідання» слугували не тільки богословські трактати⁵, але й праці історичного характеру та агіографія.

Текст «Оповідання» дійшов до нас у декількох рукописних версіях. Тут зосередимося на вільнюському списку, виконаному на межі XV–XVI століть, що міститься у полеміко-догматичному збірнику Бібліотеки Литовської академії наук під шифром F 19–269 (філіграні: голова вола з хрестом, обвитим змією, та подоба гербового зображення «Гоздава»)⁶. За свідченням власницького запису, рукопис належав віленському бурмістрові Іванові Яцковичу Стабровському, який був райцею віленського магістрату у 1636 і 1642 роках. 1687 року кодекс потрапив до Жировицького монастиря святого Василя Великого. «Оповідання» уміщене на початку збірника (аркуші 1–13 зв.). На його берегах, а також у самому тексті уміщено покрайні записи та нотатки XVII ст., які свідчать про те, що невідомий нам читач виправляв окремі фрагменти «Оповідання», намагаючись узгодити їх із інформацією, почерпнутою з «Церковних історій» Цезаря Баронія.

«Оповідання» у різних його списках і варіантах фіксується у рукописних кодексах православної Європи. На розбіжності змісту редакцій і постанов локальних варіантів мали впливи регіональні особливості побутування рукопису, який, як уважають дослідники, своєю чергою впливав на середньовічну православну книжність. Текст пам'ятки досліджували свого часу

² Більшість цих розбіжностей постала упродовж VI–X століть, хоча початки їх появи та запровадження до релігійних практик не можна докладніше зверифікувати. (Див. про це: *Chadwick H. East and West: The Making a Rift in the Church From Apostolic Times Until the Coucil of Florence.* — Oxford, 2003. — P. 20, 68, 204 – 207.)

³ Стивен Рансиман зауважував, що значущими для розриву були наїзди норманів на південно-італійські землі, котрі традиційно належали до Візантії. Крім цього, у той же час, на протипагу до концепції папи — зверхника Церкви, з'являється східна концепція патріаршої пентархії та влади вселенських соборів. (Див.: *Runciman S. Schyzma wschodnia.* — Warszawa, 1963. — S. 203–209.)

⁴ Імператор Олексій I (1081–1118) зазначав, що латинян він уважає за звичайних варварів, хоч у порадах своєму синові достойник не виявляв цього, вживаючи непрямі компліменти щодо відваги західних лицарів. Це вказує на різницю між тим, що він робив і що писав. (Див.: *Paul Magdalino. The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180.* Cambridge, 1993, p. 32 etc.)

⁵ Дискусії, що точилися між двома гілками християнства за часів раннього середньовіччя, та їх наслідки нині досліджені досить докладно. Історіографію цього питання див.: *Авакумов Ю. Витоки унійного богослов'я. Проблема церковної єдності в обрядових дискусіях між Римом і Константинополем в XI–XIII століттях.* — Львів, 2011; *Бармин А. В. Пролемика и схизма. История греко-латинских споров IX–XII веков.* — М., 2006.

⁶ Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильнюсе. Каталог / Сост. Н. Морозова. — Вильнюс, 2008. — С. 93. Попередній опис збірника міститься в каталозі: *Ф. Добрянский. Описание рукописей Виленской публичной библиотеки, церковнославянских и русских.* — Вильна, 1882.

визначні російські вчені – Андрій Попов та Олексій Шахматов. Шахматов уважав, що фрагмент «Оповідання» вплинув на укладача «Повісті врем'яних літ» (далі – ПВЛ), зокрема на творення гіпотетичного Початкового зводу, зіпертого на Новгородський I літопис. Проте, на нашу думку, ця теорія є доволі сумнівною, оскільки зіставлення літопису й «Оповідання» засвідчує брак безпосередніх паралелей між двома текстами, а збіги на рівні топоніміки не є показовими. Ангел Ніколов звертає увагу на можливий вплив «Оповідання» на староболгарський переклад хроніки Манасії⁷ та на першу редакцію «Елінського і Римського літописця»⁸, оскільки у названих текстах фіксуються ідентичні фрагменти. Дослідивши та опублікувавши більшість списків «Оповідання проти латин», Ніколов виділяє декілька його редакцій: початкову, інтерпольовану, скорочену та контаміновану Владислава Граматика (у Рильському збірнику).

Початкова редакція у найстарішому списку міститься у рукописі, датованому 60–70 роками XIV століття, що походить із монастиря св. Богородиці коло Плевлі. Втім, А. Ніколов вважає, що виникла вона значно раніше, і співвідносить час її постання з подіями 1274 року, а саме з укладенням Ліонської унії та активною антилатинською позицією болгарської цариці Марії Палеолог (1257–1277), яка підтримувала ідею перетворення Тирново на новий імператорський центр, котрий зможе перейняти у Царгорода титул захисника православ'я. Зібрані у кодексі тексти мали показувати, що болгарський народ від давніх часів правив за опору чистоти християнства, тому місцева Церква заслужила на патріархію. Особливістю цього списку, порівняно з іншими редакціями, є використання терміна «пила» на позначення інструмента, яким нанесли татування на обличчя братів Граптів, тоді як в інших варіантах ужито термін «скрижаль». Текст вільнюського «Оповідання» в основних рисах збігається з початковою редакцією, за винятком закінчення.

Для ліпшого розуміння тексту коротко передамо його зміст, умовно виділивши у ньому основні смислові блоки (за початковою редакцією).

За повелінням благочестивих правителів Костянтина та його матері Ірини припинилося злісне іконоборство. У Царгороді зібрався Сьомий Вселенський собор, на якому разом із іншими чотирма вселенськими патріархами був присутній римський папа Адріан. Після смерті Адріана, за папи римського Лева, до влади знову прийшли царі-іконоборці, серед яких останнім був Теофіл. Папа Лев не підтримував іконоборства, тому відправив послів до латинського князя Карла, якого уважали за благочестивого православного християнина, запросивши його на царство. Карл зі своїм військом прийшов до Риму, де його прийняли папа Лев з усіма римлянами. Ставши царем у Римі, Карл захотів здобути панування над усіма латинськими народами. Разом із Карлом прийшли до Риму латинські монахи, священники

⁷ Ніколов А. «Повест полезна за латините» — пам'ятник на середньовіковнату славянська полемика срещу католицизма. — София, 2011. — С. 44–46.

⁸ Там само. — С. 52–54.

і учителі, які приховано дотримувалися віри Арієвої, Аполінарієвої та Македонської, про що не відав папа Лев. Вони таємно вчили людей служити опрісноками і виголошувати огуду на Святого Духа, всупереч апостольському переказу, рішенням Вселенських Соборів та православному сповіданню Царгородського, Александрійського, Єрусалимського та Антіохійського патріархів, визнаючи, що він начебто сходить не лише від Отця, але й від Сина. Відтак ці прибулі і Карл почали розбешувати народ у Римі та навчати власних ересей — одних таємно, а інших явно.

Папа Лев бачив, що ці ересі можуть згубити рід людський, але латиняни у Римі з задоволенням приймали навчання еретиків, котрим сприяв сам цар Карл. Папа не міг звернутися за порадою до Царгорода, бо там панувало іконоборство царя Теофіла, тому він вдався по допомогу до Єрусалимського патріарха Томи, просячи прислати до Рима грамотних мужів, які б зуміли подолати противників православ'я. Патріарх Тома обрав синкела Михайла з учнями-братами Теофаном і Теодором і вислав їх до Риму. Дорогою вони зайшли і до Царгорода, аби посприяти забороні іконоборства та навчити царя Теофіла первинного благочестя і поклоніння іконам. Теофіл повелів схопити посланців і мордувати. Михайло, протосингел Єрусалимської церкви, по численних тортурах віддав свою душу Богові. Його учні теж не дійшли до Риму. Вогнем і залізною пилою їм на обличчях написали вірші, укладені царем, про його віру, а потім кинули за ґрати, де Теодор помер, а Теофан залишався в ув'язненні до смерті царя Теофіла. По смерті останнього благочестива цариця Теодора повернула поклоніння святим іконам і визволила Теофана, відправивши його до Нікеї, де він написав багато канонів та празників, а згодом там і упокоївся.

Таким чином, ні Михайло, ні жоден із його учнів до Риму так і не дійшли. Латинські еретики на чолі з Карлом взяли у Римі верх, згубно впливаючи своїм ученням на християн. Папа Лев, намагаючись протистояти цьому, поклав на стіні вівтаря скрижалі з написаним православним Символом віри. По смерті Лева папою став Венедикт, римлянин за народженням, який знав і греку, і латину. Дивлячись на людей, що спокусились неправдивим ученням, він звелів написати слова Символу святих і богоносних Отців обома мовами, а також направив послання до чотирьох Вселенських патріархів (у Царгород, Антіохію, Александрію та Єрусалим). Він сповіщав, що у Римі укоренилась ересь і багато хто буде погублений через огуду на Святого Духа, та повелівав не поминати понтифіків-відступників, доки ті не повернуться до правдивої віри. Після Венедикта у Римі були ще такі папи, які трималися православного Визнання: Павло, Стефан, Адріан, Микола і Стефан.

У час правління премудрого царя Лева і патріарха Євтимія у Римі папою був Формоз, який таємно тримався Карлової ересі. Ставши на престол, він, за звичаєм, направив чотирьох патріархам своє Визнання Віри, у якому йшлося про сходження Святого Духа тільки від Отця. Але згодом він почав учити, що не лише від Отця сходить Святий Дух, а також від Сина, і навчав служити опрісноками. І так латини всі за ним пішли й відлучилися від Церкви. Потім у Римі були папи Воніфатій, Роман, Стефан, Теодор, Йоан, Венедикт, Христофор, які слідували за Формосом. Патріарх Сергій у Царгороді закликав пап повернутися до початкового благочестя. Вони ж

утвердилися у своїй ересі, тому патріархи виголосили їм анатему та відлучили від Церкви, що триває донині. Латинські попи не мають дружин, але грішать з іншими. Літургію правлять в одній церкві тричі, їхні монахи не дотримуються Великого посту і пісних днів, а біле духовенство не дотримується посту, окрім як у суботу. Їхні іноки також наслідують юдеїв. Богородицю називають простим іменем Свята Марія, а споживають їжаків, котів, мишей, ведмедів, лисиць і змій. Перед тим як вийти на бій, вони приносять у жертву людину і масть її кров'ю свою зброю. На свою ж віру латинники навернули багато народів, починаючи від скіфів, які мешкали на Захід від Риму, не мали власного письма і були поганями.

Латиняни утвердили царство в Римі і відлучилися від греків, як від царства, так і від церкви. Греки ж хотіли примиритися з римлянами і звернулись із проханням про допомогу у цій справі до князя аламанського у Британії, знаючи, що аламани прийняли хрещення від Костянтина і завжди ворогували з Римом. Але аламанський князь уже не підтримав греків. Аламани не мали книг ані грецькою, ані власною мовами, а користувалися лише латинськими. Тому вони навернулись на вчення латин, і коли папа закликав до Риму аламанського князя з усіма воеводами, то вони прийшли до нього і принесли у церкві клятви, що вже ніколи не відлучаться від Церкви Римської.

Скіфи жили на Північ від Британії та були безбожниками. Від цих скіфів походять болгари, які живуть по обох берегах Дунаю. Вони ж володіли землями місійськими аж на Захід і мешкали в Іллірії. Вони тривалий час ворогували з греками, але згодом греки таки навернули болгар до християнства. Це було так. У Царгороді по смерті царя-іконоборця Теофіла поборжна цариця Теодора з сином Михайлом повернули пошанування ікон; тоді ж прийшов до них благочестивий болгарський князь Борис, просячи про святе хрещення, якого й сподобився прийняти з усім царством. Цар Михайло нарід Бориса хресним іменем Михайло. По смерті царя Михайла, Теофілового сина, царство прийняв Василь Македонянин. Під час його правління прийшов руський князь Володимир до самого Царгорода. Через благодать Божу Володимир перемінив звірячий норов на смирення, із вовка став ягням. Володимир також прийняв хрещення і був наречений Василем. Потім хрестилися всі руські роди і утвердилося православ'я. Всі народи пеони, які зветься уторцями, а самі себе називають мадярами, також були в єдиній вірі з греками. Коли вони були ще поганями з двома князями, то всією силою прийшли до Царгорода, бо хотіли прийняти святе хрещення. Грецькі архіереї прийшли до їхніх земель і навчали книжності, тоді ж один князь Стефан преставився у благочестивій вірі Христовій. Пеони не мали книг власною мовою, а царство грецьке у ті часи було виснаженим. Тоді латинники прийшли зі своїми книгами і писаннями, навернувши пеонів, угрів, ліпідів на власну злу віру. На той час варвари, які називаються куманами, мусульмани, почали завойовувати всі північні краї, переходили Дунай до Фракії і до самого Царгорода. Агаряни, які теж були мусульманами, почали воювати Сирію, Палестину, Єрусалим, Нубію, Єгипет, Ліван, дійшли до Царгорода. Латини, бачачи всі ці поганські перемоги над греками, утвердили власну віру на землі.

Як бачимо, початок «Оповідання» висвітлює події, що завершують перший період іконоборства, а саме проведення Другого Вселенського собору в Нікеї (24 вересня – 13 жовтня 787 року), що відбувався під патронатом згадуваної тут імператриці Ірини, за присутності патріарха Тарасія та 350 єпископів, зокрема двох папських легатів. Рішення цього собору скасовували псевдособор у Гіреї (754 рік) і, апелюючи до реальності Христового втілення, повертали звичай шанування образів⁹. Папа Адріан I (1 лютого 772 – 25 грудня 795), який, відповідно до «Оповідання», начебто брав участь у соборі, погодився з його рішеннями, а імператор Карл Великий (768–814) їх не прийняв, засудивши 794 на соборі у Франкфурті.

Наступний уривок «Оповідання» присвячено історії постанови нової Римської імперії, імператорові Карлу та початкам змін у обрядах латинників. Поява нового центру, який мав підтримку короля-варвара, руйнувала уявлення про цілісність Візантійського космосу, тому поставлення імператора у 800 році досить негативно сприймали у візантійському світі. У хроніці Манасії обряд помазання Карла Великого взагалі трактують як вплив юдаїзму¹⁰. За спостереженням Доналда Нікола, у тексті «Оповідання» коронування Карла Великого папою Левом III трактується як перший крок на шляху розмежування візантійського та римського політичних просторів і постанови Європи як нового політичного концепту. Втім, певні історичні події трактуються у цьому тексті доволі специфічно. Адже насправді не візантійці шукали примирення із Карлом, а навпаки, Карл намагався вирішити посталий між Східною та Західною імперіями конфлікт через одруження із візантійською імператрицею Іриною. Щоправда, його намір так і не здійснився: Ірина ще до одруження втратила престол, а її спадкоємці, імператори Никифор, Михайло I, Никифор Фока та Костянтин Порфирогенет, не були готовими до будь-яких компромісів із західними правителями (франками), яких послідовно уважали за варварів, недостойних руки візантійської цесарівни.

Щодо змін у латинській церкві, то греки, котрі у IX столітті після двох періодів іконоборства нарешті повернулися до православ'я, сприймали їх неоднозначно. Насправді за часів Карла франкські єпископи намагалися запровадити *Filioque* до Символу віри, а папа Лев III, заперечуючи нововведення, намагався стримати процес розривання зв'язків між Заходом і Сходом¹¹,

⁹ На цьому Соборі було встановлено розрізнення між пошануванням ікон (*prosynesis*) та їх абсолютним обоженням (*latreia*), яке згодом проголосили формою ідолопоклонства. Собор визначив, що об'єктом поклоніння є не сам образ, а божество, яке на ньому зображене.

¹⁰ Папа Лев поставив Карла імператором старого Риму, поклавши на нього корону роменським звичаєм та змастивши його всього олією, як це робили юдеї. Церемонія помазання володаря мала відсилати до біблійних володарів Ізраїлю. Відтак володареві надавалося право діяти в ім'я Творця. Див.: *Constantini Manassis. Breviarium Historiae metricum.* — Bonnae, 1837. — Vs 4519; *Fałkowski W. Wielki król. Ideologiczne podstawy władzy Karola Wielkiego.* — Warszawa, 2011. — S. 72–73.

¹¹ *Chadwick H. Op. cit.* — P. 83–85.

що відображено в «Оповіданні». За спостереженнями Таї Кольбаби, у IX столітті додавання *Filioque* до Символу віри ще не мало однозначного окреслення «ересі». Зі зреченням іконоклазму і відновленням православ'я, а також із появою нового імператорського центру візантійські автори намагалися визначитися з тим, ким є «греки», а ким «латинники» (франки). Дослідниця зазначає, що спочатку «греки» мали б ніяковіти, вживаючи термін «еретик» щодо західних християн¹², тому греки приписували латинникам різні відхилення, відомі з раніших часів: так celibat для духовних осіб зближував латинників з маніхейцями, а твердження про походження Святого Духа від Сина можна було трактувати як те, що Святий Дух є онуком Бога Отця, а це нагадувало македонство¹³. У «Оповіданні» ми знаходимо і звичний перелік закидів латинникам у сповідуванні ересей, і відображення панівного у Царгороді уявлення про те, що запровадження *Filioque* є справою північних варварів-франків, котрі прийшли до Риму разом з Карлом Великим, а не пап-ромеїв, яких певний час ще сприймали як охоронців ортодоксії¹⁴.

Основою полемічних текстів, зокрема створених поза Візантією, були переліки «ересей», що набували радше етнічного, ніж релігійного характеру. Такий стабільний список оскаржень латинників міститься і в «Оповіданні», де від початку провину в поширенні «ересей» покладають на прибульців іззовні, яким висуваються іноді й цілком абсурдні звинувачення, наприклад, споживання нечестивих тварин, гоління обличчя та хрещення дітей варварськими іменами¹⁵. Кольбаба зазначає, що за релігійними суперечками могли приховуватися політичні причини, адже західні й східні місіонери змагалися за терени Моравії та Болгарії. У першому оскарженні латинників, яке міститься у посланні патріарха Фотія, серед закидів західним місіонерам наводили святкування суботи, celibat кліриків та неналежне дотримання Великого Посту¹⁶. Кольбаба доводить, що грецькі полемічні тексти проти латинників відображають тривалий шлях до розколу у християнському світі: за раннього середньовіччя деякі римські папи мали грецьке, східне походження, а більшість візантійських авторів вірила, що мешканці Західної Європи були співгромадянами та братами-християнами. Однак уже в VI–VIII століттях з'являються доволі суттєві розбіжності між Сходом і Заходом. Подальше ж загострення стосунків та розкол 1054 року, зазначає дослідниця, припадають на час після здійснення григоріанських реформ, які надали

¹² Kolbaba T. *Inventing Latin Heretics: Byzantines and the Filioque in the Ninth Century*. — 2008. — P. 139–142.

¹³ Kolbaba T. *Op. cit.* — P. 143–146.

¹⁴ *Op. cit.* — P. 153.

¹⁵ Здебільшого правителі за часів раннього середньовіччя прагнули надавати імена нащадкам так, аби бодай фрагмент у них набував співзвучності з іменами батьків або предків, що мало б уберегти кривих від негараздів і свідчило би про тривалість роду: Smith J.M.H. *Europe After Rome. A New Cultural History 500–1000*. — Oxford, 2005. — P. 90–94.

¹⁶ Kolbaba T. *The Byzantine Lists. Errors of Latins*. — Urbana and Chicago, 2000. — P. 10.

нового, відмінного окреслення західному християнству, зокрема його чернецтву. До переліку оскаржень, висунутих колись проти латинян Фотієм, додалося звинувачення у неправомірному причасті опрісноками, неприйнятному для східного православ'я.

Слід зауважити, що наголошення на причасті проскурою у східнохристиянському богослів'ї отримало не тільки вербальне, але й іконографічне втілення, зокрема поширюване на теренах Київської митрополії в постаті мозаїчного і поліхромного зображення містичної євхаристії, здійснюваної подвійною постагтю Христа. Одне з перших таких зображень є у соборі св. Софії в Києві, час оздоблення котрого збігається з пожвавленням антилатинських оскаржень щодо причастя опрісноками.

Подальший розвиток антилатинських настроїв у східнохристиянському світі пов'язують із першими хрестовими походами. Характер полеміки візантійців із латинниками вплинув і на слов'янських адептів православ'я. У їхніх творах здебільшого лише фіксуються розбіжності, тобто наводяться звичайні переліки «помилко», притаманних латинникам, які не супроводжуються глибшою богословською дискусією. За період між розколом 1054 року та першою спробою поєднання Церков на Ліонському соборі 1274 року виникає ціла низка подібних текстів та їх списків¹⁷, причому адресувалися вони не так католикам, як самим православним, і мали доступно й переконливо окреслити причини занепаду Візантії. На думку Кольбаби, візантійські історики того часу описують їх так: держава, створена Богом, перебувала у стані руйнації через образу Господа, а поширення негараздів мало зовнішнє походження, від латинників.

Повернімося до нашого «Оповідання». У його легендарній частині знаходимо оповідь про подорож Михайла Синкела та братів Граптів до Риму: місія трьох освічених ченців виявилась незавершеною, оскільки у Царгороді їх затримали прихильники іконоклазму, мордували й кинули за ґрати. У результаті Михайло та один із братів загинули, а другий залишився ув'язненим, не маючи змоги продовжити шлях. Опираючись на життє Михайла, укладач «Оповідання» дещо змінює його, прагнучи надати подіям більшої трагічності¹⁸. З життя ми довідуємося про наступне: Михайло прийняв постриг у Лаврі пустельника Сави (†531) коло Йордану; там Господь послав йому братів Теодора і Теофана, яких він навчав граматики, філософії та поезії; усіх трьох патріарх часто прикликав для бесіди і тлумачення Святого Письма; на п'ятдесятому році життя Михайло стає синкелом (секретарем) єрусалимського патріарха Томи (Тамріка), а згодом синкелом патріарха Царгородського Методія; Михайло віддавна прагнув поклонитися мощам святих апостолів Петра і Павла, які постраждали у Римі; у той час у

¹⁷ Op. cit. — P. 16.

¹⁸ Детальніший опис життя Михайла Синкела див.: Византийские легенды / Издан. подготов. С. В. Полякова. — СПб., 2004. — С.114–139; The Life of Michael the Synkellos. Text, Translation, and Commentary / Ed. by M. B. Cunningham. — Belfast, 1991.

Римі з'явилися монахи з племені франків, які сповідували віру в походження Святого Духа від Отця і Сина; тоді ж у Римі правив папа, який не хотів вносити зміни до православного Символу віри, а тому звернувся по допомогу до патріарха Томи, попросивши надіслати до Риму людей, обдарованих красномовством і мудрістю, щоб чинити опір віри прихильникам латинського нововведення; до Риму вислано Михайла як здатного поєднати Божу Церкву і затулити уста «безбожних франків», навчивши їх говорити істину; патріарх і собор написали понтифікові послання щодо Символу віри; окреме послання на захист іконошанування було адресоване Царгородському патріархові Теодорові та цареві Левові Вірменину; посланці (Михайло, Теодор, Теофан та чернець Студійського монастиря, Йов) спершу вирушили з Єрусалима до Царгорода, де оповіли про своє доручення та про те, що на соборі в Єрусалимі було прийнято рішення про дозвіл писати й пошановувати ікони; у Царгороді місія святих отців викликала обурення, їм запропонували відійти від православного вчення, а коли ті відмовилися, то були ув'язнені; перебування в ув'язненні та заслання тривало декілька років за правління імператорів Лева, Михайла й Теофіла; згодом Синкела перевели до Преторія, скувавши ланцюгом шию і вдягнувши на ноги скрипиці, а Теодору й Теофану витатуювали на обличчях слова, котрі проголошували їх злочинцями; Михайло порадив, що його учні сміливо витримали випробування; невдовзі нечестивий імператор помер, а влада перейшла до його дружини Теодори та сина Михайла, які звеліли звільнити всіх, хто перебував у вигнанні та ув'язненні за православну віру; тоді ж на ознаменування цієї події було запроваджено свято Торжества православ'я¹⁹.

У стислому викладі легенди про похід Михайла і братів Граптів у «Оповіданні» зазначається, що саме через те, що вони не змогли прибути до Риму, там поширилося латинське «огудне» вчення. Крім того, подано перелік тих пап, які дотримувалися правильного вчення, і тих, які були його противниками. Крім Венедикта до числа прибічників православ'я віднесено Павла, Стефана, Адріана, Миколу та Стефана. Насправді цей перелік не зовсім відповідає дійсності і мав би виглядати так: Сергій II (844–847), Лев IV (847–855), Микола I (858–867), Адріан I (867–872), Марінус (882–884), Адріан II (884–885), Стефан V (885–891).

Ще однією знаковою для укладача «Оповідання» постаттю є папа Формоз (891–896). Саме з ним тут пов'язується запровадження латинської «огуди». Служіння цього папи справді супроводжувалось непорозуміннями і згодом стало предметом апокрифічних вигадок. Він був легатом у часи пап Миколи I та Адріана II, відігравав визначну роль на соборі (Рим, липень 869 року), який піддав анатемі патріарха Фотія. Крім того, майбутній понтифік брав участь у місіях до Балкан із метою навернення болгар, що мало би викликати гостру неприязнь Царгорода. До Формоза неоднозначно

¹⁹ Афиногенов Д. Е. «Повесть о прощении императора Феофила» и Торжество Православия. — М., 2004.

ставилися ї у Римі: двічі (за пап Стефана VI та Сергія III) учинили ексгумацію його останків та чинили над ними суд. Підкреслена неприязнь греків до цього понтифіка знайшла своє відображення й у «Оповіданні»: Формоза тут змальовано украй негативним персонажем, а його наступників (Воніфатія (896), Стефана (897), Теодора II (897), Йоана IX (898–900), Венедикта IV (900–903) охарактеризовано як відступників від православ'я.

У творенні локальної історіографії пізнього середньовіччя важливу роль відігравали легенди про хрещення народів та навернення володарів-варварів. «Оповідання» наводить стислі згадки про хрещення Русі, болгар та алеманів-британців.

Оповіді про початки хрещення болгар містяться у текстах як балканського, так і чужоземного походження²⁰. Особлива увага у них звертається на конкуренцію, яка існувала між Царгородом і Римом щодо права охрестити варварів. Натомість у «Оповіданні» нівелюється момент цього місіонерського протистояння, зате говориться, що болгар самі прийшли до греків із проханням про хрещення: уміщена тут оповідь про те, що правитель Болгарії Борис вирішив прийняти хрещення, оскільки був глибоко вражений образом «Страшного Суду» на стіні власного палацу, по суті збігається із легендою, описаною у «Синописі» Йоана Скілиці²¹. Модель добровільного звернення до Царгорода з проханням про охрещення в «Оповіданні» поширено на всі згадувані тут варварські народи: русь і угорців²².

Так, хрещення Володимира укладач «Оповідання» співвідносить з походом на Візантію часів Василя I Македонянина. Додаток про випробування Євангелія вогнем – паралель до образу неопалимої купини – міститься у його контамінованій редакції «Оповідання»²³.

Завершує «Оповідання» у його найдавнішій версії повідомлення про прийняття християнства угорцями та Стефаном, а також завоювання мусульманами Палестини, Єгипту, Єрусалиму і Сирії. У вільнюському списку до захоплених мусульманами земель додано Русь.

* * *

Перед появою вільнюського полеміко-догматичного кодексу на теренах Київської митрополії побутували лише декілька збірників такого змісту. Поява цієї копії на рубежі XV–XVI століть може вказувати на існування прихованого протистояння між прибічниками нової унії між Сходом і Заходом та її противниками. «Оповідання» подає власну версію богословських дискусій та історичних подій, що призвели до розколу, не згаду-

²⁰ Про це детальніше див.: *Wasilewski T. Bizancjum i słowianie w IX wieku. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturalnych.* — Warszawa, 1972. — S. 42.

²¹ Детальніше про це див.: *John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History, 811–1057 / Translated by J. Wortley.* — Cambridge, 2010. — P. 90–92.

²² *Wasilewski T. Op. cit.* — S. 113.

²³ *Николов А. Цит. тв.* — С. 105–106.

ючи подій 1054 року. Тему розколу в тексті окреслено через розподіл імперії як такої за часів Карла Великого, що передає візію укладача: паростки розбіжностей починаються з приходом латинників до Риму та внесення ними «огудного» вчення. Укладач підкреслює брак власної книжності у британців та угорців, яку їм принесли чи то латинники, чи то греки, хоча не згадує про брак власної книжності у болгар та Русі. Події, пов'язані з інтронізацією Карла Великого як імператора та висиланням Михайла Скіліта, мають легендарну інтерпретацію, що покликана правити за аргументи в дискусіях про «правильність» віри. Подається спільна модель прийняття християнства серед варварських народів, які задля навернення приходили до Царгорода.

Додаток

сказанна пвлезнаа ш латиннѡ.
 когда ѡлажуншаса ѡ грекъ. н стѣла бжїа цркве.
 ннако нззвѣрѣтоша совѣ ересн. еже опресноунаа
 слѣжнтн.н хоулоу еже на стѣго дха.

[//арк. 1] въ лѣта блгоутнѣхъ црен коньстантина н ерны мѣре его. преставшо злочестнѣж нконоворѣтѣв злоутнѣхъ црен. повелено бысть блгоутнѣю црцею нрною. н съ стѣномъ ен коньстантинѡ. съ совѣтѡ православныхъ быти съборѣ на нконоборци. нже бысть стѣн седмын съборѣ въ коньстантинѣ градѣ. н баше на тѡ стѣомъ съборѣ. андрїанъ папа рѣскїн [//арк. 1зв.] съ прочимъ патрїархи вселенскимъ четьрьмн. н потѡ быша в римѣ дръгїа папы по преставленїи сего андрїана. бысть же по немъ папа левъ в римѣ н такоже прендоша црїе сїа. абїе насташа нїн црїе нконоборци. ѡ ннхъ же бысть послѣ днїн нконоборецъ фешѡнъ црѣ. при немъ же баше в римѣ папа левъ. нже много пострадавъ ѡ проклатыхъ н нконоборныхъ црен. смыслнн съзвѣшасъ папа левъ. съ всѣмъ римскимъ кнѣзмн н стѣеннїкы. да црѣа нѣкоего сътворать блгочестнѣа. да црѣво рече паку ѡ рима научетса. н такоже преже. н семоу бывшѣ съзвѣтѣ. навѣе послаша н призваша ѡ запада каржла кнѣза латыньскаго. мнаша тако пра [//арк. 2] вославна стѣша хрѣтїаннн въ блгоутїн н сен оуже прїнде въ римѣ съ всею силою своею. прїемъ же его папа левъ съ всѣмъ римланы. н поставнша црѣа его. прїндоша же с нимъ ѡ западнѣ латннъ нюци. н стѣннїци его н оучнтелїе. нже съкровено дръжахоу вѣрѣ арїевоу. н аполнарїевѣ. н макндонїевоу. въ таннѣ оучуаше людн бжїа шпрѣсноунаа слоужнтн. н хоулоу проклатїю на стѣго дха глатн. тако не тоуїю нсходнтъ дхъ стѣн нзъ ѡца. нъ ѡ стѣа а не такѡ предаша намъ стѣн н вѣрховнїн аплн. н стѣн н бѣноснїн. нже на первѡ съборѣ. тї н нї. тако же н вторын съборѣ н прочїн. еже славнтн н уьстн. н исповѣдатн стѣа н стѣго дха ѡ оца нсходаша. такоже прїахоумъ всн н вѣржемъ. н исповѣ джемъ. тако четьырн па [арк. 2зв.] трїархи великїа. нже въ коньстантинѣ градѣ. н нже въ александрїн. їерлнмьскаа. н нже въ велнцѣн антнхїн. сїн оубо прежереченьн каржлъ црѣ бысть в римѣ. хоташо же емоу црѣтоватн нѣ всѣмъ латыньскимъ роды. н нѣ всѣмъ грекн. н ѡ тждоу тако боеватн съ силою многою. на коста нтннъ грѣ. н абїе же кнѣн н прочїн латыньскїн. нкто же възсхотѣ поклонїтнса

сѣдрѣжавшиса с нѣ. н шнн реченнн нноцн. н сѣнннцн н оуцнтеліе его. еретнцн свше таннын. н такw ста каржлѣ тоуію в рнмѣ. лвоу же папѣ сн ересен не вѣдашю. н авіе сн науаша с карвломь людн развращатн вѣ рнмѣ. н оуцнтн своимь ересемь. шнн танныѣ. држзѣх же явлено. тако не Ѡ дца [//арк. 3] тоуію нсходнтн дѣхѣ стмѣ глше. нѣ Ѡ снѣ шпрѣсноунаѣ слѣжнтн повелѣвающе. н на многостранна Ѡ прковнаго преданія бладословѣствжюще. вндѣвъ же папа левѣ снцевы ересн нхѣ. тако тако хотатѣ погжвнтн лѣ бжїа. понеже еленко баше рода латыньска в рнмѣ. вѣ сласть слово прнмахоу Ѡ еретнкѣ онѣ. зане помощь нмѣахѣ Ѡ самого прѣа каржла. н вѣспрешаше всѣ словеснымь моужемь румьскыи н фнлософѣ оуцтлемь. не нмѣше же како послатн в сѣмь вѣ константннзградѣ. понеже іакѣ реквхѣ. баше тогда нконоборство фешѣнла прѣа пославѣ іерлнмь кѣ фомѣ патрїархѣ. іерлнмьскомѣ. тако да послетѣ в рнмь кѣ папѣ лвоу моужа словесны. н кнжннкн. н фнлософы [//арк. 3в] вѣзвестнтн н запрѣнтн шнѣмь гжвнтелемь. н аше мощно нзгнѣтн Ѡ рнмьскаго градѣ. нзбрѣвѣ фома патрїархѣ мнѣанла протоснггела. сѣ оуцнкн его фешѣанѣ н фешѣрѣ. н посла нхѣ в рнмь свшнмь с нѣ шбонмь самобратнѣ понеже мнѣанлѣ. протоснггелѣ оуцнкы своѣ ѣеш фана н фешѣра самобратна. н нзволнтн вѣ константннз градѣ. н прю фешѣнлоу статн на лнцн. нзапрѣнтн ш нконоборствѣ. н православію пооуцнтн. повелѣ же фешѣнлѣ прѣ іатн нхѣ н мѣвнтн. авіе сѣтн мнѣанлѣ протоснггелѣ велнкїа прквн іерлнмьскїа по моужѣ многѣ. блжнѣю свою дшю предасть бѣу. а сѣтн снмь фешѣанѣ н фешѣрѣ оуцнкѣ ѣ [//арк. 4] по мннн н. шбразы нхѣ сѣжгошѣ желѣ зноу пнлоу напнсанноу юже вѣ самь прѣ сѣтворнлѣ. н стнховы своѣ напнсалѣ н черьтннн. н о вѣрѣ своен. н сїа тако назнаменаша лнца сѣтнхѣ. нже непокорншаса злоустїю нхѣ. снн же сжтѣ стнховн шнн фешѣнла прѣа. нже самь напнсѣ н сѣтворн. всакомоу же лаюшѣмоу прнтѣкатн кѣ градѣ сѣмоу. ндеже прѣтѣа мogn бжїа слова сташа на оуцтврженїе вселенныѣ. явншасѣ снн ѣтномоу мѣстоу сѣмоу. сѣ сждн лѣкавнн. злобѣсовѣскїа прелестн. тѣм же многн невѣрїемь сѣдѣявше скврзнаѣ н злаѣ. неѣтннѣ мрѣванїемь далече шгнашѣ. тако Ѡстжпннцн. кѣ градуу же сѣмоу дрѣжавномоу пакн прншѣше. не оставшѣ за то стоимѣ. [//арк. 4в.] нм же напнсашѣ лнца н тако злодѣемь. н шсоужаютсѣ н шгонаютсѣ. н пакн по сѣженнн лнца сн сѣтнхѣ. авіе погнѣнн бждоуѣтѣ вѣ затоуенїе. ндеже сѣ ш нѣ тако хоташю емѣ дшю свою прѣдатн. агглы слышѣхѣ поущннн на ннмь. н тако с ннмь н тѣ поюше пѣснмь шноу прѣдасть дшю свою. а сѣтн фешѣанѣ вѣрѣ его вѣ затоуеннн бѣвъ даже н до смртн фешѣнла прѣа. н по смртн же его. егда помощю бжїею стѣа фешѣра блгоуцнѣваѣ прѣа по смртн своего моужа фешѣнла прѣа. вѣсхотѣ православію вѣрѣ н поклоненїе сѣтнхѣ сѣтворнтн. н явнтн посла. нза сего стѣго фешѣана н прнѣлоша ѣ. такоже нны. н процаѣ нхѣ бахѣ [//арк. 5] вѣ затоуеннн. н в темннцѣ. ш нконоборствѣхѣ Ѡ прѣа фешѣнла. такоже оуво сѣвѣш а сїа блжнѣа фешѣра. сѣ всѣмн блгоуцнѣвымн. н сѣтымн н архнереѣн н старцн. сѣтворнтнсѣ православію. н поклоненїе сѣтнхѣ н ѣтнѣ нконѣ еже н бысть. вывшю емѣ сѣбороу стмѣ. поставнша н сего стѣаго фешѣана вѣ нкнн градѣ. ндеже н добре стадо бжїе оупасѣ. н дѣлесы всѣмн блгымн н хрѣтопѣбнымн. напнсавѣ же н каноны многнмь сѣтворн сѣтымь. н прѣдннкѣ н тако скончѣсѣ. прѣдавѣ блжнѣоу дшю свою гѣн. на первая жѣ пакн вѣзвратнмсѣ. снм же тако вывшнмь ш стѣмь мнѣанлѣ протоснггелѣ. н ш оуцннцѣхѣ. фешѣрѣ н фешѣанѣ. нн єднн же н до рнма дондѣ. снн же еретнцн латнньстнн с каржлашмь [//арк. 5в.] в рнмѣ. н повѣ днша людн бжїа своимн оуценнн. сего радн папа левѣ вѣ нже вѣ лтарн прковнѣ. на стѣнш скрѣжалн вѣзложнѣвѣ напнсѣ стѣое нсповѣданїе. вѣрѣю вѣ єдннѣго бѣ.

Ща вседръжителѧ. и тако до конца написавъ. да вснзраше Глють. неповѣдающі е сѧа и сѧго Дѧа Ѡ оца нсходашаго. нспокланѧема и прославѧема. и сен сѧтворн папа на покрѣпленіе и оутвѣрженіе хрѧтонменнѧѧ людѧмъ. и Ѡгнаніе срамоты злоутнѧыхъ еретнкѧ по преставленіи же папы лѧа. поставленъ бысть папа венедиктъ вѧдашии людн бжн прельщающнхса по малѧ и гжѧшнхъса Ѡ таковыхъ еретнкѧ. повелѣже ннкому же не оучнтн нн глатн латннскнмъ азыкѧ. вѣржю въ єднного бѧ. [//арк. 6] се на нзвѣшеніе нстнннаго нсповѣданіѧ. по первоמו преданію сѧѧ бѧоносныхъ Ѡщѧ. и тако повелѣ всѧмъ хрѧтаномъ. латнномъ и грекомъ снче глатн. шнѣхъ радн латннъ каржловѣхъ еретнкъ поне нже сѧ папа венедиктъ. латннннъ бѣ родомъ. и оумѣтель обонмъ кннгамъ. посла же къ ыетыремъ патрїархомъ въ костантнннъ грѧ. и въ антнххїю. и въ александрїю. и въ іерлнмъ. и повелѣ нмъ тако да Ѡ ннѣ рече. ннкто же Ѡ васъ да не прїнметъ на поменѧ папы рнмьскаго. дондѣ добрѣ не стажетса како вѣржють. и како нсповѣджють ѡ православнон вѣрѣ. понеже рече вкореннса злаа ересь в рнмѣ. мнозн ндѧвѣ погжѧнтнса. и хоулоу злоу на сѧго Дѧа. не Ѡ оца токмо глетъ нсходнтъ. нъ Ѡ сѧа. тако [//арк. 6зв.] раболѣпно ыта снн сѧго и жнѧотворащаго Дѧа повелѣвають. а некакѧ сѧѧ седмын сѧворъ сѧѧхъ и бѧоноснѧ Ѡщѧ повелѣша равна Ѡщю сѧа прѧтаго Дѧа. ытн и славнтнн покланатнса и сѧа прѣсѧго Дѧа. Ѡ оца нсходашаго токмо. и Ѡ толѣ оубо по повеленію папы венедикта. нже хотѧ ше бытн папа в рнмѣ. нсповѣдѧшеса прѣже послаша ннсаніе къ ыетыремъ патрїархомъ. и тогда по нзвѣстномъ нстнннному нсповѣданн. которагожъ папы прїнмахоу нма его. и тако бахоу прнходѧше нже бахоу по венедиктѣ папы. павелъ. стефанъ. андреѧ. ннколае. стефанъ. снн всн єдннммысленнцн бахоу. и єдннмреннн ыетыремъ патрїархѧ велнкн. тако баше тнн всн рнмьстнн папы нзначала. в лѣта же лѧа [прѧ пре [//арк. 7] мѧраго. и фотїѧ патрїарха костантннна грѧ бывша. бысть в рнмѣ папа формосъ. нмоуше въ совѣ ересь шнѣхъ еретнкѧ каржловы. потаеноу и сѧкровеноу. невѣдоуше же его православнон людїе. и нзбраша его въ рнмѣ на патрїаршьство рнмьскаго прѧтла. и прїемъ по шѧыуѧю. и написѧ нсповѣданіе своє къ ыетырѣ патрїархомъ вселенъскнмъ льстнвно. и потаено та нсповѣдающе сѧномъ сѧго Дѧа Ѡ оца нсходаша. и ытжше и слаѧше по преданію сѧѧхъ прѧвнѧ бѧоносныхъ Ѡщѧ. да егда прїташа его. и поставнша и папж тогда начатъ оучнтн всѣхъ. тако не Ѡ оца токмо нсходнтъ дѧхъ сѧын нъ Ѡ сѧа. и опрѣсноунаѧ слѧужнтн лѣпо є глѧше. и тако латннн всн нже бахъ в рнмѣ. в подобно по немъ ндоша. и тако [//арк. 7зв.] в коупѣ Ѡ црѣвїѧ Ѡлоучнша. по сем же формосѣ быша папы в рнмѣ. и оу ннѧантїе романъ. стефанъ феѧдоръ. и снн всн єдннмреннцн быша формосоу. бывшо сергїю патрїархъ въ костантнннѣ градѣ. възсхотѣ стѧзатн папы рнскаго. егда како прндетъ въ цѣломрїе. и первое блѧоучїе помраченъ сын. не възсхотѣ слышатн ннсанїѧ. всѣхъ патрїархъ таковын папа. нъ оуже тѣрѧдншаса на таковнн хоулѣ проклатон. еже прѣнпсѧхѧ потому опрѣсноунаѧ слѧжнтн. тѣм же оубо сергїн патрїархъ. и проуцн патрїархн нма папы рнмьскы. оуже к томоу нн въ патрїархн нхъ рекоша влѧннтн. нн написѧтн когда. нзвръгнжтн. и нафемѣ предатн. и тако даже и до ннѣ Ѡ толѣ. и Ѡ црѣвїѧ [//арк. 8] Ѡлоучнша латннн. Ѡ ыетырехъ патрїархъ. и на са рнмѣ прїташа вразн быша хрѧтаномъ всѧмъ. православнон паѧе всѣхъ. прельстнша же многн азыкн Ѡ скнфъ. елнцн пребывають Ѡ внѣшннхъ странъ рнма къ западоу. и на свою сквръноу ю вѣржъ шѧратншаса. шѧыльстѧшеса. шѧѣмъ жена слѧоуше. и тако въ ереси мнозн и разлнчнн впадоша. попове же н свонхъ женъ не нмоуѣтъ. нъ блѧдаше по ннѣ. и ннѧтоже грѣха не влѧѧють ѡ семъ. и анторгїѧ нхъ

ТАКОВІН ПОПОВЕ СЛѢЖАТЬ. ВЪ ЕДИНЪ ДНЬ СЛОУЖБЫ ДѢЛАЮЩЕ ВЪ ЕДИННО ЦРКВН ТРИШ
 Н. Н НЮЦН ЖЕ Ъ ПОНЕ НА ТѢ САМОУ СТОЮЮ ЧЕТЫРЕДЕСАТНИЦЮ ХРАМАТЬ ПО ПРЕДАНІЮ
 АПЛЬСКОМОУ. НЪ В СЪБОТОУ Н В НѢЛЮ НЕ ВЪЗВРАНО. НЖЕ АЩЕ ХОШЕТЬ [//арк. 8зв.]
 ІАСТН МАСА. РЫБЫ ЖЕ ІАДАТЬ ПО ВСА ДНН УРЕСЪ ВСЕ ЛѢТО ННКОГДА ЖЕ ПОСТНА ДНН
 Ѡ СНХЪ НЕ НМѢШЕ. БѢЛЦН НХЪ ННКОГДА ЖЕ ПОСТА НЕ НМѢШЕ ОУТВѢРЖЕНА ВѢРОЮ.
 ТОКМО ВСАКОЮ СОУБОТОУ ПОСТАТСА ДО ВЕЧЕРА НГН. Н НЮЦН Ъ ІАКОЖЕ ІОУДЕН
 ТВОРАТЬ. ННУТО ЖЕ НЕ ІАДОУЩЕ ВНОУ Ѡ СЕМЬ ГЛІЮТЬ. ІА ПОТРЕВЕНІА ХѢА ЕЖЕ НЕ
 ПРЕДАША НАМЪ СТІН ѠЦН Ѡ СЕМЬ КОГДА ПОСТНТН. ТОГДА ВЪ ВСАКНЮ СОУБОТОУ. А
 ПРТОЦЮ БІЦЮ ПРОСТЪ НМЕНЕМЪ НМЕНЮЮТЬ. ЗОВОУТЬ СТѢА МРІА. ІАДАТЬ ЖЕ ВСАКОУ
 СКВРЗНОУ ЖЕ АВЫ. Н ЕЖЕ Н КОТКН МАЛЫА Н ВЕЛНКІА. ДНВІА ЖЕ Н ПНТОМЫА. ЕЖЕ ПО
 ГОРАХЪ Н ДРЕВЕСѢ. СКАЮЩІН. Н МЫШН ДНВІА. Н ВСАКНА СКОТЫ. Н ЗВѢРА ІАДАТЬ.
 МЕДВЕДА Н ЛНСЦЮ Н ПРОУАА ВСА. ТОУЮ ПСА Н ВОЛКА ѠВРАШАЮЩІА. [//арк. 9] ЕЩЕ Н
 ЗАПАДНІН ЛАТННН ЗМІА ІАДАТЬ МАЛЫА Н ВЕЛНЖА. ВСН ЖЕ РОДОВЕ ЛАТННЬСТІН. ЕГДА
 НА БРАНЬ НСХОДАТЬ. ТОГДА ЗАКЛАЮЩЕ ЧЛКЫ Н МАЖЮЩЕСА КРОВЬМН Ъ. Н ОРЖІА СВОА
 КРОПАТЬ КРОВЬМН ЧЛ҃УЕСКНМН. УРЕСЪ ВСЕ ЛѢТО ННКОГДА ЖЕ ПОСТА НЕ НМОУТЬ НН ДНН
 НН МАЛА НН ВЕЛНКА. ТАКО ІАКО ХРТІАНЕ ТОУЮ ПАТОКЪ ДНЬ ПОСТАТСА ДО ВЕЧЕРА.
 ВЕЧЕРЖ ЖЕ СВѢШЮ ІАДАТЬ ВСАКОУ СНѢДЪ. ІАКОЖЕ Н В СЪБОТОУ ТВОРАТЬ. ВЕЛНЖІН
 ЖЕ. ПОСТЪ НАУНАЮТЬ Ѡ СРЕДЫ ПЕРВЫА НѢЛН. ПОУЩАЮЩЕ ТОГДА МАСО Н ВСАКОУ СНѢ.
 СЫРЪ Н ІАНЦА ВЪ ВТОРННКЪ ВЕЧЕРЪ. А ПО ВСАКОЖЕ АЩЕ ХОШЕТЬ. НЪ НЕ ВЪЗВРАНО ВЪ
 ТОМЪ ПОСТѢ ПАКН ТАЖЕ РАЗДРШЕНІЕ. Н ННЫ МНОГН ЕРЕСН ЕСТЬ В НН. НХЪ ЖЕ НЕ ЗДѢ
 ЛѢТЪ Ё ГЛѢТН. [//арк. 9зв.] Ѡ ННХЪ ЖЕ РАДН БОУДН Ъ АНАФЕМЪ. ТАКО СЪ ВСѢМН
 ПРИЛАГАЮЩНМНСА НМЪ. Н ХВАЛШН НХЪ Н ТѢХЪ АНАФЕМА. Н ОУЖЕ МНОГО ПОПЕУЕНІЕ
 НМОУЩН ЛАТННН Н ПОДВНГЪ ВЕЛНКЪ. КАКО ОУТВѢРЖАНН СОБѢ ЦРТВО В РИМѢ. Н ДО
 КОНЦА ѠЛОУЧНШАСА Ѡ ГРЕКЪ. Н Ѡ ЦРТВІА Н Ѡ ЦРКВН. Н ДВАШН Н ТРИШН ПОСТАВНША
 СОБѢ ЦРА Ѡ ЛАТННЪ С ПАПОЮ. Н ННУТО ОУСПѢША. ПОНЕЖЕ НЕ ВЪСХОТѢША ЛАТННЬСТІН
 РОДОВЕ ПОВННЖТН ЕМОУ. ІАКОЖЕ СОУТЬ ПО ЕТВОУ ТН ВСН ГОРДН НЖЕ СТОЦН. НЕ НМОУТЬ
 ЖЕ ПАКЫ Ъ УТО СТОЦН. НЕ НМОУТЬ ЖЕ ПАКЫ Ъ УТО СЪТВОРНТН О СЕМЬ. Н СЪВѢШАВШЕ
 СІН СЪВѢТЪ ДА ПОСЛАВШЕ ВЪ ВРАТАНІЮ КЪ КНАЗЮ АЛАМАТЬСКОМОУ. ДА АЩЕ МОЩНО
 БЖДЕТЬ ДА СМНРАТЬ. Н ПРИМНРАТЬ Ъ. Н ПОСТАВЛАТЬ. Н ПРИМНРАТЬ Ъ. Н ПОСТАВЛАТЬ
 НМЪ ЦРА ВЪ ВРАТАНІН. ПОНЕЖЕ ЕСН ГЛѢМІН АЛАМАНЕ БЫША ВСЕГДА ВРАЗН [//арк. 10]
 РИМЛАНѢ. БАШЕ Н ТІН ПРАВОСЛАВНІН ХРТІАНЕ НЕ Ѡ ВЕЛНКАГО КОСТАНЬТННА. КННГЖ ЖЕ
 СОБѢ ПО СВОЕМЪ АЗЫКОУ НЕ НМОУЩЕ. НО ЛАТННЬСКОЮ ДРЪЖАШЕ КННГОУ. ВЪСКОРѢ
 ПРЕЛЪСТН Ъ ПАПА СВОМН ОУЧЕНМН. ТАКО СЪ ВСѢМН ЛАТННЪ ЦРКАГО РАДН НМЕНН.
 ПРНСТАМЪ НА ВСАКОУ ВОЛЮ. АЛАМАНЕ СІН ГЛѢМІН. Н ОУЖЕ СЕМОУ СЪВРАВНЮСА
 ПРНЗВАША В РИМЪ КНЪА АЛАМАНЬСКАГО. ТАКО СЪ ВСѢМН ВОЕВОДАМН ЕГО. Н ВЛАСТЕЛІН.
 Н СЪВѢША ЕГО ПАПА КЛАТВЫ ДАСТЬ БОУ ВЪ ВЕЛНЦІН ЦРКВН ТАКО СЪ ВСѢМН СВОМН
 ВЛАСТЕЛН. ІАКО ДА ОУЖЕ ННКОГДА ЖЕ НЕ ПОМЫСЛНТЬ КТО НА ВРАДЖЖ РИМЛАНѢ. НЪ
 ПРЕБЫВАТН ОУЖЕ ТАКОВЪ ПОВННОВАНІН ВЪ ПОСЛОУШАНІН ПАПѢ. Н ННКОГДА ЖЕ ѠЛЖУНТНСА
 Ѡ ЛАТННЪ. НН Ѡ ЦРКВН РИМЬСКІА. Н ТАКО ВѢЩАВШЕСА АЛАМАНЕ [//арк. 10зв.] КЛА
 ТВАМН. Н ПОСТАВН НМЪ ЦРА ПАПА РИМЬСКІН. СЕ НАПНСАВЪ Н ПОСТАВННЪ. ДА Ѡ ЛАТННЪ
 ПОСТАВЛАЕТСА ПАПА В РИМѢ. А ВЪ ВРЕТАНІН ЦРЬ Ѡ ЛАМАНЪ ВЪМѢСТО КОСТАНТННА
 ГРѢ. Н ТАКО СЪБЫСТЕСА А АЗЫЦН СКОУФЪСТІН ЕЖЕ Ѡ ВЫШННХЪ СТРАНЪ РѢКН ВЕЛНКІА.
 Н Ѡ ТВОУ ДАЖЕ Н ПО ВСЕМОУ АРНСТОУ ЖНВОУЩІН. Н ДО АКТАНА. Н ДО ЗАПАДА. ТІН
 ВСН БѢША ЕЩЕ НЕУТІН Н БЕЗБОЖНН СЪЩЕ. Ѡ СНХЪ ОУВО СКНѢЪ. ГЛѢМІН БОЛГАРЕ. НЖЕ
 ПО НСТРЖ СВѢШЕ ЖНВЖТЬ. СВОНМН СТРАНАМН ЕГО ЖНТН АЗЫКОМЪ СВОМЪ ДОУНАВЪ
 НАРНЧЮ. НЖЕ СІН ГЛѢМІН БОЛГАРЕ БѢША ВРАЗН ГРЕЧЕСКАГО ЦРТВА НА ЛѢТА МНОГА. ТѢМ
 ЖЕ Н МНОГОУ СЪЩЮ АЗЫКОУ ТОМОУ. ТѢМ ЖЕ Н ОБЛАДАША ВСЮ ЗЕМЛЮ МНСІНСКІЮ.
 [//арк. 11] Н НАСЕЛНША РОДОВЫ Ъ. ДАЖЕ Н ДО АНРКА КЪ ЗАПАДОУ. ПО ТѢХЪ ЖЕ ЛѢТѢ

многої. едва възмогоша греци. помістю бжією. швратнша ꙗ Ꙗ нечестїа на бл҃горазжїе. нзволєнем же бжінемъ. н постѣшенїемъ дха ст҃го. прїпаша н тїн ст҃ое крщєнїе. н наставленн быша на свѣтз црковнын. н влзцн сжше кз швцамъ хвѣмъ прнчтошася. по смртї фешѣнла цра нконоборца. н прн бл҃гоутнвѣн црцн фешдрѣ. таже православіе ст҃ое цркви ст҃ын бжїн. н стымъ нконамъ сзтворн сз єномъ свонмъ мнханло црємъ. въз днєхъ сї бл҃гоутнвѣхъ црєн. прїнде борнсз кнзъ болгарьскїн. проса Ꙗ сї црєн ст҃ое крщєнїе. еже спѣвнса прїпашн. тако сз встѣмъ цртвѣ свонмъ. н нарє мнханлз на стѣмъ крщєнїн. [//арк. 11зв.] нменемъ свонмъ мнханлз. н тако бл҃гїю бжією. прїпашъ всъ рѣ болгарьскїн ст҃ое крщєнїе ꙗ е҃в҃ліє х҃во. н просвѣтншася свѣтомъ бл҃горзжїа. даже н до днєшнаго днє. по смртї же мнханла цра. шного фешѣнлова с҃на. прїнмъ цртво васнлїн макнонанъ. н вз днє цртва его. авїе сннде владдымеръ кнзъ ржскїн. сз всею снлою своєю веланкою даже н до самого прн града сз вражою н тон на цртво греческое мановенїемъ бжінемъ вл҃гїю ст҃го дха внезапоу прнложншася Ꙗ звѣрнаго нрава на смнренїе бжтвное. н бысть агна х҃во взмѣсто волка. н тако сын прїемъ ст҃ое крщїє ꙗ е҃в҃ліє х҃во. н нарече нма смоу прѣ на стѣмъ крщїнн васнлїн. н потѣ кртншася всн родове ржскїа азыка [//арк. 12] н тако оутврдншїа православно. н истнннон вѣрѣ х҃вѣ. такоже предаша намъ ст҃їн н врзховнїн аплн х҃вн. даже н до днашнаго днн снще предають. сїа же вса азыкн видѣвше пеонн. глємїн оугре. нже самн нарцїаюцца магснн. тако вз єдннон вѣрѣ баше сз грекн. н просвѣшенїе разжма видѣвшее в ннхъ пауче себе. бахоу же сїн. н еше в нечестїн. такоже прєже болгарн н ржскн. авїе мановенїемъ бжінемъ възвнгошася два княза пноньскаго азыка. н тако сз всею снлою своєю сндошїа нтн. даже н до самого костантнна гра. сз всацѣмъ смнренїемъ н любовїю. нншошен сїн ст҃ое крщїє прїпашн. н просаше слова бжтвна разоума. емз же н сїн спѣвншїа. н прїемше крщїє [//арк. 12зв.] ꙗ е҃в҃ліє х҃во. н възвратнвса въз своа аще не доспѣвшє гречстїн архцєрен вннтн въз земаю ꙗ. н наказашн ꙗ словєсы кннжнмн. авїе єдннъ кнзъ Ꙗ нї. смоу нма стєѣанъ кнзъ Ꙗ нї. прєставнса въз бл҃гоутнвѣн вѣрѣ х҃вѣ. многоа добраа н бл҃гооугоннаа дѣ ла свзршнвзъ. н шнде с мнрѣ въз єнєное цртвїє. н азыком же многнмъ наставшнмъ. Ꙗ възтока н сѣвера н зга. н оуге многн молвы. н смшєнїа н пагжв. Ꙗ толѣ наставшї на гречьское цртво невззыскаша възкорѣ. пѣтврдннн азыка сєго пеоньскаго на вѣрж. понєже по жзыкѣу своємѣу. кннжн же не нмѣхъ. сє же видѣвшє латннн знєможенїє греческое. оубѣ пешнн глємїн оугры. н проуда азыкн блнжнла снмъ. н оуны. н пїпнды Ꙗ рнма [//арк. 13] нзшєше. своннн кннгамн пнсамьмн. швратншї на свою злоутнвою вѣроу. Ꙗ толѣ оубѣ варварн. нже кжманн нарцїаюцца. сзвокоютнєнїє твораще. н сзвѣтз на греческое цртвїє. непрєстанно боевающе варварн. Ꙗ сѣвернѣ странъ вса европїа. ннстра рѣкн прнходашє даже н до фракнн. н до самого костантнна града прєходашє. а пржсн Ꙗ възтокѣ вса сїа боевашє. даже н до бѣлаго мора. прамѣ костаньтнна града. встрогы полагаюш є. тогда агаранє нже самн нарцїаюцца страцннн. оуцїцн. проклаатаго махьметѣ бывша н въз соулманьскѣн вѣрѣ оутврднвшася сз аравланы. авїе сїн Ꙗ греческаго цртвїа швргѣгошїа боеватн научаша. н поташа на са всю ржскїю земаю н палєстнньскїю [//арк. 13зв.] ієрлнмъ ншпїю. н єгыпєтз. н всю лнвнньєкїю земаю. н тако корабльмн всако море нсполннвшє. прєвое же паучє тысящамн. н. н сз тмы корабльмн прїндоша до самого коньстантнна гра. н тако многожы боеваша пакн кжпнѣ. такоже н шнн проуїн н азыкн всн. латннн же видѣвшє сїа боеванїа азыкьскаа на грекн. авїе н тїн вєшїнн гоуцнтелїє быша зєман хрїтїаньстѣн н цркви бжїн. н тако вѣрж свою злоутнвою. н ересн своа злымъ оутврдншїа на зєманн.

Віра Фрис

Відображення уявлень про гріховні вчинки у покрайніх записах давніх українських кириличних книг

Із прийняттям християнства грецького обряду на східнослов'янських теренах поступово утверджуються ті уявлення про гріх і гріховність земного життя, які були властиві для візантійського богослів'я. Але якщо впродовж епохи середньовіччя основні дебати велися довкола суті первородного гріха та його впливу на становище людини, то на зорі ранньомодерного часу акцент переноситься із первородного гріха на вчинки. У католицькій моральній теології з'являється низка праць, у яких не тільки детально класифікуються та аналізуються учинкові гріхи, але й наводиться їх своєрідна «тарифікація», визначення рівня відповідальності християнина за конкретну дію. З невеликим запізненням подібні процеси відбувалися й у Православній Церкві, а справжніми «піонерами» цієї справи стали ієрархи Київської митрополії, зокрема Петро Могила, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський та інші. Могилянська програма дисциплінування духовенства та упорядкування інституційного життя Церкви передбачала, що, проповідуючи та вказуючи вірянам шлях до спасіння, священнослужитель повинен навчати їх того, що таке гріх і як утримуватися від нього у земному житті. У цей час створюються перші православні трактати з моральної теології¹, в яких детально аналізується сутність гріха, причини гріховних учинків, наводиться їх класифікація, розглядаються різні життєві ситуації, залежно від яких той чи той гріх може трактуватися як

Найвагомішим з них очевидно є трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку...», видрукований у типографії Києво-Печерської лаври 1669 року. Аналіз цієї праці з огляду трактування поняття гріха див.: Довга Л. Уявлення про гріх та чесноту в українських текстах XVII ст. // Соціум. – Вип. 3. – К., 2003. – С. 241–248; Про можливу читачку аудиторію текстів Гізеля див.: Довга Л. Наука про покуту в українських текстах XVII ст. // Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3 томах / Ред. Л. Довга – Т. III. – Київ–Львів, 2010. – С. 167–193; Про богословські джерела, з яких Гізель черпав інформацію, укладаючи свій трактат, див.: Корзо М. «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля в контексті католицької моральної теології кінця XVI – першої половини XVII ст. // Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3 томах. – Т. III. – С. 195–262.

важкий чи простимий або й зовсім ним не вважатися. Праці зі складними теоретичними викладками, як, наприклад, твір Гізеля «Мир з Богом чоловіку», адресувалися церковній еліті, а простіші, сказати б «ужиткові» тексти, як «Наука про тайну святого покаяння», могли бути доступними і парафіяльним священикам, і письменним мирянам².

Очевидно, що трактування поняття гріха представниками різних суспільних прошарків могло відрізнятись. Часто віряни вкладали у нього своє розуміння, яке не піддається реконструкції на підставі друківаних джерел. Натомість воно може бути змодельоване за окремими покрайніми записами, де збереглася жива реакція на текст книги, конкретні випадки чи ситуації.

Досліджуючи поняття гріха в українських текстах XVII століття, Лариса Довга зазначає, що вчення про добродетельність українські автори розвивали здебільшого не у позитивному ключі, а через заперечення гріха, де з опису того, як не слід чинити, органічно випливає уявлення про те, які вчинки є моральними³. Ми ж розглянемо конкретні згадки про гріх у покрайніх записах на берегах давніх книг.

Слово «гріх» та похідні від нього поняття часто трапляються у покрайніх записах на кириличних рукописних кодексах та стародруках, що походять із теренів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Корони Польської, Великого князівства Литовського, згодом – Речі Посполитої та Російської імперії. Нас цікавитиме рецепція цього поняття у середовищі так званих «людей книжних» (тобто таких, що уміли читати) із неелітних прошарків українського суспільства⁴. Ці особи могли замовляти чи купувати книги для покладення у храм, могли переписувати їх чи, у випадку парафіяльних священиків, використовувати у богослужбових практиках. Користуючись книгою, вони доволі часто робили на її сторінках чи форзацах покрайні записи. Зазвичай такі записи виконувалися за встановленою формулою, та подекуди ми натрапляємо і на спонтанні, не продумані заздалегідь вставки, що відходять від традиційних формулювань. Саме на підставі аналізу цих «живих» вставок можна повніше висвітлити сприйняття «гріха» тією чи тією людиною, звернути увагу на буденні прояви ставлення до нього.

Тож розглянемо вживання терміна «гріх» у покрайніх записах XI–XVIII століть. Це дасть можливість наблизитися до його розуміння принаймні переписувачем чи вкладником книги.

Слово «гріх» вживається у покрайніх записах уже на найдавніших збережених кодексах. На нього натрапляємо у кириличній книзі, створеній у Києві, – Остромировому Євангелії (1056–1057) – у приписці про закінчення переписування. Тут переписувач диякон Григорій вказує, що: «написахъ

² Див.: Довга Л. Уявлення про гріх та чесноту...; Її ж. Наука про покуту в українських текстах XVII ст. ...

³ Довга Л. Уявлення про гріх та чесноту в українських текстах XVII ст. ...

⁴ Згадуючи тут книги, ми маємо на увазі, що йдеться про кодекси з XI до XVIII століття, які збереглися до нашого часу, а це переважно книги богослужбові та призначені для підготовки або читання проповідей.

еу(ан)г(є)лие, даиже горазнѣ сего напише, то не мози зазърѣти мъне грѣшъникоу»⁵. Загалом упродовж наступних століть слова «грїх», «много-грїшний», «за відпущення грїхів» трапляються у більшості покрайніх записів на рукописних кириличних кодексах та стародруках. Часте вживання цих слів наводило дослідників на думку, що згадка переписувача про свою грїховність є обов'язковим зворотом у приписках, «ритуальним» елементом і не свідчить про його уявлення. Ця думка сприймалася у радянській історіографії як незаперечний факт.

При детальному, прискіпливішому аналізі сотень покрайніх записів на рукописних кодексах доходимо висновку, що із поняттями «грїх», «много-грїшний» поводитися украй обережно, вживали дуже виважено і, судячи з усього, тоді, коли справді вважали це доцільним у кожному конкретному випадку. Особливо гостро це питання поставало перед переписувачем, який міг «невільно» наробити помилок під час копіювання тексту. Він надзвичайно боявся «зіпсувати» текст: неправильно переписати, щось пропустити чи просто помилитися, адже це могло призвести до викривлення істинного змісту Божественного послання.

На розлогі розмірковування про причину скоєння грїхів та грїховність людської натури натрапляємо у частково збереженому записі, зробленому на рукописному Євангелії у 1092 році:

...иного ч(є)л(о)в(ѣ)ка <...> отагъченъ грѣхы бешисльными <...>, братиѧ моѧ всакого дѣла добра вѣлаеса въ житиѧ, яко корабль на поучинѣ, [непо]добънаѧ помышляѧ, сластолюбие, похотѣние клеветы, свары, пыаньство, – просто рекъше вса злаѧ. Овѣхъ, братиѧ и о(т)ци мои. А ше в тѣхъ мыслѣхъ блоудѧ, а съблазилисьѧ боудоу, пиша, ие мозѣте, братиѧ, клати нѣ исправите и бл(а)гослови(т)е и простите оубогую мою д(оу)шю, мене грѣшънаго ркъше Мичька⁶.

Як бачимо, переписувач цілком усвідомлює, що за свої грїхи та помилки він може відповідати не лише перед Богом, а й перед людьми, і боїться їхнього гніву, а особливо прокльонів, до яких, судячи з наявного матеріалу, доволі часто вдавалися у повсякденні, попри те, що церква вважала їх смертним грїхом. Підтвердження страху перед прокльонами маємо й у пізніший час. У книзі «Тлумачення на Євангелія від Йоана та Луки», виготовленій 1434 року в Києві, читаємо:

...роукою многогрѣшиаго ўбогаго смѣреннаго Іюсифишка діакона. А ше кдѣ боуду ѡписалса или в забытїи оума или сѣдругѣм бесѣдѣ или въ своихъ помышленїихъ. Но гѣда ради бѣци стїи или мирьстїи члци прочитаите сію бжвеню книгу. а мене грѣшиаго некленте⁷.

⁵ Відділ рукописів (ВР) Російської національної бібліотеки (РНБ). – Фп. 1.5; цитовано за кн.: *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – № 1 (тут же в описі подано бібліографію).

⁶ ВР Російської державної бібліотеки (РДБ). – Ф. 178. – № 1666; цит. за кн.: *Запаско Я.* Пам'ятки ... – № 5. – С. 150.

⁷ ВР РНБ. – Осн. зб. Ф. 1. 73. – Арк. 331; *Запаско Я.* Пам'ятки... – № 62. – С. 295.

Нічого не змінилося й у XVI столітті. Для прикладу наведемо запис, датований 1521 роком:

списаѣ сіа книга рукою мно҃го грѣшнаго злаго и непотрѣбнаго лѣниваго и невмѣлаго Іванца <...> Инѡ милїи ѡци и брата дяци где кѡлиса бѹду ѡписалъ въ своємъ неразумїи, и пой мно҃го и в пѹстѡшныхъ мыслачи мно҃гож и ѡ своем и житїи помышлѣючи. Чтѣте исправлѣючи своимъ высокымъ разумѡмъ, а мене грѣшнаго не кльнѣте. Ибо вса неправда грѣхъ ест. Клатва бѹди на дїавола а на мене блсвнїе Аминь...⁸.

Досліджуючи трактат Інокентія Гїзеля «Мир з Богом чоловіку», Лариса Довга наголошує на особливому значенні, яке київський богослов відводить волі, совісті й усвідомленню людиною значення власних дій, розвиваючи концепцію залежності оцінки гріховних учинків від конкретних обставин земного життя. У зв'язку із цим нас особливо зацікавили перераховані Гїзелем випадки, у яких смертний гріх може ставати прощеним або й зовсім «гріхом не быти»: «неможеніє», «невідініє», «скудостъ разсужденїа», «віна благословная», «разрїшеніє» та «нужда»⁹. Для давніх переписувачів книг саме «скудостъ разсужденїа» слугує тим рятівним колом, на яке вони сподївалися та доволі часто посилалися, здогадуючись про допущені під час копіювання книг помилки. Зокрема, дяк Михайло Олександрович у кінці переписаного ним у 1550 році Євангелїа зазначає: «...аще гдѣ бѹдоу згроубил или ѡписалса своїмъ забытїемъ ума сщїци и дїакони чтоучи справлѣйте а мою многогрѣшнѹю дшѹ поминайте»¹⁰. Трапляються і такі формулювання: «...азъ же хоудооумный и многогрѣшный Івань...»¹¹ або «...рукою малооумнаго и многогрѣшнаго дака раба бжїа Прокопїа...» – на Євангелїї 1564 року¹².

Визнання переписувача, що він припустився помилки в «забытїе оума», «в своємъ неразумїи», «въ скоудости оума», мали відвести гріх за їх скоєння. Мало того, у покрайніх записах від найдавніших часів одночасно із визнанням своєї гріховності та намаганням виправдатися переписувачі просять, молять і навіть погрожують тим, хто, читаючи книгу і знайшовши у ній помилки, клястиме переписувача. У такий спосіб вони перекладають відповідальність за «прокльони» на недоброзичливого читача, як у цитованому вище записі.

У приписці 1591 року Семион зі Стрия, переписуючи книгу, підкреслює: «...а где будѣ согрѣшили или са ѡписал а вы гдѣне попов'е и диаconi справуй-

⁸ Львівський історичний музей (ЛІМ). – Рук. 75, на форзаці біля нижньої дошки.

⁹ Довга Л. Уявлення про гріх та чесноту в українських текстах XVII ст. ...

¹⁰ ВР РНБ. – 36. СПб. ДА. А. І. 177. – Арк. 367.

¹¹ Кормча першої половини XV ст. Цит. за: Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог. – К., 2003. – № 15. – С. 61.

¹² ЛІМ. – Рук. 5. – Арк. 3-зв.–4.

те а не клинѣте Б̄а ради бо не англѣ писал но рука бренаа»¹³. Самі тексти на той час розцінювалися як утілення проявленої Богом Істини, а їх мовна правильність перетворювалася на синонім істини, що відповідає Святому Письму¹⁴. Боячись згубити свою душу внаслідок гріха проти Бога (так сприймалося псування святих текстів помилками і введення у гріх священників, які повторюватимуть ці помилки, провадячи за такими текстами службу), Семион вибачався перед користувачами книги і просив не проклинати його¹⁵. Каяття і визнання гріха мали принести «розгрішення», тож переписувачі поспішали це зробити, не підштовхуючи інших до гріха проклинання. Якийсь Тишко, переписавши у першій третині XVI століття Мінею службу на серпень, наприкінці у колофоні дописав таке: «б̄ци и братіе чтѣте сию книгу, исправляйте. своими добрыми разоумы, а мене грѣшнаго ѡписавшего не клинѣте»¹⁶. У середині XVI століття переписувач Єрусалимського уставу дяк Олексій особливо наголошує на гріховності людської натури і також просить не проклинати його:

Сіа книги оустав д̄невным и ношным слоужбам̄. исписаны быс многогрѣшным и недостоиним и скврным д̄іакоѣ рабом̄ б̄ж̄іим ѡлеѣеѡм. <...> Зачате есмь въ грѣсѣхъ. А ст̄и б̄ци чтѣте а мене грѣшнаг не клинѣте амин.
Амин¹⁷.

На самовизначення «грішний», «многогрішний» найчастіше натрапляємо саме у рукописних кодексах. Не помиляється той, хто нічого не робить; переписуючи ж книжку, ніде не помилитися просто неможливо. І переписувачі, як побачимо далі, намагаються забезпечитися від прокльонів, обіцяючи невдоволеним читачам відпущення їхніх провин (за принципом «простіть мене, і вам проститься») та посилаючись на беззаперечний авторитет апостола Павла, який закликав благословляти, а не клясти. Скажімо, в Остромировому Євангелії 1056–1057 років переписувач диякон Григорій просить: «Молю же всѣхъ почитающихъ не мозѣте клати. Нь исправльше, почитайте. Тако бо и св(а)ты ап(осто)ль Пауль г(лаго)леть. Бл(агослови)те. А не клньте»¹⁸. Такі згадки про висловлювання апостола Павла трапляються і в

¹³ ЛІМ. – Рук. 37. – Арк. 275-зв.

¹⁴ *Зема В.* Середньовічна традиція слова, мови та книги в творах Іоана Вишенського // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. V. – Київ: Критика, 1998. – С. 82.

¹⁵ Детальніше про це див.: *Фрис В.* Культура переписування книг в Україні XI–XVII ст. (вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* – № 15. *Confraternitas.* Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 235–242.

¹⁶ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (ЛННБ), ВР. – Ф. 3 (МВ). – № 141; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... – С. 299.

¹⁷ ВР ЛННБ. – Ф. 2 (НД). – № 132; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... – № 336. – С. 424.

¹⁸ Див.: *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва... – № 1. – С. 127.

подальші століття. Зокрема, дячок Михно, переписавши у 1536 році Мінею на вересень, уміщує колофон, у кінці якого наголошує: «...а щели гдѣ боудоу описалса въ скоудости оума Вы же исправляючи чтите. А не клените поми-нающе слов. сѣго аппсла Павла иж неподбает троужающаго клати...»¹⁹.

На сторінках іншої Мінеї (1527 року) переписувач просить:

...а вы братїа діакове, а господїа моа сїєнници попове бѣ ради чтите, а гдѣ будо описалса и ваш млсть в том исправляйте. А мене многогрѣшнаго неклените...²⁰.

Пізніше переписувачі також переймалися можливістю помилки і на своє виправдання зауважували:

<...> рок бжїего, АХПА роукою многогрѣшнаго и малоумнаго раба бжїа Маѣимїа оулицького діака Смерековского <...> а вы чстнїи ѿци и четци писма стога чтѣте исправляйте, если бым ся где ѿмылил или ѿписал или скым загворил альбо пересмотрил, албо замыслил чтѣте и справляйте и своим розоумом докладайте, а мене грѣшнаго неклнѣте также небудете проклатїи амин²¹.

Усвідомлення та визнання переступу хоч і не звільняє від провини, але може полегшити відповідальність за неї перед Богом, який приймає усіх, хто кається. Відтак аж до XVII століття означення «многогрѣшний» часто вживалося як додаток до імені переписувача книги. Водночас уже із XVI століття ця форма потроху поступається місцем іншим: «рабомъ Бжїимъ»²², «недостойнїм»²³ чи просто «Федко діакъ»²⁴. Хоча і слово «многогрѣшний» не зникає аж до XVIII століття.

Поміж записами із проханнями не проклинати за помилки натрапляємо й на розлогіші повчання. У Торжественнику мінейному, переписаному 1567 року, читаємо:

къ наученїю дїшеполезному въсѣм православным хрстїанѡм посполите и до нас ученых наслѣдоючи ськрую срдечною приложивши и праваг умыслу помолитис до всемогущаг бѣ и вьложити правдиве дѣа сѣго въ срдца нїша сѣтым бжественным писанїем иж бы нам нїш непрїател дїшевнїи а сѣател злых дѣль діавол не прескожовал плевел въ пшеницу не сѣал котораа ест пшеница дїшевнаа нам на ползу а то ест рекше бѣствѣнаа писанїа кото-

¹⁹ Харківська наукова бібліотека ім. В. Короленка (ХНБ), відділ рукописів. – № 819298. – Арк. 226-зв.

²⁰ Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, відділ рідкісної книги. – № 202. – III. – Арк. 701.

²¹ ВР РНБ. – Зб. Яворського. – № 30. – Арк. 166-зв.

²² ВР ХНБ. – № 819178. – Арк. 153.

²³ Національна бібліотека України ім. В. Вернадського (НБУВ), ІР. – П 34/6 Софія К. – Арк. 258-зв.

²⁴ ВР ЛННБ. – Ф. 77 (АСП). – № 81. – Арк. 414-зв.; Кириличні рукописні книги у фондах... – № 160.

рое ест сложили и написали бжствнїи оугодници стїи чрес дѣа стїго добре написанных а не еретических тых котории суг вьсѣана междо их писанїа и несмыслным невѣжам на съблзнь а читаючи их пред народом и тым написанїем спснїе не полоучат, котории суг еретическаа <...>. а сїа написнїа стаа то ест и до мировластителїи <...> докончас рукою мнѡгрѣшнаг и малопотребнаго раба бжїа Гаврилца псарскѡг. сїа Романова <...>²⁵.

Однак, забезпечуючись від проклинань майбутніх читачів книги, окремі автори приписок самі були вкрай вигадливими у прокльонах. Чи не найяскравіші з них наведені у вкладному записі 1518 року на Київському Псалтирі 1397 року із застереженнями не забирати книгу із церкви:

...томуу будет ѿ г(оспод)а б(о)га. Внегда соуд(и)тиса да боудут дние его мали, и епискупство егѡ прїиметь инѣ. да боудуть с(ы)н(о)ве его сври и жона его вдова, двїжоушеса да преселатса с(ы)н(о)ве его. и вьспросатъ, да изьганн(и) боудуть из домовъ своихъ. да испытаетъ заимодавецъ вса елика соуть его. и вьсхитят тоуждї и труды его. нї боуд(и) ему застоупнїка. нї боуд(и) иже оушедрити сїроты ег(о) да бѣдоут(ъ) чада их(ъ) в пагоубѣ в рѡд единѣ да потребитса има его. вьспоманиса безаконїе ѡць его пред г(о)с(подо)м. и грѣх м(а)т(е)ри его да не ѡцїститса. да будетъ пред г(о)с(подо)мъ выноу и потребїтса ѿ земля памать ихъ. зане не поману сотворити м(и)л(о)сти. и к томуу еше боуди на немъ ѿ всед(е)рѣжитела б(о)га. клатва...²⁶.

Наступне спостереження стосується вживання поняття «грішний» при іменах замовників, можновладців, жертводавців і «сильних світу цього» — королів, правителів, панів. У вкладних записах від їхнього імені слова «грішний», «многогрішний» майже не трапляються, хоча ці особи дарували книги храмам і монастирям, сподіваючись на «відпущення гріхів» власних та своїх померлих родичів. Судячи з усього, вкладники, особливо з високим соціальним статусом, уважали, що добра справа (наприклад, покладення книги у храм) автоматично очищує від гріхів, тож не дописували до своїх імен прикметник «грішний». Імовірно, вони також могли вважати, що цей термін, з огляду на їхній соціальний статус, принижує їхню гідність. Але є й рідкісні винятки. Так, у записі 1604 року на Євангелїї, що його подарували церкві Павло та Анна Ковалі з проханням про відпущення гріхів, вкладники називають себе «многогрішними»: «Се азъ многогрѣшнии и оунылыи раб божии Павелъ Ковал со женоу своею Анною...»²⁷. Тут можна припустити, що Павло Коваль сам наполіг на такому формулюванні.

Цікаво, що навіть визнаючи свої гріхи і фіксуючи це у письмовій формі, вкладник чи переписувач книги вкрай рідко називає гріхом чужі злочинні дії.

²⁵ ВР ЛННБ. — Ф. 3 (МВ). — № 134; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. Каталог. — Т. I: XI—XVI ст. — Львів, 2007. — С. 364.

²⁶ РНБ, ЛДП. — Ф. 6; цит. за кн.: *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва... — № 55. — С. 272.

²⁷ ВР ЛННБ. — Ф. 2 (НД). — № 47; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... — С. 119.

Це трапляється лише у виняткових випадках і супроводжується розлогими поясненнями й застереженнями. У текстах приписок, колофонів та покрайніх записів ми вкрай рідко можемо побачити сутнісне визначення поняття «гріх». Однак у колофоні Євангелії XVI ст. переписувач указує на конкретні дії, які, на його думку, є гріховними: «...а вы' стїи бѣци чтѣте а мене грѣшноу не клнѣте. Если быхса где ѡписал справлаите а бо ѿ члѣка грѣх клати. А кто буде исправлати и не клати, або вѣн будущїи вѣкъ буде имати триста днїи ѡпуста»²⁸. В цьому унікальному записі у конкретну ситуацію вкладено конкретний зміст і зазначено, що проклинати – гріх.

Останні дослідження творів, які вийшли друком в Україні у XVII столітті і стосуються християнського навчання, зокрема елементів моральної філософії, теології, проблем покаяння та покути²⁹, наводять на думку, що тогочасна інтелектуальна еліта дуже поважно ставилася до проблем гріха і гріховності, їх розрізнення та класифікації, обставин, за яких людина вчиняє гріх, тощо³⁰. У контексті вивчення покрайніх записів на кириличних рукописних кодексах цікавим є ставлення саме до крадіжки, переміщення (перепродаж, дарунок, застава і т. ін.) чи, як делікатніше окреслюють жертводавці, «отдалення» покладеної у храм книги. При тому, що переписувач, котрий наробив помилок і «грішил», міг назвати гріхом прокльони, крадіжку окреслити як гріх ані переписувач, ані вкладник, ані той, хто писав вкладний напис на книзі, не наважувалися. Хоча тоді це й так було зрозуміло, бо ж священик, навчаючи паству, мав указувати, які конкретні дії є гріхом і яким саме. Однак згідно з трактатом Інокентія Гізеля, лише два гріхи, скоєні проти десяти заповідей Божих, у певних ситуаціях могли заслуговувати на виправдання: неправедне взяття та утримання чужих речей «еже бывает в послїдній нищетї <...> понеже в послїдней нуждї вся суть обща»³¹, а також убивство «еже бываетъ въ праведномъ защищенїи живота, или своего, или ближняго»³². Вірогідно, вкладники остерігалися називати крадіжку книги тяжким гріхом, адже невідомо, за яких обставин ту книгу могли забрати із

²⁸ ЛІМ. – Рук. 11. – Арк. 312-зв.

²⁹ Див.: Кс. Jan Pryszynt. Ze specyfiki prawosławnej myśli moralnej // Ks. Jan Pryszynt. Historia teologii moralnej. – Warszawa, 1987. – S. 303–306; Броджі-Беркофф Дж. «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії // Інокентій Гізел. Вибрані твори в 3 томах. – Т. III. – С. 103–132; Архієп. Георг (Ісіченко). «Миръ съ Богомъ чловѣку» в контексті богослов'я покаяння // Там само. – С. 133–151; о. др. Буцьора Я. До проблеми покаяння у трактаті «Мир з Богом чоловіку»: богословський аналіз // Там само. – С. 153–165; Довга Л. Наука про покуту в українських текстах XVII ст. // Там само. – С. 167–193; Корзо М. «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля в контексті католицької моральної теології кінця XVI – першої половини XVII ст. // Там само. – С. 195–262.

³⁰ Довга Л. Наука про покуту в українських текстах XVII ст. – С. 170–171.

³¹ Інокентій Гізел. Мир з Богом... – Арк. 32–33. Цит. за: Довга Л. Уявлення про гріх та чесноту. – С. 241–248.

³² Там само.

церкви. А от викликати кривдника на суд Божий – інша річ. Такої нагоди не оминав жоден вкладник, який робив на книзі більш-менш розлогий запис, бо саме із покладеною книгою і записом пов'язувалися сподівання на викуплення гріхів. Тож найвищий Суддя мав визначити ступінь гріховності того, хто книгу від храму «отдадил»: «а хто бы ей мѣль ѿдалити ѿ того стго мѣсца Боудем сним суд имѣти пред страшным Судиею то есть пред гдємь бгомъ внескончаемыа вѣки. Аминь»³³. Вкладник часом передбачав імовірну причину такого вчинку: це могла бути зла натура самого викрадача («которые злыи члкъ...» – запис перед 1574 роком)³⁴ або спокушання нечистого («...кого наваждене диаволское ѿвело ѿпути истинаго и смѣл бы тую книгу ѿнести ѿ тои стои цркве...» – 1618 рік)³⁵.

Загалом найбільше спостерігається записів-заборон на переміщення книг за межі церков, у яких їх покладено, прокльонів та сподівань поквитатися із кривдниками на Страшному Суді, адже книги вкладали не з доброго дива, а, як уже було сказано, з певною метою.

У маргіналії на Євангелії 1596 року є різночасові записи про покладення у храм і застереження проти того, аби книгу «кто бы роушил», із погрозами Страшним Судом. А у приписці на аркуші 246 є й пояснення такого суворого ставлення: «...то боудет имати суд пред милым бгом. бо сіа книга коуплена за сѣсеніе Грехов своїх в ѣкы. аминь»³⁶. На Євангелії середини XVI століття вказано конкретну кару: «...а хто бы имѣл пороушити без его вѣдома ѿ стго храма и стратил бы ей то емоу мѹка вѣчнаа и ѿгнь негасимыи и бжд проклат в сии вѣк и вѣ бждшии»³⁷.

До турботи про душу родичів особливо спонукала раптова смерть котрогось із них, коли померлий не встиг висповідатися і причаститися. На Євангелії XVI століття, вкладеному до церкви у 1634 році, є відповідний запис: «...за ѿпущеніе грѣхов своих и за дѣшу Петра зята моего котрого з нещасливого припадкоу забито абы за нег гда бга просити и ѿ прочих родителей и сородницѣ моих»³⁸. Подібний запис, але за сина Макарія, є на ще одному Євангелії XVI століття³⁹.

Не називаючи гріхом переміщення книги із церкви, можна було вказати на кривдників як носіїв ересі, занопопорушників тощо. Такі звинувачення вважалися доволі серйозними, а вкладник не брав на себе відповідальності за те, аби «судити», тобто вирішувати, гріховним чи ні є той чи той учинок.

³³ Національний музей у Львові (НМЛ). – F 42. – Арк. 13–21.

³⁴ НМЛ. – F 11. – Арк. 25–26.

³⁵ ВР РНБ. – Зб. Михайловського. – № F 35. – Л. 7-об.–9.

³⁶ ВР ЛННБ. – Ф. 3 (МВ). – № 368; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... – С. 186.

³⁷ ВР ЛННБ. – Ф. 2 (НД). – № 23; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... – С. 134.

³⁸ ВР ЛННБ. – Ф. 2 (НД). – № 353; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... – С. 121.

³⁹ ВР ЛННБ. – Ф. 77 (АСП). – № 43; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... – С. 150.

На Уставі Єрусалимському другої половини XVI століття маємо такий запис 1605 року:

А если жебы мѣл кто ѡбрѣстися таковыи *законопреступник и симониганства исполнены* сію сѣю книгу ѡдалати покусилса, с таковым мы хоцѣм пред страшным и нелицемѣрным судією суд мѣти <...> прочана же братіє, сїѣнници и всакаго чину цѣрковнаго раби гѣи, молимся вашим мѣтвам читающе или преписующе сію книгу вышше іменованую не забываете во сѣтых мѣтвах ваших јако да и вы такожде сподобытеся мѣсти и ѡпушенїа грѣхов мѣтвами прчстыа его мѣре и всѣх сѣтыхъ аминь⁴⁰.

Тут вказано на людину, що хоче книгу «отдалити», ще й як на «законопреступника». Дехто йде далі, призначаючи конкретне покарання. 1670 року на Євангелії учительному було зроблено таку приписку: «...абы ей са не важиль никто оукрасти бо мою по самыи локоть роукою вѣтати...»⁴¹. А на початку XVIII століття на Мінеї святковій XVI століття було зазначено: «а хто би ей бы мѣль [украсти] той нехъ на мурованной шибеници у львовѣ [повиснѣ] на вѣки аминь»⁴². Це свідчить про трактування крадіжки не лише як гріха, а й як переступу чинного юридичного права. Причому переписувач покладається насамперед на цивільний, а вже потім на Страшний Суд.

Якщо майбутнє переміщення книги «не випадає» прямо назвати гріхом, то можна це зробити опосередковано. Так, на Уставі церковному Єрусалимському кінця XVI століття читаємо датоване 1656 роком застереження про те, що книга має лишатися у монастирі:

вѣчне і непорушимо под клатвою Сѣтыхъ ѡцъ <...> Боуди проклат. аще бы кто смѣвъ ѡдалати сію книгу више менованную ѡ сѣи ѡбітелі *А на теже многогрѣшныи* хощу с нимъ судѣ мѣти на ѡном нелицемѣрном позорищи. то естъ Праведным судією...⁴³.

І, нарешті, уявлення про те, що є гріхом, знаходимо в реакції читача на сам текст книги. У колекції А. С. Петрушевича зберігся збірник початку XVII ст., який містить твори полемічного спрямування, зокрема «Науку о седми тайнах церкви восточныа», полемічні випадки проти Талмуду, витяги із хроніки Мартина Бельського, розповідь про різні безчинства пап римських тощо, а також «Предмову о латині напротивъ езуїтом» Івана Вишенського та початок твору Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного». На полях цього збірника енергійним скорописом XVIII століття дописано: «Старая баламутная Руская в цале брьдныа хто будет оную со вниманієм читати //

⁴⁰ ВР ЛННБ. – Ф. 77 (АСП), № 83; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... – С. 426.

⁴¹ НМЛ. – Ркк. 326; цит. за: Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. – Київ–Львів, 2011. – № 12. – С. 65.

⁴² ВР ЛННБ. – Ф. 2 (НД). – № 43; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... – С. 291.

⁴³ ВР ЛННБ. – Ф. 3 (МВ). – № 304; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... – С. 429.

горко треба богу за то отповідати»⁴⁴. Отож, на думку автора приписки, навіть читання такого тексту — гріх, хоча тут це слово не вживається.

У кожному разі за гріхи доведеться платити:

«...в день страшного пришествія его. внегода воздасть каждому ведлугъ учинковъ его...»⁴⁵. Або, як зазначено на Апостоли кінця XVI — початку XVII століття, «...на страшномъ судѣ хбы которыи бдаст каждому по дѣлом его...»⁴⁶.

Отже, проглянувши та проаналізувавши сотні покрайніх записів, у яких згадується слово «гріх», можемо стверджувати, що:

- до XVII століття ім'я переписувача книги майже завжди супроводжується прикметником «многогрішний», натомість у ранньомодерний час цей термін в аналогічних ситуаціях здебільшого відсутній;
- у маргіналіях вживання слова «многогрішний» поряд з іменем людини, яка робила запис, не було обов'язковим;
- поруч з іменами замовників, можновладців, жертводавців і «сильних світу цього» означення «грішний», «многогрішний» не трапляються, хоча у дарчих написах вказується, що ці люди вкладали книжки, замовляли або фінансували їх виготовлення задля прощення та відпущення гріхів власних чи всієї родини;
- для опису чи характеристики чужих злочинних дій поняття «гріх» використовується дуже рідко;
- доволі часто переписувачі вписували застереження від прокльонів (у нашому випадку — за псування і недбале переписування текстів, переміщення книг), наслідків яких вони особливо остерігалися;
- водночас була поширена практика вписування особливих заклятв, які попереджали б можливість крадіжок чи переміщення книг, покладених у церкву за відпущення гріхів.

Загалом можна виділити низку переступів, які в середовищі «людей книжних» трактувалися як неприпустимі й підпадали під означення «гріх» (хоча до кожного з них було особливе ставлення). Одним із найчастіше згадуваних вважалося «псування» тексту, тобто помилки. Цікаво, що переписувачі найбільше боялися не Божої кари (він бо бачив, що помилки зроблені випадково, «забитієм ума»⁴⁷), а прокльонів від людей, які читатимуть ці книги, тобто священників і дяків. Судячи з покрайніх записів, припускаємо, що прокляття за негідний учинок лякало людей навіть більше, ніж саме скоєння гріха (негідного вчинку).

⁴⁴ ВР ЛННБ. — Ф. 77 (АСП). — № 59. — Арк. 226 зв. — 227.

⁴⁵ ВР ЛННБ. — Ф. 77 (АСП). — № 73; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... — С. 201.

⁴⁶ ВР ЛННБ. — Ф. 2 (НД). — № 16; цит. за: Кириличні рукописні книги у фондах... — С. 91.

⁴⁷ ВР РНБ. — 36. СПб. ДА. А. І. 177. — Арк. 367.

У багатьох записах є згадка про гріх як про щось дуже невизначене, неокреслене, таке, що було (чи могло бути) скоєне вкладником або його родичами (живими чи померлими). Можливо, він усвідомлював свої гріхи, але не бажав конкретизувати їх і відбувався загальними фразами. Померлі ж родичі могли не покаятися перед смертю (особливо якщо смерть була раптовою), і вкладник, бажаючи звільнити їх від гріхів, просив про це у вкладних записах жертвуючи книгу у храм⁴⁸.

Чужі злочинні дії називали гріхом украй рідко, позаяк визначення осудного вчинку як гріховного (із більшою чи меншою мірою тяжкості — залежно від обставин) належало винятково до компетенції духівника. Водночас, бажаючи забезпечити церковну власність від неправомірного вилучення, вкладники часто долучали до покрайніх записів різні закляття, у яких не тільки викликали кривдників на Божий суд, а й погрожували їм карами на землі.

⁴⁸ Детальніше див.: Фрис В. Записи на рукописних книгах про «покладення» в храм: штрихи до вивчення світогляду вкладників // Наукові записки Українського католицького університету. Ч. II. Історія. — Львів, 2010. — С. 35–50.

Віталій Михайловський

Вищі урядники Польського королівства на руських землях у 1434–1506 роках: спроба колективного портрета

На підставі персонального аналізу осіб урядників 1434–1506 рр. спробуємо з'ясувати «престижність» земських урядів на руських землях Польського королівства після впровадження коронного права і утворення Руського і Подільського воєводств. Йтиметься про те, який з цих урядів ставав вершиною урядницької кар'єри того чи того представника тогочасного можновладства. Важливим моментом у цих спостереженнях є переміщення вищих урядників у межах трьох воєводств, а також те, як вони поєднували одночасно кілька урядів (у цей час питання інкопатібільності (поєднання) урядів ще не стояло на порядку денному коронної шляхти). Не останнє місце тут займає й співвідношення місцевих і прибулих родин на цих урядах.

Отже, на початку 30-х років XV століття на території руських земель, що входили до складу Польського королівства, розпочався процес адаптації населення до нових правових норм. Старі традиції Руського королівства поступово відходили у минуле. Місцева людність інкорпорованих територій звикла не так до нових суспільних взаємин у межах нового державного утворення, яким на той час уже стала Корона Польська, як до новостворених на руських землях адміністративно-територіальних одиниць — Руського і Подільського воєводств (з 1434 року) та Белзького, котре постало у 1462-му.

На той момент завершилося притирання старої місцевої еліти до володарів із династії Ягеллонів, а також до вищих королівських урядників, котрі поступово ставали «своїми». Важливим фактором їхнього укорінення були численні бенефіції верховних володарів, тобто надання ключових урядів у новостворених воєводствах: воєвод, каштелянів і старост. Із урядом воєводи все було доволі просто, адже йшлося про три воєводства. Виняток становило хіба Белзьке, котре, зважаючи на свій статус ленної території Мазовецьких князів, мало власних воєвод і каштелянів перед 1462 роком. Натомість урядів каштеляна і старости на цій території було набагато більше.

Уряд каштеляна був другим у земській ієрархії Корони Польської. Специфіка наших воєводств полягала у наявності більшої кількості каштеля-

нів — у кожній із земель Руського воєводства (всього 5 — у Львові, Галичі, Перемишлі, Холмі та Сяноку), тоді як у Подільському — лише один. Белзьке мало одну каштелянію: у Белзі¹.

Королівських намісників, старост, на цій території було ще більше². Хоч вони й не входили до переліку земської урядницької ієрархії, але були важливим елементом функціонування судочинства, — як очільники гродських судів. Тут обмежимося урядом старости як королівського намісника у головному місті воєводства.

Варто зауважити ще два уряди, характерні саме для нових воєводств — руського і подільського генерального старост. Зазначимо, що в Короні існував лише один уряд генерального старости — великопольського. Якщо з урядом подільського старости все більш-менш зрозуміло, адже є привілей на генеральне староство Теодорикові з Бучача³, то аналогічного за змістом привілею на руське генеральне староство ми, на жаль, не маємо⁴.

Отже, у цій розвідці буде розглянуто три воєводських, сім каштелянських і три старостинських уряди, два з яких мають статус генерального. Якщо для вищих урядів у всіх трьох воєводствах нижньою хронологічною межею є факт створення воєводств (1434 та 1462 роки відповідно), то верхня межа загалом збігається з 1506 роком — початком правління Сигізмунда I. Усіх, хто отримав зазначені уряди після цієї дати, не включено у дослідження⁵.

Окремо варто згадати про генеральних старост. Якщо для подільського воєводства ми можемо розпочати розгляд персоналій від 1442 року — дати

¹ Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Gmiterek i R. Szczygieł. — Kórnik, 1992. — S. 80, 130. Уряд каштеляна у Буську був запроваджений на коронаційному сеймі в 1764 році, а в Любачові перший каштелян фіксується тільки в 1557 році.

² За браком місця у цій розвідці не йтиметься про старост, котрі були королівськими намісниками у центрах земель Руського воєводства.

³ Михайловський В. Початки уряду Кам'янецького генерального старости (1431–1446 рр.) // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 163–169; Його ж: Привілей короля Владислава III на кам'янецьке староство для Теодорика з Бучача 1442 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Т. 11. — С. 44–58; Kurtyka J. Nadanie starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza z r. 1442 (z dziejów królewskich na Podolu w XV i XVI wieku) // Księga jubileuszowa profesora Feliksa Kuryka (Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Wydanie specjalne, Folia 21: Studia Historica III 2004) — Kraków, 2004. — S. 69–102; Ibidem. Z dziejów królewskich i organizacji militarnej na Podolu w XV i początku XVI w. (wokół nadania starostwa podolskiego Teodorykowi z Buczacza w 1442 r.) // Rocznik Przemyski. — T. 3. — 2007. — Z. 1. Historia wojskowości. — S. 3–52.

⁴ Імовірно, його не існувало, адже статус генерального руського старости не був тотожний подібному уряду в Подільському воєводстві, де він поширювався на всю територію провінції. Загалом проблема генези старостинської адміністрації на руських землях вимагає окремого ґрунтовного дослідження.

⁵ Наступний період, від початку XVI століття, характеризується цілком іншими умовами надавання верховним володарем вищих урядів, новими особами, що походили з нових можновладних родин, а також тим, що на той час у Польському королівстві завершується доба Середньовіччя.

привілею на генеральне староство для Теодорика з Бучача, то для руського і белзького змушені врахувати усіх старост від 1434 та 1462 років відповідно. Відтак у переліку й підрахунках враховано подільських старост із кінця 1430 року, коли Західне Поділля повернулося під руку Владислава II Ягайла.

Вищі уряди у руських воєводствах Польського королівства обсаджувалися у зазначений час 113 разів 77 особами, які належали приблизно до 43 родин. Це пов'язано із наявністю в переліку осіб і родин, що мали спільного предка, але вже у другій половині XV — на початку XVI століття сприймалися як цілком окремі роди (як-от Тарновські та Ярославські).

Таблиця 1

Родини, що посідали вищі уряди
у руських воєводствах у 1434–1506 роках⁶

	Прізвище, прізвисько, герб	Перша згадка з урядом на руських землях	Кількість вищих урядів	Чи мали раніше земські або гродські уряди ⁷	Звідки походили ⁸
1	Бал, г. Гоздава	1495 с. к.	1	Так	Перем., Сяноц.
2	Бишовський, г. Нечуя	1463 б. в.	1	Ні	Сандомирське
3	Бучацькі, г. Абданк	1430 к. с.	18	Так	Поділ., Руське
4	Вонтробка, г. Окша	1474 б. в.	1	Так	Краківське
5	Гологорський, з Гологор, г. Дембно	1462 г. к.	1	Так	Львівська
6	Гумниський, г. Гоздава	1463 с. к.	1	Так	Перемиш.
7	з Диношина, г. Наленч	1479 л. к.	1	Так	Львівська

⁶ Скорочення, вжиті у таблиці: г. — герб, б. в. — белзький воєвода, п. в. — подільський, р. в. — руський; б. к. — белзький каштелян, г. к. — галицький, к. к. — кам'янецький, л. к. — львівський, п. к. — перемишльський, с. к. — сяноцький, х. к. — холмський; б. с. — белзький староста, г. п. с. — генеральний подільський, г. р. с. — генеральний руський, к. с. — кам'янецький.

⁷ Ідеться про посідання будь-якого нижчого в ієрархії уряду перед вказаною у колонці «Перша згадка з урядом на руських землях» датою.

⁸ Тут подано інформацію про ймовірну територію походження родин. Для руських земель зазначено лише землю, для решти — воєводство або регіон (земля). Складність із точним визначенням полягає у відсутності генеалого-просопографічних досліджень для більшості згаданих родин.

Продовження табл. 1

	Прізвище, прізвисько, герб	Перша згадка з урядом на руських землях	Кількість вищих урядів	Чи мали раніше земські або гродські уряди	Звідки походили
8	з Домброви, г. Вадвич	1432 р. в.	1	Так	Силезія
9	Жешовський, г. Пулкозиць	1477 п. к.	1	Так	?
10	Закліка, г. Топур	1484 х. к.	1	Ні	Холмська (?)
11	Каменецькі, г. Пилява	1474 с. к.	4	Так	Сяноцька
12	Кірдеї, г. Кірдея	1434 л. к., х. к.	3	Так	Львівська
13	Кміти, г. Шренява	1433 п. к.	8	Так	Краківське
14	Колі, з Далеюва, г. Юноша	1437 г. к.	3	Так	Галицька
15	Конєцпольський, г. Побуг	1478 п. к.	1	Так	Краківське
16	Креза, з Боболіц, г. Пшегіня	1498 г. р. с.	1	Так	Краківське
17	Крупський, г. Корчак	1502 б. с.	1	Ні	Холмська
18	Куропатва, г. Шренява	1496 х. к.	1	Так	Малопольща
19	Мишковський, г. Яшчембець	1497 б. в.	2	Так	Краківське
20	Неборовський, г. Правдич	1450 б. в.	3	Так	Мазовія
21	Одровонжі, зі Спрови, г. Одровонж	1434 п. в.	12	Так	Малопольща
22	Олесницький, г. Дембно	1496 г. р. с.	1	Так	Малопольща
23	Панєвський, г. Годземба	1484 г. п. с.	2	Так	Великопол. ?

Продовження табл. 1

	Прізвище, прізвисько, герб	Перша згадка з урядом на руських землях	Кількість вищих урядів	Чи мали раніше земські або гродські уряди	Звідки походили
24	Пілецький, г. Леліва	1485 р. в.	1	Так	Краківське
25	Подолець, г. ?	1456 к. к.	1	Ні	Сілезія ?
26	Прухницький, г. Корчак	1449 п. к.	1	Так	Перемишльська
27	з Пшеводова, г. Шеліга	1457 б. к.	1	Ні	Белзька
28	Свирчі, з Бедриховець, г. Свєрчик	1438 к. к.	2	Ні	Сілезія
29	Сєнновський, г. Корчак	1438 л. к.	2	Ні	Перемишльська
30	Смоліцький, г. Шренява	1433 с. к.	1	Ні	Сяноцька ?
31	Стадницький, г. Шренява	1481 п. к.	2	Так	Мазовія ?
32	Стжезовський, г. Гоздава	1494 с. к.	1	Ні	Сяноцька
33	Тарновські, г. Леліва	1440 р. г. с.	4	Так	Краківське
34	Тєнчинські, г. Топур	1494 б. в.	4	Так	Краківське
35	Угновські, г. Правдич	1495 б. к.	1	Так	Плоцьке
36	Фредри, г. Бонча	1464 г. к.	3	Ні	Перемишльська
37	Харбіновський, г. Суліма	1439 г. к.	1	Так	Сандомирське
38	Хжонстовські, г. Косцєша	1472 х. к.	1	Так	Краківське
39	Ходєцькі, г. Огоньчик	1460 л. к.	7	Так	Куявське

Продовження табл. 1

	Прізвище, прізвисько, герб	Перша згадка з урядом на руських землях	Кількість вищих урядів	Чи мали раніше земські або гродські уряди ¹	Звідки походили ²
40	з Шамотул, г. Наленч	1431 г. р. с.	1	Так	Познанське
41	Шлядковські, г. Гжималя	1505 к. к.	1	Так	Ленчицька
42	Ярославські, г. Леліва	1465 г. р. с.	5	Так	Краківське
43	Ясенські, г. Гоздава	1468 б. с.	1	Так	Мазовія

Родини, з яких походили урядники⁹, умовно можна поділити на кілька менших груп за такими критеріями: а) кількість вищих урядів протягом цього часу (колонка 4); б) найраніша дата отримання вищого уряду (колонка 3); в) урядницький досвід на нижчих урядах у цих воєводствах; г) місце походження родини (колонка 6).

Кількість вищих урядів

За кількістю урядів у межах однієї родини всю групу можна поділити на три підгрупи. До першої зараховуємо родини, серед членів яких фіксується один вищий урядник, що після запровадження регулярних засідань сейму у 1492 році входив до сенату. Таких родин 26 із 43. Можна припустити, що більшість осіб, котрі посідали ці уряди, були першими в родині, що увійшли до вузького кола еліти королівства. Серед цих родин бачимо й такі, для яких уряди у руському воєводстві не були початком вищої урядницької кар'єри. Це Конецпольські, Олесницькі, Пілецькі, пани з Шамотул.

У родині Конецпольських найвищим урядником (не земським, а надвірним) був коронний канцлер у 1433–1455 роках Ян Ташка Конецпольський¹⁰. Однак підвалини для цього заклав його батько, Якуб з Конецполя – серадзький воєвода в 1393–1430 рр.¹¹. Пілецькі герба Леліва отримали своє прізви-

⁹ Термін «група» використано тут як дослідницький, із метою узагальнення осіб, котрі посідали вищі уряди, і він не містить ознак, притаманних визначенню групи в соціології.

¹⁰ Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. K. Chłapowski i in. — Kórnik, 1992. — № 197. — S. 53.

¹¹ Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy / Opr. J. Bieniak i A. Szymczakowa. — Wrocław etc., 1985. — № 285. — S. 129.

ще від Отто з Пільчі герба Топур, батька Ельжбети (близько 1380–1420)¹², котра одружилася із Вінцентієм Грановським (вершиною його урядницької кар'єри стало генеральне староство великопольське, яке він отримав у 1409 році), внаслідок чого їхні діти взяли прізвище Пілецькі¹³. Щодо Шамотульських, то уряди, котрі посідали представники цієї родини, були пов'язані насаперед з Познанським воєводством¹⁴.

Наступну підгрупу складають родини, котрі посідали 2–5 урядів у трьох руських воєводствах. Усього таких 13: Каменецькі, Кірдеї, Колі із Далейова, Мишковські, Неборовські, Паневські, Свирчі з Бедриховець, Сенновські, Стадницькі, Тарновські, Тенчинські, Фредри, Ярославські.

До третьої входили ті, що посідали понад 5 урядів: Бучацькі — 18, Одровонжі зі Спрови — 12, Кміти — 8, Ходецькі — 7. Для всіх цих родин спільним було те, що на той час основні уряди та земельні володіння вони тримали на руських землях Польського королівства¹⁵.

Окремо варто назвати панів із Ходчі. Сплеск їхньої активності припав на другу половину XV — початок XVI століття, коли рід досяг вершини своєї могутності. Прикладом може бути феноменальна кар'єра Станіслава з Ходчі (пом. 1529). Він тривалий час поєднував кілька ключових урядів на руських землях Корони Польської наприкінці XV — на початку XVI століття, і це вирізняло його серед усіх урядників Корони Польської. Приміром, в одному з документів у 1502 році його повна титулатура виглядала так: каштелян і староста львівський, галицький, теревовельський та кам'янецький, а також гетьман (або очільник війська) Русі та Поділля (*Stanislaus de Chodecz, castellanus et capitaneus Leopoliensis, Haliciensis, Trzebovliensis et Camyenczensis ac Russiae et Podoliae campiductor generalis...*)¹⁶.

Ходецькі, порівняно із Кмітами, Бучацькими та Одровонжами, були новими людьми на цій території. Адже представник родини Кмітів, Ян Кміта, був генеральним руським старостою ще в 1371 році¹⁷, пани з Бучача згаду-

¹² Ельжбета Грановська була третьою дружиною короля Владислава II Ягайла.

¹³ *Kaczmarczyk Z. Granowski Wincenty h. Leliwa (ok. 1370–1410) // Polski Słownik Biograficzny. — Wrocław–Kraków–Warszawa, 1959–1960. — Т. VIII. — S. 551–552.*

¹⁴ Див.: *Dworzaczek W. Genealogia. Tablicy. — Warszawa, 1959. — Tab. 104.*

¹⁵ Про земельні володіння цих родин на території руських земель див.: Бучацькі: *Semkowicz W. Ród Awdańców w wiekach średnich. — Poznań, 1920. — S. 254–279*; Одровонжі: *Górski K. Ród Odrowążów w wiekach średnich // Rocznik Polskiego towarzystwa heraldycznego we Lwowie / Pod red. W. Semkowicza. — Lwów, 1928. — Т. VIII. R. 1926–1627. — S. 60–68*; Кміти: *Trawka R. Studium kariery politycznej i społecznej w późnośredniowiecznej Polsce. — Kraków, 2005. — S. 307–358*. На сьогодні не існує окремого дослідження про родину панів із Ходчі у пізньому середньовіччі.

¹⁶ *Matricularum Regni Poloniae summarus, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexitur indicesque adiecit T. Wierzbowski. — Pars III. Alexandri regis tempora complectens (1501–1506). — Varsoviae, MCMVIII. — Pars III. — № 600.*

¹⁷ *Urzednicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przymyska, sanocka). Spisy / Opr. K. Przyboś. — Wrocław, 1987. — № 1152. — S. 148.*

ються у джерелах на руських землях із 1370-х¹⁸, а кар'єра Одровонжів розпочинається тут з 1434 р., з часу поширення коронного права й утворення Руського і Подільського воєводств.

Представники родин з-поза руських етнічних територій на позір не вирізнялися високою активністю в отримванні урядів у цих воєводствах. До них можемо зарахувати Конєцпольських¹⁹, Олесницьких²⁰, Пілецьких²¹, Тенчинських²², панів із Шамотул²³, котрі здебільшого обмежилися триманням одного уряду. Винятком є Тенчинські, які мали чотири вищих уряди, але вперше посіли один із них аж у 1496 році (див. *Табл. 1.*). Таке ставлення до кар'єри в руських воєводствах Польського королівства можна пояснити кількома чинниками. По-перше, намаганням посісти вищі уряди в родинних воєводствах, де було сконцентровано основні маєтки родів (Серадзькому, Краківському та Сандомирському для Конєцпольських²⁴; Краківському для Олесницьких і Тенчинських та Познанському для Шамотульських). По-друге, браком осіб для урядницької експансії у нових воєводствах на той час. Наприклад, у середині та другій половині XV століття Конєцпольські мали 7 осіб чоловічої статі, Олесницькі — 18 (із яких 7 зробили церковну кар'єру²⁵), Пілецькі — 3, Тенчинські — 11 (2 — у церкві), Шамотульські — 7²⁶.

Досвід урядування

Дослідження такої проблеми, як досвід урядування, потребує уваги до кількох моментів: персональний досвід кожного з вищих урядників у руських воєводствах; досвід урядування в родині у попередні по-

¹⁸ Перша згадка датована 1373 роком, коли Міхал Авданець заклав католицьку парафію в Бучачі. Див. біограму Міхала Авданця у: *Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą.* — Katowice, 2006. — S. 292–293.

¹⁹ Про Конєцпольських у XV столітті: *Zawitkowska W. W służbie pierwszych Jagiellonów. Życie i działalność kanclerza Jana Taszki Koniecpolskiego.* — Kraków, 2005. — 524 s.

²⁰ Про Олесницьких: *Wroniszewski J. Ród Dębnów. Krąg rodziny Zbigniewa Oleśnickiego // Zbigniew Oleśnicki książę kościoła i maż stanu / Pod red. F. Kiryka i Z. Nogi.* — Kraków, 2006. — S. 39–52.

²¹ *Dworzaczek W. Genealogia. Tablicy.* — Tab. 103.

²² Про Тенчинських у середині та другій половині XV століття: *Kurtyka J. Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu.* — Kraków, 1997. — S. 271–424.

²³ *Dworzaczek W. Genealogia. Tablicy.* — Tab. 104.

²⁴ Див. карти маєтків родини Конєцпольських: *Zawitkowska W. W służbie pierwszych Jagiellonów. Życie i działalność kanclerza Jana Taszki Koniecpolskiego* — S. 363–364.

²⁵ Найвищі позиції для Олесницьких у церкві здобули кардинал і краківський біскуп Збігнев Олесницький (бл. 1389–1455) та арцибіскуп гнезненський Якуб із Сенна (бл. 1413–1476). Це й пояснює таку спрямованість кар'єри багатьох представників роду.

²⁶ Підрахунки за: *Dworzaczek W. Genealogia. Tablicy.* — Tab. 94 (Тęczyńscy); Tab. 103 (Pileccy); Tab. 104 (Szamotyłscy); Tab. 107 (Oleśniccy i Sienieńscy); Tab. 138 (Koniecpolscy).

коління; можливості для родин, що не належали до давніх і можновладних, увійти до еліти Корони Польської у XVI столітті або принаймні зберегти набуті позиції роду. Як видно у Табл. 1, із 43 родин лише 10 не мали урядницького досвіду, принаймні про це нічого не відомо з огляду на стан джерел та географію розселення роду.

Більшість родин мала досвід урядування, а деякі їх представники ще у другій половині XIV — першій третині XV століття стали першими намісниками (старостами) на території руських земель Польського королівства. До таких можемо віднести Кмітів, панів із Тарнова, Кірдеїв, панів із Бучача та інших²⁷.

Певною закономірністю є урядницькі кар'єри в межах одного воєводства, як це видно на прикладі панів із Бучача (Подільське воєводство) та Одровонжів (Руське воєводство), або в межах однієї із земель: Кміти у XV столітті (Перемишльська земля), Колі з Далеяова (Галицька земля). Таке укорінення свідчить про намагання виокремити себе в межах локальної спільноти, де сконцентровані основні маєтки родини, чи вкоренитися тут, якщо йдеться про нових членів шляхетської корпорації.

Отже, для більшості номінацій на вищі уряди потрібний був особистий досвід або урядування когось у попередньому поколінні.

Поєднання урядів

У XVI столітті заборона одночасного поєднання урядів стала одним із головних гасел екзекуційного руху. Але у XV, незважаючи на положення нешавського статуту від 1454 року, за яким заборонялося поєднання уряду воєводи і каштеляна з урядом гродового старости (за винятком краківського воєводства)²⁸, це питання не набуло ще такої гостроти. Відтак можемо виділити два періоди у дослідженні проблеми: до 1454 року і після. Усі староства, зазначені у двох таблицях, були гродовими, про що свідчать збережені актові книги або згадки про їх існування²⁹.

²⁷ Генеральними руськими старостами у другій половині XIV — першій третині XV століття були представники цих родин: Ян Кміта у 1371–1372 pp.: *Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przymyska, sanocka)*. Spisy. — № 1152. — S. 148; Ян із Тарнова у 1387–1393 та 1394–1404 pp.: *Ibidem*. — № 1153–1155. — S. 149; Снитко з Тарнова у 1422–1425 pp.: *Ibidem*. — № 1159. — S. 149; Міхал Мужило був галицьким старостою у 1414–1436 pp.: *Ibidem*. — № 330. — S. 66; Пйотр Кміта був сяноцьким старостою у 1394–1398 pp.: *Ibidem*. — № 2542. — S. 291. Аналогічно на території Поділля кам'янецькими старостами у цей час були: Грицько Кірдей у 1400–1402 pp.: *Urządnicy podolscy XIV–XVIII wieku*. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. — Kórnik, 1998. — № 52. — S. 115; Анджей із Тенчина у 1407–1410 pp.: *Ibidem*. — № 533. — S. 118.

²⁸ *Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et editionibus quibusque collatus* / Ed. I. V. Bandtke. — Varsaviae, 1831. — P. 272.

²⁹ *Купчинський О.* Земські та гродські судово-адміністративні документальні фонди Львова. — К., 1998. — С. 36–38.

Таблиця 2

Поєднання урядів у Руському та Подільському воєводствах у 1434–1454 роках³⁰

н/п	Прізвище, прізвисько	Поєднані уряди	Примітки
1	Анджей Одровонж	р. в., г. р. с.	
2	Грицько Кірдей	л. к., х. с.; п. в., х. с., т. с., кр. с.	двічі був х. с.
3	Пйотр Одровонж	р. в., г. р. с., г. с.	
4	Пйотр зі Смолиць	с. к., с. с.	
5	Міхал з Бучача	г. с., п. в., г. п. с., п. с.	
6	Теодорик з Бучача	к. к., г. п. с.	

У «донешавську» добу найбільшу кількість урядів акумулювали Грицько Кірдей (6) та Міхал із Бучача (5). Це можна пояснити початковим етапом формування адміністрації у новостворених Руському та Подільському воєводствах. Король, а у перший період панування Владислава III — радше королівська рада, воліли надавати уряди знаним і заслуженим особам, котрі доклали чимало зусиль до встановлення зверхності Корони Польської над Західним Поділлям у першій половині 30-х років XV століття, — власне Кірдею та братам Бучацьким. У наступний період (1454–1506) бачимо як збільшення кількості осіб, що поєднували уряди (що логічно з огляду на час), так і збільшення кількості поєднаних одночасно урядів.

Таблиця 3

Поєднання урядів у Руському, Подільському та Белзькому воєводствах у 1455–1506 роках

н/п	Прізвище, прізвисько	Поєднані уряди
1	Анджей Одровонж	г. р. с., р. в., ж. с.
2	Анджей Фредро	п. в., г. п. с.
3	Давид з Бучача	п. в., г. п. с.
4	Добеслав Бишовський	б. с., б. к.
5	Єжи Крупський	б. с., х. с., гор. с.

³⁰ Скорочення у Табл. 2–3: бс. с. — буський, г. с. — галицький, гор. с. — горodelський, гра. с. — грабовецький, ж. с. — жидачівський, кр. с. — красноставський, люб. с. — любачівський, п. с. — перемишльський, с. с. — сяноцький, т. с. — теребовельський, х. с. — холмський староста.

Продовження табл. 3

н/п	Прізвище, прізвисько	Поєднувані уряди
6	Миколай Земелька з Ходчі	г. с., т. с.
7	Миколай Креза	г. р. с., п. с.
8	Отто з Ходчі	л. к., г. с.
9	Павел Ясенський	б. с., бс. с., х. с., гра. с.
10	Пйотр з Ходчі	г. к., г. с.
11	Станіслав Кміта	б. в., п. с.; р. в., п. с.
12	Станіслав з Ходчі старший	п. в., г. п. с., р. в., г. с., т. с.
13	Станіслав з Ходчі молодший	г. п. с., г. р. с., л. к., г. с., т. с., люб. с.
14	Станіслав Куропатва	х. к., х. с.
15	Фелікс з Панєва	г. п. с., п. в., ж. с.
16	Якуб з Бучача	п. в., г. п. с., х. с.
17	Якуб з Конєцполя	п. к., п. с.
18	Ян Каменецький	б. с., бс. с., гор. с.
19	Ян з Пільчи	р. в., п. с., кр. с.
20	Ян Одровонж	п. в., г. п. с.

У другій половині XV століття вимальовується стала тенденція до поєднання вищих урядів. Традиційним на цій території є одночасне тримання уряду руського воеводи і генерального руського старости та подільського воеводи і подільського генерального старости. Таких випадків зафіксовано 8 (див. *Табл. 3*). Щодо белзького воеводства, то там, як видно із прикладів Добєслава Бишовського, Єжи Крупського, Павела Ясенського та Яна Каменецького, поєднувалися зазвичай уряди старост у межах цієї адміністративно-територіальної одиниці та сусідньої Холмської землі Руського воеводства. Такий збіг свідчить насамперед про певну історичну тяглість у контактах між цими двома територіями. Адже якби не події кінця XIV століття, коли Белзьку землю було передано у ленне володіння мазовецькому князеві Земовітові IV, то, ймовірно, у 1434 році вона стала б шостою землею (адміністративною одиницею) у складі Руського воеводства.

Урядницький аванс

У XV столітті у Польському королівстві склалася певна ієрархія престижності урядів. Після запровадження коронного права й утворення руського і подільського воеводств порядок розташування свідків

у королівських документах за участю вищих урядників новостворених воєводств був такий: воєводи — руський, подільський, белзький (від 1462 року); каштеляни — львівський, кам'янецький, белзький (від 1462 року), перемишльський, галицький, холмський, сяноцький. Він відображав значення цих територій. Уряд старости, який не входив до земських, мав теж свою окрему ієрархію, де генеральний староста руський був першим королівським намісником на руських землях, за ним ішли генеральний подільський староста та белзький староста.

Отже, кар'єрне зростання у теорії мало б такий вигляд: сяноцький каштелян → холмський → галицький → перемишльський → белзький → кам'янецький → львівський → белзький воєвода → подільський → руський. Але в XV столітті прикладів таких довгих кар'єр не було. Головним чинником тут були суттєві відмінності між руськими землями. Так, особливий статус белзької землі, а пізніше воєводства виключав її з цього ланцюга. Вища урядницька кар'єра у цьому воєводстві віддавалася на відкуп переважно особам, чий маєток розташовувався у ньому.

Окремо слід згадати про уряд генерального руського і подільського старости. Особливий статус королівського намісника на території Подільського воєводства робив його посідача першою особою серед усіх урядників³¹. Але, приміром, у межах руського воєводства важко уявити послідовне кар'єрне зростання і переміщення між галицькою та холмською землями.

Визначальними факторами в авансуванні на вищі за престижністю уряди були для тогочасних можновладців земельні володіння роду та родинні зв'язки. Це добре видно на прикладі Кірдеїв. Грицько Кірдей був першим львівським каштеляном у 1434–1438 роках. Після цього він отримав вищий у ієрархії уряд подільського воєводи (1439–1462), мав значний маєток у Подільському воєводстві, був одночасно теребовельським гродським старостою (1449–1462)³², але більше уваги приділив укоріненню в холмській землі Руського воєводства.

Типовим був перехід з урядів менших каштелянів на вищі у Подільське чи Белзьке воєводство або отримання тут уряду воєводи. Таку кар'єру зробили Анджей Фредро (г. к. → п. в.), Вацлав Неборовський (б. к. → б. в.), Добеслав Бишовський (б. к. → б. в.), Миколай Стадницький (п. к. → б. в.), Міхал Мужило з Бучача (г. к. → к. к. → п. в.), Павел Коля (г. к. → п. в.), Пйотр Одровонж (п. в. → р. в.), Спитко з Ярослава (б. в. → р. в.), Станіслав із Ходчі (п. в. → р. в.), Станіслав Кміта (с. к. → п. к. → б. в. → р. в.), Якуб із Бучача (г. к. → п. в. → р. в.), Ян Носек Кміта (п. к. → л. к.), Ян Одровонж (п. в. → р. в.).

Отже, бачимо, що середня кількість авансів ледь перевищувала 1,2 на одну особу і що найчастіше змінював уряд Станіслав Кміта. Така статисти-

³¹ Йдеться про право старости робити застави королівщин на суму до 50 гривень у польській монеті.

³² *Maleczyński K. Urzędnicy grodzcy trembowelscy 1403–1783 // Ziemia czerwieńska. — Lwów, 1936. — R. II. — S. 306.*

ка провокує до висновку, що для більшості осіб, котрі посідали вищі уряди в руських воєводствах Польського королівства, вони ставали вершиною їхньої урядницької кар'єри.

* * *

Із короткого огляду функціонування вищих урядів у руських воєводствах Польського королівства в 1434–1506 роках видно, що першим за престижністю та вершиною кар'єри був уряд руського воєводи, котрий часто поєднувався з урядом генерального руського старости. У цей час вищі урядники традиційно суміщали земські уряди із триманням як городових, так і негородових староств на території цих воєводств. Щодо персонального складу урядників, то переважали родини, котрі належали до місцевих або таких, що на той час укоренилися на певних територіях. Також уряди отримували представники переважно малопольського можновладства, котрі мали «вільний» людський капітал для урядування поза межами воєводств, де було сконцентровано основні маєтки роду.

Якщо поглянути на досвід урядування на нижчих у ієрархії урядах, то більшість осіб на час номінації на вищий уряд мали особистий досвід або ж їхні батьки та пращури належали до урядницької групи шляхетського соціуму. Сплеск активності можновладних родин із теренів Малопольщі, спрямованої на отримання вищих урядів на руських землях Корони після 1492 року, можна пов'язати із намаганням гарантовано отримати додаткове місце в сенаті.

Повніше «зображення» колективного портрета вищих урядників пов'язане з кількома важливими чинниками. Насамперед із потребою якомога точніше з'ясувати поземельну власність роду та встановити і проаналізувати родинні зв'язки, аби краще зрозуміти логіку більшості урядницьких авансів. Не варто забувати і про особисті стосунки з верховним володарем, від волі якого залежало посідання цих урядів.

Руське воєводство

Воєводи

Ян Менжик з Домброви (1432–1437), Пйотр Одровонж зі Спрови (1437–1450), Анджей Одровонж зі Спрови (1451–1465), Станіслав з Ходчі (1465–1474), Спитко з Ярослав (1474–1479), Ян Одровонж зі Спрови (1479–1485), Ян з Пільчі (1485–1496), Миколай Тенчинський (1497), Якуб із Бучача (1499–1501), Ян Амор з Тарнова (1502–1507), Станіслав Кміта (1507–1511)³³.

³³ Urządnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przymyska, sanocka). Spisy. — № 1231–1241. — S. 158–159.

Каштеляни

Львівські: Грицько Кірдей (1434–1438), Ян Сенько з Сеннова (1438–1448), Ян Носек Кміта з Вішніча (1449–1458), Ян Сенько з Сеннова (1459), Станіслав з Ходчі (1460–1462), Павел Одровонж зі Спрови (1463–1478), Єжи Струмило з Диношина (1479–1485), Фелікс з Панєва (1487–1488), Миколай Земелька з Ходчі (1490–1491), Станіслав з Ходчі (1495–1505), Отто з Ходчі (1505–1509)³⁴.

Галицькі: Міхал Мужило з Бучача (1434–1437), Ян Коля з Далейова (1437–1438), Ян Влодковіц з Харбіновиць (1439–1461), Миколай з Гологор (1462), Анджей Фредро з Плешовиць (1464–1471), Якуб з Бучача (1472–1485), Міхал з Бучача (1485–1492), Павел Коля з Далейова (1494–1501), Пйотр з Ходчі (1502–1507)³⁵.

Перемишльські: Миколай Кміта з Вішніча (1433–1447), Ян Носек Кміта з Вішніча (1448–1449), Пйотр з Прухніка (1449–1455), Добеслав Одровонж зі Спрови (1460–1475), Ян з Жешова (1477–1478), Якуб з Конєцполя (1478–1480), Миколай Стадницький (1481–1489), Станіслав Кміта (1489–1501), Рафал з Ярослава (1501–1507)³⁶.

Сяноцькі: Пйотр зі Смоліц (1433–1463), Єжи з Гумніськ (1463–1473), Генрик Каменецький із Каменьця (1474–1488), Станіслав Кміта (1488–1489), Миколай Стжежовський (1494), Миколай Бал (1495–1506)³⁷.

Холмські: Ванько Кірдейович з Квасилова (1438–1470)³⁸, Миколай Хжонстовський (1472–1482), Якуб Закліка (1484–1494), Станіслав Куропатва (1496–1520)³⁹.

Генеральні руські старости

Вінцентій Швідва з Шамотул (1431–1439), Пйотр Одровонж зі Спрови (1440), Рафал з Тарнова (1440–1441), Спитко з Тарнова (1441–1442), Пйотр Одровонж зі Спрови (1442–1450), Анджей Одровонж зі Спрови (1450–1464), Ян Одровонж зі Спрови (1465), Рафал Якуб з Ярослава (1465–1478), Спитко з Ярослава (1479–1495), Анджей з Олесниці (1496), Миколай Тенчинський (1497), Збігнев Тенчинський (1497–1498), Миколай

³⁴ Ibidem. — № 825–835. — S. 115–116.

³⁵ Ibidem. — № 72–80. — S. 42–43.

³⁶ Ibidem. — № 1656–1664. — S. 200–201.

³⁷ Ibidem. — № 2246–2251. — S. 262–263.

³⁸ *Kurtyka J. Wierność i zdrada na pograniczu. Walki o Braclaw w latach 1430–1437 // Historia vero testis temporum. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Krzysztofowi Baczkowskiemu w 70 rocznicę urodzin / Pod red. J. Smoluchy i in. — Kraków, 2008. — S. 705. — Przym. 15. Тут розлога аргументація щодо можливості Дерслава Влостовського бути першим холмським каштеляном.*

³⁹ *Urzednicy wojewodztwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy. — № 1090–1093. — S. 152.*

Креза з Боболіц (1498–1499), Пйотр Мишковський (1499–1501), Станіслав з Ходчі (1501–1529)⁴⁰.

Подільське воєводство

Воєводи

Пйотр Одровонж зі Спрови (1434–1437), Міхал з Бучача (1437–1438), Грицько Кірдей (1439–1462), Станіслав з Ходчі (1462–1466), Міхал Мужило з Бучача (1466–1471), Анджей Фредро з Плешовиць (1472–1476), Ян Одровонж зі Спрови (1476–1479), Давид з Бучача (1480–1485), Якуб з Бучача (1485–1497), Павел Коля з Далеяова (1502–1509)⁴¹.

Каштеляни

Бедрих з Бедриховець (1438–1441), Теодорик з Бучача (1442–1455), Миколай Подолець з Новоселець (1456–1458), Міхал Мужило з Бучача (1460–1466), Миколай Свирч з Бедриховець (1467–1492), Ян Домарат зі Шлядкова (1505–1506)⁴².

Генеральні подільські старости

Міхал з Бучача (1430), Теодорик з Бучача (1431–1434), Дерслав з Влостовиць (1435–1437), Міхал з Бучача (1438), Януш з Кобилян (1438–1441), Пйотр Поляк з Ліхвіна (1440–1441), Теодорик з Бучача (1442–1455), Бартош з Бучача (1455–1457), Міхал з Бучача (1458–1464), Станіслав з Ходчі (1464–1474), Анджей Фредро з Плешовиць (1475–1476), Ян Одровонж зі Спрови (1477–1481), Давид з Бучача (1482–1483), Фелікс з Панєва (1484–1486), Якуб з Бучача (1486–1492), Станіслав з Ходчі (1494–1510)⁴³.

⁴⁰ Urzędnicy województwa ruskiego XIV–XVIII wieku (ziemie halicka, lwowska, przymyska, sanocka). Spisy. — № 1162–1176. — S. 150–151.

⁴¹ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. — № 620–629. — S. 139–144. Остання дата, під якою Міхал Мужило з Бучача зазначений як подільський воєвода, — 7 червня 1471 року, коли він є свідком на документі кам'янецького земського суду для свого племінника Міхала з Бучача: Центральний державний історичний архів України у м. Львові. — Ф. 181. — Оп. 2. — Спр. 1653: «*Presentibus Magnifici et generosis nobilibus... Muzhylo de Buczacz palatino terre Podolie quod libet Snathyniensi et Colomiensi Capitaneus...*». Ця інформація заповнює прогалину у списку подільських урядників. Остання згадка про Міхала Мужила як подільського воєводу — 22–23 серпня 1470 року, а перша згадка про його наступника на цьому уряді Анджєя Фредра — 23 березня 1472 року. Сам Анджей Фредро, на той час галицький каштелян, є свідком цього ж документа.

⁴² Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy. — № 189–194. — S. 63–65.

⁴³ Ibidem. — № 538–553. — S. 120–130.

Белзьке воєводство

Воєводи

Ян Квачала з Неборова (1450–1464), Зигмунт з Радзанова (1465–1470), Спитко з Ярослава (1472–1474), Станіслав Вонтробка зі Стшелець (1474–1478), Добеслав Бишовський з Бишова (1478–1489), Миколай Стадницький зі Жмигорода (1489–1490), Вацлав Неборовський з Неборова (1491–1493), Миколай Тенчинський (1494–1496), Пйотр Мишковський з Мірова (1497–1501), Станіслав Кміта з Вішніча (1501–1507)⁴⁴.

Каשתеляни

Ян Магера з Пшеводова (1457–1464), Добеслав Бишовський з Бишова (1465–1478), Вацлав Неборовський із Неборова (1478–1491), Дзерслав Угновський з Радзанова (1495–1508)⁴⁵.

Старости

Добеслав Бишовський з Бишова (1463–1466), Павел Ясенський з Ясенця (1468–1484), Ян Фелікс Шрам Гарновський (1487), Анжей Кміта з Вішніча (1488–1491), Генрик Каменецький з Каменьця (1493–1497), Миколай Каменецький (1493), Ян Каменецький (1495–1502), Єжи Крупський з Орхова (1502–1518)⁴⁶.

⁴⁴ Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy. — № 358–367. — S. 68–69.

⁴⁵ Ibidem. — № 45–48. — S. 32.

⁴⁶ Ibidem. — № 308–315. — S. 62–63.

Юрій Зазуляк

Кара, милість і колективна відповідальність у старостинському правосудді Руського воєводства XV століття

Відомо, що широкі каральні повноваження у сфері кримінального правосуддя були одним із наріжних каменів судової влади королівських старост у Польській Короні пізнього середньовіччя. Із початком XV століття їхню судову компетенцію у кримінальних справах було визначено на основі так званих «чотирьох старостинських параграфів». Як норму статутного права ці параграфи було затверджено Краківсько-вартськими статутами 1420–1423 років. Згідно із ними, старости й старостинські суди були уповноважені розглядати справи й виносити вироки щодо головних кримінальних злочинів: збройний розбій на вільних королівських дорогах, підпал, зґвалтування та збройний напад на приватне помешкання¹. Повноваження старост у кримінальних справах, що їх регулювали чотири параграфи, первісно були відомі лише в Малополющі. Ця малопольська форма старостинської кримінальної юстиції відрізнялася від давнішої моделі, що існувала у Великополющі. Ширші владні повноваження великопольських старост виявлялися, зокрема, у головуванні на засіданнях у земському суді та контролі за обігом земської власності, чого не знала Малополюща. Вчені відзначають вплив цієї великопольської моделі влади старост в окремих землях Галицької Русі, зокрема у Сяноцькій землі в перші десятиліття XV століття. Після впровадження станових привілеїв польської шляхти й територіально-адміністративного устрою в Галичині у 1430–1434 роках влада місцевих старост набула рис, типових для Малополющі².

¹ Volumina legum. — St. Petersburg, 1859. — Т. 1. — Р. 34.2. «De causis quae soli Capitanei judicare possunt». Керуючись поширеною у середньовічному праві практикою, Вартські статuti законодавчо оформили чотири старостинські параграфи як норму статутного права, ґрунтуючись на вже наявних звичаєвих прецедентах. Початки формування повноважень старост у формі чотирьох старостинських параграфів учені знаходять у малопольських джерелах уже від кінця XIV століття. Про перші свідчення щодо повноважень малопольських старост у кримінальній сфері див.: *Koranyi K. W sprawie genezy czterech artykułów starościńskich // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie. — 1931. — Т. IX. — № 1. — S. 19–22; Bardach J. Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku. Warszawa, 1965. S. 478.*

² *Gąsiorowski A. Początki sądów grodzkich w średniowiecznej Polsce // Czasopismo Prawno-histeryczne. — 1974. — Т. XXVI. — Zesz. 2. — S. 67–69, 71. Див. також: Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XIV do XVIII wieku. — Lublin, 2004. — S. 36.*

Ці загальні тенденції, а також багато інших окремих проблем у політично-інституційній історії уряду старости порівняно добре досліджено в історіографії. Водночас практика старостинського судочинства у кримінальних справах, включно з механізмами та процедурами права, що їх використовували королівські старости для підтримання соціального порядку і покарання злочинців, залишається маловивченою. Таке дослідження є важливим, бо дозволяє висвітлити центральну роль карного правосуддя як одного з чинників політичної могутності старост, зокрема на руських землях Корони в XV столітті, а також підкреслити відсутність чітких меж між приватним інтересом та публічним урядом.

У цій розвідці хочу звернути увагу на динамічний зв'язок у кримінальному судочинстві Польської Корони пізнього середньовіччя між волею чи радше сваволею старост карати на власний розсуд та суспільними очікуваннями, які вимагали проявляти ласку до засуджених. Попри значну владу в сфері кримінального правосуддя, практику старостинських гродських судів у сфері дотримання правопорядку і покарання злочинців зумовлював контекст давньої культурної традиції права і справедливості, в основі якої лежали соціальні уявлення про милість, відшкодування та поєднання. У зв'язку з цим слід зазначити, що актовий матеріал старостинських судів Руського воєводства вкрай рідко безпосередньо інформує про тілесні покарання чи вироки смертної кари, винесені старостами. У гродських судових книгах переважно йдеться про інструменти й процедури права, які підкреслюють превентивний або ж композиційний характер старостинського судочинства, як-от грошова кара, полюбовне замирення, порука чи заклад. Застосування цих правових інструментів було спрямоване на компроміс, пом'якшення і попередження злочинів. За їх допомогою старостинське судочинство активно залучало й експлуатувало ширший громадський контроль за насильством та правопорушеннями.

Водночас ці ж інструменти й процедури права у сфері покарань злочинів могли діяти як механізми репресії і навіть зловживання з боку старост. Не дивно, що їх часто сприймали як надзвичайно обтяжливі для тих, хто був змушений піддатися під тиском старост на їхні умови. Судова влада старост, навіть якщо представлена як милість, завжди залишала простір для насильства, що тяжіло над правопорушниками як потенційна загроза і санкція. Цю взаємозалежність між ретрибутивними та каральними можливостями кримінального правосуддя старост можна добре простежити на прикладі свідчень про добровільну згоду правопорушників піддатися судовій владі старост на умовах, визначених старостою, та прийняти суворе покарання у разі недотримання цих зобов'язань.

Зміст і форма таких актів покори правопорушників перед старостами вказують на можливий вплив інституції *Urfehde* на старостинське кримінальне судочинство. Первісно термін *Urfehde* означав у германсько-німецькому праві раннього та високого середньовіччя стан припинення ворожнечі між ворогуючими сторонами, про що добре свідчить його тісний семантичний

зв'язок із поняттям *Fehde* (ворожнеча). Пізніше, у XIV–XVII століттях, інститут *Urfehde* в руках офіційної влади перетворився на одне з головних знарядь кримінального правосуддя на німецьких землях. Суть *Urfehde* полягала у прийнятті на себе певних зобов'язань правопорушником перед інститутами та представниками офіційної влади, які він скріплював власною присягою під час свого звільнення з ув'язнення. Покараний злочинець урочисто відмовлявся вдаватися до подальших протиправних дій, які можна було би розглядати як помсту за ту кару, якій його було піддано. Умови *Urfehde* також передбачали санкції та покарання у разі відновлення злочинної діяльності. Такі формальні угоди *Urfehde* між покараним злочинцем та органом правосуддя оформлювали як офіційні листи й протоколи і заносили їх до спеціальних книг, що належать до масового типу документації органів німецької кримінальної юстиції пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу³.

На відміну від німецьких середньовічних кримінальних архівів, для території Галичини XV століття маємо лише декілька зразків подібних свідчень. Вони збереглися переважно у гродських судових книгах Сяноцької та Перемиської землі. Типовий приклад такої угоди між старостою і правопорушником знаходимо в сяноцькій гродській записці від 14 травня 1437 року. Згідно з цією запискою, певний Бенедикт (Бенек), міщанин зі словацького Вроніна (Чорштин), пообіцяв перед сяноцьким старостою, що ніколи не чинитиме шкоди мешканцям Польщі, які вирушали би до Угорщини⁴. Такі потенційні ворожі дії у документі розглядали як можливу помсту за грошову кару, яку Бенек сплатив старості, викуповуючи своє життя за вбивство Трухана, одного з королівських слуг із Доброї. Якби цю умову було порушено і Бенек узявся чинити насильство над підданими Польської Корони, повідомляє записка, тоді сяноцький староста отримував право, за згодою самого ж Бенека, ув'язнити його, скарати на горло і конфіскувати його майно без судового розгляду. Подібні зобов'язання взяли на себе Бенеків зять Михайло і, можливо, інший його родич Антоній.

Коло правопорушень, що їх регулювали подібні угоди, виходило далеко за межі повноважень старост, установлених чотирма старостинськими параграфами. Наприклад, у 1470 році перемиський староста розглядав справу про сексуальну поведінку представника місцевої магнатської родини Порохницьких, Яна Мушика з Порохника. Звинувачений добровільно зобов'язався перед старостою повернутися до співжиття зі своєю законною дружиною Маргаритою з Бучача. Водночас він був змушений розірвати всі стосунки з певною Аполонією, включно із заборонаю навіть розмовляти

³ *Blauert A. Das Urfehdewesen im deutschen Südwesten im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit.* — Tübingen, 2000.

⁴ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (dalej – AGZ) / Wyd. K. Liske, A. Prochazka.* — Lwów, 1886. — Т. XI. — № 990 (травень 14, 1437).

з нею⁵. Зобов'язання Порохницького було підкріплено загрозою санкцій у разі його порушення – конфіскацією всіх його маєтків. Умови, на яких Аполонія погодилася перед старостою відмовитися від зв'язків зі згаданим Порохницьким, були важчі. Це, очевидно, пояснюється її посполитим, не шляхетським походженням. У разі недотримання обіцянки припинити стосунки з Порохницьким староста діставав право ув'язнити Аполонію та покарати, згідно зі своєю волею, включно аж на смерть. Цікаво, що декількома записками нижче староста змусив іще одну жінку, якусь Машу, погодитися на умови, схожих до тих, які прийняла згадана Аполонія, розірвати стосунки з Порохницьким⁶.

Справа Яна Порохницького та його конкубін – це чи не єдине пряме джерельне свідчення недотримання правопорушниками взятих на себе зобов'язань. Приблизно через три тижні після внесення згаданих двох записів Ян Мушик визнав перед судом у присутності свідків, що, попри заборону, він і далі зустрічався та спілкувався зі згаданою Аполонією. Останній збережений у цій справі запис є своєрідною реакцією старости на це Мушикове зізнання. Староста зобов'язав Порохницького поставити перед судом свою коханку, з якою, як зазначає записка, *comorabatur adulterando*⁷.

З інших текстів подібних угод відомо, що правопорушники були змушені піддатися на умови старост іще до того, як провину було встановлено і покарано їх за злочин. У таких випадках їхні угоди зі старостами стосувалися насамперед умов, на яких вони погоджувалися на кримінальне переслідування з боку старост у разі відмови з'явитися на суд. Одна така угода збереглася як офіційний старостинський документ, облятований у книгах сяноцького старостинського суду в 1431 році. У цьому документі, датованому 15 грудня 1431 року, сяноцький староста Миколай Хранстовський повідомляє, що певний Дрогош із Дедні, якого староста звинуватив у злочинстві, добровільно пообіцяв постати перед судом старости й очиститися від звинувачень кожного, хто наважиться закинути йому який-небудь злочин і зможе підкріпити своє звинувачення двома свідками. У разі, якщо підозрюваний проігнорує судовий виклик, староста отримував право, за добровільною згодою самого ж Дрогоша, ув'язнити й скарати його на смерть за першої ж можливості, де тільки знайде. Дрогош також зобов'язувався ніколи не нагадувати старості й не позиватися з ним за забрану в нього і спожиту королівським намісником та його дворянами худобу. Такі ж умови прийняв перед старостою і син Дрогоша, Ходор, теж звинувачений у злочинстві. Крім того, староста міг скарати обох підозрюваних на смерть у разі їхніх погроз проти нього. Для дотримання усіх цих зобов'язань Дрогош та його син зв'язали себе взаємною порукою перед старостою. Цікава деталь: свідками документа виступили місцевий шляхтич Пелка з Юргійовичів та гармаш (Pixidarius)

⁵ AGZ. — 1901. — Т. XVII. — № 272 (березень 3, 1470).

⁶ Ibid. — № 273, 275.

⁷ Ibid. — № 302 (березень 23, 1470); № 322 (березень 29, 1470).

Андій із Любни, які, як зазначає документ, узяли на себе турботу просити перед старостою виявити ласку до підозрюваних⁸.

У цьому свідченні санкції проти Дрогоша та його добровільна згода віддати себе на суд старости були, очевидно, продиктовані його «злою славою» та підозрами щодо його можливої злочинної діяльності. Дрогошеву провину все ще мали довести під час майбутнього судового розгляду. І статутне право, і судова практика розглядали «злу славу» як достатню підставу для того, щоб ув'язнити підозрювану особу і поставити її перед судом для подальшого розслідування⁹.

Не виключено, що сумнівна репутація Дрогоша та його подальший арешт були наслідком ругування, тобто офіційної інквізиційної процедури опитування мешканців округи з метою встановити осіб, яких підозрювали у скоєнні злочинів¹⁰. Особи, щодо яких під час ругування виникали підозри, мали постати перед судом, щоб очистити власну репутацію. Як правило, підозрюваних звільняли з ув'язнення та від необхідності захищати свою честь через складання присяги, якщо протягом певної кількості судових засідань ніхто не з'являвся і не виступав із приватним звинуваченням¹¹. Угоди, подібні до тієї, що її уклали сяноцький староста й Дрогош, часто доповнені поручителями і загрозою ув'язнення, були би додатковим інструментом, який дозволяв старостам змушувати підозрюваних відповідати у суді на звинувачення, що з'являлися внаслідок ругування.

Така згода правопорушника стати перед судом для відповіді на звинувачення, на яку вони погоджувалися під загрозою санкцій, добре відображає одну особливість старостинського судочинства, а саме обмежені можливості старост переслідувати злочинців та ініціювати проти них судові справи з уряду. Судовий процес у тогочасному праві Польської Корони був переважно акузаторійним, тобто судові справи починалися здебільшого на основі внесення приватних звинувачень. Тому старости активно залучали інституцію добровільного піддання підозрюваних, скріплену поруками, щоб мати змогу розглядати і карати подібні злочини у своєму суді.

Цікаво, що старости застосовували такі правові механізми не лише до правопорушників, але й до скаржників. Прикладом цього є акт процесу дрібного шляхтича Перемиської землі Грицька з Грицькової Волі проти Маші, служниці іншого місцевого шляхтича Костька з Мельнова, записано-го до перемиських гродських книг у 1473 році. Машу звинувачували в чис-

⁸ Ibid. — Т. XI. — № 483.

⁹ Див., наприклад: Ibid. — Т. XVII. — № 2027 (січень 9, 1486).

¹⁰ Про ругування як процедуру встановлення злої слави особи див. параграф конституцій Радомського сейму з 1505 року. Див.: *Volumina constitutionum / Red. S. Grodziski, I. Dwornicka, W. Uruszczak.* — Warszawa, 1996. — Т. 1. — Vol. 1. — P. 146. «De receptoribus et fautoribus furum». Попр. також: *Borowski S. Ściganie przestępstw z urzędu w średniowiecznym prawie polskim.* — Warszawa, 1933. — S. 70–72.

¹¹ AGZ. — 1891. — Т. XV. — № 2821 (травень 18, 1499).

ленних злочинств, вчинених на шкоду скаржника. Її пан узявся захищати її в суді проти звинувачень Грицька. На цьому етапі судового процесу позивач був змушений гарантувати старості, представивши поручителів, що він і надалі провадитиме справу у суді аж до завершення її судовим вироком. У випадку відмови продовжувати судову суперечку староста отримував право зайняти маєток Грицька і користуватися ним до сплати суми грошової кари¹². Староста також примусив групу шляхтичів гарантувати появу відповідача, Костька з Мельнова, на сесію суду для відповіді на звинувачення проти його підданої, тобто нав'язав їм поруку¹³. Нарешті, староста встановив заклад між позивачем, з одного боку, і відповідачем та його поручителями, із другого¹⁴. Використовуючи поруки і заклади, старости намагалися обмежити можливості сторін вдатися до позасудових форм виміру справедливості, як-от полюбовного замирення чи застосування насильства.

Іншою важливою темою, яку відслоняють свідчення подібних угод, є те, як неприховане насильство, свавілля та здирицтво старост набували легітимної форми правових інструментів, і їх оформлювали як офіційні судові документи. Ці угоди могли, наприклад, містити добровільне визнання актів привласнення старостами та їхніми дворянами власності інших осіб як законних. При цьому йшлося не лише про майно підзрюваних у злочинах, як це було у випадку конфіскованої худоби Дрогоша, але й про людей, яких не переслідували за кримінальні злочини. Скажімо, 1460 року солтис із Іздебки Степан Малиновський погодився ніколи не судитися зі старостинськими слугами за худобу та речі, які було забрано до сяноцького замку. Обіцянку Малиновського підкріплювала гарантія поручителів, які зобов'язалися поставити солтиса перед старостинським судом, якщо той спробує у майбутньому турбувати старосту і його слуг¹⁵. Інколи навіть приватні контракти купівлі-продажу, укладені між старостою та іншими особами, містили клаузи про можливі санкції проти продавця, який у майбутньому насмілювався би погрожувати старості чи купленій ним власності¹⁶. Це дає підстави підозрювати, чи насправді придбане майно діставалося старостам без застосування сили й тиску на попередніх власників.

Угодам між старостами та правопорушниками могли передувати публічні акти повного і безумовного передання себе в руки старости і благання про ласку. Якщо судити із численних згадок у тогочасних судових книгах, злочинці та правопорушники часто вдавалися до таких актів: особи, викликані до суду у зв'язку з підозрою у скоєнні злочину, відмовлялися відповідати на висунуті проти них звинувачення, віддавали себе на милість

¹² Ibid. — Т. XVII. — № 893 (січень 25, 1473).

¹³ Ibid. — № 898 (січень 29, 1473).

¹⁴ Ibid. — № 901 (січень 30, 1473).

¹⁵ Ibid. — Т. XI. — № 3568 (січень 2, 1460).

¹⁶ Ibid. — № 137 (червень 30, 1425).

старости, визнаючи тим самим свою вину і виказуючи готовність отримати покарання¹⁷.

Виявляючи публічне приниження і просячи про ласку, злочинці сподівалися на пом'якшення суворої кари. Під час судового процесу над селянином Ходором із Ольховичів, записаного до сяноцької гродської книги 1430 року, він у відповідь на звинувачення у злочинстві просив старосту про ласку, пропонуючи йому водночас дві гривні як викуп від кари. Староста милостиво прийняв гроші й звільнив злочинця від покарання. Записка при цьому зазначає, що вся громада села Ольховичів була присутня під час цієї процедури¹⁸. Часом усе село благало старосту про милість. Перемиська гродська записка з 1471 року повідомляє, наприклад, про суд над громадою села Яскманичі, яку обвинувачували в убивстві урядника місцевого старости Яна Козегловського. Селяни відмовилися відповідати на звинувачення, але віддалися на милість старости. Після того як староста Якуб із Конецполя за-судив усіх членів громади до страти, вони поручилися одні за одних¹⁹. Подальша доля засуджених невідома.

Публічне благання злочинців про ласку та їхня добровільна згода пристати на умови, накладені на них старостами, становили різні етапи однієї і тієї ж процедури старостинського судочинства. Це добре видно з тексту угоди, укладеної між перемиським старостою Якубом із Конецполя та його слугою і цирульником Йоганном Ванглем, записаної до перемиських гродських книг у 1470 році²⁰. У тексті зазначено, що Вангль, викупуваючи своє життя через вчинені важкі злочини, віддався на милість старости. При цьому, взамін за помилування, правопорушник погодився передати себе і своїх нащадків у рабство до Конецпольського. Звичною для цього типу угод є також згадка про потенційні санкції проти Вангля. У випадку, якби той захотів визволитися з рабства й утекти від свого пана, Конецпольський та його нащадки мали право схопити, ув'язнити і покарати непокірного раба карою, передбаченою для звичайного злодія (*pena puri furis*). Із тексту дізнаємося, що випрошене помилування та невільництво Вангля були водночас станом «завішеної», але утвердженої судовим вироком смертної кари. У разі спроб звільнитися староста міг повестися з ним *tanquam cum homine sentenciato*, тобто скарати на смерть.

Із джерел майже нічого не можна дізнатися, яким був ритуал беззастережного передання злочинцями себе на ласку старости. Опис усієї процедури звичайно зведено до сухої канцелярської формули: *...et dedit se ad gratiam domini Capitanei*. Водночас ключові елементи цієї процедури – покора і благання про ласку з боку правопорушника, а також можливість на свій розсуд карати або ж милувати з боку старости – виявляють аналогії з інституцією

¹⁷ Див., наприклад: *Ibid.* — № 473 (травень 19, 1431).

¹⁸ *Ibid.* — № 429 (серпень 13, 1430).

¹⁹ *Ibid.* — Т. XVII. — № 667 (жовтень 31, 1471).

²⁰ *Ibid.* — № 462 (грудень 13, 1470).

публічної покори. Як відомо, публічна покора, джерела якої слід шукати в добре відомому медієвістам обряді *deditio*, була важливим елементом полюбовного завершення приватних ворожнеч у польському праві доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Ми нічого не можемо сказати про те, чи процедура старостинського судочинства насправді запозичила символіку та ритуальний сценарій публічної покори. Проте ця аналогія є важливим свідченням того, як офіційне старостинське судочинство використовувало схожі процедури й інструменти поладження конфліктів і контролю за соціальним порядком, в основі яких лежали уявлення про милість як основу права та справедливості.

Добровільне піддання правопорушників владі старост могло відбуватися в присутності і за підтримки родичів і сусідів, як це видно на прикладі процесу над Ходором з Ольховичів, або ж за посередництва представників місцевої шляхти, про що свідчить угода між сяноцьким старостою та Дрогошем із Дедні. Водночас найпоширенішою формою співвідповідальності й співучасті з підозрюваним були поруки. Поручителі були групою підтримки, яка надавала захист членові своєї соціальної групи, і водночас групою тиску, яка брала на себе відповідальність пильнувати його поведінку. Поруки відображають делегований характер тогочасного кримінального правосуддя: через поруки старостинська влада залучала представників сільських та міських громад до нагляду за правопорядком і надавала їм повноваження карати злочинців. Із другого боку, саме підтримка поручителів означала, що покарання часто мало умовний або обмежений характер. Завдяки можливості представити поручителів злочинці отримували захист і уникали кари. У цьому сенсі поруки були формою протекції перед кримінальним переслідуванням для «своїх», що призводило до значного ступеня соціального толерування злочинності. Водночас діяло і зворотне правило: засудженим, які не були спроможні надати поручителів, загрожувало суворе покарання. Важливо, що поруки не лише ґрунтувалися на добровільній згоді, але й були важким і невдячним обов'язком локальних та родинних груп, що їх вони брали на себе примусово щодо зловмисників – членів своїх громад²¹. Поруки могли бути частиною публічних зобов'язань і повинностей локальних спільнот на користь королівської влади і тому важливим інструментом політичної та судової влади старост як королівських намісників.

На основі порук створювалися часом надзвичайно широкі та складні спільноти колективної співвідповідальності й правової дії. Наприклад, свідчення про судовий процес із 1449 року в справі селянина Степана з Ратвиниці, звинуваченого у здійсненні багатьох злочинів, інформують про громади чотирьох сіл, Велиполе, Небищани, Ратвиниця і Воля, які разом із їхнім паном Фрідріхом Яцимирським виступили поручителями згаданого Степана перед старостою, гарантуючи його появу в суді. Ті ж громади ще раз поручилися за зловмисника для відповіді на інше звинувачення. Крім того, три

²¹ *Dąbkowski P. Rękojemstwo w prawie polskim średniowiecznym. — Lwów, 1904. — S. 44–47, 252–253.*

групи селян згадано як співприсяжників Степана: кожна група свідчила на захист підозрюваного проти відповідних звинувачень різних осіб. Зі списків цих двох груп співприсяжників, які збереглися в судовій книзі, можна отримати уявлення про те, наскільки численними могли бути спільноти співприсяжників чи поручителів. Загалом записка перелічує імена 41 особи із дев'яти сіл²².

Поруки є також важливим свідченням активної міжстанової взаємодії у кримінальному правосудді. Шляхта постійно фігурує в судових актах XV століття як поручителі за зловмисників із-поміж і власних підданих, і професійних злочинців. Випадок Фрідріха з Яцимира, який згодився як поручитель нести співвідповідальність за свого підданого, є типовим прикладом такої міжстанової солідарності. Подібні поруки підтверджують те, що відомо й з інших судових свідчень: різнопланові щоденні контакти шляхти з кримінальним світом нижчих соціальних верств у тогочасній Галичині.

Акти *submissio* правопорушників перед старостами нерідко постають у джерелах як ланки цієї ширшої мережі колективних зобов'язань і взаємовідповідальності, що їх старости встановлювали у формі порук і через які намагалися контролювати правопорядок. Наприклад, 1473 року сяноцький староста змусив усю громаду села Гломчі поручитися за одного з тамтешніх мешканців. Потенційного правопорушника було заарештовано через погрози проти міщан Тирави, чиє містечко він нахвалявся підпалити²³. Надаючи гарантії за звільнення підозрюваного з ув'язнення, поручителі мали представити його на першу вимогу старости чи скаржника під загрозою кари. У іншому схожому випадку численна група селян поручилася (що цікаво — разом зі своїми дітьми) перед сяноцьким старостою за двох зловмисників із Бєська. Умовою поруки була обіцянка поручителів ув'язнити підозрюваних і передати їх у руки старости, якщо правопорушники порушать мир²⁴. Інша записка у цій справі уточнює зобов'язання, на яких правопорушники піддалися своїм поручителям. Згідно з її умовами, поручителям було надано право не лише ув'язнювати, але й страчувати зловмисників у випадку зламання миру²⁵. Поруки урухомлювали ланцюги взаємозобов'язань, у яких не завжди можна розмежувати публічні повноваження старост від їхніх дій як приватних осіб. В одному випадку з 1437 року сяноцький староста сам виступив приватним поручителем перед позивачем, узявшись гарантувати появу підозрюваного на судовому засіданні²⁶. При цьому звинувачений у злочині вже

²² AGZ. — Т. XI. — № 2762, 2764–2772.

²³ Ibid. — 1894. — Т. XVI. — № 954. Інші приклади порук цілих громад за зловмисників див.: Ibid. — Т. XVI. — № 15.

²⁴ Ibid. — № 1314 (липень 25, 1478).

²⁵ Ibid. — № 1315.

²⁶ Документ укладено й записано до судових книг від імені старости. Див.: Ibid. — Т. XI. — № 987 (квітень 20, 1437). Пор. також інше свідчення з перемиських гродських актів: Ibid. — Т. XVII. — № 672 (листопад 11, 1471).

попередньо піддався владі старости і пообіцяв на його вимогу добровільно з'явитися на суд, а також привести свого батька під загрозою смертної кари.

Зміст і форма цих угод між старостами та правопорушниками добре показують, наскільки нечітко окресленою була межа між публічним і приватним у здійсненні кримінального судочинства того часу. У зв'язку з цим характерно, що зобов'язання Йоганна Вангля перед Якубом із Конецполя мали характер радше приватноправної угоди слуги і пана, ніж офіційного старостинського документа. У тому, що Якуб із Конецполя діяв не як староста, а як приватна особа, немає нічого особливого. Із джерел відомі інші подібні угоди, які уклалися між приватними особами. Скажімо, в одній із сяноцьких городських записок із 1471 року читаємо про поруку воротаря сяноцького замку Павла Кота перед місцевим можновладцем, сяноцьким мечником Яном Балем, на яку Кот погодився через ув'язнення його дружини Агнешки. Кот обіцяв, що ані він, ані родина ув'язненої не погрожуватимуть Балеві чи його маєткам за це покарання Агнешки. У разі порушення поруки Баль мав право знову схопити дружину Кота і навіть скарати її на смерть²⁷. Інші записки також спеціально наголошують право покарати особу, яка порушила подібну угоду, без судового розгляду і вироку²⁸. Ці свідчення можуть бути найкращим підтвердженням легітимності приватного насильства в тогочасному судочинстві.

Приватний вимір старостинського судочинства виразно простежується і в частих згадках про загрозу помсти з боку правопорушників за накладене покарання і про превентивне покарання за такі дії. Тема помсти у цих актах сяноцьких і перемиських старост була не лише порожнім канцелярйним штампом. Добре організовані банди розбійників, які були джерелом постійного неспокою і турбот для мешканців і королівських урядників на польсько-угорському прикордонні у XV столітті, представляли свої дії як акти помсти, спрямовані проти офіційного правосуддя²⁹. Тому уникнення погроз або помсти були чи не головним мотивом для укладення подібних угод. В окремих випадках єдиним зобов'язанням поручителів перед старостою було гарантувати, що особи, ув'язнені за злочини, згодом не мститимуться за покарання³⁰. Деякі з цих свідчень також уточнюють, що зобов'язання поручителів перед старостою стосувалося недопущення помсти з боку підозрю-

²⁷ Ibid. — Т. XVI. — № 930 (лютий 2, 1473). Про інші подібні угоди див.: Ibid. — Т. XI. — № 3183 (серпень 21, 1453); Ibid. — Т. XVII. — № 665b (жовтень 2, 1471).

²⁸ Ibid. — Т. XVII. — № 323 (квітень 4, 1470).

²⁹ *Sroka S. Villains, Merchants and the Written Word: A Document of Highland Outlaws from the Polish-Hungarian Border Area from 1493 // Medieval Legal process. Physical, Spoken and Written Performance in the Middle Ages / Eds. Marco Mostert, P. S. Barnell. — Turnhout, 2011. — P. 267–280.* Автор обговорює унікальну документальну пам'ятку кінця XV століття — лист бещадських розбійників, адресований жителям і владі міста Бардейова, з обіцянкою помститися за страчених товаришів.

³⁰ AGZ. — Т. XVI. — № 1020–1021 (грудень 6, 1474); Ibid. — Т. XVII. — № 397 (червень 8, 1470).

ваних за катування, яких ті зазнали під час старостинського ув'язнення³¹. Наголос на погрозах і помсті у стосунках між старостами та покараними злочинцями підтверджує, що тогочасне старостинське кримінальне правосуддя могли сприймати в категоріях приватних ворожнеч і замирення.

Як важливий інструмент контролю за злочинністю ці угоди відображають шляхи легітимізації насильства у старостинському судочинстві. Визнання з боку злочинця законності накладеного покарання було важливим публічним моментом підтвердження в очах соціуму права старост на застосування насильства. Саме це, можливо, пояснює мотиви внесення подібних угод до старостинських судових книг. Запис і публічне оголошення таких угод, в яких покарані смиренно і принижено визнавали повну владу старост над собою, було виявом необмеженої волі старост карати і милувати на свій розсуд та публічною демонстрацією авторитету і сили старостинського правосуддя.

Водночас ці угоди підкреслюють інший важливий складник ідеології старостинського правосуддя, а саме важливість вияву милості як підтвердження справедливості старостинського суду. При цьому прояв старостинської ласки не був актом абсолютного пробачення. Як уже відомо, йому часто передувало покарання у формі ув'язнення та свавільного привласнення майна ув'язненого, що його чинив староста. Старостинська милість, отже, часто підтверджувала справедливість уже накладеного покарання.

Іще одне важливе спостереження стосується ширшого соціального виміру кримінального правосуддя. Старостинські суди діяли, спираючись на густу мережу соціальних зв'язків, локальних солідарностей і громадських інституцій правосуддя, які, з одного боку, були ключовим механізмом контролю за злочинністю, а з другого боку, визначали обмежені можливості кримінального переслідування. Групи посередників, які виступали чи як прохачі за підозрюваних, чи як їхні поручителі, не лише творили спільноти співвідповідальності, але й були групами соціального тиску, які впливали на пом'якшення покарання.

³¹ Ibid. — Т. XVI. — № 161 (липень 21, 1464); № 1521 (червень 13, 1481).

Володимир Поліщук

**Перший маршалок Волинської землі
(1463–1486) Олізар Шилович з роду
Кірдеєвичів: від геральдичної легенди
до місця в соціальній ієрархії**

Уряд маршалка Волинської землі запровадив Казимир Ягайлович у 1463 році як регіональний волинський уряд, що репрезентував владу великого князя литовського після ліквідації Волинського удільного князівства Свидригайла (1440–1452). Першим маршалком став Олізар Гаврилович Шилович із роду Кірдеєвичів, про якого вже йшлося в монографії проф. Н. М. Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття» в контексті волинського відгалуження роду Кірдеєвичів¹. Із цим урядом його уперше згадано у документі від 10 липня 1463 року². У документі ж від 22 грудня 1461-го він фігурує тільки як володимирський староста³. Отже, є всі підстави вважати, що принаймні до 1462 року цього уряду ще не існувало. Як бачимо, його було запроваджено через 10 років після ліквідації Волинського удільного князівства, яке до своєї смерті посідав Свидригайло. Відтак постає питання: чому великий князь литовський Казимир Ягайлович вирішив не лише створити такий уряд на Волині, а ще й надати його саме володимирському старості Олізару Шиловичу?

У зв'язку із цим питанням слід уважніше придивитися до особи Олізара Шиловича. Рід Кірдеїв / Кирдеїв (точніше — Кердеїв), до якого він належав, — імовірно, ординського аристократичного походження. Етимологія цього імені у тюркській мові вказує на корінь «кер/гер» зі значенням «розтягувати, натягувати мотузку, тятиву»⁴. Відтак ім'я «Кердей», яке мало би зву-

¹ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Видання друге, переглянуте і виправлене. — К., 2008. — С. 145.

² Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobelskiego i B. Gorczaka. — Lwów, 1887. — Т. I. — S. 55 (№ 58). (Далі — Arch. Sang.)

³ Arch. Sang. — Т. IV. — S. 54 (№ 56).

⁴ Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г» и «Д» / АН СССР. Ин-т языкознания; Ред. Н. З. Гаджиева. — М.: Наука, 1980. — С. 23; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К», «Қ» / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. — М., 1997. — С. 50

чати «Гердей», можна перекласти як «той, хто натягує тятиву». Якуб Шинкевич подає переклад слова «Kierdej (від тюрк. Kerdi) — він натягнув, нап'яв, напружив»⁵. Станіслав Дзядулевич згадує Кірдеїв серед перших татарських родів, називаючи їх «піонерами татарської еміграції», які почали служити литовським князям у першій половині XIV століття і на середину цього століття уже вважалися литовсько-руськими⁶, тобто такими, що прийняли християнство. Це й дозволило їм увійти до складу литовсько-руської еліти.

Геральдична легенда. Легендарний переказ про появу герба у Кірдеєвичів постав під пером Яна Длугоша, тобто ще за життя правників Кірдея — того ж таки Олізара Шиловича та інших представників роду, котрі посідали престижні уряди на Поділлі, Волині, Холмщині. Це означає, що версія Длугоша мала спиратися на достовірні факти, які ще могли зберегтися в усних переказах періоду третього-четвертого покоління Кірдеєвичів. У 1377 році угорський король Людовік із анжуйської династії (1370–1382) спільно з польськими хоругвами здійснив похід проти литвинів та відвойовував замки на Русі, зокрема Холм, а Белз узяв в облогу. Замок здався, литвини звільнили бранців, а Людовік із Кейстутом уклали перемир'я⁷. Але в цьому описі Яна Длугоша про Кірдея не згадано. Відтак, ідеться про інший геральдичний твір Длугоша, в якому подано опис герба «Кердея»⁸. Згідно з цією легендою, Кірдей у 1377 році після облоги Белза був посвячений у рицарі з наданням герба французьких королів, на якому зображено три білі лілії на блакитному полі лівої половини щита, а права половина червона чиста (геральдична лілія, герб французьких королів, фр. — fleur-de-lys).

У 1584 році гербову легенду, посилаючись на Длугоша, повторив Бартош Папроцький⁹. Шимон Окоцький (1580–1653) у першому томі своєї праці «Orbis Polonus» у 1641 році подав інформацію про те, що Кірдей був «нащадком перекопського князя (у татарській титулатурі «бег, мурза». — В. П.) Такервізія» — «Kierdei. Filius Takieruizij Perecopscen. Ducis.»¹⁰. Профе-

(ker- = ger- — «розтягувати», «натягувати»); Древнетюркский словарь. — Ленинград: Наука, 1969. — С. 308 (er jip kerdi — чоловік, котрий натягнув мотузку). Див. на сайті: <http://altaica.narod.ru/LIBRARY/edtl.htm>.

⁵ *Szynkiewicz J.* Tłumaczenia słów i nazw orientalistycznych // *Dziadulewicz St.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. — Wilno, 1929. — S. 465.

⁶ *Dziadulewicz St.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. — S. xiv–xv.

⁷ *Długosz J.* Historija Polski. Przekład Karola Mecherzyńskiego. — Kraków, 1868. — Т. III. — Кs. IX. — S. 345–347 (1377).

⁸ *Stemmata Polonica.* Rękopis Nr. 1114 klejnotów Długosza w bibliotece Arsenau w Paryżu. Wydała Helena Polackówna. — Lwów, 1926. — S. 43. Цитати з усіх трьох рукописів подано за: *Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства та руських земель Корони Польської XIV–XVI ст. // *Monumenta Rutheniae Heraldica.* — Volumen I. — Харків, 2009. — С. 92–93.

⁹ *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. 1584 / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego.* — Kraków, 1858. — S. 700.

¹⁰ *Okolski S.* Orbis Polonus. — Cracoviae, 1641. — Т. I — С. 375.

сор Наталя Яковенко транслітерувала ім'я як «Тареквізія», назвавши цього князя ханом¹¹. Титул «мурза» більш придатний для зворотного перекладу з латинського «Ducis». Традиційно титулу «мурза», який вважався татарським аналогом служилих князів, відповідає титул барона / *barones*¹², що в соціальної стратифікації Великого князівства Литовського відповідало поняттю «пан». Якщо Кірдей справді мав таку титулатуру, то він входив до вищого кола правлячого класу Улусу Джучі і його можна ототожнити з улусним або туменним *бером*¹³. Власне, Кірдеєвичі у Великому князівстві Литовському належали до прошарку панів, які у війську виставляли власну хоругву та могли судитися безпосередньо у великого князя. Очевидно, в походженні Кірдея із подачі Шимона Окозького проглядається адаптація родової генеалогії до реалій XVII століття, адже наприкінці XIV ніякої Перекопської Орди ще не існувало. Її заснували ногайці, що емігрували до Приазовських степів у середині XVI століття. Зате реальність Перекопської Орди була достовірною для середини XVII, коли єзуїти створювали геральдичні легенди для литовсько-руської шляхти. Проте не слід відкидати аристократичне походження Кірдея, якого можна розглядати як ординського ватажка, реального *бега* — кровного представника панівної династії або принаймні *мурзи*, який був служилим князем.

Герб «Кердея». «Три лілії» отримали власну гербову назву «Кердея», і цей герб не мав аналогів серед руської, польської та литовської шляхти, адже був унікальною модифікацією французького королівського¹⁴. Цю ж думку висловив і Олег Однороженко: «як видається, у випадку з даним гербом переказ Длугоша та пізніших гербовників має під собою певний ґрунт, оскільки зображення трьох лілій на блакитному полі є надто специфічним сюжетом для геральдики Центрально-Східної Європи, щоб пов'язувати його з чимось іншим, ніж гербом Анжуйської династії»¹⁵. Аристократичне походження Кірдеєвичів доводить ще один важливий факт. Онук Кірдея, син Джуси, Ванько

¹¹ Яковенко Н. Внесок геральдики у творення «території з історією» (геральдичні легенди волинської, київської і брацлавської шляхти кінця XVI — середини XVII століть) // Записки НТШ. — Т. ССLX. Праці Комісії спеціальних допоміжних (історичних) дисциплін. — Львів, 2010. — Т. 1 — С. 289, 294. У ранішій інтерпретації Наталя Яковенко подає варіант написання імені «Таркович» під знаком запитання, називаючи його «царком» («Кірдеї виводили своє походження від одного з перекопських царків»: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Видання друге, переглянуте і виправлене. — К., 2008. — С. 140). Слід вказати на важливу відмінність між титулом царя, який був тотожний титулу хана / кана, і титулом князя, яким слід перекладати титул «Ducis» у Шимона Окозького. Власне, титул князя / Ducis відповідав титулу мурзи.

¹² Галенко О. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх. — К., 2005. — С. 134.

¹³ Там само. — С. 135.

¹⁴ Цікаво, що на сучасному прапорі Гоці — ті самі три лілії французького королівського герба, який становить основу герба «Кердей».

¹⁵ Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства... — С. 94.

Кірдеєвич Джусич із Квасилова, холмський каштелян у 1440–1470-х та ініціатор перекладу Віслицького Статуту руською мовою, під час опечатування актів послуговувався червоним воском (як і Грицько Кірдеєвич із Помор'я у 1451 році)¹⁶. Такий віск використовували лише для печаток правителя і лише за особливим привілеєм, та й то уже в XVI столітті — для печаток найповажніших князів і панів, як, приміром, Острозькі чи Гаштовти¹⁷. Отже, можемо припустити, що й печатка Олізара Шиловича, відбитки якої не збереглися, так само ставилася на червоному воску. На цьому слід акцентувати, оскільки походження і герботворення багато пояснюють у постаті володимирського старости і першого маршалка Волинської землі. Стає зрозуміло, що отримати королівський герб у «власність» могла тільки людина з кров'ю правителя. Це легко пояснює такий стрімкий кар'єрний злет багатьох Кірдеєвичів у XV столітті. Олег Однороженко заперечує наявність гербової спільноти Кірдеїв і небезпідставно вважає її витвором польських геральдистів, починаючи з Папроцького й Окозького¹⁸. Проте в нашому випадку важливо наголосити на родовому праві Кірдеєвичів використовувати «три лілії»¹⁹, яке незримо об'єднувало подільських, холмських і волинських представників роду і формувало такий собі урядницький клан.

Статус Кірдеєвичів. Стосовно Олізара Шиловича йдеться аж ніяк не про нащадка галицько-волинського боярства, а про нащадка ординських правителів або воєначальників, тюркську родову аристократію. Зрозуміло, що жоден пересічний галицько-волинський боярин не міг піднятися до таких висот, отримати герб французьких королів, запечатувати документи червоним воском (одночасно із «трьома ліліями» Кірдеєвичі могли використовувати і свій родовий герб, що його ідентифікував Олег Однороженко²⁰) і запросто родичатися із князями Гедиміновичами і Рюриковичами. Особливо якщо говорити про всіх представників роду Кірдеїв, що розділилися на галицьку, подільську і волинсько-холмську лінії. Серед них у XV столітті бачимо професійних воєначальників і королівських намісників Руського і Подільського воеводства Корони Польської — подільського воеводу, старост, підстоліїв,

¹⁶ *Haisig M.* Herb Kierdeja w świetle zabytków sfragistyki średniowiecznej // *Miesięcznik Heraldyczny*. — 1936. — R. 15. — S. 121–122.

¹⁷ *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. — С. 141–142.

¹⁸ *Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства... — С. 95.

¹⁹ Про перших носіїв герба Кірдей див.: *Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства... — С. 92–95.

²⁰ Наразі залишаємо поза дискусією персону Васька Кердеєвича (зг. 1366 р.) та використання родового герба у вигляді хвилястої літери «М» під стовпом із кулькою вгорі у зв'язку з фігурою Кірдея, який отримав герб «три лілії» від короля Людовіка Анжуйського (*Однороженко О.* Родова геральдика Руського королівства... — С. 95; *Putaski K.* Rod Kirdejów podolskich. Monografia historyczno-genealogiczna // *Szkice i poszukiwania historyczne*. Ser. 3. — Kraków, 1906. — S. 172).

підкоморіїв, каштелянів — потужний урядницький клан підданих польського короля²¹.

Ще вищого становища представники роду досягли як піддані великого князя литовського²². Тому називати Олізара Шиловича, правнука Кірдея²³, місцевим волинським зем'янином, як це робив Оскар Галецький²⁴, дещо некоректно. Хоча саме так, уніфіковано, він зазначений у привілеї Казимира 1450 року: «наш (Казимира. — *В. П.*) землянин луцкий»²⁵. Також не можемо зараховувати його й до нащадків галицько-волинського боярства, як це було подано у праці проф. Наталі Яковенко²⁶. Кірдеєвичі у першому і другому поколіннях — це радше криптоординці, які звикли почуватися володарями на підкорених руських землях. Інакше чим пояснити такий високий злет Кірдеєвичів у руських землях Корони й Великого князівства Литовського, як не походженням та визнанням цього походження з боку литовсько-руського панства? А як ще вони могли отримати в отчину, тобто із правом успадкування, чималі як на той час земельні наділи, які в сукупності не поступалися князівським? Тільки високе походження відкривало їм двері до численних земельних надань, великокнязівських урядів і шлюбного партнерства з місцевими князями.

Становище Олізара Шиловича. Оскар Галецький доводить, що Олізар Шилович до і після смерті Свидригайла (1452) тримався антилитовської (пропольської) позиції. Це ще більше інтригує в постаті першого маршала Волинської землі. Знов-таки постає запитання: чому ж йому надали цей уряд, а ще раніше (1461) — уряд володимирського старости? Кірдеєвичі в ході династичної війни за руську спадщину між Свидригайлом і Жигимонтом Кейстутовичем у 1432–1438 роках воювали як на боці Корони й Литви, так і на боці Свидригайла, що вимагає окремого дослідження. Олізар Шилович був серед тих, кого литовська влада намагалася перетягнути на свій бік, прагнучи втримати Волинь після смерті Свидригайла і надаючи та підтверджуючи великі земельні пожалування²⁷. Зокрема, у Литовську метрику було вписано привілей Казимира, за яким Олізар Шилович напередодні смерті

²¹ Urzędnicy województwa podolskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. Kazimierz Przyboś. — Kraków, 1994. — S. 183.

²² Яковенко Н. Українська шляхта... — С. 140–145.

²³ Маєтки Олізара Шиловича називалися у документах «прадедина, дедина и отчизна», зокрема Любче в Луцькому повіті (Arch. Sang. — Т. I. — S. 241 (№ 138) (1487)), тобто починаючи від прадіда, яким і міг бути «Мурза-Кірдей хан».

²⁴ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły... — S. 268.

²⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498) Užrašymų knyga 3. Parengė Lina Anužytė ir Algirdas Baliulis. — Vilnius, 1998. — P. 58.

²⁶ Йдеться про волинське відгалуження Кірдеєвичів, які «пов'язували своє походження з галицьким боярином-рицарем Кірдеєм...» (Яковенко Н. Українська шляхта... — С. 140).

²⁷ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły... — S. 164.

Свидригайла підтвердив права на свої отчинні землі («прадедину, дедину и отчизну»²⁸) — Серники, Любче, Горохів, Губин, Марковичі із присілками Підлісці й Доросин; маєток Поворско було вислужено у Свидригайла²⁹. Крім цих маєтків, серед володінь Шиловича згадується Здолбиця: «записал ей (дружині. — *В. П.*) имени свои на имя Здолбицу с приселком Єлинском, Кунином и иншими приселки, а Любчо...»³⁰. Батько Олізара Гаврило Шило, як і сам Олізар, належав до двірського кола Свидригайла, за що й отримував вислуги. Тут також бачимо чимало представників волинських Кірдеєвичів. Зокрема, важливо зауважити, що останнім земським маршалком Свидригайла був Петрашко Кірдеєвич («пань Петрашко Мьльський, маршалок земский»), присутній на луцькому з'їзді у грудні 1451 року, де Шилович був відсутній. На цьому з'їзді зібралася князівська рада Свидригайла: князі Чарторийські, Четвертинські, Сангушки, пани Ольшаницькі, Рязановичі, Калениковичі, Мильські, Волотовичі, Гулевичі та інші. Було вирішено залишатися у складі Великого князівства Литовського, про що у січні 1452 року повідомили з'їзд литовських панів у Вільні. На думку Галецького, відсутність Олізара Шиловича засвідчила його опозицію до рішення князівської ради Свидригайла³¹.

Шиловича було залучено до волинської аристократичної та управлінської еліти завдяки не лише своєму походженню, а й родинним зв'язкам. Його дружиною була дочка відомого воєводи Юрші Федька, яку помилково, а радше з огляду на її перший шлюб, названою княгинею³². Він також був родичем луцького старости Немирі Резановича: першим чоловіком його пасербиці, доньки невідомого на ім'я князя, став син старости (удруге вона вийшла заміж за одного із князів Несвіцьких³³). Олізар Шилович був першим волинським можновладцем, який отримав луцьке староство після ліквідації Волинського удільного князівства в 1452 році, на що свого часу звернув увагу Галецький³⁴. Однак Шилович помер ще за життя Казимира — в 1486-му.

²⁸ Так спадщина Шиловича називається у дарчому акті його вдови Федьки, що засвідчує її походження від прадіда (Arch. Sang. — Т. I. — S. 240 (№ 138) (1487), S. 242 (№ 139) (1488)).

²⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3. (1440–1498). — P. 58–59 («...а Поворско, што выслужил у стрыйка нашого (Казимира Ягайловича. — *В. П.*), у князя Швитригайла, у Мелницькой волости»). За іншим скороченим записом цього привілею, Шилович у Свидригайла вислужив «три чоловіки» (Там само. — С. 60).

³⁰ Arch. Sang. — Т. I. — S. 240 (№ 138) (1487).

³¹ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły... — S. 173; Архив Юго-Западной России. — К., 1907. — Ч. 8. — Т. 4. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XVI–XVIII ст. / Под ред. М. Владимировского-Буданова. — С. 60–61.

³² Arch. Sang. — Т. I. — S. 240 (№ 138) (1487); Акты относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1846. — Т. I. — № 84. — С. 104. Дочка Федьки зветься в акті княгинею Марією, дочкою князя Семена Ровенського. (Arch. Sang. — Т. I. — S. 242 (№ 139) (1488)).

³³ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły... — S. 136.

³⁴ Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły... — S. 223, 268.

Після нього луцьке старство знову посів, хоч і ненадовго, представник литовського панства Петро Янович Монтигердович (1486–1489)³⁵.

Початковий період існування уряду маршалка Волинської землі й зосередження місцевої влади в руках Олізара Шилевича збігається із правлінням Казимира Ягайловича (а відтак і умовним кінцем середньовіччя) та перебуванням луцького старства в руках литовського панства. Поєднання уряду маршалка з урядом володимирського старости в особі авторитетного представника волинського панства й нащадка ординської аристократії Олізара Шилевича, на нашу думку, слід розглядати в контексті створення механізму регіонального управління на Волині після ліквідації Волинського удільного князівства (1452). Уряд маршалка постав як виразно військовий і став чинником децентралізації влади луцького старости на Волині (у різні роки це були представники литовського панства Михайло Монтовтович, Петро Янович Монтигердович, почасти киянин Іван Ходкевич).

³⁵ Про уряд маршалка Волинської землі (1463–1608) детальніше йтиметься у статті, що готується до публікації.

Володимир Собчук

Ровенська волость: формування, склад і власники (до середини XVI століття)

Накопичення князівськими і шляхетськими родами України маєтків, яке призвело до появи найбільших у ранньомодерній Європі магнатських латифундій, є одним із найменш вивчених аспектів української історії. Вітчизняні вчені, узявшись за дослідження цієї частини еліти аж наприкінці XX століття, поки що мало цікавляться проблематикою, пов'язаною з маєтками. Між тим чільне місце в суспільній ієрархії ранньомодерного часу забезпечувало передусім володіння землею і підданими.

Володіння великих землевласників склалися із різних за розміром волостей, які завдяки природним перешкодам, консерватизму аграрного суспільства та господарській доцільності, зумовленій шляхами сполучення і тяжінням поселень до центрів економічного життя, могли функціонувати тривалий час. Одним із таких комплексів була волость з адміністративно-господарським осередком у замку Рівне. Заснована в останній третині XV століття князями Збараськими, за кілька десятиліть вона опинилася в Острозьких і залишалася у них понад сто років.

У латифундіях володарів Острога на Волині склалося 20 волостей. Основою двох (Острозької і Дубенської) були маєтки, які належали їм щонайменше з кінця XIV століття. Десять (Полонська, Здовбицька, Красилівська, Костянтинівська, Базалійська, Остропольська, Любартівська, Звягельська, Степанська й Дорогобузька) походили з вислуг Костянтина Івановича Острозького кінця XV — початку XVI століття. Чотири (Колоденська, Чернихівська, Сульжинська й Ровенська) охоплювали землі, набуті завдяки матримоніальним зв'язкам князя, і ще стільки ж (Сатіївська, Берездівська, Суразька й Лабунська) базувалися на володіннях, придбаних в інших землевласників. За реєстром подимного 1629 року, Ровенська волость нараховувала 34 поселення (із них три міста) і 2187 димів¹, де проживало 13 тисяч осіб (2 % населення Волинського воєводства). За кількістю підданих цей комплекс посідав

¹ *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. — К., 1930. — С. 44–45.

у володіннях, що лишилися після Острозьких, п'яте місце, поступаючись Острозькій, Степанській, Полонській і Дубенській волостям.

Формування волості розпочав князь Семен Васильович Колоденський, онук подільського старости Федька Несвідського², активного учасника литовсько-польської боротьби 30-х років XV століття за українські землі. Вперше, 22 грудня 1461 року, він згадується як князь Несвізький³. У листі від 9 липня 1463-го про поділ батькової спадщини, за яким отримав у родовому Збараському повіті замок Колоден із двома десятками сіл, фігурує вже як «отчич и дедич Збаразский»⁴. Посмертно ж родичі називали його князем Колоденським⁵, і це дає підстави вважати, що вказане оборонне поселення було його резиденцією. Деякий час Семен Васильович був кременецьким намісником: у двох документах кінця 70-х — початку 80-х років XV століття він згаданий із відповідним титулом⁶. 2 червня 1478 року князь ділив із родичами спадщину брата⁷, а 1 квітня 1481-го овдовіла дружина і зять завершили суперечку з одним із племінників за його власні володіння⁸.

У волость із центром у Рівному злилися шість складових різного походження. П'ять (службове село Рівне, дві групи маєтків князів Несвідських/Збараських у Луцькому повіті та дві групи сіл шляхетського роду Дчус⁹) зібрав Семен Васильович, а одну (частину спадщини луцького старости й маршалка Волинської землі Олізара Шиловича) — його вдова.

² В історичних джерелах староукраїнською мовою прізвище трапляється у формах із кореневими -з-, -д- й -ч-. Юзеф Вольф, який виводив його від назви волинського села Несвіч, наголошував на правильності останньої (*Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku.* — Warszawa, 1895. — S. 275). Ми надаємо перевагу другій як найуживанішій у писемних пам'ятках, але зберігаємо й інші (там, де їх використано).

³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. nakładem właściciela pod kier. Z. L. Radziwińskiego przy współudziale P. Skobielskiego i B. Gorczaka. — Lwów, 1887. — T. 1: 1366–1506 (далі: AS. — Т. 1). — S. 53–54. Обґрунтування дати див.: Ibid. — S. 161.

⁴ Ibid. — S. 54–55.

⁵ Ibid. — S. 79 (1481); Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Perg. 7380 (1482).

⁶ Один із них — нереалізована угода з племінниками про обмін маєтків (Архів ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — С. 102–103). Видавець датує цей акт 1473 роком, Юзеф Вольф переносить його на час після поділу братів Михайла й Семена Меншого Збараських (*Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...* — S. 552–553). Насправді ж він міг з'явитися після дільного листа 1478 року, де Семен Васильович фігурує ще без титулу намісника, але до 1 квітня 1481 року, коли він помер. Інше джерело — лист луцького старости Івана Ходковича королю зі згадкою про кременецького старосту (Архів ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — С. 20). Видавець датує його в межах 1475–1483 років. Указаний у листі 6-й індикт припадає на 1472–1473 і 1487–1488 роки вересневого літочислення, але жоден із них з огляду на викладене не підходить.

⁷ AS. — Т. 1. — S. 75–76.

⁸ Ibid. — S. 79–80. Обґрунтування дати див.: Ibid. — S. 162.

⁹ У писемних пам'ятках XV–XVI століть староукраїнською мовою це прізвище трапляється у кільканадцяти варіантах, найуживанішим із яких є «Дчуса».

Село Рівне уперше згадане 5 травня 1434 року в листі Свидригайла слугі Єсифу Чусі на розташований у Луцькому повіті маєток Басово, де експонент забороняє реципієнту посягати на княжих конюхів і конокормців Дичків «на Ровномь»¹⁰. Деякий час Рівне разом із присілком Городище держав якийсь Масько, що міг бути одним із тих самих Дичків¹¹, далі Казимир надав цей маєток «до великого князя воли» Олешку Мжачичу¹². Повернувши собі перше з поселень, родина колишніх конюхів поквапилася збути його: 22 грудня 1461 року Івашко Васильович Дичко продав двір і Рівне з присілками за 300 кіп широких грошів чеської лічби Семенові Несвізькому¹³. Після смерті князя це надбання залишилося його вдові.

Родові володіння Несвідських у Луцькому повіті в 60-х роках XV століття склалися із двох груп поселень у нижній частині річки Устя. Одну з них, за згаданим дільчим листом 1463 року, становили двори Двірець і Городок та села Караєвичі, Обарів, Тинне і Студеняківці¹⁴. У документах, що з'явилися трохи пізніше, фігурують невідомі раніше присілки двору Городок під назвами Климентів і Бегонь¹⁵ та села Добринь¹⁶ і Ставок¹⁷ — загалом 10 поселень. Старший зі Збараських, Василь Васильович, отримав тут село Студеняківці, середній, Семен Васильович, — Двірець, а молодший, Солтан Васильович, чия частка у родовому повіті на півдні Волині була найменшою, — Городок та села Караєвичі, Обарів і Тинне¹⁸. Після поділу Солтан Збараський покинув свою частину на братів і подався до Москви, а повернувшись додому, невдовзі помер. За заповітом, складеним 3 жовтня 1472 року, він залишив маєтки братам, записавши тільки на Городку та його присілках Климентів і Бегонь 200 кіп грошів на церкву, на поселеннях Добринь і Караєвичі 50 кіп слугі Роману, а на селі Обарів 30 кіп слугі Омеляну¹⁹.

¹⁰ AS. — Т. 1. — С. 30. Уточнення дати див.: Ibid. — С. 158–159.

¹¹ Lietuvos Metrika. — Vilnius, 1998. — Кн. Nr. 3: (1440–1498); Užrašymų kn. 3 / parengė L. Anuzyte ir A. Baliulis. — P. 63.

¹² Ibid.

¹³ AS. — Т. 1. — С. 53–54. Обґрунтування дати див.: Ibid. — С. 161.

¹⁴ Ibid. — С. 55.

¹⁵ Российский государственный архив древних актов (далі: РГАДА). — Ф. 389 (Литовская метрика). — Оп. 1. — Кн. 196. — Л. 233–234. На розташування поселення Климентів указує урочище Клем'янтів на лівому березі р. Устя вище села Городок (*Kołomyj P. Nazwy topograficzne zebrane we wsi Gródek pow. rówieńskiego // Rocznik Wołyński. — Równe, 1931. — Т. 2. — С. 492. — Nr 96*).

¹⁶ AS. — Т. 1. — С. 75–76. На розташування поселення Добринь указує урочище на правому березі р. Устя нижче села Городок, яке в мешканців села Городок у 30-х роках XX століття мало назву Караєщина, а села Караєвичі — Добринь (*Kołomyj P. Nazwy topograficzne... — С. 490. — Nr 64*).

¹⁷ AS. — Т. 1. — С. 120–121. Обґрунтування дати див.: Ibid. — С. 164–165.

¹⁸ Ibid. — С. 54–55.

¹⁹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Кн. 195. — Л. 233.

Після загибелі Василя Збараського (1474) його син Михайло звинуватив дядька Семена в нехтуванні вчиненим із його батьком поділом спадщини Солтана. Той відповів, що не ділився із братом, а «такъ держали тоую дѣлницю осподарськоѣ воли и пожитки собѣ имѣли на полы». Розглянувши цю суперечку, 4 липня 1475 року князь Олександр Сангушкович, луцький староста Михайло Монтовтович та маршалок Волинської землі й володимирський староста Олізар Шилович привели сторони до угоди, за якою вся спадщина Солтана Збараського в Луцькому повіті відійшла Семену Васильовичу²⁰. Під час поділу, здійсненого між 4 липня і 31 серпня за участю тих самих суддів і луцького владики Олексія, Семенові віддали й сільце Студеняківці, яке 1463 року перепало старшому брату Василю²¹. 2 червня 1478-го «приказаньемъ» монарха Збараські ще раз поділили володіння: Семен знову отримав Городок (із присілками й селищами Бегонь, Караєвичі, Добринь, Климентів та Обарів), а Студеняківці залишилися дітям Василя²².

Перед смертю князь Колоденський записав свою частину братової спадщини племіннику, та його вдова й зять 1 квітня 1481 року уклали з Михайлом Васильовичем угоду. За її умовами, він задовольнився тим, що лежало у Збараському повіті, а Городок з усім належним до нього в Луцькому повіті відступив дядьковій дочці Настасії Семенівні²³, дружині князя Семена Гольшанського. 18 січня 1489 року вона подарувала ці землі чоловікові²⁴. По смерті Гольшанського (1505) княгиня віддала Городок разом із присілками Обарів і Лобківщина Києво-Печерському монастирю. 6 березня 1516 року її дочка Тетяна й зять Костянтин Острозький остаточно відмовилися від маєтку на користь церкви²⁵. Двірець, що становив власну частину князя Колоденського в родових володіннях у Луцькому повіті, залишився, мабуть, його вдові.

Із володінь Дчус у волості Рівного опинилися родовий Квасилів і вислуга Басово. На характер першого маєтку виразно натякає лист холмського каштеляна Ванька Кирдійовича князю Збараському / Колоденському, де він називає себе сином Джуси з Квасилова і саме із цього села починає перелік поселень, які продає²⁶. 5 травня 1434 року Свидригайло надав «имѣнья у Луцкомъ повѣте Басово со всеми селы и приселки и з волостью» в сумі 300

²⁰ AS. — Т. 1. — С. 69–70. Обґрунтування дати див.: Ibid. — С. 161–162.

²¹ Ibid. — С. 71. Обґрунтування дати див.: Ibid. — С. 162.

²² Ibid. — С. 75–76. Видавці листа вважали це проектом, адже не виявили на пергаменті ознак печатки. Та коли це й так, угода була реалізована. Село Тинне тут пропущене.

²³ Ibid. — С. 79–80, 162.

²⁴ Ibid. — С. 89.

²⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. — СПб., 1848. — Т. 2. — С. 119–120.

²⁶ AS. — Т. 1. — С. 64–65. Патронім експонента в публікації у формі «Скердѣвич». Вислуга походила з волості Басово, що складалася з двох просторово розірваних частин, одну з яких становили однойменний двір і суміжні з ним поселення в басейні річки Устя, а другу — маєток Ляхово на річці Кутянці на межі Луцького повіту з Кременецьким.

кіп широких грошів своєму слугі Єсифу Чусі із застереженням не посягати на княжих конюхів і конокормців Костковичів у самому Басовім, Дичків на Рівному та Гиричів у Ляховім), залишивши собі право сплатити реципієнту чи його спадкоємцям указану суму й повернути ці володіння²⁷. Виклопотавши, мабуть, пізніше підтвердження на вічність, Чуса прибрав до рук і Ляхово. Після його смерті маєток успадкували Ванько Кирдійович та Олехно Юрійович Чжуса, вочевидь брат і племінник.

4 липня 1470 року Ванько Кирдійович продав «отчизну свою и дѣдину свою» в Луцькому повіті в складі поселень Квасилів, Корнино, Колодне, Бережани, Басое, Став, Славне, Растів, Ляхово, Почапи й Новгородчичі за 1000 кіп широких грошів чеської монети князю Семену Збараському²⁸. Наштовхнувшись, очевидно, на спротив братового сина Олехна, 5 серпня 1470 року він уклав із ним угоду про поділ земель. За її умовами першому відійшли села Квасилів, Басів Кут, Бережани, Колодне, Корнино, Славне, Бакowo й Ростово, а другому — Бачаниця, Тесово, Сіяний Гай і Садки в масиві погоринських володінь Кирдійовичів та Ляхово, Новгородчичі, Волоктовичі й Почапці на берегах Кутянки²⁹. З появою цього акта покупцю довелося відмовитися від сіл на Кутянці. Після смерті Семена Васильовича маєтки, придбані у Ванька із Квасилова, залишилися його вдові. Судячи з того, що та потім передала Квасилів на вічність Дорогобузькому монастирю³⁰, вона отримала їх у власність.

Другу групу володінь Несвідських у Луцькому повіті становили село Забороль, два поселення під назвою Житин і дворище якогось Перушовича,

²⁷ Ibid. — S. 30. Обґрунтування дати див.: Ibid. — S. 158–159. Видавець трактує слово «Костковичі» як назву поселення, яке ототожнює з містечком Костопіль (Ibid. — S. 187).

²⁸ Ibid. — S. 64–65. Судячи з географічного розташування та групування в тексті, три із цих поселень (Корнино, Колодне й Бережани) мали бути присілками Квасилова.

²⁹ Українські грамоти XV ст. / Підгот. тексту, вступ. ст. і комент. В. М. Русанівського. — К., 1965. — С. 67–68. Датування угоди в опублікованому тут тексті (він дійшов до нас у луцькій гродській книзі в записі 1621 року) 1478 роком не збігається з указаним у ній 3-м індіктом (останньому мав би відповідати в цьому випадку 1470 рік). Восени 1472 року займаний експонентом листа уряд холмського каштеляна належав уже іншій особі (Urządniczy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / Pod red. A. Gąsiorowskiego. — Kórnik, 1992. — Т. 3: Ziemie ruskie. — Zesz. 2: Urządniczy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. H. Gmiterek. — S. 152. — Nr 1091). Присутність королівського писаря Васька Любича натякає на те, що угоду укладали під час перебування монарха у Львові. За даними Сулковської-Курасьової, Казимир був тут 3–23 серпня 1470 року (*Сулковска-Курасева И. Итинерарий Казимира Ягеллона (состояние подготовки) // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. тр. — М., 1989. — Вып. 2. — С. 304*). Відтак надаємо перевагу дати за індіктом. Під час запису листа в актову книгу рік випадково могли доповнити кириличною цифрою 8.

³⁰ Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (далі: BUW). — Rps 425. — S. 354. 20 грудня 1514 року монарх надав маєток Дорогобуж із монастирем та селами при ньому князю Костянтину Острозькому (Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka. — Lwów, 1890. — Т. 3: 1432–1534 (далі: AS. — Т. 3). — S. 120–122).

відомі з листа князя Юрія Федьковича Несвіцького своїй дружині на віно, складеного близько 1467 року³¹. Отримавши цю частину спадщини діда, князь Колоденський залишив її дочці. 18 січня 1489-го Настасія Семенівна віддала двір Забороль чоловікові³². Однією зі складових маєтку мало бути суміжне поселення Козлин, яке князь Гольшанський розмежував із селами Забороль і Житин³³ та надав на умовах служби своєму маршалкові Грицьку Даниловичу³⁴. По смерті Семена Юрійовича ці володіння залишилися, очевидно, у дружини, а із заміжжям дочки потрапили до князя Острозького.

Після смерті князя Колоденського формування волості продовжила його вдова Марія — дочка Михайла й Федьки Степанських³⁵ і онука пана Юрші, у 30-х роках XV століття сподвижника Свидригайла в боротьбі за литовський престол³⁶. Спочатку князівна Степанська вийшла заміж за сина луцького старости Немири Рязановича Якова-Войну³⁷, а коли той десь на початку 60-х років XV століття помер³⁸, за Семена Васильовича³⁹. Проживши із другим чоловіком близько 20 років, Марія Михайлівна наступні понад 30 сиділа «на вдовиному стільці», тримаючи більшість володінь князя Колоденського. Це засвідчує лист львівського старости Станіслава з Ходча 1502 року великому князю литовському Олександру із проханням веліти князю Гольшанському як луцькому старості стримувати людей своєї тещі з Чернихова, Колодного й Рівного від порушень кордону з Польським королівством⁴⁰.

Домігшись від князя Михайла Збараського відмови від спадщини Солтана Збараського в Луцькому повіті, Марія Михайлівна відступила її дочці⁴¹, а собі згодом придбала маєток Студеняківці, що складався із головного села і присілка. За дільчим листом племінників чоловіка, датованим 2 квітня

³¹ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Кн. 196. — Л. 224.

³² AS. — Т. 1. — S. 89.

³³ *Stecki T. J. Z boru i stepu: Obrazy i pamiątki.* — Kraków, 1888. — S. 110 (згадка про лист князя).

³⁴ BUW. — Rps 425. — S. 356.

³⁵ У звіті возного про доставку Острозьким листа із претензіями Збараських на начебто заставлений свого часу князем Колоденським своїй дружині маєток Івачів, складеному через 70 років після смерті останньої, вона фігурує як княгиня Марія Михайлівна Степанська (Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 22. — Оп. 1. — Кн. 9. — Арк. 84-зв.—85-зв.).

³⁶ *Kuczyński S. M. Jursza // Polski Słownik Biograficzny.* — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1964–1965. — Т. 11. — S. 347.

³⁷ Архив ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — С. 27–29.

³⁸ Восстанне Яцько Немирович згаданий живим 1461 року (*Там же.* — С. 154).

³⁹ *Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy...* — S. 607.

⁴⁰ *Akta Aleksandra króla polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego itd. (1501–1506) / Wyd. F. Papée.* — Kraków, 1927. — S. 175.

⁴¹ AS. — Т. 1. — S. 79–80. Обґрунтування дати див.: *Ibid.* — S. 162.

1481 року, це поселення перепало Федору Васильовичу⁴², засновникові роду Порицьких, та він не зміг його втримати. 9 серпня 1485 року князь видав лист про те, що заборгував своїй дядині княгині Марії 1000 кіп грошів та заклав села Студенка і Ставок з умовою віддати, «коли будет сила», цей борг із компенсацією затрат кредиторки й повернути собі поселення⁴³, але йому це не вдалося.

Залишені чоловіком маєтки Марія Михайлівна розширила також частиною спадщини маршалка Волинської землі і луцького старости Олізара Шиловича, свого вітчима⁴⁴. Під час перебування в Луцьку восени 1487 року великого князя Казимира мати княгині виклопотала собі два листи. В одному, від 11 листопада, йшлося про те, що другий чоловік залишив їй «прадедину и дедину и отчизну свою влостною» із правом «по свомъ животе тые имена отдати тому, кому хочет». Вона ж відступила два маєтки (Здовбицю з Глинськом, Кунином та іншими присілками і Горохів із присілком) монархові, а на третій — Любчо з присілками — отримала звільнення від воловщини й дозвіл передати його «прирожоным своим, кому бы она хотела»⁴⁵. За іншим листом, 18 листопада, монарх дозволив пані Федьці віддати на вічність Хоцень із присілками своїй дочці Марії, записаний їй самим Олізаром Шиловичем⁴⁶. 17 липня наступного року в присутності дочки Федька записала Любчо із присілками Доросин, Друзьк, Залісці й Козин Острів «в отчизну

⁴² РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Кн. 192. — Л. 12–13.

⁴³ AS. — Т. 1. — S. 120–121. Лист датований 3-м індиктом. На думку видавця, він з'явився 1500 року (Ibid. — S. 164–165), та дані інших джерел про путивльського намісника Митка Голенку, вінницького намісника Кміту Олександровича й господарського дворянина Семена Полозовича, що були свідками, дають підстави перенести його на 1485 рік. 27 липня 1486 року, через рік після нашої дати, згадується путивльський намісник Митко Олександрович, очевидно, той самий свідок (Lietuvos Metrika. — Vilnius, 2004. — Кн. Nr. 4: (1479–1491); Užrašymų kn. 4 / Parengė L. Anužytė. — P. 42. — Nr. 6). Натомість під час захоплення московськими військами Путивля 6 серпня 1500 року, за три дні до дати видавця, тамтешнім намісником був князь Богдан Глинський (Wolff J. Kniazowie litewsko-rusczy... — S. 87). Другий зі свідків фігурує як вінницький намісник 7 серпня 1488 року (LM. — Кн. Nr. 4. — P. 67. — Nr. 16.6), 2 червня 1489 року займає вже аналогічний путивльський (Ibid. — P. 82. — Nr. 23.3), а 1495 року — черкаський уряд (Lietuvos Metrika. — Vilnius, 2007. — Кн. Nr. 6: (1494–1506); Užrašymų kn. 6 / Parengė A. Baliulis. — P. 110. — Nr. 106; 114. — Nr. 121). У квітні 1498 року вінницьким (а також брацлавським і звенигородським) намісником був уже князь Костянтин Острозький (Ibid. — P. 175–176. — Nr. 261). Третій свідок у 1494–1499 роках був уже київським ключником (Ibid. — P. 140. — Nr. 181; 237, Nr. 376; 242, Nr. 388; 245, Nr. 395; 343, Nr. 392), а в листі він усього лише дворянин. Лист складений «у Черлеховъ», якому відповідає, найімовірніше, поселення Чернихів — один з осередків спадщини князя Колоденського.

⁴⁴ У заповіті зятя початку 60-х років XV століття згадана як Федька Олізарова (Архів ЮЗР. — Ч. 8. — Т. 4. — С. 27–29), у листі 1488 року — як «пани Федка, пана Юршина дочка, пана Олізара Шиловича, маршалка Волинское земли, старосты луцкого, жона» (AS. — Т. 1. — S. 141).

⁴⁵ Ibid. — S. 140–141. Рік візантійської ери не узгоджений з індиктом (див. прим. до цього акту: Ibid. — S. 165). В іншому виданні акт датований 1486 роком (Архів ЮЗР. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 36–38). Замість «з Глинськом» у публікації помилково «з Єлинськом».

⁴⁶ AS. — Т. 1. — S. 87. Обґрунтування дати див.: Ibid. — S. 163.

вечно и непорушно» синові своєї сестри князю Богдану Васильовичу⁴⁷, а Хочень залишився Марії Михайлівні.

Деякі з поселень здовбицько-глинського комплексу Олізар Шилович пороздавав свого часу слугам, зокрема село Богдашів — боярину Покотилу, а Кунин — зем'янинові Олізару Трісці. Покотили згодом проміняли своє надбання Петру Олехновичу, а той 29 липня 1491 року продав його за 20 кіп широких грошів чеської лічби на вічність Марії Михайлівні⁴⁸. Але княгиня не втримала поселення. 10 червня 1496 року великий князь Олександр надав маєтки Здовбиця і Глинськ Костянтину Острозькому⁴⁹, який 30 вересня 1497-го отримав ще один привілей. У ньому, крім дворів, були перераховані села, зокрема Богдашів і Кунин⁵⁰. 26 квітня 1498 року на клопотання князя монарх повернув йому Кунин, компенсувавши Трісці його втрату двома дворищами⁵¹. Володар Острога поскаржився також, що глинська боярину Покотилова без дозволу монарха проміняла його кухмістру, олітському й немойтському наміснику Петру Олехновичу, свій маєток Богдашово. Той же без дозволу продав його княгині Ровенській і 14 червня 1499 року отримав лист із наказом Марії Михайлівні забрати свої гроші й віддати придбаний маєток⁵². Наприкінці 1507-го князь отримав від монарха підтвердження на маєтки Здовбиця, Глинськ та Богдашів⁵³, остаточно закріпивши їх за собою.

По смерті чоловіка Марія Михайлівна перебралася до Рівного, тому фігурує в історичних джерелах як княгиня Ровенська⁵⁴. Перетворенню поселення на її резиденцію передувало, очевидно, будівництво в ньому оборонних споруд. 1496 року луцький і володимирський старости князь Семен Гольшанський і пан Василь Хребтович та князь Костянтин Острозький боронилися «в градъ Ровном» від Перекопської орди⁵⁵. 21 грудня 1500 року великий князь Олександр надав привілей на щорічний ярмарок у Рівному на день Симеона Літопровідця⁵⁶.

На початку XVI століття княгиня Ровенська зіткнулася із претензіями Ігната, Богдана й Івашка Джусичів (імовірно, дітей Олехна Юрійовича). Під час зупинки Сигізмунда в Мельнику дорогою із Вільна до Кракова вони скаржилися, що Марія Михайлівна безпідставно володіє їхньою «близь-

⁴⁷ Ibid. — S. 142.

⁴⁸ Ibid. — S. 93.

⁴⁹ LM. — Кн. Nr. 6. — P. 126.

⁵⁰ AS. — Т. 1. — S. 113–114.

⁵¹ LM. — Кн. Nr. 6. — P. 175–176.

⁵² AS. — Т. 1. — S. 145. Обґрунтування дати див.: Ibid. — S. 165.

⁵³ AS. — Т. 3. — S. 53.

⁵⁴ AS. — Т. 1. — S. 142; Akta Aleksandra króla polskiego... — S. 175.

⁵⁵ Волынская краткая летопись // ПСРЛ. — М., 1980. — Т. 35. — С. 123.

⁵⁶ Stecki T. J. Z bogu i steru... — S. 4 (згадка про привілей). За юліанським календарем день Симеона Літопровідця припадає на 1 вересня.

кістю» — маєтками Квасилів, Корнино, Колодне, Бережани, Басое, Став, Славне й Растів. Княгиня пред'явила лист Ванька з Квасилова й заявила, що її чоловік тримав ці маєтки до шлюбу з нею та 20 років разом із нею і вона тримала їх 30 років після його смерті, «а впоминая от отца тых Джусичов, ани от самых их никоторого не слыхала». Не спромігшись довести свої права, Джусичі попросили перенести розгляд справи. 11 липня 1507 року король виніс остаточний вирок, за яким залишив княгині спірні поселення⁵⁷.

Після смерті Марії Михайлівни, якій судилося пережити і чоловіка, і дочку, маєтки успадкувала онука Тетяна, і вони потрапили до рук її чоловіка. 1 травня 1518 року Костянтин Острозький отримав у Кракові привілей на ярмарки в шести своїх маєтках, зокрема й у Рівному⁵⁸, а через три дні — підтвердження на всі володіння, що лишилися після Семена Колоденського й Марії Ровенської. У перелік увійшли Двірець, замок Рівне із селами Корнино, Колодно, Бережани, Басово, Славне, Арестів, Хоцен, Бегонь, Караєвичі, Добринь, Климентів, Забороль, два Житини, Кустин, Першкове поле, Студенка і Ставок, а також подарований Києво-Печерському монастирю двір Городок із селами Обарів і Лобківщина та село Квасилів, записане на вічність монастирю в Дорогобужі⁵⁹. Прибравши волость до своїх рук, князь Острозький міг поповнити її деякими суміжними поселеннями, що походили зі спадщини князя Колоденського, зокрема двором Забороль із двома селами під назвою Житин. Село Квасилів залишилося в ченців Дорогобузького монастиря⁶⁰.

Після смерті Костянтина Івановича (близько 15 серпня 1530 року) комплекс маєтків із центром у Рівному залишився старшому синові як спадщина його матері. 7 серпня 1539 року Ілля Костянтинович видав в Острозі лист про те, що позичив у своєї дружини Беати з Костельця 6000 кіп грошів і заставив їй на цю суму замок Рівне з містом, дворами та селами з умовою тримати це все до смерті⁶¹. Відповідний пункт був уписаний також у заповіт, датований дев'ятьма днями пізніше⁶². 19 серпня князя не стало⁶³, 23 вересня

⁵⁷ AS. — Т. 3. — S. 43–45.

⁵⁸ Ibid. — S. 163–165.

⁵⁹ Ibid. — S. 166–169.

⁶⁰ За угодою 1574 р. між Василем-Костянтином Острозьким і другим чоловіком Беати з Костельця серадзьким воєводою Ольбрахтом Лаським про довічне користування замками Рівне й Полонне і їхніми волостями Квасилів належав Дорогобузькому монастирю (РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Кн. 4. — Л. 29–32).

⁶¹ Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaaka. — Lwów, 1890. — Т. 4: 1535–1547 (далі: AS. — Т. 4). — S. 204.

⁶² Ibid. — S. 206–209.

⁶³ *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI wieku: Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów polskich.* — Kraków, 1868. — Т. 2. — S. 59.

на клопотання вдови король підтвердив тестамент її чоловіка⁶⁴, а наприкінці року княгиня народила дочку Гальшку.

Передчасна смерть Іллі Костянтиновича спровокувала в родині зяту боротьбу за маєтки. Мачуха покійного княгиня Олександра й молодший брат Василь поставили під сумнів права його вдови й дочки на більшість володінь, зокрема й на спадщину князя Колоденського і його дружини. Відтак 3 вересня 1540 року Сигізмунд узяв усі володіння Острозьких у свій секвестр і наказав пред'явити документи для належного вивчення справи⁶⁵. Намісникам замків Беати канцелярія надіслала листи з вимогою дозволити посланцям короля переписати все озброєння і коритися їм до вирішення суперечки⁶⁶. Скасувавши 11 січня 1541 року заповіт Іллі Острозького, монарх залишив його вдові записану чоловіком третину маєтків, а до повноліття дочки — і дві третини його матерізми (третина належала їй за листом на віно) з умовою збору доходів із цих володінь під наглядом своїх представників. Усі спірні маєтки, які Василь Костянтинович вимагав поділити як батькову спадщину, а Беата — віддати їй як володіння покійного чоловіка, за згодою сторін король залишив у секвестрі «до зуполных панов рад». Замок Рівне разом із волостю потрапив у цю частину володінь князів Острозьких⁶⁷.

Наприкінці весни 1541 року призначена монархом комісія під керівництвом маршалка Волинської землі і володимирського старости Федора Сангушковича поділила Острозьких⁶⁸. Та позаяк результат їх не задовольнив, король передав справу на компромісарський суд панів-ради. За вироком 20 грудня 1541 року вдова Іллі за пропозицією суддів поділила спадщину Костянтина Івановича на дві рівні частини, після чого Василь Костянтинович обрав собі бажану половину, а другу залишив їй⁶⁹. Спірні замки, зокрема й Рівне, що лишилися в секвестрі⁷⁰, Сигізмунд передав своїй дружині Боні. Саме тому під час ревізії Луцького замку 1545 року у великому земському мості була занедбана «городня королевои ее млти з Ровного а архимандрита

⁶⁴ AS. — Т. 4. — С. 206–209.

⁶⁵ Lietuvos Metrika. — Vilnius, 2007. — [Kn. Nr. 231]: (1540–1543); 12-oji Teismų bylą kn. / Parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščeviienė, L. Steponavičienė. — P. 43–45; *Соболев Л.* Борьба за наследство кн. К. И. Острожского в 40-е гг. XVI века // *Острогiana в Україні і Європі: Матеріали міжнародного наукового симпозиуму 29–30 червня 2001 р.* — Старокостянтинів, 2001. — С. 35–37.

⁶⁶ AS. — Т. 4. — С. 268.

⁶⁷ LM. — [Kn. Nr. 231]. — P. 58–65.

⁶⁸ AS. — Т. 4. — С. 291–292.

⁶⁹ LM. — [Kn. Nr. 231]. — P. 175–179.

⁷⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 121.

києвського з Обарова а з Городка»⁷¹. Державцем Рівного став князь Василь Іванович Курцевич⁷².

Суперечка за Рівне затяглася на шість років. Остаточний вирок у цій справі виніс Сигізмунд Август 18 жовтня 1546 року, і Ровенський замок із селами зрештою відійшов удові й дочці Іллі Острозького⁷³.

Повернувши Рівне, 18 вересня 1548 року княгиня Острозька заснувала тут костел Успіння Діви Марії і передала йому село Тютковичі⁷⁴, десятину з панських ґрунтів у дворах Забороль і Новий Двір та дві ручки меду із цих поселень. Крім того, під час посту дозволила плебану ловити в замковому ставку чи в «бродниці» рибу, а на Великдень і на Різдво збирати з усіх парафіян по литовському грошу⁷⁵.

Села, які входили до волостей, ділилися на городові, прибутки з яких ішли землевласникові, і боярські. Пізніше поселення першої групи називалися замковими, а другої — зем'янськими⁷⁶. Ровенський комплекс не становив винятку.

На кінець першої половини XVI століття волость об'єднувала близько двох із половиною десятків поселень. Крім замку Рівного й однойменного міста, сюди мали входити двори Басів Кут, Двірець, Забороль і Новий Двір (деякі з них утратили, очевидно, функції господарських осередків і перетворилися на рядові поселення), села і присілки Арестів, Бегонь, Бережани, Добринь, обидва Житини, Караєвичі, Климентів, Колодне, Корнино, Славне, Став, Студянка, Тинне, Тютковичі, Хоцень та урочище Першкове поле. Точніший перелік, де були б ураховані поселення, що виникли після появи використаних нами актів останньої третини XV століття, їх поділ на городові й боярські та інформація про населення і прибутковість, за браком відповідних історичних джерел поки що неможливий.

⁷¹ Литовська Метрика. — К., 2005. — Кн. 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. — С. 152.

⁷² Там само. — С. 122; AS. — Т. 4. — С. 498, 500.

⁷³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Кн. 29. — Л. 27-об.—29-об.

⁷⁴ З листа про заснування костелу відомо, зокрема, що поселення Тютковичі раніше держав боярин Щит Канчадір, який, судячи з імені, міг походити з тюркського середовища (*Stecki T. J. Z boru i stepu...* — S. 47).

⁷⁵ *Stecki T. J. Z boru i stepu...* — S. 47.

⁷⁶ Собчук В. Степанська волость і її власники (до кінця 60-х років XVI ст.) // Наукові записки / Національний ун-т «Острозька академія». Сер. Історичні науки. — Острог, 2011. — Вип. 18. — С. 34–37.

Константин Ерусалимский

**Империя ad hoc и ее враги:
о трудностях интерпретации российских
политических дискурсов XVI — начала XVII века**

1. Имперский статус Российского государства XVI — начала XVII века настолько признан в историографии, что подвергать его сомнению было бы покушением на общее мнение. И все же было бы интересно собрать воедино головоломные проблемы, которые заставляют постоянно вносить коррективы в тезис о сложении империи в Российском (или Русском) государстве в период правления последних потомков Ивана Калиты. Достижения западной историографии в изучении имперской идентичности в России еще раз подытожены в книге «Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней» Доминика Ливена (2000; рус. пер. — 2007)¹. Меня в этом большом нарративе будут интересовать «первые сказки», в которых начат отсчет русского империализма, доведенный до распада СССР. Прежде всего теоретическим основанием для Ливена служит идея империи как могущественного многонационального государства, которое оказывает влияние на международную политику и не обязательно при этом считает себя империей. Отличия между империями при этом настолько значительны, что можно говорить в одном и том же смысле об имперской идентичности России, Великобритании, США, Германии, Японии или Китая. При этом Россия отличается, например, от Британской империи или Российской империи. А тем, что в ней идея империи предшествовала идее нации и что политикой основой для создания многонационального общества в Российской империи служит деспотическое самодержавие, аналогичное византийскому, монгольскому и тюркскому образцам. Главным показателем этой «империи» в России является территориальная экспансия, и прежде всего — на город и постордынские царства (ханства). А началом империи как таковой признаны события середины XVI века — принятие царского титула Иваном Грозным, взятие Казани и Астрахани, открывшие России дорогу в Сибирь. Симптоматика этих перемен, конечно, представлена шире и захватывает идеалы

Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Пер. с англ. А. Козлика, М. Катанова. — М., 2007. Особенно см. гл. 7 на с. 371–413. Первое издание книги Доминика Ливена: *Lieven D.* Empire: the Russian empire and its rivals. — London, 2000. — xxiii+486 p.

«русского народа», «Святой Руси», династической обособленности Москвы от других русских земель и так называемой «симфонии» светской власти и православия.

Из всех этих культурных симптомов у меня не вызывает сомнений третий. Действительно, в отличие от европейских объединительных проектов, «собрание земель» вокруг Москвы не происходило благодаря династическим бракам московских суверенов с великими князьями, а следовательно, никто из боковых родичей московского правящего рода не приблизился к наследованию общерусской власти по матримониальному принципу (примеры наследования прав на Великие княжества Тверское и Рязанское доказывают, что до начала XVI века действовал обратный сценарий — подчинение княжества Москве благодаря браку великого князя с региональными князьями). Впоследствии, а *de facto* уже с 1472 года, московские великие князья и цари допускали брак правящего династа или наследника престола только с представительницами боярских и дворянских нетитулованных фамилий и с иноземками.

Во всем остальном — сплошные трудности, которые Ливен неаккуратно обходит, принося их в жертву своей довольно стройной концепции. Не уверен, что мои собственные выводы во всех позициях более аккуратны, но смею надеяться, что в рассуждениях об имперской идентичности в России XVI–XVII веков трудности будут не затушеваны, а наоборот, проявлены. Собственно, такого идентификата, как «русский народ», вплоть до начала XVII века в Российском государстве не было, а в эпоху Смуты и после нее он использовался лишь для сопоставления «русских» не с другими народами, а с другими религиями, в первую очередь — католиками и их двойниками, в сознании московских книжников, — иудеями. Проникновение в российский лексикон «славенороссийского народа» является одним из результатов третьего южнославянского влияния второй половины XVII века. «Святая Русь» вообще встречается вплоть до 1619 года лишь в четырех источниках: в грекоязычном письме Максима Грека, польско-литовских сочинениях князя Андрея Михайловича Курбского, одной копии послания старца Филофея конца XVI или начала XVII века и песнопениях по случаю возвращения из плена патриарха Филарета. Понятия «Святая Русь» не было во многих контекстах, где оно позднее казалось уместным, зато было в таких, которые далеки от московского идеала империи XVI–XVII веков. Наконец, «симфония властей» — это обозначение того опыта выражения московского византизма, о котором от Владимира Саввы до Бориса Успенского высказано много полемических замечаний, заставляющих нас говорить об особой московской рецепции византийских политических доктрин.

2. Наиболее прямолинейный тезис гласит, что царский статус для великих князей московских этого периода идентичен царскому титулу и является переводом с греч. *basileus* или лат. *imperator*. Это неверно. Лакуна в легитимности империй образовалась в восточных русских землях после па-

дения Византии в 1453 году и непризнания Иваном III царских полномочий (но не царского титула) ордынского хана Ахмата в 1470-е годы. Царей, которым были бы подвластны московские великие князья, больше не было. Переговоры Ивана III с Николаем Поппелем показали, что великий князь в свой господарский титул и его подтверждение права на русские земли «Божьей милостью» вкладывает то значение, которое превращает сам господарский титул в равный императорскому. Анализ московской посольской документации показал, что великокняжеский титул никогда не служил в приказной канцелярии средством для перевода семантически соответствующего ему эрцгерцогского титула. Вряд ли из этого напрямую следует, что московские великие князья считали свой великокняжеский титул равным имперскому. Иначе трудно объяснить, почему борьба за царский титул приняла в России такие острые формы после 1546 года.

Однако формальное соправление великого князя Василия III с лишенным трона венчанным великим князем Дмитрием в 1505–1509 годах может прояснить нежелание Василия после смерти единокровного племянника и до конца своей собственной жизни в декабре 1533 года инициировать вопрос о своем венчании на трон. Этот вопрос был решен иначе: после подчинения Пскова царский титул применительно к Василию III вошел в обиход и появился на монетах, в летописях, церковной письменности и т. д. Также важную роль сыграла популяризация грамоты Максимилиана I от 4 августа 1514 года, в которой Василий III удостоился титула «Kaiser», а позднее — факт использования в турецкой грамоте 1546 года понятия «малик» по отношению к великому князю Ивану IV. Оба раза перевод (опровергаемый Сигизмундом фон Герберштейном в первом случае и не поддержанный позднее османами во втором) воспринимался как признание искомого статуса. Венчание на великое княжение было дискредитировано придворной борьбой 1498–1505 годов. Напомню, что внук Ивана III и Марии Борисовны Тверской Дмитрий Иванович был венчан по византийскому цесарскому чину. И это дополняло положение двух великих князей полной аналогией их великокняжеских титулов сразу двум византийским имперским титулам — царскому и цесарскому. Впрочем, зная о борьбе между потомками Ивана III от первого и от второго брака, мы вряд ли отдадим предпочтение интерпретациям, подчеркивающим сакрализацию московской власти за счет венчания на великокняжеский престол. Гораздо убедительнее, на мой взгляд, предположение о том, что статус венчанного великого князя был необходим Ивану III, чтобы создать гарантию более высокого положения его носителя по сравнению с невенчанным великим князем и удельными князьями. Это означало бы, как показывает Владислав Назаров, что византийская модель соправления, принятая в Великом княжестве Московском не позднее 1389 года, дала сбой в 1498 году.

Более высокий статус Дмитрия, чем Василия после смерти Ивана III был общепризнан. В этом смысле уникальным, однако не случайным, является упоминание внука Ивана III «Димитрия» как «боговенчанного царя»

в Сборнике Курбского. Право удельных князей на престол остро ощущали и Василий III, и Иван IV, видимо, чувствуя, что их собственное положение приближено к статусу удельных князей венчанием Дмитрия. Братьям Василия III было запрещено жениться до появления наследника у великого князя. Возможно, надежды на рождение наследника у великой княгини Соломонии отражены в создании «Сказания о князьях владимирских», которое должно было послужить основанием для венчания на царство, но, видимо, не для самого Василия III, а для его наследника. Не случайно «Сказание» не было востребовано в книжности вплоть до летописных сводов 1530-х годов, когда наследники появились, и в переосмыслении кремлевского церемониального пространства — вплоть до венчания на царство Ивана IV. По предположению Сергея Богатырева, развивающего точку зрения Владимира Кучкина, в 1505–1526 годах из шлема, изготовленного в период правления Ивана Красного для его наследника Дмитрия Донского, была создана «шапка Мономаха». Это было одно из мероприятий, готовящих венчание на царство, однако до сих пор неясно, чье именно венчание. Приготовления начались на виду у великой княгини Соломонии и должны были показать ей, что великий князь ждет наследника, и одновременно создать основание для расторжения брака «чадородия деля». Именно ожидание наследника может объяснить тот факт, что и после вступления в брак с Еленой Глинской великий князь так и не возвел себя на трон по тщательно разработанному и обоснованному историческими параллелями чину венчания.

Что-то сдерживало великого князя и после того, как наследник родился. Возможно, его несовершеннолетие. Оно же препятствовало и великокняжескому венчанию Ивана вплоть до 1546 года. Венчание Дмитрия Ивановича в 1498 году на великое княжение (тогда равносильное венчанию на царство) для Василия III и в 1530–1533 годах, и даже на смертном ложе было выгодно оттенить политикой выжидания, оттягивающей венчание на царство до совершеннолетия наследника. В этом случае нет противоречия между данными о подготовительных работах к венчанию в годы правления Василия III и невенчания Ивана IV вплоть до начала 1547 года. Впрочем, память о первом царе сохранилась. Позднее Иван IV крестит двух царевичей под именем Дмитрий, видимо, подчеркивая не только память о победителе Мамае, но и стремление установить принцип соправления, который сложился при Василии II и Иване III и так и не был осуществлен, но *post factum* приписывался последним дням правления Василия III. Однако, несмотря на многолетние усилия для создания чина венчания на царство при Иване IV, сам царь не воспользовался образцом соправления Ивана III — Дмитрия и даже во время болезни в марте 1553 года привел свое окружение к присяге на верность младенцу Дмитрию (вскоре после этого погибшему). Но и тогда, и затем все последующие годы жизни к институту соправления царь не обращался. Возвращаясь к событиям марта 1553 года в комментариях к Лицевому своду, составленных не ранее середины 1570-х годов (вероятно, осенью

1581-го или вскоре после рождения царевича Дмитрия), царь подчеркивал свое право назначить наследника, и это право звучало не в пользу царевичей Ивана Ивановича и Федора Ивановича, а декларировало волю царя назначать себе преемника и приводить знать к присяге на верность избраннику монарха.

Модель византийского соправления не прижилась. Книжники Ивана IV сконструировали легенду о подготовке венчания их царя умирающим Василием III, а в то же время сам Иван IV, венчавшийся минимум пять раз четырьмя венцами, не допустил при своей жизни венчания никого из своих сыновей. Не исключено, что царский титул его сына Федора не рассматривался как препятствие к восприятию его единокровного брата царевича Дмитрия как соправителя (тем более на фоне выборов в Речи Посполитой, где сторонники московского кандидата раскололись на партию Федора и партию Дмитрия). Выбор императорского титула Лжедмитрием I является, конечно, аномалией, не следует ни из каких традиций, ничем в России не подготовлен и не воспринимался как усиление статуса верховной власти, о чем говорит легкий отказ от этого изыска при сохранении прежних международных ориентиров на признание царского титула великих князей, особенно в Речи Посполитой. Впрочем, если выстроить наши наблюдения в один ряд, то никакой единой и последовательной стратегии в борьбе московских князей за царский титул с конца XV по начало XVII века у нас не получится. И в этом смысле выбор титула императора («*in perator*») Лжедмитрием I ничем не лучше и не хуже предпочтений его предшественников. А отказ Михаила Романова от этого титула не говорит о какой-то сознательной стратегии отталкивания от римских или западных традиций.

3. Территориальные определения московского великокняжеского и царского титула обычно считаются воплощением той цели, которую какой-то московский летописец назвал «собиранием земли русской». Это также неверно. Ряд исследователей обратили внимание на то, что в титулах московских великих князей встречаются как реальные города, так и исторические области, имеющие двусмысленный политический подтекст («болгарский»). Анна Хорошкевич показала, что помимо реальных владений титулы воплощали притязания великих князей. Несмотря на критику, прозвучавшую в адрес данной концепции со стороны Александра Филюшкина, и на уточнения Евгения Пчелова, ее можно дополнить и расширить новыми соображениями. Во-первых, «киевское наследство» упоминается только в тех случаях, когда Москва обменивается с Вильной взаимными дипломатическими упреками и готовится нанести удар. Прагматическая задача этих заявлений даже не только в том, чтобы охладить пыл противника в борьбе за Новгород, Псков, Смоленск и Полоцк. Задача, видимо, еще более прагматична и заключается в том, чтобы рассеять внимание противника между мишенями московского войска и заставить его расплыть силы в надежде защитить как можно большую территорию, тем самым облегчая сугубо военные задачи Москвы.

В Москве было известно, что Краков и Вильну беспокоит схема превращения великого князя московского в легитимного царя и господаря «всея Руси», неизбежно возвышающая обладателя этого титула над польско-литовскими суверенами в историческом праве на «русские» земли. Однако к середине XVI века сложилась обстановка, которая надежно блокировала для Москвы путь законного, с точки зрения католического мира, венчания на царство. Для польских и литовских монархов источником легитимности было только благословение из Рима, тогда как для Москвы задача крайне усложнялась из-за необходимости сепаратно вести переговоры о венчании на царство в Стамбуле и Риме. Причем Константинопольский патриархат не мог выступить ни организатором венчания на царство великого князя московского, ни координатором в признании московского обряда в Риме. В этих условиях заявления Москвы на «старину» и «извечное право», полученное от венчаных на царство предков московских господарей, были единственной возможной уловкой, однако эта уловка не производила ожидаемого эффекта ни на имперскую, ни на польско-литовскую дипломатию. Как показала Наталия Яковенко, в Польско-Литовском государстве в то же время утверждалось представление о сакральном праве породнившихся Гедиминичей и Рюриковичей на русские земли. Претензии московских великих князей на царский титул воспринимались дипломатическими контрагентами как уловка, неловко прикрывающая планы территориальной экспансии. Однако именно такое восприятие косвенно способствовало московским планам, поскольку на фоне принятого Иваном IV — пусть и нелегитимно — царского титула оно вызывало напряженное ожидание войны с Российским государством, требовало финансовых затрат на организацию обороны и рассредоточения сил по большой приграничной территории. При этом, во-первых, главный исторический центр Русской земли, Киев, постепенно становился затертой картой в дипломатической игре, но ни разу так и не стал основным направлением военного удара московских сил. Во-вторых, территориальные референты большей части титулов были подвижны, в том числе титулы «смоленский», «полоцкий» и «черниговский» несложно было распространить на обширные территории Великого княжества Литовского и Короны Польской, а легендарное происхождение Ивана IV от Пруса воспринималось Сигизмундом II Августом и Стефаном Баторием как угроза нападения не только на обе Пруссии, но и на Жмудь. В-третьих, титул постоянно «пополнялся» по мере присоединения земель и никогда не сокращался, а следовательно, его территориальные предикаты воплощали не столько реальные владения, сколько хотя бы временно и частично захваченную землю, а это означало, что единственной тактикой, безусловно гарантировавшей государственную цельность Литвы и Короны, было бороться за каждую пядь своей земли или наступать. Доктрина военного присутствия была исключительно важна для московской власти данного периода, при этом все остальные аргументы в пользу принадлежности земли Российскому государству фабриковались. И мы можем в подробностях увидеть ход таких фабрикаций на следующих примерах.

4. Посольские легенды, или исторические *exempla*, призваны были подкрепить легитимность притязаний на спорные земли. Некоторые из них достигали размера обширных сказаний и разрастались в идеологические прокламации. К примеру, «Сказание о князьях владимирских» составлено около 1517–1521 годов на основе установленных в науке прусских и польско-литовских образцов с целью обоснования раздела владений Ягеллонов между прусским Тевтонским орденом и временно поддерживающим его императором, с одной стороны, и московским Российским государством — с другой. Успех этого сказания в Москве не поддается строгой оценке. Им были заполнены различные артефакты и церемонии. Однако дипломатический успех этой версии был сведен к нулю неожиданным для Москвы и Пруссии Венским договором императора Максимилиана с Сигизмундом I Польским, а в отношениях между Москвой и Вильной он сыграл едва ли не отрицательную роль, поскольку вызвал бурное сопротивление и серию демистификаций в период правления Сигизмунда II Августа и Стефана Батория, упрощая королям процесс антимосковской военной мобилизации шляхты. Далеко не все подобные сказания были предметом исследования. Их много, и они еще нуждаются в подробном изучении. Скажем, незадолго до появления «Сказания о князьях владимирских» российские дипломаты внушали имперским агентам и полякам, что Москва обладает правами даже на Паннонию, так как в древности ее завоевал Аттила — предшественник московских великих князей, возглавлявших объединенное славянско-венгерское войско.

Казань не позднее 1480-х годов была определена наследницей древнего Булгара, а о самом Булгаре в Никоновской летописи появились сообщения, возводящие его подчинение Москве ко времени Владимира Святославича. Иван IV в 1554 году объявил Астрахань русской Тмутараканью. Литовский великий князь Витовт Кейстутович в период правления Василия III был объявлен подлинным независимым правителем Литвы, которому великие князья могли бы наследовать по праву происхождения от его дочери Софьи. Смоленск был обречен, но зацепка за Смоленск вела к Вильне, как и в «Сказании о князьях владимирских» подчинение Пруссии потомкам Пруса должно было сопровождаться подчинением всей Литвы смоленским князьям. Полоцкое княжество незадолго до победного похода Ивана IV в 1562–1563 годах было объявлено древним владением князей Давила и Мовголда, подручных Мстислава Владимировича Великого. Зависимость Полоцка от Киева, согласно принятой в «Степенной книге» схеме наследования киевской монархии Владимиром-на-Клязьме и Москвой, означала, что Полоцк обречен подчиниться Ивану IV.

Согласно московским легендам, изложенным в 1558 году ливонцам и в 1559-м датчанам, Ливонии предстояло подчиниться Москве, поскольку в начале второго тысячелетия князь Ярослав-Юрий поставил на этой земле Юрьев, доказав незыблемость прав Киева, Владимира и Москвы на эти земли. Выход к Балтийскому морю обосновывался не только необходимостью

царя общаться с римскими папами, но и увлекательными сказаниями о походах русских князей против язычников, о подчинении им финнов, карел, чуди и других местных народов. Версия об Аттиле была дополнена за счет истории побед киевских князей над венграми в XII веке в Лицевом летописном своде Ивана IV конца 1560–1570-х годов. Наконец, перед последним крупным походом царя Ивана в Ливонию в 1577 году — или в ходе похода — была разработана версия зависимости всего Дуная, включая Вену (будто бы древний Переяславец Дунайский), от русских князей со времен Святослава Игоревича. Она была изложена в послании, а затем в ответе послам Стефана Батория в Москве. Все эти доктрины подчинялись единому пракоду, задавались по одной общей схеме, установив которую, мы не обнаружим никакой системы. В XVI — начале XVII века в России нет ни одной «великой имперской идеи». Все подобные *exempla* сходятся не на «имперской идее», а на средневековой доктрине приращения «господаревой вотчины», или они смешивают и не различают «имперскую идею» с идеей «вотчины». И отнюдь не праздным, на мой взгляд, является вопрос: влияет ли это смешение на судьбу имперского проекта как такового?

5. Символический статус господаря, казалось бы, отвечает всем надеждам исследователей имперской идентичности в России. И все же, я думаю, вывод о том, что царская власть приблизилась в России XV — начала XVII века к статусу императора, не вполне верен. Майкл Флайер в серии очерков, посвященных московскому церемониалу, показал, что во время празднования Вербного Воскресения, или в таких визуальных композициях, как роспись Золотой палаты Кремля, или в таких артефактах, как трон Ивана IV, царская власть не репрезентирует самое себя, а выступает всякий раз в роли иконы Царя Небесного, Царствия Небесного и т. д. Иконичность власти достигает пика в таких памятниках, как икона «Благословенно воинство Небесного Царя», где, видимо, вообще нет изображения Ивана IV и его присутствие угадывается в образах архангела Михаила или Константина Флавия (вариант — Владимир Креститель). Московское самодержавие лишено своей индивидуальной «самости», оно всякий раз репрезентирует небесные силы и сакральные объекты, не допуская персональной идентификации с этими силами и объектами, а следовательно, лишая смысла уподобления власти царя власти Бога. Икона не является подобной первообразному. Власть государей происходит «от Бога», но никогда не объявляется божественной как таковая. Известен протест Ивана Грозного против отождествления своей власти с властью Бога в послании Стефану Баторию от сентября 1581 года. Московский царь сдерживает свой авторитет не только перед властью Царя Небесного, но и перед иноземной властью. Это не притворное смирение, а выражение доктрины, согласно которой власть царя эманурует из небесного первообраза и воплощает этот первообраз, но принимает в поклонении себе прямое обращение к Царю Небесному.

Можно ли, исходя из такого понимания роли царя, представить себе задачи истории, предназначенных для оправдания вооруженного захвата

чужих земель и государств? В целом, каждое подобное сказание отныне не только вырвано из своего летописного контекста, но и подчинено тому же принципу восхождения к прообразу, который привносит иконичность в вооруженное вторжение. Захват Казани — это церемониальное воплощение походов древнерусских князей на Булгар. Каждый из походов для московской идеологии является иконой, которая воссоздается в новом походе. Это предположение, видимо, могло бы помочь в истолковании тех явных натяжек, которые допускались в Москве при уподоблении Булгара — Казани, а Тмутаракани — Астрахани. В сходном направлении рассуждала Мария Плеханова о единстве образа Казани, Константинополя и Иерусалима, однако мое несогласие вызывает ее тезис о восхождении самих символов к первоидеи, что напоминало бы платоновскую космологию. Для таких обобщений нет, на мой взгляд, оснований. Первообразом иконы не является другая икона (если только другая икона прямо не изображена на иконе), а сакрализация распространяется не на идеи идей, а только на первообразы, доступ к которым обеспечен прямым изображением первообразного. Я готов был бы показать, что проблемой для московских книжников XV–XVII веков могло стать расширение репертуара изображаемого на иконе, но никак не сам принцип репрезентации первообразного. Платоновская концепция иерархии идей, как и построения в духе бездонного семиозиса, были московской культуре глубоко чужды.

Была ли имперская программа одним из источников преобразований в иконописном репертуаре или всего лишь эффектом этих преобразований? А может, не было никакой программы, а на ее месте — разрозненные казусы церемониальной визуализации прошлого, особым образом присвоенного и сакрализованного? После Стоглавого собора иконы становятся дипломатическим аргументом, то есть вступают в легитимационный процесс на стороне верховной светской власти. Первый известный случай относится к концу 1553 — началу 1554 года, когда на переговорах с литвинами московские представители доказывали право Ивана IV на царский титул, ссылаясь в числе прочего на иконы князя Владимира Святославича. С конца XV века образ Владимира в царском венце и в окружении Бориса и Глеба, видимо, получает распространение в Москве и в описываемую эпоху встречается на иконе «Благословенно воинство Небесного Царя», а затем упоминается в послании Ивана IV князю Александру Ивановичу Полубенскому 1577 года. В этих ссылках показательны, что свой царский статус Иван IV на всем протяжении борьбы за его признание Польшей и Литвой обосновывает не своим венчанием на царство, а иконическим воспроизведением, церемониальным воспроизведением иконы первого христианского русского князя и, более того, первого святого князя. Само венчание в свете этих событий выступает как одна из форм легитимации, адресованная, однако, далеко не всему миру и даже не всему христианскому миру. В борьбе за признание царского титула Ивана IV католическими странами и самим Римским престолом венчание в 1547 году не сыграло никакой роли. Это венчание не было законным и с

точки зрения Константинополя, из-за чего и возникло обсуждение проекта повторного венчания на царство с патриархом Иоакимом II, закончившееся тем, что текст послания патриарха царю Ивану был существенно изменен при переводе и представлен как обоснование легитимности уже осуществленного венчания. Впрочем, на исторических предпосылках в лице киевских князей московская дипломатия не остановилась, постепенно наполняя русское прошлое венчанными царями. Не позднее середины 1561 года царем начинает считаться основатель русского княжеского рода Рюрик, к началу 1580-х годов — Александр Невский и Василий III.

Эти соображения подводят меня к выводу, который я уже высказал по ходу работы. Прочтение историй как сакрализирующих и легитимизирующих репрезентаций предполагает, что революции в иконописи, допускающей — в нарушение правил Седьмого Вселенского собора — изображение исторических событий, соответствует революция в восприятии истории. Отныне избранные исторические события занимают место первообразного посредством иконических репрезентаций. На первый взгляд, это не приводит к существенным переменам в объеме исторических знаний. Для преобразования истории достаточно было скопировать хорошо известные к концу XV века летописные и хронографические тексты, внося соответствующие комментарии об иконичности отдельных событий. Однако эти наросты рассеиваются при копировании по текстам и наполняют события прошлого не только новыми смыслами, но и новыми параметрами смыслообразования. Такие ехегра посольской историографии были удобны именно потому, что иконическая репрезентация истории происходила в самый момент указания на древнее событие как на прообраз современности, и тем самым связка между Тмутараканью и Астраханью или Булгаром и Казанью канонизировалась в ходе церемониального прочтения истории. В этом смысле показательно, что московские власти предприняли немалые усилия, чтобы уничтожить независимые летописные традиции. Унификация же летописного дела в самой Москве привела к созданию констелляций иконических прочтений в редакциях Никоновской и Воскресенской летописей, и особенно в Степенной книге и Лицевом летописном своде, которые к моменту своего создания также не содержали единой имперской доктрины, но воплощали стратегию церемониальной визуализации империи.

Петро Кулаковський

Князь Василь-Костянтин Острозький і справці Київського воєводства

Уряд київського воєводи був престижним і обтяжливим одночасно. Престижним, бо на українських землях під владою Литви воєводство в Києві було створено найраніше, а після входження до складу Речі Посполитої київський воєвода посів у сенаті найвище (13-тє) місце серед правителів інкорпорованих воєводств. Крім того, він уважався генералом, що розширювало його військово-адміністративні повноваження, а до 1667 р. уряд воєводи поєднувалася з урядом київського старо-сти, отож він автоматично очолював гродський суд¹.

Князь Острозький на воєводстві: ранній період

Князь Василь-Костянтин Острозький, домагаючись місця київського воєводи, добре уявляв проблеми, які на нього чекали. На великокнязівському дворі у Вільні у нього був потужний союзник — литовський канцлер Миколай Радзивілл «Чорний». З їхнього листування випливає, що саме Радзивілл вів переговори з Сигізмундом Августом про надання Острозькому воєводства і про його вимогу отримати уряд «z takim obwarowaniem i konducjami, o jakie się postanowiło». Очевидно, князь застерігав за собою право покидати Київ у важливих справах та передавати управління в таких випадках своєму намісникові, підтримання особистих контактів з татарами, ремонт укріплень Білої Церкви².

Як свідчить привілей на київське воєводство від 5 грудня 1559 р., Острозькому вдалося домогтися принаймні частини бажаного. У привілеї пе-

¹ Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 1994. — Т. ССХХVIII: Праці Історично-філософської секції. — С. 112.

² Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu. — Rkps 74. — К. 19–20. Щиро дякую професорові Томашу Кемпі за люб'язно надану інформацію про цей лист.

редбачено, що йому залишається маршалковство Волинської землі і він має право, «не докладаючыся нас господара, для справь вряду оного на Волын зъехати, коли потреба того вказывати будеть». Але пріоритет зберігався за воеводством: «ведже отправившы справы того вряду маршалства, без мешканья маеть ся ворочати на месьце воеводства своего Киева». Також воевода зобов'язувався Київ «...в таковой безпечности осталь, яко пры немь самомь...»³. Згодом кожна сторона трактувала привілей на свою користь. Острозький посилався на право перебувати на Волині і забезпечувати функціонування тамтешнього уряду маршалка, а великий князь обурювався, що воевода надовго залишає Київ у небезпечний для держави час. Імовірно, щось із попередніх вимог Острозького було відкинуто, щось обіцяно усно або листовно, і це зовсім не означало виконання їх у майбутньому.

Острозький, напевно, вимагав також підпорядкувати йому всіх старост Київського воеводства. Пізніше в листі з Острога 25 травня 1579 року він скаржився литовському підчашому Криштофу Радзивілли «Перуну», що старости, «ktorzy przed tem zawsze byli przy Kijowie y pod posłuszenstwem woiewody kiiowskiego, a teraz od unii nie są». На думку Острозького, якщо старости підлягають королю, то йому повинні підлягати їхні заступники, підстарости, разом з усіма «людьми українними»⁴.

Щодо підпорядкування старост воеводі князь видавав бажане за дійсне. Ще до Люблінської унії старости підлягали безпосередньо великому князеві, і лише з його санкції воеводи могли втручатися у їхні справи⁵. Коли у квітні 1560 р. Острозький зажадав, щоб житомирський староста князь Роман Сангушко щонайпізніше через три тижні після Великодня прибув на зустріч із ним з Волині до Житомира, той відповів, що житомирські зем'яни, які мають володіння у Київському повіті, належать до справи й присуду Київського воеводства, але від цього вільний староста, «который то з ласки его королевской милости мает (уряд), ни от кого иного»⁶. Отож і тут сподівання Острозького не справдилися.

Згідно з листом Сигізмунда Августа від 5 грудня 1559 р., у разі війни чи небезпеки з боку Московської держави київський воевода отримував зі скарбу 2 тис. кіп литовських грошів на 200 коней. У разі меншої небезпеки йому видавали 1 тис. на півроку. За ці кошти він мав утримувати почет зі слуг, які несли службу на двох конях. Щоб прохарчувати цих слуг, він щоро-

Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. — Томск, 1901. — С. 43.

⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. V. — Sygn. 11078. — S. 90–92.

⁵ Див.: *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России. — К., 1907. — Ч. VIII. — Т. 5: Акты об украинской администрации XVI–XVII вв. — С. 19–24.

⁶ Archiwum XX Sanguszków w Sławucie (Dyplomatarysz gałęzi Niesuchojezkiej. Т. II). — Lwów, 1910. — Т. IV: 1554–1572. — S. 58–59.

ку мав право в будь-який час узяти зі складів Київського замку по 600 солянок жита і вівса⁷. Почет і служебників Острозький утримував не цілий рік, а протягом весняно-осіннього періоду. У середині 1560 р. він писав великому князеві, що ще перед святом Вознесіння відрядив до Києва 200 своїх служебників, один загін яких під Білою Церквою розбили татари. Цей випадок переконав Острозького, що оплачувану службу вони мають починати раніше — на Великдень. Тим часом він повідомляв, що перше півріччя минуло і виділені зі скарбу гроші закінчилися. На друге півріччя Сигізмунд Август наказав луцьким митникам Борзобогатим виділити гроші з місцевого мита⁸. Його дратувало, що почет Острозького не весь час перебуває в Києві, тому протягом наступних кількох років коштів на це зі скарбу вочевидь не давали.

У перші роки на воеводстві Острозький майже не виїздив з Києва. Вперше князь залишив Київський замок наприкінці 1561 року⁹, розпочавши його черговий ремонт. У вересні 1561 р. великий князь наказав відправити до Києва 253 копи дерева і 200 кіп драниць з Мозирської, Могилевської, Рогачовської, Чечерської і Пропойської, Любошанської волостей. При цьому зазначалося, що попередньо вже відправлялося дерево до Києва, але все воно виявилось «подлоє, никчемное, ку будованью замьку негодное»¹⁰. У лютому 1562 р. Сигізмунд Август наказав найняти теслярів для ремонту Київського замку. Всього мало було найнято 490 осіб з Луцького і Пінського староств, Мозирської, Свичлоцької, Рогачовської, Бобруйської, Мінської держав. Тоді ж великий князь дав розпорядження, щоб для Київського замку знову заготували дерево: у Мозирі 100 кіп і 200 кіп драниць, у Чечерську і Пропойську 30, у Могилеві 100, у Любошанах 8, в Рогачові 15 кіп. Дерево мало бути довжиною 4 сажні (понад 6 м), а ширина тоншого кінця — не менше литовського ліктя (бл. 40 см)¹¹. Улітку 1562 року Острозький звернувся до Сигізмунда Августа з проханням прислати до нього любецького державцю Павла Сапегу. Великий князь наказав Сапезі їхати до Києва і разом з Острозьким служити земську службу, пообіцявши за це винагороду¹². Того ж таки року він наказав київському ротмістру Петру Велепольському наберувати ще сотню драбів для служби в замку, яких мали утримувати коштом київського архімандрита¹³.

⁷ Див.: Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной Руси. — С. 116–117.

⁸ Див.: Там само. — С. 124. Виплата коштів з волинської митної комори цілком логічна, бо Київ належав до Волинського митного округу (див.: Метрыка Вялікага князства Літоўскага. Книга № 44. Кніга запісаў 44 (1559–1566) / Падрыхт. А. Груша. — Мінск, 2001. — С. 90).

⁹ *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. — Toruń, 1997. — S. 39–40.

¹⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 564 (1553–1567) / Parengė: A. Baliulis. — Vilnius, 1996. — P. 75–76.

¹¹ Ibidem. — P. 90–91.

¹² Ibidem. — P. 119–120.

¹³ Ibidem. — P. 100.

Князь Острозький мав щирі наміри зміцнити оборонну здатність і роль Києва. Наприкінці літа 1562 року він відрядив свого слугу Ахілла представляти за підтримки Миколая Радзивілла потреби Київського замку перед Сигізмундом Августом. Місія Ахілла не вдалася, і в листопаді того ж року Острозький поїхав особисто переговорити з великим князем. Проте цим тільки викликав невдоволення володаря, який уважав, що Острозький не має права залишати Київ під час війни з Московською державою¹⁴. Згодом великий князь і київський воевода взагалі «розчарувалися» один в одному. З середини 1560-х років Острозький бував у Києві дедалі рідше, зневірившись у можливості добути ресурси й перетворити Київ на південно-східний форпост князівства.

Справці

Інститут справці постав у Київській землі в перші роки після скасування удільного князівства. У 1481 році великий князь Казимир скаржився Менглі-Гірею, що його люди зайняли худобу київських міщан та «наместника нашого» пана Андрія Олександровича, «который тыми разы отъ насъ въ Києве на местцу воеводине мешкаеть»¹⁵. Справця мав заповнити вакантний уряд київського воеводи на час пошуків відповідної кандидатури. Найвідоміший серед них — господарський маршалок князь Андрій Сангушко Коширський, який виконував обов'язки справці воеводства з червня 1540-го до серпня 1542 року¹⁶. Майже весь цей час (до травня 1542 року) уряд київського воеводи був не зайнятим. Імовірно, саме за урядування в Києві Коширського великий князь переконався у вигідності для Вільни інституту справці. По-перше, справці призначалися на невизначений час і їх будь-коли можна було усунути з посади. По-друге, їх можна було використовувати для послаблення позицій київських воевод, які давали для того чимало підстав. Від Януша Гольшанського-Дубровицького і до Василя-Костянтина Острозького воеводи рідко бували в Києві і керували головно через своїх намісників. Після Гольшанського, при якому в 1543 році справував його брат Володимир¹⁷ і вони мирно уживалися, стосунки воевод і справців дедалі гіршали. Скажімо, люстратори так пояснили причини не надто докладного опису Київського замку 1552 року, а особливо статей прибутків воеводи: «Наместъникъ его (воеводи) отъказываль, ижъ люди не послушъни его, ани подъ его мощью, але подъ городничого, яко справъцы на тотъ часъ з воли

¹⁴ Див.: Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu. — Rkps 74. — К. 24–25. Складаю ширю подяку професорові Томашу Кемпі за люб'язно надану інформацію про цей лист.

¹⁵ *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. — Біла Церква, 2007. — С. 266.

¹⁶ Див.: Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1848. — Т. 2: 1506–1544. — С. 379, 395; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 1: 1361–1598. — С. 109, 175; *Urzednicy wojewodztw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski.* — Kórnik: Biblioteka kórnicka, 2002. — S. 66.

¹⁷ *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. — С. 290.

господарское уставенного, а городничий отъказаль потомужь, ижь люди не послушньи его, але наместьникъ воеводинъ ими справуеть»¹⁸. Воеводою тоді був Фрідріх Пронський, справцею — київський городничий Іван Григорович Служка.

Великий князь використовував справців, щоб тиснути на воеводу (старосту). Це добре засвідчують стосунки Сигізмунда Августа і житомирського старости князя Романа Сангушка наприкінці 1558 року. Сангушко взяв зі скарбу 500 кіп литовських грошів, щоб найняти служебників на цілий рік, але потім відмовився набирати людей на друге півріччя і хотів половину коштів повернути до скарбу. Великий князь у листі Сангушку від 7 грудня велів натомість передати ці гроші справці Житомирського староства Петру Чапличу, «который на местцу твоємъ в Житомири зостанет» і мав здійснити набір служебників для служби при замку¹⁹. Та Чаплич, збираючись до Житомира, несподівано помер, і Сигізмунд Август призначив нового справцею — Василя Семашка. В листі від 24 грудня великий князь повідомляв Сангушкови про це призначення і наказував зобов'язати підстаросту в Житомирі підкорятися справці, який мав право судити місцевих зем'ян, шляхту, міщан і підданих, та нагадував, що половина пересуду, всіх доходів і пожитків належить Сангушку, а половина — справці. Семашкови староста мав передати і 250 кіп литовських грошів на служебників²⁰. Отак з волі великого князя справця не просто перетворювався на незалежного від воеводи (старости) чиновника, а й перебирав усі його повноваження.

Ціна питання — прибутки воеводи

Староство. Київське староство постійно зменшувалося. За описом 1552 року, до замку «тягнуло» 10 населених пунктів: Демидівці, Петрівці, Лутава, на Дніпрі Незводичі, Погреби, Мирославці, за Дніпром Баришівці, Іванківці й Гостра Лука та Заушани в Овруцькій волості²¹. У 1570 році королівські ревізори звітували, що волості у замку немає, лише два злиденних села — Демидів і Петрівці²² (вартість медової данини з них складала 24 копи 13 грошів²³).

Капцизна (корчемне). За привілеєм від 16 березня 1507 року київському воеводі Юрію Монтовтовичу належало п'ять київських корчем²⁴. У 1541 році

¹⁸ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 122.

¹⁹ Archiwum XX Sanguszków w Sławucie. — Т. IV. — S. 41–42, 43.

²⁰ Ibidem. — S. 47.

²¹ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 117–120.

²² Źródła dziejowe. — Warszawa, 1894. — Т. XX: Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijów–Bracław) / Wyd. A. Jabłonowski. — S. 6.

²³ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 497–499.

²⁴ Див.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514) / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. — Vilnius, 1995. — P. 195.

при вступі на посаду справці воєводства князь Андрій Коширський отримав від великого князя «капшызные пенязи» і мито — ці кошти призначалися для прийому й утримання татарських послів та гінців²⁵. Капшизна перетворилася на стале джерело прибутків останніх київських воєвод литовського періоду. У 1556 році її отримав Григорій Ходкевич, у 1560-му — князь Острозький. Паралельно у травні 1558 року великий князь видав привілей, який закріплював за міщанами міської юрисдикції право монополюно виробляти і продавати в Києві напої за умови щорічної сплати до державного скарбу 800 кіп литовських грошів. Через рік Сигізмунд Август зобов'язав київських міщан половину суми від капшизни передавати справці воєводства князю Миколаю Збараському. У 1564 і 1565 роках справцям князям Збараському та Іванові Чорторийському передавали частину капшизни в розмірі 200 кіп литовських грошів²⁶. Імовірно, Острозькому вдалося домогтися перерозподілу капшизни на свою користь у пропорції 600 воєводі і 200 справці. Проте це була тимчасова перемога, бо 6 вересня 1567 року Сигізмунд Август у листі до київського городничого Михайла Дівочки, в обов'язки якого входило збирати капшизну, наказав половину суми за 1566 рік передати київському каштелянові Павлу Сапезі, котрий виконував тоді повноваження справці²⁷.

Рибне мито. Першу докладну регламентацію рибного мита містить лист великого князя Олександра до вїята і київських міщан від 15 травня 1499 року. У ньому сказано, що рибне мито з в'яленої і соленої риби становить 6 грошів з діжки, зі свіжої — десятий гріш, зі свіжого осетра — кожен десятий осетер або хребтина з кожного. Таке мито існувало в Києві здавна, що підтвердив полоцький намісник Юрій Пацевич, який «Київ тримав» за короля Казимира²⁸.

В описі Київського замку 1552 року є уточнення. Уходники з подніпровських міст вище Києва, йдучи з уловом з низу Дніпра, мали в Києві віддати воєводі кожну десяту рибину. Якщо не хотіли перераховувати й перекладати рибу, платили з ком'яги від 6,7 до 10 грошів або як домовляться. Під час торгу в Києві воєводі відходила кожна десята свіжа чи в'ялена рибина та по 3 гроші з кожної діжки соленої риби; з продажу осетрини — кожна десята рибина, а якщо не було десяти осетрів, то хребтина з кожного; з осетра в діжках — по 6 грошів з діжки. Білуга на продаж у Києві вся переходила воєводі²⁹.

Загальна сума рибного мита у випадку оренди, як зазначають ревізори Київського замку 1570 року, становила 200 кіп литовських грошів. У 1570

²⁵ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. — С. 107.

²⁶ Білоус Н. Відносини київської міської влади з воєводами в 1559–1648 рр. Спроби обмеження автономії міської громади // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 69–70.

²⁷ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 170.

²⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr 6 (1494–1506) / Parengė A. Baliulis. — Vilnius, 2007. — P. 201.

²⁹ Див.: Торгівля на Україні XIV — середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. Кравченко, Н. Яковенко. — К., 1990. — С. 80.

році мито не було орендоване, а часи настали «дуже злі», то воно не склало й половини суми³⁰. Схоже, рибне мито і мито від уходників тотожні. У 1565 році, коли справцею воєводства був Павло Сапега, воно становило 150 кіп литовських грошів³¹.

Боброву данину, як і рибне мито, брали з уходників. Бобровники, які займалися промислом на Дніпрі й притоках, мали віддавати воєводі половину улову³².

Корговщина і десяточне. Мито з суден, які піднімалися вгору Дніпром повз Київ, називали десяточним, а з суден, які пливли униз за течією, — корговщиною. Думку про те, що в середині XVI століття ці мита трансформувалися в рибне³³, спростовує лист Сигізмунда Августа до підскарбія Миколая Нарушевича від 25 лютого 1566 року, де наведено розподіл прибутків між воєводою і справцею Павлом Сапегою і серед них 350 кіп литовських грошів мита за транзит ком'яг Дніпром з розрахунку 7 кіп від ком'яги³⁴. Дані цілком певні, адже великого князя про прибутки воєводи інформував очевидно сам Сапега.

Караванне мито в описі Київського замку 1552 року фігурує як «головне» мито, яке платять воєводі купці з Туреччини, Орди й Москви, і складає воно 2 гроші від копи вартості товару. Іноземні купці також давали воєводі «добровільний поклін»: турки — східними товарами, московити — соболями. Величина «поклону» залежала від кількості купців, товару й асортименту. У 1551 році турецький караван в Острі, наступному після Києва транзитному пункті, підніс старості «поклін» у розмірі 10 кіп литовських грошів, а той забезпечив караван стацією. Підстароста отримав по грошу від кожного члена каравану³⁵. «Поклін» київському воєводі мав бути більшим, бо саме він дозволяв каравану йти далі. Караванне надходило воєводам як відрахування з митних зборів. Під час війни торгівлю не вели і цю суму вираховували з луцького мита. Сигізмунд Август 12 грудня 1560 року в листі до луцьких митників Борзобогатих наказував передати цю суму князю Острозькому: «перво сего постановили есмо панамъ воєводамъ киевскимъ за мыто, которое отъ корована на воєводъ киевскихъ прыхожывало, з мыта луцкого по двесте копъ грошей въ каждый годъ давати»³⁶.

Караванне мито зберігало значення ще на початку 1570-х років, хоча з об'єктивних причин удвічі зменшилося і 1570 року становило 100 кіп литов-

³⁰ Źródła dziejowe. — Т. XX. — С. 9.

³¹ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 497–499.

³² Там само. — С. 112–113.

³³ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. — С. 101.

³⁴ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 497–499.

³⁵ Див.: Торгівля на Україні... — С. 80.

³⁶ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 123.

ських грошів³⁷. Усі іноземні купці, які хотіли провезти товари в Московську державу чи назад, мали отримати дозвіл київського старостинського уряду. Під час воєн з Москвою торгівля взагалі припинялася, і замість караванного дедалі частіше видавали одноразові суми зі скарбу.

Соляне мито. Згідно з описом Київського замку 1552 року, кожен купець, який провозив сіль Дніпром через Київ, мав дати на замок камінь солі, а з кожного воза солі, яку везли з Прикарпаття, купці мали дати по 300 толп (60–80 г кожний)³⁸. У ревізії 1570 року зазначено, що коломийська сіль ішла на замкову кухню³⁹. Отже, торгівля кримською сіллю тоді занепала і зменшилося транзитне значення Києва у цій сфері, адже прикарпатську сіль у білоруські воєводства везли через Волинь. Імовірно, в замку на той час накопичилися якісь надлишки солі, які становили стратегічний резерв або ж воєводи використовували їх у власних цілях. Від початку 1560-х років невідомо, чи вистачало соляного мита для забезпечення залог Києва і Білої Церкви.

Подужне, обвістка і повітчина. Жителі інших волостей, які привозили до Києва на продаж борошно, сіль, жито й інше збіжжя, мали платити подужне на замок (1,5 гроша від воза) та обвістку наміснику воєводи (по грошу від особи). Окремий митний збір, повітчина, стосувався меду: за кожен продану кадь воєводі належав гріш⁴⁰. У 1570 році ревізори згадують лише подужне в розмірі 2,5 литовського гроша від воза. Загальна сума, на їхню думку, могла сягати 6 кіп, але насправді через постійні татарські набіги була суттєво меншою⁴¹.

Ще в другій половині XV століття київським воєводам належало мито з купців за принципом «що з воза впало, те пропало». У 1499 році полоцький намісник Юрій Пацевич, який раніше правив Києвом, повідомляв великому князю Олександру, що в разі поломки перевантажених купецьких возів на відтинку від Золотих воріт до річки Почайни їх із товаром забирали на користь воєводі⁴². Цей правовий звичай як засіб боротися зі спробами купців платити занижене мито міг існувати і в XVI столітті. Стосувався він транзитних купців, бо мито від привезених на продаж до Києва товарів надходило в державний скарб, а з 1545 року — до міської скарбниці⁴³.

Обвістка від козаків. За описом Київського замку 1552 року, кожен козак чи гість, які прибували до Києва «зверху, знизу або зь Заполья», мав сплатити

³⁷ Див.: *Źródła dziejowe*. — Т. XX. — S. 8–9.

³⁸ Див.: *Торгівля на Україні...* — С. 80.

³⁹ Див.: *Źródła dziejowe*. — Т. XX. — S. 9.

⁴⁰ Див.: *Торгівля на Україні...* — С. 80.

⁴¹ Див.: *Źródła dziejowe*. — Т. XX. — S. 9.

⁴² Див.: *Lietuvos Metrika. Knyga Nr 6*. — P. 202.

⁴³ Див.: *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. — К., 2008. — С. 56, 58.

наміснику воєводи по грошу обвістки⁴⁴. Після надання Києву магдебурзького права міщани хотіли забрати собі частину прибутків воєводи, зокрема й обвістку. 15 травня 1499 року великий князь підтвердив право обвістки за воєводою та зобов'язав купців і козаків, які стають на постій до міщан, оповіщати воєводу, а в разі відмови платити 12 кіп литовських грошів вини на воєводу⁴⁵.

Куниця, коляда, петровське. Вивідну куницю платили воєводі, коли князівський, панський чи зем'янський чоловік одружувався з господарською дівчиною. Це зафіксовано в обласних привілеях Київській землі 1507 і 1529 років. У 1494 році вихідна весільна куниця становила 5 грошів. У люстрації 1552 року вказано розмір куниці для київських городків: Житомир — 3, Чорнобиль, Мозир, Овруч — по 12, Канів — 6 грошів⁴⁶. Отже, куниця від дівчини, яка виходила заміж за киянина, складала 5–6 грошів.

Коляда і петровське — це обов'язок монастирів і церков складати подарунки воєводам під час їхніх візитів з нагоди релігійних свят. Протягом першої половини XVI століття ці можливості воєводи істотно скоротилися. Наприклад, у липні 1522 року Києво-Печерський монастир отримав від Сигізмунда I привілей, за яким воєвода міг лише раз чи два на рік на урочисті свята прибути до монастиря і то на запрошення архімандрита. Сигізмунд Август двічі підтверджував привілей, зокрема й під час урядування князя Острозького у травні 1570 року⁴⁷.

Мито, подачки і служби ремісників. У другій половині XV століття на Великдень і Різдво київські лучники давали воєводі луки, а ковалі й чоботарі — сокири й чоботи⁴⁸. В описі Київського замку 1552 року перелік оподатковуваних ремісників ширший, наприклад, різники давали на замок по грошу від худобини. Усі ремісники мусили давати воєводі на Різдво по 2 гроші колядки. Збереглися й архаїчні данини: крім уже відомих лучників, чоботарів і ковалів, стрільники щороку мали давати по 10 стріл, а римарі, кушніри, кравці виконували вказані воєводою роботи⁴⁹.

Мозирська данина — це медова данина з Мозирської волості. Київські воєводи часто приймали татарських та інших послів, прибутків з воєводства їм не вистачало, тому великі литовські князі перевели їм зі свого скарбу цю данину. У 1542 році князь Януш Дубровицький-Гольшанський разом із київським воєводством отримав від Сигізмунда Старого медову данину з Мозир-

⁴⁴ Торгівля на Україні... — С. 80.

⁴⁵ Див.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr 6. — Р. 201–202.

⁴⁶ Див.: *Довнар-Запольский М.* Украинские староства в первой половине XVI в. — С. 144; *Вашук Д.* «Абыхмо держали ихъ подле права ихъ земъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). — К., 2009. — С. 128–129.

⁴⁷ Див.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1865. — Т. 2: 1599–1637. — С. 164–168

⁴⁸ Див.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr 6. — Р. 202.

⁴⁹ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 112, 113.

ської волості⁵⁰. У 1558 році великий князь підтвердив право на неї київському воєводі Григорію Ходкевичу⁵¹. З 1569 року Мозирський повіт відійшов до Мінського воєводства Великого князівства Литовського, але мозирська данина в сумі 416 кіп литовських грошів залишилася київському воєводі⁵².

Пересуд і зарука. Київський воєвода одночасно був старостою і мав право чинити суд. Сума позову визначала пересуд (плату), який платила сторона, що виграла процес. Воєводі в такому випадку належало 4 гроші від справи⁵³. В окремих судових процесах, якщо сторона не з'являлася на суд воєводи, йому належала частина заруки, інколи досить значна сума — до 500 кіп⁵⁴.

На основі даних про статті прибутків київського воєводи можна орієнтовно визначити їх річну суму. Якщо перешкод для торгівлі не було, вона перевищувала 2 тис. кіп литовських грошів. Окремо на воєводу збирали сіль, мед, ремісничі вироби, бобрів. Усе це належало б Острозькому, якби він постійно жив у Києві. Але тут урядували призначені королем справці, і грошові прибутки (біля 1500 кіп), за винятком мозирської данини (416 кіп), розподілялися порівну між справцею і намісником воєводи⁵⁵, а данина продуктами і товарами йшла на потреби замку. За даними скарбу великого князя, у 1566 році належні воєводі прибутки склали 1457 кіп⁵⁶.

Київський воєвода отримував також кошти зі скарбу великого князя. Крім мозирської данини й караванного, на почет служебників (200 коней), який на розсуд великого князя формували воєвода або справця, виділялося 2 тис. кіп литовських грошів, на кухню для почту — 300, на матеріал для одягу служебників — 260, на 600 солянок жита і стільки само вівса — 160 кіп⁵⁷. На прийом і утримання татарських послів воєводи/справці виділяли зі скарбу 100 кіп⁵⁸.

Більшість цих фінансів стосувалися інституту, а не особи воєводи, але навіть у такому випадку вони були важливим ресурсом, який впливав на політичне значення конкретного київського воєводи та його роль у Київському воєводстві й в країні в цілому. Звісно, Острозький мусив терпіти ці «утіски», однак не полишав надії встановити в Києві свою одноосібну владу, а для цього йому треба було домогтися ліквідації інституту справці.

⁵⁰ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга № 28 (1522–1552) / Падрыхт. В. Мянжынскі, Ул. Свяжынскі. — Менск, 2000. — С. 147; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 1. — С. 117.

⁵¹ Архив Юго-Западной России. — К., 1907. — Ч. VIII. — Т. 5. — С. 113–114.

⁵² *Kolankowski L. Roty koronne na Rusi i Podolu // Ziemia czerwieńska.* — Т. 1/2. — Lwów, 1935. — S. 170.

⁵³ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 84.

⁵⁴ *Кленатский П. Очерки по истории Киевской земли.* — С. 102.

⁵⁵ *Źródła dziejowe.* — Т. XX. — S. 9.

⁵⁶ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 497–499.

⁵⁷ *Kolankowski L. Roty koronne na Rusi i Podolu.* — S. 170.

⁵⁸ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 123–124.

Київський воєвода проти справці Київського воєводства

Князь Острозький надміру активно дбав про посилення значення Києва, тож Сигізмунд Август вирішив зміцнити уряд справці. Навесні 1563 року справцею воєводства призначили кременецького старосту князя Миколая Андрійовича Збараського⁵⁹, який уже виконував схожі повноваження 1559 року⁶⁰. Тоді йому вдалося виклопотати у великого князя привілей на половину капщизни. У 1563 році досвідчений Збараський так само наказав київським міщанам передати йому останню рату капщизни — 200 кіп литовських грошів. Острозький зреагував бурхливо, та запізно: навесні 1564 року він зажадав від магістрату сплатити йому 200 кіп, але міщани звернулися до Сигізмунда Августа і той визнав цю вимогу незаконною⁶¹.

Надалі права справців Київського воєводства завдяки позиції великокнязівського двору лише розширювалися. Князь Іван Чорторійський, який був справцею з початку 1564-го до початку 1565 року, здобув право за відсутності воєводи відати київськими замковими книгами⁶². Він мав отримати також 200 кіп капщизни, але князь Острозький спротивився, і суму цю передали вже після смерті справці його дружині Ганні Кузьмівні Заславській у 1566 році. Крім того, великий князь звелів київському городничому Михайлу Дівочці відрахувати княгині з воєводських прибутків 28 кіп і 28 грошів, витрачених на прийом і утримання послів з Орди⁶³.

Остаточо розподіл матеріальних ресурсів між справцею і воєводою було врегульовано в 1566 році. 25 лютого Сигізмунд Август у листі з Книшина наказав підскарбію Миколаю Нарушевичу передати Павлу Сапезі, який урядував протягом 1565 року, половину всіх належних воєводі за 1566 рік плат, за винятком мозирської данини. Належало поділити 800 кіп корчемного, 350 кіп мита за транзит ком'яг Дніпром, 120 кіп мита, орендованого євреєм, 150 кіп від уходників, 24 копи 13 грошів з Демидова й Петрівців. Загальна сума становила 1457 кіп литовських грошів, з них 728 кіп 30 грошів мав отримати Сапега. Та Острозький не хотів ділитися прибутками, і великий князь наказав видати Сапезі гроші з тієї частини скарбу, яка належала київському воєводі⁶⁴.

У березні 1566 року Сапега став першим київським каштеляном і до початку 1570-го за відсутності воєводи паралельно виконував функції справці.

⁵⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 1. — С. 177; *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 280.

⁶⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 2. — С. 151.

⁶¹ Див.: *Білоус Н.* Київ наприкінці XV — у першій половині XVII століття. — С. 203–204.

⁶² Див.: Метрыка Вялікаго княства Літоўскага. Книга 46. 1562–1565. Книга запісаў 46 (копія канца XVI ст.) / Падрыхт. В. Мянжынскі. — Мінск, 2006. — С. 146.

⁶³ Метрыка Вялікаго княства Літоўскага. Книга 44. — С. 125–126.

⁶⁴ Архив Юго-Западной России. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 497–499.

Позиції справці міцніють: він не лише претендує на половину прибутків воєводи, а й отримує власну резиденцію в замку. У листі до Михайла Дівочки 9 вересня 1567 року Сигізмунд Август розпорядився виділити на замку приміщення для Сапеги, бо каштелянові доводилося в приїзди воєводи покидати замок і мешкати деінде⁶⁵. Так узаконилося перебування каштеляна на замку і за присутності воєводи.

У цій ситуації Острозький мусив не лише визнати факт повноважень Сапеги, а й поступитися великому князеві та сумлінніше виконувати свої воєводські обов'язки. Це одразу дало результат. У вересні 1567 року Сигізмунд Август у листі до Миколая Нарушевича підтвердив наказ виділити Острозькому 2 тис. кіп литовських грошів на 200 жовнів для служби в Києві і Білій Церкві. У листі Сигізмунда Августа до київського воєводи від 5 вересня 1567 р. знаходимо пояснення такого рішення⁶⁶. Трохи раніше Острозький виставив своїх слуг проти перекопських і білгородських татар, які планували напад на південні рубежі ВКЛ, великий князь розцінив це як крок назустріч і поновив виділяти кошти на почет воєводи. У листі до Острозького 5 вересня 1567 року він писав: «...первей сего почту твоей милости двесте коней мети были росказали, але ижъ по сесь часъ того почту твоей милости вставичъне въ Киеве не было, для того тежъ заплата зъ скарбу нашего не доходила». З листа очевидна ще одна причина поступливості Острозького. Втративши надію примусити його тримати свій почет у Києві й Білій Церкві, великий князь відрядив до Білої Церкви залого — ротмістра Василя Шашковича з 50 вершниками. Київський воєвода одразу діяльно взявся до оборони Київщини і поскаржився великому князю на Шашковича, який нібито уникав сторожової служби в полі.

На початку 1570 року справцею призначено ротмістра Михайла Мишку Варковського, який мав довіру короля, бо того самого року його призначили одним із королівських ревізорів Києва й інших прикордонних замків Київського воєводства. Острозькому призначення не сподобалося, про що свідчить відмова намісника Василя Рая видати на вимогу ревізорів попередній інвентар Києва⁶⁷. Правдоподібно, що саме під час перебування на посаді справці М. Мишки Варковського формувалися основи майбутнього тривалого конфлікту між київським воєводою та Мишкою, вже як волинським каштеляном⁶⁸.

Новий справця налаштував проти себе і київську шляхту. У передсеймовій інструкції київського сеймику 1571 року, обмірковуючи протистояння воєводи і справці, шляхта так сформулювала свою позицію: щоб «...князь

⁶⁵ Там само. — Ч. VIII. — Т. 5. — С. 170–171.

⁶⁶ Там само. — Ч. VII. — Т. 1. — С. 166–167.

⁶⁷ *Źródła dziejowe.* — Т. XX. — С. 3.

⁶⁸ *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории Панов-Рады Великого княжества Литовского. Добавление. — Томск, 1912. — С. 117–119, 136–138.

воевода часто на Києве мешкати рачил, почеть слуг своих ку службе его кр. м. и Речи Посполитое ховал, а был теж такъ опатрон живностью и возможностью, яко то и первой з скарбу его Кр. м. князтва Литовского его млсти было давано...». Острозький сам розповідав, що в нього «десять тисячей злотыхъ провенту унято»⁶⁹, маючи на увазі воеводські прибутки, які відійшли справці.

Шляхта вважала, що відсутнього в Києві воеводу має заступати каштелян. Це, безперечно, позитивна оцінка діяльності Сапєги на посаді справці. Про Мишку Варковського в інструкції сказано, що він про порядок не думав, лише сприяв конфліктам та накликав скарги обивателів: «от веля людей годных украинных, которые от того ж пана Михала Мышки знищоны, жалобу веле ся его кр. м. доносимо и доносит будем». Замість доглядати за «новозбудованим» замком справця доклався до його занепаду: його звинуватили в розбиранні бланків (бойових галерей) з 14 городень між баштами і 9 городень з поля, а зірвані вітром з дахів замкових будинків лати, крокви, бруси і в'яз він використав для опалення своєї кухні й хат. Від короля вимагали наказати Мишці власним коштом відремонтувати замок. Щоб таке не повторювалося, вважала київська шляхта, треба за відсутності воеводи і каштеляна призначати справцями людей «зацних, родовых кожных, которые бы и в неприятеля славни были, яко первой тые зацные станы до Киева справцами на местцы воеводскомъ бывали зсилани княжата Санкгушкове, панове Кишкове, Чорторыйсцы, Вишневецсцы, Збаражцы...»⁷⁰.

Зважаючи, що цей фрагмент інструкції критикує і воеводу за неутримання почту службників для оборони Київського замку, позицію шляхти навряд чи можна вважати ініційованою Острозьким. У ситуації загального неприйняття Мишки як справці Сигізмунд Август, посилаючись на попередні військові заслуги, призначив його на початку 1572 р. овруцьким староостою, а влітку того ж року – волинським каштеляном⁷¹. Попри це, король не відмовився від ідеї збереження інституту справці і призначив князя Владислава Збараського.

Смерть Сигізмунда Августа 7 липня 1572 року розв'язала Острозькому руки, хоча повернення отчизних маєтностей хвилювало його більше, ніж повноцінне воеводство в Києві. Але в час безкоролів'я київський справця без сумніву не отримував належної йому частини воеводських прибутків. Зрештою 4 травня 1574 року, вже після коронації Генріка Валуа, Острозький самочинно, погрожуючи «абыс, дей, твоя млсть из замку зъехал, бо, дей, тебе якая легкост от мене поткает, кгда зъехати не похочеш», вигнав з Києва Владислава Збараського, а на його місце «посадив» свого сина Януша⁷².

⁶⁹ НБУВ ІР. — Ф. II. — Спр. 22641. — Арк. 6 зв.

⁷⁰ Там само. — Арк. 7.

⁷¹ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648. — Warszawa, 2000. — S. 191; РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Д. 191. — Л. 289–290 об.

⁷² Малиновский И. Сборник материалов... — Томск, 1912. — С. 127.

Після того уряд справці з Києва зникає. Останні виявлені документальні згадки про нього датовано 1576 роком: лист короля Стефана Баторія від 17 листопада 1576 року з заборонаю порушувати права, даровані місту Києву, адресовано воєводам нинішньому і майбутнім, а також намісникам воєводи і справцям «оть насъ того воеводства»⁷³. Очевидно, київські міщани, з ініціативи яких королівська канцелярія виготовила цей лист, хотіли убезпечитися від зловживань з боку всіх можливих урядників, бо насправді у Києві вже більше двох років не було справці. Невідомо, як саме Острозький обгрунтував самочинну ліквідацію ненависної йому посади, яка була водночас механізмом впливу на нього короля. По-перше, посада справці для системи коронних урядів була абсолютно чужою. По-друге, Острозький належав до фаворитів Стефана Баторія і той міг пробачити йому такий учинок. По-третє, для Кракова–Варшави Київ не значив так багато, як для Вільно. Функції дипломатичного посередництва з татарами й турками перейшли до Кам'яця, а після укладення Ям-Запольського миру 1582 року втратила актуальність і московська небезпека. Відтак питання обороноздатності Київського замку відійшло на другий план і перебування воєводи в Києві стало не таким обов'язковим, як у першій половині XVI століття.

⁷³ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1848. — Т. 3: 1544–1587. — С. 197.

Ігор Тесленко

«Ганібель з дому Строцеґо»: італієць на службі князя Острозького

Вельми екзотичними для українського середовища є шляхетські прізвища італійського походження: Ганібели Влохи та Ламбардієвичі (Лампарти) Влохи або, скажімо, Гузельфі, Карлочі, Квалита... Вистежити шляхи переміщення в Україну цих малопомітних людей, а їхніх предків і поготів, навряд чи можливо.

Наталя Яковенко. «Українська шляхта...»

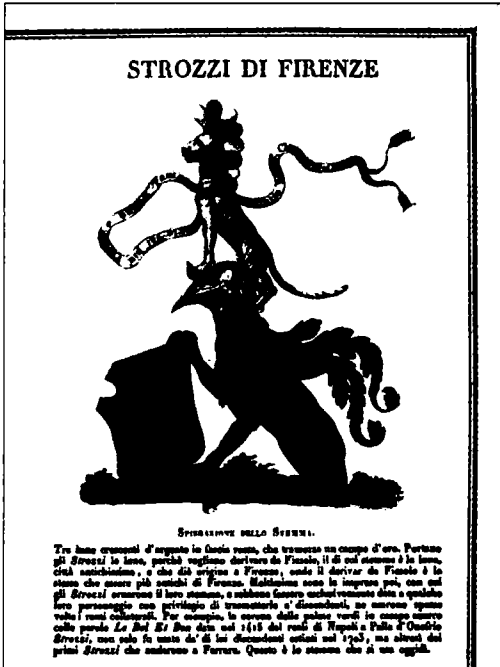
У дослідженні про ментальні стереотипи української шляхти Наталя Яковенко знайомить читачів із деякими архаїчними уявленнями, що їх поділяли всі члени локальних спільнот рицарства Волині, Східного Поділля та Київщини в XVI — першій половині XVII століття¹. Серед них на особливу увагу заслуговує уявлення про «значність», тобто знаність індивіда як представника клану, який має в окресленій окрузі (повіті) розгалужені родинні зв'язки і осілість. Локальна шляхетська спільнота складалася з десятків таких кланів, члени яких із недовірою і презирством ставилися до кожного, хто не належав до їхнього кола за спадковим правом². Чужинці потрапляли до цієї корпорації нечасто і зазвичай у декілька етапів, першим із яких була служба королю або людині, відомій у краю («значній»). Успішність подальшої інтеграції на пряму залежала від того, чи зможе претендент установити кровні зв'язки з місцевою «добре осілою» фамілією і набути нерухомисть, а це вдалося небагатьом слугам. За спостереженням Наталі Яковенко, перманентне вливання до складу шляхетських корпорацій Волині й Центральної України ординців, дрібного рицарства з білоруських та литовських етнічних земель, сусідніх Угорщини та Молдавії, Московії та Польщі не змінило колективного портрета цих спільнот, в яких і надалі домінували руські роди³. Прийшлий люд, опинившись у середовищі української шляхти, поступово асимілювався «через набуття православної конфесії й “руської” мови»⁴. У перші десятиліття після створення Речі Посполитої ситуація змінилася лише частково: прибульців побільшало, руська

¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. — К., 2002. — С. 112–113.

² Там само. — С. 114.

³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 2008. — Вид. 2. — С. 266–268.

⁴ Там само. — С. 269.

Герб родини Строцци
(за Помпео Літта)

мова і «грецька релігія» поступово втрачали позиції і вже не цементували спільноту, ядро якої, однак, і надалі становила місцева знать.

Характерною рисою цього часу стала поява в регіоні дрібної шляхти і вчених плебеїв (лікарів, архітекторів, математиків, музикантів тощо) з віддалених земель Центральної і Західної Європи. Приваблювала їх сюди служба на магнатських дворах, що забезпечувала матеріальний добробут і, в деяких випадках, можливість обійняти значно вищий соціальний статус, ніж на батьківщині. Із другого боку, руські аристократи були зацікавлені в кваліфікованих послугах, що їх надавали італійські, німецькі чи французькі емігранти. Здається, однак, що не останню роль у вирішенні, чи захищати на

службу, відігравали модні віяння і нагода підкреслити свій статус правителя «держави в державі», в якій знаходять притулок вихідці з усіх кінців світу. У XVI столітті найбільше іноземців бачимо в оточенні фактичних володарів Русі князів Острозьких, чий двір структурою копіював королівський першовзірець.

Патріарх дому Острозьких, київський воєвода князь Василь-Костянтин (1526–1608), щедро наділяв прибулих грошима та землею, проте більшість із них через ізольованість, непризвичаєність до місцевих порядків та інші причини не затрималися на Русі надовго. Звісно, були й винятки. Скажімо, Бальцер Цетнер із Силезії та Раймон Каркасон із Лангедока, переїхавши в тутешні краї, осіли в них і започаткували свої династії, що функціонували в Речі Посполитій і у наступному, XVII столітті.

Це дослідження присвячено першому відомому нам «заграничнику» у світі князя В.-К. Острозького, який потрапив до неї задовго до Люблінської унії, коли його патрон іще не набув статусу найзаможнішого й одного з найвпливовіших магнатів держави. Приклад цікавий і тому, що завдяки підтримці Острозького прибулому слугі вдалося міцно закоренитися на українських землях: спочатку на Волині, пізніше на Поділлі й, урешті, на Київщині. Ідеться про Миколая Ганібеля «Влоха», котрий, як випливає з прізвиська, був вихідцем із Апеннінського півострова.

1. Походження

У гербівнику Шимона Окольського зазначено, що Миколай разом із братом Ганнібалом прибув до Польщі у весільному почті міланської княжни Бони Сфорца, нареченої короля Сигізмунда I Старого (1518)⁵. Брати походили з флорентійської фамілії Строцці (Strozzi), на що вказують не лише нотатки Окольського, а й чотири спеціальних «атестації», видані шляхтою Волинського воєводства дітям Ганібеля-Влоха у 1599, 1613 та 1623 роках⁶. Цю інформацію підтверджує і монументальна 16-томовою праця Помпео Літта «Визначні роди Італії». Написана на основі багатих фамільних архівів, вона містить дані про два покоління «польської» гілки роду⁷.

Отже, справжнім прізвиськом Миколая Ганібеля-Влоха було Строцці. Коріння цього флорентійського дому з трьома півмісяцями на гербі сягає XIII століття. Представлений у наступні віки багатьма відомими політиками і полководцями, меценатами, вченими і поетами, рід швидко звів потужний фундамент своєї могутності, що базувався на банківській справі й торгівлі. Поруч із родинами Альбіцці, Аччайолі, Буондельмонте, Гвіччардіні, Кавальканті, Каппоні, Медічі, Содеріні він упродовж XIV — першої половини XV століття був одним із найшанованіших і найзаможніших у місті. Фінансові інтереси Строцці виходили далеко за межі Флоренції, сягаючи Франції, Священної Римської імперії, Іспанії, де вони були кредиторами навіть коронованих осіб⁸. Змальовуючи цей ошатний, парадний образ казкових багатіїв, історики нерідко забувають про те, що поруч зі Строцці-патриціями у місті мешкало чимало їхніх родичів, чиє матеріальне і соціальне становище не відповідало гучному прізвиську. До початку XVI століття фамілія настільки розрослася, що складалася вже з кільканадцяти гілок. Перенаселення і висока конкуренція на батьківщині, ліпші кар'єрні можливості в сусідніх державах примушували багатьох Строцці шукати кращої долі на чужині.

Повертаючись до дворян королеви Бони, з'ясуємо, яку гілку роду вони представляли. У цьому нам допоможе розлога генеалогічна схема, яку підготував і прокоментував Помпео Літта. У шостій із її двадцяти двох частин натрапляємо на інформацію про Аннібале Строцці, який «залишив Флоренцію приблизно в ті часи, коли Козімо Медічі почав займатися державними справами, перебрався до міста Модена, потім до Польського королівства

⁵ *Okolski S. Orbis Polonus.* — Cracovia, 1641. — Т. 1. — F. 554—555.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі скорочення: ЦДІАК України). — Ф. 28, оп. 1, спр. 32, арк. 461 зв.—462; ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 221 зв.—222; спр. 106, арк. 420 зв.—421; *Boniecki A. Herbarz Polski.* — Warszawa, 1904. — Т. 7. — S. 236.

⁷ *Litta P. Famiglie celebri di Italia.* — Milano, 1839. — Vol. 9. — Tavola 6.

⁸ Становлення підвалин фінансової могутності Строцці і роль у цьому процесі родинних зв'язків вивчали Ричард Голдсвейт та Лоренцо Фаббрі, див. *Goldthwaite R. A. The Strozzi in the Fifteenth Century // Goldthwaite R. A. Private Wealth in Renaissance Florence. A study of four families.* — Princeton, New Jersey, 1968. — P. 31—73; *Fabbi L. Alleanza matrimoniale e patriato nella Firenze del '400. Studio sulla famiglia Strozzi.* — Firenze, 1991.

<...>, [де народив] синів Джованні та Джузеппе»⁹. Логічно припустити, що ця особа і є тим самим Ганнібалом, котрий разом із братом Миколаєм прибув до Кракова на початку XVI століття, як згадано в гербівнику Ш. Окольського. Проте в родовідній схемі Літта братом вигнанця названо не Миколая, а Бернардо Строцці, чиє життя не проілюстровано в книзі жодним рядком.

На цьому генеалогічні ребуси в нашій історії не завершуються. Наступна загадка стосується твердження Помпео Літта про поневіряння, яких зазнав Аннібале після того, як до влади у його рідному місті прийшла партія Козімо Медічі. Ця подія, як відомо, сталася 1434 року. І справді, одразу з утвердженням у республіці «батька вітчизни» його політичні опоненти, у тому числі деякі Строцці, змушені були залишити Флоренцію¹⁰. Цілком вірогідно, що серед вигнанців був і Аннібале. Не виключено, що він справді переїхав до Модени. Проте чи могла ця особа ще через 80 років опинитися на королівському дворі у Кракові? Повірити в це складно.

Чергова несумісність — імена Аннібалових дітей. Літта стверджує, що звали їх Джованні та Джузеппе, тоді як в Окольського носіями цих імен були нащадки не Аннібале, а його брата Миколая¹¹. Про самого Аннібале в гербівнику отця-домініканця наведено буквально декілька слів, і загалом читача не полишає враження, що появу цього загадкового персонажа в тексті зумовлювала необхідність пояснити, чому діти Миколая, неначе забувши про славне коріння, почали називати себе Аннібалами¹². Пояснення нелогічне, проте з документальних джерел відомо, що вони справді тривалий час користувалися прізвиськом Аннібал (Ганнібал, Ганібель), а не Строцці.

Опрацьовані нами актові документи судових установ Волині вказують на те, що не тільки нащадки молодшого з братів, але й він сам виступав у публічно-правових відносинах як «пан Миколай *Ганібель* Влох». Тож припущення Окольського про походження прізвиська від імені старшого з братів не витримує критики. В усій цій історії залишається незрозуміло, чи існував узагалі Аннібал (Ганнібал). Чи збереглися бодай якісь документальні свідчення про нього? Вони такі є. Наприкінці 1550-х — на початку 1560-х на Волині жив «пан Ганібель Влох», проте з пізніших документів ми дізнаємося, що насправді його звали Миколаєм.

Отже, йдеться не про дві, а про одну особу, яка перебралася до Польського королівства на початку XVI століття, певний час служила на королівському дворі й урешті опинилася на Волині. Дивні пертурбації з прізвиськом італійця, на наш погляд, мають логічне пояснення. В італійській традиції

⁹ *Litta P. Famiglie celebri di Italia. — Milano, 1839. — Vol. 9. — Tavola 6.*

¹⁰ *Goldthwaite R. A. The Strozzi in the Fifteenth Century. — P. 50; Crabb A. The Strozzi of Florence: widowhood and family solidarity in the Renaissance. — The University of Michigan, 2000. — P. 44–45.*

¹¹ *Litta P. Famiglie celebri di Italia. — Milano, 1839. — Vol. 9. — Tavola 6; Okolski S. Orbis Polonus. — Cracovia, 1641. — T. 1. — F. 554–555: серед дітей Миколая Окольський згадує Яна (лат. *Ioannes*) та Якуба (лат. *Jacobus*); італійською їхні імена може бути перекладено як Джованні та Джузеппе.*

¹² *Okolski S. Orbis Polonus. — Cracovia, 1641. — T. 1. — F. 554–555.*

особу часто іменують не тільки на ім'я, а й по батькові. Очевидно, Миколай Строцці був не братом, а сином Ганнібала, а відтак іменувався *Niccolo di Annibale*. У Польщі, як і на Русі, патронім чужинця могли сприймати як прізвище, а оскільки його носій був італійцем, природно додавали до нього слово «влох» — так і виник родовий титул «Аннібал-Влох» («Ганібель-Влох»).

Якщо наше припущення слушне, генеалогічний зв'язок Ганібелів-Влохів із родиною Строцці цілком успішно можна реконструювати. Миколай народився в сім'ї Аннібале, що, як ми вже знаємо, виїхав із Флоренції до Модени близько 1434 року. Останній належав до тієї гілки, котру започаткував Піно на прізвисько «Піначчіо» — старший син легендарного засновника роду Строцца Строцці († 1303).

Із його видатніших нащадків і водночас прямих пращурів дворянина королеви Бони можна згадати П'єтро, у 1319 році гонфалоньєра Флорентійської республіки¹³, а також Аннібале Строцці, капітана військ папи Урбана VI. Його коротку біограму наводить у своїй праці Помпео Літта. З неї дізнаємося, що Аннібале — прадід Миколая Ганібеля-Влоха — брав активну участь у політичному житті Республіки і належав до кола одного з очільників партії гвельфів (папістів) Карло Строцці. Через прагнення встановити контроль над самоврядними структурами міста Аннібале разом зі своїм впливовішим родичем потрапив у немилість громадян, і відтак його прирівняли до грандів та позбавили можливості обіймати будь-яку посаду в місті. Втікаючи від можливої розправи збурених чесальників шерсті (чомпі), Аннібале 1378 року залишив Флоренцію і пристав до папи Урбана VI (1378–1389), який призначив його капітаном своїх військ, розквартированих у Тіволі. Від жовтня до грудня 1381 року Строцці був наділений повноваженнями диктатора у Веллетрі — одному з римських передмість. Жителі Веллетрі, які мешкали в зоні протистояння Урбана VI та його опонента антипапи Клементя VII, побоювалися розорення і потребували надійного захисту. Проте щойно військова

554 Orbis Poloni Tom. I.

*optimum inter demum Index castrorum Terrestrium Chijonicis. Et Capis Ostrezi. Et Bobrovicis. Ex Zepbia Lubzcani. Et Marfchali Metzrek. filia, suscepit Joannem Et Gabrielem. Ex Catharina vero Crotban-
na, altera coniuge suscepit Michaelem Et Alex: Et filios tres.
Michael terram filius, qui post exortibus hibernicis exortibus miles. De-
mum cum Ziembitcha celebrauit matrimonium. Soror illorum, coniuge
Grabij quae post decessum maritales suos obsecravit Domino Leopoldi in be-
nignu religioſi Ordinis S. Dominici, ad aede S. Catharinae Sacerpfr.*

K R O C I I, alias Strocii.

DELINEATIO.

Epist. 170. SVNT tres lunae una supra alteram in lineam rectam sed perpendicularem, in campo caelesti lunae albae intra scutum, in fascia per medium muricata.

O R I G O.

170. 171. EX Italia in Regno Poloniae originem habent. Retinere autem talia arma Strocij et familia Narz, sed in hoc differunt, quod Strociorum familia defere lupos in lineam diametralem dispositas, Narz vero in lineam perpendiculararem, sicut Petraſana et Soc: I E S V inter Telleras gentilitias folio 450, observavit. Quoniam vero Krocij sed Strocij cum Serequissima Regina Poloniae Bona Sfortia in Regnum venerunt, ubi gratia Regali bona et possessiones ad Volodisiriam obtulerunt, sicut eorum privilegia comoustrant, ideo corrupto sermone Krocij pro Strocij appellati fuerunt. Et quia etiam tale cognomen aliquid

Герб родини Строцці
(за Шимоном Окольським)

¹³ Гонфалоньєр очолював ополчення посполанів — цехових торгівців і ремісників.

загроза минула, Аннібале втратив свій статус «через ревності римлян, котрі нарікали, що його обрання може призвести до передання влади його спадкоємцям, і тому на самому початку було загублено славетне майбутнє, якого Аннібале, мабуть, таки прагнув»¹⁴.

Підірване матеріальне становище і обмежені кар'єрні можливості спонукали деяких нащадків папського слуги також виїхати з Флоренції. Серед них був і його онук — батько нашого героя Аннібале ді Джакомо Строцці.

2. Королівський дворянин

Початки службової кар'єри Миколая Ганібеля-Влоха оповито туманом. Чи не найбільшим авторитетом у цій ситуації є Шимон Окольський, який стверджував, що після прибуття до Польщі у свиті міланської княжни Строцці опинився на дворі короля. Наступна інформація щодо виконання ним функцій надзвичайного посла «до Франції» дублюється без підтвердження або спростування в роботах Луї Фурньє та Фортунато Джанніні, а вже на їхні праці покликається Данута Квіріні-Поплавська¹⁵.

Відомо, що в оточенні Бони та її сина Сигізмунда II Августа таки перебував якийсь «Ганнібал з Влох». Можливо, майбутній слуга В.-К. Острозького був тим італійцем, якому випало стати свідком і навіть учасником конфлікту, основними дійовими особами якого були львівський арцибіскуп Бернард Вільчек та київський митрополит Макарій Москвитянин. Суперечка за право призначати намісника Галицької єпископії тяглася між ієрархами понад десятиліття, і 1536 року король вирішив її на користь очільника львівської римо-католицької кафедри, що мав підтвердити спеціальний привілей. Проте православна партія не здалася і звернулася по підтримку до королеви, пообіцявши у разі сприяння подарувати їй 200 волів. Розрахунок виявився правильним: спочатку Бона «въ то ся мощнѣ вложила, мощно съ королемъ мовила», а далі відіслала до канцлера кс. Яна Хоєнського свою людину — «пана Анібеля», «который тому привилью печать урваль и самого на штуку подраль»¹⁶.

У гербівнику Шимона Окольського зазначено, що за свою службу пан Миколай отримав певну нерухому власність у волинському місті Володими-

¹⁴ *Litta P.* Famiglie celebri di Italia. — Milano, 1839. — Vol. 9. — Tavola 6.

¹⁵ *Okolski S.* Orbis Polonus. — Cracovia, 1641. — Т. 1. — F. 55; *Fournier L.* Les Florentins en Pologne. — Lyon, 1894. — P. 224; *Giannini F.* Storia della Polonia e delle sue relazioni con l'Italia. — Milano, 1916. — P. 140; *Quirini-Popławska D.* Działalność włosków w Polsce w I połowie XVI wieku na dworze królewskim, w dyplomacji i hierarchii kościelnej. — Wrocław, 1973. — S. 28.

¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России. — Санкт-Петербург, 1848. — Т. 2. — С. 360. Історію протистояння ієрархів в усіх деталях описує Михайло Грушевський, див.: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 5. — С. 433–440. Не виключено, що згаданим у цій історії дворянином королеви був Аннібале Бонтівольйо, рід якого походив із Болоньї, див.: *Pociecha W.* Bona Sforca // *Polski Słownik Biograficzny.* — Kraków, 1936. — Т. 2. — S. 289.

рі¹⁷. І хоча нотатка отця-домініканця позбавлена будь-яких подробиць данини, можна підозрювати, що коли вона справді існувала, ініціатива її появи належала королеві Боні, в якої на Західній Волині був свій інтерес. У 1543 році вона обміняла частину раніше набутих білоруських маєтків на Ковельську волость кн. Василя Сангушка, розташовану під Володимиром¹⁸. Отже, пан Ганібель-Влох разом із новопризначеним ковельським старостою королеви Богданом Семашком міг виконувати функції управителя чи ревізора цього маєткового комплексу.

У період від листопада 1547 по березень 1550 року «Ганнібал з Влох» перебував уже на дворі Сигізмунда II Августа, отримуючи досить невелику річну плату грошима і сукном¹⁹. Остання деталь, що заслуговує на увагу, — занотована у джерелах згадка про привілей, яким король Сигізмунд I Старий визнав шляхетство Миколая Строці (документ не зберігся)²⁰.

3. Службеник кн. В.-К. Острозького

Припущення про те, що Миколай Ганібель-Влох уперше з'явився на Західній Волині в середині — другій половині 40-х років XVI століття як слуга королеви Бони, поки що неможливо підтвердити посиланням на джерела, та й їх самих за 1540–1550-ті роки для зазначеного регіону збереглося небагато. Жодної з володимирських замкових книг у нашому розпорядженні немає, а перші гродські та земські походять з кінця 1560-х, коли Миколай уже доживав віку. З актовими книгами Володимирського магістрату пощастило ще менше — найдавнішу з них датовано 1794 роком. Матеріали сусідніх судових установ Волині дійшли до нас у кращому стані, і саме в них натрапляємо на перші повідомлення про італійця.

У 1558 році пан Ганібель двічі (у серпні та листопаді) особисто приходив до Луцького замкового уряду, аби поскаржитися на свого сусіда Стецька Омелянського (Кривицького)²¹. Хоча одна зі скарг збереглася у вигляді регесту, а друга займає всього сторінку, вони є досить інформативними і дають змогу зробити низку важливих висновків і припущень.

¹⁷ *Okolski S. Orbis Polonus. — Cracovia, 1641. — Т. 1. — F. 555.*

¹⁸ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. — Lwów, 1890. — Т. 4. — S. 334–337, 339–346.*

¹⁹ *Okolski S. Orbis Polonus. — Cracovia, 1641. — Т. 1. — F. 555.*

²⁰ Вперше про індігенат Строці згадано в атестації 1613 р. (див. додаток 4). Пізніше про визнання шляхетства за нащадками дворян королеви Бони писав Каспер Несецький, а з його гербівника інформацію почерпнули дослідники XIX–XXI ст., див. *Niesiecki K. Herbarz Polski / Wyd. J. N. Bobrowicz. — Lipsk, 1841. — Т. 8. — S. 536; Dunin-Borkowski J. S. Spis nazwisk szlachty polskiej. — Lwów, 1887. — S. 424; Fournier L. Les Florentins en Pologne. — Lyon, 1894. — P. 223; Quirini-Popławska D. Działalność włochów w Polsce... — S. 28; Tygielski W. Włosi w Polsce XVI–XVII wieku. — S. 384; Album armorum nobilium Regni Poloniae XV–XVIII saec. Herby nobilitacji i indygenatów XV–XVIII w. / Wstęp, opracowanie i edycja Barbary Trelińskiej. — Lublin, 2001. — S. 62.*

²¹ *Archiwum Państwowe w Krakowie. Oddział na Wawelu. — Archiwum Sanguszków. — Rękopis 13, s. 27; ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 60.*

По-перше, в обох заявах Миколай Строці постає перед урядниками уже як слуга кн. В.-К. Острозького, на той момент маршалка Волинської землі й володимирського старости. У листопадовій скарзі, окрім того, згадано, що Стецько вчинив напад на володіння нашого героя, коли той перебував далеко від домівки — «на послузе его милости князя пана моего увы Льове»²². До центру Руського воеводства патрон міг відіслати слугу з багатьох причин, наприклад, щоб передати лист, придбати якісь товари чи продати збіжжя, вирощене в розлогих маєтках Острозького князівства. Однак не варто забувати і про те, що у львівському домініканському монастирі впродовж усього 1558 року переховувалася зі своєю юною дочкою Беата з Костельця Острозька, невістка князя Василя-Костянтина. Після втечі з королівського двору, де її дочку Гальшку намагалися будь-що видати заміж за брест-куявського воеводу Лукаша Гурку, Беата, можливо, шукала порозуміння зі своїм дівером. Хоча саме з його постаттю у княгині мав асоціюватися початок сумних пригод, є підстави вважати, що в 1558 році прохолода у стосунках між близькими родичами на певний час змінилася на милість²³. Уже в березні наступного року до львівського монастиря прибуде двоюрідний брат Острозького князь Семен Слуцький, за якого Беата одразу видасть заміж дочку Гальшку. Можливо, поїздка пана Влоха була якось пов'язана з усією цією історією, хоча слід визнати, що про справжні причини львівського вояжу італійця ми навряд чи колись дізнаємося.

Іще одна важлива інформація, почерпнута із заяви, зробленої 17 листопада 1558 року, стосується сімейного статусу Миколая Строці. У ній згадується його дружина Зофія, що, як відомо, походила з дому Головинських²⁴. Всупереч твердженню деяких істориків, шляхетська сім'я, в якій народилася Зофія, мала не польське, а руське коріння²⁵. Її родовим гніздом було село Головин Степанської волості²⁶, що від 1511 до 1620 року належала князям Острозьким. Упродовж всього зазначеного періоду Головинські тримали свою

²² ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 60.

²³ Найдокладнішу на сьогодні біографію княжни Гальшки, в якій описано і її перебування з матір'ю у Львові (1557–1559), підготував Александер Пшездзєцький, див.: *Przeddziecki A. Jagiellonki polskie w XVI w. Obrazy rodziny i dworu.* — Kraków, 1868. — Т. 2. — С. 37–212.

²⁴ *Okolski S. Orbis Polonus.* — Cracovia, 1641. — Т. 1. — F. 555. Наталя Старченко називає дружиною Миколая Ганібеля дочку Яцька Речицького, проте в документі, на який вона посилається, насправді йдеться не про дружину, а про тещу «влоха», яка до того ж носила прізвище Ремчицька (в оригіналі писар пропустив літеру), див.: *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 65–98.

²⁵ *Quirini-Popławska D. Działalność włochów w Polsce...* — S. 28: у тексті батько Зофії помилково названий овруцьким мечником (як відомо, цей уряд був впроваджений наприкінці XVII ст., див.: *Urządnicy województw kijowskiego i czerniechowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas i W. Kłaczewski.* — Kórnik, 2002. — S. 83).

²⁶ Головин — нині село Костопільського району Рівненської області.

отчизну на ленному праві. Серед десятків представників цього роду, з покоління в покоління відданих Острозьким, бачимо багатьох «рукодайних» слуг, урядників контрольованих князями гродських судів, управителів маєтків, ротмістрів надвірних хоругв, бояр-зем'ян. Батько Зофії, Яцько Андрійович, служив Острозьким іще в першій половині XVI століття, а мати походила з сім'ї степанських ленників Промчейків-Ремчицьких²⁷.

Сама Зофія Головинська провела молодість на дворі Олександри Слуцької († 1562), вдови кн. Костянтина Івановича і матері кн. Василя-Костянтина Острозьких. Із джерел відомо, що шлюб з італійцем не був для неї першим. Близькі родичі й приятелі Головинської через багато років згадували, що її ще неповнолітньою дівчинкою батько віддав «до службь ей милости княжны Слуцкое до францимеру ей милости», де вона була «зацне цвичона в ущивом выхованю» і де, «уподобавши ее себе, упросил ее был у княжны ее милости в стан светый малженский при бытности отца ее пана Яцка Головинского и с позволенем его» дворянин київського воеводи Данило (Дахно) Мокренський. Невдовзі після одруження Мокренський помер, і лише після цього «пан Ганибал з дому Строцего, также дворянин его милости княжати Острозского, добре значный и всѣм добре заховальный и доброе славы чововѣкъ, понял был туую вдову»²⁸.

Окрім посагу, дружина Миколая Ганібеля-Влоха внесла в його дім не менш важливий капітал — зв'язки. Через шлюб із Головинською італієць породичався з багатьма шляхетськими сім'ями, такими як Бутовичі, Останки, Черевчеї, Лясоти, Житинські, Костюшки-Хоболтовські, Золотолинські, Єрличі, Лобоси, Раї, Ледавські та інші. Характерна деталь: усі перераховані родини належали до клієнтарного угруповання кн. Острозьких. Зв'язки з цими людьми, встановлені десь у середині XVI століття, і після смерті пана Миколая відігравали важливу роль для його нащадків, згуртовуючи родинно-свояцьку групу.

Повертаючись до заяви, яку Ганібель-Влох зробив у листопаді 1558 року, згадаймо й про те, що в ній фіксується місце проживання його родини — сільце Кривичі неподалік міста Рівного в Луцькому повіті²⁹. У цьому маєтку панові Миколаю та його дружині належала лише частка, яку вони мали «ув одделе от землянина господарьского пана Стеца Омелянского и от мальженки его паней Богданы»³⁰. Кривицькими землями й, окрім них, іще певним «уділом» у селі Калиновичі Ковельського староства на початку

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 4 зв.

²⁸ Там само. — Спр. 32, арк. 462. Дахно Мокренський помер десь у середині 1550-х, див. Російський державний архів давніх актів (далі скорочення: РДАДА). — Ф. 389, оп. 1, спр. 202, арк. 86 зв. (ковельський боярин Дахно згадується як живий ще в 1560 р., що є явною опискою, адже його дружина за два роки до того уже була заміжня за паном Влохом); ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 60.

²⁹ Кривичі — нині село Рівненського району Рівненської області.

³⁰ ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 60.

1550-х володів перший чоловік Зофії Головинської, Дахно Мокренський³¹. Права на спадок по його смерті переходили до єдиної дочки Настасії, проте до настання її повноліття і видання заміж цими добрами розпоряджалися мати, вітчим Миколай Ганібель-Влох та інші опікуни³².

Від середини 1560-х років велику родину італійця бачимо переважно у м. Володимирі. На цей же час припадає остання згадка про нього як про слугу кн. В.-К. Острозького. Перед Великоднем 1566 року пан Миколай, виконуючи доручення патрона, передав «упоминальний лист» вдові господарського маршалка Олізара Кирдея-Мильського, яка завдала збитків людині князя — володимирському войському і підстарості Василю Гулевичу³³. Причини подальшого розриву стосунків між паном і слугою залишаються нез'ясовані. Втім, вони не конче мали тривати до смерті одного з контрагентів.

4. Останні сторінки біографії «влоха»

Решту життя наш герой провів у Володимирі, де мешкав із родиною, вів господарство і займався торгівлею. У 1566—1567 роках він був одним із головних учасників змови міської верхівки проти свого дідичного вйта Максима Лудовича. Історія, детально описана в статті Наталі Старченко, завершилася поваленням можновладця і сходженням на його місце Михайла Дубницького, що був людиною литовського підканцлера Остафія Воловича³⁴. Прийшовши до влади, новопризначений вйт почав формувати власну фракцію, до якої потрапив і пан Миколай, який упродовж лютого—березня 1567 року виконував функції міського райці та бурмистра. Однак перебування у складі володимирського магістрату виявилось для нього не-тривалим. Уже в травні італієць приступив до виконання функцій урядника в Мирківському маєтку свого нового патрона Остафія Воловича³⁵. Через рік

³¹ Там само. — Ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 350 зв.—351 зв. Калиновичі — нині село Калинівка Ковельського району Волинської області.

³² Настасія Мокренська вийшла заміж за одного з управителів Ковельського староства — милянцевського піднамісника Станіслава Остойського, див. ЦДІАК України. — Ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 3—4 зв. (продаж подружжям Остойських своєї частки в Кривичах Остафію Свищовському, 1594 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 24, арк. 652 зв.—654 зв. (купівля Остойськими другої половини с. Калиновичі у дядька Настасії Богдана Мокренського, 1590 р.); РДАДА. — Ф. 389, оп. 1, спр. 202, арк. 85 зв.—86 зв. (королівське підтвердження Остойським прав на посідання с. Калиновичі, 1601 р.).

³³ ЦДІАК України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 124 зв.

³⁴ Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 3. — С. 65—98.

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 13—13 зв., 24, 47; спр. 5, арк. 21 зв. За припущенням Наталі Старченко, відомі приклади «неконфліктного перетікання службників Остафія Воловича до князя Костянтина Острозького... і навпаки дозволяють припустити існування якихось солідарних стратегій цих представників еліти в даному регіоні», див.: Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р. — С. 78. Як мирківський і несвіцький урядник Воловича Миколай Ганібель фігурує в документах влітку 1567 р., а остання згадка про виконання ним

він полишив службу й повернувся до повітового центру, де посідав певну нерухомість — придбаний дім на Зап'ятницькому передмісті й фільварок³⁶.

За той час, що пан Влох провів поза межами Володимира, ситуація в місті несподівано змінилася. Колишній союзник Михайло Дубницький почав висувати до нього претензії, насилати на садибу родичів, слуг і підданих. Причиною розбрату, схоже, була втрачена скринька з привілеями та «ыншими всими справами местскими», яка певний час перебувала в руках пана Миколая, однак іще 1567 року він передав її на зберігання міщанину Василю Каплі³⁷.

Даремно Ганібель-Влох шукав справедливості в судах і намагався відшкодувати завдані збитки: на боці всесильного вїйта були і міські урядники, і намісники володимирського старости кн. В.-К. Острозького. Спочатку Михайло Дубницький просто відмовився «ставати до права» з паном Миколаєм, а коли побачив наполегливість позивача, вдався до жорсткіших методів тиску. У червні 1570 року було арештовано дружину «влоха», а його дім передано слuzі Острозького, Раймону Каркасону. Спроба заручитися підтримкою володимирського підстарости Павла Оранського успіху не мала³⁸. Тоді скривджений італієць звернувся до короля, отримав у канцелярії відповідні декрети і листи, але й вони не допомогли повернути забране вїйтом майно³⁹.

Чергову згадку про нашого героя датовано березнем 1572 року, коли він під іменем «Феретр Ганібел-Влох» обстоював інтереси дружини і спільних нащадків перед стефанським державцею Станіславом Граєвським⁴⁰. Прізвисько «Феретр» було немов пророчим — у перекладі з італійської слово *feretro* означає «гріб», «катафалк». І власне цей запис став останнім, у якому Ганібель-Влох фігурує за життя.

5. Нащадки італійця у Речі Посполитій

Після смерті Миколая Строцці його дітей декілька років виховувала вдова Зофія з Головинських. Однак пані Ганібелевій не судилося няньчити онуків: у лютому 1577 року під час великого нападу татар на Волинь вона потрапила в ясир і невдовзі по тому «у Орди живота свого доконала»⁴¹. Можна припустити, що після цієї події діти опинилися в опіці найближчої рідні — дядьків Яцьковичів Головинських.

управлінських повноважень датована 16 травня 1568 р., див. ЦДІАК України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 53–53 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 471, арк. 517 зв.; спр. 10, арк. 260 зв.

³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 21 зв.; спр. 6, арк. 212 зв.—213.

³⁷ Там само. — Спр. 5, арк. 21–21 зв., 22–23.

³⁸ Там само. — Арк. 48 зв.—49; ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 316 зв.—317 зв., 318–318 зв.

³⁹ Там само. — Ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 212–213.

⁴⁰ Там само. — Спр. 7, арк. 4–4 зв.

⁴¹ Там само. — Спр. 32, арк. 462.

Старшим з-поміж братів був Ян Ганібель-Влох, згаданий 1599 року як обиватель Волинського воєводства і «жолнер господара волоского роты пана Крыштофа Твориянского». За свідченням Шимона Окольського, у часи рокошу Миколая Зебжидовського Ян пристав до регалістів і загинув у битві під Гузовим 5 липня 1607 року⁴².

Відомішою постаттю був молодший брат Яна, Миколай Ганібелевич. У 1599 році він служив на дворі волоського господаря Єремії Могили, однак невдовзі по тому повернувся до Речі Посполитої і опинився у свиті колишнього батькового покровителя князя Василя-Костянтина Острозького. Із його данини тримав с. Горбаків Дорогобузької волості (1603), а після смерті патрона набув Журавецькі добра на Поділлі (1613–1618). Як королівський ротмістр він відзначився у багатьох битвах із козаками, зокрема під Куруковим, за що дістав у пожиттєве володіння частину Білоцерківського староства із центром у Трилісах. Їздив у складі посольства на Січ вести перемовини із запорожцями, від шаблі яких, зрештою, і загинув. Сталося це у битві з повстанцями Тараса Федоровича під Переяславом у травні 1630 року. Як переповідає автор Львівського літопису, «с тої битви значних жолніров 30 до Києва припроважено — полковников, ротмістров, межі которими ніякись пан Ганібала, котрий бул 30 літ ротмістром і вшисткой Короні значний і заслужоний, по которім сам пан гетьман як по отцу плакал, бо его ради во вшистком заживано»⁴³. Гучна слава Миколая Ганібала молодшого докотилася і до Валер'яна Неканди-Трепки, який знав, що «чужоземець» мешкав під Хмільником на Поділлі і незадовго до загибелі був позваний Яном Пшерембським за звинуваченням у привласненні шляхетського титулу⁴⁴. З доведенням свого благородного походження ротмістр мав клопіт усе життя. Спеціальні атестації волинської шляхти не переконували опонентів пана Миколая та його братів, тож слід було шукати надійніших доказів.

Їх здобуттям, схоже, зайнявся ще один син Миколая Ганібеля-Влоха і Зофії Головинської, Юзеф, що служив спочатку князям Острозьким (волинському воєводі Олександру та його дітям), а пізніше командував військами господарів Волощини. Здається, саме він був тим Джузеппе Строцці, який, за свідченням Помпео Літта, походив із польської гілки роду і «орієнтовно в середині XVII століття звернувся до генерала імператора Германії Джакомо Строцці з проханням визнати себе родичем, але генерал йому відмовив, вважаючи, що на той час це могло зашкодити його послідовній кар'єрі»⁴⁵.

⁴² Там само; *Okolski S. Orbis Polonus*. — Cracovia, 1641. — Т. 1. — F. 555.

⁴³ *Okolski S. Orbis Polonus*. — Cracovia, 1641. — Т. 1. — F. 555; *Ковальський Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI — первая половина XVII века). — Днепрпетровск, 1982. — С. 73 (в публікації «Миколая Ганібела» помилково названо «Миколаєм Ганчбером»); *Źródła dziejowe*. — Warszawa, 1894. — Т. 21. — S. 213, 312–313; *Rulikowski E. Opis powiatu wasyłkowskiego*. — Warszawa, 1853. — S. 115; *Бевзо О.* Львівський літопис і Острозький літописець. — 2-ге вид. — К., 1971. — С. 107.

⁴⁴ *Trepka W. N. Liber generationis plebeanorum*. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1995. — S. 64–65.

⁴⁵ *Okolski S. Orbis Polonus*. — Cracovia, 1641. — Т. 1. — F. 555; ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 407 зв.—408; *Тесленко І.* Двір князя Януша-Павла Острозького // Ювілейний

Врешті, ще один син «Феретра» Строщі пан Якуб загинув разом зі старшим братом Миколаєм у Переяславській битві з козаками у травні 1630 року⁴⁶. Рід Ганібелів продовжив син згаданого вище Миколая Строщі молодшого, Юзеф, якого, на відміну від батька, дядьків і діда, вже не називали «влохом». Яскравим свідченням того, що за неповне століття італійці успішно пройшли адаптацію в середовищі українського рицарства і їх, врешті, прийняли до кола «своїх», слугує хронічка православного руського шляхтича Якіма Єрлича. Її автор — людина зі старосвітським упередженням до всіляких чужинців — називає ротмістра Миколая і його брата Абрама (Юзефа) їх *милостями панами Ганнібалами*. Неважливо, що їх *милості* належали до іншої конфесії та «нації», головне, що разом із Єрличем, як його троюрідні брати, вони мали покоління спільних пращурів за плечима, жили на одній землі й належали до однієї регіональної спільноти⁴⁷.

Додатки^{48*}

№ 1.

Генеалогічна схема роду Строщі (нащадки Піно «Піначчіо»)

I	Строща Строщі † 1303 ∞ Мадалена Кавальканті
II	Піно «Піначчіо» ∞ NN
III	П'єтро † п. 1322 ∞ Ліппа N
IV	Бернардо «Магольцо» † 1363 ∞ І. Стелла Адімарі

збірник на пошану М. Г. Крикуна (в друці); *Litta P. Famiglie celebri di Italia*. — Milano, 1839. — Vol. 9. — Tavola 6.

⁴⁶ *Okolski S. Orbis Polonus*. — Cracovia, 1641. — Т. 1. — F. 555; *Бевзо О.* Львівський літопис і Острозький літописець. — С. 107.

⁴⁷ *Южнорусские летописи / Под ред. О. И. Левицкого*. — Киев, 1916. — С. 119.

⁴⁸ * Тексти док. № 2–4 подано зі збереженням орфографії к. XVI – поч. XVII ст., але з врахуванням сучасних правил пунктуації. Курсивом виділено виносні літери, скорочення розшифровано у квадратних дужках.

			2. Б'яджа N	
			3. Клементіна Барді	
V			Аннібале	
			† п. 1381	
			∞ Антонія Брунеллескі	
VI			Джакомо «Піно»	
			† п. 1378	
			∞ Агнеса з Моретти	
VII	Аннібале			Бернардо
	Строцці			
	† п. 1434			
	∞ NN			
VIII	Миколай «Феретр»			
	Ганібель-Влох			
	† бл. 1572			
			∞ Зофія Яцьківна	
			Головинська	
			† п. 1577	
IX	Ян	Миколай	Юзеф (Абрам)	Якуб
	Ганнібал-	Ганнібал-	Ганнібал-	Ганнібал-
	Строцці	Строцці	Строцці	Строцці
	† 1607	† 1630	† п. 1623	† 1630
		∞ NN		
X				
			<i>на щадки в</i>	
			<i>Речі Посполитій</i>	

№ 2.

1599, вересня 20. — [Володимир]. —
 Агестація Олександра Воронича-Боротинського
 та володимирського войського Василя Гулевича
 про благородне походження обох батьків
 і благочестиве життя матері Миколая Ганнібала молодшого

М[и]л[о]ст[и]вые п[а]нове в[р]ядовые!

Дошло ме писане ѿт повинного приятеля моего п[а]на Михаи́ла
 Ганибале́вича з дому́ Строцего, которыи ми се у́скаржаєт на п[а]на Броневского, ка-

питана над людом гѣшим светлог[о] господаря волоскоз[о] землі Надолное Єреміи Могили, котори, там слугачи, посполг з ними на дворе его м[и]л[ости], наганил емг, якобы мел быти нечистого ложа сыном.

А мы всѣ так повинные, яко и знаемые, ведаем и паметаем гараздъ:

Слугачи на дворе кн[я]ж[а]т[я] его м[и]л[ости] Костентина Ѡстрозского, нинешнез[о] воеводы киевского, за живота матки его светог[е] славное (!) кн[е]жны Слуцкое Ѡлександры першою Костентиновой, воеводиное троцкое, старостиное луцкое, маршалковое землі Волинское, гетмановое великое литовское, матце ег[о] м[и]л[ости] кн[я]ж[а]т[я] Ѡстрозского[о], воеводы киевского, коли отец маткѣ п[а] на Миколаа з домѣ Строцеґ[о] шляхетный пан Юцко Головинский тую п[ан]ну Зоюю, п[ан]ну еще недорослую, отдал до службѣ еи м[и]л[ости] вышшеи реченое кн[е]жны Слуцкое, до францимерѣ еи м[и]л[ости], там же, будучи зачне цвичона в ѣттивом вихованю, пан Данило Мокренский, теж дворанин кн[я]ж[а]т[я] его м[и]л[ости], || [арк. 462] уподобавши ее себе, упросил ее был ч кн[е]жны ее м[и]л[ости] в стан светыи малженский при бытности отца ее п[а]на Юцка Головинского, и с позволенем его ѡестемь (!) немалым отдана емѣ была. На котором весело былем и служилем п[ан]нѣ Мокренскомѣ, яко товыришови, даковал за ѣттивное виховане, и подарки отдавал кнежне ее м[и]л[ости] п[ан]неи старои и п[ан]неи молодои, то ест матце п[ан]на Миколаевои. Потом, мешкаючи пан Мокренский с тоєю малжонкою своею недолгий час, умер без потомства. Потом пан Ганибал з домѣ Строцеґо, также дворанин ег[о] м[и]л[ости] кн[я]ж[а]т[я] Ѡстрозского, добре значный и всѣм добре заховалыи и доброе славы ч[е]л[о]в[ѣ]кѣ, понял был тую вдовѣ панну Головинскую, зошлого п[ан]на Мокренского жонѣ, Зоюю, с которою мешкаючи, набыл тех дѣток: п[ан]на Яна, п[ан]на Миколаа и п[ан]на Юзеѡа. В том татаре, которые воевали аж тѣ до нас под Володимѣр, которых ч нас зовут ѡстрозскими, бо на тот часъ под Ѡстрогом кѣшѣ их был и на Ѡструг штѣрмовали, тую маткѣ их п[ан]нюю Ганибалевою заскочили в друтом их в ѡлваркѣ чв Глинскѣ⁴⁹ и взяли ее, котораа тамъ ч Ѡрди живота своего доконала.

Ѡ жадной змазе ѡное цнеи бѣлое головы, матки п[ан]на Миколаевое, не вѣдаю, не слыхал есми, кром ѣттивог[о] малженства ее. Паметаючи на приказане Б[о]жое, свѣдѣчѣ под присягою, будучи ч[е]л[о]в[ѣ]ком литным, же то ест цилаа правда.

Александр Вороничъ Боротинский, будучи того всего сведом, яко вышшеи на сее карте ест написано, посполг зѣ его м[и]л[остю] п[ан]ном воиским волод[им]ерскимѣ вызнаваю, власною рѣкою.

Дж.: ЦДІАК України. – Ф. 28, оп. 1, спр. 32, арк. 461 зв.–462. Атестація («терміна») пред'явлена у Володимирському гродському суді 20 вересня 1599 р. володимирським войським Василем Гулевичем та Олександром Вороничем-Боротинським у присутності Яна Ганнібала-Строці. Як впливає з діловодчого запису, документ було скріплено печаткою і власноручним підписом Олександра Воронича-Боротинського.

⁴⁹ Глинськ – село Луцького повіту Волинського воєводства, на 1599 р. входило до складу Острозької волості кн. Острозьких; нині Здолбунівського району Рівненської області.

№ 3.

1599, вересня 26. —

Коршовець. — Агестація Івана Ошовського та Василя Гулевича про благородне походження обох батьків і благочестиве життя матері Миколая Ганнібала молодшого

ІА, Іван Ёщовский, а ІА, Анъдреи Гулевичъ, сознаваемъ тымъ нашимъ листомъ кождому, комуъ бы то ѿдно до ведомости дошло, иж што далъ намъ справу панъ ІАн Ганибелевичъ Строцы, повинными нашъ, же наганилъ брату его рожоному п[а]ну Миколаю Ганибелевичу, повинному жъ нашому, Строцемъ, панъ Броневский, которыи *ест* капитаномъ над пихутою его м[и]л[о]сти п[а]на Єремея Могилы, господара волоского, іакобы мелъ быти нечистого ложа сыномъ, што *ест* з жалемъ насъ усих, повинныхъ его, кдыжъ матка ихъ п[а]ни Зофья, дочка п[а]на ІАцка Головинского, повиннаа близскаа, сестра жоны мене, Івана Ёщовского, а матки моєи, Анъдрея Гулевича, Волчковень, вѣмы, же учтиве, не даючи никому, напередъ животъ свои провадила и, іако ведаемъ, же се выховало з молодости летъ своихъ при светое памяти еє м[и]л[о]сти кнежни Костеньгиновоє Ёстрозское, воеводиноє троцкое, матце теперешнего его м[и]л[о]сти п[а]на воеводы киевского, ѿт которое и замужъ за волею родичовъ еє была ѿдана, первеи за п[а]на Мокренского, мужа еє першого, по которомъ ѿвдовивши, шла замужъ за п[а]на Ганибела Строцкого влоха. Вемы тежъ то, же за човека доброго, зацного шляхтича, не подлеишого в тамьгыхъ краяхъ, кдыжемъ ІА, Анъдреи Гулевичъ, и повинныхъ его знал. И, будучи в малженстве с тымъ паномъ Ганибелемъ Строцомъ, жила безъ || [арк. 222] вшелякое змазы и наганы черезъ увесъ векъ живота своег[о], с которымъ тыхъ сыновъ — п[а]на ІАна, п[а]на Миколая, п[а]на Юзефа, п[а]на ІАкуба — сплодила, и николи жаденъ человекъ ѿ неі мнимана злого быти не мог, кдыжъ в очтивомъ житю своемъ жаднои напередъ не дала, которую потомъ поганицы до Ёрды взяли, кды тутъ землю нашъ воевали, и тамъ прудко живота своего доконала.

Алесмы не толко повинные еє, але и жаденъ человекъ николи ничего не слыхали, што бы учтивомуъ або доброй славе еє мило быти шкодливого. И тепер то до ведомости кождому, кому бы то належало ведати, доносимъ, и на то даемъ сєс нашъ листъ з нашими печатми и с подписомъ ружъ нашихъ.

Писанъ у Коршовцѣ⁵⁰ сентебра двадцать шостого дня.

Іванъ Ёщовский, ружка властнаа.

Анъдреи Гулевичъ, ружкою властною.

Дж.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 221 зв.—222. Агестація («лист») пред'явлена у Луцькому гродському суді 26 вересня 1599 р. Андрієм Гулевичем. Як впливає з діловодчого запису, лист було скріплено двома печатками і власноручними підписами Івана Ошовського та Андрія Гулевича.

Дякую Наталі Старченко за те, що звернула мою увагу на цей документ.

⁵⁰ Коршовець — село Луцького повіту Волинського воеводства, на 1599 р. маєток Андрія Гулевича; нині Луцького району Волинської області.

№ 4.

1613, січня 28. — Луцьк. —

Атестація волинської шляхти, зібраної на сеймик для обрання депутатів до Люблінського Трибуналу, про благородне походження Миколая Ганнібала-Строці, батька Миколая молодшого та Юзефа Ганнібалів-Строці

My, dignitarzę, urzędnici ziemscy y wszyscy obywatele y rycerstwo wojewodstwa wołyńskiego, zgromadzeni na seymik do Łucka, od Krola Ie[g]o M[i]łosci na dzien dwudziesty osmy Ianuary złożony, wszem wobec y kozdemu zosobna, komu by to wiedziec należało, wiadomo czynimy, ze sławny pamięci niebozczyk pan Strocy Hanibal z włoskich kraiow szlachcic, na oyczyźnie swey dobrze urodzony, za wezwaniem świętey pamięci Zygmonta, krola korony tey, z dostatkami swemi wniósł sie do kraiow naszych, za swemi zacnemi, dzielnemi y przewaznemi zasługami za gindigene iest przyiąty. Ten potem, spowinowacziwszy sie miedzy nami z wielą zacnych y rodowitych, a w oyczyźnie dobrze tak miłosczią ku Rzeczy Pospolitey, iako wiernosczią ku panom swem, zasluzonych domow, spółdził u[c]jzliwe potomstwo urodzonych pana Mikołaiya y Iozepha, synow swoich, ktorzy wszistkie lata swe az do tey doby w rzemiesle rycerskim trawili za poruczeniem y za roskazaniem Krola Ie[g]o M[i]łosci, pana naszego miłosciwego, na służbie gospodarzow wołoskich czas niemały dla przestrzegania spraw y potrzeb Krola Ie[g]o M[i]łosci y Rzeczy Pospolitey bawiwszy sie, wiele dostatkow swoich postradali y zdrowia uronili.

Priszło tedy nam urodzenie szlachęckie, cnote, wiare y zyczliwosc, panu y oyczyźnie od nich oswiadczoną, w[aszei] m[i]łosci tem pisaniem naszym opowiedziec y do wiadomosci przywiesc, a to s tych miar, yz iesliby ktory tak miedzy w[aszą] m[i]łoscią sie nalazł, ktoremu || [арк. 421] by to do wiadomosci nie doszło dotąd, od tego czasu był tem wyswiatczeniem naszym, iako tych, ktorzy dobrze urodzenia y zasług ich m[i]łosci wiadomi iestesmy, inphormowany.

Dan u Łucku dnia dwudziestego osmega Ianuary Anno tysiąc szescset trzynastego.

Ianusz x[iażę] z Ostroga Zasławski, wojewoda wołyński, ręką swą. Mikołay Siemaszko, kasztellan brasławski, sta[rosta] łucki, własną [ręką]. Ierzy x[iażę] Czartoryski, ma[nu] p[ro]p[ri]a. Albrycht Stanisław Radziwił, ma[nu] p[ro]p[ri]a. Konstanty x[iażę] z Ostroga Zasławski, ręką. Ian Charłezki, podkomorzy łucki. Ianusz Tyszkiewicz, roth[mistrz] Kr[ola] Ie[go] M[i]łosci, ręką swą. Nawriło Hoyski, chorąży kiiowski. Iwan Chre[n]nicki, sędzia ziemski łucki, ręką swą. Аньдреи Боговитин, стол[никъ] волынскии. Krzysztoph Iałowicki, podstoli wołyński. Andrzej Hulewicz, ręką własną. Michał Chrennicki, ręką swą. Alexander Wielhorski, ręką swą. Ławrentey Drewinsky, czesnik wołyński. Heliasz Małyszczynski, pisarz grodzki łucki. Ian Bohowitin Szumbarski. Hrehorey Pawłowicz. Alexander Bolbas Rostocki. Florian Oleszko, woyski włodzimirski, ma[nu] propria, marszałek na ten czas koła rycerskiego. Stephan Czetwiertenski, ręką swą.

Дж.: ЦДІАК України. — Ф. 25, оп. 1, спр. 106, арк. 420 зв.—421. Атестацію, завірену 21 підписом і 22 печатками, 27 березня 1617 р. пред'явив у Луцькому городському суді Миколай Ганнібал-Строці.

Оксана Задорожна

Формування і територіальний склад Олевської волості Немиричів (XVI — середина XVII століття)

Немиричі належали до найпомітніших шляхетських родів не лише Київського воеводства, а й усієї Речі Посполитої, проте дотеперішні знання про них обмежуються зазвичай Юрієм Немиричем як опікуном протестантів і співтворцем Гадяцької угоди 1658 року. Авторитет такої помітної особистості мав спиратися на соціальний престиж та майновий потенціал родини. Отже, важливим завданням є встановлення обширу землеволодінь Немиричів як підґрунтя їхньої економічної та соціальної потуги.

Історіографію, присвячену Немиричам, не можна вважати вичерпною. Вона налічує лише кілька розвідок. Хронологічно першими були праці кінця XIX — початку XX століття Адама Бонєцького, Северина Уруського, Казимира Пуласького, Євстахія Івановського та Антонія Ролле¹. Орест Фотинський першим подав неповний перелік землеволодінь, однак обмежився маєтками Юрія Немирича, позаяк цей сюжет був другорядним у його дослідженні². У новітній історіографії поки що єдина узагальнювальна стаття про рід Немиричів належить Наталі Яковенко. Вона стосується переважно походження роду, хоча й зачіпає певною мірою формування його земельної фортуни³. Загалом уся попередня історіографія зосереджена або на генеалогічних сюжетах, або на політичній діяльності та віросповіданні Юрія Немирича. Натомість досі не було зроблено спробу визначити реальну основу могутності цього роду — землеволодіння, що вже від початку XVI століття

¹ *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XVI i XVI wieku. — Warszawa, 1887. — S. 208–209; *Uruski S.* Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. — Poznań, 1998. — T. 12. — S. 101–105; *Pułaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Monografie i wzmianki. — Warszawa, 2004. — T. 2. — S. 133–155; *Helenijusz E. (Iwanowski Eustachy).* Wspomnienia lat minionych. — Kraków, 1876. — T. 1. — S. 319–363; *Rolle A. J.* Opowiadania historyczne. Seria III. — T. 2: Niemierzycze. — Warszawa, 1882. — S. 180–269.

² *Фотинский О.* Юрий Немирич. Эпизод из истории Воыни XVII века // Воынский историко-археологический сборник. — Вып. 1. — Почаев — Житомир, 1896. — С. 3–29.

³ *Яковенко Н.* Витоки роду Немиричів // *Marra Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів — Київ — Нью-Йорк, 1996. — С. 156–177.

заклало підвалини впливовості Немиричів у мережі соціальних ієрархій Київщини, а далі й Речі Посполитої.

Не можна сказати, що Київщину ніколи не вивчали під таким кутом зору, бо ще Александер Яблоновський уклав карту землеволодінь у «руських землях» Речі Посполитої XVI — середини XVII століття⁴. Цьому регіону присвячено також розвідки Едварда Руліковського, зокрема статті до «Географічного словника Польського королівства»⁵. Своєрідним продовжувачем згаданих студій можна вважати сучасного історика Вітольда Бобінського, який описав окремі волості та старостинські маєтки. Щоправда, його книга містить чимало неточностей у номенклатурі землеволодінь⁶. Слід назвати й монографію Генрика Літвіна, у якій відтворено структуру королівського і приватного землеволодінь на Київщині та Брацлавщині упродовж 1569–1648 років. У ній також описано різноманітні процедури наділяння землі, зокрема застави й оренди, в яких брали участь і монарх, і окремі шляхтичі або магнати⁷. Повертаючись до Немиричів, варто згадати про нещодавно опубліковані статті, які стосуються формування землеволодінь цього роду у Київському воєводстві⁸.

* * *

Наразі невідомо, коли саме Немиричі з'явилися на Київщині. Першим документально зафіксованим членом роду був згаданий 1509 року Немира Гризкевич. Він та його син Іван після зради князів Глинських і зближення із кн. Костянтином Острозьким зміцнили свою позицію в Київському воєводстві. Саме вони почали, а їхній нащадок Єсиф продовжив формування Олевської волості.

Ця волость як вотчина великого князя вперше згадується у січні 1488 року. Тоді київський боярин Пирхайло повідомляв, що «давню йому дана волость Олевсько и онъ тоє волости ещо и до тых мєсть не дер-

⁴ *Jabłonowski A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. — Т. XI: Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw). Dział III. — Warszawa, 1897; *Jabłonowski A.* Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z zasiłkiem Akademii Umiejętności w Krakowie. — [Т. 1]: Epoka przełomu z wieku XVI-ego na XVII-sty. — Dział II-gi: «Ziemie Ruskie» Rzeczypospolitej. — Warszawa — Wiedeń, 1899–1904.

⁵ *Rulikowski E.* Opis powiatu Kijowskiego. — Kijów—Warszawa, 1913; *Ibid.* Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym. — Warszawa, 1853; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich:* Warszawa, 1880–1902. Т. 1–15 [Dokument elektroniczny]. — Warszawa, 2006 [дали — SGKP] (див., зокрема, тт. 3, 6–7, 9–15).

⁶ *Bobirski W.* Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy: Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. — Warszawa, 2000.

⁷ *Litwin H.* Napływ szlachty polskiej na Ukrainę. 1569–1648. — Warszawa, 2000.

⁸ *Задорожна О.* Формування Черняхівської волості Немиричів // Наукові записки НаУКМА. — Т. 91: Історичні науки. — К., 2009. — С. 9–14; *Ї ж.* Норинська волость Немиричів першої половини XVII століття: склад, формування, населення // Краєзнавство. — 2009. — № 3–4. — С. 54–61.

жаль»⁹. Наступні згадки стосуються 1495 і 1497 років, коли було підтверджено, що київські князі Олелько й Семен надали кн. Богдану Федоровичу Глинському с. Борове¹⁰. Після Богдана Федоровича воно разом із Камінним дісталось кн. Івану Глинському. У травні 1508 року на ці маєтки отримав листа кн. Юрій Іванович Дубровицький¹¹, а у червні того ж року подібного листа на с. Суцани, яке належало Іванові Глинському, отримав князь Федір Іванович Корецький¹². У 1509 році великий князь Жигимонт підтвердив право Богдана, Андрія і Дмитра Івашенцевичів на їхню дядьківщину, яку тримав кн. Іван Глинський, одружений із сестрою Івашенцевичів. Із-поміж багатьох маєтків названо Камінне Олевської волості та Кобановичі, які пізніше фігурували серед маєтків цієї волості¹³. Серед власників земель на цій території трапляються й інші родини. Так, Собічин належав Грицьку Івановичу і Грицьку Стецьковичу Шишкам. По смерті Грицька Івановича та його бездітної дочки Семенової Костюшковичевої маєток перейшов до його небожів: Грицька, Солтана і Богдана Стецьковичів Шишок (1523)¹⁴.

Формування Олевської волості Немиричів, що відбувалося завдяки господарським наданням та віновим землям, можна простежити від початку XVI століття. Одна з найперших згадок про маєтки, які пізніше стали власністю Немиричів, міститься у привілеї Жигимонта Старого від 28 лютого 1511 року, виданому кн. Тимофію Івановичу Капусті на Масевичі, Хішино, Біловезі та Радомль. У ньому йдеться про те, що Жигимонтів попередник Олександр (1501–1506) надав Капусті якісь маєтки на Київщині, котрі належали Остафію Дашковичу. Проте цей акт опротестував овруцький зем'янин Немира, «поведаючи, ижъбы тыи именья материзна жоны его, сестръ Остафьевых»¹⁵. Можливо, справа між Єсифом Немиричем та онукою Тимофією Олександровою Капустянкою, свідчення про яку збереглися в апеляційних оскарженнях 1583–1584 років, була відлунням згаданих суперечок. За рішенням суду в разі несплати відшкодування Немиричу він мав власність бути введений у котрийсь із маєтків Капустянки. 11 жовтня 1586 року фіксується угода між ними щодо ґрунту Кішари (вірогідно, Хішин; не виключено, що саме про нього йшлося на попередньому процесі)¹⁶.

⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4. — Vilnius, 2004 [далі — LM-4]. — С. 54.

¹⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506): Užrašymų knyga 6. — Vilnius, 2007 [далі — LM-6]. — Р. 114, 164–165.

¹¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8. — Vilnius, 1995 [далі — LM-8]. — Р. 255.

¹² Ibid. — Р. 266.

¹³ Ibid. — Р. 320.

¹⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12. — Vilnius, 2001. — Р. 233–234.

¹⁵ LM-8. — Р. 435.

¹⁶ Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАНУ. Інститут рукопису [далі НБУВ. ІР]. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 276.

Інші олевські маєтки потрапили до рук Івашка Немирича у 1518 році через його дружину, сестру Юхна Обернейовича¹⁷, названого 1514 року власником Волковицької землі¹⁸, Сновидовичів, Довгосілля і Городища¹⁹. 24 лютого 1514 року Юхну Обернейовичу було видано лист із підтвердженням на тримання і використання с. Городище в Олевській волості. В листі уточнювалося, що до Городища належить також Волковицька земля, не названа у попередньому привілеї²⁰.

Очевидно, не всі з цих сіл перейшли до Немирича одразу, позаяк Юхно відписав Городище Київському Пустинно-Микільському монастиреві, а Іван Немирич виміняв його «на вечность» у ченців пізніше. Із консенсу Жигимонта Августа від 9 лютого 1539 року довідуємося, що Іванові Немиричу дозволено в Городищі «на властью своеи земли, для небезпечности отъ людеи неприятельскихъ татар, замокъ збудовати», а також «место людми волными садити и торгъ и корчмы мети»²¹. Проте недобррозичливіці Немирича «справили» великого князя, «якобы тотъ замочокъ и место его мело быти ку великой переказе и шкоде тамошнимъ местом и замькомъ» господарським, тому зводити замок і осаджувати місто заборонялося, доки Немирич не засвідчить «права и твердости свои и того предка своего Обер[н]еевыи». Івашко зумів довести своє право й отримав у 1541 році черговий дозвіл на спорудження замку, осадження міста і проведення торгів та ярмарку. Лист доповнювало право брати мито із солі та інших товарів по півгроша з воза²². Наталя Яковенко вважає Городище майбутнім Олевськом. Із цим важко погодитись, адже у привілеях зазначено, що село належало до Олевської

¹⁷ Лист Івашку Немиричу на право володіння цими маєтками датується 15 грудня 1518 року. За умовами заповіту Юхна Обернейовича, землями мав порядкувати овруцький намісник Семен Полозович, «поки бы ся хто близкихъ его к тымъ именьямъ знашоль». Найближчим родичем Юхна виявився брат, який уже кілька років перебував у татарському полоні, тому маєтки залишалися за Полозовичем. Тоді ж про свої права на них заявив Івашко Немирич, одружений із сестрою Юхна. Король задовольнив чолобиття Івашка з умовою повернути землі братові Юхна, якщо той повернеться (див.: Lietuvos Metrika. Кнуга Nr. 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10. — Vilnius, 1997. — P. 51–52).

¹⁸ Під 1613 роком згадується маєток Демидовичі над річкою Словешнею, що належав Зофії Філонівні Кмітянці Чорнобильській, дружині Лукаша Сопеги, і колись мав назву Волковщина (див.: Центральний державний історичний архів України в м. Києві [далі — ЦДІАК України]. — КМФ-32. — Оп. 1. — Спр. 346. — Арк. 3).

¹⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 2008. — С. 173.

²⁰ Lietuvos Metrika. Кнуга Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9. — Vilnius, 2003. — P. 277.

²¹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніра 28 (1522–1552 гг.). Кніра запісаў 28. — Менск, 2000 [далі — Метрыка ВКЛ-28]. — С. 104; Lietuvos Metrika. Кнуга Nr. 25 (1386–1546): Užrašymų knyga 25. — Vilnius, 1998. — P. 114. Інший ідентичного змісту документ датований 20 лютого 1539 року (див.: Lietuvos Metrika. Кнуга Nr. 20 (1536–1539): Užrašymų knyga 20. — Vilnius, 2009. — P. 245–246).

²² Метрыка ВКЛ-28. — С. 104–105; ЦДІАК України. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 3 зв.

волості²³. На думку ж укладачів «Географічного словника Польського королівства», Городище було розташоване поряд із Малином (тепер у межах райцентру Житомирської області)²⁴. На мою думку, йдеться про згаданий у 1566 році маєток Городок в Олевській волості (ймовірно, сучасне с. Городець Овруцького району Житомирської області)²⁵.

Коли точно відбувся обмін між Немиричем та монастирем і який маєток перейшов у власність ченців — невідомо. Можливу відповідь на це питання дає акт із судових книг київського воєводи кн. Василя Костянтина Острозького від 16 вересня 1561 року. В документі згадано, що попередній воєвода Андрій Немирович надав Івашкові «две землицы в Заушской волости на имя Тупачоловскую а Юрьковскую в Киевскомъ повете до воли» і що надання підтвердив великий князь²⁶. Це могло статися перед 1514 або 1529 роком, коли Іван Немирич підписав в Олевську акт дарування Пустинно-Микільському монастирю своєї вислуги Меленевичів у Зауській волості разом із підданим Олексієм, його братами та землею Тупачаловською²⁷. Бобінський, щоправда без посилань, стверджує, що обмін відбувся 11 грудня 1538 року, й Іван Немирич за Городище та Волковицьку землю віддав с. Ворохобовичі²⁸.

Усіма згаданими вище маєтками нащадки Івашка надалі володіли безперервно. Зокрема, 1545 року Єсиф Немирич мав господарську данину на землі, які належали Овруцькому замку, тобто вислуги, що охоплювали села Сновидовичі, Довгосілля, Кабани, Новосілки²⁹. Для прирощення тутешніх володінь Немиричі активно використовували застави й оренди. Одним із перших Олевську волость поповнило село Кисоричі, яке Іванові Немиричу заставили Сенько Білий та його сярб Дмитро Андрійович Лехновича Стрижовський. Згодом Кисоричі тримав син Івана Єсиф. У 1584 році Сенькова дочка Милохна скаржилася на Єсифа за небажання отримати викуп і повернути маєток. Водночас права на Кисоричі та інші села, що до них належали,

²³ Яковенко Н. Витоки роду Немиричів. — С. 173.

²⁴ SGKР. — Т. 15. — Cz. 1. — S. 583.

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 85–86 зв.

²⁶ Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга запісаў 44 (1559–1566). — Мінск, 2001. — С. 36–38.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 220. — Оп. 1. — Спр. 655. — Арк. 1; Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе [далі — Архив ЮЗР]. — Ч. 6: Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI–XVII вв. (1498–1795 гг.). — Т. 1: 1498–1653 гг. — К., 1876. — С. 7–8.

²⁸ *Bobiński W.* Województwo kijowskie. — S. 589.

²⁹ Архив ЮЗР. — Ч. 4. — Т. 1: Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России (1443–1780 гг.). — К., 1867. — С. 48; Яковенко Н. Витоки роду Немиричів. — С. 173.

заявив небіж Милохни Гнівош Дмитрович Стрижовський³⁰. Спроби сябрів повернути володіння мали місце також у 1571, 1598 та 1602 роках³¹.

Більш-менш повне уявлення про обсяг земельної власності Немиричів у Олевській волості в другій половині XVI століття дає подимний тариф 1571 року, згідно з яким Єсифу належав Олевський замок, села Сновидовичі, Кисоричі, Довгосілля, Кабани, Лопатичі, Скородне, Кузьмичі й Добрин³². Кузьмичі спершу були власністю Івана Служки, про що є згадка 1545 року, а 1569 року, за даними Александра Яблоновського, село перейшло до Єсифа, проте податок із нього у 1581 році платив Василь Мошеницький³³. Скородне та бортні землі Леди (Лада), що за описом 1545 року належали Орени Костюшківні, у 1578–1579 роках фігурували як спірне володіння Єсифа і київського ротмістра Каспера Стужинського. У 1581 році фіксуються три власники: Василь Мошеницький, Н. Ласко та Пустинно-Микільський монастир³⁴. Пізніше Єсифу вдалося довести своє право на ці маєтки, принаймні він заставив своєму сину Матвію маєток Лада, Медведно, частину в Скородному (Демковщині), Довгосілля, Сновидовичі та Кисоричі. Застава тривала щонайменше до 1618 року³⁵. Тому-таки Матвієві у 1579 році було передано записом «слушным вѣчистым» Кузьмичі, двір із осілим селом над річками Словешною та Словешенкою і с. Добрин над р. Добринкою³⁶. 1 липня 1588 року Матвій Єсифович обміняв Кузьмичі й Добрин на Івницю у брацлавського хорунжого Богдана Богушовича Дешковського, проте ще й через 30 років, у 1617–1618 роках, сини Єсифа висували на них претензії³⁷.

Про ще один маєток, зазначений у подимному тарифі 1571 року, маємо згадки у 1609 році. Йдеться про Лопатичі, куди 25 березня було віднесено позов від Матвія Немирича до Андрія Харленського зі звинуваченням у крадіжці руди в Хишині, побитті рудників і підданих та вивезенні рудницького начиння³⁸. Незрозуміло, чи належали Лопатичі до діличних володінь Неми-

³⁰ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 рр.). — К., 1965. — С. 139–143.

³¹ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 1, 257 зв.; *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. X. — S. 25, 64, 91.

³² ЦДІАК України. — Ф. 44. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 548–552.

³³ Архив ЮЗР. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 48; *Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* — Т. IX: *Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów — Braclaw).* — Warszawa, 1894. — S. 40; *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. XI. — S. 654.

³⁴ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 262, 336 зв.; Архив ЮЗР. — Ч. 4. — Т. 1. — С. 47; *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. IX. — S. 40, 43.

³⁵ *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. X. — S. 286.

³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 332.

³⁷ Там само. — Арк. 331 зв.; НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 346 зв.; *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. X. — S. 262–263.

³⁸ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 100–100 зв.

ричів, які тримав у заставі Андрій Харленський, бо маєток не згадано серед інших, котрі Єсиф заповів синам.

Розширюючи володіння в Олевській волості, Єсиф Немирич 1578 року купив у Івана Звіра Тишковича с. Хочин (Хочень), яке 1487 року було згадане як окрема волость, пожалувана Сеньку Романовичу³⁹. За незрозумілих обставин до Немиричів перейшла й Ірова, яку близько 1499 року київський боярин Борис Тишкович заставив кн. Богдану Федоровичу Глинському⁴⁰. Після того як князя Богдана «великии кн(я)зь московскии поимал», Ірову тримав кн. Михайло Осовицький. У 1533 році вдова Бориса Тишковича просила, щоб дозволили її зятю Олізару Волчковичу викупити цей маєток, на що отримано схвальну відповідь⁴¹, але, як бачимо, згодом він повернувся до Тишковичів. У 1581 році податок із нього платив кн. Юхим Корецький, який 1591 року позивався до Єсифа Немирича за наїзд на ґрунти поряд із цим селом⁴². Ірова як власність Матвія Єсифовича згадується з 1605 року. У 1609 році вона стала предметом суперечки з Адамом Олізаром Волчковичем, який закидав Матвієві неправомірне володіння селом, апелюючи до спадку від Бориса Тишковича⁴³. Проте маєток лишився за Немиричами. Пізніше він належав Криштофу Матвійовичу, і 1618 року ним безуспішно намагалися заволодіти ченці Києво-Печерського монастиря⁴⁴. Згодом землі перейшли до Анни Немиричівни Велегловської, в якої у 1618 році їх силувався відібрати Стефан Немирич⁴⁵. У 1652 році Ірова (Ярова) згадується як маєтність Юзефа Кароля Немирича⁴⁶.

Після смерті Єсифа Немирича у 1598 році Олевська волость була поділена між його синами, причому старших Семена та Івана, зважаючи на їхнє слабе фізичне та розумове здоров'я, фактично утримував Матвій із доходів цього маєтку. Батько відписав Іванові у доживотне володіння с. Медведно, а його братові Семену в цій частині володінь нічого не дісталось⁴⁷. Що ж до самого Олевська, то 1605 року принаймні частина міста належала Матвію Єсифовичу: лишилися згадки про його олевського урядника Івана Филиповича

³⁹ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 262; LM-4. — Р. 54.

⁴⁰ LM-6. — Р. 233.

⁴¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. — Vilnius, 2002. — Р. 194–195; Блануца А. Земельні надання Сигізмунда I Старого на українські землі Великого князівства Литовського // Україна в Центрально-Східній Європі. — 2008. — № 8. — С. 62.

⁴² Jabłonowski A. Polska XVI wieku. — Т. IX. — С. 40; Т. X. — С. 4.

⁴³ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 176; Спр. 5. — Арк. 96 зв.; Jabłonowski A. Polska XVI wieku. — Т. X. — С. 164.

⁴⁴ Jabłonowski A. Polska XVI wieku. — Т. X. — С. 277.

⁴⁵ Ibid. — С. 283.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 367.

⁴⁷ SGKР. — Т. 9. — С. 196.

Войну⁴⁸. Андрію Єсифовичу дісталася чверть волості із селами Хочин, Копища, Сновидовичі, Кисоричі, Хішин, Радовле, Довгосілля, Кабани, Рудня, щоправда, лише після рішення Люблінського трибуналу 1602 року⁴⁹. По смерті Андрія у 1605 році його частка перейшла до братів Івана та Семена, а якоюсь частиною волості продовжував користуватися Стефан Андрійович, що підтверджено документами за 1613 рік⁵⁰.

Очевидно, після смерті батька Матвій володів земельною часткою свого брата Івана й хотів отримати від нього гроші, позичені колись батькові під заставу. Через ці гроші він позивав Івана у 1609 році, але ще раніше той виступив проти одноосібного Матвієвого користування батьківськими маєтками⁵¹. У 1607 році Іванів позов проти братів про несправедливий поділ Олевської волості розглядався у Люблінському трибуналі⁵². Остаточний поділ (порівну) батьківської спадщини між Іваном і Матвієм мав відбутися 28 жовтня 1609 року, проте не вдався через спротив Матвія та його сина Криштофа⁵³. Вочевидь, згоди досягли пізніше, бо 1618 року Олевськ із волостю було названо головною дідичною маєтністю Івана і Семена Немиричів, Іванового сина Яна, а також нащадків уже померлого Матвія: Криштофа, Миколая, Семена й Олександра⁵⁴.

Матвій, як і його батько, продовжив практику накопичування маєтків шляхом застави та оренди. У 1603 році він позичив кн. Петру Збаразькому гроші під заставу Рокитного і Масевичів, а 8 травня 1605 року скаржився на його дружину Єву Вишневецьку, звинувачуючи її в намові селян чинити йому непослух⁵⁵.

У 1610 році помер Матвій Немирич, проте лише 1617 року відбувся поділ олевських маєтків між його синами Криштофом, Самійлом (Семеном) та Олександром⁵⁶. У дільчому акті з неясних причин пропущено Миколая, хоча 1618 року власниками часток в Олевську, Радовлі, Хішині, Довгосіллі та Хочині названо всіх чотирьох синів Матвія⁵⁷. Того ж року сини Матвія домоглися засудження до баніції дядька Івана за перешкоду їхньому вступу у

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 64 зв.—65.

⁴⁹ Там само. — Спр. 2. — Арк. 335, 336; *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. X. — S. 88.

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 122; *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. X. — S. 570.

⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 317 зв.

⁵² *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. X. — S. 195.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 216–216 зв., 354–354 зв., 356–356 зв., 361–361 зв.

⁵⁴ Там само. — Спр. 7. — Арк. 323–325, 737–737 зв., 853 зв.—854 зв.

⁵⁵ Там само. — Спр. 4. — Арк. 64 зв.—65.

⁵⁶ Там само. — Спр. 7. — Арк. 202–202 зв.

⁵⁷ *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. X. — S. 261, 271–272, 276.

володіння Олевськом. Тоді ж за несплату поборів з Олевська було засуджено Криштофа та інших Немиричів⁵⁸. Водночас у Люблінському трибуналі розглядався позов Яна Івановича Немирича проти двоюрідного брата Стефана Андрійовича стосовно прав власності на Олевськ⁵⁹. Відповідаючи взаємністю на претензії родичів, Стефан спробував у січні 1618 року заволодіти олевськими маєтками, але його дядьки і двоюрідні брати цього не допустили⁶⁰. За твердженням доньки Івана Немирича Федори Руцької, Стефан, тримаючи частину олевських маєтностей, нібито не додав стріям Матвію, Івану й Семену їхніх часток⁶¹. Однак незадовго до смерті Криштоф Немирич записав Стефану Хочин, Раву (Рову) і Копища, які той невдовзі передав у посесію кн. Юрію Чорторийському. У відповідь Самійло Немирич наїхав на зазначені маєтки⁶². Згодом цей земельний комплекс закріпився за нащадками Матвія: збереглися згадки за 1624, 1635 та 1646 роки про проживання в Олевську Олександра Матвійовича Немирича⁶³.

Свою частину в Копищах та Хочині мав також Семен Єсифович Немирич, який заставив її Матвієві⁶⁴. Своєю чергою, зять Івана Єсифовича Самуель Руцький у 1619 році намагався заволодіти частками в цих селах⁶⁵. Після смерті Івана й Семена обидва маєтки перейшли у спадок до Іванових дочок Федори та Теофілії, які 1638 року відступили їх Юрію Немиричу. Відтак у лютому 1638 року Юрія було введено у володіння чвертю в Хочині, Копищах, Сновидовичах, Кисоричах, Хішині, Радовлі, Довгосіллі, Кабанах, Рудні та інших селах і присілках волості. Іншу частину цих же маєтностей він отримав за дарчим записом Теофілії Іванівни Немиричівни Цеклинської (Наталія Яковенко припускає, що за цією дарчою стояла невикуплена застава)⁶⁶.

Згідно з подимним тарифом 1628 року, частку в Олевську, Хочині (чверть), Радовлі, Хішині, Сновидовичах, Довгосіллі, Білокоровичах (половина) мав Олександр Немирич, який невдовзі відкупив ще чверть Хочина у двоюрідної сестри Федори⁶⁷. У 1645 році згадується ще один маєток Олевщи-

⁵⁸ Ibid. — S. 286, 288.

⁵⁹ Ibid. — S. 267.

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 737–737 зв.

⁶¹ Там само. — Спр. 2. — Арк. 335.

⁶² Там само. — Спр. 7. — Арк. 990 зв., 1200–1201.

⁶³ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 129 зв.; Ф. 301. — Спр. 595п. — Арк. 302; Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. — Житомир, 2004. — С. 146.

⁶⁴ *Jabtonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. X. — S. 286.

⁶⁵ НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 296.

⁶⁶ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 335, 336 зв.; Яковенко Н. Витоки роду Немиричів. — С. 173.

⁶⁷ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 782 зв.—783; Архив ЮЗР. — Ч. 7: Акты о заселении Юго-Западной России. — Т. 1: 1386–1700 гг. — К., 1886. — С. 401.

ни — с. Стопинки, а поряд із ним містечко Добромир. Тоді вони належали старшому синові Олександра Немирича Самійлові⁶⁸.

У цілому ж на 1640 рік половина Олевської волості була зосереджена в руках Юрія Немирича і складалася з Олевська, Сновидовичів, Довгосілля, Хішина, Хочина, Радовля, Стопна, Красного, Рудні Хішинської, Рудні Бистринської, Рудні Лукавицької, Рудні Залавської, Рудні Лепошущької, Рудні Зертійської та новозаснованих слобід Дерта й Зомеліна⁶⁹. Друга половина волості належала його дядькові Олександру Матвійовичу. У 1649 році Олександрову частину привласнив Юрій брат Владислав, силоміць захопивши Олевськ із замком та села й присілки волості⁷⁰. Проте наступного року їх зумів відібрати кн. Самуель Кароль Корецький, опікун молодшого Олександрового сина Юзефа Кароля⁷¹.

Юзеф Кароль Немирич також мав клопіт із родичами мачухи Анни Хребтовичівни. Вони вимагали виділити чверть волості його зведеної сестри Евфрузини та повернути мачусі її частку в місті й замку Олевську, селах Сямуків, Радовле, Хочин, Копища, Камінне, Дертя, містечку Білоторовичі та слободах Летин і Стопін⁷². Водночас хлопцева рідна тітка Мар'яна Маскевичівна (дружина Феліціяна Родаковського, слуги Самуеля Корецького), скориставшись неповноліттям небожа, отримала від Корецького як надання Родаковському за службу с. Радовле. Родаковський також оскаржив борг покійного Юзефового брата Самійла і ув'язався у с. Залав'я з руднею як таке, що нібито розташоване на обтяженому боргом ґрунті, а невдовзі захопив Сновидовичі. За рік, досягши повноліття, Юзеф Кароль домігся повернення обох маєтків⁷³. Збереглися також згадки про ще два маєтки, які теж, вірогідно, мали належати до Олевської волості. Йдеться про с. Сенюківка та сл. Хмелинка, в які у 1562 році було введено Івана Верещака⁷⁴.

На середину XVII століття Олевська волость межувала з багатьма маєтками, сягаючи на заході Волинського воєводства, на півдні межуючи із церковними селами Жубровичі та Зубковичі, на сході — з Лугинською волостю, Замисловичами, Собічином і Журжевичами. Кордони волості були доволі неспокійними. Зокрема, однією із конфліктних зон у 1618–1619 роках стала межа між Сновидовичами та маєтком Шишок-Ставецьких Собічином⁷⁵. 1618 роком датується судова справа між жидичинським архимандритом Ге-

⁶⁸ ЦДІАК України. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 28–29 зв.

⁶⁹ Там само. — Спр. 9. — Арк. 884–884 зв.

⁷⁰ Там само. — Спр. 13. — Арк. 566–566 зв.

⁷¹ Там само. — Арк. 567, 608–608 зв.; Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 264. — Арк. 573–574 зв.

⁷² Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 109 зв.–110 зв.

⁷³ Там само. — Арк. 206 зв.–207, 363 зв.

⁷⁴ Там само. — Арк. 363.

⁷⁵ *Jabłonowski A. Polska XVI wieku.* — Т. X. — S. 238–239; НБУВ. ІР. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 298 зв.

деоном Балабаном та Стефаном Немиричем і його двоюрідними братами за спалення гумна у Жидичині⁷⁶. З 1618 року принаймні до 1624 року тяглася справа за позовом ігумена Пустинно-Микільського монастиря о. Серапіона Бельського до синів Матвія Немирича про пограбування остапівських монастирських підданих⁷⁷. Близько 1633 року було зафіксовано наїзди на Хочин підданих княгині Анни Алоїзи Острозької. На Хочин і Радовель претендував також Станіслав Вілям⁷⁸.

* * *

Від самого початку формування Олевська волость не становила територіальної цілісності. У різний час до неї належали не лише маєтки, розташовані безпосередньо біля Олевська, а й ті, що є частиною сучасної Білорусі (Волковицька земля, Скородне, Кузьмичі, Добрин, Медведно), а також територіально близькі до Приборської волості Кабани. Можливо, це пояснювалося тим, що згадані села давніше належали до Овруцького замку. Іншим чинником міг бути тимчасовий характер надання, що теоретично не передбачало розширення «адміністративного апарату» волості. Також імовірно, що належність до того чи іншого ключа визначав конкретний урядник. За нашими підрахунками, у другій половині XVI століття Немиричам в Олевській волості належало 1 місто, 18 сіл і 2 землі. До середини XVII століття волость налічувала 2 міста (Добромир і Олевськ), 1 містечко (Білокоровичі) та понад 30 сіл і рудень, 5 із яких були слободами. Загальна площа усіх маєтків, які будь-коли входили до Олевської волості, становила майже 2200 км², що складало близько 15 % від усіх володінь Немиричів за вказаний період.

⁷⁶ Jabłonowski A. Polska XVI wieku. — Т. X. — S. 221.

⁷⁷ НБУВ. ІР. — Ф. 301. — Спр. 595п. — Арк. 302.

⁷⁸ Там само. — Ф. 1. — Спр. 4104. — Арк. 28 зв., 31 зв., 38, 44 зв., 55–55 зв.

Наталія Старченко

**«Постерегаючи прав, волностей и свобод наших»:
боротьба за домінування на волинському
сеймику 1593 року**

У листі князя Костянтина Острозького до князя Криштофа Радзивила від 24 лютого 1581 року йдеться серед іншого про спосіб поводження «великих людей» з «меншою» братією, який би сприяв збереженню спокою у спільноті, водночас забезпечуючи «великим» належну повагу й утримання відповідної до статусу дистанції з їхніми контрагентами:

...zdałoby mi się, abym Wmści rozkazał łaskawiej się z ludźmi obchodzić, bo Bóg rychle takiemu i potomstwu jego błogosławić będzie, a rozruchy niezgody nie zawsze do dobrego końca przychodzą, a też to wielkich ludzi jest powaga z małymi ludźmi nie wdawać się w sprawy, bo stąd w powagę rosną, gdy z wielkimi sprawy mają¹.

Цілком імовірно, що цей фрагмент був реплікою на подію, яка незадовго перед тим сталася в Дубні, резиденції Костянтина Острозького. Дев'ятого лютого князь Криштоф Радзивил, троцький каштелян, підканцлер і польний гетьман Великого князівства Литовського, за невідомих обставин викликав на поєдинок володимирського войського Василя Гулевича. Той стати на герць відмовився, мотивуючи це своїм смиренням перед особою, яка перебувала на соціально вищій позиції. Гулевич маніфестував себе як слугу, готового покійно знести покарання, якщо за ним є якась вина².

Не вдаючись до аналізу правил виклику на поєдинок і відповідності їм учинку Гулевича, зауважу, що Радзивил сприйняв відмову як образу. Так само розцінило Гулевичеві дії оточення князя, застосувавши насильство щодо нього. Не меншою образою виявилася скарга володимирського войського в луцькому гроді про побиття і поранення його слугами і приятелями

¹ Цит. за: *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608). Wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. — Toruń, 1997. — S. 185.

² ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 61 зв. «[Поведил], иж бы то была реч непристойная, кдыземъ я ест слугою вашей милости, вшакже еслимъ што винен, теды водлуг властного розсудку готовъ есми ся вашей милости усправедливити и еслимъ што винен — терпеть».

Радзивила, до того ж, як твердив Гулевич, за намовою самого князя. Таку князеву реакцію оприявнює королівський лист від 9 квітня 1582 року, писаний у Ризі під час воєнної кампанії. У ньому йшлося про те, що перед королем став особисто Василь Гулевич, який понад рік тому звинуватив Криштофа Радзивила в насланні на нього слуг і приятелів. Він засвідчив, що «єму его милост пан троцкий николи ничего винен не был», а також просив, аби його протестація з луцьких гродських книг була «вымазана». Тож король скасував оскарження Радзивила «яко непевное» та наказав записи «вынят и вымазать <...>, не зоставуючи жадного знаку и ноты такого непевного оповеданья на такъ зацного чоловека и сенатора нашего»³.

Королівське розпорядження вочевидь постало не з ініціативи Василя Гулевича, а було результатом інтенцій самого Радзивила, котрий скаргу на свої неправові дії, вчинені у відповідь на заподіяну образу (відмову Гулевича від поединку), потрактував як уразу для своєї доброї слави. Чому ж особі, наділеній владними повноваженнями і значними матеріальними ресурсами, так муляло протягом тривалого часу оскарження в луцькому гроді? Адже Радзивил, здавалося б, міг собі дозволити застосувати силу для досягнення бажаного, не надто переймаючися легітимністю своїх дій.

Це питання впритул підводить до природи влади в ранньомодерному шляхетському соціумі, проблеми, принципово важливої для розуміння його влаштування, однак важкої для аналізу. Адже джерела вкрай рідко містять безпосередню інформацію про основні засади функціонування спільноти, а риторика, до якої вдаються герої, радше апелює до широко декларованих цінностей, ніж виявляє їхню підкладку. Отож про надійну верифікацію окремих тез доводиться хіба мріяти⁴.

Деякі аспекти владних стосунків шляхетської Волині

Ще донедавна владні механізми описувалися через дихотомію *знать—загал / сила—слабкість / покора—протистояння*, де переформування позицій уявлялося можливим лише через застосування насильства, через силову напругу. Однак сьогодні увага переноситься з бінарних опозицій на стратегії взаємодії між контрагентами: на множинність актів перемовин та обмінів між ними⁵, на репрезентації влади і визнання/підваження

³ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Спр. 27. — Арк. 100/106–101 зв./107 зв.

⁴ Певним виправданням може бути твердження Карла Гінзбурга про те, що в гуманітарних дисциплінах важливість результату прямо протилежна його сильному науковому статусові, пов'язаному з кількісними показниками. Ба більше, строгість такого типу може лише зашкодити там, де йдеться про форми знання, які спираються на щоденний досвід чи унікальні ситуації (див.: Гінзбург К. Приметы. Уликовая парадигма и ее корни // Гинзбург К. Мифы — эмблемы — приметы: Морфология и история. — М., 2004. — С. 225–226).

⁵ Braddick M., Walter J. Grids of power: order, hierarchy and subordination in early modern society // Negotiating Power in Early Modern Society. Order, Hierarchy and Subordination in Britain and Ireland / Ed. by M. Braddick, J. Walter. — Cambridge, 2001. — P. 1–5.

їх легітимності, тобто на питання довіри/недовіри загалу. Вкрай важливий у цьому контексті аналіз риторики, до якої вдавалися сторони в конкуренції за владу, в намаганні привласнити право говорити від імені спільноти та нав'язати їй свої пріоритети, водночас апелюючи до усталеної ієрархії цінностей. Тобто увага переноситься з відкритого примусу на символічне, м'яке насильство, яке тримається на тиску авторитету чи престижу, на добровільному служінні, відданості, обов'язку⁶, де спротив, своєю чергою, набирає форми відмови в повазі чи довірі. Тож слабші за статусом особи мали достатньо можливостей впливати на сильніших.

Скажімо, історію Василя Гулевича й Криштофа Радзивіла можна розглядати як спробу володимирського війська утвердити своє становище через маніпуляції мовою і перформативними актами, які на позір легітимізували владу вищого за соціальним статусом троцького каштеляна. Йшлося про різницю між «публічними транскриптами» (припустимими сценаріями поведінки між слабшим і сильнішим при безпосередньому контакті) і «прихованими транскриптами» (те, що насправді малося на увазі)⁷. Гулевич смиренно називав себе слугою Радзивіла і демонстрував повагу до нього, натомість учасники історії за зовнішніми ознаками покори зауважили претензію на невласний статус і одразу спробували відновити порушений *status quo*. Інша річ, що «приховані транскрипти» зазвичай історикомі недоступні: вони оприявнюються лише тоді, коли порушується нестійка рівновага між позиціями членів соціуму.

Водночас сильніші теж мусили шукати підтримки у слабших, адже значна частина влади як авторитету не в останню чергу здобувалася/залежала саме від неї. Тому образа слуги часто цілила у пана. Цю взаємозалежність ілюструють слова Федора Хом'яка: «Самъ, дей, княз Корецкий лотръ, и слугъ в себе лотровъ и злодеев ховает»⁸.

Відсутності строгої ієрархії в спільноті сприяв і засадничий для шляхти принцип формальної рівності, а також розуміння шляхетської честі значною мірою як вродженої ознаки, незалежної від знатності і багатства. Так, пересічний шляхтич Андрій Вільгорський, слуга київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, у відповідь на образу володимирським підкоморієм Адамом Боговитином — особою, чия позиція у спільноті завдяки триманню земського уряду, статкам і зв'язкам не йшла у жодне порівняння зі становищем скаржника — заявив:

Подкоморый кремянецкий мене, человека учтвого, никгда на доброе славе не змазаного, словы на доброе славе усчыпливеми скаляты почав, мовячи, же ты естес здрайца а нецнота. Я, почуваячися в пристойности своей, а звлаша при такъ великом оршаку людей зацьных, досыт скромне

⁶ Про спосіб панування, заснований на символічній, м'якій формі примусу, який не визнається примусом, див.: *Бурдые П. Практический смысл.* — М., СПб., 2001. — С. 216–217, 250–265.

⁷ Див.: *Braddick M., Walter J. Grids of power...* — P. 5.

⁸ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 66 зв.

на такъ попудивые и непристойные слова пана подкоморого поведил, же «милостивый пане подкоморый, окром вряду, который ваша милость яко человекъ зацный маешь, але в уроженю яко убогий шляхтич естем вашей милости ровень»⁹.

А луцький підкоморій Ян Харленський («чуючися быти в народзаю моим шляхетскомъ учтивымъ») боронив свою добру славу від обвинувачень Костянтина Острозького, заявляючи про свою формальну рівність з князем, а також наголошував на повсякчасному дотриманні шляхетських чеснот як засобу примножити честь¹⁰.

Честь і похідна від неї, а іноді й синонімічна, добра слава — базові поняття річпосполитського шляхетського соціуму. Пов'язану з сакральною сферою честь (у романських мовах етимологічно тотожну благодаті¹¹) шляхтич мислив важливішою за життя. Він зобов'язаний був захищати її за найменших ознак урази та примножувати — додавати доброї слави собі і своєму роду. Однак формально рівні між собою члени шляхетської спільноти в боротьбі за зовнішні ознаки престижу мусили затято конкурувати, адже зазвичай збільшити честь одного можна було за рахунок її зменшення в іншого, а образа для честі сприймалася як пониження статусу: «не буду тя мети собі за ровного». Боротьба за статус коштом інших дає дослідникам підстави говорити про честь як про «громадську власність»¹², коли місце особи і її самоповага тісно пов'язувалися з думкою загалу.

⁹ Там само. — Спр. 44. — Арк. 460. Ця заява дивовижно перегукується з реплікою Шимона Старовольського, автора трактату про реформування звичаїв, який вказував на рівність можливостей у досягненні честі і досконалості кожного зі шляхетського стану: «...jako do spoty, tak i o honorów równie nam wszystkim wrota są otworzone» (*Starowski S. Reformacja obyczajów polskich*. — Kraków, 1859. — S. 23). Примножити свою честь, на думку шляхетського загалу, можна було «учтивими» вчинками. Промовиста також скарга Григорія Колмовського на володимирського підстаросту Федора Загоровського, котрий у гроді перед поважними особами вживав на його адресу слова, «доброї славе моеї шкодливые и ущипливые»: «Мене, шляхтича, в учтивых поступках и уроженью моемъ неподойзаного и овшемъ каждому учтивому во всем ровного, шкалевал» (ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 127). Схоже висловлювання і возний генерал Іван Покошовський: «Я, человекъ учтивый, почувачисе в том, иж, живучи на свете побожне, и живот мой, ач худый, леч учтивый, шляхетский, в боязни Божой проважу» (ЦДІАК України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 479).

¹⁰ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 863. «...цнотливе справи и поступьки мои учтивые всимъ досыть значны и сведомы суть, толко, дей, абымъ доброе славы и учтивости своее себе постерегать, але и каждому человеку доброму остерегатисе звыклъ, не привлащаючи никому в ней уширбку, и не так, яком, дей, есть отъ его милости пана воеводы киевского обжалован, и ач бы ми ся, дей, о то так далеце брати и того никому справовати не была потреба, однак абы тая короткая а мне невинне заданая выправа оповеданьемъ его милости ни у кого вери цалое не еднала и тымъ мене, человека учтивою, оному во всем ровного, не толко речью самую, але и подобенствомъ не подавала».

¹¹ Див.: *Peristiany J. G., Pitt-Rivers J.* Introduction // *Honor and Grace in Antropology* / Ed. by J. G. Peristiany and J. Pitt-Rivers. — Cambridge, 1992. — P. 2.

¹² *Stuart C.* Blood and Violence in Early Modern France. — Oxford, 2006. — P. 73.

Потреба примножувати/захищати свою репутацію змушувала вдаватися до маніпуляцій суспільними настановами, гри з правилами, публічних демонстрацій, у рамках яких можна було замаскувати свої приватні інтереси під групові цінності, а дії супротивника подати як такі, що їх нехтують і тим самим загрожують суспільному консенсусу¹³. Тож суперечки часто набирали вигляду перформенсів із ритуальними жестами, де глядачам відводилася роль арбітрів, які провокували сторони, асистували їм, виступали посередниками у замиренні супротивників. Згадками про участь приятелів рясніють справи найрізноманітнішого характеру. Звертання до них за порадою декларувалося як чеснота. Так, Станіслав Пукшта, засвідчуючи свою непричетність до поранення Василя Гулевича у справі про виклик на поєдинок, заявив, що подібні звинувачення позначаються «на доброй и ни в чомъ не нарушоной славе моей шляхетской», а він – чеснотлива особа, яка «в каждой пристойности моей шляхетской учтине и пристойне ражуся»¹⁴.

«М'який» варіант примусу притаманний спільноті, де владні відносини переважно ґрунтувалися на неформальних патронально-клієнтарних зв'язках, які домінували в ранньомодерній Речі Посполитій з її слабкою центральною владою і сильними позиціями магнатерії в окремих регіонах¹⁵. В основі клієнтарної системи лежали особисті взаємини нерівноправних за статусом осіб, які прибирали різних форм залежно від позицій сторін. Це могли бути мало формалізовані стосунки патрон–клієнт, що вимагали від слабшої сторони різноманітних послуг в обмін на протекцію в отриманні урядів чи інших життєвих благ. Патрон у цьому випадку мусив мати позицію чи прибічників при королівському дворі, тож у центрі клієнтарних груп зазвичай перебували представники князівських родин, наділені сенаторськими урядами і розгалуженими зв'язками. Під поняття «клієнт» потрапляли

¹³ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 4. На зібранні шляхти Володимирського повіту 1574 року брацлавський каштелян Василь Загоровський заявив про неможливість обговорювати публічні справи, бо серед присутніх є *чоловік підозрілий*. У відповідь на вимогу шляхти негайно озвучити свої підозри Загоровський указав на земського суддю Богдана Костюшковича-Хоболтовського, який нібито не повернув різним особам гроші, взяті підступом. Суддя на те заявив: «Хто, дей, на мене то мовит, tedy *лжет* яко *пес*, бо, дей, то никгды не было». Справа дійшла до демонстративного витягання шабель, однак у підсумку інцидент закінчився тим, що Загоровський з приятелями покинули зібрання. Показово, що конфлікт між суперниками розгортався через публічну дискредитацію судді й апеляцію до визнаних цінностей.

¹⁴ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 75–75 зв.

¹⁵ Див., зокрема, піонерські роботи Антонія Мончака, присвячені загальним проблемам формування і функціонування клієнтарної системи: *Mączak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej*. — Warszawa, 1986; *Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* — Warszawa, 1994; *Mączak A. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej*. — Wrocław, 2003. Барато аспектів функціонування патронально-клієнтарної системи на Волині і Наддніпрянщині, зокрема проблема творення символічного капіталу представників верхнього ешелону влади, князів, руками їхніх клієнтів і слуг, проаналізовано в працях Наталі Яковенко.

особи, чий статус ненабагато міг різнитися від статусу патрона, — представники його великої родини, осіла шляхта та ін. Такий зв'язок рідко тримався на конкретних домовленостях про співпрацю, йшлося переважно про хистку рівновагу між взаємними очікуваннями — орієнтацією клієнта на максимально вигідного протектора і сподіванням патрона на відданість клієнта і його повсякчасну готовність служити в обмін на «ласку». Плинність клієнтарних груп могла бути досить високою, однак траплялося, що в орбіті впливу можновладця перебували представники принаймні двох поколінь однієї родини.

Попри асиметричність стосунків, залежність вибудовувалася за рахунок не стільки насильства, скільки впливів, маніпуляції, авторитету як форми і джерела влади. Важив символічний капітал особи — позиція в межах своєї групи і, ширше, спільноти, що трималася на володінні престижними в соціальному плані благами і цінностями¹⁶. Її важливий складник — репутація — передбачав визнання і довіру з боку інших, тобто цей досить нестабільний владний ресурс треба було постійно підкріплювати, завойовувати і боронити¹⁷.

Власне, особи з вищого ешелону влади, попри свій майновий стан, обіймання урядів, наближеність до двору, публічні функції, широку мережу зв'язків, мали так само дотримуватися конвенційних норм співжиття, на яких, зокрема, наголошував князь Костянтин Острозький у листі до Криштофа Радзивила. Спробую це продемонструвати на прикладі стосунків пана і слуги-шляхтича (слуги «рукодайного»), які закріплювалися усним або письмовим договором та ритуальним актом подавання руки. Здавалося б, йшлося про високий ступінь підпорядкування слуги, що закріплювалося і законодавчо (в разі майже будь-якого переступу слуга підлягав юрисдикції пана). Однак практично жоден конфлікт між слугою і паном не обходився без активного залучення приятелів пана, які виступали посередниками та просили його виявити милосердя до слуги навіть у випадках, де той за правовими приписами мав накласти головою. «Ласкаво з людьми обходитися» — ось засаднича чеснота «великих» людей у стосунках з «малими». Такі акти відповідно оформлялися і ставали публічними. Наприклад, слуги Івана Красенського подали до луцького гроду лист, у якому визнали, що повелися, як «лотри», і мали б поплатитися життям. Однак завдяки втручанням «зацных и учтивых людей» та «покорною и плачливою прозбою» самих винуватців Красенський, не вдаючися до права, зі свого «милованья и милосердья» звільнив слуг від обвинувачень, за що ті зобов'язалися: «Покол

¹⁶ Як зауважив П'єр Бурдьє, результативність насильства визначала, зокрема, правильна оцінка символічного капіталу — свого і супротивника (див.: *Бурдьє П. Практический смысл.* — С. 205). Малколм Гріншілд запровадив поняття «психічна власність» на означення всього приватного простору, честі, фізичного тіла тощо (див.: *Greenshields M. An Economy of Violence in Early Modern France. Crime and Justice in the Haute Auvergne, 1587–1664.* — The Pennsylvania State UP, 1994. — P. 2).

¹⁷ *Бурдьє П. Практический смысл.* — С. 219–237. «Символічний капітал — це капітал честі і престижу, який продукує інститут клієнтели» (Там само. — С. 231).

живы, пана Бога за его милость доброе здорове просити и вечне служити повиньны есмо»¹⁸.

Показова також історія Яна Яворського, слуги князя Януша Острозького, який сфальшував підпис свого пана. Спійманий зловмисник через третіх осіб просив князя зласкавитися і не вдаватися до суворого права. Януш Острозький як добрий пан і християнин відмовився від обвинувачень за умови публічної, внесеної до гроду обіцянки Яворського більше так не чинити¹⁹.

Фіксуються випадки, коли після оскарження слугою свого пана інші слуги зверталися з публічними заявами на захист патрона. Так, Антон Визгерд-Заболоцький скаржився на князя Юрія Чорторийського, який затримав обумовлену винагороду за службу і погрожував йому мститися («нехут свою и неласку иж ку мни показовал») ²⁰. Через три дні в гроді стали слуги князя, які заявили, що Визгерд, відомий «злым захованемь, неучтенемь и непослушенствомь противко отца и матки», «то собе змыслил, а непристойне потвар на его милости и на нас вложил»²¹. Жодних правових наслідків це визнання не мало, але його завданням було знешкодити заяву скаржника і відновити добре ім'я князя.

Показовими у контексті взаємин «сильніший—слабший» можуть бути і стосунки між патроном, що забезпечував своїм клієнтам/слугам місця в судових інституціях регіону, та урядниками з його руки, ласки і «милості». Крім сподіваної вдячності і заснованої на ній лояльності до патрона в різних життєвих колізіях, важливими чинниками в урядницьких стратегіях була щільність різного роду зв'язків, у які вони включалися і які забезпечували символічний капітал урядника та становили альтернативу патрональним залежностям. Тобто позиція родича, сусіда, приятеля, члена корпорації в конкретних випадках цілком могла переважити позицію слуги, а тим більше клієнта, чії стосунки з паном зазвичай не були усталені конкретними домовленостями. Емансипації сприяла і присяга, обов'язкова для кожного урядника, відповідно і робота в судовій системі сприймалася як служіння цілій спільноті. Можна було підіграти патрону на судовому процесі, маніпулюючи правовими невідповідностями чи щілинами в нормах, але відверто нехтувати правом не випадало. Механізмом стримування судових урядників від зловживань виступав і Трибунал, вища апеляційна інстанція, до якої активно позивали суддів невдоволені вироком.

¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 438 зв.—439 зв.

¹⁹ Там само. — Арк. 285—285 зв. «През некоторые певные особы о милосердые и абы се зо мною ведле иньформации права посполитого абысь не рачил, просиль. Его княжатская милость з ласки и доброты своее яко пан хрестиянский, заживши болшь литости противко мне, нижли бы на выступь свой и ображенье свое паметат мел, тым всимь, подь што бы я ведле права посполитого подлечи мел, даровал и волным мене учинить рачиль».

²⁰ Там само. — Спр. 44. — Арк. 537 зв.—538 зв.

²¹ Там само. — Арк. 552 зв.—553 зв. Див. аналогічну справу: ЦДІАК України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 735—735 зв.

Врешті, авторитет представників еліти значною мірою тримався на демонстрації ними поваги до права, що й змушувало їх гостро реагувати на звинувачення у його порушенні, як це трапилося у ситуації з Криштофом Радзивилом. «Великі» не могли собі дозволити нехтувати офіційними нормами; свій статус вони мусили оплачувати іноді ригористичним дотриманням групових цінностей²².

Важливою для ситуації в регіоні була і відсутність монополії на владу, співіснування кількох конкуруючих персон/осередків. Боротьба між представниками еліти набирала форм змагань за уряди для своїх людей, депутатство в Трибуналі, посольські місця на сейм, домінування на сеймику, наближеність до чільних фігур, можливість впливати на різноманітні ситуації, врешті, провокувала земельні конфлікти. За «некоронованими королями», котрі зосередили у своїх руках величезні земельні і владні ресурси і чиї інтереси досить часто конфліктували між собою, йшли менші, але нерідко вкрай дошкульні гравці. Тобто був ще й третій, хто підважував монополію на владу, — порівняно незалежний шляхтич, який ситуативно опинявся в тій чи тій групі і за лояльність якого доводилося боротися. Тож своє місце треба було постійно виборювати/відновлювати/захищати, а будь-який позірний дрібний конфлікт міг виявитися верхівкою запеклої конкуренції, де ставкою були статус, статки, добра слава і честь.

Спробую продемонструвати непросту боротьбу за владу на прикладі конфлікту на волинському сеймику 1593 року.

Князь Костянтин Острозький versus «волинська шляхта»

Сеймикування, принаймні на рівні усталених риторичних формул, сприймалося як служіння Речі Посполитій і в разі потреби вимагало поступок приватними інтересами задля «добра публічного». Однак у сеймикових дебатах неминуче розігравалися владні карти, тож він за означенням ставав полем конфлікту. До того ж тісні зв'язки членів шляхетської корпорації воеводства, які створювали підстави для напруження, у поєднанні з настановами шляхетського («рицарського») етосу на відкритість дій шляхтича перетворювали кожне публічне місце на потенційну зону конфлікту. Відтак сеймик, де суперники зустрічалися віч-на-віч, ставав сценою, на якій розігравалися спектаклі конфлікту.

Сеймикові матеріали Волинського воеводства останньої третини XVI століття²³ досить бідні — зазвичай представлені принагідними згадками. Схоже, далася взнаки відсутність традиції їх фіксації у гродських книгах²⁴.

²² Бурдые П. Практический смысл. — С. 255.

²³ Тобто з часу запровадження регулярних шляхетських передсеймових зібрань у Великому князівстві Литовському постановою Віленського сейму (1565—1566) і до початку XVII століття.

²⁴ Про функціонування сеймиків у Волинському воеводстві див.: Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołyńia i Ukrainy w latach 1569—1648. — Warszawa, 2006.

Поза періодом трьох перших безкоролів'їв, на які припадає основна частина внесених до гроду лауд²⁵, порівняно добре збереглися ухвали депутатських сеймиків, призначених для обрання суддів (депутатів) до Люблінського трибуналу (існували з 1589 року, відколи волинська шляхта прийняла юрисдикцію цієї інституції)²⁶. Відомі ж передсеймові лауди збереглися переважно у приватних архівозбірнях через особисте зацікавлення окремих осіб волинською ситуацією.

Однак про особливості співжиття краще, ніж сеймикові ухвали, свідчать конфліктні матеріали, скарги і протестації, які фіксують можливі протиріччя в шляхетському середовищі, оприявнюють персональний склад окремих кланів, засвідчують їхній ситуативний чи більш-менш постійний характер тощо. На жаль, такі джерела вкрай рідкісні для цього періоду: маємо кілька актів, пов'язаних з конфліктом на елекційному сеймику 1580 року, скликаному для обрання кандидатів на уряд луцького земського судді, де князеві Костянтину Острозькому і його синам протистояв волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський²⁷, а також протестацію «волинської шляхти» про розірвання з вини князя Острозького передсеймового сеймика 1593 року²⁸. Існування гострих конфліктів у шляхетському середовищі Волині засвідчують факти «роздвоєння» сеймиків та обрання подвійного комплекту послів на сейм²⁹, але матеріалів, які дозволяли б докладніше проаналізувати перебіг цих конфліктів, виявити не вдалося. Тож на підставі протестації 1593 року й ухвали, укладеної однією з груп роздвоєного сеймика³⁰, спробую продемонструвати сконструйованість подібних документів зацікавленими особами та висловити міркування про реальність поза ними.

Отже, протестацію було занесено до гродських книг, як сказано у вступній формулі, від імені всіх шляхетних обивателів, зокрема сенаторів і достойників Волинського воєводства, які зібралися 23 березня 1593 року на «звиклому» місці в костелі на передсеймовий сеймик для обговорення королівських пропозицій та наради про свої «вольності». Згідно з текстом скарги (надалі послуговуватимуся зафіксованою в ній оцінкою подій), після слухання королівської легації, коли зібрання перейшло до обговорення пропо-

²⁵ *Старченко Н.* Проблематика сеймиків Волинського воєводства під час Великого безкоролів'я // Парламентська структура ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях. — Мінск, 2008. — С. 110–126.

²⁶ У ЦДІАК України вдалося виявити ухвали за такі роки: 1589 (Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 580–581), 1590 (Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 492 зв.–493 зв.), 1591 (Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 40. — Арк. 387–388), 1592 (Ф. 25. — Спр. 42. — Арк. 344–344 зв.) років та ін.

²⁷ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 278 зв.–279 зв., 608 зв.–609 зв., 632–633, 635 зв.–637; Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 769 зв.–770.

²⁸ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 259 зв.–262.

²⁹ У 1585 і 1597 роках, див.: *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. — S. 99–100.

³⁰ Див.: *Biblioteka Narodowa w Warszawie.* — BOZ 1809/1–2, mf. 39938/ 39939. — Т. 1 (1570–1793). — К. 172–175.

зицій, князь Острозький гостро виступив проти ряду осіб з метою приборати сеймик до своїх рук: «и все такъ намовы, яко и послы по своей воли мить хотель». Спроби запобігти цьому через апеляції до спільного добра наслідків не дали: Острозький, перейнятий приватними кривдами, готовий був ужити силу свого почту. Тоді незадоволені перебігом сеймику полишили зібрання і вирішили наступного дня продовжити наради у спокійнішому місці. Цей хід зображено як вимушену акцію, яка мала запобігти узурпації сеймику князем. Головними ж інтенціями протестної частини шляхти було збереження шляхетських вольностей та прагнення до об'єднання — «згоды братерское».

Другий день сеймику пройшов у перемогах: задля добра Речі Посполитої намагалися порозумітися з тими, хто залишився з князем у костелі. Від супротивників теж надійшли пропозиції об'єднатися, причому ініціативу виявили не лише особи з оточення князя, а й сам Острозький (це не завадило зібранню в костелі називати дискусії серед конкурентів «плетками»). Врешті здоровий глузд узяв гору, і якісь особи з наближених до князя (можливо, переговори велися за його спиною), «ускромившисе», прислали двох своїх представників — володимирського земського суддю Андрія Заленського і Василя Малинського — з пропозицією прибути в костел для спільних братерських намов, гарантуючи їм спокій і безпеку. «Протестанти» погодилися повернутися наступного, третього дня. Та невдовзі у костелі сталися події, які перекреслили можливе порозуміння. Гайдуки князя Острозького, прибувши до костелу з прапорцями і хоругвами, порубали двері, увірвалися досередини, спровокували там збройну сутичку і вчинили кровопролиття; далі, гасаючи містом, завдавали різним особам кривди й образи та викликали на поєдинок. Під час цих подій від рук князівських слуг загинув Петро Линевський. Наостанок люди князя спорядили ухвалу і обрали своїх послів на сейм, на що не було згоди всієї волинської шляхти.

Завершальна частина протестації ілюструвала князівську сваволю і мала б остаточно дискредитувати Острозького, однак вона передає події дуже стисло, у ній немає оціночних коментарів, натомість є логічні збої в описі, які контрастують з попередньою оповіддю. Цей фрагмент виглядає як доважок до основної частини, хоча за насиченістю деталей, що компрометували князя, мав би бути її головним аргументом. Тож або скажники мало знали про події в костелі, або вони були причетні до провокування конфлікту і намагалися цей факт приховати. Друге припущення цілком імовірне хоча б тому, що в костелі, за словами скажників, перебували симпатики Острозького, відтак штурм храму князівськими слугами видається нелогічним.

У кінці протестації зауважувалося, що сеймик був розірваний через приватний інтерес князя Острозького, а не з ініціативи скажників, як може здаватися. Тому незадоволені перебігом подій особисто засвідчують факт у гроді та повідомляють, що князь і того дня, 25 березня, прибув до костелу в супроводі озброєних слуг і гайдуків. Наданий від уряду возний Матис Сла-

вогурський визнав³¹, що бачив київського воєводу «з великою громадою людей, з бубны, с хороньктвами, з гайдуки, стрелбою, яко до потреби, в килку сеть человекув приехалъ, якож знаки порубанья дверей до костела и знакъ крови видилъ». Тобто позиція скаржників, які стоять на сторожі шляхетських вольностей і добра всієї Речі Посполитої, різко протиставляється приватному інтересові князя.

Погляд на ці події князя Костянтина Острозького засвідчує лише короткий фрагмент його листа до Криштофа Радзивила від 25 травня того самого року. Князь скаржився, що супротивники його ославили і мали від того певний зиск. Підсумовуючи, він повертається до висловленої раніше думки про вивищення «малих» людей коштом справ з «великими»: «Siemaszko па mnie tym wygrał, iż ze mną K Ostrogski stoi w szrankach»³². У такий спосіб Острозький вказав на одного з основних своїх тогочасних суперників у владному просторі.

Семашко активно вибудовував кар'єру через вірну службу коронному канцлеру і великому гетьману Яну Замоїському, за протекції якого 1590 року отримав луцьке старство³³, що на нього претендував також князь Костянтин Острозький³⁴. Як вірний клієнт свого патрона, нерідко виступав опонентом князя, з яким Замоїський конкурував не лише у сфері високої політики³⁵, а й за владу в регіонах, наполегливо творячи свою мережу клієнтарних зв'язків, зокрема на Волині й Брацлавщині³⁶.

Під протестацією, декларованою як акт волевиявлення всієї волинської шляхти, стояло 28 підписів³⁷. Аналіз номенклатури цих осіб і можливих зв'язків між ними виразно свідчить, що вони гуртувалися навколо

³¹ Цілком імовірно, що возний теж міг належати до слуг/клієнтів Олександра Семашка, на що вказує його поява в іншій конфліктній справі старости з князем Острозьким (ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 489 зв.).

³² AGAD. — AR. — V 11078. — S. 145. Цит. також у кн.: *Kieniewicz L. Senat za Stefana Batorego.* — Warszawa, 2000. — S. 131.

³³ Старство Олександр Семашко отримав 3 травня 1590 року (див.: ЦДІАК України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 550 зв.—551 зв.). Див. також: *Urzednicy wołyńscy XIV—XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski.* — Kórnik, 2007. — S. 98; *Kamiński A. Kariera rodu Siemaszków w XV—XVII wieku // Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica.* — 1989. — III. — S. 192–197; *Polski słownik biograficzny.* — 1996. — T. XXXVI/4. — Z. 151. — S. 601–602.

³⁴ *Kempa T. Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim a książętami Ostrogskimi i jego wpływ na sytuację wewnętrzną i zewnętrzną Rzeczypospolitej w końcu XVI wieku // Соціум. Альманах соціальної історії.* — Вип. 9. — К., 2010. — С. 72–73.

³⁵ Див.: Там само. Докладніше про створення мережі клієнтарних зв'язків Яна Замоїського див.: *Tygielski W. Listy, ludzie, władza: patronat Jana Zamojskiego w świetle korespondencji.* — Warszawa, 2007.

³⁶ *Sokołowski W. Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentarzyści w latach 1574–1605.* — Warszawa, 1997. — S. 38–70.

³⁷ Невідомо, скільки загалом шляхти зібралось на сеймик. Кароль Мазур підрахував, що в середньому з'їздилось 70–80 осіб, див.: *Mazur K. W stronę integracji z Koroną.* — S. 91.

Олександра Семашка як головного князівського контрагента, а також — волинського каштеляна Михайла Мишки-Варковського і Дем'яна Гулевича. Перші два — давні недоброзичливці Костянтина Острозького, третій у першій половині 1590-х спорадично з ними солідаризувався³⁸, хоча потім перебував серед надійних соратників князя, ба більше, загинув 1599 року у збройному протистоянні з молодшим сином Олександра Семашка — Маркіяном³⁹. Отже, десятеро підписантів напевно належали до родинного кола головних опонентів князя⁴⁰. Родинні зв'язки не слід сприймати як неодмінне підґрунтя солідарності: вони могли забезпечувати шляхтичеві поважне місце в спільноті і підтримку в життєвих ситуаціях, а могли й призвести до жорсткої конфронтації. Однак ті з них, які актуалізувалися в разі загрози для групи чи для можливості отримати нею певний аванс, могли бути підставою для групової солідарності. До категорії клієнтів/слуг (11 осіб) належали люди переважно з кола Семашка як старости (7–8 осіб)⁴¹ та Дем'яна

³⁸ Наприклад, на депутатському сеймику 1594 року в Кременці від фракції, до якої входив Олександр Семашко, було обрано Миколая Семашка, Остафія Малинського і Дем'яна Гулевича (див.: AGAD. — AZ 240. — К. 5).

³⁹ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 500–503 зв., 675–678.

⁴⁰ Серед них Абрам і Станіслав, сини Михайла Мишки-Варковського, Миколай і Василь Семашки, син і дядько луцького старости, Войтех Витвинський, одружений з Катериною Богданівною Семашківною, ймовірно сестрою Олександра Семашка (див.: *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI — першої половини XVII ст. — К., 2009. — С. 288). А також родичі Дем'яна Гулевича, одружені з представницями цього роду: Ян Рогала, одружений з Мариною, сестрою Дем'яна (див.: ЦДІАК України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 220 зв.), Кіндрат Хорошко і Прокіп Хрінницький, одружені з сестрами Настасею (див.: Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 41. — Арк. 685 зв. — 687 зв.) і Раїною Григорівнами Гулевичівнами, князь Станіслав Збаразький (Воронецький), одружений з Мариною Гулевичівною (див.: Там само. — Ф. 25. — Спр. 53. — Арк. 256 зв.; Спр. 43. — Арк. 44 зв.—45). Сюди дещо умовно зараховуємо і князя Яна Воронецького. Нарешті, сестра Михайла Мишки-Варковського Анастасія була заміжня за Михайлом Гулевичем.

⁴¹ До групи Семашка належали гродські урядники, писар Сасин Русинович Берестецький і суддя Матей Стемпковський (склад гродського суду формувався зі слуг/клієнтів старости); Остафій Малинський, чия сестра Настася Єловичівна з Малина була заміжня за Миколаєм Семашком (див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Спр. 39. — Арк. 262 зв.), обіймав уряд гродського судді на початку старостування Олександра у 1590 р., а також при старості Миколаєві Семашку в 1600 р.; слуга Павло Зглічинський, Бартош Опшалець, королівський секретар і клієнт Яна Замойського, згаданий як учасник приятельської угоди старости з його стриєм Василем Семашком (див.: AGAD. — AZ 697. — К. 19; про його стосунки з Семашком див. також: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Спр. 40. — Арк. 194 зв.—195), волинський підчаший Криштоф Палуцький, котрий 1574 року виступав як слуга Михайла Мишки-Варковського (див.: ЦДІАК України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 803 зв.). Палуцького та Григорія Колмовського 1597 року під час чергового роздвоєння сеймику знову було обрано послами від фракції Олександра Семашка (див.: *Scriptores Regum Polonicarum.* — Kraków, 1907. — Т. 20. — S. 400). Дещо умовно до фракції Семашка можна зарахувати Станіслава Богуша Трацевського як особу, наближену до князя Юрія Чорторийського, який протягом 1590-х років не раз фігурує серед приятелів старости. Богуш Трацевський тримав за записом від князя Михайла Чорторийського масток Сердятичі (див.: ЦДІАК України. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 220–222 зв.).

Гулевича⁴². Родинні і патрональні зв'язки часто поєднувалися, адже належність до однієї групи скріплювали шлюбами (обов'язком доброго пана було влаштування сімейного життя клієнта)⁴³, а представники роду становили вагомий сегмент оточення поважної особи. Загалом належність особи до певної групи визначити дуже складно⁴⁴ і через тісну переплетеність зв'язків між членами спільноти (входження їх одразу до кількох різних за характером груп), і через плінність у межах клієнтарних груп. Попри велику кількість застережень, непевність і фрагментарність джерел, цілком очевидно, що скаржників об'єднували передусім тісні родинні і клієнтарні стосунки. Це, звичайно, не заперечує їхніх солідарних дій на підставі певних політичних уподобань, проте змушує історика враховувати можливі групові інтереси як рушія конфлікту.

Чи могли протиріччя між групами ґрунтуватися на питаннях високої політики? Від початку панування Зигмунта III Вази погіршуються стосунки Яна Замойського з князем Янушем Острозьким і меншою мірою з князем Костянтином, зокрема через їхню стабільно регалістську позицію, яка сприяла зменшенню впливу канцлера в державі⁴⁵. Однак у питаннях, які стояли перед сеймом 1593 року (дозвіл на виїзд короля до Швеції задля отримання «дідичного» трону, можливість залишити за ним трон Речі Посполитої в разі позитивного вирішення питання «спадку», відповідно гарантії його повернення як монарха та дозвіл сеймиків на ухвалення податку на королівські цілі), Замойський підтримав Зигмунта III⁴⁶. Аналогічну позицію князя засвідчує ухвала, яка походить від «острозької» частини сеймику⁴⁷. Втім, сеймики інших воєводств не досягнули згоди в низці питань, тому свої люди на сеймі для канцлера не були зайвими.

⁴² Петро, возний Василь та Іван Гуляльніцькі постійно фігурують в оточенні Дем'яна й Андрія Васильовича Гулевичів (див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Спр. 49. — Арк. 169 зв.—172; Спр. 42. — Арк. 359 зв.—360 зв.). На Гуляльніцьких, які перебувають у службницькому підпорядкуванні Гулевичів і яким належить велика частина Гуляльніків, вказує у своїй скарзі Антон Визгерд (див.: ЦДІАК України. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 617–620). Тому Вашлава, Федора і Павла Гуляльніцьких можна сміливо зарахувати до групи слуг Дем'яна Гулевича.

⁴³ Скажімо, Кіндрат Хорошко, одружений з Настасею Григорівною Гулевичівною, водночас фігурує як слуга Дем'яна Гулевича (див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 169 зв.—172), а Остафій Малинський був Семашковим родичем і клієнтом.

⁴⁴ Зв'язок Олександра Підгороденського, Олександра Козинського й Остафія Баковецького з іншими шляхтичами, які підписали протестацію, опосередкований. Скажімо, Богущ Трацевський був одружений з Оленою з Підгороденських (див.: ЦДІАК України. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 220–222 зв.), а Остафій Баковецький з Ганною з Козинських (див.: *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти... — С. 263).

⁴⁵ *Kempa T.* Konflikt między kanclerzem Janem Zamoyskim... — С. 72–76.

⁴⁶ *Jarmiński L.* Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku. — Warszawa, 1992. — S. 37–56 (про підготовку до сейму 1593 року і його перебіг).

⁴⁷ BN w Warszawie. — BOZ 1809/1–2, mf. 39938/39939. — Т. 1. — К. 172–175.

Спробуємо розібратися з можливими приватними інтересами князя Острозького. Справді, в ухвалі є фрагмент, який може бути аргументом на користь тверджень скаржників. В інструкції послам наголошено потребу клопотатися перед сеймом про визнання *лімітації* (відкладення) трьохкоролівських *років* (засідань земських судів) на Волині внаслідок козацьких заворушень і зазначено, що послів до Трибуналу з інформацією про перенесення років уже відряджено. Важливість цього акту для однієї групи і протидію йому іншої засвідчує низка актів, які вписали до гродських книг: домовленість (інтерциза) луцької шляхти з приводу лімітації засідань гродського і земського судів, яку серед інших підписали симпатички князя⁴⁸; протестація луцької шляхти щодо припинення роботи земського суду, яку ініціювали, зокрема, Михайло Мишка-Варковський, Криштоф Палуцький, Миколай Семашко, Матвій Єлович-Малинський, тобто представники протилежного табору⁴⁹; скарга до Трибуналу Михайла Мишки на урядників земського суду «о несуженье роковъ земськихъ луцкихъ трохъкрольскихъ свята римьского»⁵⁰.

Лімітацію зумовили причини публічного характеру, на що вказує королівський лист від 16 січня про скликання посполитого рушення до Костянтинова на чолі з Костянтином Острозьким «для добра посполитого и для безпеченства самых себе и охроненя волности и маетности своих»⁵¹. Але в цьому акті криються і матеріальні інтереси учасників конфлікту.

Для князя початок 90-х не був безхмарним. На грудневі засідання луцького гродського суду 1592 року Острозькому вручили 25 позовів від дрібної шляхти, яку важко ідентифікувати. Цілком імовірно, що таку зливу скарг інспірували недоброзичливці князя⁵². На це опосередковано вказують і близько п'ятдесяти справ, які провадилися в той самий час між князем Острозьким і Олександром Семашком у кременецькому гродському суді⁵³. Затягування судового вирішення справ було популярною стратегією, яке дозволяло полагодити конфлікт поза судом і в такий спосіб позбавити особу,

⁴⁸ Підляський воєвода князь Януш Заславський, луцький єпископ Кирило Терлецький, Михайло Линецький (див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 39 зв.—40 зв.).

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 39–39 зв.

⁵⁰ Там само. — Арк. 491 зв.—492. Див. також лист луцької шляхти до володимирської з проханням підтримати її постанову «з милости противко отчизны» (ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 21–22 зв.); ухвалу про перенесення років шляхтою Володимирського повіту, яка солідаризувалася з постановою луцьких обивателів, а також, «не хочечи в оказаню м[и]л[о]сти против отчизны своее быти последнейшими», згідно з королівським листом і закликом князя Острозького поквапилася зібратися під руку князя для відновлення спокою (Там само. — Арк. 54–57); чимало скарг на луцьких суддів про припинення засідань (Там само. — Арк. 364 зв., 367 зв.—368 та ін.).

⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 26. — Арк. 47 зв.—49.

⁵² Серед них, скажімо, Павло Зглічінський, слуга Олександра Семашка і підписант аналізованої протестації, Олександр Сенницький, теж слуга Семашка (див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 489–489 зв.).

⁵³ Див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 489–489 зв.

яка програла, урази для її поштивості. З аналізу роботи луцького гродського суду випливає, що майже половина відкладених з різних причин справ так і не дійшла до суду⁵⁴. Тож імовірно, що визнання лімітації судових засідань легітимною, проти чого заперечували головні супротивники Острозького, було вигідне князеві якщо не в матеріальному плані, то принаймні для збереження престижу⁵⁵.

Було помічено, що політичні опоненти зазвичай перебували у затяжних земельних конфліктах один з одним⁵⁶. Це було продовження боротьби за владу іншими засобами, коли головний об'єкт ворожості заступали земля, майно, люди супротивника. Могло бути й навпаки: боротьба за земельні володіння тривала на різних конкурентних майданчиках. Відтак очевидно, що конфлікт на сеймику 1593 року був клубком протиріч, головне з яких — суперництво за владні позиції в регіоні⁵⁷.

На сейм прибули два комплекти послів від обох партій (аналогічна ситуація склалася і в Краківському воеводстві). Кароль Мазур схильний вважати, що легітимними було визнано послів від фракції князя Острозького: це князь Олександр Острозький, луцький підкоморій Ян Харленський, володимирський земський суддя Андрій Заленський, Андрій Гулевич, Ян Жабоскрицький та Гаврило Гойський⁵⁸.

Навколо вбивства Петра Линецького

Сумніви в тому, що завершальна частина протестації відповідає реальним подіям, породжує і справа про вбивство Петра Линецького, котрий належав радше до клану Острозьких, аніж до його недоброзичливців, тобто підстав для конфлікту на позір не було⁵⁹. Проте 26 березня до луцького гроду надійшла скарга від Павла, Абрама і Петра Линецьких про побиття і поранення їх князівськими слугами, коли вони, не дочекав-

⁵⁴ Див.: *Старченко Н.* Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи Луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // УІЖ. — 2011. — № 5. — С. 24.

⁵⁵ Наміри князя оприявноє заява його адвоката на січневому засіданні луцького гродського суду про хворобу, яка перешкоджає провадженню багатьох князівських справ (див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 33–33 зв.).

⁵⁶ Див.: *Sokołowski W.* Politycy schyłku złotego wieku... — S. 52–54, 58–59.

⁵⁷ Див.: Там само. — S. 42–49; *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. — S. 134–193.

⁵⁸ Див.: *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. — S. 413.

⁵⁹ Петро був слугою луцького єпископа Кирила Терлецького, близького на той час до князя Острозького (див.: ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 418, 549 зв.). Зафіксовано *одповідь* — ритуальне оголошення про помсту Петра Линецького Бартошеві Опралку, ще одному підписантові протестації (див.: Там само. — Арк. 23). Серед тих, хто виступав за вигідне князеві відкладення судових засідань, — Михайло Линецький, батько Петра, який стабільно належав до симпатиків князя (див.: Там само. — Спр. 43. — Арк. 39 зв. — 40 зв.). А слуга Острозького володимирський гродський писар Станіслав Кандиба був зятем Михайла Линецького (див.: Там само. — Спр. 44. — Арк. 144 зв.).

шись протягом трьох днів закінчення сеймику і бачачи «розрухи немалые и тумулть людей зброинных» князя Костянтина і його сина Олександра, «яко до потреби з неприятелем *над права и волностеи наши шляхетские*», вирішили 25 березня їхати додому. Коли скарги вже виїздили з ринку, Адам Богуцький, Миколай Корчевський, Стефан Ростопча, Мястовський та інші — понад 80 осіб — за наказом своїх панів, «взгордивъши права Божие, легцеповаживши права посполитые, *не давши им жадное ведомости о неприяни*, неотповедне непристойне», «з великим крикомъ и тумултом людей зброинных, венкгров, татаров и інших чужоземцов, ошкочивши их, не мовечи ничего, окрутне, нелитостиве побили, помордовали и поранили»⁶⁰.

23 квітня Михайло Линевський і його син Абрам повідомили у гроді про смерть від поранення в голову Петра Линевського та звинуватили у провокуванні нападу на померлого князя Острозького, який мав «на него давную вазнь»⁶¹. 14 жовтня 1595 року Абрам Линевський від імені батька і братів подав трибунальський декрет, за яким князь Костянтин Острозький мав присягнути, що він не наказував слугам чинити шкоду Линевському, а безпосередніх призвідців поранення, котрі, як і їхній пан, до суду не стали, присудили скарати на горло і виплатити «головщицну». Возний Матис Славогурський за наказом гродського суду публічно оголосив баніцію засудженим на смерть (вигнання з землі, *виволаання*).

Однак вирок не вдалося виконати, за словами Линевських, через опір князя, який переховував тих слуг у своїх маєтках. Тому скривджені позвали винуватців до володимирського гродського суду на засідання, які розпочалися 8 серпня 1596 року. Слуги Миколай Корчевський, Адам Богуцький і Степан Ростопча, ставши у гроді, заявили, що вони ні в чому не винні, про баніцію не чули і готові в тому присягнути. Натомість вони *заступають* князя, тобто беруть усю відповідальність на себе і звільняють його від звинувачень. Попри протест позивачів, суд визнав слуг *заступцями* й увільнив Острозького від судової розправи. А позаяк трибунальський декрет Линевські отримали за відсутності відповідачів, останні за наказом суду присягнули, що не знали про позов і вирок.

Суд зважив, що князь, «показуючи во всемъ невинность свою, такъ в теперешнемъ обвиненью стороны перехованя банитовъ, яко и в самой речи головной», забезпечив явку обвинувачених слуг на процес, а ті під присягою ствердили своє незнання про трибунальський декрет. Князя від обвинувачень звільнили, а баніцію для слуг скасували. Далі відповідачі вивели *шкрутинию*, тобто їхню безвинність підтвердили 12 свідків, які «під сумлінням» і присягами свідчили на їхню користь. Далі настала черга присягати слугам Острозького разом зі співприсяжниками — по шість осіб «людей зацних», яких кожен з обвинувачених запросив підтвердити під присягою правдивість своїх слів.

⁶⁰ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 276–277 зв.

⁶¹ Там само. — Арк. 394 зв.—396. Див. також інші матеріали цієї справи: позов князя до трибуналу (арк. 30 зв.—31) і до гроду (арк. 139–139 зв.), виведення шкрутинії (арк. 45 зв.—46, 192 зв.—193).

Натомість Линевські теж вивели свою шкрутинію і заявили про готовність зі своїми співприсяжниками (так само шестеро на кожного позивача) довести вину князівських слуг. Однак суд, керуючись поширеним принципом презумпції невинуватості та визнавши непевними надані позивачами докази вини саме Миколая Корчевського, Адама Богуцького і Степана Ростопчі, наказав присягати відповідачам. Ті, кожен із шістьма співприсяжниками, присягу «на Иванъгелии тужь перед нами у суду выконали в тые слова, ижъ о той бурде, кгда небожъчика пана Петра Линевского ранено, не выдали, сами причиною зраненья и смерти небожъчика пана Петра Линевского учинькомъ, радою ани помощью не были»⁶².

Непевностей тут багато, але зазвичай у випадку винуватості справу до колективної присяги не доводили й шукали інших способів порозумітися. Відтак клятва 21 особи іменем Бога — серйозний доказ їхньої правдивості. Можливо, побиття Линевських — випадковість у протистоянні головних контрагентів, яке зі сфери риторики перейшло в реальне фізичне зіткнення. Спровокувати його могли особи, які конкурували з князем, і це пояснило б розбіжності в завершальному фрагменті протестації. Отже, Корчевського, Богуцького і Ростопчу могли звинуватити не через їхню реальну причетність до побиття Линевських, а як наближених до князя осіб.

Очевидно, що в цій історії князь Костянтин Острозький утратив частину свого символічного капіталу, — про це він сам писав у листі до Криштофа Радзивила. Саме його частина шляхти, серед якої і порівняно незалежні особи, звинуватили в порушенні спокою шляхетського загалу, про що свідчить скарга родини Линевських на князя як ініціатора побиття. Пов'язування імені Острозького зі смертю шляхтича і трибунальський вирок баніції його слугам не додали князеві доброї слави. Дошкульність подібних обвинувачень засвідчує наведено на початку справа про насильство над Гулевичем з боку слуг Радзивила та аналогічне оскарження князя в іншій історії, пов'язаній з убивством Балтазара Гнівоша з Олексова 1588 року⁶³.

У сеймиковій історії князь потрапив у пастку, про небезпеку якої попереджав Криштофа Радзивила: не даватися у справи з «малими» людьми, адже конфлікти не завжди добре закінчуються, а престиж «малих» росте коштом справ з «великими». Втім, за домінування патронально-кліентарних

⁶² ЦДІАК України. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 304 зв.—307 зв.; випис із володимирських гродських книг, внесений до луцького гроду: Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 174 зв.—178.

⁶³ Див.: *Старченко Н.* Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2010. — Вип. 9. — С. 318–360. Згадка у скарзі дубенських татар Острозького як учасників нападу на шляхетський дім змусила князя вдатися до рішучих дій, які мали очистити його добре ім'я. Він зі своєї ініціативи, без позову з боку скаржника, вимагав суду над татарами, щоб з'ясувати обставини справи: «Княжа его милость, пан нашъ, яко пан хрестянский, который сам покою посполитого постерегаеть и людей збыточных и сволонных во именьяхъ своихъ не терпять и овшем каждому справедливост цале и неотволочне чинить».

зв'язків як неформальної системи влади, яка породжувала тісну взаємозалежність «великих» і «малих», ця настанова виглядала утопічною.

* * *

Низка питань і невідповідностей у цій історії, забезпеченій джерелами значно краще, ніж більшість таких випадків, може викликати небезпідставний скепсис щодо можливостей історика: сподівання реконструювати перебіг подій вочевидь марні. Натомість усе це може служити добрим антидотом проти спроб шукати прості рішення, апріорі визначати «правих» і «лівих», накладати однозначні схеми на мінливе повсякдення, вносити узгодженість і логіку в дії героїв, тобто проти всього того, що можливе, як метафорично висловився П'єр Бурдьє, в позиції «поза грою».

Не завжди доречно шукати і конкретне підґрунтя протистояння, адже йшлося про тип влади, яка провокувала до утвердження символічних її ознак більшою мірою, ніж до отримання реального ситуативного зиску від певного акту. Так само не варто ставити діагноз тому суспільству як хронічно конфліктному, де війна конче домінувала над порозумінням. Слід брати до уваги характер джерел — судових матеріалів, та уважно ставитися до тих із них, які демонструють готовність сторін до компромісів. Наприклад, уже наступного 1594 року на депутатському сеймику в Кременці сторонам, попри відверто конфліктну ситуацію, вдалося порозумітися. Фракція князя Острозького у підсумку перегрупувала склад депутатів не коштом «квоти» суперників, а замінивши одного зі «своїх» на іншого «свого», але, можливо, лояльнішого і ближчого до патрона⁶⁴. Отже, можна припустити, що на тлі постійного змагання шляхти за символічний капітал конкуренти все ж таки намагалися вирішити дразливі питання не через публічний конфлікт, а утримуючи певну рівновагу, «покой посполитий». Керував ними, зокрема, прагматичний інтерес, пов'язаний зі збереженням/примноженням доброї слави.

⁶⁴ Кандидатуру володимирського земського судді Андрія Заленського, котрий отримав свій уряд за протекції князів Острозьких, однак, схоже, виявляв у окремих випадках незалежну позицію, замінили на лояльнішого до князівського дому Гаврила Гойського (див.: AGAD. — AZ 240. — К. 5).

Леонід Тимошенко

**Єпископська альтернатива
ставропігійній реформі церкви
(неставропігійні братства Київської митрополії
кінця XVI — початку XVII століття)**

Першого січня 1586 року патріарх Йоаким надав львівському братству перший ставропігійний статут, що спричинило кардинальні зміни в релігійно-культурній історії Східної Європи останньої третини XVI ст., адже заснованих патріархами братств тоді було зовсім мало¹. Масштаби братського руху свого часу окреслив Ярослав Ісаєвич, ідеї якого розвивають сучасні дослідники². Його тезу про те, що статут львівського Успенського братства послужив зразком чи не для всіх тогочасних документів такого типу³, вони сприймають як аксіому. Перспективні ж дослідження мусять спиратися на концепт ставропігії як форми організації братського руху.

У ході роботи з джерелами мені вдалося по-новому представити надання патріархами ставропігій та поширення цього явища у практиці братського руху: братства, згідно з патріаршим розпорядженням, дублювали ставропігійні статuti, а паралельно відбувався процес несанкціонованого поширення ставропігійних прав чи якоїсь їх частини⁴.

¹ У 1588 р. Єремія II підтвердив патріаршу ставропігію львівському і віленському братствам, а 1591 р. Берестейський собор затвердив їхні права. У 1620 р. патріарх Теофан надав ставропігію луцькому, київському і случькому братствам. У 1626 р. Кирило Лукаріс залишив під своєю юрисдикцією тільки львівське і віленське братства, підпорядкувавши решту єпископам, а 1633-го поширив ставропігійні права на могильовське братство. Див.: *Флеров І.* О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России, в XVI, XVII и XVIII столетиях. — СПб., 1857. — С. 58–59.

² Див.: *Лукашова С.* Миряне и церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. — М., 2006; *Шустова Ю.* Документы Львовского Успенского ставропигийского братства (1586–1788). Источниковедческое исследование. — М., 2009; *Lorens B.* Stauropigia lwowska jako wzorzec organizacyjno-prawny dla bractw cerkiewnych na pograniczu etnicznym polskoruskim w XVI–XVII wieku // Апологет. Богословський збірник Львівської духовної академії Української Православної Церкви Київського патріархату. — 2011. — № 1/2. — С. 20–27.

³ «...ряд братств, які виникли на західноукраїнських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст. (Рогатинське, Галицьке, Гологірське, Городоцьке та ін.), не лише користувалися статутом львівського братства, а й керувалися ним у практичній діяльності» (*Ісаєвич Я.* Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. — К., 1966. — С. 41).

⁴ Див. докладніше: *Тимошенко Л.* Ставропігія церковних братств і генеза Берестейської унії // *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów.* — Lublin, 2005. — S. 237–

Ставропігійні статuti продукували нові засади організації внутрішнього церковного життя й реформування церкви, довкола яких точилася боротьба. Братську реформу релігійно-культурного життя дослідники вважають однією з передумов Берестейської унії⁵. Це була програма багатоаспектного релігійного оновлення, яка передбачала видання Святого Письма, упорядкування літургії, уніфікацію обряду, піднесення релігійної освіти через братські школи тощо. Потридентський контекст братського руху в Католицькій церкві стосується і православних братств. Йдеться про запровадження різноманітної документації, як-от протоколи, реєстри членів, інвентарі церков, касові звіти, описи іконостасів, парафіяльних богослужбових та інших релігійних книг, церковного срібла/посуду, церковного одягу тощо. Трапляються навіть фрагменти метричних книг померлих⁶. Зважаючи на велику увагу братств до освіти й морального стану парафіяльного духовенства, логічно припустити, що це була перша системна спроба в історії Київської митрополії ранньомодерної доби дисциплінувати парафіяльне життя.

Ставропігійна форма організації братств увиразнюється при порівнянні з братствами неставропігійного типу⁷. Йдеться про братства, які поставали під опікою й юрисдикцією єпископату і які я називаю неставропігійними, або єпископськими. Про них недвозначно сказано ще в грамоті патріарха

250; Ставропігія церковних братств у контексті Берестейської унії. Історіографічний аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 15: Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Я. Ісаєвича. — Львів, 2006–2007. — С. 250–267; Парафіяльне і братське самоврядування Київської митрополії в добу Берестейської унії (друга половина XVI — XVII ст.) // Urzędy państwowe, organy samorządowe i kościelne oraz ich kancelarie na polskoruskim pograniczu kulturowym i etnicznym w okresie od XV do XIX wieku / Red. H. Gmiterek, J. Łosowski. — Kraków, 2010. — S. 321–345; Тернопільське братство Різдва Христового у світлі маловідомих та нововіднайдених джерел (друга половина XVI — XVII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 20: Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Л. Войтовича. — Львів, 2011. — С. 669–682; Скільки церковних братств заснували патріархи в XVI — першій половині XVII ст.? До проблеми генези та масштабів ставропігійської форми організації мирянського руху. (Готується до друку.)

⁵ Див.: *Дмитриев М.* Между Римом и Царьградом: генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. — М., 2003. — С. 95–96, 131.

⁶ Див.: *Тимошенко Л.* Традиція і практики поминання померлих у Київській митрополії в другій половині XVI — першій половині XVII ст.: внесок церковних братств // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2011. — Вип. 14/15. — С. 116–132.

⁷ Першим звернув увагу на неставропігійні братства о. Іоан Флеров, див.: *Флеров И.* О православных церковных братствах... — С. 68–71. Див. також: *Шараневич И.* Прочии братства при церквах (на передместях) города Львова, в XVI и XVII столетиях // Временник Института Ставропігійскаго с месяцесловом на год простый 1875. — Львов, 1875. — С. 148–160; *Петров Н.* Львовский епископ Гедеон Балабан и его деятельность на пользу православия и русской народности в Галиции и юго-западном крае России // Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П. Н. Батюшковым. — Вип. 8. — СПб., 1885. — С. 292–294; *Лабенский Ф.* Русские церкви и братства на предградиях львовских в XVI–XVII ст. // Вестник Народного дома. — 1911. — № 3. — С. 40–43; *Ісаєвич Я.* Братства та їх роль... — С. 81–82.

Йоакима від 1 червня 1586 р.: якщо «при какой либо мѣстной церкви или въ иномъ какомъ либо братствѣ, живут не по закону»; «если бы гдѣ-либо основалось братство, но не сообразовалось с постановленіями сего церковнаго братства, во Львовѣ, которому мы даемъ первенство законнаго старѣйшинства»; «и никто да не противится ему, и да не противопоставляетъ ему прежнихъ братствъ, не въ совершенствѣ нѣкоторыми епископами устроенныхъ»⁸. Берестейський собор 1591 р. фактично заборонив єпископські (неставропігійні) братства. Ухвала собору від 27 жовтня 1591 р. щодо Гедеона Балабана і львівського Успенського братства дозволяла в усіх єпархіях митрополії братства лише «львівського чину» грецького православ'я, відтак надалі львівське і віленське братства підлягали безпосередньо митрополиту й архієрейським соборам⁹. Цікаво, що на початку 1591 р. митрополит Михайло Рагоза назвав такі братства «безчинними», противними ставропігії¹⁰.

Однак єпископат і далі створював на території Львівської, Перемишльської, Холмської, Володимирської і Берестейської єпархій «свої» братства, які слугували опорою канонічної влади єпископського двору. Мирянські організації підтримували й інші єпископи, які по-різному (і на свій лад) трактували ставропігійну реформу¹¹.

Найбільше братств, цілком підвладних архієрейській юрисдикції, затвердив львівський єпископ Гедеон Балабан, причому як до, так і після Берестейського собору 1596 р. Збереглися оригінальні пергаментні статuti кількох мирянських організацій, які виказують відмінну картину братського життя. Порівняння статутів ставропігійних і неставропігійних братств свідчить, що другі будували свою діяльність на недемократичних засадах і виконували вужчі функції.

Одна з найраніших мирянських організацій, яку санкціонував Балабан, — братство при церкві Св. Федора з Тирона на Краківському передмісті Львова¹² (надавчу грамоту зі статутом для братства датовано 30 червня 1589 р.¹³). Це перша писемна згадка про братство, хоча про активність фєдорівської громади відомо ще з 1547 р.

На Галицькому передмісті існувало ще одне братство при церкві Богоявлення Господнього, яке заснував митрополит Михайло Рагоза (статут

⁸ Грамота Йоакима, Патріарха Антіохійського, на основаніє церковнаго братства Львовскаго 1586 г. // Памятники, изданные Временною комиссією для разбора древних актов. — К., 1852. — Т. III. — С. 15, 17.

⁹ Див.: МСЛ. — Leopolis, 1895. — Т. I. — № 207. — Р. 320–321.

¹⁰ Див.: Архив ЮЗР. — Ч. I. — Т. 10. — К., 1904. — С. 72.

Низку ставропігійних прерогатив містять статuti братств Перемишльської єпархії, які затверджував єпископ Михайло Копистенський, див.: Тимошенко Л. Життєпис та діяльність Перемишльського єпископа Михайла Копистенського // Київська старовина. — 2003. — № 1. — С. 140–143.

¹² Див.: Книга братства при церкви св. вмчка Феодора Тирона во Львовѣ // Вестник Народного дома. — Год XXIV (II). — Львов, 1906. — С. 37.

¹³ Див.: Національний музей у Львові ім. А. Шептицького (далі — НМЛ). — Рк–2774.

датовано 26 січня 1591 р.)¹⁴. Соборною грамотою від 22 червня 1590 р. він відлучив від церкви богоявленських братчиків Лукаша Крамаря, Івана Соханця, Василя й Антонія Грека¹⁵, після чого з'явився згаданий митрополитичий статут, майже ідентичний з підтверджувальною грамотою патріарха Єремії для Успенського братства (1589). Очевидно, підпорядкування Богоявленського братства митрополитові не влаштувало Балабана, який після смерті Рагози змінив ситуацію на свою користь і 26 квітня 1602 р. затвердив новий статут для братства¹⁶.

Грамоти Балабана для двох передміських братств Львова близькі за формуляром, логікою й порядком викладу статутних норм, за змістом. Хоча між ними більше як десять років різниці, вони містять тотожні статuti. Набір статутних норм (статті не нумеровано) традиційний для братств у період розгортання братського руху в XVI ст. Насамперед в обох статутах обумовлено регулярність братських зібрань (один раз на два або чотири тижні, згідно з часом і потребою), місце зборів («вибраний» братський дім), повідомлення про збори представленням братського символу («знамені»).

Внутрішню братську демократію гарантували інститут вільного обрання чотирьох старших братчиків та їхня підзвітність перед усіма братчиками в кінці річної каденції. Основну функцію старших братчиків окреслено дуже загально: керувати справами братства, сумлінно виконувати свої обов'язки. Очевидно, старші брати мали забезпечувати рівність усіх братчиків та дотримання ними норм християнського співжиття і моралі. Перед згаданим у статутах братським судом усі були рівні: і старші, і молодші братчики. Суд розглядав провини братчиків і накладав відповідні покарання, традиційні в добу поширення ставропігії: сидіння на дзвіниці, сплата певної міри воску тощо.

Економічне підґрунтя діяльності братства становили обов'язкові внески: вступне в члени братства (6 грошів), збирання на зборах (півгроша). Суттєвими були сплати, пов'язані з покараннями за провини. Статuti розвивають ідею братської взаємодопомоги — через братську скриньку (каси), протекцію для невмілих при публічному поясненні провини, грошову допомогу бідним і немічним братчикам, догляд за хворими, участь у похоронах.

¹⁴ Архів ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 10. — С. 70–73. Надання не містить повного статуту, але чітко фіксує головні ставропігійні норми, зокрема право вибирати священика. Очевидно, братство існувало раніше, бо його згадано в грамоті митрополита Рагози від 14 червня 1590 р., у якій засуджувалася діяльність миколаївського, федорівського і богоявленського передміських братств у Львові, котрі разом з Балабаном виступали проти Успенського братства, за що їх було відлучено від церкви. Див.: MCSL. — № 153. — Р. 241–242.

¹⁵ Див.: MCSL. — № 158. — Р. 253.

¹⁶ Збереглися непідписаний і підписаний оригінали єпископської грамоти. Див. відповідно: НБУВ ІР. — Ф. XVIII. — Спр. 39 (опубліковано: *Скочилас І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус.* — Львів, 2010. — Кольорові ілюстрації (без пагінації)); ЦДІАЛ України. — Ф. 129. — Оп. 1. — Спр. 369. — Арк. 1 (опубліковано: Архів ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 10. — С. 121–125).

Велику увагу приділено дотриманню норм моралі і християнської поведінки. Традиційно у статутах йдеться про братські відправи (дві щорічні літургії за здоров'я і за упокій для цілого братства), забезпечення братської свічі на відправах, організацію похоронів померлих братчиків, ведення парафіяльного (братського) пом'яника.

Чи не найбільше місця у статутах відведено видам і формам покарання за порушення норм братського співжиття та негідні християнина вчинки. У грамоті для братства св. Федора чітко означено неморального парафіянина — блудодій, здирник, ідоловірець, п'яниця, драпіжник. Суворо карали лихослів'я у різних формах, розголошення внутрішніх справ братства, відмову від честі виконувати обов'язки старшого, невідвідування зборів без поважних причин, несплату «вини», приховування чийось негідних вчинків тощо. Старших братів чекала подвійна і навіть потрійна кара. Цікавою була така норма покарання: покаєння в період «до наступних зборів», у противному разі — публічне відлучення від церкви, викриття і «посрамлення» перед всіма братчиками, заборона спілкування з ними (не дозволялося навіть «їсти і пити» з тими, хто провинився).

В обох грамотах не існує поняття братського священика — священик фігурує лише як парох конкретної церкви і згадується дуже рідко, наприклад, у грамоті для Богоявленського братства лише тричі: у зв'язку з найсуворішою карою — відлученням від церкви, обов'язком зачитувати пом'яник та платою за братські відправи. Братський статут призначався для єпископських братств і не міг регламентувати діяльність парафіяльних священиків, а тільки діяльність братчиків-парафіян. Дуже розмито сформульовано в статутах стосунки з єпископом, за яким закріплювали збереження «сія преданія», тобто гарантій братської автономії, та ієрейську благодать для членів братства.

Грамоти відрізняються насамперед преамбулами, у яких викладено еклезіальну мотивацію створення мирянської громади. Головна відмінність у тому, що після 1596 р. Балабан мусив виразніше акцентувати східну еклезіальну ідентичність місцевого варіанта християнства: «Христова соборна і Апостольська вселенська Церква православія греческого», до якої належала львівська передміська церковна громада (за грамотою для Федорівського братства — «соборна й Апостольська» церква). У грамоті для Федорівського братства як ініціаторів його заснування згадано священиків, ктиторів і парафіян, у грамоті для Богоявленського братства — лише «духовних» ктиторів і парафіян.

Зі ставропігійних статутів до «балабанівських» перейшла норма «А хто бы гордел братским судомъ якъ преступникъ церкви судится». Світлана Лукашова вважає її свідченням тотожності понять «братство — церква»¹⁷. На нашу думку, згадана тотожність пов'язана передовсім з тим, що, на відміну від римо-католицької традиції, яка допускала існування кількох братств в

¹⁷ Див.: Лукашова С. Миряне и церковь... — С. 157–158.

одній парафії, у Київському християнстві існувала інша чітка норма: одна церква — одне братство, що відповідало характеру однотитульних церков у східно-візантійській еклезіальній релігійній культурі.

У новому статуті для Богоявленського братства обмежено його попередні автономні права. Це викликало спротив братчиків, і 20 грудня 1603 р. з'явилася ще одна грамота Балабана для цього братства¹⁸. У преамбулі єпископ повідомляв про чималі кількалітні «розтирки» та «розниці» серед парафіян: одні називали себе громадою, інші — братством, унаслідок чого виникло «роздвоєння», яке суперечило християнським нормам. На підставі уявлень про єдність вселенської церкви владика запропонував чіткий шлях ліквідації неузгодженостей у середовищі богоявленської парафії.

В ім'я єдності вселенської церкви владика запропонував усунути суперечності в парафії. Передусім він повернув братчикам право обирати священика; єпископ мав тільки погодити їхній вибір і «подати», тобто затвердити на парафію, та благословити. Паства мала безоглядно коритися обраному священику. Якщо ж він, наприклад, виявив недбальство в духовних справах, богоявленські миряни не могли судити його самочинно, а зобов'язувалися повідомити про це єпископський уряд, який мав виняткове право карати несправного пастиря, а також священика, який відмовлявся (за плату в один золотий!) правити братську службу богу — такі справи розглядали на суді «столечной церкви».

У решті випадків діяли норми братського співжиття, встановлені в попередньому наданні. Цей другий привілей Балабана унікальний, бо демонструє, з одного боку, живучість ставропігійних прерогатив (як-от виборність братського священика), а з другого — гнучкість і готовність до компромісів єпископа, який не міг допустити у Львові ще одне вогнище непокори.

Невідомо, чи після цього у Богоявленському братстві запанували мир і злагода, — у пізніших джерелах з історії братства згадано всі привілеї для нього, за винятком грамоти 1603 року¹⁹. Можливо, на ставлення Балабана до Богоявленського братства впливало те, що братчики дружили з князем Василем-Костянтином Острозьким. Підданий князя і член братства Лаврін, житель с. Лопушна, у тестаменті від 10 березня 1598 р. заповів братству свій дім на Галицькому передмісті; братство звернулося до князя, котрий підтвердив заповіт листом від 18 червня 1598 року²⁰.

Також завдяки зусиллям князя Острозького недавні супротивники єпископ Балабан і Успенське братство в середині 1590-х років опинилися в

¹⁸ ЦДІАЛ України. — Спр. 384. — Арк. 1 (оригінал), 2–2 зв. (тогочасна копія).

¹⁹ Ідеться передусім про сумарій документів з історії братства (НМЛ. — Ркл–1125. — Арк. 1–1 зв.) та касову книгу братства (реєстр доходів і видатків), розпочату 1607 р. (там само. — Ркл–147).

²⁰ Копія тестаменту зберігається у справі маєткових документів Богоявленського братства, див.: ЦДІАЛ України. — Ф. 129. — Оп. 1. — Спр. 196. — Арк. 7–7 зв. Див. незасвідчену копію листа князя Острозького до богоявленських братчиків від 18 червня 1598 р.: там само. — Арк. 8.

одному таборі ворогів унії. Львівська ставропігія мала широке представництво на православному соборі 1596 р., а на початку XVII ст. за посередництвом князя супротивники остаточно замирилися (офіційно угоду затверджено 21 січня 1602 р.).

Збереглися статuti кількох братств Львівського крилосу поза межами Львова, які Гедеон Балабан затвердив після 1596 р., як-от статут для братства в Гологорах 1602 р.²¹. У 1588 р., коли влади́ка відвідав Гологори, до нього звернулися члени місцевого братства з проханням затвердити статут, отриманий нібито від грецьких патріархів за посередництвом львівських міщан. Влади́ка рішуче відмовився, а коли братчики Васько, син Баби́чів, і Ничипі́р Сагайда́чний стали наполягати, наказав їх вигнати й побити²². У джерелах згадано і о. Васи́ля, священника гологірської церкви Св. Ю́рія, який теж конфліктував з Балабаном — відмовлявся визнавати уряд єпископа і не поминав у екте́ніях, за що його відлучили від церкви. У пастирському листі від 16 квітня 1591 р. Балабан повідомив про це своє рішення святоюрійських парафіян, обвинувативши Васи́ля ще й у поширенні розбрату. Парафіянам дозволялося звертатися до сусідніх пречистенського і миколаївського парохів²³.

Ці́лком імовірно, згаданий Васи́ль був звичайним братським священником, а місце́ве святоюрійське братство, попри заборону Балабана, було ставропі́гійним. Це підтверджує спеціальна архієрейська ухвала Берестейського собору від 27 жовтня 1591 р.: гологірського священника було виправдано, а місце́ве братство отримало благословення, статут і порядки, аналогічні нормам львівської ставропі́гії²⁴.

Під тиском згаданих подій Балабан 16 березня 1602 р. офіційно визнав гологірське братство, затвердивши неставропі́гійний статут, який дещо відрізнявся від статутів львівських передміських братств. У преамбулі єпископ, який титулує себе екзархом «великого престолу константинопольского», виразно наголошує на належності до «святого православного закону и церкви святое восточное». Виявляється, затвердження братського статуту ініціювали священники і парафіяни двох гологірських церков — Рождества Пресвятої Богородиці і Святого Великому́ченика Георгія (отже, йдеться все-таки про нову

²¹ ЛНБ ВР. — Ф. 77. — Оп. III. — Спр. АСП—15. Опубл.: Учредительная грамота церковного братства в Гологорах 1602 г. // Вестник Народного дома. — Год XXVIII (VI). — Львов, 1910. — № 7/8. — С. 121—124.

²² Див. протестацію власника Гологір Андрія Сененського від 7 квітня 1588 р.: MCSL. — № 99. — Р. 154—155.

²³ Див.: MCSL. — № 178, 179. — Р. 286, 287. Обставини конфлікту доповнює лист Балабана до Сененського від 1 травня 1591 р., у якому влади́ка пояснює свою жорстокість тим, що о. Васи́ль нібито поширював ересі. Див.: *Срібний Ф.* Два епізоди з історії боротьби Гедеона Балабана з львівським бра́цтвом // ЗНТШ. — 1913. — Т. 117/118. — Кн. II. — С. 213—214.

²⁴ *Жукович П.* Брестский собор 1591 г. по новооткрытой грамоте, содержащей деяния его // Известия отделения русского языка и словесности Академии наук. — Т. XII. — Кн. 2. — СПб., 1907. — С. 46; *Дмитриев М.* Между Римом и Царьградом... — С. 123, 140—141.

мирянську організацію, яка об'єднувала дві парафії)²⁵. Чітко визначено мотив створення братства — для хвали божої і порядку церкви, для порятунку душ і вічного спокою по смерті, причому кілька разів повторено про християнське спасіння через участь у братстві, чого немає у статутах для львівських братств.

Статутні норми гологірського мирянського об'єднання були майже такі самі, як у попередніх, змінився лише їх порядок: спершу йдуть прерогативи братства, далі кари за порушення норм християнського співжиття. Статут суворо карав за вихід із братства, зокрема й «законом церковним», і покарання діяло аж до повернення назад у братство. Каралося також «недбалство ленивых» — тих, хто не відвідує церкву і службу Богу, серед яких названо й слуг братчиків. Братські збори мали відбуватися у старшого брата раз на чотири тижні. З'явилася цікава норма в поминальних практиках: щонеділі на літургії священник мав поминати, крім померлих за пом'яником, усіх живих братчиків у ектенії. До обов'язкових двох-трьох щорічних служб за упокій братчиків додалися дві служби за здоров'я. Так гологірські братчики домоглися п'яти річних братських служб.

Загалом у статуті для гологірського братства норми братської демократії ще скорочено: тут жодним словом не згадано про підзвітність старшини братству, так само мало згадується священник і взагалі не згадано єпископа; немає найпоширенішого покарання — сидіння на дзвіниці; не перераховано приклади нехристиянської поведінки.

У 1603 р. Гедеон Балабан затвердив братство для передміської церкви в Адамівцях/Адамківцях поблизу Бережан²⁶. Імовірно, це була мирянська організація передміської церкви Св. Миколая Чудотворця, яка разом з трьома міськими церквами Бережан належала до Львівського крилосу²⁷. Єпископська грамота збереглася незадовільно, але у фрагментах тексту вдалося відчитати кілька характерних прикмет цієї мирянської організації. Тут Гедеон Балабан так само титулує себе екзархом і мотивує створення братства потребою «направи хвали божой», так само згадано про порятунок душі через членство у братстві, акцентовано належність до православної релігійної культури²⁸.

²⁵ У візитаційних описах XVIII ст. храми фігурують як міська церква Різдва Пресвятої Богородиці і передміська церква Св. Юрія Побідоносця. Ще з двома церквами вони належали до Львівського крилосу. Див.: *Скочилася І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. — Львів, 2004. — Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. — С. 88, 289–290.

²⁶ НМЛ. — Ркк–2634. Існує інформація про публікацію Й. Застирця про цю грамоту: *Застирець Й.* Грамота єпископа Гедеона Балабана, основує братство церковне передмішан Адамковецьких в Бережанах / Жерела до історії церкви в Галичині. — Вип. 1. — Львів, 1905 (гектограф). На жаль, мої пошуки цього видання у львівських книгозбірнях поки що не дали позитивного результату.

²⁷ Церкву з такою назвою зафіксовано у візитаційних описах XVIII ст., див.: *Скочилася І.* Генеральні візитації... — Т. 2. — С. 83, 227.

²⁸ Див.: НМЛ. — Ркк–2634. Опубл.: *Застирець Й.* Грамота єпископа Гедеона Балабана, основує братство церковне передмішан Адамковецьких в Бережанах / Жерела до історії церкви в Галичині.

У післяберестейський період Балабан на правах екзарха Київської митрополії сприяв заснуванню братств на території інших епархій. У 1605 р. він підтримав братство при Святоспаській (Преображенській) церкві в Могильові, на канонічній території Полоцької архієпархії, яка вступила до унії²⁹. Архаїчна братська організація в Могильові вперше згадується під 26 квітня 1589 р.³⁰, а класичне братство засновано при Святоспаському монастирі королівським привілеєм від 21 березня 1597 р. Це було неставропигійне братство під владою полоцького унійного владики і місцевого магістрату³¹. Однак братчики не підкорилися унійному єпископові, і 7 серпня 1601 р. король викликав їх на суд архієпископа³². Гедеон Балабан у пастирському листі від 25 серпня 1605 р. благословив ревність могильовських братчиків у православ'я³³, одночасно їх підтримало львівське братство³⁴. Не виключено, що покровительство львівського владики передбачало поширення зразка братств, які він протегував³⁵.

Братство при церкві Св. Миколая у Замості у складі сусідньої Холмської епархії Гедеон Балабан затвердив 30 березня 1606 року³⁶. Є свідчення, що мирянська організація виникла тут ще 1604 року, але не була уконституйо-

²⁹ Див.: *Петров Н.* Львовский епископ Гедеон Балабан... — С. 294.

³⁰ Див.: АЮЗР. — Т. 1: 1361–1598. — СПб., 1863. — С. 221–224.

³¹ Див.: АЗР. — Т. IV. — СПб., 1851. — С. 170–173. У наданні є статут, але без розгорнутого формуляра львівського чи віленського типу.

³² Див.: АСД. — Т. 2. — Вильна, 1867. — С. 17–19.

³³ Див.: Там само. — С. 23; *Митрополит Макарий (Булгаков)*. История русской церкви. — М., 1996. — Кн. 6. — Отд. 1. — С. 202. У Могильові потребували підтримки ті, хто не хотів переходити до унії, і саме в цьому контексті слід розглядати втручання львівського єпископа в процесі братського руху на Полоччині.

³⁴ Див.: АСД. — Т. 2. — С. 24–25.

³⁵ Сигізмунд III, не маючи змоги змінити ситуацію, 5 грудня 1602 р. заснував у Могильові при церкві Входу Господнього в Єрусалим нове братство під юрисдикцією унійного архієпископа, див.: АСД. — Т. 2. — С. 20–22. Святоспаське братство ще довго було православним і навіть отримало права патріаршої ставропигії.

³⁶ Опубл.: Документи братства при церкви св. Николая в г. Замостье // Киевская старина. — 1882. — Кн. 3 (июль). — С. 153–156; *Будилович А.* Русская православная старина в Замостье // Холмско-Варшавский епархиальный вестник. — 1885. — № 10. — С. 184–186; *Петров Н.* Холмско-Подляские православные монастыри: Холмский, Замостский и Яблочинский // Памятники русской старины в западных губерниях, издаваемые с высочайшего соизволения П. Н. Батюшковым. — Вып. 7. — СПб., 1885. — С. 192–195. Див. також: *Ogorzatek B.* Bractwa cerkiewne w unickiej diecezji chełmskiej w XVIII i XIX w. Praca magisterska pisana na seminarium historii Europy Wschodniej pod kierunkiem dr hab. N. Dylagowej. — Lublin, 1990. — S. 15–17, 117–118 (рукопис зберігається в бібліотеці Католицького університету в Любліні); *Gil A.* Jan Zamojski wobec zagadnień wyznaniowych na przykładzie Zamościa przełomu XVI i XVII w. // Zamojsko-wołyńskie Zeszyty Muzealne. — Zamość, 2005. — Т. 3. — S. 70; *Dmitruk S.* Bractwa prawosławne w diecezji chełmskiej metropolii kijowskiej w XVI–XVII w. // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. — Львів, 2010. — Кн. 1. — С. 327–332.

вана³⁷. Єпископська грамота 1606 року містить статут, ідентичний зі статутом для братства Федора Тирона у Львові³⁸. У преамбулі названо ініціаторів постанови замойського братства — інтереси місцевої громади представляв міщанин Федір Волосович, ктитор церкви Св. Миколая (у джерелі — «Христова Николая»). Важливо, що 9 грудня 1606 р. львівський владика благословив і молодше братство для замойської мирянської організації, яке мало користуватися статутом старших братчиків³⁹. Доти братства об'єднували тільки дорослих чоловіків, і це чи не найраніший приклад таких братств у всій Київській митрополії, що засвідчує внесок Гедеона Балабана в розширення масштабів та урізноманітнення практик братського руху.

Ця подія унікальна також для ситуації, яка склалася у Холмській єпархії після того, як її єпископ прийняв унію на соборі в Бересті 1596 р. Вважається, що до кінця XVII ст. братства місцевої унійної єпархії користувалися статутами доберестейського періоду, внаслідок чого залишалися, по суті, православними. Замойське братство за якийсь час узагалі здобуло статус патріаршої ставропігії — у 1616 р. константинопольський патріарх Тимотеї надав йому новий статут⁴⁰.

Проаналізовані «балабанівські» статuti зберігають основні норми ставропігійних братств, але демонструють чітку альтернативу: реформуючи і дисциплінуючи парафіяльне життя, вони не порушували канонічних субординаційних стосунків між парафіянами і священниками, братствами та єпископатом. У західних єпархіях Київської митрополії традиція обирати духовенство мала давнє коріння (принаймні вона з'явилася до 1586 р.), тому її було ліквідовано в рамках єпископської програми підтримки братств.

Вочевидь, єпископські братства мали вужче коло функціональних обов'язків. Крім обмеження норм внутрішньобратської демократії, як-от звуження підзвітності і прерогатив братських судів, у статутах жодним словом не згадано про школи та друк релігійної літератури⁴¹. Імовірно, такі братства не передбачали активної участі мирян у загальноцерковних справах чи суспільно-політичній боротьбі. Головні завдання полягали в тому, щоб дотримуватися морального образу парафіянина, опікуватися внутрішніми справами братства (передусім похоронами і поминанням померлих), дбати про

³⁷ Див.: Будилович А. Русская православная старина в Замостье... — С. 184; Ogorzałek B. Bractwa cerkiewne w unickiej diecezji chełmskiej... — S. 210.

³⁸ Микола Петров помилково стверджував, що замойський статут 1606 р. «майже дослівно повторює» грамоту Йоакима 1586 р. Див.: Петров Н. Холмско-Подляские православные монастыри... — С. 195; Його ж. Львовский епископ Гедеон Балабан... — С. 294.

³⁹ Див.: Документи братства при церкви св. Николая в г. Замостье. — С. 156. Йдеться про копію грамоти Г. Балабана, яка відрізняється від попередньої лише тим, що в преамбулі говориться про «славетное братство младенческое замойское», а також вказівкою дати його затвердження.

⁴⁰ Див.: Рештилович А. Замостская Свято-Николаевская церковь // Холмско-Варшавский епархиальный вестник. — 1879. — № 18. — С. 309.

⁴¹ У XVII столітті школи все-таки діяли при окремих передміських братствах Львова.

храм і його оздоблення, у добродійності. Цим, власне, і займалися братства, яким (у широкому сенсі) вдалося виробити нову парафіяльну ідентичність із притаманними їй високою побожністю мирян, почуттям належності до регіональної спільноти та до східно-візантійської релігійної культури.

Єпископські братства прагнули тієї самої мети, що й ставропігійні, але у свій (неставропігійний) спосіб. Надалі їхню програму розвивали унійні братства, які остаточно ліквідували ставропігію братств⁴².

⁴² Див.: Лазорак Б. Церковні братства Львівсько-Кам'янецької єпархії (XVIII ст.). / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Луцьк, 2012.

Маргарита Корзо

**Толкование Декалога в рукописных
«Учительных Евангелиях»
конца XVI — начала XVII века**

Положительных свидетельств о том, что в восточнославянской традиции заповеди Ветхого Завета были самостоятельным объектом толкования в памятниках учительного жанра, до интересующего нас периода не сохранилось. Равно как и нет данных, что сам текст Декалога фигурировал в каких-либо четых сборниках, содержавших сокращенную редакцию ветхозаветных книг (например, в *Паримейниках*). Простое перечисление «десяти словес Бога» без какого-либо их истолкования приводится лишь в *Палее толковой* — антииудейском по своей тональности памятнике, древнейшие списки которого датируются XIV веком¹. Впоследствии фрагмент «О десяти словехъ, писанныхъ на скрижалехъ» входит в 27-ю главу *Хронографа* русской редакции².

Перечисление ветхозаветных заповедей встречалось также в ряде правовых памятников в составе компиляции «Избрание от закона Богом данного Израилю, тоже Моисеем». Компиляция имеет греческое происхождение и становится доступной восточнославянским книжникам предположительно в составе *Кормчей книги* так называемой сербской редакции³. Впоследствии «Избрание от закона» воспроизводится в известном сборнике *Мерило Праведное*, составленном как практическое руководство для судей⁴, и с незначительными расхождениями входит в качестве 45-й главы в *Кормчие книги* московской печати 1650 и 1653 годов⁵.

¹ Палее Толковая по списку, сделанному в г. Коломне в 1406 г. Труд учеников Н. С. Тихомирова. — М., 1892. — Стб. 595–596.

² Хронограф редакции 1512 года // Полное Собрание Русских Летописей. — Т. 22. — М., 2005.

³ Цыпин В. Церковное право: 2-е изд. — М., 1996. — С. 90–92.

⁴ Древнейшая из сохранившихся рукописей датирована XIV веком (РГБ, собрание Свято-Троицкой лавры). См.: Качалов Н. Мерило Праведное // Архив историко-юридических сведений, относящихся до России. — Кн. 1. Отд. III. — М., 1850. — С. 33, 39.

⁵ Мазуринская Кормчая. Памятник межславянских культурных связей XIV–XVI вв. Исследование. Тексты / Издание подготовили Е. В. Белякова, К. Илиевская, О. А. Князевская, Е. И. Соколова, И. П. Старостина, Я. Н. Шапов. — М., 2002. — С. 643–644.

Тематические поучения на Декалог в интересующий нас период встречаются в православной книжности Речи Посполитой только в 12 рукописных *Учительных Евангелиях*⁶ — сборниках проповедей, получивших наибольшее распространение на территории Галицкой и Карпатской Руси. Впоследствии данное поучение продолжают переписывать на протяжении всего XVII века⁷.

Самый ранний памятник этого жанра, в котором встречается толкование десятословия, датируется 1588 годом⁸. Поучение «Десятеро б(о)жіе приказаніе. Е(же) Г(оспод)ь написана на скрижали каменной и да(л) Мовсею на горе Синаистей» помещено после проповедей праздничного цикла. Оно состоит из краткого «Предословія» и основной части, в которой заповеди подвергаются последовательному истолкованию.

Все рассуждения вводной части можно свести, по сути, к трем основным мыслям. Не ставится под сомнение, что хотя «десятеро б(о)жіе приказаніе» и является частью «науки старого закону», оно необходимо и полезно также и народу христианскому. Важным аргументом в пользу его значимости является факт непосредственного получения заповедей от Бога («о(т) власны(х) оусть г(оспод)ьски(х) вышло», л. 337-об.). Любопытно, что простое знание Декалога на память должно дополняться, по мнению автора предисловия, частым его звучанием во время богослужения («часто у с(вя) тои ц(е)ркви слоуха(л)», л. 337). Здесь, правда, можно только домысливать, что подразумевалось под частым «слушанием»: совместное рецитирование верующими самого текста десятословия (как это было принято, в частности, непосредственно во время богослужений в кальвинистской традиции⁹ или после богослужения как часть катехезы у католиков¹⁰) или речь шла о про-

⁶ Чуба Г. Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження, каталог, описи. — Київ; Львів, 2011. — №№ 2, 13, 16, 29, 30, 34, 35, 50, 52, 56, 57, 62.

⁷ Там же. — №№ 39, 68, 69, 70, 75, 77, 79, 83.

⁸ Львовская научная библиотека им. В. Стефаника НАНУ, отдел рукописей. — Ф. 2 (Народный Дом). — № 379. — Л. 337–350-об.

⁹ См.: La Forme des Prières et Chants Ecclésiastiques Genève 1542. — Kasel, 1959. Подробнее о появлении данной традиции см.: Parker T. H. L. John Calvin: A Biography. — London, 1975. — P. 86–88.

¹⁰ Десятословие в качестве самостоятельной единицы приходской катехезы начинает использоваться около XIII века, вытесняя позднее в значительной степени концепт семи главных (или смертных) грехов. По сравнению с текстами основных молитв и псалмов, Декалог было сложнее запоминать на слух, поэтому в приходской практике первоначально использовали не содержащее какого-либо толкования простое перечисление запретов и предписаний, зачастую в удобной для запоминания на слух рифмованной форме. Впоследствии каждая из заповедей была дополнена пространным толкованием, а десяти-двенадцатистрочный стишок превратился в многокуpletную песню, которую священник и прихожане пропевали или проносили хором в конце богослужения. В Речи Посполитой ключевая роль в утверждении данной практики принадлежала польским францисканцам — бернардинцам. Подобные рифмованные Декалоги в восточнославянской книжности до XVI века не встречаются. Вероятно, под влиянием католической традиции помещает Франциск Скорина похожий стишок в пре-

износимых священнослужителем тематических поучениях на ветхозаветные заповеди. «Предсловіе» заканчивается перечислением того минимума, которым должен овладеть каждый христианин: помимо Декалога, надлежит знать молитву «Отче наш» и Символ веры.

Несмотря на то, что в самом заглавии поучения речь идет о заповедях, полученных Моисеем, создается впечатление, что не всегда в восточнославянской книжности десятословие ассоциировалось только с ветхозаветными предписаниями, изложенными в Исх. 20:1–17, Втор. 5:6–21 и в нескольких иной редакции — в Левит. 19:3–19.

В версии *Учительного Евангелия* 1588 года Декалог слагается из следующих наказов: (1) «Милоуи Б(ог)а твоего, изовсе(х) силь твои(х), о(т) всего с(е)р(д)ца твоего, о(т) вьсея мысли твоея, о(т) вьсея д(у)ша твоея, на(д) вьсе сътвореніе твое»; (2) «Абы ины(х) боговь нехвали(л) еси, ани поклъни(л)ся и(м), ани чаро(м) ани вьро(ж)ка(м) невериль еси»; (3) «Чти о(т)ца твоего и м(а)терь твою, хо(ч)ли быти до(л)го жи(в) на земли»; (4) «Милоуи бли(ж) него свое(го) я(к) са(м) себе, ре(ч) ка(ж)даго ч(е)л(ове)ка хр(ис)тіанина»; (5) «Небїи нїкого ни ороужїемъ, ани языко(м)»; (6) «Не ра(з)бивай а некра(ди), и неberi неви(н)на(го)»; (7) «Нежадаи жены брата своего, ани ма(л)же(н)ства не ра(з)лучай»; (8) «Неве(р)на(го) сведо(ц)тва несве(д)чи противо бли(ж)немоу своему»; (9) «Неприсягаи накриво проти(в) б(о)га твое(го), то е(ст) фа(л)шиве»; (10) «Не бери да(р)мо въ уста своя имене б(о)жїа».

Формулировки лишь четырех из них — о почитании родителей, о невозделении чужой жены, запреты на лжесвидетельство и поминание всу имени Бога — буквально совпадают с формулировками Декалога. На протяжении всего толкования не встречается ни одной прямой отсылки на книги *Исход*, *Второзаконие* или *Левит* — крайне малочисленные цитаты или ссылки на ветхозаветные тексты ограничены *Псалмами*, притчами Соломона и книгой *Премудрости Иисуса, сына Сирахова*. Но при этом численно доминируют прямые или скрытые цитаты из евангельских текстов, а также апелляции к тому, чему Евангелие учит и о чем оно напоминает.

О том, что в основу классификации полученных от Бога наказов положен совершенно иной — не ветхозаветный, но преимущественно новозаветный принцип, говорит вынесение заповеди любви на первое место. И в Ветхом Завете данное предписание фигурирует в качестве одного из важных и обращенных к человеку императивов (Втор. 6:5), но выступает лишь как завершающее и резюмирующее все уже изложенные заповеди Декалога, а также ограничивается исключительно любовью к Богу. Отмечу в качестве примечания, что в самых ранних и еще лишенных конфессиональной одно-

дсловии к изданной им в 1519 году ветхозаветной книге «Исход»: «Веруй в бога единого. / А неberi надармо имени его. / Помни дни светые святити. / Отца и матку чтити. / Незабивай ниедина. / И неделай греху блудна. / Невкради что дружного. / А недавай свидетельства лживаго. / Непожедай жены ближнего. / Ни имения или речи его» (Біблія. Факсімільнае ўзнаўлення Бібліі, выдадзенай Францыскам Скарынаю ў 1517–1519 гадах у 3 тамах. — Мінск, 1990. — Т. 1. — С. 195–196).

значности популярных протестантских катехизисах заповедь любви также приводится не в качестве исходного постулата, а в качестве обобщения десятизакония, как «сумма» всего Закона.

Примечательно также, что хотя любовь к Богу и любовь к ближнему и предстают в *Учительном Евангелии* взаимосвязанно, но все-таки толкуются как два самостоятельных предписания, а не как двуединый наказ Бога (Мф. 22:37–39, Лк. 10:27). Любовь к ближнему выступает главным маркером христианина, отличающим его от всего внешнего мира (со ссылкой на Ин. 13:35). Формулировка заповеди любви к ближнему не содержит столь характерного для современных данному памятнику католических катехизисов пояснения, что возлюбить ближнего надлежит ради Господа Бога¹¹, зато дополнена при этом уточнением: «ре(ч) ка(ж)даго ч(е)л(ове)ка хр(ис)тїанина» (л. 340). И далее все толкование данной заповеди построено преимущественно вокруг того, кто же является этим ближним: «смереный, оу вере и оу м(о)л(и)тве и оумилости целы ч(е)л(о)в(е)к, ко(т)рыи с(вя)тобливе въ з(д)раво(м) оученїи кви(т)не(т), а въ заповеде(х) г(оспод)ьски(х) живе(т) по н(а)бо(ж)ностями с(вя)т(ы)ми» (л. 340-об.). В качестве «ближних» не могут рассматриваться «еретици, и ты(ж) изгна(н)ци о(т) ц(ер)кве с(вя)тои и сьбо(р)нои и о(т)щепенци жидове» (л. 340-об.–341).

Не только группировка и последовательность отдельных предписаний в *Учительном Евангелии* 1588 года, но и само распределение заповедей на двух скрижалях также не соответствует ветхозаветной модели. К этому сюжету составитель поучения обращается после толкования пятой заповеди, делая небольшое отступление и объясняя внутреннюю логику построения своего текста. Используя традиционную символику двух скрижалей, или каменных таблиц, на которых перстом Бога было начертано десятизаконие, составитель поучения помещает на каждую из них по пять заповедей. Но если в западных церквях две таблицы традиционно символизировали обязанности христианина по отношению к Богу и по отношению к ближнему¹², и именно эта символика была позднее воспринята православными книжниками Речи Посполитой, то в нашем памятнике «пре(д)няя [таблица] знаменала старыи зако(н), а вторая новый. Яко в старо(м) законе ро(с)каза(л) Г(оспод)ь Б(ог)ь, таки(ж) и в ново(м) того потве(р)диль пре(з) с(ы)на своего» (л. 342-об.). В более ранних православных памятниках аналогичную символику удалось найти только у Франциска Скорины в предисловии к его переводу книги

¹¹ Данное уточнение («*Tum enim ex Dei praecepto proximum diligimus, quum propter Deum diligimus*»; курсив мой. — М. К.) появляется в утвержденном в 1566 году по решению Тридентского собора (1545–1563) «Римском катехизисе» (*Catechismus ex decreto Concilii Tridentini ad parochos <...> editus. — Romae, 1928. — Cap. II, § 3*). Воспроизводится оно и во всех популярных католических катехизисах Речи Посполитой, например, у Якуба Ледесмы: «[miłować] Boga nade wszystko, a bliźniego iako sami siebie dla Pana Boga» (*Navka chrześcianska. Abo katechizmik dla dzieciak [...]*. — Kraków, 6. года. — К. С2).

¹² В уже упоминавшемся катехизисе Якуба Ледесмы предписания первой таблицы относятся «*ku chwale Bożey*», а второй — «*ku pożytku bliźniego*» (К. С4).

Исход: «Десятеро пакъ приказание божие было написано надву дощкахъ каменных еже два законы божие Ветхий а Новый знаменовали»¹³.

Говоря о подтверждении Христом ветхозаветных предписаний и их ре-актуализации, таким образом, для христиан, *Учительное Евангелие* ссылается в том числе и на послание апостола Павла к Римлянам, в котором якобы дословно перечислены уже истолкованные выше предписания первой таблицы: «миловати Г(оспод)а Б(ог)а, и бли(ж)него, бого(м) пога(н)ски(м) не слоужити ани оферы нечинити, ма(т)ку и о(т)ца чтити, и ты(ж) незабавати ани языко(м) никого ранити» (л. 343). В действительности же из данного фрагмента послания (Рим. 13:1, 8–10) можно реконструировать не все приводимые в нашем памятнике заповеди. В версии *Острожской Библии* отрывок звучит следующим образом:

«Всяка душа властемъ предержацимъ да повинуется <...> ни единому же ничимъ же должны бывайте. Точию еже любите друг друга. Любя ибо друга, закон сконча еже бо не прелюбы сотвориши, не оубиеши, не оукрадеши, не лжесвидетельствуеши, не похощеши, и аще ина заповедь, в семь словеси совершается. Во еже возлюбиши искренняго своего яко же самъ себе. Любы искреннему зло не сотворить, исполнение оубо закону, любви есть».

Возвращаясь непосредственно к толкованию десятословия, хотелось бы отметить еще целый ряд интересных особенностей анализируемого памятника. Так, вводя запрет на поклонение иным богам, составитель поучения порицает не только современное ему «бо(л)ванохва(л)ство» (л. 339), а и служение «бого(м) язычески(м), которіи су(т) поименовани оу книга(х) пога(н)ски(х)», и которые «не соу(т) печат(т)ми закона ани веры», и к которым причисляются «аполоніе, иови(ш), пероу(н), артемида, мини(р)ва» (л. 338-об.). Обойдена молчанием тема иконопочитания, поднимавшаяся в контексте толкования запрета почитать иных богов в памятниках всех без исключения конфессиональных ориентаций, хотя и по совершенно разным основаниям. В контексте третьей заповеди о почитании родителей упоминается также наказ соблюдать праздничные дни. Лаконично сформулированное позитивное предписание посещать церковь дополнено более пространством запретом не предаваться в эти дни «плясо(м), ани танце(м), ани ины(м) своево(л)ство(м), то е(ст) плянство(м), ани ты(ж) нечистостями» (л. 340). Здесь же в поучении появляется несколько неожиданная апелляция к евангельской притче о талантах (Мф. 25:14), поскольку в обязанности родителей входит научить свои чада не закапывать таланты в землю, «жебы(с) не бы(л) осуже(н) съ рабо(м) ленивы(м)», и наказ учить «веры и закона б(о)жіа» детей не только мужского, но и женского пола (л. 339-об.).

Формулировка седьмой заповеди содержит дополнение о неразлучности супружества (л. 345). Сама тема супружеских отношений в контексте императива «Не пожелай жены ближнего твоего» выглядит вполне логично

¹³ Библия. Факсимільнае ўзнаўлення Библиі, выдадзенай Францыскам Скарынаю. — Т. 1. — С. 200.

и была неотъемлемой частью толкований данного предписания во всех конфессиональных традициях. Обращает на себя внимание акцент на неразлучение или нерасторжение супружеских отношений, что можно осторожно истолковать как свидетельство обращенности данного поучения и к представителям духовенства.

Оказалась разделенной на два предписания традиционнo двуединая заповедь десятословия «Не свидетельствуй ложно против ближнего твоего». В версии *Учительного Евангелия* восьмая заповедь сосредоточена на сюжете направленного против ближнего ложного свидетельства, а девятая — ложной присяги. Последняя оказывается всей логикой рассуждения органично связана с запретом на убийство, причиняемое не только физически, а и словесно: «язы(ч)ная рана, неверное сведо(ц)тво, присяга ба(р)зо вади(т) д(у)ши и телу лю(д)скому пре(д) Г(осподо)мь Б(о)г(о)мь и пре(д) вши(т) кими народи» (л. 348).

Последний императив Декалога в версии *Учительного Евангелия* 1588 года — это наказ не произносить имени Бога напрасно:

«Если буде(ш) имя пана зе(м)наго не важити, еще коу томоу хоулити, и те(ж) злословити, где(н) есь караня злого того зе(м)ного. А н(е)б(е)снаго еще на(д)оуши(т)ки того света ва(ж), милоуи, боися, съ трепето(м), жебы в тебе вши(т)ки чло(н)ки дрыжали, гды едно спомяне(ш) его с(вя)тоую м(и)л(о)с(т)ь» (л. 350).

Этот наказ выступает своего рода обобщением всех заповедей (л. 349). И в этом наиболее очевидно просматривается композиционная продуманность всего толкования десятословия нашего памятника. Она отличает данный подход от традиционного западного разведения обязанностей по отношению к Богу и ближнему. Также наблюдается своеобразное движение по кругу, когда отношение к Богу выступает как исходным, так и завершающим пунктом всего рассуждения: если первая заповедь предписывает любить Бога, то последняя есть одно из главных выражений этой любви (л. 349-об.).

В католических и протестантских памятниках рубежа XVI–XVII веков уже окончательно сложились как внутренняя логика толкования заповедей, так и канон используемых в контексте того или иного предписания сюжетов¹⁴. Композиционное и содержательное же построение поучения о Декалоге в *Учительном Евангелии* 1588 года показывает, что мы в данном случае имеем дело с самостоятельной работой, когда составитель толкования не был зависим от конкретного и внешнего по отношению к его конфессиональной традиции образца.

¹⁴ Даже с учетом специфики разных конфессиональных традиций, можно утверждать, что первоначально доминировало изложение Декалога как пространного и аргументированного перечня дозволенных и недозволенных для христианина поступков. Позднее возобладали иная модель интерпретации, когда каждый запрет стали дополнять вытекающими из него позитивными требованиями.

Целый ряд хронологически более поздних *Учительных Евангелий*, в составе которых встречается толкование десятословия, воспроизводят по сути поучение из памятника 1588 года. Лишь в одном из них, датированном первой четвертью XVII века¹⁵, появляется отсылка к ветхозаветной книге *Исход*. Правда, содержание первой заповеди, в контексте которой находится данная ссылка, не соответствует содержанию Исх. 20:9–10. Еще одно значимое дополнение встречается в *Учительном Евангелии*, датированном 1637 годом¹⁶. Оно касается не самого толкования десятословия, а перечисленного в вводных рассуждениях минимума, которым должен овладеть каждый христианин. Помимо Декалога, молитвы «Отче наш» и Символа веры добавлено «и пречистой поздравления: Б(огороди)це д(е)во ра(д)уйся обра(д)о ван(н)аа» (л. 221-об.–222).

Один из датированных концом XVI века памятников так называемой Перемышльской редакции из собраний Польской Национальной библиотеки¹⁷ предлагает значительно сокращенную и переформулированную версию толкования десятословия из *Учительного Евангелия* 1588 года. Некоторые изменения заметны уже в самом названии:

BN 12205 III

Десятеро б(о)жіе приказаніе
яже Б(ог)ъ написа(л) *мези(н)*
ны(м) свои(м) персто(м) на
скрижале(х) камен(н)ы(х) на
Сінайстей горе *оуго(д)никоу*
своему Мовсеови *и намъ с(ы)*
*н(о)м шлевоу*¹⁸

НД–379

Десятеро б(о)жіе прика-
заніе е(ж) Г(оспод)ъ написа
на скрижали каменной и да(л)
Мовсею на горе Синаистей

Совершенно опускается вступительное «Предсловіе» и выполняющее роль логической связки между двумя частями текста рассуждение, объясняющее символику двух скрижалей; исключены и без того малочисленные отсылки к текстам Ветхого Завета. Изменилось и обращение к потенциальному читателю или слушателю: в версии 1588 года он именуется «христианский человек», в данном же случае — «братие». Подвергая исходный текст сокращению и переосмыслению, составитель поучения остается при этом целиком внутри заданной *Учительным Евангелием* 1588 года модели: и формулировки заповедей, и последовательность их рассмотрения, и сама логика внутреннего рассуждения какому-либо изменению не подверглись.

Хронологически более поздние православные памятники учительного жанра, получившие распространение не в рукописной, а в печатной форме,

¹⁵ Польская Национальная библиотека, г. Варшава, шифр 12203 IV (*Чуба Г.* Указ. соч. — № 57).

¹⁶ Польская Национальная библиотека, г. Варшава, шифр 12222 III (*Чуба Г.* Указ. соч. — № 35.)

¹⁷ Шифр 12205 III (*Чуба Г.* Указ. соч. — № 13).

¹⁸ Курсивом отмечены основные разночтения.

уже использовали восходящую к книге *Исход* схему десятословия. Но при том, что хотя десять заповедей и становятся неотъемлемой частью катехетических поучений, их толкование зачастую предваряется вопросом о том, действительно ли последователю Христа необходимо соблюдать установления Ветхого Завета. Так, в *Большом катехизисе* Лаврентия Зизания (Москва, 1627), первом созданном в Киевской митрополнии учительном памятнике, в котором Декалог выделен как самостоятельная едница катехезы, последовательно проводится мысль, что «подобает оубо православнымъ хр(ис)тіяномъ Хр(ис)тово Ева(нге)ліе соблюдати, н того верно держатися. Понеже в десятословіи ничтоже являеть намъ вечнаго обетованія <...>. Десятословіе же не тако добро оубо и се, но во еван(ге)ліи и со ева(нге)ліемъ красно» (л. 184-об.—185). Евангелие по сути заменило собой закон Моисея, «сего ради и Павелъ к римлянѡмъ пишеть [вероятно, отсылка на Рим. 5:20. — М. К.] не рече законъ данъ бысть, но закон же привниде, *привреме(н)ную того показуя потребу*» (курсив мой. — М. К.). В качестве аргумента Зизаний приводит и фрагмент послания к Галатам (3:23): «Прежде бо пришествія веры по(д) законо(м) стрегоми бехо(м), затворени в хотящую веру о(т)крытися» (л. 185). Соответственно, после обретения веры в законе уже нет прежней необходимости. Весьма примечательно, что после толкования Декалога Зизаний помещает в тексте следующие разделы: «О шести совершеніи Новаго Завета, еже исправляють и исполняють заповеди Ветхаго Завета» (л. 197—199-об.) (речь идет об уточнении в Нагорной проповеди Христа предписаний закона через противопоставление: «Вы слышали, что сказано древним... А Я говорю вам...») и «О завете благодати, сиречь о законе хрестіянстемъ» (л. 200-об.—202-об.). В последнем автор катехизиса снова обращается к изложению преимуществ закона Христа по сравнению с законом Моисея.

Отзвуки этой дилеммы еще можно встретить в и *Кратком катехизисе* 1645 года митрополита Петра Могилы. Но уже с этого памятника в православной книжности окончательно приживается и начинает безусловно господствовать заимствованная модель толкования «Десятеро б(о)жіе приказаніе. Е(же) Г(оспод)ъ написана на скрижали каменной и да(л) Мовсею на горе Синаистей».

Наталія Білоус

«Тіло моє грішне, з землі взяте, має бути поховане за звичаєм християнським»: поховання волинських міщан у XVII столітті

Як відомо, упродовж XVII століття поступово відбувалася конфесіоналізація суспільного життя, наслідком якої були посилення церковної дисципліни, формування нового типу духовництва, розвиток тісної співпраці між державою та Церквою. Це позначилося і на посиленні контролю Церкви над сферою «приватного», на усталенні норм і ритуалів прощання з життям. У статті йтиметься про поховання жителів волинських міст, вибір ними місць спочинку для своїх «грішних тіл», кошти на поховальні церемонії та благодійні цілі.

Джерельна основа дослідження — тестаменти волинських городян, ті рідкісні акти, що дають можливість певною мірою проаналізувати світоглядні настанови тогочасних міщан, особливості їхньої релігійності, ставлення до святощів, переживання, емоції, зокрема побоювання за стан душі *in hora mortis*. І хоча ці документи склалися за усталеним клішованим формуляром, інколи в них виразно відчутний голос тестатора¹.

За згаданий період збереглося лише близько сотні тестаментів жителів окремих міст — Олики, Луцька, Ковеля, Дубна, Вишви, Милянович, Ратного*. Мусимо застерегти, що до міських книг вписували далеко не всі акти останньої волі, а лише ті, що приносили до міського уряду члени родин померлих або їхні приятелі. Зрідка самі тестатори прагнули записати свою останню волю в ратуші². До цих книг іноді потрапляли також тестаменти жителів сусідніх міст, військових, священників, приїжджих купців.

Тестаменти волинських городян починалися з *invocatio* — звернення до Отця, Сина, Святого Духа і Святої Трійці: «W imie Ojca i Syna, i Duchu

¹ На це звертають увагу і польські історики: *Manikowska H. Religijność miejska // Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym / Red. H. Manikowska, H. Zaremska. — Warszawa, 2002. — S. 26; Mrozowski K. Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy w świetle najstarszych zachowanych testamentów // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej (далі — КНKM). — Rok LVIII. — 2010. — № 2. — S. 191–196.*

* За браком місця розглянемо лише деякі тестаменти.

² Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011. — С. 20.

świętego, niech się na sławę tej że jedynej Trójcy będzie Amen»³; «W imie Trójcy Przenajświętszej, Ojca i Syna i Ducha świętego stań się ku wiecznej pamięci teraz i na potym będącego wieku ludziom. Amen»⁴; «W imie Przenajświętszej żywot dającej i nierozdzielnej świętej Trójcy Ojca i Syna, i świętego Ducha, niech się ku wiecznej pamięci stanie. Amen»⁵.

В *intitulatio* подавався соціальний статус тестатора, іноді згадувалися уряди, які він посідав. Наголошувалося на задовільному психічному здоров'ї особи, яка складала заповіт, що зазвичай супроводжувалося «хворобою тіла». Далі вказувалося обґрунтування необхідності написання тестаменту (*arenga*), приводом до чого була крихкість людського життя і загальна невідворотність смерті.

Розпорядження тестатора у початковій частині зазвичай містили установлену формулу про передачу душі Богові, що була своєрідною перепусткою до неба. Польські дослідники відзначають її стислість у міщанських тестаментів із Польської Корони, на відміну від розмаїтої лексики шляхетських тестаментів тієї доби. У більшості заповітів волинських міщан вона теж лаконічна, а іноді взагалі відсутня. Водночас фіксуються і розлогі рефлексії про смерть, потойбічне життя та можливість Порятунку. Так, наприклад, у тестаменті луцького міщанина-католика Криштофа Немиського (28 червня 1638 року) читаємо:

«Pamiętaiąc na to, iż które rzeczy na świecie nie są pismem objaśnione w zapamiętanie ludzkie prędko zwykli przychodzić. A przeto ja, Krzysztof Niemyski, widząc się być od Pana Naiwyszego chorobą nawidzony, iednak na umyśle dobrze zdrowy, zeznawam, iż ieśliby mie Pan Bog z woli swej świętej s tego świata przed sąd swój powołać raczył, tedy dusze moie wielogrzeszna w ręce lego święte oddaie i polecam, mając iako w Zbawicielu moim zupełne wiarę moie, iż iako Pan i Zbawiciel mój nie według ciężkich grzechów moich w liczbie niezliczonych ze mną się raczy obeść, ale według wielkiego miłosierdzia swego świętego»⁶.

У диспозиції тестаменту ковельського міщанина Григорія Рудчені (3 лютого 1663 року) зазначено:

«Isz każde stworzenie będąc na tym doczesnym padole świata by i najdłuższe pędziło lata, musi do swego przyplywać ostatecznego terminu. Przeto i ja, Hrehori Rudczenia, przy szedziwych lecich moich będąc chorobą na łożu z woli naszego wszechmogącego Pana śmiertelnym złożony, z której się nie spodziewaiąc poratunku, iednak mając rozum i zupełny zmysł, ostatnią wolą mając taką...»⁷.

³ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 117.

⁴ Там само. — Спр. 2. — Арк. 117-зв.

⁵ Там само. — Спр. 7. — Арк. 89.

⁶ Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI — першої половини XVII ст. // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІКЗ. — Вип. 7. — Луцьк, 2011. — С. 199.

⁷ ЦДІАК України. — Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 120-зв.

Преамбула тестаменту ковельської міщанки Настасії Александрової (27 листопада 1671 року) насичена відчуттям і очікуванням скорої смерті:

«Každy człowiek, który się rodzi, każdy i umierać musi, tak pismo święte świadczy. A że i ja będąc Nastazja Alexandrowa, iako podległa śmierci i skazitelnosci, bo każdy człowiek najwyższego oczekiwania terminu, a że i mnie z najwyższego dekretu termin skazano nie żyć, ale umrzeć. Tedy ja, widząc siebie już bliższą ku śmierci, a nie ku żywotowi, a chcąc sobie według zwyczaju chrześcijańskiego ubogą moją substancją rozprawić i słusznie rozporządzić, mając jeszcze zupełny rozum i pamięć dobrą»⁸.

Найбільш розлого ця частина представлена у тестаменті ковельської міщанки Аполонії Лавриновичової (15 січня 1676 року):

«Ja, Apollonia Hawryła Łukaszewicza córka, a małżonka sławetnego Kondrata Ławrynowicza, widząc tego świata mizernego niestateczność i nietrwałość, i uważając sententią dekretu Pana Wszemocnego, którą rodzice nasi u Raiu pirwsi, przez przestąpienie roskazania iego świętego na rodzaj ludzki zaciągnęli, za ukaszeniem jabłka, przez które zaraz ten dekret stanął, tamże w Raju surowy i nigdy nie odmienny, że koždy człowiek tak z największych monarchów, iako z najmniejszych stanów umierać musi. Będąc ja od Stworzyciela mego chorobą nawiedzona, i mając ten dekret przed oczyma memi, lub chora na ciele, ale zdrowa na umyśle, naprzód duszę moją grzeszną w ręce Twórcy memu oddaę i przeznaczystrej matce iego, prosząc jej pokornie, aby onę z rąk swych świętych synowi swemu najmłszemu zaleciała, a ciało moje grzeszne ponieważ z ziemię przyszło do ziemię zaś ono oddaę»⁹.

При цьому міщанка не зазначає жодних деталей поховання, ані місця останнього спочинку, ані сум, передбачених на поховальні церемонії. Усе своє майно вона заповіла «милому малжонкові», з яким «з ласки Божої і з благословення його святого працею набула» ті статки. Ймовірно, саме він і мусив подбати про достойне поховання дружини.

Попри клішований характер цитованих фрагментів, волинські міщани справді глибоко переживали написане в них. Адже ці сюжети були включені у проповіді, містилися в учительних евангеліях, зображалися у сценах Страшного Суду. Мотиви страждань, гріхів і Пекла стають украй популярними у XVII столітті¹⁰. У східнослов'янській літературі цього періоду поширюють-

⁸ Там само. — Спр. 4. — Арк. 117–117-зв.

⁹ Там само. — Спр. 6. — Арк. 131-зв.–132.

¹⁰ Гуревич А. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории. — М., 1989. — С. 114–135; Aries P. Człowiek i śmierć / Przełożyła E. Bąkowska. — Warszawa, 1992. — S. 591–595; Rusiecki M. Obraz śmierci w katechezie kościoła katolickiego w XVI–XVIII w. // Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci / Pod red. H. Suchojada. — Warszawa, 2001. — S. 287–302; Алексеев А. И. Сюжет «змея мытарств» в иконографии «Страшного суда» // Под знаком конца времени. Очерки русской религиозности конца XIV — начала XVI веков. — СПб., 2002. — С. 85–89.

ся перекладні пам'ятки, такі як «Притча про Витязя і Смерть» чи «Розмова магістра Полікарпа зі Смертю», де йшлося про нікчемність людського життя, всевладдя смерті, її безмежну і жадливу силу¹¹. Все це могло потенційно впливати на есхатологічні уявлення городян.

Поховання міщан-католиків

Найбільше тестаментів міщан-католиків походить із Олики, де традиційно жили представники різних етносів і віровизнань. На середину XVII століття у місті при кожному храмі існували кладовища, де за місцем проживання і належністю до певної конфесії ховали померлих¹². Пересічних міщан ховали на цвинтарі при старому костелі Св. Петра (існував із 1460 року), заможніших — при колегіаті Св. Трійці, побудованій у 1635–1640 роках. Так, міський писар Андрій Лабунський (2 вересня 1660 року) просив поховати його «у мурованому костелі у братському склепі Святого Ружанця коштом його дружини Катерини Медзяківни» (попри чималі борги тестатора, які вона мала виплатити). Він відписав 30 зол. пол. на поховання і поминання душі своєї та померлого брата Томаша, а також 4 лоти срібла для виготовлення таблиці для образу Святої Диви Марії¹³.

Луцьких міщан католицького віровизнання традиційно ховали на цвинтарях при домініканському та єзуїтському костелах. Аптекарь Войтех Мстиславович просив поховати його поруч із дітьми в єзуїтському костелі, якому відписав значну суму — 150 зол. пол., стільки ж — жіночому монастирю Св. Бригіди, 150 зол. пол. — шпиталю Св. Лазаря, 50 зол. пол. — луцьким домініканцям (10 листопада 1632 року)¹⁴. Томаш Ясінський не згадав про місце свого поховання, лише зазначив, що заповідає 100 зол. пол. на образ Найсвятішої Диви Марії. Відтак можна припустити, що його поховали на цвинтарі біля домініканського костелу Св. Диви Марії. Усі клопоти він поклав на дружину і брата (3 липня 1636 року). Криштоф Немиський заповів членам братства Св. Ружанця поховати своє тіло біля небіжчика Яна Казимира Покрицького, колишнього луцького райці. Опікунам родини він доручив продати трьох коней і шістьох волів, а кошти витратити на поховальні церемонії. Крім того, із частини зібраного на його полі і проданого врожаю кожному вбогому у шпиталях Св. Лазаря і Св. Духа мали віддати по 5 зол. пол., аби ті молилися за спасіння його душі¹⁵.

¹¹ *Бережная Л.* Украинско-белорусская поэзия и драматургия XVII века о смерти и загробном мире // Исследования по истории Украины и Белоруссии. *Ukrainica et belorossica.* — Т. 1. — М., 1995. — С. 31–33, 47–48.

¹² *Biłous N.* Testamenty mieszkańców miasta Ołyki z lat 1660–1670 // КНKM. — Warszawa, 2011. — № 3–4. — С. 347–362.

¹³ ЦДІАК України. — Ф. 1237. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 45-зв.

¹⁴ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 183. — Арк. 1412–1412-зв.

¹⁵ *Білоус Н.* Заповіти луцьких міщан кінця XVI — першої половини XVII ст. — С. 193, 199.

Найбільше проблемою остаточного Порятунку переймалися міщанки католицького визнання, про що можна судити із записаних ними на поховання сум¹⁶. Так, Софія Куновська (4 березня 1667 року) відписала на ці потреби 300 зол. пол. Вона чотири рази виходила заміж і накопичила немалі статки, однак дітей не мала. Свідками при укладенні її тестаменту були ксьондз Ян Венцкевич, вікарій колегіати, професор Замойської академії Ян Богуш, який також викладав у Олицькому колегіумі¹⁷, бурмистр Каспер Северич. Міщанка просила поховати її в колегіати у братському гробівці, на що заповіла 100 зол. пол. Таку ж суму відписала луцьким домініканцям, бернардинам у Сокалі, домініканцям у Підкамені, кармелітам у Дорогостаях. На пристойне поховання тіла відказала 12 срібних ложок. Сад із городом залишила шпиталю Св. Хреста та шпиталю на передмісті Завороття для уніатів, а комору під ратушею — олицькій колегіати¹⁸.

Інша заможна тестаторка Маріанна Слоньчина теж бажала пристойного поховання:

«Naprzód duszę moię Stwórcy onej przy błogosławionej Pannie Maryej, Anjołom Bozym, Patronce moiej świętej Maryannie i wszystkim świętym w opiekę aby mi w godzinę śmierci przytomni byli, oddaę. Ciało zaś moie grzeszne aby było przy collegiacie ołyckiej według porządku Kościoła Świętego rzymskiego iak najprzystojniej pogrzebione»¹⁹.

Міщанка заповіла 300 золотих для колегіати, де мало лежати її тіло. Для порятунку її душі у костелі мали відслужити молебень. На обід для капланів, присутніх при похованні, виділялося 100 золотих, а на обід для убогих того ж дня — 30 золотих. Відповідальність за церемонії покладалася на пана Криштофа Гліча. Присутнім на похованні цеховикам відписувалося 7 золотих, на пожертви для убогих людей — 3; капланам, що братимуть участь у похоронній процесії, — 50; музикам і костельним слугам — 10. Ще 3 золотих мали роздати убогим під час похорону. На труну планувалося витратити 3 золотих, а на полотно і цвяхи для її оздоблення — 6²⁰.

¹⁶ Протилежної думки дотримувався Анджей Карпінський: «Jest oczewiste, że zapisy testamentowe dla Kościoła mogą być rozpatrywane tylko jako przejaw dążności i ambicji, dla których pobożność czy miłosierdzie chrześcijańskie były jedynie pretekstem». (*Karpiński A. Zapisy «pobożne» i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII wieku // Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI—XVIII wieku / Red. M. Bogucka. — Warszawa, 1989. — S. 207.*) Останнім часом історик, досліджуючи тестаменти львівських міщанок, відзначив їхню високу побожність, тому змінив свої погляди. Інший варшавський історик, Криштоф Мрозовський, вбачає у пожертвах на Церкву особисту прив'язаність до її окремих інституцій, а також потребу забезпечити собі тривання у житті міської спільноти після смерті (*Mrozowski K. Religijność mieszczan późnośredniowiecznej Warszawy... — S. 192*).

¹⁷ *Wiadomość o profesorach Akademii Zamojskiej / Wyd. Ks. Jan Ambroży Wadowski. — Warszawa, 1899–1900. — S. 43.*

¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 1237. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 158-зв.—159.

¹⁹ Там само. — Арк. 91.

²⁰ Там само.

Проте більшість олицьких католиків віддавали перевагу цвинтарю поблизу старого костела та скромнішому похованню. Удова Реїна Голяшевська просила сина по можливості (*według przemożenia swego*) поховати її на цвинтарі біля старого костелу (30 серпня 1660 року)²¹. Вдова Софія Лежинська прохала своїх опікунів, князя Героніма Четвертенського і провентового замкового писаря Андрія Антиповича, поховати її біля чоловіка Андрія Лежинського (24 квітня 1661 року)²². Таку ж волю висловив олицький швець Матіяш Ольшевський (2 липня 1661 року), переказуючи капланам олицької колегіати 5 золотих, а клірикам, що жили в семінарії, — по 2. На образ Св. Діви Марії у мурованому костелі, на її оздоблення та інші потреби братства він заповів 7 лотів срібла²³. Олицький хірург, колишній корецький війт Пьотр Бризель, просив поховати його біля першої дружини на цвинтарі старого костелу. Незважаючи на великі борги (сплачувати які мала його молода дружина із трьома малими дітьми), тестатор зажадав пишного поховання, на що відписав 400 золотих, а також ще 100 зол. — до колегіати на поминання душі²⁴. Щоправда, він розраховував у цьому на допомогу графа Самуеля Лещинського, дербського воєводича, коронного обозного та луцького старости, який, зі слів тестатора, завинив йому 1000 золотих за лікування. Стара міщанка Софія Вільдзина, вдова по першому чоловікові райці Яну Дильовському, вдруге — по замковому будівничому Михайлові Вільдзиному, просила свого опікуна, пана Яна Бжезінського, поховати її біля старого костелу, навпроти «круцифікса», поблизу родички Магдалени Титковської, дружини костельного органіста. На поховання відписала фільварок із будинком на передмісті Залісоччя²⁵.

Дубенський міщанин Ян Шимонович заповів поховати його за християнським обрядом у бернардинському монастирі (3 січня 1674 року). Невістка мала оплатити п'ять служб. У другому тестаменті (27 січня 1674-го) він уточнив суму для поминання його душі — 50 зол. пол.²⁶

Мінський зем'янин, а до того — вигнанець із Берестейського воєводства Матвій Каліновський, бувши смертельно хворим, просив поховати його на цвинтарі ковельського костелу, якому заповів коня і всі свої рухомі речі (перераховані у тестаменті 13 січня 1663 року)²⁷.

Ковельський бурмистр Андрій Знойовський не зазначає у заповіті (18 січня 1685-го) місця свого поховання. На його належність до католиць-

²¹ Там само. — Арк. 44-зв.

²² Там само. — Арк. 54.

²³ Там само. — Арк. 58-зв.

²⁴ Там само. — Арк. 131–131-зв.

²⁵ Там само. — Арк. 145-зв.–146.

²⁶ ЦДІАК України. — Ф. 33. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 453–453-зв.

²⁷ Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 118.

кого обряду вказують розлогі інвокація і аренга, цитування Святого Письма латиною, звертання до святого Зенона*:

«W imie Trójcy naświętszej, Ojca i Syna i Ducha świętego niech się ku wiecznej stanie pamięci. Amen. Jezus, Marija, Jozeph. Poniewasz na tym świecie nic nie masz wiekuiestego, ale cokolwiek wiedzimy pod słońcem omnia vicibus suis praeterire aut mutari. A co większa ustawicznej i co moment skazytelniejszej podlegające odmianie nic pewniejszego człowiekowi przed oczy nie wystawując nad śmierć. Przeto ja, Jędrzej Znoiowski, to rozmyślając i uważając, że non homines tantum, sed pene omnia mortibus suis virunt według świętego Zenona, i spodziewając się co moment życia mego odmiany, i podobno już bliskiego pożegnania się z tym światem».

Тестатор просив продати коня і на ці гроші відправити усі поховальні церемонії²⁸.

Поховання міщан східного обряду

У тестаментях волинських міщан східного обряду належність до певної конфесії встановити важко. Подеколи тестатори ідентифікують себе як людей «набоженства грецького». Такі особи рідко зазначали місце поховання. Михайло Довбищенко вважає, що до цієї категорії вірних, напевно, належать і православні, й уніати, яких об'єднувала релігійна індіферентність²⁹.

У Луцьку існувало кілька кладовищ при церквах, які з початком XVII століття перейшли до рук уніатів. Утім, у наявних міщанських тестаментях згадуються тільки два з них — при церкві Св. Трійці (з 1605 року належала уніатам) та при Покровській церкві (уніатська у 1605–1637 роках)³⁰. Колишній війтівський писар і лентвійт Парфен Голузка, захворівши, 4 серпня 1628 року склав заповіт, уписаний до луцької гродської книги 4 грудня того ж року, одразу після його смерті. У преамбулі він просив Бога відпустити йому гріхи:

«Naprzód poruczywszy i oddawszy duszę moie grzeszną Panu Bogu w Trójcy świętej jedynemu (któregom po wszystkie dni żywota mego aż do tego ostatniego stopnia życia mego wyznawał i teraz wyznawam) s pokorną prośbą moią aby dla zasług niewinnej męki Syna jego Pana a zbawiciela i odkupiciela naszego grzechu moie odpuścił miłosciwie».

Тестатор доручав дружині поховати його «грішне тіло» при церкві Св. Трійці згідно із «законом і святою вірою східної грецької церкви», в якій

* Святий Зенон, єпископ Верони, поставив на даху зведеної ним у 362 році базилики хрест у формі літери Т. Поминається у римо-католицькій церкві 12 квітня.

²⁸ ЦДІАК України. — Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 233–234.

²⁹ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI — першої половини XVII ст. — К., 2008. — С. 204.

³⁰ Довбищенко М. Пам'ятки. Архів української церкви. — Т. 3. — Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI — першої половини XVII ст. — К., 2001. — С. 396, 397.

він народився і до того часу перебував³¹. Парфен Голузка, підкреслюючи свою належність до Православної церкви східного обряду, хотів бути похованим на цвинтарі уніатської церкви. Це можна пояснити двома причинами: або він у кінці життя «пристав на унію», або ж для нього у виборі місця останнього спочинку важили інші чинники, що може свідчити про доволі розмиту, спільну для православних ідентичність.

Луцький лавник Стефан Булгак заповів поховати себе при православної церкві Св. Покрови, якій відписав 10 зол. пол. (8 березня 1639 року)³². Він же переказав на образ Св. Діви Марії 100 зол. пол. (вірогідно, з домініканського костелу)³³. Роком раніше луцька міщанка Євхимія Трушова Чайчанка, помираючи, передала на тимчасове зберігання до луцького братського монастиря срібні пояси і циновий кухоль, які братчики згодом мали передати її правнукові — Янові Федоровичу. Однак той після досягнення повноліття, ставши жовніром, відмовився від цих речей, заповівши їх на реставрацію недомурованої Покровської церкви (2 вересня 1660 року)³⁴.

В Олиці найбільше уніатів проживало на передмісті Завороття, де була церква Святої Трійці. Цвинтар при ній слугував місцем вічного спочинку для олицьких уніатів. Кошти на поховання виділяли, як правило, найближчі родичі згідно зі своїми можливостями. Так, колишній замковий пахолок Стефан Лотошинський просив дружину, аби його тіло було поховане похристиянськи біля цієї церкви. На неї він відписав 15 золотих, таку ж суму — священику Василію Залінському, олицькому протопопові³⁵.

Купець зі Стрия Яцько Леньчиць, отримавши смертельне поранення в Олиці, уклав тестамент, обравши поховання при тій же церкві. Виконати його волю мав товариш Костянтин, «według możności dobr» тестатора. Для цього Яцько відписав один таляр (3 золотих) і стільки ж — священикові на молебень за свою душу³⁶. Євдоксія Іванова Капітаніха заповіла церкві незасіяну «днину» поля, а другу «днину» — олицькому протопопові, «щоб поховав її тіло, вписав у суботник, відправив 40 молебнів та вчинив усе необхідне для спасіння її душі»³⁷. Давид Маньковський просив, аби його тіло після смерті поховали дружина Гася та дочка Ануся, на що залишив 6 зол. пол.³⁸. Лавник Лукаш Позневич, попри чималі статки й нерухомисть, відписав із батьківських статків лише 5 зол. пол. для церковної братської скриньки, протопопу Василію Залінському — уживану протягом трьох років бричку, аби той «ста-

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 160. — Арк. 1646–1646-зв.

³² ЦДІАК України. — Ф. 23. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 92.

³³ Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI — першої половини XVII ст. — С. 202.

³⁴ ЦДІАК України. — Ф. 2073. — Оп. 1. — Спр. 43.

³⁵ ЦДІАК України. — Ф. 1237. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 38.

³⁶ Там само. — Арк. 121.

³⁷ Там само. — Арк. 153.

³⁸ Там само. — Арк. 169-зв.

рався про його душу і поховання тіла без відправи всіляких обідів»³⁹. Стара вдова Євхимка Йоськова Лук'яновичова просила, щоб її поховали за обрядом «грецької релігії» при завроцькій церкві біля зятя, аби нащадки «рієкне pochowali, w kościele dzwonili i pominali, i cechy ziednali trzy». На свій похорон вона приготувала 5 золотих і срібну чару у кварту, заставлену на 5 золотих, яку наказала викупити і продати⁴⁰. Іван Мискевич просив дружину поховати його при завроцькій церкві, для якої він, за його словами, був «негодним ктитором і розпорядником»⁴¹.

Острозький купець Олександр Джуса, що проживав у Острозі й Дубні і мав нерухомість у цих двох містах та ще й у Кременці, просив дружину Полонію поховати його в дубенському Хрестовоздвиженському чоловічому монастирі (у 1660–1795 роках — уніатському⁴²), якому записав 20 золотих на службу Божу і стільки ж — кременецькому (?) монастирю* та 10 золотих — на руський шпиталь у Дубні (31 лютого 1667-го)⁴³.

У тестаменті ковельського міщанина Івана Козловського (29 липня 1678 року) не зазначено його конфесійної належності. У преамбулі містяться розлогі рефлексії про мізерність світу й невідворотність людської смерті:

«W imię Trójcy Przenajświętszej Ojca i Syna i Ducha świętego Amen.
Ja, Iwan Kozłowski, będąc chorobą od p. Boga nawiedziony, iednak na umyśle zdrowy, widząc tego świata wielką odmianę i pomniąc na surowy dekret Stwórcy mego, który na Adama pierwszego rodzica rodzaju ludzkiego wydał, że żaden człowiek tak na tym mizernym padole świata tego żyjąc, nieuchronnie onemu musi, iako i sam Zbawiciel nasz powiedział: “człowiecze z ziemięś wyszedł i w ziemię się obrócić”. Naprzód tedy duszę moję oddaę w ręce Twórcę mego i Pannie Przenajświętszej pokornie onej prosząc, aby Syna swego Zbawiciela moiego za grzeszną duszą moją prosiła, żeby ją do wiecznych przybychów przyjąć raczeł».

Далі тестатор просить відправити усі поховальні церемонії і влаштувати пристойний похорон згідно з порядком «святої церкви»: «wszystkie ceremonie według porządku cerkwie świętej odprawić i pogrzeb onej przystojny sprawić». Для цього він записав борг у 22 злотих, що їх був йому винен єврей-кравець Іцько. А борг у 23 злотих міщанина Яцька Петровича Черкиса

³⁹ Там само. — Арк. 195-зв.

⁴⁰ Там само. — Арк. 197.

⁴¹ Там само. — Арк. 118-зв.

⁴² Дмитренко Т. Дубенський Чеснохрестський (Чесного Хреста, Хрестовоздвиженський) чоловічий монастир // <http://who-is-who.com.ua/bookmaket/yuvilyars2009/1/8/1.html>

* У Кременці на той час існували два монастирі: православний Богоявленський (братський) та уніатський Спасопреображенський (Св. Спаса) на передмісті Кременця на горі Сичівка. (Див.: Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... — С. 738–739.) Схоже, що тестатор відписав гроші останньому.

⁴³ Руський шпиталь був розташований неподалік Ринку, на вул. Широкий. (ЦДІАК України. — Ф. 33. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 419.)

тестатор відписав для Благовищенської церкви⁴⁴ (збудована 1549, у 1624–1647 роках належала уніатам⁴⁵). Відтак можна припустити, що він належав до релігії грецького обряду.

Православний міщанин з містечка Миляновичі Яків Ласкович перед укладенням тестаменту (16 жовтня 1650 р.) сповідався перед своїм духовним отцем Онисифором: «Ужилем отца своего духовного Онисифора, отца покровского, который мене исповеди ментальной выслушал и сакраментом святым запечатал». Того ж священника тестатор просив, аби його поховали на цвинтарі місцевої церкви та вписали ім'я у поминальні книги: «на цвинтару Святой Покровы поховал свещеник покровский, духовник мой, и в суботник уписал, и одправою слушною одъправил ведлугъ хрестианства»⁴⁶.

Православні в Олиці жили окремою громадою на передмісті Залісоцчя. Ховали їх на цвинтарі при церкві Стрітєння, або Громничій. Найбільшу суму на своє поховання заповів Іван Віттюк: 40 зол. пол. «для оздобы залісоцької церкви за порадою мішан», а також 20 — священникові тієї ж церкви, щоб «так на поховання, як і за душу його добре вчинив і більше ні про що його дружину Марину не турбував»⁴⁷. Райця Єрмош Хомович просив поховати його на цвинтарі тієї ж церкви, а його дружина Анна Антиповичівна мала організувати похорон, вартість якого не була обумовлена⁴⁸.

Маємо один тестамент, вписаний до олицької книги (6 вересня 1660 року) після смерті міщанина, де у преамбулі зазначено, що він був написаний по-руськи рукою небіжчика (23 травня 1658-го). Цією особою був зможний православний міщанин-огородник Іван Антипович, який залишив своїм двом синам 500 золотих готівкою, а дружині — всю нерухомість. Тестамент починався традиційно: «В ім'я Отця і Сина, і Святого Духа. Амінь». Аренга в ньому відсутня. Поховання мало відбутися при залісоцькій церкві, якій померлий заповів 10 кіп гр. лит. За свідків, крім двох мішан і брата, були два священники з місцевої церкви⁴⁹.

Православні міщани Дубна заповідали поховати себе на цвинтарі при церкві Св. Іллі⁵⁰, а жителі передмістя Сурмичі — при місцевій церкві Св. Юрія (або Георгія)⁵¹. Таке бажання висловила, наприклад, міщанка Настасія Данилова Синуцька: «По-перше душу мою доручаю Пану Богу, а тіло моє грішне, з землі взяте, знову має бути згідно з християнським обрядом

⁴⁴ ЦДІАК України. — Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 178–178-зв.

⁴⁵ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах... — С. 643.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 1401. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 168.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 1237. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 142-зв.

⁴⁸ Там само. — Арк. 182-зв.

⁴⁹ Там само. — Арк. 46.

⁵⁰ Ф. 33. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 155, 264, 465.

⁵¹ Там само. — Арк. 283.

при церкві Святого Іллі у місті Дубні за звичаєм християнським поховане»⁵². Таке ж рішення прийняв Іван Кладовник: «Спершу мою душу в руки найвищого Пана Бога віддаю, а тіло моє — землі, з якої воно взяте, їй же як певний борг віддаю, яке має бути поховане на цвинтарі Святого Пророка Іллі тут у місті Дубні»⁵³. Скарбовий гайдук Томаш просив свою третю дружину поховати його при церкві Святого Миколая, не згадуючи про кошти на ці цілі⁵⁴.

Луцький райця Самійло Васильович Солтан, помираючи «безпотомним», заповів Луцькому братству своє майно — кам'яницю з усіма крамними речами, будинок за р. Глушець (20 липня 1621 року): «Щоб на слушне виховання шпитальним, живущим при братській церкві Воздвиження Чесного Хреста, також бідним на шкільні науки, законникам того ж монастиря на їхні потреби завжди було, аби вони за відпущення моїх гріхів за душу мою Бога уставичне просили». Поховати його мали луцькі братчики біля померлої дружини на цвинтарі храму Воздвиження Чесного Животворящого Хреста Господнього. На свій похорон він відписав 60 золотих і ще 45 — на сорокоуст, який мали відслужити у трьох храмах: братській церкві Чесного Хреста, Св. Дмитрія, Вознесіння Господнього. Серед рухомих речей тестатора згадується друковане Учительне Євангеліє, яке він заповів райці Федорові Семеновичу⁵⁵.

Аналізуючи пожертви православних волинських городян на побожні цілі, варто зауважити, що найчастіше це були невеликі грошові суми (5–10 зол. пол.) або записані в борги суми, які мали бути виплачені спадкоємцями. Наприклад, Катерина Левкова Хребтунова з Дубна відписала половину волоки поля руському шпиталю, просячи поховати її при церкві Св. Іллі⁵⁶. Катерина Ілляшова Толочкова, що проживала на передмісті Сурмичі, просила дітей поховати її за християнським обрядом біля місцевої церкви Св. Юрія, якій відписала 5 зол. пол., і стільки ж — священикові для відправлення молебнів за її душу⁵⁷.

Ковельська мішанка-породілля Гася Хожажовна просила свого другого чоловіка відправити всі необхідні поховальні церемонії і відказала Веденовській церкві 20 золотих. При укладенні тестаменту (16 березня 1662 року) був присутній веденовський пресвітер Федір Дем'янович⁵⁸. У 1671 році цей же священик власноруч уклав тестамент, який по його смерті був перекладений польською і вписаний до міської книги. Усе нерухоме майно він залишив

⁵² Там само. — Арк. 155.

⁵³ Там само. — Арк. 264.

⁵⁴ Там само. — Арк. 342-зв.

⁵⁵ Ф. 2073. — Оп. 1. — Спр. 8; опубл.: Архив Юго-Западной России. — К., 1883. — Ч. 1 — Т. 6. — № ССІ.

⁵⁶ Ф. 33. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 465.

⁵⁷ Там само. — Арк. 283.

⁵⁸ Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 86.

дружині, жеребця і Псалтир — онукові, Півустав острозького друку — зяту Петру, книгу Йоаникія Галятовського «Казання названу Ключ», яку він купив за 25 золотих, зять мав продати за 17 і віддати ті гроші церкві. Срібну «пушку» (банку) у 8 лотів, яка мала залишатися при церкві, відписав дружині й дітям. Борг у 25 золотих, що йому був винен Юрко Коваловець за коня, заповів на сорокоуст⁵⁹.

Інша ковельська міщанка Настасія Александрова запросила в дім свого племінника, бурмистра Григорія Панасовича, разом з іншими урядниками для укладення акта останньої волі (27 листопада 1671 року)⁶⁰. Тестаторка просила поховати її за християнським звичаєм, відправити усі необхідні церемонії в церквах і особливо — сорокоуст.

Ковельський лентвійт Марко Нисанович у заповіті (20 травня 1676 року) детально перераховує свої статки, розподіляючи їх поміж спадкоємцями: дружиною, дітьми, онуками, зятями. Він заповів продати срібний пояс вартістю 80 золотих і коня, а на ці гроші відбути похорон, пом'янути його душу, роздати гроші на церкви, шпиталі, милостиню убогим (усе це на розсуд близьких). Тестатор також називає усіх своїх боржників і заборговані ними суми та наказує передати частину з них (50 золотих) Благовіщенській церкві на реставрацію (залишок суми — 186 золотих — призначався на домашні потреби). Тестамент засвідчили ковельський пресвітер Назарій Млинський, чотири бурмистри і лавник⁶¹.

Заможний ковельський міщанин Ярош Олешкевич перед смертю найбільше був занепокоєний долею своєї родини, зокрема можливими претензіями родичів на його майно. «Абу ро śmierci moiej żadnej szarganiny od krewnych moich żona i dziatki moie nie mieli ni od kogo», — йдеться у тестаменті (27 лютого 1682-го). Він наказав продати волів і коня, а на ці гроші відправити усі необхідні церемонії за християнським звичаєм⁶². При цьому місце поховання не зазначається і неможливо встановити його конфесійну належність.

* * *

Отже, у XVII столітті жителі волинських міст, обираючи місце спочинку для своїх «грішних тіл», віддавали перевагу цвинтарям місцевих храмів, керуючись при цьому своєю належністю до Церкви східного чи західного обрядів. Тестамент вважався одним зі способів пов'язати земне і потойбічне існування. Він дозволяв водночас зберегти любов до земного життя та «інвестувати в небо» через дотримання умов *ars bene moriendi*.

Забезпечення «доброї смерті» вимагало грошей, і далеко не всі городяни мали відповідні можливості. Вони записували кошти на поховальні церемонії, але найчастіше оминали подробиці, пов'язані з похороном, покладаю-

⁵⁹ Там само. — Спр. 4. — Арк. 100–100-зв.

⁶⁰ Там само. — Арк. 117–117-зв.

⁶¹ Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 13–14.

⁶² Там само. — Спр. 7. — Арк. 89–89-зв.

чись у всьому на своїх найближчих родичів, на плечі яких перекладалися ці клопоти.

Диспозиції, що стосувалися поховання, містили записи «на відправу» тіла, молитви за упокій душі, пожертви для бідних. Для православних украї важливо було записати певну суму на посмертні молитви за душу, особливо на сорокоуст. На ці цілі тестатори відписували певні кошти готівкою або наказували продати частину нерухомості чи рухомих речей. Крім того, іноді виділяли кошти на реставрацію храмів та підтримку міських шпиталів, виконуючи в такий спосіб важливу соціальну функцію.

У текстах згаданих тестаментів наявні стандартні як на ті часи сюжети, пов'язані зі смертю і можливістю Спасіння. Їх варіювання, тобто зміна послідовності окремих термінів і слів, свідчить про есхатологічні уявлення городян. Індивідуальні штрихи у клішовані тексти могли вносити як міські писарі, так і самі тестатори, надиктовуючи свою останню волю. Розбудованіші тексти належать заможнішим та щедрішим тестаторам, особливо католицького визнання. Разом із тим можна зауважити відсутність у тогочасній канцелярській мові чітких конфесійних маркерів між уніатами та православними, що засвідчує незавершеність конфесіоналізації у зазначений період.

Олексій Вінниченко

**Infida Pax: московська та шведська політика
Речі Посполитої і Владислава IV очима шляхти
Руського й Белзького воєводств
(за сеймиковими інструкціями послам
на сейми 1633–1647 років)**

Стосунки Речі Посполитої з сусідніми державами належали — поряд із податковими, оборонними й конфесійними проблемами — до питань, які найбільш гостро дискутувалися на сеймах за короля Владислава IV (1632–1648). Спричинилися до цього напруження тогочасного міжнародного становища у Центрально-Східній Європі та прагнення монарха до ведення активної закордонної політики. Зовнішньополітичні амбіції Владислава IV викликали занепокоєння, а з часом і невдоволення шляхетського загалу, що стало однією зі складових політичного протистояння між королем і його підданими.

Зовнішня політика Речі Посполитої в очах шляхти часто зводилася до взаємин з окремими державами, найперше із сусідніми Московським царством, Шведським королівством, Османською імперією та її васалами¹. Позиція шляхти у цьому питанні (як і в інших державних та місцевих справах) знайшла офіційне відображення у сеймикових інструкціях, які надавалися земським (воєводським) послам на сейми.

Генеральний сеймик Руського воєводства у Вишні, на якому збиралася шляхта Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель*, належав до найвпливовіших шляхетських з'їздів Корони. Його посли зазвичай відзначалися активністю під час роботи сейму. Натомість у сусідній Белз з'їжджалися представники порівняно невеликої шляхетської корпорації територіально малого й компактно розташованого Белзького воєводства. Белзький сеймик відносився радше до типових провінційних шляхетських зібрань, а його учасники звично перебували під переважаючими впливами позавоєводських політиків.

Вінниченко О. Позиція шляхти Руського воєводства стосовно соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишенського сеймику послам на сейми 1632–1647 років) // *Україна модерна*. — Львів, 1999. — Число 2–3. — С. 28.

* Далі у тексті шляхту Руського воєводства, яка збиралася на вишенський сеймик, окреслюємо умовним означенням «руська шляхта», а шляхту Белзького воєводства, яка брала участь у роботі белзького сеймику, — «белзька шляхта».

У цій розвідці спробуємо представити погляди шляхти двох названих воеводств на відносини із Московською державою і Шведським королівством: саме у їх перцепції як більш віддалених від Вишні й Белза мала б найвиразніше проявитися шляхетська заангажованість у велику політику. Спиратимемося на відповідні постулати², вміщені в інструкціях вишенського й белзького сеймиків послам на сейми 1632–1647 років³. Відразу застерігаємо, що говорити на підставі цих матеріалів про якусь систему політичних поглядів шляхти певного регіону можна лише дуже умовно. На появі у сеймиковій інструкції того чи того пункту позначалася взаємодія низки чинників: урядової програми (викладеної у виголошеній на сеймику королівській ле-

² Загальний огляд постулатів руської шляхти, викладених в інструкціях вишенського сеймику послам на сейми під час правління Владислава IV, див.: *Вінниченко О. Позиція шляхти...* — С. 7–36.

³ За Владислава IV у Речі Посполитій відбулося 15 сеймів, а у воеводствах, відповідно, — передсеймових сеймикових зібрань. Дотепер відомі 12 інструкцій белзького сеймику, датовані жовтнем 1635 року (послам на надзвичайний сейм 1635-го), 9.12.1636 р. (на звичайний сейм 1637 р.), 11.05.1637 р. (на надзвичайний сейм 1637 р.), 30.01.1638 р. (на звичайний сейм 1638 р.), 25.08.1639 р. (на звичайний сейм 1639 р.), 27.03.1640 р. (на звичайний сейм 1640 р.), 9.07.1641 р. (на звичайний сейм 1641 р.), 7.01.1642 р. (на надзвичайний сейм 1642 р.), 3.01.1643 р. (на звичайний сейм 1643 р.), січнем 1645 р. (на звичайний сейм 1645 р.), 13.09.1646 р. (на звичайний сейм 1646 р.), 11.04.1647 р. (на надзвичайний сейм 1647 р.). Див. їх записи у белзьких гродських книгах: ЦДІА України у Львові. — Ф. 1 (Белзький гродський суд). — Оп. 1. — Спр. 195–199; 222. — 523–526; 223. — 95–111; 225. — 799–808; 226. — 369–376; 227. — 541–562; 228. — 8–14; 229. — 40–52; 231. — 3–9; 233. — 856–862; 234. — 382–402. Белзькі сеймикові інструкції були зібрані упорядниками «Aktów grodzkich i ziemskich» у процесі підготовки 26-го тому (*Вінниченко О. Невиданий 26-й том «Aktów grodzkich i ziemskich» // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1998. — Вип. 33. — С. 207–217*); див. ці інструкції, відповідно, в рукописному й коректорському примірниках цього тому: Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка. — № 2402 III. — Арк. 241–243 [№ 100], 246–248 [№ 102], 249–259 [№ 103], 262–267 [№ 106], 268–271 [№ 107], 277–289 [№ 110], 290–294 [№ 111], 301–308 [№ 116], 316–320 [№ 121], 324–328 [№ 123], 334–342 [№ 126]; Biblioteka Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Wrocławiu (далі — BZNO we Wrocławiu), dział rękopisów. — Sygn. 15964. — Т. I. — Vol. 1: Lauda sejmikowe beńskie 1572–1673 (далі — Lauda beńskie). — S. 145–147 [№ 100], 148–149 [№ 102], 150–156 [№ 103], 158–162 [№ 106], 162–165 [№ 107], 168–176 [№ 110], 177–180 [№ 111], 184–189 [№ 116], 193–196 [№ 121], 198–202 [№ 123], 205–211 [№ 126]. Поза цим томом відкладалася згадана вище інструкція на звичайний сейм 1637 року: *Ibid.* — Sygn. 1926/II. — К. 74–78. Бракує белзьких інструкцій на три перші сейми за Владислава IV: коронаційний 1633 року, надзвичайний 1634-го і звичайний 1635-го.

Натомість зберігся повний комплект інструкцій вишенського сеймику, відповідно, — від 16.12.1632 р., 26.06.1634 р., 14.12.1634 р., 30.10.1635 р., 9.12.1636 р., 11.05.1637 р., 27.01.1638 р., 25.08.1639 р., 27.03.1640 р., 9.07.1641 р., 7.01.1642 р., 2.01.1643 р., 11.01.1645 р., 13.09.1646 р., 11.04.1647 р. (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z Archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie (далі — AGZ). — Lwów, 1909. — Т. XX: Lauda sejmikowe. Т. I. Lauda wiszeńskie 1572–1648 г. / Opracował A. Prochaska. — S. 331–340 [№ 182], 363–365 [№ 187], 368–379 [№ 193], 387–392 [№ 197], 395–403 [№ 200], 407–408 [№ 203], 408–416 [№ 204], 421–429 [№ 207], 430–440 [№ 209], 443–456 [№ 211], 456–461 [№ 212], 463–472 [№ 215], 479–488 [№ 223], 491–499 [№ 227], 505–510 [№ 231]).

гації), впливів політиків загальнодержавного рівня, ситуативної позиції регіональних політичних діячів, що корелювалось із життєвими прагненнями рядової шляхти. Фактично записані в інструкції постулати, коли йшлося не про локальні чи приватні справи, були радше відповіддю на привнесені на сеймик іззовні питання, аніж точним відображенням політичного світогляду його учасників.

Стосунки з Московським царством. У зацікавленні руської шляхти «Москвою» та відносинами з нею Речі Посполитої можна виділити два періоди: 1632–1634 роки, коли в центрі уваги перебували події Смоленської війни, та 1636–1647 роки, коли інтерес сеймикуючої шляхти був зосереджений на проведенні розмежування між двома державами, а також на прикордонних справах.

Початок Смоленської війни руська шляхта сприйняла як несподіваний вияв «гвалтовної долі», тому просила короля, не занедбуючи усі можливі засоби, передусім розпочати переговори з «неприятелем» і спробувати продовжити перемир'я або укласти вічний мир. При цьому учасники вишеньського сеймику у грудні 1632 року⁴ апелювали до ухвали «останнього за покійного короля» сейму (надзвичайного 1632-го⁵) і *pacta conventa*⁶, на яких присягнув Владислав IV. Проте шляхетська миролюбність не була абсолютною: у разі неможливості переговорів («якщо б гордий москвитин на трактати зволити не хотів») належало усіма силами чинити опір намірам «впертого неприятеля» та покарати його «легковажне зухвальство» як порушника договору.

Після переможного завершення війни, що її, як мовилося у вишеньській інструкції з червня 1634 року, «Пан Бог щасливо дав закінчити», руська шляхта доручала послам привітати короля із тріумфом «над нашим дідичним неприятелем московським в очах світу», значним розширенням Речі Посполитої, встановленням вічного миру⁷ «від тамтешнього рубежу» (*od tamtey ściany*) та здобуттям багатих трофеїв. Стосовно останніх учасники вишеньського сеймику пропонували: набуті «провінції» привести до ладу, забезпечивши їх оборону; здобуту артилерію використати проти турків, у майбутньому зберігши її як «пам'ятку слави й відваги Його Королівської Величності»; гроші, що їх мала сплатити Московська держава, дозволити королю витратити на платню війську⁸.

⁴ AGZ. — Т. XX. — S. 332 [№ 182, art. 3].

⁵ Volumina legum. Przedruk zbioru praw staraniem xx. pijarów w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782, wydane (далі — Volumina legum). — Petersburg, 1859. — Т. III. — S. 338 [«О Москвие»].

⁶ Ibid. — S. 363 [art. 41].

⁷ Поляновський мирний договір, який завершив Смоленську війну, був підписаний 13 червня 1634 року: Historia dyplomacji polskiej (połowa X–XX w.). — Warszawa, 1982. — Т. II: 1572–1795 / Pod redakcją Z. Wójcika; opracowali J. Gierowski, J. Michalski, H. Wisner, Z. Wójcik. — S. 98; *Godziszewski W.* Polska a Moskwa za Władysława IV. — Kraków, 1930 [Polska Akademia Umiejętności. Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego. — Serja II. — Т. 42 (ogólnego zbioru t. 67). Nr 6]. — S. 19.

⁸ AGZ. — Т. XX. — S. 363–364 [№ 187, art. 2–4].

Ще у грудні 1634 року руська шляхта відзначала «відвагу й щастя» короля під час «московської експедиції», що закінчилася «з безсмертною славою нашого народу і з розширенням кордонів цього королівства»⁹. Проте шляхетський ентузіазм уже тоді почав ущухати, позаяк кінець війни не приніс полегшення податкового тягара — «після таких великих податків, ухвалених і сплачених за ті два роки на московську експедицію й жовнірську платню»¹⁰. До того ж було зауважено втрату Серпійська «через недавні московські трактати»¹¹. Вже у жовтні 1635-го учасники вишенського сеймику згадували про королівську «відвагу» в часи московської (як і турецької) кампанії доволі лаконічно¹², тоді як белзька шляхта відзначала, що Владислав IV «для Речі Посполитої поступився Московським царством»¹³. Зрештою, і в інструкції з грудня 1636 року учасники белзького сеймику розлого описували заслуги короля, котрий із «нечуваною відвагою й сміливістю Москву звоював» і заради миру «права на Московську монархію навечно... уступив»¹⁴.

Незалежно від ставлення шляхетського соціуму до монарха, сама Смоленська війна мусила ще тривалий час залишатися у шляхетській пам'яті. Приміром, учасники вишенського сеймику регулярно цікавилися долею «відібраної в Москві артилерії»¹⁵, доручаючи своїм послам домогтися її обліку й повернення (принаймні більшої частини) саме до коронних цейхгаузів, позаяк Корона більше причинилася до «московської експедиції», аніж Велике князівство Литовське (про це, зокрема, йдеться в інструкціях із серпня 1639 року, березня 1640-го, липня 1641-го і січня 1643-го)¹⁶. Белзький сеймик також намагався з'ясувати місце розташування та комплектність «артилерії, стрільби та воєнного спорядження, взятих з великою славою й оздобою Речі Посполитої» (як стверджувалося в інструкції з березня 1640 року¹⁷). Такі за-

⁹ Ibid. — S. 368–369 [№ 193, art. 2].

¹⁰ Ibid. — S. 370 [№ 193, art. 8].

¹¹ Ibid. — S. 373 [№ 193, art. 32].

¹² Ibid. — S. 388 [№ 197, art. 2].

* З огляду на брак інструкцій белзького сеймику з початку королювання Владислава IV про ставлення перед тим його учасників до питань миру і війни з Московським царством відомостей немає.

¹³ *Lauda bełskie*. — S. 145 [№ 100, art. 3].

¹⁴ *BZNO we Wrocławiu, dz. rękopisów*. — Sygn. 1926/11. — K. 74 [art. 2].

¹⁵ За умовами, на яких наприкінці лютого 1634 року під Смоленськом капітулювала московська армія Михайла Шеїна, уся її артилерія перейшла до рук річпосполитської сторони: список самих лише гармат нараховував понад сто позицій (*Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634 / Opracował M. Nagielski*. — Warszawa, 2006. — S. 283, 290–291).

¹⁶ *AGZ*. — Т. XX. — S. 426 [№ 207, art. 34], 434 [№ 209, art. 25], 448 [№ 211, art. 28], 468 [№ 215, art. 35].

¹⁷ *Lauda bełskie*. — S. 164 [№ 107, art. 8].

вдання белзька шляхта і згодом давала своїм репрезентантам, наказуючи їм навіть прозвітувати на реляційному сеймику (як у липні 1641-го¹⁸).

У подальшому руська шляхта неодноразово висловлювала занепокоєння із приводу позиції Москви стосовно Речі Посполитої. Вже в інструкції вишенського сеймику з грудня 1636 року читаємо: «московська готовність не є в нас без великих підозр». Сеймикуюча шляхта побоювалася, що «там-ті замки, набуті відвагою двох великих королів та мужністю і кров'ю польського й литовського рицарства з великими затратами Речі Посполитої», знову можуть бути опановані «неприятелем»¹⁹. У травні 1637 року учасники вишенського сеймику знову нагадували про «непевне слово московського народу»²⁰, а в січні 1638-го стверджували, що «стосовно приятні московського народу важко собі чогось певного сподіватися» — «бо дуже жадають [московити. — *О. В.*] замків, відданих Речі Посполитій за договором»²¹. Водночас белзька шляхта не зауважувала погіршення річпосполитсько-московських стосунків і лише в інструкціях з грудня 1636 року й січня 1638-го відзначила потребу в забезпеченні прикордонних замків у «Сіверському князівстві», тобто на пограниччі з Московською державою²².

Відтак, поза організацією належної оборони й забезпеченням прикордонних фортець (про що йшлося у грудні 1636 року і січні 1638-го)²³, руська шляхта наполягала на результативному проведенні так званої «московської» комісії²⁴, яка мусила здійснити розмежування володінь Речі Посполитої і Московської держави. Проведення ретельної делімітації кордону, на думку учасників вишенського сеймику, мало ліквідувати привід для війни («аби до нас жодної причини не мав цей неприятель» — січень 1638 року)²⁵ та забезпечити мир для Речі Посполитої — такий потрібний, зокрема, у разі можливого конфлікту з Портою (як наголошувалося у серпні 1639-го)²⁶. Белзька шляхта

¹⁸ Ibid. — S. 169 [№ 110, art. 7].

¹⁹ AGZ. — T. XX. — S. 396 [№ 200, art. 6].

²⁰ Ibid. — S. 408 [№ 203, art. 3].

²¹ Ibid. — S. 410 [№ 204, art. 9].

²² BZNO we Wrocławiu, dz. rękopisów. — Sygn. 1926/II. — K. 75 [art. 5]; Lauda bełskie. — S. 152 [№ 103, art. 7 (6)].

²³ AGZ. — T. XX. — S. 396–397 [№ 200, art. 6], 410 [№ 204, art. 9].

²⁴ Комісію для розмежування із Московською державою призначив надзвичайний сейм 1635 року (Volumina legum. — T. III. — S. 431 [«Kommissya między Koroną, W. X. Litewskim, a Państwem Moskiewskim»]), підтвердив сейм 1638 року (Ibid. — S. 444 [«O kommissyach na rozgraniczenie z Moskwą Państw Koronnych, y W. X. Lit.»]), поновили сейми 1642-го і 1646-го (Ibid. — 1859. — T. IV. — S. 28 [«Kommissya z Państwem Moskiewskim»], 45 [«Kommissya Moskiewska»]). Про перебіг делімітації див.: *Godziszewski W.* Granica polsko-moskiewska wedle pokoju polanowskiego (wytyczona w latach 1634–1648) // Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Atlasu historycznego Polski. — Kraków, 1935. — Zesz. III. — S. 8–43.

²⁵ AGZ. — T. XX. — S. 410 [№ 204, art. 10].

²⁶ Ibid. — S. 425 [№ 207, art. 26].

у січні 1643 року також поклала надії на проведення межі для того, «щоб мир від московської стіни, котрий захитався, був затриманий», та водночас обстоювала необхідність укріпити «прикордонні фортеці, прилеглі до московського кордону» (зокрема Смоленськ, Новгород-Сіверський і Чернігів)²⁷.

Занепокоєння шляхти обох воєводств викликала безрезультатність дій комісарів. Учасники белзького сеймику в січні 1638 року доручали своїм послам довідатися: «комісія з Москвою з якої причини не дійшла?». Подейкували, що причиною стали приватні претензії, тому белзька шляхта вимагала, «щоб Річ Посполиту ніхто своїми приватами у небезпеку не вводив»²⁸. До таких висновків дійшла і руська шляхта. Дбаючи про те, «щоб з тамтої сторони Річ Посполита була заспокоєна», учасники вишенського сеймику в липні 1641-го вкотре нагадували про необхідність успішно завершити роботу «комісії з Москвою» і пропонували усунути перешкоди, які заважали їй працювати (зокрема, призначити таких комісарів, котрі не мали би приватних інтересів у тамтешніх «грунтах»)²⁹. Натомість белзька шляхта у січні 1643 року вважала, що комісарами для розмежування мали бути призначені «люди потужні, які за честь Речі Посполитої і зі страхом для противної сторони могли б стати»³⁰.

Проте із часом руській шляхті стало відомо, що марність переговорів була зумовлена не лише чиймись «приватами» чи невідповідним складом комісії. Як мовилося у вишенській інструкції з січня 1643 року³¹, московська сторона із кожним роком ставала впертішою, вимагаючи від Речі Посполитої дедалі більших територіальних поступок: «так далеко, що аж до Дніпра, як маємо відомість, свої кордони прикладає». Тому учасники вишенського сеймику вимагали, щоб комісари вчинили реляцію на сеймі (прикметно: «в обличчю Речі Посполитої») та показали карту московських претензій. У разі надмірної несправедливості (*enormis laesio*) стосовно Речі Посполитої необхідно було не погоджуватися на московські умови, а скерувати посольство до царя й, особисто йому вказавши на «нерівність», примусити дотримуватися миру.

Про значення, яке шляхта Руського воєводства надавала мирному врегулюванню прикордонних суперечок із Московською державою, свідчать уміщені в інструкції з січня 1645 року подяки Владиславу IV³² і комісарам за укладення «вічного миру»³³ — з огляду не лише на його «солодку назву»,

²⁷ *Lauda bełskie*. — S. 185, 187 [№ 116, art. 7, 21].

²⁸ *Ibid.* — S. 154 [№ 103, art. 30 (29)].

²⁹ *AGZ.* — Т. XX. — S. 449 [№ 211, art. 32].

³⁰ *Lauda bełskie*. — S. 187 [№ 116, art. 21].

³¹ *AGZ.* — Т. XX. — S. 465–466 [№ 215, art. 13].

³² *Ibid.* — S. 479 [№ 223, art. 2].

³³ Ідеться про так звану «варшавську» угоду від 28 вересня 1644 року, яка врегулювала суперечності щодо кордону, однак остаточно справу його делімітації не завершила (*Godzi-szewski W.* *Granica polsko-moskiewska...* — S. 31).

а й на результати, здобуті завдяки «переговорам, як і шаблею». Особливу вдячність учасники вишенського сеймику адресували панам, «котрі [були] призначені для закінчення комісії з московським народом [і], значно приклавшись коштами й працею, її нарешті щасливо завершили»³⁴. Окремо в інструкції йшлося про призначення належної винагороди «новогрудським обивателям» (нащадкам стародубського підкоморія князя Трубецького³⁵, Войцеха Убиша та інших), які за бажанням комісарів «задля добра й загального миру» поступилися своїми приватними володіннями і «в руки московські... подали»³⁶.

В останні роки правління Владислава IV інтерес руської і белзької шляхти до стосунків із Московським царством обмежувався суто прикордонними питаннями, зокрема проведенням так званих «смоленської»³⁷ та «московської» комісій. Перша з них мала організувати й забезпечити оборону нового кордону³⁸, а друга — завершити³⁹ згадуване вище міждержавне розмежування⁴⁰. Стосовно роботи «московської» комісії белзька шляхта однозначно стверджувала: розмежування «публічно усіх і приватно багатьох заторкує», але контрверсії навколо нього можуть стати «чималим приводом до війни з тим [московським. — О. В.] народом». Тож учасники белзького сеймику у вересні 1646 року вважали за потрібне апробувати результати розмежування⁴¹. Натомість руська шляхта тоді лише лаконічно зауважила необхідність належного функціонування комісії («московська комісія, котра вже відбулася, аби згідно з правом була дотримана»)⁴², присвятивши більше уваги впорядкуванню ситуації навколо набутих і втрачених унаслідок міждержавного розмежування маєтків. Йшлося про згадані вище «волості, котрі до Москви відпали», зокрема про Трубецьк (Трубчевськ)⁴³ та інші землі. Їх дідичам і по-

³⁴ AGZ. — Т. XX. — S. 482 [№ 223, art. 19].

³⁵ Йшлося про Петра Юрійовича Вігунта Трубецького, який посідав уряд стародубського підкоморія з 1639 року і помер 1644-го (Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. — Warszawa, 2003. — Т. IV: Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek / Pod redakcją A. Rachuby; opracowali H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk. — S. 277). Його єдиним нащадком був син Юрій, на той час малолітній (Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. — Warszawa, 1895. — S. 544–545).

³⁶ AGZ. — Т. XX. — S. 482 [№ 223, art. 19].

³⁷ Див.: Ibid. — S. 483 [№ 223, art. 23], 493 [№ 227, art. 9], 507 [№ 231, art. 14].

³⁸ Згідно з конституцією сейму 1643 року «Obrona Smoleńska» (Volumina legum. — Т. IV. — S. 36–37).

³⁹ Остаточна робота комісій із розмежування Речі Посполитої і Московської держави була завершена в 1648 році (Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska... — S. 41–43).

⁴⁰ Volumina legum. — Т. IV. — S. 45 (конституція сейму 1646 року «Kommissya Moskiewska»).

⁴¹ Lauda bełskie. — S. 200 [№ 123, art. 16].

⁴² AGZ. — Т. XX. — S. 492 [№ 227, art. 7].

⁴³ Трубецьк із навколишньою територією, за умовами «варшавської» угоди 1644 року (але всупереч попереднім розмежуванням, проведеним на підставі Полянського договору

сесорам, як вважала руська шляхта, слід було надати слушну компенсацію⁴⁴, адже на користь Речі Посполитої «інші просторі краї від Москви також відмежовані» (якби не вдалося здійснити таку компенсацію їхнім коштом, посли мали просити короля зробити це при першій нагоді)⁴⁵. Натомість учасники вишенського сеймику виступали проти будь-якої винагороди, що їм вимагали би представники Великого князівства Литовського з огляду на втрату Трубецька⁴⁶. Шляхта Белзького воєводства у січні 1645 року і вересні 1646-го також згадувала про компенсацію за «маетки, відтяти московською комісією»⁴⁷, але обстоювала інтереси лише однієї особи — Войцеха Убиша⁴⁸, тодішнього белзького скарбника⁴⁹ й поборці⁵⁰.

Стосунки зі Шведським королівством. Увага сеймикуючої шляхти до відносин Речі Посполитої зі Швецією за Владислава IV найперше була прикута до мирного договору 1635 року. Ставлення до ситуації навколо переговорів і підписання перемир'я не було однозначним. Ще у червні 1634-го руська шляхта трактувала мир у Пруссії (ішлося про Королівську Пруссію) як непевний (*infida pax*) і побоювалася, що неприятель (тобто шведи) може щось учинити «під таке замішання». Очевидно, малася на увазі ймовірність нападу шведських військ на Річ Посполиту, коли та була зв'язана війною із Московською державою. Тож шляхта через своїх послів зверталася до короля і просила його, розраховуючи на королівську завбачливість, укласти «вічний

1634-го), був переданий до складу Московської держави, тоді як Річ Посполита отримала Гадяч і Сарськ, які розмішувалися на спірній території (*Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska... — S. 30–39*).

⁴⁴ Князеві Юрію Трубецькому як власникові Трубецька сейм 1646 року призначив 180 тисяч злотих компенсації з коронного скарбу (впродовж двох років за рахунок податків). Компенсацію також отримали інші власники маєтків поблизу Трубецька (*Volumina legum. — Т. IV. — S. 44; Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska... — S. 33, 36, 37*).

⁴⁵ AGZ. — Т. XX. — S. 492–493 [№ 227, art. 7].

⁴⁶ За рішенням сейму 1646 року Велике князівство Литовське як компенсацію за Трубецьк отримало від Корони два староства Київського воєводства — Лоївське і Любецьке (*Volumina legum. — Т. IV. — S. 44–45* [«Inkorporacya Łoiowa u Lubecza do W. X. Lit.»]; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / 2-ге вид. — К., 1993 [Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. Вип. 5]. — С. 145; *Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska... — S. 38*).

⁴⁷ *Lauda bełskie. — S. 196* [№ 121, art. 33], 202 [№ 123, art. 31].

⁴⁸ Сейм 1646 року призначив Войцеху Убишу 7 тисяч злотих компенсації (*Volumina legum. — Т. IV. — S. 45; Godziszewski W. Granica polsko-moskiewska... — S. 37*).

⁴⁹ Посідав уряд белзького скарбника в 1646–1648 роках (*Urządnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali H. Gmiterek i R. Szczygieł; pod redakcją A. Gąsiorowskiego. — Kórnik, 1992. — S. 59, 272*).

⁵⁰ Обраний на реляційному сеймику в Белзі 15 січня 1647 року поборцем для збирання двох подимних у Белзькому воєводстві (*Lauda bełskie. — S. 202* [№ 124]).

мир» зі Швецією або, якщо цього не вдасться, забезпечити кордон принаймні замками і «мистецтвом миру» (тобто укладенням перемир'я)⁵¹.

Власне, закінчення терміну дії «пруського» перемир'я⁵² зі шведами непокоїло руську шляхту, яка декларувала небажання проливати християнську кров і вважала за потрібне укласти мирний трактат на рівних та справедливих умовах. У разі, якби «через неприятельську завзятість і опір» договір укласти не вдалося, послі Руського воеводства отримали дозвіл приєднатися до загальної згоди сейму в цьому питанні. Фактично це була згода на початок війни проти Шведського королівства. Недаремно вже в наступному пункті грудневої (1634 року) інструкції учасники вишенського сеймику заявили, що надають великого значення «дідичній кривді» короля, і дали дозвіл на обговорення «військового апарату... на цю експедицію для її віндикації» — тобто підготовки до воєнної кампанії задля задоволення претензій Владислава IV на шведський трон, висловивши згоду на вербування повітових військових підрозділів. Водночас руська шляхта не відкидала категорично й можливості мирного розв'язання конфлікту, і, поза сумнівом, такий перебіг подій їй більш імпонував, бо тоді, як зазначалося в інструкції, ухвалені на військовій потребі податки не мали б стягуватися⁵³.

Підспудну нехить шляхетського соціуму до нової річпосполитсько-шведської (як і будь-якої іншої) війни засвідчив той ентузіазм, із яким сеймикуюча шляхта сприйняла підписання Штумсдорфського договору⁵⁴. Учасники і вишенського, і белзького* сеймиків у жовтні 1635 року доручили своїм послам висловити подяку королю за укладення миру зі Швецією та за повернення Пруської провінції до складу Речі Посполитої. При цьому у своїх інструкціях вони одностайно відзначали прихильність до вітчизни монарха, котрий на багато років пожертвував «своїм дідичним королівством» — задля «цілості» Речі Посполитої (як писала белзька шляхта і тоді⁵⁵, і в інструкції з грудня 1636-го⁵⁶ — вже на наступний сейм) чи то «для заспокоєння шведської війни та повернення так багатьох замків і фортець, опанованих неприятелем у Пруссах» (як відзначала руська шляхта, називаючи Владислава IV

⁵¹ AGZ. — Т. XX. — S. 364 [№ 187, art. 5].

⁵² Ідеться про Альтмаркське перемир'я 1629 року, яке завершило війну між Річчю Посполитою і Швецією 1600–1629 років і яке було укладене на шість років (Historia dyplomacji polskiej... — Т. II. — S. 50–55).

⁵³ AGZ. — Т. XX. — S. 371, 372 [№ 193, art. 12, 13, 19].

⁵⁴ Мирний договір на 26,5 року був підписаний у Штумсдорфі 12 вересня 1635 року (Historia dyplomacji polskiej... — Т. II. — S. 104–106).

* З огляду на брак інструкцій белзького сеймику з початку королівства Владислава IV ставлення його учасників до питань миру і війни зі Шведським королівством у 1633 і 1634 роках відомостей немає.

⁵⁵ Lauda bełskie. — S. 145 [№ 100, art. 3].

⁵⁶ BZNO we Wrocławiu, dz. rękopisów. — Sygn. 1926/II. — K. 74–74 v. [art. 2].

«миротворцем Речі Посполитої»⁵⁷. Зрештою, настрої і вдячність шляхетського соціуму могли бути дещо гіперболізовані регалістами, які намагалися надати цій вдячності матеріальних рис. Принаймні тоді ж белзький сеймик прямо доручав своїм послам обговорити на сеймі із представниками інших воеводств питання подяки королю⁵⁸.

У практичній площині пропозиції двох сеймиків у жовтні 1635 року різнилися. Руська шляхта передусім вимагала на початку сейму апробувати мирний договір⁵⁹, щоб якнайшвидше відібрати Пілавський порт і Ельблонг, залишені «в неприязельських руках» як зарука (*in cautellam*) до наступного сейму. Якби ж хтось перешкоджав апробації («чого не розуміємо»), послы мали, не розпочинаючи обговорення жодних інших питань⁶⁰, докласти всіх зусиль до затвердження усіх актів, підписаних королем, комісарами минулого сейму⁶¹ та учасниками переговорної комісії⁶². Натомість белзька шляхта, трактуючи перемир'я як одне із посвідчених через короля Божих благословенств, зауважила, що за його умовами довелося тимчасово поступитися Інфлянтами⁶³. Висловивши надію, «що буде той щасливий час, коли до лона Речі Посполитої прийде» ця провінція, учасники белзького сеймику обстоювали лише необхідність відшкодування «інфлянтським обивателям» (руська шляхта також стояла за них, але ніяк не коментувала «втрату» Інфлянт⁶⁴, хоч згодом, наприклад у грудні 1636 року, згадувала про їх «рекуперацію», тобто майбутнє повернення до складу Речі Посполитої⁶⁵).

Руська шляхта була зацікавлена у дотриманні мирного договору: принаймні без шкоди для нього вишенський сеймик у грудні 1636-го доручав своїм послам вирішити на сеймі справи Гданська, зокрема стосовно імпорту сукна через це місто⁶⁶. У подальшому руська шляхта за поданням короля тричі сигналізувала про порушення річпосполитсько-шведського перемир'я.

⁵⁷ AGZ. — Т. XX. — S. 388, 389 [№ 197, art. 2, 5].

⁵⁸ Lauda bełskie. — S. 145 [№ 100, art. 3].

⁵⁹ Апробований надзвичайним сеймом 1635 року (Volumina legum. — Т. III. — S. 428 [«Approbacysa pakt z Kommissarzami Szwedzkiemi»]).

⁶⁰ Подібний наказ, традиційний для тогочасних сеймикових інструкцій, вказував на важливість справи в очах сеймикуючої шляхти, але реального впливу на порядок обговорення питань не мав і не міг мати (*Hołdys S. Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. — Wrocław, 1991. — S. 26–28*).

⁶¹ Ідеться про комісарів, призначених звичайним сеймом 1635 року «dla traktatów w y różnych przypadających sprawach rady» (Volumina legum. — Т. III. — S. 403 [«Poparcie wojny z Szwedami»]).

⁶² AGZ. — Т. XX. — S. 389 [№ 197, art. 5].

⁶³ Lauda bełskie. — S. 145–146 [№ 100, art. 5].

⁶⁴ AGZ. — Т. XX. — S. 390–391 [№ 197, art. 13].

⁶⁵ Ibid. — S. 397 [№ 200, art. 7].

⁶⁶ Ibid. — S. 398 [№ 200, art. 16].

У перших двох випадках (у серпні 1639-го і липні 1641-го)⁶⁷ ішлося про напади шведських військ на прикордонні райони Речі Посполитої з території Бранденбурзького маркграфства, Силезії і Помор'я, де ті провадили операції в ході Тридцятилітньої війни. Шведська сторона не зважала ані на умови перемир'я, ані на листовні звернення Владислава IV. Але учасники вишенського сеймику, вочевидь, усвідомлювали, що ці напади могли мати лише випадковий і мародерський характер, тому не пропонували вдаватися до зовнішньополітичних акцій і лише погоджувалися на організацію належної оборони (*praesidium*) для загрожених регіонів (Познанського і Серадзького воеводств). Натомість більше занепокоєння (у січні 1643-го) викликала в руської шляхти побудова шведами, також усупереч мирному договору, фортець над Двіною⁶⁸. Очевидно, це сприймалося як закріплення шведського панування в Інфлянтах. Назвавши це «шведською небезпекою», учасники вишенського сеймику вважали за потрібне призначити для переговорів зі Швецією спеціальну сеймову комісію⁶⁹. Белзька шляхта набагато стриманіше реагувала на цю ситуацію: у січні 1643 року вона доручила своїм послам порадитися із представниками інших воеводств і лише тоді, як ці укріплення (бо це «не може бути тільки шкідливе Речі Посполитій») справді були зведені із порушенням договору, домагатися їх знесення⁷⁰.

Тоді ж, у січні 1643 року, руська шляхта визначила за мету сеймового посольства до Швеції нагадати і про майбутні «трактати» (переговори) стосовно продовження миру⁷¹. Із приводу цього «трактування» часу перемир'я у 1645 і 1646 роках шляхта декларувала, що «запобігати близьким війнам є хвалебна завжди між християнськими народами, побожна і святоблива річ». Тож для ведення переговорів, на переконання учасників вишенського сеймика, мали бути призначені досвідчені й авторитетні комісари із сенату та «з рицарського кола з обох народів»⁷² (ім належало надати ухвалену на сеймі інструкцію і призначити винагороду з державного скарбу). Водночас у сеймових інструкціях уміщено перефраз («згідно зі старою приповідстю») латинського вислову «*Sub clypeo melius succedere pacis negotium*» (очевидно, знаного завдяки твору Юста Ліпсія «*Politicorum sive civilis doctrinae*»,

⁶⁷ Ibid. — S. 425 [№ 207, art. 23], 447 [№ 211, art. 19].

⁶⁸ Ibid. — S. 466 [№ 215, art. 13].

⁶⁹ Прикметно, що подібну позицію зайняла і шляхта Холмської землі Руського воеводства (*Ternes J. Sejmik chełmski za Wazów (1587–1668)*. — Lublin, 2004. — S. 150).

⁷⁰ *Lauda bełskie*. — S. 185 [№ 116, art. 8].

⁷¹ При підписанні Штумсдорфського договору за наполяганням Владислава IV була застережена умова, що перемир'я мусить бути поновлено через 12 років (*Historia dyplomacji polskiej...* — Т. II. — S. 105).

⁷² Сейм 1646 року призначив комісію для укладення вічного миру зі Швецією, до її складу увійшов і один з тодішніх послів від Руського воеводства — коронний підचाший Миколай Острогор (*Volumina legum*. — Т. IV. — S. 45–46 [«Kommissya Szwedzka»]).

lib. V, cap. XIX⁷³): на випадок безрезультатності переговорів необхідно було заздалегідь розпочати обговорення підготовки до можливої війни (у січні 1645 року)⁷⁴ або укріпити фортифікації Динабурга (Диненбурга) в Інфлянтах коштом скарбу Великого князівства Литовського (у вересні 1646-го)⁷⁵. Натомість белзька шляхта вважала підписання «вічного миру», можливість якого представив король, «щасливим примноженням» (*accessio foelicitatis*) вже чинного миру зі шведами, але висувала вимоги щодо його умов, які не мали б зашкодити Речі Посполитій. Зокрема до її складу мали бути повернуті «Інфлянти й прусьські замки»⁷⁶ (цей постулат січня 1645 року поновлено й у белзькій інструкції з вересня 1646-го⁷⁷).

* * *

Представлений набір постулатів, що їх було вміщено у розглянутих інструкціях, поза сумнівом, не може бути потрактований як система поглядів учасників белзького й вишенського сеймиків на відносини Речі Посполитої зі своїми північним і східним сусідами. Як уже зазначалося, їх поява була радше реакцією на зовнішні виклики, ніж ініціативою сеймикуючої шляхти. Немає відомостей про те, як відбувалося обговорення цих питань у сеймиковому колі: чи стала поява цих постулатів результатом дискусії, чи лише за мовчазною згодою їх вписували в інструкцію на пропозицію когось із місцевих політичних лідерів. Але в кожному разі можемо стверджувати, що принципових заперечень із боку рядових учасників зібрань вони не викликали й, оформлюючись у практичні вказівки для сеймових послів, водночас формували образ закордонної політики Речі Посполитої у свідомості пересічного шляхтича, котрий брав участь у роботі сеймиків.

У трактуванні «московського» і «шведського» питань учасниками белзького й вишенського сеймиків унаочнилася низка прикметних для шляхетського світогляду рис. Сеймикуюча шляхта — незалежно від того, чи займала вона прокоролівські позиції, чи ні — сприймала зовнішню політику Речі Посполитої крізь призму дій короля. Саме у компетенції монарха перебувало її ведення, тож учасники сеймиків, висловлюючись щодо тих чи інших зовнішньополітичних акцій, фактично оцінювали дії короля — або схвалюючи їх, або не погоджуючись із ними. Учасники сеймиків перебували під інформаційним впливом королівського двору, від якого головно й отримували відомості про міжнародну ситуацію. (Наскільки відчутним був цей

⁷³ Наприклад, з видання: *Ivsti Lipsi Politicorum sive civilis doctrinae libri sex. Qui ad Principatum maxime spectant. Additae notae auctiores, tum & De vna religione liber.* — Antverpiae, Ex officina Plantiniana, 1596. — P. 249.

⁷⁴ AGZ. — Т. XX. — S. 483 [№ 223, art. 24].

⁷⁵ Ibid. — S. 493 [№ 227, art. 8].

⁷⁶ *Lauda bełskie.* — S. 193 [№ 121, art. 6].

⁷⁷ Ibid. — S. 199 [№ 123, art. 6].

вплив, свідчить використання у сеймикових інструкціях формулювань, запозичених із королівських легаций — як, наприклад, окреслення «московська монархія» у белзькій інструкції з грудня 1636 року, взяте із королівської інструкції на сеймики⁷⁸.) Тож зречення Владислава IV своїх претензій на шведську та московську корони, яке королівський двір неодноразово згадував як заслугу перед Річчю Посполитою, в очах шляхти створило переконання, що головну причину конфліктів усунуто, отже, немає потреби в активних діях у цих напрямках. Відтак у ставленні до московського і шведського напрямів зовнішньої політики руська й белзька шляхта проявляла позірний пацифізм (його зумовлювали як матеріальні, так і моральні фактори⁷⁹). Не байдужі до «честі й слави Речі Посполитої», шляхтичі воліли захищати їх, не нападаючи, отже, не бажали починати війну і всіляко виступали за усунення будь-яких приводів для її розв'язання. Зрештою, учасники сеймиків не бачили системних проблем у відносинах зі Швецією і Москвою, відповідно — й необхідності їх вирішувати. Зовнішньополітичні успіхи початку правління Владислава IV створювали ілюзію «золотого спокою», тож шляхта концентрувала увагу на проблемах приграниччя. У випадку ж східного і північного кордонів Речі Посполитої вступав у дію геополітичний чинник. Ішлося про віддалені землі, у просторі яких не існувало інтересів для руської і белзької шляхти: її меншою мірою турбувала безпека приграничних регіонів, особливо не приваблювало повернення Інфлянт, а ще менше — якісь територіальні здобутки на Задніпров'ї. З іншого боку, просторово віддалена, шляхта Руського і Белзького воєводств не почувалася zagrożеною від східного й північного сусідів — на відміну від південного кордону, небезпеку з-за якого актуалізували регулярні татарські напади. З боку Москви і Стокгольма руська і белзька шляхта таких ризиків не стостерігала. Наскільки хибною виявилася така позиція, показали події наступного десятиліття після смерті Владислава IV, коли перебування шведських і московських військ на території Руського й Белзького воєводств стало реальністю.

⁷⁸ Поп.: *Kołodziej R. Pierwszy sejm z 1637 roku.* — Toruń, 2003. — S. 73.

⁷⁹ Докладніше див.: *Dzięgielewski J. Pokój i wojna w opinii szlachty Rzeczypospolitej czasów Władysława IV // Kultura. Polityka. Dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremiemu Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin.* — Warszawa, 1990. — S. 131–140.

Тетяна Григор'єва

Султан говорить!

6 квітня 1634 року великий посол Речі Посполитої до султана Мурада IV Александр Тшебінський надіслав із Константинополя листа великому коронному гетьману Станіславу Конецпольському. Цей лист, відомий за копіями XVII століття, не містить шапки-звернення до адресата¹ і має вигляд щоденникових записів, що починаються 11 лютого і закінчуються 7 березня 1634 року². Згідно із текстом листа, 11 лютого великий посол дістався Кіркліси³, де був змушений затриматися до кінця місяця, провадячи переговори із силістрійським санджакбеєм Абази Мегмедом і не маючи дозволу рушати далі. Тшебінському пощастило дістатися Стамбула лише 1 березня. Нарешті, ще через тиждень посла допустили на аудієнцію до султана, яку він детально описав у згаданому листі:

Zastałem cesarza jakby na łożku siedzącego z spuszczoneymi nogami, *militanter* ubrany, żupan i ferezyja ałasowa karmazynowa, jedną ręką w pół szablę wzian, prawą ręką jeść trzymał. Jeno się zaniosę witać go, *propter morem gentis* i dawnych cesarzów rzekł do mni pan piękny *voce sonora*: pośle, z czym jedziesz i po co? Z przyjaźnią od nowego pana po odnowienie starożytnej przyjaźni. Jakich się pakt trzymasz, czy Solimanowych, czy inszych? Solimanowe pakta za fundament największy przyjaźni położywszy powiedziałem, że się trzymam wszystkich i tych, które z tobą uczynione. Pakta Solimanowe nie każą budować pałanków. Respons: każą Tatarowie, bo że tam wsi są, które z dawna osiedzieć się nie mogą, musieli sobie budować połanki, aby im Tatarowie żon, dzieci nie brali, których za Solimana na Budziakach nie bywało. Obierajże sobie już teraz albo wiarę dać, albo haracz, albo wojnę, albo pałanki znieść. Powiedziałem: żadnego nie obiorę,

¹ Конецпольський згадує про одержання цього листа, пишучи до великого коронного канцлера Томаша Замоїського 29 квітня 1634 року. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 / Wyd. A. Biedrzycka. — Kraków, 2005. — S. 234–235 (далі — Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego).

² Там само. — С. 219–229.

³ Тепер — місто Кіркларелі на території сучасної Туреччини, розташоване на 55 км східніше Едірне.

bom ja nie król ani Rzeczpospolita, jeno poseł dla starych pakt i pokoju. Po co żeś tu przyjeżdżał, miałeś się króia pytać z czym tu jedziesz i informować go o wszystkim. Rzekłem: nie moja rzecz króia uczyć, jam jest sługa jego, co na mnie włożył to niosę; pan mój od roku mię wyprawiał, a ty dziś tego na mnie chcesz jednego dnia responsu, nie będziesz miał. Obierajże sobie, czy twój pan zniesie połanki, czy ja sam, bom ja mężny i wojna mi perska do tego mi nie przeszkodzi, albo z niemi na trzy lata uczynię pokój a tam pójdę. Powiedziałem: kto tego nie wie, jakoś ty jest mężny monarcha i jakim narodom panujesz, wolno tobie czynić, co chcesz, ale lepsza z przyjaciół przyjaźń. Porwał się potym trochę do szable i trochę wymknął. Rzekł: komu chcę dać wojnę to dam i położył ją podle siebie. Powiedziałem, że to wolno monarchom, wojnę dać, podnieść broń i położyć. Cytował Skinder paszę, że to już był uspokoję i wszystkie połanki poznosię, a wy Kozaki wyśłacie. Powiedziałem: nie wiem, żeby uspokoję, bo nic nie zniósł, ale my z Kozaki gwoli twojej przyjaźni kilka bitew krwawych wiedli, tak że się krew strumeniami lała, a wyście swoich nigdy nie karali. Z pół godziny sam ze mną dyskurował i *diserte* i *prudenter*. Potem mnie wezerów kilka kazał zaprowadzić i wyszli za mną do drzwi, a kiedym się mu pokłonię, rzekł mi Safagielaj⁴.

Наведений діалог між послом і султаном цікавий із кількох причин. Перше, він унікальний у своєму роді. За всю історію дипломатичних взаємин між Річчю Посполитою та Османською імперією жоден інший посол не стверджував, що мав змогу відкрито дискутувати із султаном про проблеми зовнішньої політики. Мало того, наскільки нам відомо, такою okazією також не хвалився жоден із послів інших європейських країн

По-друге, яскравий сюжет полеміки між султаном і послом неодноразово ретранслявався у тогочасних джерелах⁵. Переповідаючи цю історію, автори часом суттєво редагували її зміст. Першим способом такого редагування було перетворення полемічного діалогу на монолог султана, найважливішою частиною якого були умови, за яких той погоджувався не йти війною на Річ Посполиту: навернення на мусульманську віру, сплата харачу або ж знесення прикордонних паланок. Часом опцією знесення паланок опускали, і тоді вибір виглядав ще простішим: мир з Османською імперією можна здобути лише у два способи: сповідуючи іслам або сплачуючи данину — без цього від султана можна сподіватися хіба що на «шаблю», себто на війну⁶. При тому посол і радий був би боронитися, але йому веліли мовчати і виводили із зали.

⁴ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 228–229.

⁵ Найближчим до тексту цитованого листа є опис у щоденнику Альбрехта Станіслава Радзивілла: *Radziwiłł A. Pamiętnik o dziejach w Polsce* / Wyd. A. Przyboś, R. Żelewski. — Tom 1: 1632–1636. — Warszawa, 1980. — S. 367–369.

⁶ Саме так зображено вимоги, виставлені Тшебінському, у звіті габсбурзького резидента в Константинополі Йогана Рудольфа Шмідта Шварценгорна. *Meienberger P. Johann Rudolf Schmidt zum Schwarzenhorn als kaiserlicher Resident in Konstantinopel in den Jahren 1629–1643*. — Bern, 1973. — S. 252.

Наприклад, автор панегірика *Mars Sauromatski* (1642) Самуель Гутор Шимановський зобразив сцену, коли розгніваний султан висловив згадані умови, а посол тільки-но збирався щось сказати у відповідь:

«Mówiąc w sobie, że: "Się tych postrachów nie boję".
 Na te mowe cesarskie ozowie się śmieie,
 Lecz mu nie dopuścili wezyrowie wiele
 Mówić więcej; zaraz z nich jeden k niemu rzecze:
 "Jeter, jeter". A cesarz dobrze się nie wścicze,
 Gniewając. Zaczym zaraz postłowi kazano
 Ustąpić, ani więcej mówić mu już дано»⁷.

Другий спосіб редагування сюжету був діаметрально протилежний першому: послові дописували аргументи, яких він не вживав у листі. Приміром, Евергард Вассенберг у панегірику *Gestorum gloriorissimi ac invictissimi Vladislai IV Poloniae et Sveciae Regis* (1643) писав: на султанове запитання, чи посол визнає його за імператора, перед шаблею якого тремтить увесь світ, Тшебінський відповів, що визнає, але пам'ятає, що приїхав послом від монарха, який є султанові рівнею⁸.

Аналізуючи діалог, наведений Вассенбергом, Даріуш Колодзейчик зауважив, що для всіх, хто бодай побіжно знайомий з османським палацовим церемоніалом, автентичність описаної сцени виглядає щонайменше сумнівною⁹. Як відомо, із часів Сулеймана I (1494–1566) султан не звертався безпосередньо до відвідувачів. Він непорушно сидів на своєму троні, а відвідувачам навіть не дозволялося прямо дивитися на нього, бо падишах «надто божественний, аби бути побаченим»¹⁰. Окрім того, вважалося, що сам погляд султана має благодатну силу, тому нею не можна зловживати¹¹. Втім, якби посол і зважився на таке, йому це навряд чи вдалося б, адже до трону він підходив, затиснений з обох боків палацовими одвірними, які схилили його в низькому уклоні.

Гакан Каратеке порівнює османські палацові церемонії з німим кіно, коли учасники, позбавлені змоги прямо висловити своє ставлення до тих чи інших речей, були змушені надавати більшого значення своїм жестам і ру-

⁷ Hutor Szymanowski S. *Mars sauromatski* / Opr. P. Borek. — Kraków, 2009. — P. 96–97.

⁸ Wassenberg E. *Gestorum gloriorissimi ac invictissimi Vladislai IV Poloniae et Sveciae Regis pars secunda*. — Gdańsk, 1643. — S. 152–153. Цит. за: Kołodziejczyk D. Semiotics of behavior in Early Modern diplomacy. Polish embassies in Istanbul and Bahçesaray // *Journal of Early Modern History*. — 2003. — Vol. 7, 3–4. — P. 245.

⁹ Там само.

¹⁰ Necipoğlu G. *Architecture, ceremonial and power. The Topkapi palace in the fifteenth and the sixteenth centuries*. — Cambridge, 1991. — P. 25.

¹¹ Murphey R. Mustafa Safi's Version of the Kingly Virtues as Presented in His Zübdet'ül Tevarih, or Annals of Sultan Ahmed, 1012–1023 A. H. / 1603–1614 A. D. // *Frontiers of Ottoman Studies: State, Province, and the West* / Ed. C. Imber, K. Kiyotaki. — London—New York, 2005. — P. 22.

хам¹². Лише з XVIII століття джерела починають фіксувати, що часом султан звертався до іноземних послів із запитанням про здоров'я їхнє та їхніх правителів. Не раніше XIX століття ця формальна репліка трансформувалася в не менш формальну коротку промову, яка, втім, мала односторонній характер¹³. Випадки, коли султан дозволяв собі вибух емоцій, ставали справжньою сенсацією і мали широкий розголос в османських джерелах¹⁴.

Належить звернути увагу й на те, що суперечка між послом і монархом під час офіційної аудієнції виглядала б дивно не лише у Стамбулі, а й у будь-якій європейській столиці. Ні імператор Фердинанд III, ні французький король Людовік XIII, ані король Речі Посполитої Владислав IV не полемізували з послами під час офіційних прийомів¹⁵. Вони спокійно сиділи на своїх тронах, уособлюючи вічний, незмінний порядок своїх держав і реагуючи на посольські промови лише легким киванням голови чи порухом руки. Єдиною суттєвою відмінністю посольського прийому при європейських дворах було те, що за офіційною, церемоніальною, аудієнцією, метою якої було засвідчити факт прийому посла монархом, йшла приватна, де посол уже справді міг говорити про справи. У Стамбулі аналогічної практики не існувало, і у справі посол міг спілкуватися у кращому випадку з великим везіром або каймаком, а у гіршому — з головним драгоманом Високої Порти, тобто через додаткового посередника.

Повертаючись до цитованого діалогу між великим послом Александром Тшебінським та султаном Мурадом IV, бачимо, що питання полягає не в тому, чи посол справді полемізував із султаном. Як на Сході, так і на Заході практика суперечок із монархами під час офіційних прийомів була неможливою. Однак, зважаючи на те, що «писати для дипломата не менш важливо, аніж діяти»¹⁶, спробуємо відповісти на інші питання. По-перше, що примусило султана «заговорити» в посольському листі? По-друге, чому в листі спілкування із султаном зображене саме у формі діалогу, якою, переповідаючи сюжет, легко жертвували автори хронік і панегіриків?

Насамперед важливо пригадати обставини, за яких Тшебінський справляв своє посольство, і коротко окреслити становище, в якому на той час перебували Річ Посполита та Османська імперія. На початку 1634 року взаємини між цими двома державами важко було охарактеризувати як дружні. Ще у жовтні 1633-го згадуваний силістрійський санджакбей Абази Мегмед-

¹² *Karateke H.* An Ottoman protocol register containing ceremonies from 1736 to 1808. — Istanbul, 2007. — P. 8.

¹³ Там само. — С. 21–23.

¹⁴ *Vatin N., Veinstein G.* Le Sérail ébranlé: Essai sur les morts, dépositions et avènements des sultans ottomans (XIV–XIX siècle). — Paris, 2003. — S. 273.

¹⁵ *Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z 16-18 w.* / Wyd. A. Przyboś, R. Żelewski. — Kraków, 1959. — S. 49–54.

¹⁶ *Hampton T.* Fictions of Embassy: Literature and Diplomacy in Early Modern Europe. — Ithaca, 2009. — P. 16.

паша разом із білгородським мурзою Кантемиром здійснив набіг на терени Речі Посполитої під приводом покарання козаків, які нападають на підвладні султану землі¹⁷. Інформатори великого коронного гетьмана доносили суперечливу інформацію. Одні твердили, що цей напад є лише увертюрою до воєнного походу наступного року, який очолить сам султан; інші вважали, що Речі Посполитій немає чого боятися, бо Османська імперія зосереджує свої сили для продовження війни з Персією¹⁸. Інакше кажучи, посольство Тшебінського відбувалося за надзвичайних умов, коли ні він сам, ні король, ні гетьман не могли бути певними успіху його місії.

Королівська інструкція окреслювала кілька завдань великого посла. Найперший пункт передбачав оскарження дій Абази Мегмеда-паші, на якого покладалася уся відповідальність за осінній воєнний похід 1633 року, і досягнення його усунення. Другий — укладення нового (чи, послуговуючись мовою тогочасної дипломатії, «відновлення», бо ж нові речі не бувають міцними і тривалими) мирного договору у зв'язку з обранням нового короля. Наступний — пояснення причин затримки вирядження традиційного великого посольства до Стамбула від новообраного короля (зокрема тим, що напад Абази-паші з боку Волоського князівства робив подорож посла небезпечною). Окремим пунктом ішов наказ збирати інформацію про московську і шведську дипломатію¹⁹ у Стамбулі та про осіб, які на той час перебували там із посольствами від інших монархів²⁰.

Особливий інтерес короля до московської та шведської дипломатії в османській столиці має цілком логічне пояснення. Під час безкоролів'я Московське царство порушило умови Деулінського перемир'я 1618 року і поновило війну за Смоленськ. Оскільки другий театр воєнних дій на Півдні суттєво зменшив би шанси Речі Посполитої перемогти в цьому конфлікті, ширилися небезпідставні чутки, нібито московські послы у Стамбулі не шкодують зусиль і грошей, аби переконати Порту виступити війною проти Речі Посполитої²¹.

Логічно припустити, що за таких обставин Річ Посполита для одержання бажаного миру мусила би зробити Стамбулу пропозицію, яка перевершила б старання московського Посольського приказу. На жаль, з інструкції не можна зрозуміти, якими засобами, крім риторичних прийомів, мав би послуговуватися Тшебінський, виконуючи це завдання. По-перше, він мусив

¹⁷ Детальніше про конфлікт 1633–1634 років див.: *Podhorodecki L. Wojna polsko-turecka 1633–1634 r. // Studia i materiały do historii wojskowości. — Warszawa, 1976. — Т. 20. — S. 27–72.*

¹⁸ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 208–209, 211, 213–214.*

¹⁹ У листопаді 1633 року до Стамбула вирушило московське посольство Якова Аксентійовича Дашкова і Матвея Михайловича Сомова. У 1632 році до Порту також прибуло перше шведське посольство Пауля Страсбурга, однак тривалість його перебування невідома.

²⁰ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 185–188.*

²¹ *Archiwum Główne akt dawnych (далі — AGAD). — Archiwum Radziwiłłów. — Dział II. Suplement. — Sygn. 445; Podhorodecki L. Wojna polsko-turecka 1633–1634 r. — S. 31.*

нагадати про традиційно мирні взаємини між двома державами та наголосити, що єдиний конфлікт²² стався лише через втручання третьої сторони: «Raz tylko za przewrotną ludzi niezyczliwych radą do wojny między nimi przyszło, ale i ta prędko się w pokój obróciła...»²³. Цього разу винним був Абази Мегмед-паша, який здійснив похід без згоди і відома султана. Іншою причиною сутичок називали татарські набіги, через які прикордонне населення іде в козаки та навзаєм спустошить підвладні султанові землі:

«Malowany to pokój, który na papierze tylko i w słowach, a nie w skutku jest i nie przystoi na wielkich monarchów ani się Panu Bogu podoba. Zaczyn tak ten pokój i przyjaźń zawierać i ponawiać potrzeba, żeby go Tatarowie nie rwali i inkursyjami swemi do tego rzeczy nie przywodzili, żeby Kozacy wzajem państwa tureckie najężdżali i infestowali, którzy się z obywatelów ukraińnych, przez Tatary spustoszonych y splądrowanych rodzą...»²⁴.

Відповідно, стверджувалося в інструкції, якщо султан зможе стримати татарські набіги, король зі свого боку гарантує його васалу, кримському ханові, своєчасну сплату «упоминків». Отже, посол мусив донести до відома Високої Порти, що між Річчю Посполитою та Османською імперією віддавна панує мир, а дрібні конфлікти трапляються лише через непорозуміння чи інтриги недоброзичливців. Відтак султан має підтримувати мир із Річчю Посполитою, бо це «традиційно», а отже, правильно.

Цей мир мав бути підкріплений новим мирним договором. За взірць договорів між двома державами, з погляду авторів інструкції, правила «пакти», укладені за часів правління султана Сулеймана I²⁵. Це бачення знайшло відображення і в наведеному полемічному діалозі, коли султан начебто звернувся до посла: «Яких пактів дотримуєшся, чи Сулейманових, чи інших?»²⁶. Очевидно, для султана Мурада IV куди більшу вагу мусили б мати його власні «пакти», себто агднаме, надане в 1623 році послові Криштофу Серебковичу²⁷. «Сулейманові пакти», тобто агднаме 1533 року, мали особливе значення саме для Речі Посполитої тому, що саме в цьому документі вона одержала перший тривалий, «вічний» мир²⁸.

²² Очевидно, йдеться про Хотинську війну (1620–1621).

²³ AGAD. — Archiwum Koronne Warszawskie (далі — AKW). — Dział Turecki (далі — DT). — Sygn. 340.

²⁴ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 186.

²⁵ Там само. — С. 186.

²⁶ Там само. — С. 228.

²⁷ *Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (XVth–XVIIIth centuries). An annotated edition of 'ahdnames and other documents / Dariusz Kołodziejczyk. — Leiden, Boston, Köln, 2000. — 812 p. — (The Ottoman Empire and its heritage. Politics, society and economy / Ed. by S. Faroqhi and H. Inalcik ; vol. 18) — P. 402–418.*

²⁸ До цього часу мирні договори між Річчю Посполитою та Османською імперією укладалися терміном на один, два, три і п'ять років. Там само. — С. 119–127.

Підкріпити риторичні пасажі та, відповідно, підвищити шанси на успіх міг високий статус посла й щедрі дипломатичні дари. Перед приїздом Тшебінського ходили чутки, що з посольством їде «один зі знаменитих поляків», який є «везіром їхнього короля»²⁹. Позаяк везіри входили до складу імперської ради, то цьому статусу в Речі Посполитій приблизно мав відповідати статус сенатора. Александр Тшебінський обіймав уряд львівського підкоморія, отже, сенатором не був. Однак до його титулу великого посла справді докладалися дари: «Во nie było się czego wstydać, wszystko się podobało, a mianowicie zegar jeden kukułka, a drugi czudny od xcia jm Wiśniowieckiego nie mały bursztynowy, i żem tylko dał pieć soroków soboli, chciał [wezyr] swoich cztery do tego przyczynić»³⁰. При тому посол наполягав, що ці дари насправді не від короля, а від нього самого³¹. Та хай там як, очевидно, що цих дарів було недостатньо, аби переконати Порту у слушності миру з Річчю Посполитою. По-перше, пригадаймо: ще дорогою до Стамбула Абази Мегмед-паша пояснив послові, що за мирний договір король мусить сплатити данину — харач, альтернативою якому є лише султанова «шабля». У своїх листах Тшебінський кілька разів згадує цю вимогу, часом уточнюючи, що йдеться про так звані «хотинські упоминки»³². Відтак стає зрозуміло, що оскільки Тшебінський по суті не мав чого запропонувати ні в політичному, ні в матеріальному вимірі, а до того ж не мав вагової позиції в Речі Посполитій, йому залишалось сподіватися хіба на те, що Висока Порта визнає конфлікт із Персією більш пріоритетним напрямком для ведення війни. Крім того, шанси на такий роз-

²⁹ *Sękowski J.* Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących. — Warszawa, 1824. — Т. 1. — S. 191.

³⁰ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 227–228. Сюжет про те, що посол привіз мало дарів і везір хоче додати до них ще щось, аби виявити більшу шану до падишаха, часто трапляється в описах габсбурзьких великих посольств. *Burschel P.* Der Sultan und das Hündchen. Zur politischen Ökonomie des Schenkens in interkultureller Perspektive // *Historische Anthropologie.* — 2007. — Vol. 15. — S. 408–421.

³¹ «5^{ad} martii poczan się mnie barzo pasza o upominkach pytać, chciałem ja z niem tę kwestyją w Kirklisie skończyć, ale jej nie chciał rozumieć. *In summa* powiedziałem, że ja od króla i nie dam i nie mam upominków, głowę swoją dam za pana, za ojczyznę, od siebie dam takie, jakie moja kondycja znosi, bo i panu mojemu dają to co mam, którego kiedy witam, nigdy z gołemi rękami nie przychodzę» (Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 227).

«Jakoż P. Bogu dziękuję, że te moje upominki, *nullo alio titulo*, jeno mojem imieniem i bez świczenia się z niemi, bez odwoływania, od kogo są oddane, i wdzięczne przyjęte są» (Там само. — С. 228). Від часу Хотинської війни (1620–1621) послы Речі Посполитої почали звітувати, що не склали дипломатичних дарів, або склали їх лише від власної особи, що, очевидно, не відповідало дійсності. Детальніше див.: *Grygorieva T.* Symbols and Perceptions of Diplomatic Ceremony: Ambassadors of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Istanbul // *Kommunikation durch symbolische Akte. Religiöse Heterogenität und politische Herrschaft in Polen-Litauen* / Hg. v. Y. Kleinmann. — Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2010. — S. 120–121.

³² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 210. Детальніше про проблему «упоминків» під час переговорів під Хотиним в 1621 р. див.: *Григор'єва Т.* Укладання миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переоцінки досягнутих домовленостей // *Україна в Центральній Східній Європі.* — 2010. — Випуск 9–10. — С. 42–59, особливо 45, 52.

виток подій підвищувалися б, якби Річ Посполита спромоглася укласти мир із Московським царством.

Так чи так, відомо, що посольство Тшебінського було вкрай невдалим. Послові навіть не запропонували помешкання на знак гостинності, натомість він із супроводом змушений був зупинитися у Богдан-сараї³³ — резиденції представника васального Порти Молдавського князівства. 12 квітня його відправили у зворотну дорогу без мирного договору, не вшанувавши попередньо прощальною аудієнцією. Разом зі слугою силістрійського бей-лербея Муртази-паші Шагином-агою він вирушив спочатку до табору Муртази-паші, армія якого вже стояла над Дунаєм, а потім — до великого коронного гетьмана, сили якого концентрувалися під Кам'янцем. Однак укладення на початку червня 1634 року Поляновського договору з Москвою суттєво змінило клімат взаємин між двома державами. Шагин-ага був прийнятий королем під час надзвичайного сейму 19 липня — 1 серпня 1634 року³⁴, на якому, серед іншого, було призначено повноважних комісарів для ведення переговорів про умови миру з Муртази-пашею. В липні того ж року султан поновив воєнну кампанію проти Персії, і вже до середини серпня османська армія підкорила Єреван і Табріз³⁵.

У листі, що його королю привіз від султана Шагин-ага, умовою укладення мирного договору зазначалися лише знесення паланок, контроль над козаками та своєчасна сплата «традиційних упоминків» кримському ханові, а приводами, які Річ Посполита дала до розірвання миру, названо втручання у справи османських васалів³⁶ та козацькі походи³⁷. Аналогічно під час переговорів комісарів із Муртази-пашею у серпні того ж року не згадувалося навернення на іслам та харач³⁸. Мало того, османська сторона визнала, що польські укріплення не зводилися на підвладних султану землях, а отже, що паланки збудовано законно, що кордон між Річчю Посполитою та молдавським князівством по Дністру цілком дотримано і що слово «харач» не мусить вживатися в угодах між двома державами, натомість король має пильнувати, щоб козаки не пустошили османських володінь³⁹. Саме ко-

³³ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 225–226.

³⁴ Radziwiłł A. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Wyd. A. Przyboś, R. Żelewski. — Tom 1: 1632–1636. — S. 215–219.

³⁵ Shaw S. J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. — Vol. 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808. — Cambridge — New York, 1976. — P. 199.

³⁶ Очевидно, йдеться про те, що в липні 1633 року великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський зі своїм військом перетнув Дністер і на території Молдавського князівства у битві над Сасовим Рогом розбив татарське військо Кантемира-мурзи, що перед тим напало на Поділля.

³⁷ AGAD. — AKW. — Dz. Tur. — Sygn. 347.

³⁸ Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations. — P. 448–457.

³⁹ Там само. — P. 436–441.

зацькі розбої на морі є основним лейтмотивом невдалого посольства Тшебінського, коли про нього згадують тогочасні хроніки: «...władca Turków, przez Moskalów pobudzony, wielką wojnę przeciw Polakom gotował i posła króla Władysława Alexandra Trzebińskiego [...] nie z przyzwoitą uwagą i powagą słuchał, i wypowiedzeniem wojny za rozboje morskie kozaków, za szkody na Czarnym morzu poczynione, wynagrodzenia żądając, odprawił»⁴⁰.

Відтак виглядає, що згадані в полемічному діалозі умови, начебто виставлені Тшебінському, насправді мали на меті не визначити ціну потенційного миру, а обґрунтувати майбутню війну. По-перше, ці умови були явно неприйнятні, а по-друге, від них достатньо легко відступили, коли війна була вже не на часі. Зрештою, сама вимога визнання ісламу фактично дорівнювало оголошенню війни. Адже, згідно з мусульманським правом, перед початком джихаду невірних мали запросити повернутися на іслам, і лише відхилення цієї пропозиції вкупі з відмовою сплачувати данину легітимізувало війну⁴¹. По суті, єдиною пропозицією, на яку теоретично міг би пристати король, було знесення прикордонних паланок, що відкрило б легший шлях татарам углиб Речі Посполитої. Обмірковуючи цю опцію, гетьман Конєцпольський писав у листі до великого коронного канцлера Томаша Замойського, що якби йшлося лише про знесення замків, ціною яких можна було б уберегти республіку, то на цю умову можна було б і погодитись. Однак, вів далі гетьман, «scrutando głębiej sensus nieprzyjacielskie obaczy każdy, że jest za co umierać», «bo nie o prywatne pożytki idzie, ale o honor i prawo Rzeczypospolitej, o granice koronne, o zawarcie drogi nieprzyjacielowi do panstw J. K. M., o wolności nasze, przy której jako staniemy tentamina czyni i miarę bierze»⁴².

Повертаючись до цитованого полемічного діалогу між султаном і послом, завважимо, що самі умови (іслам, харач, знесення паланок або ж війна), можливо, таки були висловлені послові великим везіром або ж самим султаном. Питання у тому, чому в листі Тшебінського султан зробив то «*voce sonora*» і дістаючи при тому меч із піхов, даючи зрозуміти, що маємо справу з уявною сценою. Адже відомо, що під час офіційних церемоній султан не мав при собі зброї, його супроводжував спеціальний службовець імперського палацу з мечем — сілягдар⁴³. І чому в цій уявній сцені посол зображений таким, що може говорити з султаном на рівних?

Лінда МакДженнет у своїй монографії, присвяченій діалогам в англійських п'єсах та історіях про османців (одним із героїв яких часто був сул-

⁴⁰ Józefowicz X. J. T. Kronika miasta Lwowa: od roku 1634 do 1690. — Lwów, 1854. — S. 12. Аналогічний пасаж знаходимо і у: Wóycicki K. Wł. Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza. — T. 2. — Warszawa, 1846. — S. 221.

⁴¹ Khadduri M. War and peace in the law of Islam / Majid Khadduri. — Baltimore, 1955. — P. 96.

⁴² Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 235.

⁴³ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Галіль Іналджик. — К., 1998. — С. 91. Мою увагу на цей факт звернув О. Галенко.

тан), тобто так само маючи справу з уявними діалогами, зазначає, що в таких сюжетах ми неминуче стикаємось із риторикою «іншості», яка має у своєму арсеналі «достатньо обмежений набір тропів — узагальнення, епітет, відступ від теми, дихотомію добре-погане, “виняток із правил”, іронію, а також прямі й непрямі цитати»⁴⁴. При цьому вживані епітети є «культурно закодованими», і одним із тих, які вживаються найчастіше в європейському дискурсі щодо турків, є «образ розгніваного турка»⁴⁵. Незважаючи на те, що у сцені, описаній Тшебінським, султан виглядає як «рап рієкпу», його звертання до посла «гучним голосом» та оголення меча демонструє читачу гнів. Мало того, подвійний акцент на мечі (коли султан сидить «*militanter ubranu*», тримаючи руку на його руків'ї, та коли наполовину дістає меч із піхов) несе недвозначне повідомлення за допомогою образу, що його легко візуалізувати: султан збирається воювати проти Речі Посполитої. Відтак вербальне повідомлення лише підсилює цей візуальний образ: неприйнятні умови миру підтверджують рішення султана воювати. Недаремно Річчю Посполитою ширилися чутки про оголену шаблю, яку начебто везуть перед османським послом Шагин-агою, котрий їде зовсім не для переговорів, а з тим, щоб оголосити війну королю⁴⁶.

Утім, є й інші застереження, що примушують прискіпливо поставитися до діалогу та до листа, в якому його вміщено. Річ у тім, що під час посольства послу Тшебінському було заборонено листуватися та контактувати із зовнішнім світом у будь-які інші способи: приймати гінців від короля, їздити з візитами до послів інших християнських держав та приймати їх у себе в резиденції. Аби посол не міг таємно вислати гінця додому, членів його супроводу регулярно рахували. Так само гінці від Конєцпольського поверталися назад, не доставши дозволу в'їхати у Стамбул⁴⁷. Інформатори Конєцпольського писали про перебіг посольства, користаючись із чуток і не маючи змоги одержати інформацію з перших рук. Незважаючи на це, за весь час перебування у Стамбулі Тшебінському вдалося надіслати Конєцпольському два листи, датовані 14 березня (як зазначено в титульному написі копії, принесеної «одним греком») і 6 квітня 1634 року. На нашу думку, це було б неможливо, якби серед членів супроводу Тшебінського не було аж трьох

⁴⁴ *McJannet L.* The sultan speaks: dialogue in English Plays and Histories about the Ottoman Turks. — New York, 2006. — P. 15.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ *Radziwiłł A.* Pamiętnik o dziejach w Polsce / Wyd. A. Przyboś, R. Żelewski. — Tom 1: 1632–1636. — S. 380.

⁴⁷ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego.* — S. 209–210, 215. Детальніше про проблему ізоляції надзвичайних посольств у Стамбулі див.: *Григор'єва Т.* Візантійська традиція та османська гостинність: на прикладі польських посольств до Стамбула у XVII ст. // Наукові записки НАУКМА. — Т. 117. Історичні науки. — К., 2011. — С. 44–48.

перекладачів⁴⁸. Це Самуель Отвиновський, Криштоф Дзержек⁴⁹ і Криштоф Серебкович⁵⁰ — представники найвідоміших перекладацьких династій Речі Посполитої, які були у Стамбулі не вперше і, очевидно, мали тут розгалужену мережу контактів. Перший лист, датований 13–14 березня, де посол жаліється, що «bardziejemy więźniami niż posłami»⁵¹, покривав період із 1 по 14 березня. Посол пише, що на нього тиснуть, аби він погодився на знесення паланок або харач, згадує про аудієнцію султана, але без опису полемічного діалогу: «Oznajmiłem W.M.m.P., jakom cesarza witał, jako się ze mną surowie, potym gładko umawiał, jeden z Abazą spiritus, jeden humor»⁵², і при тому просить не легковажити небезпекою.

Дивує, що у листі з полемічним діалогом, надісланому 6 квітня, не згадано про події, які сталися після 7 березня. Натомість він закінчується драматичною сценою в палаці й коротким підсумком: «Rachujże W.M.P. tego Pana jaki jest, który seditiones compressit i Konstantynopol jak klasztor uspokoił, i paszów wszystkich pod swój rząd wziął. Unicus Abaza jego jest, co wszystkim włada, wczora beglerbejem sylistryjskim do nas confirmatus, pewnie na wojnę»⁵³. Тобто основним повідомленням, яке намагається донести Тшебінський, є те, що небезпека не перебільшена і війна з Османами цілком реальна.

Це свідчення було вкрай важливим для Конєцпольського, бо він намагався переконати шляхетський загал, котрий саме з'їжджався на сеймики перед надзвичайним сеймом⁵⁴, у доцільності ухвали податків на майбутню війну. А надто, що з іншого боку ширилися чутки, нібито посла прийняли «у звичайний спосіб» і йому вдалося укласти мир⁵⁵. У такому контексті час надходження листа і його зміст якнайкраще відповідали цій нагальній потребі. Що могло ліпше переконати в серйозній загрозі воєнного зіткнення з Портою, ніж те, що султан сам оголосив про можливість війни, ще й оголивши зброю? Разом з тим, озвучені вербально умови збереження миру (іслам, харач, паланки), тобто перспективи втратити віру, волю і власність — те, за

⁴⁸ На додачу Тшебінському запропонували ще двох перекладачів: «...Symę logofeta multańskiego i jakiegoś Turczyna rzekomo dla lepszego tłumaczenia, ale podobno, żeby nic ostrego nie wymawiali» (Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 226–227).

⁴⁹ Baranowski B. *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku*. — Łódź, 1950. — S. 59–72, 80–108.

⁵⁰ Baranowski B. *Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej / Baranowski Bohdan // Myśl Karaimska*. — 1946. — Т. 1. — R. 23. — S. 119–130.

⁵¹ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego. — S. 215.

⁵² Там само.

⁵³ Там само. — С. 239.

⁵⁴ Йдеться про надзвичайний сейм у Варшаві, що тривав з 19 липня по 1 липня 1634 р. В результаті було ухвалено нові податки на оборону, скликано посполите рушення і визначено комісарів, що мали опікуватися своєчасною платнею війську. Там само. — С. 28.

⁵⁵ Там само. — С. 218, 234.

що, послуговуючись риторикою гетьмана Конецпольського, «варто вмирати», мали підсилити відчуття небезпеки.

Залишилося спробувати відповісти, чому в листі посол зважився полемізувати із султаном. Даріуш Колодзейчик пояснює зухвалий тон Тшебінського необхідністю психологічної компенсації приниження, якого йому насправді довелося зазнати під час прийому в імперському палаці⁵⁶. Однак, зважаючи на драматургію сюжету і на основне загрозливе повідомлення, спрямоване шляхетській аудиторії, ми дозволимо собі запропонувати інше пояснення. У діалозі Александр Тшебінський задавав модель поведінки польського шляхтича, який не мусить лякатися султанових погроз, не готовий будь-що купувати мир і може достойно відповісти супротивнику. На цю думку наштовхує і те, що в сюжеті султан виступає як «rap рієкпу», який дискутує «*i diserte i prudenter*». Тобто супротивника зображено без демонізації і без вживання пропагандистської антиосманської риторики, адже метою діалогу було не налякати читача, а застерегти перед небезпекою. Цілий сюжет демонстрував, що конфлікту не треба боятися чи уникати за будь-яку ціну, і султанові належить гідно відповісти.

⁵⁶ Kołodziejczyk D. Semiotics of behavior in Early Modern diplomacy. Polish embassies in Istanbul and Bahçesaray // Journal of Early Modern History. — 2003. — Vol. 7, 3–4. — P. 252–253.

Татьяна Опарина

Свобода и вера в судьбе Анны Смеловской¹

Миграция казаков из Речи Посполитой в Россию приобрела значительный размах в первой половине XVII века. Мотивами переселения становились, прежде всего, конфликты казаков с верховной властью Речи Посполитой.

Противоречия выливались в казацкие восстания, одним из лозунгов которых было сохранение православия и борьба с унией. Участники восстания — политические преступники — в случае подавления искали спасения в единоверной родственной державе. Отток бунтарей в Россию происходил постоянно, известны несколько этапов миграции².

Русские власти охотно принимали переселенцев. С 30-х годов XVII века «черкас», как их называли русские документы, расселяли на Юге России. От иммигрантов ждали, чтоб «они б служили и нашего государства от бусурман оберегали и нашим жалованьем в своих слободах на вечное житье строились и пашни пахали и хлеб сеяли»³. Потребность обороны южных границ, заселение пустыющих земель, необходимость перекрыть пути татарских набегов обусловила сохранение черт казацкого самоуправления. Власти позволили иммигрантам создать зоны компактного проживания — «черкасские слободы». Появившиеся колонии стали основой формирования Слободской Украины⁴.

¹ Приношу глубокую благодарность А. И. Папкову за помощь при написании работы.

² См., например: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. Т. 1. — М., 1953. — № 98, 113, 114, 116, 119, 122, 124, 144, 263.

³ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 140. — Л. 496.

⁴ Срезневский И. Историческое обозрение гражданского устройства Слободской Украины во времени её заселения до преобразования в Харьковскую губернию. — Харьков, 1883; Багалій Д. Історія Слобідської України. — Харків, 1993; Багалей Д. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887; Миклашевский И. К истории хозяйственного быта Московского государства. — М., 1894. — Ч. 1; Слюсарский А. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. — Харьков, 1864; Важинский В. Землевладение и складывание общины однодворцев в XVII в. — Воронеж, 1974; Апанович Е.

Одним из наиболее массовых выходов казаков стало переселение войска гетмана Яцка (Якова) Острянина, включавшего около 2000 казаков. Участник нападений на русские территории в составе польских войск, Яцко Острянин возглавил крупное антипольское восстание. После его поражения в 1638 году он обратился к русским властям с просьбой о принятии русского подданства⁵. Русское правительство незамедлительно откликнулось на призыв гонимых единоверцев, однако боялось допускать в столицу крупные массы мятежных казаков. Иммигранты, минуя Москву, были направлены на отведенные территории в Воронежском, Белгородском, Курском и других уездах. Здесь происходила церемония принятия казаками присяги русскому государю — обряд крестоцелования в присутствии воеводы и православного священника. Сражаясь за государя, казацкие военные подразделения получали направленные из Разрядного приказа специально изготовленные в столице знамена, предназначенные, например, Яцку Острянину в Чугуеве⁶ и Курске⁷. Иммигранты получали вознаграждение за службу⁸ и для «иноземства»⁹.

Не посетив столицу и приняв присягу в уездах, казаки лишились царской аудиенции «на выезде». Церемониальное оформление принятия подданства затягивалось. Очень скоро казаки стали направлять посланцев в

Переселение украинцев в Россию накануне Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954. Сб. статей. — М., 1954. — С. 78–104; *Панков А.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. Конец XVI — первая половина XVII в. — Белгород, 2004. — С. 258–288.

⁵ *Панков А.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. Конец XVI — первая половина XVII в. — Белгород, 2004; *Его же.* Гетман Яков Острянин в Речи Посполитой и России // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник. 2004. — М., 2005. — С. 93–121.

⁶ 1639, августа 5: «Из Розряду послать ...знамя на Чюгуев для государевы службы чугуевским выезжим черкасом гетману Яцку Острянину да сотником» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 174).

⁷ 1639, августа 6: «Из Розряду послати те знамена в Курск курским черкасом» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 179-об.).

⁸ 1639, мая 15: «выхотцу черкашенину Фетке Потапову 4 аршина тафты виницейки тмо-синей по 26 алтына по 4 деньги аршин (л. 136) а пожаловал гдрь ево за волуйскую службу и за сеунчь» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 135-об.); 1639, августа 7: «чугуевским черкасом сотнику Гаврилу Россохе, Мартину Иванову, Васке Ребухину, Максиму Остапову по 4 аршина сукна настрафилю черленого по 18 алтын по 2 деньги аршин. А пожаловал государь их за взятых языков татар» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 175-об.-176-об.); 1639, август 9: «чугуевскому сотнику (л. 176-об.) черкасскому Гаврилу Росохину 4 аршина тафты виницейки шолк тмо-синей да черлень по 26 алтын по 4 деньги аршин, 4 аршина сукна аглинского тмо-синего по 1 рублю аршин. А пожаловал государь ево за службу и за сеунчь» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 176-176-об.).

⁹ 1641, мая в 27 день: «государева жалованья волуйским (л. 208-об.) черкасомь атаману Степану Волошенину да есаулу Степану Миронову по 4 аршина сукна настрафилю лазоревого по 2 рубли портище. Дано. А пожаловал государь их для иноземства» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 296. — Л. 208–208-об.).

Москву с целью получения награждений за принятие подданства. Они получали долгожданное «выходное» жалованье¹⁰, а также прием у государя¹¹. Церемония выхода окончательно была закреплена через два года. В начале 1640 года Яцка Остринина с сыном пригласили в Москву на царскую аудиенцию¹².

Важной являлась и религиозная составляющая миграции. Русское каноническое право содержало специальную норму, оговаривавшую вступление представителей Киевской православной митрополии в русскую церковь. Созданный патриархом Филаретом «Указ о белорусцах» был принят предстоятелем в качестве обязательной канонической нормы на Московском поместном соборе 1620 года, а затем опубликован в Большом Святительском Требнике (М., 1624 г.)¹³ (переиздания — в 1639 и 1651 годах). Согласно ему,

¹⁰ 1639, декабря 1: «запорожсково войска атаману Михаилу Карпошу 4 аршина тафты двоеличной шолкъ черлень жолть 25 алтын аршин да 4 аршина сукна (л. 31-об.) аглинсково вишневого по полтора рубли аршин, да черкасом Пронке Григорьеву да Митке Омельянову по 4 аршина сукна настрафилю черленово по 20 алтын аршин (дано). И атаману та тафта и сукно отослано в Розряд подъячей Осип Васильев, а черкасом дано от казны» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 295. — Л. 31); 1641, апреля 27: «чугуевским черкасом атаману Захарку Федорову да Михалку Ондрееву... за выход» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 296. — Л. 183); 1639, июля в 11 день: «за приписью дьяка Ивана Гавренева государева жалованья выхотцом черкасом полковником Василью Боговцову да Онофрею Попову по 4 аршина сукна аглинского тмосинего по 1 рублю аршин. Рядовым черкасом Матвею Иванову, Ивашку Яковлеву, Осташку (л. 266-об.), Семенову, Степанку Степанову, Федосейку Дмитрееву по 4 аршина сукна настрафилю лазоревого по 2 рубли портище. А пожаловал государь их за выход» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 266–266-об.).

¹¹ 1639, июля в 10 день: «за приписью дьяка Ивана Гавренева государева жалованья выезжим черкасом (л. 265), которые выехали на государево имя в Белгород и присланы к Москве в челобитчиках полковнику Василью Боговцову да Онофрею Попову по 8 аршин камки адамашки двоеличной по 23 алтын по 4 деньга аршин да по 4 аршина сукна настрафилю лазоревого по 2 рубли портище. Белорусскому попу Михаилу Гаврилову, сотником Михаилу Губинскому, Ивану Михайлову, Прокофью Павлову, Демьяну Омельянову, Василью Васильеву по 4 аршина тафты (л. 265-об.) двоеличной по 26 алтын по 4 деньга аршин. А явлено им при государе, как были у руки. И те камки и тафты и сукна отосланы в Розряд. Взял подъячей Осип Васильев» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 264-об.).

¹² 1640, января 12: «по государеву... указу (л. 56) государева жалованья запорожсково войска гетману Яцку Остренину десять аршин камки куфтерю черленой по 1 рублю аршин, 4 аршина сукна лундышу вишневого по рублю по 26 алтын по 4 деньга аршин, сукно взято ис купецкой полаты при казначее при Павле Ивановиче Волинском 40 соболей и 50 рублей сыну ево Ондрею 8 аршин камки кармазину травной по 25 (л. 56-об.) алтын аршин (Дано). А явлено ему государево жалованье при государе в столовой, пожаловал гдрь ево за выезд, что он в прошлом во 146-м году из Литовские стороны приехал на государево имя на вечную службу запорожского войска с черкасы со многими людьми. Память прислана генваря вь 11 числе, а относил к гетману государево жалованье подъячей Ивашка Ковлесов, соболи взяты ис Казансково дворца при казначее ж» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 295. — Л. 55-об.).

¹³ Новые материалы для описания изданий Московского Печатного двора. Первая половина XVII в. (составитель И. В. Поздеева). — М., 1986. — С. 24. — № 17.

представители Киевской митрополии, в младенческом крещении которых был применен обряд обливания, в русской церкви подлежали повторному крещению.

При первой публикации в 1624 году «Указ» активно исполнялся всеми ветвями власти: патриарх Филарет тщательно за этим следил. В 20-х годах XVII века его применяли как обязательное правило, распространяемое на духовенство и мирян. Украинских казаков в России повторно принимали в православие, толчком к чему стало следственное дело «черкашенина» Микиты Маркушевского¹⁴. Крупное переселение казаков под предводительством полковника Ждана Конши, вышедших из войска Петра Сагайдачного в 1618 году после подписания Деулинского перемирия, было вовлечено в перекрещивания. Не избежали этого и казаки, переходившие на русскую сторону после восстаний 1625 года.

Но уже к 30-м годам XVII века активность реализации «Указа» начала снижаться. Киевское духовенство избавили от повторного вступления в Церковь, а перекрещивания распространялись только на мирян.

Смерть патриарха Филарета первоначально не изменила политики духовных властей. Патриарх Иоасаф продолжил линию предшественника, воплощая ее на пленниках и «выходцах» из Речи Посполитой времен Смоленской войны (1632–1634). Однако постепенно филаретовское законодательство уходило из церковной практики. Ситуация мирного времени давала примеры более толерантной позиции русских властей. Иоасаф переиздал «Указ» в составе Мирского и Иноческого требников 1639 года¹⁵, но вторая публикация канонического памятника не получила активного воплощения. Главным стержнем богословской мысли России в этот момент стало отношение к Реформации. Вопрос о Киевском благочестии был подчинен другой идее — критике протестантского вероучения и практики. Издание в 1639 году «Указа о белорусцах» не вызвало его массовой реализации в церковной практике. Сохранились редкие упоминания о перекрещиваниях «черкас» этого периода. О канонических предписаниях «Указа» помнили пастыри Вологды (где украинских казаков и «литвинов» крестили еще в годы Смуты)¹⁶. В 1641 году вологодские священники хранили традицию законодательства Филарета. Известно, что на оглашение в Спасо-Прилуцкий монастырь (разграбленный «черкасами» в 1612-м) был направлен «чер-

¹⁴ *Опарина Т.* Украинские казаки в России: единоверцы или иноверцы? (Микита Маркушевский против Леонтия Плещеева) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 21–54; *Ее же.* Иноземцы в России XVI–XVII веков. Очерки исторической биографии и генеалогии. Кн. 1. — М., 2007.

¹⁵ Новые материалы для описания изданий Московского Печатного двора. Первая половина XVII в. (составитель И. В. Поздеева). — С. 41. — № 95; *Бульчев А. А.* О публикации Постановлений церковного собора 1620 г. в мирском и иноческом «Требниках» (М., 1639) // Герменевтика древнерусской литературы. — М., 1989. — Сб. 2. — С. 35–62.

¹⁶ *Опарина Т.* Выбор чина приема в православие западных христиан в период междупатриаршества (1612–1619) // Российская история. — 2010. — № 7. — С. 119–137.

кашенин» Иван Федоров, в «Павлов» (Павло-Обдорский? Петропавловский Белозерский?) — Семен Иванов. 16 февраля 1641 года они принесли воеводе челобитную на имя царя с просьбой о крещении¹⁷. Получалось, что лишь казаки, направленные с Юга в Вологду, присоединялись к Московской церкви первым чином.

Казаки — религиозные диссиденты — первоначально были распределены по различным пограничным городам без проверки чистоты веры. Московское правительство оказало всяческое содействие гонимым единоверцам, даже не исполнив церковных предписаний патриарха Филарета. Вступление их в подданство зачастую ограничивалось присягой. Патриарх Иоасаф не пытался организовывать массовые проверки чистоты веры новых переселенцев на местах. Согласно наблюдениям Андрея Папкова, «упоминаний о перекрещивании черкас Яцка Острянина в источниках не встречается. Даже если перекрещивание практиковалось, то к этому достаточно крупному отряду, который был поселен компактно и далеко на окраине..., практику перекрещивания решили не применять»¹⁸. Казаки получили возможность сформировать собственные церковные общины. Им было позволено привести из Речи Посполитой священников — «белорусских попов», как их называли русские документы.

Сохранение иммигрантами элементов казацкого самоуправления давали им возможность самостоятельно выбирать священников. Казацкая община определяла священника, а затем обращалась с челобитьем на имя царя в Разрядный приказ. В Белгороде находился «белорусской поп Михаил Гаврилов»¹⁹, который посетил Москву в составе казацких посланцев. В Чугуеве под 1639 годом упоминаются два священника²⁰. В Усерде в 1639 году в «черкасской слободе» существовала церковь Воздвижения Креста Господня, в которой служил переведенный из Белгорода (?) «поп Трофим»: «да во 147-м году велено быть на Усерде в черкасской слободе у церкви у Воздвиже-

¹⁷ «Государю царю и великому князю... Михаилу Федоровичу всеа Руси холопи твои Гришка Хованской, Тренка Никитин челом бьют. В нынешнем, государь, в 141 году февраля в 16 день били челом тебе государю черкасы Сенка Иванов Ивашка Федоров. А на Вологде в съезжей избе подали нам, холопом твоим, челобитную. И тое, государь, челобитную, послали мы, холопи твои, к тебе государю ... к Москве, подклея под сею отпискою, велели подать в Розряде твоимь государевым дьяком думному Ивану Гавреневу да Григорью Ларионову.

Государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу холопи твои черкасы Семенка Иванов сын, Ивашко Федоров сын. Выхали мы, холопи твои, на твое царское имя на Русь, и посланы в монастыри под начало, аз, Семенка в Павловь монастырь, а я, Ивашко в Прилуцкой монастырь и живем под началом многая время. Милосердый государь..., пожалуй нас, холопей своих, вели, государь, нас крестить в православную христианскую веру. Царь государь смилуйся пожалуй» (на обороте запись о доставке в Москву: 1641 марта в 18 день) (РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 140. — Л. 452, 453).

¹⁸ Приношу благодарность А. И. Папкову за высказанные замечания.

¹⁹ РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 265.

²⁰ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 140. — Л. 479.

ния Чеснаго Креста белгородскому попу Трофиму»²¹. В 1641 году в Усерде упоминается «поп Герасим Тимофеев»²². В Курске «в черкасской слободе» не позднее сентября 1640 года при церкви Рождества Богородицы служил «черкасской поп Василей»²³. В Короче в «черкасской» слободе в церкви Михаила Архангела окормлял паству «белорусский поп Тимофей Павлов»²⁴.

При переселении духовенство Киевской православной митрополии приравнивалось к русскому и его представителям назначалось традиционное ружное жалованье²⁵. Украинским священникам в Чугуеве, к примеру, «велено давать государева годового жалованья руге денег по 6 рублей да хлеба по 7 чети ржи по 7 чети овса человеку»²⁶. На период 1639–1644 годов «белорусскому попу Трофиму» в Усерде определили ружное жалованье в чуть более скромном размере: «А государева жалованья велено ему довать с 147 году по 152 год денег по 6 рублей да хлебного по 6 чети ржи по 6 чети овса»²⁷. Далее духовные иммигранты имели основания просить о назначении «жалованья за выход», на «дворовое строение», о выделении земельного надела и др., часто ссылаясь на нищету своего прихода²⁸.

Подобная «веротерпимость» отразилась на судьбе одной из тысяч женщин, попавших с мужьями на Юг России. Вместе с супругом Иваном Смеловским и тремя детьми — Фетиньей, Дмитрием и Федором — в составе войска Яцка Остринина в Россию переселилась Анна Смеловская.

Наиболее вероятно, рожденная в Чернигове, Анна происходила из обедневшей шляхты. Ее отец Алексей (фамилия неизвестна) находился на службе Немировича: «Анна Алексеевская дочь. Отець де ее родиную литвин Черняховского повету, служил в Черняхове пану Нимировичю, а как де тово

²¹ Там же. — Л. 480.

²² Там же. — Л. 670.

²³ Там же. — Л. 47.

²⁴ 1638, сентября 15: «по государеву указу за приписью дьяка Григорья Ларионова государева жалованья белорусскому попу Тимофею Павлову 4 аршина сукна настрафилю лазеревого 2 рубли (дано). А пожаловал гдрь ево на однорядку за выход для тово, что быть ему на полевом городе в Красном в черкасской слободе» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 15); 1644, июня в 14 день «по государеву ...указу по приказу казначея Богдана Минича Дубровсково и по памяти за приписью дьяка Григорья Ларионова государева жалованья (л. 56-об.) Корочи города Архангельскому белорусскому попу Тимофею зделано платья однорядка... и всего однорядки цена 3 рубли (л. 58) ...26 алтын полторы деньги, кафтан... (л. 57-об.) ...и всего кафтану цена 6 рублей 33 алтына 3 деньгою, шапка бархат чернен.... И всего шапке цена 2 рубли 4 алтына 2 деньги (л. 58) (дано). А за что ево государь пожаловал и тово в памяти не написано» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 299а. — Л. 56–58).

²⁵ Стефанович П. Приход и приходское духовенство в России в XVI–XVII веках. — М., 2002.

²⁶ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 140. — Л. 670.

²⁷ Там же.

²⁸ Там же. Л. 47.

пана Нимировича звали, того она не упомнит. И отец де ее умер»²⁹. За смертью отца последовало замужество. Ее супруг принял участие в восстании, подавление которого определило путь в Россию.

Анна входила в число тысячи казаков, распределенных на Юге России. Ее семью направили в село Костенки Воронежского уезда (Боршевский стан), где сформировалась колония «черкас-иноземцев»³⁰. С разрешения верховной власти казаки построили свой храм и посвятили его св. Василию Кесарийскому³¹.

При храме сформировалась казачья церковная община. Выбор общины пал на приехавшего (по просьбе казаков?) из-под Киева православного «казацкого» священника Андрея³². Казаки под руководством атамана Антона Тимофеева не позднее 27 января 1641 года обратились в Разрядный приказ на имя государя с просьбой о назначении священника:

«Царю государю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Руси бьет челом холоп твой Воронажского уезда села Костенок атаман Онтонь Тимофеевъ сынъ со всеми своими с товарищи полтораста человек. В нынешнем государь во 149 году выехал из Литвы нововыезжей поп черкасской Ондръищей с попадьей своею на твое государево имя. Милосердый государь... пожалуй нас холопов своих тым свещеником, за которого мы бьем челом и за ево просим и свѣдѣтельствуем холопи твои. Милосердый государь ...пожалуй нас ...свещеником тем, которой припищот той приехал на твое царское имя, хотячи быти при нас у твоево царского богомолья у храму у Василья Великого Кисарѣйского»³³.

Прошение было удовлетворено³⁴. Священник смог характеризовать себя как «...нищей... государев... богомолец... поп Андрюшко. В нынешнем... во 149-м году выехал я богомолец твой с попадьишко к ...государю к Москве из Литвы, и ...государь пожаловал меня богомолца своево, велел мне быти у своего государева богомолья в Воронежском уезде у церкви у Василья Кисарейского, где живут черкасы запорожские в селе в Костенках»³⁵.

²⁹ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — Стб. 277. Опул.: Расспросные речи новообращенных иностранцев в Разрядном приказе в 1649–1651 гг. // *Опарина Т.* Восоздание Немецкой слободы и проблема перекрещивания иностранцев-христиан // Патриарх Никон и его время. — М., 2004.

³⁰ *Папков А.* Гетман Яков Острянин в Речи Посполитой и России // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник. 2004. — М., 2005. — С. 93–121; *Его же.* Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. Конец XVI — первая половина XVII в. — Белгород, 2004. — С. 250.

³¹ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 140. — Л. 451.

³² Там же. — Л. 670.

³³ Там же. — Л. 671.

³⁴ Там же. — Л. 671-об.

³⁵ Там же. — Л. 477.

Однако украинский священник не сразу отправился к своей пастве. В столице чистота вероисповедания иммигранта была подвергнута сомнению. Священнику из Речи Посполитой определили «подначальство». Его направили на «очищение» к архиепископу Рязанскому и Муромскому Моисею³⁶: «и был я под началом у ...государева у богомолца у архиепискупа Моисея резансково и муромсково»³⁷. Пройдя миропомазание, священник не позднее 19 февраля 1641 года обратился с челобитьем о награждении за «выход», «на дворовое строенье и хлеб и деньги»³⁸, а в марте попросил «жалованье за подначальство»³⁹. Все это время «белорусский поп» находился в столице, где и был одарен тканями⁴⁰ на Казенном дворе⁴¹.

Лишь затем священник Андрей выехал в Костенки к выбравшим его казакам. Здесь он получил земельный надел, в июне по челобитью⁴² ему назначили ругу⁴³, в начале июля добавили полагающееся хлебное жалованье⁴⁴. В челобитье он высказывал свою благодарность за «выходное» жалованье, размеры которого позволили ему обустроиться⁴⁵. В конце июля 1641 года он обратился с прошением о выделении средств на «новое» строение. Просьба вновь была удовлетворена: ему выделили на дворовое строение 5 рублей и рекомендовали «впредь... жити в приходе и пахать пашню»⁴⁶.

Надо полагать, Анна Смеловская входила в приход «белорусского попа Андрея». Неизвестно, предпринимал ли украинский священник попытки перекрестить свою украинскую паству, в том числе Анну, которая через некоторое время будет рассказывать о своем «ляшском» крещении. Но Анна утверждала полное признание ее православия на Юге России.

Вскоре «на Воронеже в черкаской слободѣ в сель Костенках» стали происходить трагические события. Внешнее благополучие не исключило конфликты с местным населением и администрацией. Верховная власть наделяла казаков землей, но начавшееся перераспределение наделов, поддержанное воеводской властью, привело к столкновениям. У переселенцев возник земельный конфликт с администрацией, и через два года после перехода границы начался обратный процесс. В среде украинских казаков вы-

³⁶ Там же.

³⁷ Там же. — Л. 667.

³⁸ Там же. — Л. 670.

³⁹ Там же. — Л. 667.

⁴⁰ Там же. — Л. 667-об.

⁴¹ РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 296. — Л. 123–123-об.

⁴² Там же. — Л. 477.

⁴³ Там же. — Л. 479.

⁴⁴ Там же. — Л. 480.

⁴⁵ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 140. — Л. 478.

⁴⁶ Там же. — Л. 497.

зревал бунт. Власти не удовлетворили просьбы о возвращении первоначально отделенных угодий. Нарастающее недовольство переросло в решение вновь поменять родину. В ответ на притеснения воевод «черкасы» покидали Россию — «пошли в Литву»⁴⁷. Тем более, что в Речи Посполитой обещали полное прощение. Пик возвращений пришелся на 1641 год⁴⁸.

Российские власти награждали украинских и русских казаков, предупредивших измены⁴⁹. В селе Костенки из 160 украинских казаков осталось около десяти⁵⁰. Беглецы оказывали активное сопротивление. Настигнутые русскими, они оборонялись два дня. Взятые в плен предстали по обвинению в государственной измене, усугубленной сговором с другими «черкасами» — казаками Усерда, и переговорах с властями Речи Посполитой. Стремление вернуться в Речь Посполитую означало в России серьезное государственное преступление⁵¹. Принятие русского подданства не имело обратной силы. Уехать после крестоцелования было невозможно. Среди тех, кто пожелал покинуть Россию, оказался и Иван Смеловский. Попытка обрести свободу закончилась для него трагически. Беглец был настигнут казаками, сторонниками власти, и изрублен. Пятерых его единомышленников повесили, других отправили в Москву для наказаний, некоторых сразу выслали в Сибирь и Поволжье⁵².

Семьи погибших предателей также должны были понести наказание. Жен и детей изменников-«черкас» частично направляли в ссылку в Сибирь,

⁴⁷ Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. Конец XVI — первая половина XVII в. — С. 252.

⁴⁸ Там же. — С. 230–233, 241–247.

⁴⁹ 1639, января 26: «из Розряду послати тафту на Чючув сотнику черкасскому Богдашку Матюшенку за службу, что он поймал беглово черкашенина Гарасимка Михайлова, а побежал был (л. 87.) тот черкашенин с Чюгуева в литовскую сторону» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 294. — Л. 86-об.—87); 1641, сентября 9: «курченину Кузме Виденееву, стародубцу Григорью Новосильцову, путивльцу Ивану Бершову... за службу и за сеунч присланы они из украинских и ис польских городов от воевод, что изменников черкас побили» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 297. — Л. 5); 1642, февраля 16: «государева жалованья усердскому черкашенину Ивашку Кушиеву 4 аршина сукна настрафилю лазоревого 2 рубли. Дано. А пожаловал государь ево за службу, что он в нынешнем во 150-м году взял на бою изменника воровского черкашенина» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 297. — Л. 108); 1642, сентября 31: «государева жалованья кореченским черкасом Васке Кирилову да Фетке Маркову по 4 аршина сукна настрафилю лазоревого по 2 рубли портище. Дано. А пожаловал государь за службу, что они по 149-м году, посылая в корочевских черкасах измену, сказали воеводе Борису Пушкину» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 298. — Л. 29-об.); 1643: «усердским черкасам Сидорку Терентьеву, Фетке Семенову, Исаии Курмакову, Сенке Чеплинскому, Васке Федорову, Матюшке Маркову, Мишке Чеплинскому, Пронке Федорову, Ивашку Ермолаеву, Парфенку Иванову — изменное дело др. черкас — Гришки Пастуха и иных — измена» (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 299. — Л. 104); 1644: (РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 299а. — Л. 72-об. и 97-об.).

⁵⁰ Папков А. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой. Конец XVI — первая половина XVII в. — С. 251.

⁵¹ Там же. — С. 253–254.

⁵² Там же. — С. 254.

частично обращали в холопов⁵³. Анна Смеловская с сыновьями и дочерью как трофей за заслуги перед правительством перешла в распоряжение казаков, убивших ее мужа. Владельцы распродавали добычу. С оформлением необходимых документов (купчей) Смеловские перешли в собственность русского жителя Суздаля — Степана Федорова, сына Мелешина по прозвищу Усишев⁵⁴.

В услужении Анна Смеловская находилась с 1640 по 1651 год. За это время господин нашел холопке нового супруга — своего кабального русского холопа Филона Кондратьева, сына Нефедьева, тем самым закрепив зависимость. Достигших совершеннолетия детей он определил по своему усмотрению к новым владельцам. Через 12 лет, когда ее дети выросли и как холопы были распроданы по разным людям, Анна Смеловская попыталась коренным образом изменить свою судьбу.

Ситуация полной зависимости длилась для Анны Смеловской до тех пор, пока не был издан свод российских законов. Перелом в судьбе вдовы украинского казака был связан с обнародованием Соборного Уложения 1649 года, в котором был закреплен (XX гл., 71 статья)⁵⁵ указ 1627 года о холопах из кодекса русского светского права (опубликованного и рассылаемого). Согласно указу, вступление холопа в русскую церковь даровало ему свободу (от неправославного хозяина). В периоды оглашения указов холопы активно пользовались этой возможностью⁵⁶.

Правовое сознание иммигрантки из Речи Посполитой оказалось очень высоким. В ходе следствия Анна ссылалась на русские законы, прося «крестити и от суздальцов посадцких людей свободити на волю по государеву указу по Соборному Уложению». Жена казака умело воспользовалась законодательством о новообращенных холопах. Украинской иммигрантке оказалось доступно Уложение 1649 года, знакомство с 20 главой которого стало мотивом бегства от хозяина в Москву.

Каноническое обоснование для своего побега она могла прочесть в только что опубликованном Требнике (М., 1651)⁵⁷, где вновь был издан «Указ о белорусцех». Патриарх Иоасаф почти сразу после своей интронизации начал постепенно возрождать практику перекрещивания «обливанцев».

⁵³ Там же. — С. 231, 247.

⁵⁴ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 338. — Столпик 1.

⁵⁵ *Опарина Т., Орленко С.* Указы 1627 и 1652 годов против «некрещенных иноземцев» // Отечественная история. — 2005. — Вып. 1. — С. 22–39; *Опарина Т.* Новые документы с изложением указа 1627 г. о православной прислуге у неправославных господ // Общественная мысль и традиции русской духовной культуры в исторических и литературных памятниках XVI–XX вв. — Новосибирск, 2005. — С. 72–83.

⁵⁶ *Опарина Т.* Вопросы свободы веры иностранных холопов в России первой половины XVII в. // Историография. Источниковедение. История России X–XX вв. — М., 2008. — С. 159–186.

⁵⁷ Новые материалы для описания изданий Московского Печатного двора. Первая половина XVII в. (составитель И. В. Поздеева). — С. 64. — № 198.

В русскую столицу на Патриарший двор стали привозить для повторного обращения казаков с Юга России.

Начатая патриархом Иосифом кампания перекрещиваний казаков имела резонанс. Информация достигла Суздаля и стала доступной холопке. Анна Смеловская решила воспользоваться сложившейся в ее пользу конфессиональной ситуацией, а также тем обстоятельством, что ее духовные отцы — «белорусский» священник Андрей в Костенках, а затем русский священник церкви Благовещения в Суздале Елизар Яковлев — не применяли к ней таинство. Владея положениями опубликованных государственных законодательных актов и канонического права, она решилась на побег.

В изложении Анны, рядовые жители Суздаля проявляли ксенофобию, называя ее «некрещеною»⁵⁸. Иммигрантке даже дали прозвище «некрещеный лоб»: «А бежала де она от него для того, стали же её называть некрещеной лоб»⁵⁹. Судя по ее рассказу, обидные обвинения в неправославии исходили от рядовых жителей города.

Однако глава епархии не поддержал высоких намерений Анны. Первоначально холопка подготовила челобитную суздальскому архиепископу Серапиону, но прошение успеха не имело. Серапион, единомышленник царского духовника Стефана Вонифатьевича, не предполагал перекрещивать православную Анну. Тогда холопка устремилась в Москву, чтобы обратиться с просьбой о повторном крещении уже к главе церкви. В 1651 году «в великий мясоед» «перед масленицею» она покинула Суздаль. Сбежав от русского хозяина (позже он сообщит о краже имущества на 50 рублей)⁶⁰, белгянка достигла Москвы и была доставлена в Разрядный приказ.

Из Разрядного приказа Анну перевели на Патриарший двор 1 марта 1651 года⁶¹. Холопка составила прошение к патриарху Иосифу с просьбой о повторном крещении. Ее челобитная составлена на редкость канонически грамотно. Иммигрантка декларировала принадлежность к «белорусской вере», которой свойственно «неправильное» вступление в церковь. В ее прошении были сформулированы пункты «нечестия» Киевского православия — обливательное крещение и отсутствие нательных крестов, ставшие для вдовы спасительным условием получения свободы:

«И похотя де она быть в православной христианской вере ис Суздаля пошла для крещения к Москве *для того, что по их белоруской вере обливают, а не погружают, и крестов они на себе не носят*»⁶².

⁵⁸ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12 (Белгородский стол). — Стб. 338. — Ч. 1. — Л. 128.

⁵⁹ Там же. — Л. 115.

⁶⁰ «...покраччи иво животов на пятьдесят рублей с полтиною. И в том де у него есть явки в побеге и в сносе» (Там же. — Л. 114).

⁶¹ Опул.: Расспросные речи новообращенных иностранцев в Разрядном приказе в 1649–1651 гг. // Опарина Т. Воссоздание Немецкой слободы и проблема перекрещивания иностранцев-христиан // Патриарх Никон и его время. — М., 2004. — С. 106–107.

⁶² Там же.

Несомненно, Анна Смеловская использовала ключевые моменты кампании патриарха Иосифа и была услышана. Предстоятель принял решение о перекрещивании. С традиционной ссылкой «излюбя православную христианскую веру» киевская православная прошла шестинедельное оглашение в Варсонофьевском («Варсонуфьевском») монастыре. В вере ее наставляла сама игуменья. После «подначальства» Анна восприняла таинство крещения и была наречена Ариной (Ириной). Крестным отцом стал брат дьякона монастыря — дьячок Федот Иванов⁶³. 9 апреля 1651 года в Разрядном приказе выяснялся размер награждения⁶⁴, которое она получила 23 мая 1651-го на Казенном дворе⁶⁵.

Но главной наградой стала свобода. Несмотря на то, что в Уложении 1649 года речь шла о прекращении зависимости новообращенных холопов от инославных и иноверных владельцев, Анна Смеловская получила волю от православного хозяина. Сила таинства виделась таковой, что устраняла зависимость и от русского господина. Супруга казака явно рассчитывала на такой исход событий, прося представителей верховной власти «меня, сироту, от того Степана Мелешина на волю свободить за крещение».

Повторение таинства крещения обусловило повторение таинства брака. Достигнув желанной свободы, Анна вновь венчалась со своим вторым мужем — русским кабальным человеком. Видимо, в путь она устремилась не одна и освобождение путем перекрещивания решила распространить и на православного русского супруга. В Москве самостоятельно освободившаяся чета поселилась рядом с бывшими соотечественниками Анны. Местом жительства они выбрали Иноземскую слободу в районе Поганных прудов:

«А она де Оринка крестясь, вышед из-под начала шла замуж на Москвѣ за суздальца посадцкого человека за Филку Кондратьива, а живут они за Покровскими вороты в Ыноземской слободѣ. А жонкин Оринкин муж Филка Кондратьевъ сыи Нефедьевъ»⁶⁶.

Однако личной свободы и обретения законного свободного брака оказалось недостаточно для Арины (бывшей Анны). Ей необходимо было вызволить из неволи детей. Она стремилась на том же основании — принадлежности к Киевскому православию — освободить сыновей и замужнюю дочь. Бывшая киевская православная заговорила о необходимости повторного крещения своих детей, подавая одну челобитную за другой. Кроме того, ее супруг стремился к официальной свободе: «что он посацкой чело-

⁶³ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 338. — Ч. 1. — Л. 116.

⁶⁴ Опул.: Расспросные речи новообращенных иностранцев в Разрядном приказе в 1649–1651 гг. // *Опарина Т.* Воссоздание Немецкой слободы и проблема перекрещивания иностранцев-христиан // Патриарх Никон и его время. — С. 106–107.

⁶⁵ РГАДА. — Ф. 396. — Оп. 2. — Кн. 306. — Л. 204-об.

⁶⁶ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 338. — Ч. 1. — Л. 95.

век, чтоб ему жити за государем»⁶⁷. Челобитные породили продолжительное следствие, в которое постепенно вовлекалось все большее число людей. Анна добилась вызова утерянных детей. Прощения первоначально были одобрены: «и по потписной челобитной велѣно дѣтей еѣ крестит на Москвѣ и отдать их под начало на Патриаршей двор»⁶⁸. Это вызвало крайне негативную реакцию владельцев. Число недовольных, теряющих свое имущество, резко возрастало. Последовавшие протесты владельцев вызвали подробное разбирательство.

В развернувшемся светском споре характер ключевого вопроса приобрел способ младенческого крещения Анны и ее детей. Главной целью следствия в Разрядном приказе было установить характер их вступления в Церковь.

Следствие о крещении разрасталось. Владелец ставил под сомнение основной пункт доказательств холопки. Изначальное православное вероисповедание Анны Смеловской отменяло необходимость перекрещивания и, следовательно, выход из зависимого состояния. Владелец, хорошо помня о конфессиональных тонкостях владения иностранными холопами, не усматривал различий между своим вероисповеданием и способом крещения украинских казаков. Степан Мелешин отказывался признать ее младенческое крещение недействительным, потому как приобретал Анну в 1641 году как православную: «а купил я за крещеную изменничью жену»⁶⁹: «а купил крещену, а звали еѣ Анюткою. А детей с нею дочь дѣвка Фегюшка да два сына Митка да Федка крещены и кресты на них были. А купил де он их за крещеные»⁷⁰. Он утверждал, что его купленная прислуга в полной мере принадлежит русской церкви, и не видел различий в вероисповедании и обрядности. Хозяин приводил многочисленные примеры благочестивости своей холопки. Ее поведение соответствовало его представлениям о «русскости». В церковной жизни не обнаружилось никаких расхождений. Прожив девять лет в услужении русского хозяина в Суздале, Анна участвовала в русском богослужении и таинствах. Все эти годы хозяин и холопка являлись членами одного прихода, имея одного духовного отца — священника Елизара Яковлева. Совместно с господином она ходила в храм, совершала требы — исповедовалась и, видимо, причащалась. (Позже она скажет, что избегала причащаться, что можно поставить под сомнение.) В господском доме она исполняла посты и молитвы: «А жила де у него з детми девять лѣт и отца де духовного она в Суздале была не одинова года по три по четыре. А отец ей духовной в Суздале с посаду Благовещенской поп Елизарей Яковлев и нынѣ

⁶⁷ Там же. — Л. 119.

⁶⁸ Там же. — Л. 128.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ Там же. — Л. 113.

жив»⁷¹. Духовник не усмотрел искажений в ее вере, и на его авторитет постоянно ссылался владелец.

Помимо таинств исповеди (и причастия?), в Суздале Анна восприняла и таинство брака. С русским холопом венчал ее тот же духовный отец: «шла замуж за иво ж работника за Филку Нефѣдыва и в церквѣ венчал тот же отѣц еѣ духовной поп Елизар. Филке был венець, а ей Анютке молитвами и тому Филке отѣц духовной тот же поп»⁷².

Тем самым хозяин подводил к тождественности «белорусской» и «русской» веры и отказывался видеть в них разницу. Для него украинская православная ничем не отличалась в вере от русских. Степан Мелешин полагал, что «белорусское» крещение аналогично «русскому»⁷³, подчеркивал единство веры и доказывал равенство двух ветвей православия — Киевской митрополии и Московского патриарха.

С этой точки зрения действия Анны оказывались противозаконны. Второе крещение при истинном первом — страшный христианский грех. На этом основании призванный для дачи показаний владелец подал встречный иск о нарушении церковных норм: «(Анна)... не хотя у него жить, била челомъ государю ложно, будто она и дѣти еѣ некрещены, и чтоб иво, государь, пожаловал, не вѣлел ложному челобитью повѣрить, а велѣл про то сыскать отцомъ еѣ дховнымъ⁷⁴»; «не хотя де у него жить, бѣгая от него, в другои ряд крестилась»⁷⁵.

Смеловская настаивала на искаженности своего изначального крещения и постоянно напоминала об отсутствии до последнего времени «истинного» — «русского» — крещения. Она упорно повторяла, что вступила в Церковь единственный раз в жизни — в 1651 году: «(Степан Мелешин) бьет челом ложно, будто я нынѣ крестилась в православную вѣру двжды. А я, государь, крещена одинова, а не двжды»⁷⁶; «вели, государь, иво Степана допросить, где я преж сево крещена по-руски в Руси: на котором городе или на Москвѣ. И будет сышется впрям, что я выгала другое крещенье, вели меня, сироту свою без пощады казнить торговою казнью»⁷⁷.

Анне было необходимо показать расхождения в обряде крещения двух диоцезов. Как отмечалось, в ее прошении к патриарху Иосифу говорилось о «белорусской вере», которой свойственно окропление и отказ носить нательные кресты. Но владелец крещение по-«белоруски» признал как правильное. Позже этого оказалось мало. После утверждений Степана Меле-

⁷¹ Там же. — Л. 113–114.

⁷² Там же. — Л. 114, 125.

⁷³ Там же. — Л. 116.

⁷⁴ Там же. — Л. 115.

⁷⁵ Там же. — Л. 116.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Там же.

шина о тождественности «белорусского» и «русского» крещений прежние аргументы оказались неубедительными. В сложившейся ситуации Анне Смеловской пришлось усложнить ответы, запутывая детали крещения. Будучи украинской православной, она стала говорить уже о своем «литовском» крещении, отделяя его от «белорусского», и тем более «русского»: «А жонка Оринка новокрещеная сказалась, родомъ де она литовка и крещена в литовском городе в Чернѣгове по-литовски, а не по-руски и не по-белоруски»⁷⁸; «а дѣти де еѣ крещены литовскимъ крещениемъ, а не по-белоруски»⁷⁹. Таким образом, при «белорусской вере» крещение оказывается «литовским», принципиально отличающимся от «белорусского». Что имелось в виду, сказать сложно. Обливание сделало недействительным уже «белорусское» крещение. Какие дополнительные отступления характеризовали «литовское» таинство, из документов не понятно.

При этом Анна соглашалась со Степаном Мелешиним, что расхождения между «литовским» и «русским» крещением не столь явны. В селе Костенки, а затем девять лет холопства ей тоже казалось, что она православная: «А чая де она, что одно крещение: литовское и русское»⁸⁰; «А у отца духовного она Анютка и дочь еѣ Фетюшка у исповеди были по два года, а не причащались, чая того, что литовское крещение с рускимъ одно»⁸¹. По ее словам, она осознала принципиальную несхожесть, только услышав в свой адрес обвинение «некрещеный лоб». Желая исправить страшнейшую каноническую ошибку, холопка попросила принять ее в Церковь: «И бьет челомъ государю, чтобъ государь пожаловал, велѣл еѣ крестит по-русскому крещению». Достигнув таинства в Московском патриархате, она, действительно, стала «русской»⁸².

Но терминологические искания Анны Смеловской на этом не закончились. Она подбирает все более устрашающие формулы. С целью усиления доказательств иммигрантка из Речи Посполитой вводит неоспоримое обвинение своего прежнего неблагочестия: заменяет «литовское» крещение на «ляшское». Выясняется, что ближайшие родственники Анны обладали абсолютно пагубными качествами: «А отец мой и мати и первой мой муж вѣрвали ляшскую вѣру. А он, Степан, выдал меня и замуж некрещену за крещеново человека». Остается лишь задаться вопросом, как родители с «ляшским» крещением могли дать ей «литовское» и при этом ввести в «белорускую» веру. Но Анна Смеловская предстает уже совсем в католическом образе. Получается, что в Речи Посполитой она находилась в окружении по-

⁷⁸ Там же. — Л. 128.

⁷⁹ Там же. — Л. 115.

⁸⁰ Там же. — Л. 126.

⁸¹ Там же. — Л. 129.

⁸² Опарина Т. Предписанная идентичность православных иностранцев в России первой половины XVII в. // Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории. — М., 2008. — Вып. 22. — С. 161–174.

следователей Римского престола. Это должно было свидетельствовать о ее полном нечестии.

Таким образом, в деле Смеловской был представлен почти весь спектр определений, применяемых к выходцам из Речи Посполитой: «белорусская» вера, «черкасский» муж, «литовское» происхождение и крещение, «ляшское» крещение родителей и супруга. Начав с «белорусского», она заканчивает «ляшским», а в России становится «русской». Единственное, о чем умалчивает Анна, так это о «каталицкой» вере». Иммигрантка никогда не применяла по отношению к себе и своим близким этого термина.

Бывшую холопку с детьми светский суд постановил вновь отправить из Разрядного приказа на Патриарший двор для вынесения решения⁸³.

Ссылки на «литовское» и «ляшское» крещение имели успех. Патриарх Иосиф, принимая во внимание столь далекий от русской традиции способ вступления в Церковь, предписал вновь принять в христианство ее детей. Повторно крестить детей, выросших у отца с «ляшским» крещением и обладавших вместе с матерью «литовским» крещением, виделось необходимым всем. Однако таинство должно было произойти теперь в Суздале, а не в Москве, как ранее⁸⁴. С Патриаршего двора детей направили в Суздаль к суздальскому архиепископу Серапиону, который ранее не услышал челобитья Анны Смеловской. Теперь же патриарх направлял пастырю специальную грамоту.

Конечное решение было принято не в пользу Анны Смеловской, ее детей и, очевидно, супруга. Иммигрантка из Речи Посполитой не спасла детей и сама потеряла на короткий миг обретенную свободу. В законодательных актах получение свободы от владельца мотивировалось невозможностью совместного проживания неправославного господина и его новообращенных слуг. Но в ситуации с детьми Анны Смеловской различия в вере между хозяином и холопами отсутствовали. Суд решил всех находящихся под следствием перекрестить в Суздале без получения свободы, и после восприятия таинства их вернули владельцам. Таким образом, детей было признано, как и мать, принять первым чином (хотя свободу они уже не получили).

Следственное дело, затеянное Анной Смеловской, дает яркий пример поведения в России иммигрантки из Речи Посполитой, оказавшейся в условиях зависимости. Стойкость, умение вести тяжбу, знание судопроизводства и русских законодательных актов (как светских, так и духовных) выделяли ее среди прочих выходцев. Она сопротивлялась обстоятельствам, настойчиво ища путей выхода на свободу. Инструментом получения свободы оказалась смена веры, давшая успех, хотя и временный. Но ее поведение резко отличалось от поведения других иммигранток.

⁸³ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 12. — Стб. 338. — Ч. 1. — Л. 130–131.

⁸⁴ Там же. — Л. 136-об.

Henryk Litwin

Chorąży kijowski generałowi jezuitów racje wyklada. List Remiana Jelca do Vincenzo Caraffy z 1647 roku o planach powołania uniwersytetu w Ksawerowie na Kijowszczyźnie

W rzymskim archiwum zakonu jezuitów natrafiłem przed laty na ciekawą źródłową «perełkę», list chorążego kijowskiego Remiana (Remigiana) Jelca do generała Societatis Iesu, Vincenzo Caraffy. Urok i znaczenie tego epistolograficznego zabytku trudno przecenić. Wyrafinowanie języka i argumentacji, duma rodowa, podwójny — ruski i Rzeczypospolitej — patriotyzm, poczucie własnej wartości i obywatelskiego obowiązku, świadomość misji — wszystko to odnajdujemy w krótkim tekście listu. Ten niewielki zabytek otwiera nam drogę do odświeżonego spojrzenia na wiele kwestii związanych z funkcjonowaniem społeczności ruskiej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

Remian Jelc był przedstawicielem starego kijowskiego, pańskiego rodu, który w XVI i XVII wieku odgrywał znaczną rolę w lokalnej społeczności szlacheckiej. Jego pradziad, Fedor zmarł w 1567 roku. Jako jedyny męski potomek rodu w swoim pokoleniu skupił w swoich rękach znaczny majątek, a swoim dzieciom zapewnił znakomite małżeństwa. Andrzej ożenił się z Anną Romanówną Hojską, Dymitr z Marią Olizar-Wołczkiewicz zaś Hanna z Bohufałem Pawszą¹. W tym czasie Jelcowie byli związani z kniaziami Koreckimi, a Andrzej pełnił funkcję podstarościego winnickiego z nominacji Bohusza Koreckiego². Zmarł jednak przedwcześnie i bezdzietnie 30.VIII.1568, a majątek rodziny przypadł Dymitrowi (†1599). Należał on do grona «przyjaciół» kniazów Wiśniowieckich i Kapustów³. Bliskie związki rodzinne łączyły go z Olizarami, kniaziami Rużyńskimi, Pawszami i Hojskimi. Można także wskazać na jego sąsiedzko-przyjacielskie powiązania z Trypolskimi i Sołtanami⁴.

Dymitr Jelc był wyznawcą prawosławia i zapewne liczył się do ścisłego grona najważniejszych protektorów ortodoksji na Kijowszczyźnie, skoro posiadał własną

¹ *Litwin H.* Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. — Warszawa, 2009. — S. 56–57.

² Archiwum Państwowe w Krakowie (APK). — Archiwum Sanguszków. — Teki Rzymskie. — Syng. X/64.

³ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (BPAU). — Syng. 2983. — K. 1–4.

⁴ Книга Київського підкоморського суду (1588–1644). — К., 1991. — С. 66.

kaplicę grobową w najważniejszej świątyni prawosławia w Rzeczypospolitej — cerkwi Uspienija w Ławrze Pieczarskiej⁵. Związki z Wiśniowieckimi ochładzały jego stosunki z Konstantym Ostrogskim, mimo wspólnoty wiary. Dymitr należał za to do grona stronników królewskich na Kijowszczyźnie. Od Henryka Walezego otrzymał urząd pisarza ziemskiego kijowskiego. Batory nominował go na surrogatora podkomorstwa kijowskiego w sprawie między Feliksem Charłęskim a Wiśniowieckimi i Tyszkiewiczami⁶. Zygmunt III powołał go zaś w skład komisji ds. rozgraniczenia majątków prywatnych w województwie kijowskim⁷.

Zebrany majątek wystarczył by wszystkim trzem synom zapewnić wysoki status majątkowy i społeczny. Filon (†1625), Konstanty (†1634) i Fedor pojawiający się w źródłach często jako Teodor (†1648) należeli do elity województwa. Posłowali na sejmy, bywali deputatami do Trybunału i poborcami podatkowymi, piastowali wysokie urzędy ziemskie, wchodzili do sądów kapturowych i różnych komisji powoływanych przez króla lub sejm, dowodzili własnymi chorągiewami w walkach z Tatarami i kozakami. Ich koligacje umacniały znaczenie rodu w lokalnej społeczności. Konstanty ożenił się z siostrą Janusza Tyszkiewicza, późniejszego wojewody kijowskiego. W ten sposób stał się jednocześnie szwagrem jednego z najpotężniejszych latyfundystów ówczesnej Rzeczypospolitej, Aleksandra Zasławskiego. Z kolei Fedor pojął za małżonkę bratanicę prymasa Wojciecha Baranowskiego. Filon ożenił się zaś z Łozkówną, a po raz drugi z Puzynówną, zyskując nowe powiązania w gronie lokalnych potentatów z tych rodów oraz spokrewnionych z nimi Myszków-Chołoniewskich, Olizarów, Butowiczów i Lasotów. Przyjacielskie związki łączyły trzech braci Jelców ze znaczącymi na regionalnym rynku politycznym Proskurami-Suszczańskimi, Aksakami, Stryblami, Rodkiewiczami i Drzewieckimi⁸.

Fedor, Filon i Konstanty byli wyznawcami prawosławia. Odgrywali istotną rolę w życiu społeczności dyzunickiej Kijowszczyzny. Fedor był powiernikiem archimandryty pieczarskiego Elizeusza Pletenieckiego. Potem należał do zaufanych osób nielegalnego metropolity Hioba Boreckiego. Równie dobre stosunki zachował z metropolitą Piotrem Mohyłą. Także Filon i Konstanty byli identyfikowani ze stronnictwem dyzunickim⁹. Wśród ich przyjaciół, krewnych i powinowatych byli tak ważni liderzy prawosławia jak Fedor Proskura-Suszczański czy Filon Strybyl. Jednocześnie Jelcowie utrzymywali dobre stosunki z katolickimi liderami

⁵ *Rulikowski E.* *Łuczyn // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. — Warszawa, 1884. — T. 5. — S. 799.*

⁶ *Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства). 1569–1673. — К., 2002. — С. 301.*

⁷ *Книга Київського підкоморського суду (1588–1644). — С. 89, 91.*

⁸ *Litwin H.* *Rody pańskie Kijowszczyzny 1569–1648. Status majątkowy // Przegląd Wschodni. — T. 8. — Z. 2 (30). — 2002. — S. 236–292.*

⁹ *Litwin H.* *Struktura wyznaniowa szlachty kijowskiej 1569–1648 // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. — T. XLVIII. — 2004. — S. 199–220.*

Kijowszczyzny. Janusz Tyszkiewicz był szwagrem Konstantego Jelca. Stefan Aksak oraz Adam i Ludwik Olizarowie liczyli się do grona przyjaciół braci Jelców. Odziedziczone po Dymitrze związki z Wiśniowieckimi zostały najprawdopodobniej utrzymane. Fedor był przy tym zaufanym współpracownikiem Tomasza Zamoyskiego, co wpływało także na stanowisko i sytuację jego braci¹⁰. Przyjaźń kanclerza ułatwiała stosunki z dworem królewskim. Monarchowie szanowali Jelców urzędami ziemskimi — Filon i Konstanty dzierżyli kolejno godność podstolego kijowskiego, zaś Fedor zdołał uzyskać przekazanie posiadanego przezeń urzędu chorążego kijowskiego synowi, Remigianowi (1646), co było raczej rzadkim w owych czasach dowartościowaniem rodu szlacheckich lokalnych liderów¹¹.

Pozycja Jelców na Kijowszczyźnie była zatem niezwykle silna. W latach 30-tych i 40-tych XVII wieku ich kapitałem politycznym były powiązania z najbardziej wpływowymi na regionalnym rynku rodami magnackimi — Tyszkiewiczami, Wiśniowieckimi i Zamoyskimi. Sieć ich rodzinnych i przyjacielskich kontaktów obejmowała prawie wszystkie liczące się w Kijowie i Żytomierzu familie: Aksaków, Butowiczów, Drzewieckich, Hojskich, Lasotów, Łozków, Myszków-Chołonińskich, Olizarów, Pawszów, Proskurów-Suszczańskich, Puzynów, Rodkiewiczów, Sołtanów, Strybyłów, Trypolskich. Jelcowie byli zaprzyjaźnieni z hierarchami cerkwi prawosławnej i spokrewnieni z katolickimi rodami Baranowskich, Fredrów czy Tyszkiewiczów. Brak natomiast dowodów na przyjazne kontakty Jelców z szeroko pojętym środowiskiem dysydenckim, któremu liderowali Niemiryczowie, pod dyskretnym nadzorem Stanisława Koniecpolskiego. Nie da się też wskazać powiązań z ważną na Kijowszczyźnie rodziną Woroniczów. Najwyraźniej te kręgi pozostawały poza sferą aktywności, lub też podatności na wpływy Jelców. Swe znaczenie budowali oni na regionalnej aktywności, ale dbali też o kontakty na dworze królewskim i centralnej scenie politycznej.

W trzecim pokoleniu pounijnym, w linii męskiej ród był reprezentowany przez dwóch jedynie przedstawicieli. Obaj odeszli od prawosławia i zostali katolikami. Aleksander, syn Filona, wstąpił do nawet do jezuitów i przyjął zakonne imię Ignacy, pod którym występuje w źródłach z epoki. Odziedziczone i nabyte majątki przeznaczył w 1632 roku na fundację kolegium jezuitów w założonym przez siebie Ksawerowie. W 1635 roku powstała tam rezydencja Towarzystwa Jezusowego, zaś kolegium dopiero w 1647¹². Inicjatorem tego przedsięwzięcia był Ignacy, ale poparł go silnie i włączył się do finansowania projektu jego stryjeczny brat, Remian.

Remian, występujący w źródłach także jako Remigian lub Jeremian, był synem chorążego kijowskiego Fedora, obrońcy prawosławia, powiernika Piotra Mohyły, klienta i stronnika Tomasza Zamoyskiego, polityka i żołnierza. Matką Remiana była zaś Dorota z Marcinkowa Baranowska, bratanica prymasa Wawrzyńca

¹⁰ Zob. korespondencja Fedora Jelca z Tomaszem Zamoyskim: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD). — Archiwum Zamoyskich. — Syng. 332, 337, 726.

¹¹ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski. — Kórnik, 2002. — № 4–5. — S. 19.

¹² *Załęski S. Jezuici w Polsce.* — Kraków, 1904. — T. 3. — S. 1387–1392.

Baranowskiego, córka kasztelana ciechanowskiego Andrzeja i kasztelanki przemyskiej Doroty z Fredrów (†1627), siostra starosty przasnyskiego Jana (†1643) i sekretarza królewskiego oraz kanonika gnieźnieńskiego i krakowskiego Andrzeja (†1631) Baranowskich¹³. Nie wiemy czyjemu wpływowi przypisać trzeba jego katolicką konwersję. Nie wiadomo też dokładnie, kiedy ona nastąpiła. Wybór mamy pomiędzy oddziaływaniem matki i jej rodziny oraz stryjecznego brata Ignacego. Raczej nie miały tu znaczenia studia Remiana na Akademii Zamoyskiej (1628–1629)¹⁴, które nie przeszkodziły wielu innym Kijowianom pozostać przy prawosławiu. Można jednak z dużym stopniem prawdopodobieństwa założyć, że zmiana wyznania nastąpiła na progu dorosłości, podobnie jak w wielu innych przypadkach z tej epoki, choćby Jeremiego Wiśniowieckiego. Przyjmijmy zatem, że młody Jelec zaczął służbę publiczną w 1632 roku jako poseł na ostatni sejm w czasach Zygmunta III Wazy¹⁵, będąc już katolikiem. Jeszcze dwa-trzy lata wcześniej funkcjonował jako zak na zamoyskiej uczelni. Posłowanie w tak młodym wieku było przywilejem synów magnackich. Dla Jelca misja poselska musiała więc być szczególnym powodem do dumy i potwierdzeniem znaczenia i prestiżu jego rodu. W kolejnych latach poświęcił się służbie wojskowej nie porzucając aktywności publicznej. Dostępne informacje prowadzą do wniosku, że pozostawał w ścisłym porozumieniu z ojcem. Harmonię w rodzinie potwierdzają choćby zabiegi Fedora, by Remian mógł otrzymać chorągwo kijowskie po rezygnacji ojca, co zresztą zakończyło się sukcesem (1646)¹⁶. Dokonana przez młodego Jelca zmiana wyznania nie wpłynęła zatem na kryzys w stosunkach ojca z synem.

Współistnienie prawosławia i katolicyzmu, a także innych wyznań było wówczas na Kijowszczyźnie zjawiskiem normalnym. Istniały mieszane małżeństwa. Podziały polityczno-sąsiedzkie i konflikty majątkowe także wychodziły poza wyznaniową logikę. Katolicycy przedstawiciele starych kijowskich rodów, jak Aksakowie czy Olizarowie pozostawali cenionymi członkami ruskiej społeczności, otwartymi na przyjaźnię z «bracią» prawosławną. Jedyne unia pozostawała zjawiskiem stanowczo zwalczanym przez zwolenników «wiary greckiej» i nawet katolicka magnateria i szlachta nie angażowała się nadmiernie w jej wspieranie na Kijowszczyźnie.

Publikowany niżej list Remiana Jelca do przełożonego generalnego zakonu jezuitów jest «produktem» tej właśnie atmosfery współistnienia. Dowiadujemy się z niego o zrodzonym w głowach dwóch katolickich przedstawicieli rodu Jelców, Aleksandra-Ignacego oraz Remiana, planie utworzenia katolickiego uniwersytetu w Ksawerowie. Zgodnie z intencją założycieli miałyby on służyć edukacji «młodzi naszej ruskiej». Jelec nie pozostawia wątpliwości, że jest całkowicie zdeterminowany by swój cel zrealizować i że jest nim, nie fundacja jezuitska w ogóle, ale właśnie «szkoła wyższa». Widząc trudności stawiane przedsięwzięciu przez polską

¹³ *Boniecki A.* Herbarz Polski. — Warszawa, 1899. — T. 1. — S. 100.

¹⁴ Album studentów Akademii Zamoyskiej / Opr. H. Gmiterek. — Warszawa, 1994. — S. 130.

¹⁵ *Litwin H.* Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648. — S. 130–133.

¹⁶ Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy. — № 5. — S. 19.

provincję Towarzystwa Jezusowego grozi bez ogródek powierzeniem projektu innemu zakonowi katolickiemu, który zechce się podjąć założenia uniwersytetu.

Mamy tu zatem do czynienia z nie znanym skądinąd projektem założenia uczelni wyższej dla młodzieży z ziem ruskich Rzeczypospolitej. Pomysłodawcy dążyli do utworzenia uniwersytetu przez jezuitów, pokładając zaufanie w jakości przedsięwzięć edukacyjnych tego zakonu. Sednem projektu jest jednak służba sprawie «młodzi naszej ruskiej». Ma on zatem patriotyczny, ruski charakter. Jelec wspomina o pożytku całej Rzeczypospolitej, ale skupia się najwyraźniej na swojej ruskiej tożsamości. Patrzy zatem na państwo, jako wspólne dobro Rusinów, Litwinów i Polaków zbliżając się w tej ocenie do swych prawosławnych współobywateli spod znaku Adama Kisiela. Głos Jelca wskazuje na to, że nie możemy identyfikować «ruskości» jedynie z prawosławiem. Ambicje chorążego kijowskiego jasno wskazują, że istniał wówczas fenomen Rusina-katolika, że szlachta ruska niezależnie od wyznania widziała siebie jako wspólnotę współtworzącą Rzeczypospolitą, jako odrębny i równorzędny podmiot, obok Polaków i Litwinów.

Trzeba także wrócić uwagę na kilka innych cech publikowanego listu. Interesujące, że Jelec pisze do Caraffy po polsku. Chorąży kijowski mógł nie znać włoskiego, ale nie ma cienia wątpliwości, że posługiwał się łaciną. Był wszak studentem Akademii Zamoyskiej. Czemu zatem pisze po polsku? Co ciekawe idzie w tym względzie w ślady innych obywateli Rzeczypospolitej z ziem ruskich, takich jak Adam Aleksander Sanguszko, Anna z Ostrofskich Chodkiewiczowa czy Jeremi Wiśniowiecki, którzy także swą korespondencję z kwaterą główną jezuitów prowadzili po polsku¹⁷. Uznawali zapewne, iż język ten powinien być znany jeśli nie generałowi to przynajmniej licznym zakonnikom w jego otoczeniu. Najwyraźniej mieli dowody znaczącej «polonizacji» Towarzystwa. W każdym razie Jelec, Wiśniowiecki, Sanguszko czy Ostrofska traktowali język polski jako mowę międzynarodacyjnej komunikacji.

Odrębną kwestią jest ocena swobody poruszania się autora listu w przestrzeni języka polskiego. Sprawę tę wypadałoby powierzyć filologom, ale z punktu widzenia historyka czytającego liczne źródła z epoki stwierdzić trzeba, że polszczyzna Jelca jest rozwinięta i bogata. Ortografia bardzo zaawansowana, pełna znaków diakrytycznych¹⁸. Wyrafinowana jest forma wypowiedzi. Jelec w uprzejmej formie, pełnej pozytywnych sygnałów, szantażuje prominentnego korespondenta perspektywą niekorzystnych dla zakonu decyzji o poważnych skutkach finansowych. Wiedząc, że zakonowi zależy na utworzeniu kolejnego nowicjatu jezuickiego na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej, otwiera taką właśnie perspektywę przed generałem, ukazując mu możliwość pozytywnego scenariusza w zamian za realizację idei uniwersytetu. Chciałoby się rzec, iż Jelec wykorzystuje w stosunku do Caraffy «włoską perfidię», jak mówiono w tej epoce.

Czytelnikowi listu musi rzucić się w oczy duma rodowa chorążego kijowskiego. Wielokrotnie w swoim tekście wymienia «domostwo nasze» w sposób nie pozostawiający wątpliwości, iż prestiż rodu jest wartością niezwykle ważną

¹⁷ Archivum Romanum Societatis Iesu. — Pol. 77I. — 115 r. v., 155 r. v.; 77II. — 369 r.

¹⁸ W edytowanym tekście pozostawiłem oryginalną ortografię.

dla piszącego. Jest on świadomy zobowiązań spadających na rodzinę wobec Rzeczypospolitej i «ziem ruskich», ale niezwykle silnym motywatorem działań autora tekstu, jest «sława domostwa naszego». Zwróćmy tu uwagę na charakter rodzinnej tradycji Jelców. Nie mogli się oni poszczycić senatorskimi przodkami. Powód do chwały stanowiły tu «tylko» lokalne urzędy ziemskie i regionalna pozycja. Pisarstwo ziemskie, urząd podstolego, wreszcie chorągwo. Z punktu widzenia dworu królewskiego drobiazgi, ale Jelec używa perspektywy ruskiej. Dla niego urzędy kijowskie mają charakter stołecznych. Pozycja rodu oznacza przede wszystkim znaczenie w społeczności lokalnej. Chorąży kijowski nie ma wątpliwości, że historia familijna daje mu wszelkie powody do dumy, ale jednocześnie fundacja uniwersytetu pozwala cieszyć się «większą sławą domostwa naszego po wszystkich krainach». Projekt *altiora studia* stanowi wyjście z rodzimego zakątka za szeroki świat i zajęcie pozycji w przestrzeni europejskiej. Lokalny dygnitarz podejmuje dyskusję z generałem potężnego zakonu i bez wahania dowodzi swoich racji. Czuje się takim samym «mecenasem» Towarzystwa jak europejscy potentaci. Pisze po polsku bo mu tak wygodnie. Poucza partnera co do możliwych dlań korzyści. Pokazuje mu pole wyboru i nie ma żadnych kompleksów. Jest świadom swojej obywatelskiej postawy i zdaje sobie sprawę z jej wartości.

List Remiana Jelca do generała jezuitów stanowi niezwykle ciekawy przykład dialogu między peryferiami a centrum. Pokazuje, że rozkład akcentów w takiej rozmowie może być zupełnie odmienny od oczekiwanego z punktu widzenia domniemanego centrum.

Koncepcja ruskiego uniwersytetu jezuickiego nie doczekała się realizacji. Konflikt zbrojny, który rozpoczął się w 1648 roku nie tylko pogrzyżył w niebycie projekt uczelni w Ksawerowie, ale też w ostatecznym rozrachunku uniemożliwił realizację koncepcji wspólnego państwaszlachty polskiej, ruskiej i litewskiej. Jelcowie stanęli w tym konflikcie po stronie Rzeczypospolitej. Częściowo mimowolnie — chory i unieruchomiony Fedor został zamordowany w swoim domu, wiosną 1648 roku, przez uczestników ludowej rewolty, która wybuchła na wieść o sukcesach Chmielnickiego¹⁹. Kolegium w Ksawerowie także uległo zniszczeniu w 1648 roku. Aleksander-Ignacy przeżył zagładę swego dzieła i jeszcze przez lata zabiegał o jego odrodzenie. W roku 1665 wystąpił z zakonu jezuitów i zapewne niedługo potem zmarł, gdyż znika ze źródeł²⁰. Remian, brał czynny udział w działaniach wojskowych, a w bitwie pod Beresteczkiem jego własna chorągiew wchodziła w skład pułku Jeremiego Wiśniowieckiego²¹. Zmarł w roku, a «domostwo» jego nie doczekało się sławy fundatora uniwersytetu.

¹⁹ Jerlicz J. Letopisiec albo kroniczka / Wyd. K. W. Wójcicki. — Warszawa, 1853. — T. 1. — S. 69.

²⁰ Załęski S. Jezuici w Polsce. — T. 3. — S. 1388.

²¹ Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651) / Opr. M. Nagielski. — Warszawa, 1999. — S. 349.

**ARSI. — Pol. 77II. — 371 r. v.
Remian Jelec, chorąży kijowski do Vincentio Caraffa,
generała SI, z Horodyszcz²², 1647 b. d. d.**

Z wysługi przodków naszych a ojczyzny swej brat mój X. Ignacy Jelec²³ fundacją Collegium Xawerowskiego²⁴ uczynił, Jego Mości Pana Ojca mego²⁵ i mnie do ofiary i modlitw spólnego uczestnictwa przyjmując, za czym i ja do tej fundacyey, jako i duszy mej pomoczney i wszytkiemu domostwu naszemu chwalebney, podpisałem się już tak rozumiejąc, iż ta fundacja mnie z Xiędzem bratem spólna tak należy, że cobykolwiek onę naruszać miało, iż to mnie *propulsare tueri et defendere* jako własnego domostwa naszego *partum* należą. Czeszyłem się ja z tego gdym usłyszał, że *pro minoribus scholis* fundacja przyjęte, nie mniej z tego żeś słowem swym upewnić raczył J. M. X-dza Brata, iż *diploma admissionis* tey fundacyey miałeś natychmiast przysłać. Więc i z listu J. M. X-dza Cislaka²⁶ do X-dza Brata pisanego barziściem się cieszył, że i *suffragia pro fundatoribus* zwyczajne już w Rzymie były odprawione. A najbardziej z tegom się cieszył, żeś W. M. M. Pan²⁷ to co z więszą sławą domostwa naszego po wszystkich krainach być może *universalis stadium* bratu memu fundować pozwolił. W czym iż teraz przeciwną wolą X-dza Prowincjała polskiego²⁸ rozumiałem, a na co inszego X-dza Brata pociąganego baczę, nie pomału muszę się na tych którzy przeszkadzają i temu przeczą uzalić. Zaczyn i imieniem moim i domostwa naszego śmiem upraszać W. M. M. Państwa, abyście przy pierwszej declaratyei swey stojąc fundacją *Generali Studii* z domostwa naszego przyjąc chcieli. Już *state* my to umyślili fundować w też świętszą sławą domostwa naszego, a nie mnieyszą przysługą u Pana Boga y Rzptey być rozumiemy i jeżeliby w tym odmiana woley W. M. M. Państwa nastąpiła musielibyśmy fundację przecie Uniwersitetu uczyniwszy, o którym inszym zakonie pomyśleć, który by na się te prowincją uczenie *in altioribus scholis* wzięwszy według intencyei naszej w tych Państwach Ruskich te *altiora studia* młodzi naszej ruskiej tłumaczył. Rozumiem, że ta miłość nasza ku zakonowi temu świętemu wzgardzona nie będzie, ani też nam, już poniekađ *de Societate bene meritis*, dzielić tego afektu naszego ku inszym

²² Horodyszczce (dzisiejsza Українка), wieś we włości Malin (dzisiejszy Малин).

²³ Aleksander Jelec, imię zakonne Ignacy, brat stryjeczny Remiana, syn Filona (zm. 1625), jezuita, fundator Kolegium w Ksawerowie, zm. po 1665.

²⁴ Ksawerów (dzisiejszy Ксаверів), miasto założone przez Aleksandra-Ignacego Jelca w latach 30-tych XVII wieku.

²⁵ Fedor Jelec, podwojewodzi kijowski 1620–1628, chorąży kijowski od 1621, zm. 1648.

²⁶ Ciślak (Cieślak, Czyslak) Grzegorz, ks., (ok. 1584 — 3.V.1650) jezuita, Prokurator Prowincji Litewskiej w Rzymie 1619–1635 i 1638–1650.

²⁷ Vincenzio Caraffa, (1585–1649), jezuita, generał zakonu od 1646.

²⁸ Ponieważ nie znamy daty dziennej listu nie możemy z całkowita pewnością wskazać właściwego prowincjała, gdyż właśnie w 1647 roku nastąpiła ich zmiana i Tomasza Smagę zastąpił 22.VIII Stanisław Szczytnicki. Zwazywszy, iż Jelec wspomina tu przedłużającą się procedurę chodzi raczej o «starego» prowincjała, Tomasza Smagę.

zakonom nie dacie, co gdy wprzód otrzymamy może Pan Bóg pokazać sposób, że i nowicjat, którego W. M. zyczycie sobie z domostwa naszego fundowany będzie. O co i po wtóre upraszając abyście tej universitati nam od siebie do fundowania pozwolonej nie przeczyli a *in cum finem* z professią X-dza bratnią nie kwapili (gdyż też o różne majątności domostwu naszemu należące, które za kilkakroć sto tysięcy lekko szacowane bydź mogą, spólnie czynimy i przy łasce Bożej dobrze sobie w tych sprawach tuszemy, bo już w areszcie na Trybunale Lubelskim zostały) i onemu zwyczajnym favorem i dobrym afektem swym w tym przedsięwzięciu jego dopomogli, bo i onego rozumiem, że to musiałyby znacznie pomięszać i żebym na co inszego, gdyby się domostwa naszego ojczyzna obrócić miała, podpisać się rozmyślił.

Remian Jelec, chorąży kijowski

Frank E. Sysyn

Ukrainian Nation-building in the Early Modern Period: New Research Findings

When the Ukrainian national movement of the nineteenth century looked for models for Ukrainian nation-building, it looked primarily to the early modern period. The nineteenth century was a time that no Ukrainian political or administrative entity existed, the modern literary language was only being formed, and most elites adhered to other cultures and national ideas. Yet in the early nineteenth century, the existence of Ukrainian polities, a specific Ukrainian social structure based on the Cossack stratum, and a distinct Ukrainian high culture were in living memory. These phenomena had not encompassed all the territories that the national movement aspired to and were not always the basis for the modern national movement. Yet the concepts of nation in the early modern period and the elements of national culture and society that arose in that time were both the subject of intense research and the source of inspiration for the Ukrainian national movement.

Over the last thirty years, study of early modern Ukrainian nation building and the complex of related questions (identity, national consciousness, political culture, image of the other) has advanced greatly. In part, this enlivening of the field resulted from the increasing influence of the *Annales* school and the examination of mentalities that made research on the early modern period a leader in historical theory and methodology in the post-World War II period through examination of questions such as the Crisis of the Seventeenth-Century and the study of revolts and revolutions. This research provided models for examining Ukrainian nation building among the small group of scholars working on early modern Ukraine outside the Soviet Union (among others Zenon Kohut, Teresa Chynczewska Hennel, Orest Subtelny, after 1991 Serhii Plokhyy, David Frick, Borys Gudziak, and myself). In part the field benefited from the considerable attention to this period by Ukrainian and non-Ukrainian scholars that laid the base for the study of the first part of this epoch (1500-1660) in the late nineteenth and early twentieth centuries, above all in the abundant research of Mykhailo Hrushevsky and Viacheslav Lypynsky.

Essential to the rapid development of the field in Ukraine beginning in the era of *glasnost* of the late 1980s was the maintenance of historical studies in Lviv,

Kyiv, and Dnipropetrovsk that continued first rate research and source studies despite the assault on Ukrainian historical studies and publishing in general and the Cossack period in particular that followed the thaw of the late 1960s. Although the pogrom of Ukrainian historians in 1972 and the censorship that even halted source publications crippled Ukrainian scholarship, the existence of an older generation of scholars such as Iaroslav Isaievych and Iaroslav Dashkevych in Lviv (where Ivan Krypiakievych had continued pre-Soviet traditions in the 1950-60s), Fedir Shevchenko, Ivan Butych, Iaroslav Dzyra, and Olena Apanovych in Kyiv, and Mykola Kovalsky in Dnipropetrovsk (where a lesser degree of political repression had even permitted the formation of a school of source study and the training of a younger generation such as Iurii Mytsyk, Hanna Shvydko and Serhii Plokhly) ensured that research on the early modern period could revive. In addition, the good fortune that Natalia Iakovenko, a classicist who worked in the archives, responded quickly to the opportunity to reconceptualize historical studies on the basis of earlier Ukrainian historical traditions and the achievements of Polish historiography made the early modern period a leading field of research and graduate training in Ukraine in the 1990s.

Study of “nations” and examinations of nation-building have changed greatly in focus in recent decades. Earlier attention was concentrated on a number of characteristics seen to be intrinsic in forming a national community. Reflecting the nineteenth-century emphasis on nations possessing distinctive languages, great attention was paid to historical philology to determine when Ukrainian emerged as a distinct East Slavic spoken language and when Ukrainian was used and codified as a written language. Research also centered on the settlement of a compact land mass in which Ukrainians were a majority. Associated with this line of research was the question of whether and when the Ukrainian people had continuously settled territories of contemporary Ukraine. Special attention was paid to the ethnographic characteristics of a Ukrainian people and its folklore and even physical-anthropological characteristics. This attention to the folk often accompanied assertions of the special and elevated nature of the common people and the inherently democratic nature of the Ukrainians.

Discussions on Ukrainian nationhood often dealt with the social structure of the Ukrainian people in various historical periods, with great attention as to whether elites assimilated to other nations and frequent discussions of the issue of “historic” and “nonhistoric” or plebeian nations. With this discussion went the concentration on the Cossacks as a group seen as embodying Ukrainian nationhood in the early modern period. Given the relatively recent adoption of “Ukraine” to encompass all the lands claimed by the Ukrainian national movement and the late appearance of “Ukrainians” as an ethnonym, great attention was paid to their occurrence. At the same time the varied uses and meanings of derivatives of the term Rus’ for modern Ukrainians, Belarusians, and Russians led to frequent discussions of the meaning and proper translation of nomenclature. Much of the discussion of nationhood centered on how and when Ukrainians defined their neighbors as others and when Ukrainians saw themselves as a cohesive and distinct group. Finally, the

Ukrainian national movement paid more and more attention to statehood. Proponents of Ukrainian nationhood gathered more and more evidence about strivings for statehood or political autonomy among Ukrainian elites in the past. Frequently scholarship played the role of advocacy or denial of Ukrainian nationhood.

While many of the questions highlighted in the older literature appear in the new literature, many are now seen as of little relevance (folklore, historical linguistics, spoken languages, anthropological discussions of national character). While debates on the existence or non existence of a Ukrainian people/nation in the medieval and early modern period continue, their focus has changed. Much of the writing of the last thirty years engages other questions that have emerged out of the newer study of nations and nationalism as well as from the literature on early modern Europe. In the immediate post-World War II years, the nineteenth-century Romantic concepts of nation were abandoned and the ancient lineage of nations was challenged. Still non-Marxist and Marxist historians viewed nations as arising from a certain socio-economic context associated with modernity and discussed the role of the state in forming nations or states as arising from national movements. Nation building was accepted as a process that formed nations, historical communities that could be examined and compared. Increasingly, however, as nations were seen as imagined communities (Benedict Anderson) contending national projects were conceived of as the arenas for studies on nations. Interest in empires, multiple identities and national indifferentism put more and more into question earlier visions of nation building.

While most scholars saw the nation per se as a phenomenon that arose after the French Revolution, a important group of historians and political scientists (Hugh Seton Watson, Anthony Smith, John Armstrong, Klaus Zernack, Adrian Hastings) either saw nations originating in or derived from medieval or early modern communities¹. At times historians would discuss proto-national phenomena and identities, differentiating them modern phenomena, though rarely providing clear explanations in what the difference lay. Thus one can find in the work of such a distinguished scholar as John Elliott a discussion of the significance of protonational sentiment and loyalty to *patria* (fatherland) in early modern revolts². In general, those who studied the medieval period had to integrate the existence of *nationes* and *gente* into their discussions, while early modernists had to consider ample material on discussions of peoples and states, linguistic communities, and tracts on the rights of nations. However different early modern societies and world view might be from modern ones, these phenomena could not be ignored.

¹ See especially: *Seton-Watson H.* Nations and States. – London, 1977; *Armstrong J.* Nations before Nationalism. – Chapel Hill, 1982; *Smith A.* The Ethnic Origin of Nations. – Oxford, 1986; *Zernak K.* Zum Problem der nationalen Identität in Ostmitteleuropa // Nationales Bewusstsein und kollektive Identität / Helmut Berding, ed. – Frankfurt, 1994. – P. 176–188; *Hastings A.* The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion, and Nationalism: 2nd ed. – Cambridge, 1999.

² *Elliott J. H.* Revolution and Continuity in Early Modern Europe // Past and Present. 1969. – Vol. 42 (February). – P. 35–56.

Anyone interested in nation and manifestations of national sentiment in early modern Ukraine could find abundant material in the works of the two great Ukrainian historians of the late nineteenth and early twentieth century, Mykhailo Hrushevsky and Viacheslav Lypynsky³. While contemporary historians may not adhere to the two historians' views on nationhood or their political credos, they must carefully review the many sources and observations in their works. Frequently, Hrushevsky the populist and Lypynsky the statist have been viewed as polar opposites in Ukrainian history writing. More recently scholars have pointed out that the contrast has been made too starkly and has often been based on their programmatic statements and not their praxis, in which they often come closer together. Both served to make the early modern period in general and the seventeenth century and the Khmelnytsky uprising in particular the corner stone for subsequent discussions on modern Ukrainian nationhood. At the same time they provided massive materials for the student of early modern nation building.

Hrushevsky's massive output, above all his *History of Ukraine-Rus'* that went down to the 1660s, in which volumes 7-10 deal wholly with the early modern period and volumes 4-6 in great part, had unearthed a wealth of documentation on early modern Ukraine. Essential this positivist's and populist's work was based on the thesis that Ukrainians were a distinct people who had evolved over centuries. While Hrushevsky saw the national factor as only emerging fully in the modern period and in his later work espoused stages of national development (*narodnist'*, *narod, natsiia*), he had characterized the period of the late sixteenth and early seventeenth century as one of national-cultural revival. He had also emphasized the importance of the Cossacks and the Khmelnytsky Uprising in laying the foundations for Ukrainian nationhood. In volume 8 of his history he wrote one of the most penetrating discussions of the role of the national factor in the Khmelnytsky revolt and in volume 9 of the History he sought to highlight documentation on expressions of national aspirations among the masses⁴. Yet while Hrushevsky remained firmly on the side of the masses, he also presented abundant sources of the elite's expressions on national feeling, historical thought, and political programs. For contemporary historians dealing with questions of early modern Ukrainian nation-building, Hrushevsky's *History*, his 2,000 other published works, and the source publications that he sponsored are a boundless treasure trove.

Hrushevsky's ideological and political opponent, Viacheslav Lypynsky, placed the seventeenth century at the core of his historical oeuvre. A political theorist, Lypynsky placed the state and state-building at the center of his work and espoused

³ For their discussions on early modern nations, see my: Hrushevsky Confronts Lypynsky: The Historian's Final Assessment of Hetman Bohdan Khmelnytsky and the Khmelnytsky Era // *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'*. – Vol. 9. – Bk. 2. – Pt. 2. – Edmonton-Toronto, 2010. – P. lxi–lxxix and *Ploky S. Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. – Toronto, 2005. – P. 289-300. For Hrushevsky's vision of nation, see: Vol. 1. – P. 1–5.

⁴ See: *Hrushevsky M. History of Ukraine-Rus'*. – Vol. 8. – Edmonton and Toronto, 2002. – P. 356–358 and the introduction and: *ibid.* – Vol. 9. – Bk. 1. – Edmonton-Toronto, 2005. – P. lxxviii–lxxix.

a positive evaluation of the role of the elite in the Ukrainian past. Convinced that the territory of Ukraine created a commonality for its inhabitants, Lypynsky sought to demonstrate how groups other than the Eastern Christian Ukrainian people, above all the Polish Roman Catholic nobility, had partaken in the process of Ukrainian state and nation building. Lypynsky saw the existence of a nation as ultimately dependent on statehood or as deriving from periods of statehood or the aspiration to attain a state. He saw the seventeenth century as a period when the historic Ruthenian nation (*narod*) composed of nobles, clergy and burghers had become attenuated and had only revived by the rise of a new social group, the Cossacks. He viewed the great uprising as a revolution in national terms that had challenged the Polish-Lithuanian Commonwealth's moribund political system by uniting elements of the nobility to the new Cossack elite in a political system headed by a powerful monarchical figure, the hetman. He saw the outcome of the revolt as providing the basis for existence of Ukrainian nationhood in subsequent centuries. In his writings, which presented numerous sources on Ukrainian political culture and thought, Lypynsky had shifted the discussion of Ukrainian nation building to questions of early modern social constituencies and legal and territorial rights.

The history writing of the last few decades has renewed interest in examining the "Ruthenian nation (*rus'kyj narod*)" of the early modern period. In his study of Ukrainians as an "unexpected nation," which practices "contrafactual history," Andrew Wilson devotes a chapter to the "Ruthenian nation" and its relevance to the evolution of a modern Ukrainian nation⁵. Thereby a work that is read by the considerable new readership interested in Ukraine and Ukrainians has disseminated widely attention to the early modern construct. Many scholars contributed to the renewed interest in the Ruthenian nation and here only a few scholars and topics may be mentioned. Other scholars were also significant in this process; each of the scholars mentioned addressed a number of the topics discussed.

Lypynsky's linking of nobles and Cossacks in discussing the transformation of the Ruthenian nation in the seventeenth century resonated in the monograph of Teresa Chynczewska Hennel on national consciousness (*świadomość narodowa*) among nobles and Cossacks in Ukraine in the late sixteenth and early seventeenth centuries. Lypynsky's discussion on the Ruthenian-Ukrainian nation had found little resonance in Polish historiography, possibly because he was such a harsh critic of the Polish-Lithuanian Commonwealth as a state and society in decay in the early seventeenth century. When Teresa Chynczewska Hennel, a student of the renowned specialist in seventeenth century Ukrainian and Cossack affairs, Zbigniew Wójcik, took up the topic of national consciousness, she met an emotionally severe reaction in some Polish historical circles that seemed to have more to do with outright rejection of a topic than the source and documentary criticisms raised⁶. Building on the

⁵ Wilson A. *The Ukrainians: Unexpected Nation*. – New Haven-London, 2000.

⁶ *Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.* – Warszawa, 1985. The polemic over the book appeared in "Przegląd Historyczny" among Hieronim Grala, Sławomir Gawlas, and Chynczewska-Hennel.

research of Professor Benedykt Zientara on Polish national consciousness and nationhood in the medieval period, Chynczewska Hennel undertook an examination of Ruthenian consciousness among two of the leading strata in the Ukrainian lands. By choosing two strata she broke with the Polish tradition of limiting research to the nobility. She did not however deal with the burghers, whom Professor Krypiakievych had pointed to as seminal in Ruthenian-Ukrainian concepts of nation and nationhood and had been developed to the degree he could do so in the conditions of Soviet censorship by Iaroslav Isaievych in his work on the brotherhoods⁷. In addition, Chynczewska Hennel did not develop discussion of the clergy separately.

Examination of the role of the clergy and religion in defining Ruthenian identity was advanced greatly by the masterful monograph of David Frick on Meletij Smotryc'kyj and his studies on other churchmen such as Kasijan Sakovyč⁸. Frick had been educated in the school of Ricardo Picchio at Yale that had paid great attention to the *Questione della Lingua* in the Orthodox Slavic world (*Slavia Orthodoxa*). These studies had focused on Ukraine and Belarus as the first place in the Orthodox Slavic world where the difference between Slavonic and the vernacular had been comprehended as similar to that between Latin and Italian and in which experiments had even been made in translating sacred texts into the vulgar language, Ruthenian. By examining Smotryc'kyj, the famous intellectual who had polemicized for both the Orthodox and Uniate causes and who had insisted that it was not religion but blood that made a Ruthenian a Ruthenian, Frick contributed greatly to understanding the relationship between Rus' as a religious community and Rus' as a national community. As a philologist, he paid special attention to terms and to the varied use of language in questions of national and cultural identity. Studying a churchman active in both Ukrainian and Belarusian territories, Frick emphasized their inhabitants' commonality in the Ruthenian nation. At the same time he confirmed the work of earlier scholars who had shown how Rus' of the Commonwealth of the late sixteenth and early seventeenth century was marked off from Muscovy in some Ruthenians' vision.

From the time that I began my research on Adam Kysil, the Orthodox senator of the Commonwealth, I have dealt with various questions related to identity and the question of Ruthenian nation⁹. Kysil's statements on this matter, including his speech before the synod of 1629, as well as his contemporaries' image of him, in-

⁷ *Крип'якевич І.* До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI – на початку XVII ст. // Український історичний журнал. – 1966. – № 2. – С. 82–84 and *Isaievych I.* Voluntary Brotherhood: Confraternities of Laymen in Early Modern Ukraine. – Edmonton-Toronto, 2006.

⁸ *Frick D.* Meletij Smotryc'kyj. – Cambridge, Mass., 1995 and *Frick D.* 'Foolish Rus': On Polish Civilization, Ruthenian Self-Hatred, and Kasijan Sakovyč // Harvard Ukrainian Studies (HUS). – 1994. – Vol. 18. – Nos. 3-4. – P. 210–248.

⁹ A bibliography of my works is contained in: *Tentorium Honorum: Essays Presented to Frank E. Sysyn on His Sixtieth Birthday* / Ed. O. Andriewsky, Z. E. Kohut, S. Ploky and L Wolff. – Edmonton-Toronto, 2010 (*Journal of Ukrainian Studies (JUS)*). – 2008. – Vol. 34). The volume also contains an examination of my views on early modern Ukrainian nationhood by Kohut with the assistance of Andriewsky "Shaping Ukrainian Studies: A Portrait of Frank E. Sysyn"

cluding Father Teodosii Baievsky's panegyric to him with the statement that Rus' and Poland were waging a struggle over him, led me to deal with questions of nation¹⁰. In particular, I saw in his writing the degree to which the Ukrainian lands incorporated by Poland during the Union of Lublin (1569) served as a territorial Rus' seen as embodying certain rights and privileges, and thus becoming an incipient *patria* along the lines discussed by Elliott and others¹¹. My work on the Khmelnytsky uprising led me to deal with the national element in the revolt, above all the tendencies to transcend estate lines that had first emerged in the defence of the Rus' church and later developed into a transitory coalition under Khmelnytsky's banner¹². Another line of research, which was inspired by Orest Ranum's and John Pocock's discussion of historiography as a branch of national consciousness, was my work on the Ukrainian early modern chronicles and histories¹³. I thereby paralleled a line of research on historical consciousness that had been pursued by Miroslaw Czech in his work on the polemical literature¹⁴.

The opening up of Ukraine to the world historical community in the 1990s not only permitted a number of well-known senior scholars to speak with their own voices and to pursue projects that had been banned¹⁵. It also allowed a new generation to enter the field, of which Natalia Iakovenko has been one of the most productive. Her monograph on the Ukrainian nobility seemed in part to fulfill of Lypynsky's project to write a history of the old Ukrainian nobility, though it was in her later works that she turned from social history to writing on the thought and political culture of the age¹⁶. Following a line of research proposed by Teresa Chynczewska Hennel,

¹⁰ *Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653*. – Cambridge, Mass., 1985.

¹¹ *Sysyn F. Regionalism and Political Thought in Seventeenth-Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641*. // HUS. – 1982. – Vol. 6. – No. 2. – P. 167–90.

¹² *Sysyn F. Ukrainian-Polish Relations in the Seventeenth Century: The Role of National Consciousness and National Conflict in the Khmelnytsky Movement* // Poland and Ukraine: Past and Present / Ed. P. J. Potichnyj. – Edmonton and Toronto, 1980. – P. 58–82 and *Sysyn F. The Khmelnytsky Uprising and Ukrainian Nation-Building* // JUS. – 1992. – Vol. 17. – Nos. 1–2. – P. 141–170, and *Sysyn F. Seventeenth-Century Views on the Causes of the Khmel'nyts'kyi Uprising: An Examination of the "Discourse about the Present Cossack-Peasant War"* // HUS. – 1981. – Vol. 5. – No. 4. – P. 430–66.

¹³ See: National Consciousness, History, and Political Culture in Early Modern Europe / O. Ranum, ed. – Baltimore, 1975; *Sysyn F. Concepts of Nationhood in Ukrainian History Writing, 1620–1690* // HUS. – 1986. – Vol. 10. – Nos. 3–4. – P. 393–423 and *Sysyn F. The Cultural, Social and Political Context of Ukrainian History-Writing in the Seventeenth Century* // Europa Orientalis. – 1986. – Vol. 5. – P. 285–310.

¹⁴ *Czech M. Świadomość historyczna Ukraińców pierwszej połowie XVII w. w świetle ówczesnej literatury polemicznej* // Slavia Orientalis. – 1989. – Vol. 38. – Nos. 3–4. – P. 563–584.

¹⁵ As an example of the type of fundamental work that could be now undertaken one thinks of Iurii Mytsyk's publication of Safonovych's chronicle, a work prepared for publication in 1917, but until 1992 unavailable in full to Western scholars and even seldom cited in the Soviet Union.

¹⁶ *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)*. – К., 1993. A number of her later studies are collected in: *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – К., 2002.

Iakovenko asserted the importance of the princes and the Ostrozkys in particular in shaping and serving as the object of national and political thought in Ukraine. In some of her recent work on Rus', Roxolania, and Ukraine as names and banners for differing national projects she has also shown that the conceptual differentiation of the Ukrainian lands from the Belarusian lands may have occurred earlier than most scholars assume and that the unity of western and central Ukrainian lands may also have been stronger in contemporaries' visions than hitherto assumed¹⁷.

Another stimulus to discussion and research on the question of nation building in early modern Ukraine has been offered by Timothy Snyder's provocative thesis in *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*¹⁸. Although Snyder is not a specialist on the early modern period, his entire discussion is based on the hypothesis that a noble nation formed in the Polish-Lithuanian Commonwealth, a multiethnic, multiconfessional group that was the prevailing form of nationhood in the four countries until the twentieth century, when it was engulfed by modern ethno-national movements. Snyder not only sees nation as an important social and political formation of the early modern period, but he argues that the "early modern period" for Ukraine lasted until 1914. He argues that the modern national movements have turned to the medieval period for inspiration for their ethnonational states (Piaśt Poland, Gediminide Lithuania, Rus' of the Rurikides) and have ignored the early modern Commonwealth noble nation that was ultimately Polish in culture but not ethnic exclusivist.

In composing his thesis Snyder has depended on a venerable body of post-World War II Polish historiography that has characterized Commonwealth as Noble (*Rzeczpospolita szlachecka*, not an official name). Much of this writing emphasizes the significance of the term *naród szlachecki* as designating the noble nation as the body politic of the state¹⁹. Some of it has assumed the term *natio* designated a political nation and *gens* an ethnic nation or ancestry. In many discussions Sarmatism is presumed to be a world view or even an ideology that asserted that all nobles of the Commonwealth were descended from the ancient Iranian Sarmatians and that commoners had a different origin. Some have argued that the nobility of the Commonwealth offer a model of a civic nation. (Walicki, Kamiński)²⁰. While the

¹⁷ *Iakovenko N.* Choice of Name versus Choice of Path (The Ukrainian Territory from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century) // A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Ed. by G. Kasianov and P. Ther. – Budapest-New York, 2009. – P. 117–148.

¹⁸ For a more extensive discussion see my: *Constructing and Reconstructing Nations: Reflections on Timothy Snyder's Contribution to the Ukrainian Case* // HUS. – 2001 (pub. in 2005). – Vol. 25. – Nos. 3–4. – P. 281–92.

¹⁹ See: *Tazbir J.* Świadomość narodowa szlachty // *Ten że.* Kultura szlachecka w Polsce. – Poznań, 2002. – S. 87–105.

²⁰ *Sulima-Kamiński A.* Historia Rzeczypospolitej wielu narodów, 1505–1795: Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin, 2000 and *Walicki A.* The Enlightenment and the Birth of Modern nationhood: Polish Political Thought from Noble Republicanism to tadeusz Kościuszko. – Note Dame, Ind., 1989.

rich historiography on the early modern Commonwealth offers many qualifications to these theses and countervailing opinions, they do not appear in the short sections he devotes to the early modern period.

Snyder has not really taken into account the evidence for the evolution of a Ruthenian nation, whether in the fashioning of Lypynsky and Hrushevsky or in the writings of the two decades preceding the appearance of his book. Much recent writing on the Commonwealth runs counter to the depiction in his book. Karin Friedrich has shown that certain nation-building processes occurred in Royal Prussia within the framework of the Commonwealth²¹. She has also demonstrated the importance of burghers political thought and their partaking in the Sarmatian myth. David Altheon has questioned whether “*naród szlachecki*” meant noble nation and had carried on an extensive search to show that nation is most commonly used not with the adjective noble or in reference to political entities but in reference to linguistic-cultural communities (Italians, Germans etc)²². He has shown that *natio* and *gens* were not clearly distinguished in early modern texts as political and ethnic concepts and that *gente Ruthenus, natione Polonus*, the oft repeated phrase to describe Ruthenian assimilation or acculturation to Poles and Polish statehood appeared nowhere in the early modern period. Mathias Niendorf has demonstrated the importance of the Lithuanian nobility’s origin myth from the Romans (not the Sarmatians) in a nation building processes in the Grand Duchy in the early modern period and has shown how distinct these processes were from those in the Kingdom of Poland²³.

Snyder’s thesis is especially inappropriate for Ukraine. The central Ukrainian lands were the area in which the Commonwealth failed to establish its socio-political system and in which a new model, derived from the Commonwealth but based on opposition to Poland arose. Far from looking to the medieval period for inspiration in building a modern national movement, the Ukrainian intellectual leaders focused on the “Cossack age” and the early modern period. While contemporary historians may disagree with their interpretation of texts and historical events, they cannot deny that the Ukrainian “awakeners” looked to early modern national and social relations in defining Ukrainian nationhood. Finally the modern Ukrainian national idea and movement in cadres and images arose in the territories lost to the Commonwealth, the Hetmanate and the Zaporozhian Sich.

It is especially in examining the political culture and thought of the late seventeenth and eighteenth centuries that study of Ukrainian nation-building has advanced most markedly in the last thirty years. This is the period that was not reached in Hrushevsky’s fundamental history and for which research was more limited than on the early period. In addition, the Mazepan period was already under ideological

²¹ Friedrich K. *The Other Prussia: Royal Prussia, Poland, and Liberty, 1569–1795*. – Cambridge, 2000.

²² Altheon D. *Natione Polonus and the Naród szlachecki. Two Myths of National Identity and Noble Solidarity // Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. – 2003. – B. 52. – S. 475–508.

²³ Niendorf M. *Das Grossfürstentum Litauen: Studien zur Nationsbildung in der Frühen Neuzeit (1569–1795)*. – Weisbaden, 2006.

taboos in the tsarist period and after the imposition of Stalinism in the 1930s-50s it was essentially banned. In contrast to the pre-Pereiaslav Treaty period, which could be explored albeit within the norms of the Theses of the Communist Party of the USSR on the Reunification of Ukraine with Russia, the post 1654 period had virtually no place in the Soviet model. In this context one can understand the significance of Orest Subtelny's work on the Mazepists, above all Pylyp Orlyk, and the comparison on the Mazepan resistance to the Russian Empire to that of other early eighteenth century "rebels"²⁴. Zenon Kohut's groundbreaking monograph on the abolition of the Ukrainian Hetmanate and its integration into the Russian Empire was a seminal work on the political thought of the Ukrainian elites and their relation to the concepts of the Russian Empire²⁵. In his discussion of assimilators and traditionalists he provided a conceptual structure for understanding the link between eighteenth century concepts of nation and the Ukrainian national movement of the nineteenth century.

In his numerous studies on political and historical thought of the mid-seventeenth to early nineteenth century, Kohut has elucidated the evolution of Ukrainian political thought from the Baroque through the Enlightenment to the Romantic period²⁶. In conducting his research he has raised the question of "Little Russianism" and the degree to which it was a stage of Ukrainian national political thought or alternatively a stage of formation of "All-Russian" identity. His work has been especially important in outlining how Ukrainians introduced and shaped discourse on the concept of nation in the Russian Empire and in the formation of Russian political and cultural thought. Another important avenue of his research has been the evolution of political concepts among the Ukrainian secular elite that served as the basis of later Ukrainian national thought. He has pursued discussion of the concept of "fatherland" (*Otchyzna*) as referring to the Cossack Hetmanate and the central Ukrainian lands that continued despite the political divisions of the Ukraine along the Dnipro and the loss of autonomy. His work has paralleled my own on the importance of "*otchyzna*" in Ukrainian historical works and the perseverance of fatherland as a concept referring to Ukraine and not the Russian Empire even after the abolition of the Hetmanate. The early modern emergence of Ukrainian territory as a fatherland and the object of political allegiance may indicate a need to rethink the stages of nation-building in the early nineteenth century. Traditionally modern

²⁴ *Subtelny O.* The Mazepists: Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. – Boulder, Colo., 1981 and *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe: Native Nobilities and Foreign Absolutism 1500–1715. – Montreal, 1986.

²⁵ Russian Centralism and Ukrainian Autonomy: Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s. – Cambridge, Mass., 1988.

²⁶ Kohut's bibliography is published in: A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut // S. Plochy and F. E. Sysyn, ed. – Edmonton-Toronto, 2005 (JUS. – 2004. – Vol. 29). The volume contains a discussion of the impact of his work by Volodymyr Kravchenko. Many of his essays appeared in: *Кохут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. An English language collection of his essays entitled: *Kohut Z. E.* Making Ukraine. Studies on Political Culture, Historical Narrative, and Identity. – Toronto, 2010.

Ukrainian nation-building has been associated with the Romantic movement and the discovery of the folk and its language. The current research would indicate that political and territorial concepts of Ukraine preceding the Romantic age played a major role in modern nation-building.

Two recent synthetic works have greatly advanced the study of early modern nation-building in Ukraine, though neither concentrates specifically and exclusively on the process in the Ukrainian lands in the early modern period. In 2006 Mathias Niendorf published a comprehensive study of nation-building in the Grand Duchy of Lithuania in the early modern period (1569-1795)²⁷. In the same year Serhii Plokyh published his examination of the origins of nations in Russia, Ukraine, and Belarus, dealing with pre-modern identities²⁸.

Niendorf has written a comprehensive study of various elements of nation-building, including language, confession, social groupings, legal-administrative structures, and historical myths within the borders of the political entity of the Grand Duchy. His work goes far in demonstrating that the Grand Duchy cannot just arbitrarily be subsumed as part of nation-building processes within the whole Commonwealth. He also parallels Karin Friedrich's work on Royal Prussia by looking into nation-building processes in Samogitia, though he finds them much weaker and aborted. The volume is rich in topics and literature for any specialist dealing with Ukraine. It does point the need to study processes in Ukrainian lands within the context of the political entities of which they were a part. It also examines Belarusians or the other Ruthenians with whom Ukrainians were so closely related. Although the monograph does reach back before 1569, when most of the Ukrainian lands were part of the Grand Duchy, its focus on post-1569 excludes Ukraine from its discussion.

Serhii Plokyh's volume is entitled "Slavic nations" but in reality he deals with what he calls the "East Slavs." In so doing, he following the common practice of taking a modern linguistic term and applying it to the medieval and early modern period, paradoxically as a way of avoiding Ukrainian, Belarusian, or Russian as anachronisms. Unlike Niendorf who confines himself to a political entity, Plokyh studies the "East Slavs" across political entities. He does not, on the other hand, confine himself to these groups and includes extensive material on all areas of the Commonwealth, including ethnic Polish and Lithuanian territories. In his study of origins he is not interested in ethnographic questions or spoken languages, but primarily in elite cultures and written expressions of identity. In his earlier work on the Cossacks in Ukraine, he paid more attention to non-elite identities, incorporating the attempts by Boris Florja to discuss their consciousness on the basis of Muscovite documentation²⁹. In the *Origins*, he devotes considerable attention to identities

²⁷ Niendorf M. *Das Grossfürstentum Litauen*.

²⁸ Plokyh S. *The Origins of Slavic Nations. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. – Cambridge, 2006.

²⁹ Plokyh S. *The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine*. – Oxford, 2001. Of Florja's works note especially his: *Флоря Б. Національно-конфесійна свідомість населення Східної України в*

in medieval Rus'. The chapters on identity in the Ukrainian territories in the early modern period integrate all of the research of the last thirty years on identity, group consciousness, and religious affiliation. Plokhy poses these as within the context of what he sees as various "pre-modern identity-building projects". Plokhy examines the nature of the "Ruthenian nation" – its social composition and relation to religious communities, its potential for creating a joint Ukrainian and Belarusian nation, and its relation to what he call other national projects, above all what he sees as the Cossack-Little Russian project of the late seventeenth and eighteenth centuries that he sees as spawning the Ukrainian national project (as well as in part the All-Russian-Little Russian project) While one may not find some of his terminological uses inadequate (especially his confusing use of both "Rus'" and "Russia" to translate the same term), one can find a rich discussion of almost all questions posed in the recent literature³⁰.

In many ways, Plokhy's work may be seen as a continuation of the direction pointed to by Ihor Ševčenko, the great Byzantinist and early Slavists, in his lectures on early Ukrainian history that influenced a whole generation of Harvard graduate students in the 1970s (they were first published in the 1990s.) In his concluding discussion "The Rise of National Identity to 1700", Ševčenko had asserted that "In dealing with Ukrainian history from the Kyivan Rus' period to the end of the seventeenth century, we have singled out a number of political and cultural factors that help explain the emergence, by 1700, of a distinct linguistic, cultural, and, in some sense, political entity on the territory of Ukraine, and the rise of concomitant consciousness on the part of its elites. We call this distinctness 'national', for lack of a better work, but we should realize that using the term for earlier centuries is something of an anachronism"³¹. Plokhy, who cites Ševčenko in explaining his own caution, very much follows Ševčenko in concentrating on elite identity. He does so however by taking account the numerous discussions that have taken place on nations and nation-building since the 1970s. If when Ševčenko gave his lectures, he

першій половині XVII століття // Берестейська унія і внутрішнє життя Церкви в XVII столітті / Ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. – Львів, 1997. – С. 125–134 and Флоря Б. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья - раннего нового времени // Россия – Украина: история взаимоотношений / Отв. редакторы А. Миллер, В. Репринцев, Б. Флоря. – М., 1997. – С. 9–38.

³⁰ For some reason he departs from the practice of the Harvard Ukrainian Research Institute to use Rus' for the early seventeenth-century use of *Rossiaj and rossijs'kyi* by Ruthenians and Poles in Ukraine when they refer to Ukraine and Belarus and instead uses the English "Russia", though he not consistent. On the meaning of the terms, see: *Rothe H. What is the Meaning of 'Rossijski' and "Rossija" in the Polish and Russian Conception of State in the 17th Century? // Recherche Slavistique. – 1990. – Vol. 37. – P. 111–122.*

³¹ *Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century: 2nd ed. – Edmonton-Toronto, 2009. – P. 187.* He maintained that between the second quarter and the end of the seventeenth century a particular Ukrainian self-awareness had arisen and by then Ukrainians were described as distinct from Poles, Lithuanians, and Muscovites by foreign commentators. He also saw evidence in poetic records that vernacular Ukrainian of the late sixteenth century was virtually identical with that spoken now.

was a rare voice both in the West and in Eastern Europe who could speak on the question on the basis of a broad reading of the sources and an intimate knowledge of the state of the best theoretical literature, Plokhyy writes in a very different situation. Not only does he take into account the work done in the West, but he turns to a growing body of new studies on sources and theoretical discussions in Ukraine. His work should serve as an impetus for further exploration of many of the questions on early modern Ukrainian nation building, identity, and political culture that have arisen in recent years.

Literature

Concepts of Nationhood in Early Modern Eastern Europe (=Harvard Ukrainian Studies 10. – 1986. – Nos. 3–4 / Ed. *I. Banac* and *F. E. Sysyn* with the assistance of *U. M. Pasiecznyk*.

Early Modern Ukraine (=Journal of Ukrainian Studies 17. – 1992. – Nos. 1–2. Summer–Winter / Ed. *D. Bednarsky*, *Z. E. Kohut*, *F. E. Sysyn*.

From Kievan Rus' to Modern Ukraine: Formation of the Ukrainian Nation. – Cambridge, Ma. 1984 (essays by *Mykhailo Hrushevs'kyj*, *Omeljan Pritsak*, and *John Reshetar*).

На путях становлення української і білоруської націй: Фактори, механізми, соотнесення / Ред. *Л. Горизонтов*. – М., 2004.

Isaievych I. Die mittelalterlichen Wurzeln der ukrainischen Nation // Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates / Ed. *G. Hausmann* and *A. Kappeler*. – Baden-Baden, 1993. – P. 31–48.

Korduba M. Die Entstehung der ukrainischen Nation // Contributions à l'histoire de L'Ukraine au VIIe Congrès International des Sciences Historiques. – Lviv, 1933. – P. 19–67. The bibliography of the extensive discussion on this piece is in: *La littérature historique soviétique ukrainienne: Compte-rendu 1917–1931 rpt.* – Munich, 1972.

Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego. Wydana staraniem dr. *J. Jurkiewicza*, *F. Wolskiej*, *L. Siedleckiego* i *W. Lipińskiego*. – Kijów, 1912.

Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość?: Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie, 1991–2004. – Warszawa, 2007.

Mirostaw Nagielski

Batalia łojowska (31 lipca 1649 r.) w świetle diariusza kancelaryjnego hetmana pełnego litewskiego Janusza Radziwiłła

Bitwa wojsk litewskich dowodzonych przez hetmana pełnego litewskiego Janusza Radziwiłła z siłami kozackimi pod komendą pułkownika kijowskiego Stanisława Michała Krzyczewskiego stoczona 31 lipca 1649 r. ma swą bogatą literaturę. Pisali o niej m. in. z polskich historyków: H. Wisner¹, W. Serczyk² czy W. Biernacki³; a z ukraińskich: M. Hruszewski⁴, O. Perejaśławski⁵, W. Lipiński⁶ i J. Mycyk⁷. Szczególnie cenne są opracowania dt. całej kampanii 1649 r. autorstwa Witolda Biernackiego oraz Jurija Mycyka. Ten pierwszy w swojej pracy poświęconej działaniom wojsk Chmielnickiego na Litwie w latach 1648–1649 zamieszcza także cenne źródła odnoszące się bezpośrednio do batalii łojowskiej, w tym wielce wymowny list hetmana do Jana Kazimierza Wazy z obozu pod Łojowem z 3 sierpnia 1649 r. Także J. Mycyk wykorzystał do prezentacji walk na Litwie oddziałów kozackich diariusz kancelaryjny Radziwiłła, a szereg ciekawych dokumentów z tego okresu wydał drukiem. Jak widzimy, do walk z powstańcami kozackimi lat 1649–1651 diariusz kancelaryjny hetmana jest źródłem wprost nieocenionym. Warto zatem kilka zdań poświęcić tak jego zawartości jak chronologii i miejscom przechowywania jego poszczególnych fragmentów.

Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648–1655 // *Rocznik Białostocki*. — T. XIII. — 1976. — S. 53–109; *Tenże.* Janusz Radziwiłł 1612–1655, Warszawa 2000.

² *Serczyk W.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. — Warszawa, 1998. — S.220–228.

³ *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. — Zabrze, 2006.

⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VIII; *Його ж.* Історія України-Руси. К., 1996. — Т. IX.

⁵ *Perejaśławskij O.* Łoiv. — Kalisz, 1935.

⁶ *Lipiński W.* Stanisław Michał Krzyczewski. Z dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego. — Kraków, 1912.

⁷ Patrz artykuły Jurija Mycyka o tych wydarzeniach: *Мицук Ю.* Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. — К., 2009. — С. 116–180 (wraz ze źródłami do kampanii J. Radziwiłła z 1649 r.).

Gros dokumentacji znajdujemy w AGAD w Warszawie, a stanowią je następujące posyty:

- dwie pierwsze strony zawierające zapiski z 23 i 24 czerwca 1649 r. zostały wyłączone z działu X Archiwum Radziwiłłowskiego z tzw. papierów Kiszaków;
- zapiski z VI — 28 VIII 1649 r. (pierwotna paginacja na S. 1-72, 73-174 i bez paginacji w teczce nr I); obecna paginacja S. 3-203;
- zapiski z 22 VIII — 4 XII 1649 r. oraz 21—22 III 1650 r. (paginacja pierwotna na S. 313-318, 175- 259 w teczce nr II); obecna paginacja na S. 204-294;
- zapiski z 17 V do 23 XI 1650 r. (paginacja pierwotna na S. 319-366, 391-414 i bez paginacji w teczce nr III); obecna paginacja na S. 295-525;
- zapiski z 3-17 II; 3 III — 21 V; 10 XI do 29 XII 1651 (paginacja pierwotna na S. 260-266; 279-280, 367-390, 415-623 oraz bez paginacji w teczce nr IV); obecna paginacja na S. 526-768;
- kopie listów z 1-5 II 1652; w tym B. Chmielnickiego, A. Kisiela i Szymona Pawszy (paginacja pierwotna na S. 281-267-312; 815-822 i bez paginacji w teczce nr V); obecna paginacja na S. 769- 825;
- kopia listów m. in. do koniuszego lit. Bogusława Radziwiłła o walkach z powstańcami kozackimi pod Rodowiczami i Mozyrem oraz śmierci Tymofija Chmielnickiego z X 1653; (paginacja obecna na S. 826-833).

Większość dokumentów pisana w języku polskim i łacińskim; w poszytach wiele stron trudno czytelnych, wiele kart w bardzo złym stanie wymagających konserwacji; szereg stron uszkodzonych, co utrudnia odczyt dokumentów⁸.

Szeroko o zawartości diariusza kancelaryjnego J. Radziwiłła pisali m. in. J. Mycyk, M. Nagielski⁹ oraz B. Królikowski¹⁰. Sam diariusz jest znany historykom, zajmującym się tak dziejami polityczno-wojskowymi Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak badaczom kancelarii hetmańskiej w wyżej wymienionym okresie, o czym świadczą choćby prace H. Wisnera poświęcone głównie działalności hetmana¹¹.

⁸ Pozostałe części tego diariusza znajdują się w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie pod sygnaturą 7513/III (dziennik czynności hetmana Janusza Radziwiłła od 11 V do 9 VI 1651 r.) oraz 3595 (korespondencja tegoż od 6 VI do 22 VII 1652). Duży fragment tego dziennika znajdujemy także w: Государственной библиотеке им. Салтыкова-Щедрина в Санкт-Петербурге (pod sygnaturą Pol. F. IV. — Nr 133 (korespondencja za 1653 r.)).

⁹ Nagielski M. Diariusze radziwiłłowskie w zbiorach działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych // Miscellanea Historico-Archivistica. — T. XIII. — Warszawa, 2001. — S. 36—50; Tenże. Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649—1652 // Radziwiłłowie. Obrazy literackie. Biografie. Świadczenia historyczne / Red. K. Stępnik. — Lublin, 2003. — S. 305—316.

¹⁰ Królikowski B. Wśród Sarmatów Radziwiłłowie i pamiętnikarze. — Lublin, 2000. — S. 34—42.

¹¹ Wisner H. Wojsko litewskie 1. połowy XVII wieku, cz. I—III // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. — T. XIX. — Cz. 1. — Warszawa, 1973. — S. 61—138; T. XX. — Cz. II. — Warszawa, 1976. — S. 5—26; T. XXI. — Cz. III. — Wrocław, 1978. — S. 45—148; Tenże. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła 1648—1655. — S. 53—109.

Sama kampania łojowska 1649 r. ma także bogatą literaturę, i to w historiografii tak polskiej, jak ukraińskiej. Ze strony polskiej szeroko wykorzystał diariusz kancelaryjny hetmana Witold Biernacki w swej pracy o powstaniu Chmielnickiego na Litwie, wydając także w aneksach znany list księcia J. Radziwiłła do króla Jana Kazimierza z obozu pod Łojowem po bitwie¹², gdzie przedstawił nie tylko przebieg batalii z Kozakami Stanisława Michała Krzyczewskiego, ale wykładnię hetmana względem dalszych działań przeciwko Kozakom w 1649 r. Jan Kazimierz bowiem, tak osobiście, jak za pośrednictwem innych dygnitarzy, tak koronnych (J. Ossoliński¹³), jak litewskich (podkanclerzy lit. L. K. Sapieha¹⁴) domagał się stanowczo, aby J. Radziwiłł po rozbiciu powstańców kozackich kontynuował kampanię i zajął Kijów. Zmusiłoby to B. Chmielnickiego do podziału sił i oddelegowania części pułków do zabezpieczenia Kijowszczyzny. Miało to istotne znaczenie wobec tragicznej sytuacji oblężonych oddziałów koronnych w Zbarażu i kłopotów przy organizacji odsieczy przez Jana Kazimierza, zmierzającego ze szczupłymi siłami w kierunku Zborowa. J. Radziwiłł podnosił w swym elaboracie do monarchy, iż wojsko litewskie w tak „głodnym” kraju nie może się wyżywić, a nie może liczyć także na wypłatę kolejnej ćwierci. Pisał bowiem:

”żywności tak srogi zaczyna się defekt, że jazda, która w wozie zapasu nie ma i piechota wszystka od głodu co dzień niemal padnie; gdyż włościę wszystkie tutejsze transierunt in partes rebellium; we wsiach pustki, pola nie siane, a jeśli czeladź wychyli się na włość dla żywności, sama zostaje pabulum nienasyconej okrutności nieprzyjacielskiej. Pieniądzy też za ćwierć jedną, które JP. Podskarbi [Gedeon Tryzna] miał zaraz po wyjeździe mym wysłać i WKM. prędkim ich wysłaniem, wojsko upewnić mi kazałeś, dotychczas nie widać i wątpię, aby były; albo jeśli co być ma, ledwie na ząb wojsku padnie”¹⁵.

Mocno podkreślał hetman inne defekta wojska litewskiego, a przede wszystkim brak amunicji, prochu i innej aparatury wojennej koniecznej do kontynuowania kampanii wojennej. Pisał bowiem:

“Lecz i defekt amunicji, który i w terazniejszej potrzebie, gdyby dłużej była potrwiała, ex Victor hoste uczyniłby Victorem, kiedy więcej trzech beczek prochu przy armacie nie zostało, o który w Wilnie P. wojewodę trockiego [Mikołaja Abrahamowicza] z należności urzędu mego, pilno upominałem; z drogi i obozu kilka razy pisałem do Bychowa, Mohylewa, lecz dotąd z niskąd nic doczekać nie mogę”¹⁶.

¹² Wydany wcześniej przez E. Kottubaję: *Życie Janusza Radziwiłła*. — Wilno—Witebsk, 1859. — S. 367–371; por.: *Biernacki B. Powstanie Chmielnickiego*. — S. 241–245.

¹³ J. Ossoliński do J. Radziwiłła starosty żmudzkiego z Krasnegostawu 20 VII 1649: Archiwum Główne akt Dawnych (dalej — AGAD). — Archiwum Radziwiłłów (dalej — AR). — Dział VI. — Nr 36. — K. 142-v.

¹⁴ K. L. Sapieha podkanclerzy lit. do J. Radziwiłła z Krasnegostawu 20 VII 1649: *Ibidem*. — K. 139 v—140 v.

¹⁵ List Janusza ks. Radziwiłła do króla o bitwie pod Łojowem; z obozu pod Łojowem die 3 augusta R. P. 1649: *Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego*. — S. 244–245.

¹⁶ *Ibidem*. — S. 245.

Faktycznie w ostatnich akapitach listu hetman zawarł swój pogląd na kwestię kozacką w 1649 r., stwierdzając, iż liczy się dlań przede wszystkim bezpieczeństwo granic litewskich i zabezpieczenie Wielkiego Księstwa Litewskiego Ks. Lit. przed rozszerzeniem się powstania kozackiego na województwo brześciańskie i czernihowskie. Jednoznacznie podkreślił, iż wobec potęgi nieprzyjacielskiej i kłopotów aprowizacyjnych i możliwością odcięcia wojska litewskiego “od wody i drow” koniecznym jest:

“brać się ad loca tutora i obóz na takim miejscu postawić, z którego nieprzyjaciela ustawicznymi czatami inwestować i wtargnieniu do W. Ks. Litewskiego przeszkadzać commodissime będziem mogli”.¹⁷

Widzimy więc, że o żadnej dalszej kampanii w głąb Ukrainy J. Radziwiłł nie myślał, czekając na rozwój sytuacji na Wołyniu oraz wynik prowadzonej przez króla kampanii przeciwko siłom kozacko-tatarskim. Stanowisko J. Radziwiłła było o tyle zrozumiałe, iż od początku przygotowań do kampanii 1649 r. trwały spory pomiędzy nim a monarchą jakie siły z teatru litewskiego będą mogły wspomóc Koroniarzy w walkach na teatrze ukraińskim.

Chodzi oczywiście o przesunięcie dużego pułku podkanclerzego litewskiego K. L. Sapiehy do sił królewskich, tzw. pułku brzeskiego, który wg opisu sił zborowskich miał liczyć aż 1500 ludzi i koni (piechoty, dragonii i rotę kozacką)¹⁸. Obok sił podkanclerzego litewskiego w kompucie znajdujemy oddziały innych dygnitarzy litewskich:

- Kazimierza Sapiehy rotę kozacką — 100 koni;
- Feliksa Tyszkiewicza z brzeskiego województwa chorągwi 4 — 400 koni;
- księcia Albrychta Stanisława Radziwiłła — kanclerza litewskiej dragonii — 150¹⁹;
- Jerzego Chreptowicza dwie chorągwie: kozacka i tatarska — max. 200 koni²⁰.

Tak duże posiłki dla Jana Kazimierza ze strony dygnitarzy litewskich, a głównie kanclerza A. S. Radziwiłła i K. L. Sapiehy nie dziwią, gdyż obaj tworzyli stronnictwo dworskie na Litwie opozycyjne wobec J. Radziwiłła. Z kolei hetman polny litewski gwałtownie zareagował na osłabianie jego sił w przededniu kampanii przeciwko Kozakom i nie był skory do dalszego osłabiania własnych sił, a tym bardziej realizowania scenariusza działań dworu w 1649 r. Stąd mimo zwycięstwa pod Łojowem nad S. M. Krzyczewskim obserwujemy dalsze pogłębianie się konfliktu pomiędzy J. Radziwiłłem a Janem Kazimierzem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Komput ludzi pod Zborowem (1649): Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648–1651) / Opr. M. Nagielski. — Warszawa, 1999. — S. 327.

¹⁹ M. Sawicki idąc za T. Wasilewskim podał, iż obok silnych oddziałów sapieżyńskich A. S. Radziwiłł do obozu królewskiego miał wprowadzić 1500 swoich ludzi; zob.: *Wasilewski T. Ostatni Waza na polskim tronie.* — Katowice, 1984. — S. 81; por.: *Sawicki M. Stronnictwo dworskie w wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648-1655.* — Opole, 2010. — S. 216.

²⁰ *Sawicki W. Stronnictwo dworskie w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648–1655.* — S. 216.

Dla zilustrowania bitwy stoczonej przez J. Radziwiłła z siłami kozackimi S. M. Krzyczewskiego przytaczamy kilka stron opisu tej batalii z dziennika kancelaryjnego hetmana. Czytelnik może zapoznać się z wydanym drukiem opisem tej batalii w liście J. Radziwiłła do Jana Kazimierza z 3 sierpnia z obozu po Łojowem²¹ oraz materiałów źródłowych wydanych przez J. Mycyka ilustrujących kampanię łojowską J. Radziwiłła²². W diariuszu kancelaryjnym hetmana wydajemy obecnie jedynie zapis odnoszący się do dnia 31 lipca 1649 r. – daty batalii łojowskiej z Kozakami S. M. Krzyczewskiego.²³

Dnia 31 Julii. Zrozumiawszy książę JM p. hetman z więźniów że nieprz[yjacie] nastąpić chce na Rzeczyce, gdzie praesidium nasze zostało, posłał p. Pawłowicza rotmistrza z ośmiąset człowieka na odsiecz, zleciwszy mu, aby z Rzeczyce szedł ku Brahiniowi, gdzie stał nieprz[yjacie] i złączył się z p. Komorowskim porucznikiem chorągwie usarskiej księcia JM z potężną także czatą wyprawionym pod Brahiń, aby tak a fronte et tergo infestując nieprz[yjacie]la mogli go co urwać i pewne przywieść języki. [ten fragment od daty przekreślony] A tym czasem obóz ufortyfikować jako najlepiej przed się wziął. Zaczyn rozmiarzać kazał i wały które koło obozu iść miały i sam dla dozoru tej roboty wyjechał za obóz, wziąwszy z sobą p. strażnika lit[ewskiego] i p. ob[erszte]ra [Reinholda] Tyzenhauza. Alić w tym, że [s. 129] momencie przybiegł towarzysz spod chorągwi p. Barcikowskiego, który z luźną czeladzią po żyto jeździł z tym, iż nieprz[yjacie]la w pułtoru milach na oko widział z wielką potęgą następującego. Zaraz tedy książę JM rzucił p. strażnika do obozu rozkazując na koń wsiadać wszystkim, a sam w polu zostawszy, widział czeladź pilno z pola uciekającą i kilkadziesiąt koni Kozaków konie, co się w polach pod obozem pasły zajmujących, zaczął zaraz chorągwiom z obozu wypadać kazał. Interim nieprz[yjacie]l wysunął się prędko z lasów i pole nad obozem komunikiem, którego pod dziesięć tysięcy było okrył srogim okrzykiem i tatarskie “hała hała” zmyślając. Chorągwie też nasze poczęły wypadać, najpierwsza nadworna księcia JM kozacka, z którą p. Chodorkowski porucznik resolute skoczywszy okrył, się w nieprz[yjacie]lu ale sam nieborak w pół postrzelony odniósł postrzał szkodliwy, z którego się podobnie nie wylize. Piechota zaś węgierska równo z jazdą wypadszy, zaraz ich od passu odstrzelała. Tym czasem chorągwie nasze, usarskie na nich wsiadły resolutissime. A kiedy Bóg wszechmogący chce dopomóc, pan Komorowski, porucznik księcia JM z czatą ongi wyprawioną usłyszawszy okrzyki i strzelbę wypuściwszy koniom opportunissime w tył przypadł na nieprz[yjacie]la i wsiadszy

²¹ Aneks III. List Janusza ks. Radziwiłła do króla o bitwie pod Łojowem w: *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. — S. 241—245.

²² *Мицук Ю.* Полковник Ілля Голота і Загальська битва 1649 р. в світлі нових документів // *Мицук Ю.* Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. — С. 158—180.

²³ AGAD. — AR. — Dział VI. — Nr 36. — K. 129-133 v. Skład wojska litewskiego walczącego pod Łojowem podaje z rozbiem na poszczególne rotę i regimenty Henryk Wisner: *Wisner H.* Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. — S. 77, oraz *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. — S. 154—155.

nań z tyłu na dwoje go rozerwał. Tam szczyrze junacy dobrzy pokazali, co w szoku[?] umięją i co ręczna broń może gęsto kładąc trup nieprz[yjacie]lski bez szkody znacznej w swoich, bo tylko p. Komorowskie[go] postrzelono i to nieszkodliwe towarzysza JMP w[ojewo]dy smoleńskiego i drugiego p. stolnika lit[ewskiego], a trzeciego z pod chorągwie księcia JM kozackiej zabito. A że między lasami, półkami przeplatanemi sprawa była, skrzydłem prawym nieprz[yjacie]l prędko się do lasu rzucił i zaraz w oka mgnieniu lasem chrostem osieczonym przeplatając okopał się, na ostatek trupy ludzkie i szkapy zabite za zasłonę sobie kładąc. Lewe zniesione w rozsypkę poszło, z których część na błota w górę stawiska pod obozem leżącego zemknąwszy opierać się i odstrzeliwać poczęło. Ale od chorągwi p. Kurpskiego, p. Meleszka, pana Grotuza i nadwornej kozackiej księcia JM obstępione za nastąpieniem p. stolnika lit[ewskiego] z chorągwią [h]usarską (gdzie też pod nim konia zabito) i dragonami tegoż, które p. major [s. 130] Nold[e]²⁴ przywodził, zniesione i w pień wysieczone.

Wtem z szańców nad Dnieprem, przeciwko okopom nieprzyjacielskim rzuconych, dano znać, że nieprzyjaciel, co za rzeką leżał, bajdakami i czółnami przeprawuje się w niżu Dniepru w wielkiej liczbie na posiłek Kozakom. Rzucił się zatem książę JM [Janusz Radziwiłł] w tamtą stronę, zostawiwszy tu pana strażnika²⁵ i wzięwszy z sobą pana obersztera leutnanta Ganckoffa²⁶, kazał mu przeprawy broń i o tych, co już przeprawiwszy się, zasypować się poczęli, kusić się, przydawszy mu kilka kompanii pieszych i kozackich. Który jako dobry kawaler uczynił dosyć ordynansowi hetmańskiemu, wsiadłszy dobrze na nieprzyjaciela, czego mu dobrze i pan Pawsza²⁷ porucznik chorągwie kozackiej pana pisarza polnego²⁸ dopomógł. A lubo w pierwszym starciu i samego kapitana Bolta²⁹ dwa razy, i porucznika jego, i Quitinga chorążego dragońskiego księcia JMści, a przy nich kilkanaście żołdatów postrzelono, a dwóch zabito, jednak nic się nie mieszając, owszem a vulneribus fortiones tym ochotniej następowali i nieprzyjaciela gęstą strzelbą równo z jazdą w Dniepr wparli, tak że i czółnów chybiwszy, wpływ rzucić się musiał. To tam ucieszne spectaculum było, kiedy się ich więcej trzech tysięcy pławiło, że wody nie znać przed głowami było, a piechota na brzegu stojąc gęsto ognia dawała; ledwie sto drugie albo trzecie najwięcej na tamten brzeg wyszło.

²⁴ *Ernest von Nolde*, major, następnie oberszter lejtnant, w 1666 oberszter piechoty cudzoziemskiego autoramentu w wojsku litewskim.

²⁵ *Hrehory Mirski* (zm. 1661), rotmistrz i pułkownik wojska litewskiego, strażnik wielki litewski od 1635. Zob.: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej — PSB). — T. XXI. — Wrocław, 1976. — S. 346—348.

²⁶ *Herman von Ganzkopf* (zm. 1654), oberszter lejtnant piechoty cudzoziemskiego autoramentu w wojsku litewskim.

²⁷ *Szymon Jan Pawsza* (zm. 1655), rotmistrz i pułkownik wojska litewskiego. Zob.: PSB. — T. XXV/3. — Wrocław, 1980. — S. 520—521.

²⁸ *Władysław Wołłowicz* (zm. 1668), chorąży trocki 1636-1653, pisarz polny litewski od 1639, kasztelan smoleński od 1653, wojewoda witebski od 1656, hetman polny litewski od 1667.

²⁹ *Teofil Bolt*, kapitan piechoty cudzoziemskiego autoramentu w wojsku litewskim.

Tych przepławiwszy, książe JM do pola skoczył i z przedawczyka jednego, szlachcica spod Lidy³⁰, Mongajła³¹, także i z więźniów, których niemało brano i do księcia JMści wodzone, informowawszy się, że tabor nieprzyjacielski i działa jeszcze na zadzie ciągną, posłał pana strażnika litewskiego [Hrehorego Mirskiego] z dobrą częścią jazdy i piechoty, mianowicie z chorągwią kozacką nadworną, a z piechotą niemiecką pana Reinholda Tyzenhauza³² i dragonami pana Wechmana³³ przeciwko nim. Których w czwieri mili potkawszy i zastawszy, że się taborzyć poczęli, rozerwał, piechotę wysiekł, działa cztery i prochy pobrał, a czeladź luźna z dragonami srogą rzecz wozów z żywnością i końmi nabrali.

Wtem Krzyczewski³⁴, pułkownik kijowski i tego wojska hetman, ukazał się z lasa przeciwko chorągwiom w szyku stojącym. Zaraz książe JM lewym skrzydłem piechotą węgierską, prawem pana Donowaja³⁵ dragonską bokiem chrustów puścił, a jazdy chorągwi kilka, z swojej osobliwie usarskiej połowicę śródkiem od pola nastąpić kazał. Tymczasem i piechota z panem oberszterem leutnantem Ottenhauzem³⁶ niemiecka z kilką działek [s. 131] regimentowych nadeszła. Pierwszy nieprzyjaciela w las a z lasa w tabor wpędzili. Pan Ottenhauz z piechotą nastąpił do szturm, któremu usarskie pomogło towarzystwo chorągwi księcia JMści [Janusza Radziwiłła] z pacholikami swymi i chorągwie JMP wojewody smoleńskiego³⁷. Więcej dwóch godzin szturmowali, ale taborowi potężnemu, z wielkim podziwieniem w jednym momencie tak artificiose i potężnie zrobionemu, radzić nie mogli, a już się też noc zbliżyła i oficerów z piechotą rażono, osobliwie pana kapitana Przypkowskiego³⁸, pana Ropa³⁹ kapitein leutnanta, pana obersztera [Reinholda] Tyzenhauza, pana kapitana [Krzysztofa] Wechmana, pana Juszkiewicza⁴⁰ rotmistrza piecho-

³⁰ Lida, miasto powiatowe w województwie wileńskim, ośrodek ekonomii królewskiej.

³¹ Mongajło, postać bliżej nieznaną.

³² *Reinhold Tyzenhauz*, oberszter piechoty cudzoziemskiego autoramentu w wojsku litewskim.

³³ *Krzysztof Wechmann*, kapitan lejtnant dragonii w wojsku litewskim.

³⁴ *Stanisław Michał Krzyczewski* (zm. 1649), pułkownik czechryński od 1643, pułkownik kijowski od 1648, w roku następnym mianowany przez Chmielnickiego hetmanem nakaźnym i wysłany na czele armii kozackiej na Litwę. Zob.: PSB. — T. XV/4. — Wrocław, 1970. — S. 553—554.

³⁵ *Jan Wilhelm Donowaj*, z pochodzenia Anglik, kapitan, później oberszter dragonii w wojsku litewskim, w 1654 otrzymał indygenat.

³⁶ *Jan von Ottenhausen* (zm. przed 1656), oberszter lejtnant piechoty cudzoziemskiego autoramentu w wojsku litewskim.

³⁷ *Jerzy Karol Hlebowicz* (zm. 1669), podstoli litewski od 1639, wojewoda smoleński od 1643, starosta generalny żmudzki od 1653, wojewoda wileński od 1668. Zob.: PSB. — T. IX/4. — Wrocław, 1961. — S. 543—544.

³⁸ *Bogusław Przypkowski* (zm. 1658), kapitan, a następnie oberszter piechoty cudzoziemskiego autoramentu w wojsku litewskim.

³⁹ *Fryderyk Wilhelm von der Ropp*, kapitan lejtnant dragonii w wojsku litewskim.

⁴⁰ *Samuel Jan Juszkiewicz*, rotmistrz i pułkownik piechoty polsko-węgierskiej w wojsku litewskim. Zob.: PSB. — T. XI/3. — Wrocław, 1965. — S. 352—353.

ty węgierskiej księcia JMści; postrzelono officerów mniejszych i piechoty kilkadziesiąt. Tamże pan Krzysztof Kotowski, towarzysz chorągwie [husarskiej] księcia JMści, który jazdę spieszoną mężnie przywodząc na wał już wpadł, postrzelony z dymem padł, a za szwankiem jego czeladź falowała i piechota dla defektu kul, których po kilkudziesiąt niemal każdy żołdat wystrzelił, mieszać się poczęła. Zaczyniemy z książką JM odwrót uczynić kazał, zostawiwszy ich sobie na jutrzejszą zabawkę.

Słyszeć potem było, gdy chorągwie z pola schodziły, zgiełk wielki między nimi i hałas, snadź na swego starszego uczyniony. I kiedy książkę JM Smolskiego⁴¹ raniuchno na odwied posłał, a on wróciwszy się dał znać, że ich nie masz, pan strażnik [Hrehory Mirski] skoczył tam i zastał tabor tylko pusty, niedaleko jednak niego znalazł pułkownika [Stanisława Michała] Krzyczewskiego na noszach leżącego, którego snadź uwięzić postrzelonego nie mogli, i Szapkę, syna pana wojskiego witebskiego⁴², któremu działo nasze nogę urwało.

Był barzo wdzięczny księciu JMści gość taki, a zaraz go opatrywać pilno kazono. Bo do informacji wiedzieć trzeba, że ten Krzyczewski jest szlachcic, obywatel brzeski, kochanek quondam nieboszczyka pana [kasztelana] krakowskiego⁴³ i pułkownik za niego czehryński. Tam po śmierci pana [kasztelana] krakowskiego [Stanisława Koniecpolskiego] tego zdrajcę [Bohdana] Chmielnickiego z więzienia oswobodził, czym sobie na fawor zarobił. I kiedy teraz był pojmany u Tatarów, Chmielnicki go wykupił, dawszy zań cztery tysiące talerów i okrzywszy go na swą wiarę, i z Stanisława uczyniwszy Michałem, kumem synowi jego został i z tej przyjaźni dał mu pułk kijowski, i nad wszystkim wojskiem zaporowskim tu do Litwy przełożonym uczynił, obiecawszy mu takie posiłki, jakich by sam chciał. Że tedy na takim więźniu siła należało, kazał go książkę JM pilno opatrywać, ale dotychczas trudno się u niego czego dopytać. Zżyma się tylko, a kiedy mu szlachectwo, jego stan i pierwsze zasługi znajomi przypominają, niemile słucho i tylko plecami ścisła, a najwięcej śpi.

Z relacji więźniów, których w potrzebie wzięto, lubo się z sobą nie zgadzają o tysiąc i drugi, co z confessatów patet, atoli constat, że ich było około trzydziestu tysięcy, co i sam Krzyczewski przed [Islamem] Smolskim w taborze, nim go wzięto, przyznał, że piętnaście tysięcy [s. 132] miał do boju, prócz chłopstwa i czerni, która się do niego gromadno ze wszystkich stron kupi. Ale się nie spodziewał w takiej gotowości i rezolucji wojska zastać pogotowiu tego, żeby w lesie (który oni za naprzędniejszą fortecę mają) macać go i bić miano.

Nazajutrz książkę JM [Janusz Radziwiłł] pobojuwisko objeżdżał, na którym gęsty trup od strzelby i ręcznych broni zastaliśmy. Jakoż przez dwa dni schowano ich już dwa tysiąca siedmset we czterech mogiłach, a jeszcze niemało trupów zwożono, okrom tych, których opodal w ciemnych gęstwinach lasowych, postrzeleni albo po-

⁴¹ *Islam Smolski*, rotmistrz tatarski w wojsku litewskim.

⁴² *Bazyli Szapka Chotolski*, wojski witebski już 15 II 1645.

⁴³ *Stanisław Koniecpolski* (ok. 1594—1646), podstoli koronny od 1615, hetman polny koronny od 1618, wojewoda sandomierski od 1625, hetman wielki koronny od 1632, kasztelan krakowski od 1633. Zob.: PSB. — T. XIII. — Wrocław, 1967. — S. 523—527.

sieczeni, nie mogą dalej uchodzić, padali; których wywozić niepodobna, ale i dojść trudno. Drugich też sami Kozacy (a znać, że starszyznę) zabitych w taborach i w lesiach in instanti zakopali, żeśmy miasto trupów mogiły tylko widzieli. Tegoż dnia posłał książę JM podjazd w kilkuset koni na odwied, gdzie się obrócił nieprzyjaciel. Ten kilka więźniów przyprowadził dziś, których osobno spisane confessata. Przy tych, które dotąd wojsko nasze miało i dalej sperat sukcesach, nabarziej nas defectus żywności afficit i wątli. Bo piechota i jazda, którzy wozy czcze mają, głód cierpi. Czeladź, która po żyto w pole jeździ, rzadko się wraca. Nawet po trawę nie masz jako posyłać, bo chłopci nie tylko na nich Kozaków manowcami i lasami nawodzą, ale i sami ich kradną. Pieniądzy też dotąd z skarbu nie widać, ani się ich spodziewać, a czwierć borgowa trzecia za tydzień ekspiruje. Stąd wielkie imminent do zatrzymania żołnierza w służbie trudności, bez chleba i pieniędzy, a pod tenże czas właśnie nieprzyjaciel spodziewa się wielkich od [Bohdana] Chmielnickiego posiłków kozackich i tatarskich, jako jednostajne wszytkich więźniów confessata świadczą.

Jako zrazu przywiedzionemu do obozu nie brało się na zdrowie temu zdrajcy [Stanisławowi Michałowi] Krzyczewskiemu dla szkodliwego w oko i w łeb postrzału, a nabarziej dla desperacji z przegranej zawziętej, z której właśnie w manią wpadł, tak [że] ani pilne staranie, które książę JM koło uleczenia go mieć kazał, aby z niego potrzebnych o zamysłach i imprezach Chmielnickiego, jako od tak wielkiego konfidenta, zasiągnął przestroń, nic nie pomogło. Bo właśnie przy wychodzeniu tej poczty skonał z dyspozycją barzo piękną. Bo kiedy go pytano, jeśli chce popa, odpowiedział: trzeba by tu ze czterdziestu popów. Więc księdza katolickiego? Wolę, prawi, wiadro zimnej wody. A wszytko wzdychając i za łeb się rwąc ingeminabat te słowa: albo to lada co trzydzieści tysięcy ludzi stracić⁴⁴.

Bitwa zakończyła się zwycięstwem wojska litewskiego, ale okupiona dużymi stratami, tak w ludziach jak koniach. Na uwagę jednak zasługują wydarzenia, jakie miały miejsce w sierpniu tego roku bezpośrednio po batalii pod Łojowem, które często są pomijane przez historyków zajmujących się dziejami wojennymi tej wyprawy. Do J. Radziwiłła dochodziły bowiem wieści o działaniu podjazdów kozackich, które przypuściły szturm do Czczerzka. Mieszczanie i chroniąca się tamże szlachta prosili księcia o posiłki, wysyłając także prośbę o ratunek do Władysława Wołłowicza do Rzeczy⁴⁵. Były to oddziały ze Staroduba i Homla, które po nieudanych szturmach i na wieść o klęsce pod Łojowem ruszyły z powrotem na Homel. Jak donosił księciu niejaki pan Sienicki czwartego dnia “z wielką rezolucją szturmując, za pomocą Bożą znaczną chłostę odnieśli, tak że z wielkiego przestachu aż i konie, i

⁴⁴ Kopia powyższej relacji z przebiegu bitwy pod Łojowem znajduje się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie. — Teki Naruszewicza. — Rkps. 144. — Nr 79. — S. 398—404. Została ona także wydana drukiem: *Relacja zwycięstwa odniesionego nad Kozakami pod Łojowem przez X. Janusza Radziwiłła, hetmana polnego WXL, 31 lipca 1649 roku: Kotłubaj E. Życie Janusza Radziwiłła. — Wilno—Witebsk, 1859. — S. 416—419; Z dziejów Ukrainy. Księga Pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Rylskiego / Red. W. Lipiński. — Kijów, 1912. — S. 505—507.*

⁴⁵ Szlachta do J. Radziwiłła z Czczerzka 27 lipca 1649 r.: AGAD. — AR. — Dział VI. — Nr 36. — K. 133 v.

obiady, które sobie byli już przygotowali, po taborach rzucając, uchodźć musieli”⁴⁶. Wobec dochodzących awiz o aktywności czat kozackich hetman 1 sierpnia wysłał z obozu na podjazd rtm. Szymona Pawszę z kilkoma chorągwiami kozackimi i tatarskimi (m. in. z Janem Romanowskim i Islamem Smońskim).

Dnia 2 sierpnia chorągwie te z pochwyconymi językami (jeńcami kozackimi) przybyły do obozu, informując hetmana “o rozsypce i trwodze srogiej między nieprzyjacielem”. Z obozu spod Łojowa J. Radziwiłł informował o sukcesach wojska litewskiego innych dygnitarzy litewskich, jak kanclerza lit. A. S. Radziwiłła czy wojewodę trockiego M. Abrahamowicza. Tego ostatniego informował o niedostatku prochów do armaty, żądając odeń aby: “jak najprędzej prochów i inszych do armaty potrzebnych rekwizytów suppeditował, gdyż to WM. racz wiedzieć, że od terażniejszej z nieprzyjacielem zabawki ledwie go półtory beczki zostało”⁴⁷. Hetman podkreślał, iż tylko niedostatek prochów spowodował, że nie udało rozbić się całego ugrupowania sił nieprzyjacielskich, gdyż: “nie uszłaby ich beła i noga, kiedy by niedostatek prochów od kontynuowania utarczki naszych non avocasset”⁴⁸.

Tegoż dnia do kancelarii J. Radziwiłła dotarła korespondencja z obozu królewskiego, który znajdował się pod Krasnymstawem. Podkanclerzy lit. K. L. Sapieha imieniem monarchy ponaglał hetmana do kontynuowania marszu na Kijów, co doprowadzi do wzięcia w kleszcze sił Chmielnickiego, który z całą potęgą oblega wojsko koronne w Zbarażu. Pisał bowiem zupełnie nieświadom, że hetmanowi zaproskiemu towarzyszy chan Islam Gerej z wszystkimi ordami, że

“odbieżany ten zdrajca [B. Chmielnicki] może snadniej confici, zwłaszcza kiedy WKSM. z tamtą stronę wojsko litewskie ku Kijowu sprowadzić zechcesz spiesznie. Załogi chłopskie i kozackie za pomocą Bożą nie strzymają ochoty wojska WKs. M. będącego. Kozacy wszystką siłę obrócili w tę samą stronę, masz WKsM. czas i porę, benemerendi ostrzegam”⁴⁹.

W liście podkanclerzego litewskiego odnalazł hetman litewski ordynans doń samego króla Jana Kazimierza pisany tegoż samego dnia z Krasnegostawu, gdzie gratulując księciu zwycięstwa nad Kozakami pod Zahalem, wprost żądał marszu Litwinów na Kijów, gdzie znajdowały się magazyny i zaopatrzenie dla sił kozackich. W liście monarchy czytamy:

”Życzemy, abyś Uprzejmość Wasza chciał uti tempore, kiedy się tu nieprzyjaciel bawi obsidią wojska naszego koronnego pod Zbarażem⁵⁰, boć z samych tych wiadomości i przestroń, które się nam z posłanych od Uprzejmości Waszej relacji

⁴⁶ Sienicki do J. Radziwiłła hetmana polnego lit. z Czeczeńska 27 VII 1649: Ibidem. — K. 134.

⁴⁷ J. Radziwiłł do wojewody trockiego M. Abrahamowicza z obozu pod Łojowem 3 VIII 1649: Ibidem. — K. 138 v—139 r.

⁴⁸ Ibidem. — K. 139 r.

⁴⁹ K. L. Sapieha do J. Radziwiłła z Krasnegostawu 20 VII 1649: Ibidem. — K. 140 v.

⁵⁰ Siły koronne pod komendą regimentarzy i J. Wiśniowieckiego zostały zablokowane w Zbarażu począwszy od 10 lipca 1649 r. Zob.: Diariusz oblężenia zbarskiego począwszy od 8 lipca 1649 r. // Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu “Ogniem i Mieczem” (1648—1651). — S. 136—137.

i confessatów wydają, snadnie inferre możemy, iż przejście wojska naszego z Uprzejmością Waszą będącego za Prypeć i wtargnięcie w kijowskie województwo, gniazdo tych buntowników, ciężkie i straszne być musi, cośmy często Uprzejmości Waszej w listach naszych intymowali, żądając, abys jako najprędzej tę przestrogę i wolą naszą chciał exequi⁵¹.

J. Radziwiłł zasłaniając się, jak to już zaznaczyliśmy, dużymi stratami, jakie wojsko litewskie poniosło w trakcie starcia z siłami kozackimi pod Łojowem, brakiem amunicji i prochu, stanowczo odmówił kontynuowania kampanii. Wielce znamienny jest dopisek hetmana pod listem z 3 sierpnia tr. do króla, gdzie uskarża się, że nie ma żadnych wieści od wojska koronnego, a więc łączyć się z nim nie może:

“między inszymi podstąpienia tak bliskiego pod nieprzyjaciela miałem tę konsyderacją, abym między Dnieprem i Prypecią będąc osłuchiwał się o wojsku koronnym i gdzie bym mógł zręcznie, łączył się z nim. Lecz iż nic o nim nie wiem, barzo angius być muszę, tym bardziej, że nieprzyjaciel już canit triumphum. Pisałem do JP. [kasztelana] bełskiego [Andrzeja Firleja] aby do Słucka pocztę zordynował, ja też z Słucka mam swoją. Zaczym moglibyśmy częste miewać między sobą korespondencje, na których siła należy. Tylko WKMści uniżenie proszę, abys tę pocztę zordynować kazał⁵².

Kolejny list od króla otrzymał J. Radziwiłł już na ruszeniu się z obozu łojowskiego 5 sierpnia, gdzie ponownie monarcha żądał od hetmana kontynuowania działań na Kijów, podkreślając, iż wódz kozacki “staranne” pułki wziął ze sobą, a u Dniepru znajdują się pułki złożone z czerni, które nie wytrzymają uderzenia wojska litewskiego⁵³. Dla dodania otuchy hetmanowi monarcha wysłał ordynans do podskarbiego lit. Gedeona Tryzny, aby wojsku litewskiemu z ekonomii mohylewskiej wydano stacje ze wszystkich włók osiadłych, “to jest ze trzech włók żyta beczkę jedną, z włóki jednej owsa beczkę, z włók czterech jęczmienia beczkę jedną, z włók dziesięciu połec słoniny jeden⁵⁴. Wreszcie po taborach 6 sierpnia ruszyło się wojsko litewskie, a ordynans ruszenia się pułków dał książę strażnikowi lit. Hrehoremu Mirskiemu.

Szyk przemarszu na Rzeczycę był następujący:

“pan [Adam] Pawłowicz
rajtarska
piechota węgierska
armata
pan [Reinhold] Tyzenhauz
wozy
pan [Jan] Ottenhauz

⁵¹ Jan Kazimierz do Janusza Radziwiłła z Krasnegostawu 20 VII 1649: AGAD. — AR. — Dział VI. — Nr 36. — K. 141-142 r.

⁵² Zob.: PS. do listu J. Radziwiłła do JKMci z obozu pod Łojowem 3 VIII 1649: Ibidem. — K. 147 v.

⁵³ Jan Kazimierz do J. Radziwiłła z Lublina 13 VII 1649: Ibidem. — K. 150 v—151 r.

⁵⁴ Jan Kazimierz do Gedeona Tryzny podskarbiego w. lit. z Lublina 13 VII 1649: Ibidem. — K. 151 v.

pan [Szymon] Pawsza
 pan Michałowski
 pana wojewodzica parnawskiego [Aleksandra Hilarego Połubińskiego] usarska
 pana stolnika [Wincentego Korwina Gosiewskiego] [h]usarska

pana Meleszka
 pana Barcikowskiego
 pana koniuszego [Bogusława Radziwiłła] usarska
 JMP. wojewody smoleńskiego [Jerzego Karola Hlebowicza] usarska

pana wojewody połockiego [Janusza Kiszki]
 księcia JMści [Janusza Radziwiłła] usarska
 pana strażnika [Hrehorego Mirskiego]
 rajtarskie [chorągwie]
 pana [Władysława] Rajeckiego
 pana [Jana Wilhelma] Donowaja
 pana [Krzysztofa] Roppa
 pana [Jana] Wechmanna i Elsnitza
 pana [Jakuba Stanisława] Jaspera
 pana stolnika litewskiego, major [Ernest] Nolde
 pana [Aleksandra] Gosiewskiego
 pana [Andrzeja] Kurpskiego
 księcia JMści [Janusza Radziwiłła] kozacka
 pan Białobrzzeski
 [Islam] Smolski
 Karacewicz”⁵⁵.

Wojsko litewskie dotarło w tym szyku do Rzeczycy 8 sierpnia i tamże hetman zatoczył obóz wg planu opracowanego przez kpt artylerii Krzysztofa Eygirda⁵⁶. Księcia w decyzji wycofania się i zabezpieczenia W. Ks. Lit. przed oddziałami kozackimi utwierdziły nowiny, jakie otrzymał od starosty orszańskiego Hrehorego Jerzego Druckiego Horskiego, który donosił o zwinięciu chorągwi powiatowych, które miały wzmocnić siły J. Radziwiłła.⁵⁷

Mając na uwadze stan wojska litewskiego oraz aktywność kozackich czat J. Radziwiłł rozesłał już 3 sierpnia do województw i powiatów litewskich ordynanse informujące ich obywateli, iż winni zachować szczególną ostrożność wobec działań Kozaków i czerni. Mimo bowiem rozbicia oddziałów kozackich S. M. Krzyczewskiego, więźniowie wzięci w potrzebie łojowskiej zgodnie zeznawali, “że kilkadziesiąt tysięcy Kozaków z Tatarami Chmielnicki na posiłek temu Krzyczewskiemu na-

⁵⁵ Ibidem. — K. 156 v.

⁵⁶ *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. — S. 229.

⁵⁷ Hrehory Jerzy Drucki Horski do J. Radziwiłła z Orszy 14 VII 1649: AGAD. — AR. — Dział VI. — Nr. 36. — K. 157v.

znaczył I za tydzień najdalej spodziewają się ich pewnie”⁵⁸. Szlachta miała się kupić przy swych urzędnikach oraz zabezpieczyć załogi miast, które mogły być narażone na ataki czat kozackich.

Dnia 12 sierpnia książę po odprawieniu poczty do króla i podkanclerzego litewskiego K. L. Sapiehy zdecydował się wysłać silne podjazdy na odsiecz Czaczer-ska pod komendą stolnika lit. Wincentego Gosiewskiego. W liście do króla hetman stał na stanowisku, iż wobec złego stanu wojska może jedynie pokusić się o zabezpieczenie województwa brześciańskiego przed inkursjami czat kozackich, które po opanowaniu Homla zagroziły innym miastom Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podkreślał, iż: “przy penurii i ciężkiej nędzy wojskowej accedit niedostatek municji, a najwięcej prochów, których zupełnej beczki w obozie nie zostało”⁵⁹. Jednocześnie kierował książę ordynanse do tych rotmistrzów, którzy nadal nie pojawiali się w obozie, choć byli w służbie. Takie ordynanse wysłał m.in. do Zygmunta Słuszki, chorążego nadwornego litewskiego oraz Jana Bandymira rtm. rajtarskiego, aby natychmiast przybywali ze swoimi jednostkami pod Rzeczycę⁶⁰.

Wieczorem 14 sierpnia do księcia dotarły nowiny, iż kilku towarzyszy z czeladzią spod husarskich chorągwi umknęło z obu; w pogoń za dezertarami rzucił książę trzy chorągwie stojące w straży obozowej, tj. Jana Romanowskiego, Islama Smolskiego oraz Karacewicza. Już następnego dnia roty te doprowadziły z powrotem do obozu uciekinierów, którymi okazali się: Czmijewski, Porębski i Piątkowski spod chorągwi husarskiej wojewody smoleńskiego Jerzego Karola Hlebowicza oraz niejakiego Rypińskiego spod roty stolnika litewskiego Wincentego Gosiewskiego.

Dnia 16 sierpnia miał miejsce sąd nad ww. i, zgodnie z wolą księcia i starszyny wojskowej, skazano ich na gardło. Następnego dnia wyprowadzono na plac obozowy piechotę węgierską, gdzie miała się odbyć egzekucja skazanych. Cały dzień trwało przekonywanie hetmana, aby darował winy swym podkomendnym; z przemową doń zwrócił się w imieniu starszyny Jan Bychowiec, towarzysz roty husarskiej wojewody smoleńskiego J. K. Hlebowicza, ale książę nie ustępował. Po ponownej namowie ze starszyna ustąpił i wysławszy

“starszyna do towarzystwa i od nich asekuracją statecznej służby otrzymawszy *previbus universorum* zdrowie ich *concessit*, co się im zarazem oznajmiło. Przyszli dziękować księciu JMści, nihil minus poena na nich włożona; odwagi za pierwszą okazją i służenie jednej ćwierci darmo”⁶¹.

Dnia 18 sierpnia odprawował książę koło rycerskie, gdzie dziękował towarzystwu za trudy poniesione w trakcie kampanii, “w której o wolność i całość całego stanu szlacheckiego idzie”. Będąc w obozie książę otrzymywał informacje o toczonych walkach z czatami kozackimi, stąd ordynansami starał się pobudzić do działania szlachtę poszczególnych województw, aby ruszała się do obozu. I tak

⁵⁸ Uniwersały księcia J.Radziwiłła do powiatów z obozu pod Łojowem 3 VIII 1649: Ibidem. — K. 159—160 v.

⁵⁹ J. Radziwiłł do Jana Kazimierza z obozu pod Rzeczycą 12 VIII 1649: Ibidem. — K. 164 v—165 v.

⁶⁰ J. Radziwiłł do Z. Słuszki i J. Bandymira z obozu rzeczyckiego 13 VIII 1649: Ibidem. — K. 168 v.

⁶¹ Ibidem. — K. 173 v.

szlachcie powiatu słonimskiego i powiatu lidzkiego nakazał, aby po złączeniu się z Nowogrodzianami kierowała się ku Turowowi i na Petryków. Z kolei w ordynansie do województwa mińskiego i powiatu oszmiańskiego nakazywał, aby obywatele po połączeniu swych oddziałów szli spieszo do obozu pod Rzeczycę. J. Radziwiłł próbując rozegnać plany pułkowników kozackich, stale wysyłał z obozu podjazdy dla uchwycenia “języka”

Dnia 2 września wysłano ku Mozyrowi chorążego nowogrodzkiego Matiasza Frąckiewicza Radziwińskiego z 500 jazdy, który z podjazdu wrócił 4 dni później, wiodąc Kozaka z pułku kaniowskiego — Wasyla Pisarenkę. Z jego konfessaty książe dowiedział się o posiłkach wysłanych pułkom zadnieprskim przez Chmielnickiego w postaci Eliasza Bohaczenka i braci Harasków⁶². Nadal jednak obawiano się niespodziewanych gości, gdyż hetman nie tylko piechocie nakazał sypanie wałów oraz ufortyfikowanie szańca “na tamtej stronie Dniepru dla defensji mostu”; towarzyszyli mu mjr Jakub Stanisław Jaspers oraz kpt. armatny (zapewne Krzysztof Eygird).

Dnia 9 września powracający z podjazdu rtm. Adam Pogirski pod Łojowem napotkał straż kozacką z płk Sylujan Mużyłowski⁶³, który przyprowadzony do litewskiego obozu poinformował o zawartym przez Chmielnickiego pokoju z Rzeczpospolitą (ugoda zborowska z 19 VIII 1649). Samego Mużyłowskiego — jako wysłannika wodza kozackiego przyjęto okazale, gdyż

“przed przyjazdem jego stanęła po wałach piechota niemiecka z chorągwiami, węgierska zaś z polską przed namiotem księcia JMści stanęła z chorągwiami rozpostartymi. Panowie zaś pułkownicy, rotmistrze, towarzystwo wszyscy zebrawszy się w szopie i przed szopą pełno stali”⁶⁴.

Dopiero w dniu następnym, tj. 10 września Mużyłowski otrzymał oficjalną audiencję u hetmana, składając relację z zawartego porozumienia pomiędzy Kozakami a królem pod Zborowem.

Jeszcze tego samego dnia J. Radziwiłł wysłał ordynanse do tych chorągwi, tak pieniężnych, jak powiatowych, aby w związku z zawartym pokojem z Kozakami już nie kierowali się do Rzeczycy, a swe chorągwie zwinęli. W ordynansie do Z. Słuszki, który nie dotarł do obozu hetman nakazywał nie tylko jej zwinięcie, ale także aby rotmistrz “pieniądze na chorągiew wzięte do skarbu wrócić był gotów”.⁶⁵ Podobny ordynans skierował książe do obywateli orszańskich, aby swą chorągiew zwinęli i do swych siedzib się udali, nie czyniąc w trakcie przechodu krzywd poddanym.

Dnia 11 września odbył J. Radziwiłł kolejną konferencję z Mużyłowskim względem opuszczenia przez Kozaków zajętych miast dorzecza Prypeci na czele z

⁶² Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. — S. 78.

⁶³ Zob. szerzej o płk S. Mużyłowskim u J. Мусыка: *Мицук Ю. Силуян Мужилловський // Мицук Ю. Albaruthenica. Студіі з історіі Білорусі.* — С. 185—190.

⁶⁴ AGAD. — AR. — Dz. VI. — Nr. 36. — K. 207 v.

⁶⁵ Ordynans J. Radziwiłła dla chorągwi Z. Słuszki kozackiej z obozu pod Rzeczycą 10 VIII 1649: *Ibidem.* — K. 207 v.

Homlem. Do jego odebrania nazaczył ksiązę Krzysztofa Sianożęckiego chorążego czernihowskiego, przydając mu dla ochrony kompanię dragońską kpt. Meiera. Jednocześnie wydano ordynans dla Tatarów rtm. Islama Smolskiego, aby czekali pod Homlem na delegowanego komisarza dla wywarcia presji na Kozaków okupujących Homel. Hetman nie pominął mieszczan homelskich, nakazując im powrót do wierności JKMc i Rzeczypospolitej, aby w ten sposób zmyli występki i bunty przeciwko monarsze i “z oświadczenia jej posły swe tu do obozu prędko wyprawili”⁶⁶. Mimo że część czat kozackich zaczęła opuszczać województwo brześciańskie, nadal dochodziło do utarczek z siłami J. Radziwiłła. Stąd jeszcze 16 września na kolejnej audiencji u hetmana Mużyłowskiego zobligowano do wydania uniwersałów do Kozaków i czerni, aby ustąpili z zajętych miast i miasteczek; gdyż w przeciwnym wypadku pokój się rozerwie a ksiązę “znosić i gromić ich każe”.

W Rzeczy doszły J. Radziwiłła przed jego wyjazdem z obozu listy od króla Jana Kazimierza nakazujące mu rozłożenie wojska na leża. Prosił w nich także monarcha, aby hetman w szczególnym zaleceniu miał pułk brzeski, którego dowódca zginął w bitwie pod Zborowem. Pisał bowiem:

”chorągwiom województwa brzeskiego, które odważnie przy boku naszym stawali pod Zborowem (co nie tylko strata pułkownika ich, urodzonego Felicjana Tyszkiewicza, ale i wiele towarzystwa, dostatków ich wyświadcza), naznaczyliśmy pewne dzierzawy, z których prowizją mieć będą, z tych abyś Uprzejmość Wasza nie rekwirował już wydania innej staniej żądamy”⁶⁷.

Decyzje monarchy musiały mocno denerwować hetmana, gdyż ograniczały jego władzę w lokowaniu wojska na przystawstwa i ograniczały ilość konsystencji na wojsko, które pod jego komendą walczyło pod Zahalem i Łojowem. Tym bardziej, że tą samą pocztą przyszedł drugi list od króla, w którym informował księcia o przyznaniu pułkowi podkanclerzego litewskiego K. L. Sapiiehy, którego żołnierze uczestniczyli w kampanii zborowskiej u boku monarchy konsystencji w jego starostwach. Oto, co czytamy w korespondencji JKMc skierowanej na ręce hetmana:

”tedy ludziom jego [K. L. Sapiiehy], którzy dość odważnie stawając, znaczną odnieśli dostatków stratę, naznaczyliśmy na wytchnienie starostwa słonimskie, wołpieńskie, luboszańskie, rohaczewskie w dzierzeniu wielmożnego podkanclerzego będące. Żądamy tedy i mieć chcemy, abyś Uprzejmość Wasza w tych starostwach żadnego chleba, stanowisk, leż wojsku naszemu i Rzeczypospolitej WKsL. nie pokazaował, ale stosował się w tym do woli naszej i uniwersału wydanego, gdyż ludzie ci wielmożnego podkanclerzego za jego własne zaciągnięni pieniądze równo jako stipendiaris Reipublicae wszystkie ponosili onera. Inaczej tedy Uprzejmość Wasza nie uczynisz dla samej słuszności”⁶⁸.

⁶⁶ Ordynans J. Radziwiłła do miasta Homla z obozu pod Rzeczycą 11 IX 1649: Ibidem. — K. 209 v.

⁶⁷ Jan Kazimierz do J. Radziwiłła ze Lwowa 1 IX 1649: Ibidem. — K. 231—232 r.

⁶⁸ Jan Kazimierz do J. Radziwiłła ze Lwowa 1 IX 1649: Ibidem. — K. 232 v—233 r. Wkrótce przed obliczem hetmana stanęło towarzystwo pułku brzeskiego, domagając się zgodnie z ordynansami monarchy porównania tego zgrupowania z wojskiem litewskim i rozłożenia go na leża; zob. list pułku brzeskiego do J. Radziwiłła spod buska 3 IX 1649: Ibidem. — K. 243 v.

Oczywiście decyzje te, niekorzystne dla hetmana, ograniczały możliwości lokacji jego oddziałów, które brały udział w kampanii przeciwko Kozakom S. M. Krzyczewskiego.

Sukcesy J. Radziwiłła w walkach z Kozakami zostały zauważone i docenione tak przez szlachtę, jak elity dygnitarsko-urzędnicze Rzeczypospolitej. Do starosty żmudzkiego pisali bowiem nie tylko dygnitarze litewscy, ale i koronni, jak choćby główny regimentarz sił koronnych w Zbarażu Andrzej Firlej kasztelan bełski⁶⁹ czy kanclerz w. kor. Jerzy Ossoliński, który mając w oczach "tragedię" na polach zborowskich pisał, iż "JKM. powraca *cum glorioso triumpho*, nie tylko z pól nieprzyjaciela spędziwszy, ale też dawno pożądany przywróciwszy Ojczyźnie pokój". Jednocześnie dość obłudnie zapewniał hetmana, że o jego znacznych zasługach w tej kampanii przyjdzie mu "do jak najczęstszego przypominania JKMsici, na którym z afektu mego braterskiego nie zyjdzie, upewniam"⁷⁰.

Sam J. Radziwiłł 24 września wyjechał z obozu rzeczyckiego, rozkładając wojsko na leża, a dowództwo przekazał chorążemu nowogrodzkiemu Matiaszowi Frąckiewiczowi-Radzimińskiemu. Tym samym zakończyła się kampania przeciwko Kozakom wojska litewskiego w 1649 r., za którą hetman zebrał zasłużone pochwały i nagrody. Uczestniczący na sejmie walnym warszawskim A. S. Radziwiłł tak pisał o wystąpieniu hetmana litewskiego 21 grudnia przy obecności połączonych izb:

"zaczął mowę o wojnie domowej od pierwszych jej ruchów. Dawał racje swego postępowania aż do ostatniego zwycięstwa Bożą ręką odniesionego nad Kozakami, ścielącego ziemię ciałami ich wodza Krzyczewskiego. Zaraz też rzucił pod nogi królewskie wiele chorągwi"⁷¹.

Dla obradujących posłów i senatorów dokonania sił litewskich w odróżnieniu od Koroniarzy były godne uznania, stąd z pobłażaniem, a wręcz z ironią przyjęto przemówienie kanclerza wielkiego koronnego J. Ossolińskiego, przyrównujące tryumf zborowski do chocimskiej wiktorii z 1621 r. A. S. Radziwiłł zapisał w swym pamiętniku, iż: "wszystkim zdało się to niestrawne, jedni wyśmiewali się, drudzy upatrywali w tym pochlebstwo" w stosunku do monarchy⁷². Hetman litewski za odbytą kampanię w dowód wdzięczności zebranych stanów otrzymał w dziedziczne władanie Nowel, Siebież i Krasne, a monarcha nadał mu bogate starostwo borysowskie⁷³.

⁶⁹ Ibidem. — K. 240 v.

⁷⁰ J. Ossoliński do J. Radziwiłła ze Lwowa 3 IX 1649: Ibidem. — K. 240 v—241 r.

⁷¹ Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce / Oprac. A. Przyboś, R. Żelewski. — Warszawa, 1980. — T. III. — S. 231; por.: Częścik Ł. Sejm warszawski w 1649/1650 roku. — Wrocław, 1978. — S. 101—102; Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. — S. 230—231.

⁷² Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. — T. III. — S. 230.

⁷³ W zamian za Borysów i wypłacenie hetmanowi 30 000 zł. J. Radziwiłł miał zrewanżować się królowej Ludwice Marii poparciem w izbie poselskiej o należyte jej opatrzenie. Z innych niepotwierdzonych awiz hetman miał przekazać królowej 20 000 zł. oraz królowi "rubinowe pętlce". Zob.: Volumina

Jak należy ocenić kampanię łojowską hetmana w świetle jego diariusza oraz na tle dokonań armii koronnej 1649 r.? Niewątpliwie J. Radziwiłł, jak to ukazuje jego diariusz z okresu przygotowań do kampanii letniej, wykazał duże zdolności organizacyjne, formując w krótkim czasie 6 tysięczną armię. Jednocześnie broniąc dostępu czatom kozackim w głąb W. Ks. Lit. jego awangarda (pułk. W. Wołowicz oraz chorągwie H. Mirskiego) rozbiła Ilię Hołotę stojącego na czele pułku kaniowskiego pod Zahalem (17 VI 1649), a następnie zniszczyła pod Rzeczą ugrupowanie płka Piotra Głowackiego⁷⁴.

Stoczona bitwa pod Łojowem, gdzie przewagę liczebną mieli Kozacy, wykazała dominację regularnych oddziałów litewskich nad pułkami i czernią kozacką pod komendą S. M. Krzyczewskiego. Jednak poza 3 pułkami pierwszorzutowymi: kijowskim, czarnobyłskim i owruckim dominowały oddziały złożone z chłopów słabo uzbrojonych i wyszkolonych. Zresztą, mimo poważnych strat (pochowano 2700 Kozaków), udało się pozostałym Kozakom dotrzeć do taboru i ruszyć traktem na Czarnobyl i Kijów. Straty Litwinów były poważne w odniesieniu do liczebności wszystkich sił i zapewne świadomie pomniejszane przez J. Radziwiłła (200–300 zabitych) — w rzeczywistości dużo większe, nie licząc utraty dużej ilości koni⁷⁵. Zły stan wojska, duże straty tak marszowe (dezercje), bitewne oraz fatalne zaopatrzenie (braki w dostawach amunicji i prochu) spowodowały, iż J. Radziwiłł nie zdecydował się na marsz w głąb Ukrainy traktem kijowskim.

Plan Jana Kazimierza wzięcia w kleszcze sił B. Chmielnickiego, zrealizowany zresztą w 1651 r., był wprost genialny, ale nie do wykonania w 1649 r. Wyprawa królewska nie dotarła pod Zbaraż, a została osaczona przez połączone siły kozacko-tatarskie pod Zborowem i tylko dzięki mediacji kanclerza w. kor. J. Ossolińskiego z chanem Islam Gerejem udało się odblokować zgrupowanie sił koronnych w Zbarażu i wydostać Jana Kazimierza z warownego obozu pod Zborowem⁷⁶.

O jakimkolwiek współdziałaniu z siłami litewskimi, które działać miały na kierunku kijowskim mowy być nie mogło. Rację ma W. Biernacki, który prezentując opłakany stan wojska litewskiego, jaki rysuje się w świetle korespondencji J. Radziwiłła w jego diariuszu kancelaryjnym, nie widzi możliwości kontynuowa-

Legum. — T. IV. — Petersburg, 1859. — S. 149; *Część 1. Sejm warszawski w 1649/1650 roku.* — S. 112; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. — S. 231.

⁷⁴ Szeroko o tych działaniach pisał: *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. — S. 112–120.

⁷⁵ Zob.: *Wisner H.* Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. — S. 76–77; por.: *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. — S. 223–230; *Мицик Ю.* Битва під Лоевим 1649 р. // *Albaruthenica. Студії з історії Білорусі.* — С. 150–151; *Лях С.* Лоївська битва 1649 // *Українське козацтво. Мала енциклопедія.* — Київ—Запоріжжя, 2002. — С. 296–298 (podaje iż obie armie liczyły ok. 30 tysięcy ludzi, a Radziwiłł w całej kampanii stracił 6 tysięcy żołnierzy); *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. — Дніпропетровськ, 1996. — Кн. 1. Воєнні дії 1648–1652 рр. — С. 218–222.

⁷⁶ *Nagielski M.* Mity a rzeczywistość przebiegu kampanii Zborowskiej 1649 r. // *Od Zborowa do NATO (1649–2009). Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku / Pod red. M. Franza i K. Pietkiewicza.* — Toruń, 2009. — S. 135–163.

nia kampanii przez hetmana litewskiego ku Kijowowi. Brak chorągwi powiatowych oraz przejście przez króla tak pułku brzeskiego Felicjana Tyszkiewicza jak oddziałów podkanclerzego wielkiego litowskiego K. L. Sapiehy dodatkowo osłabiały siły Wielkiego Księstwa Litowskiego. Stąd decyzję, jaką podjął J. Radziwiłł — osłony Litwy przed czatami kozackimi aktywnie działającymi, w dorzeczu Prypeci — było jedynym słusznym rozwiązaniem. Tym bardziej, jak to pokazuje korespondencja hetmana z regimentarzami działającymi na Ukrainie, ograniczyła się ona do listu A. Firleja⁷⁷ i poselstwa odeń w osobie por. roty pancernej Benedykta Ujejskiego — niejakiego Białta — który 4 lipca dotarł do Rzeczcycy.

Tymczasem od 10 lipca Zbaraż został szczelnie otoczony przez siły B. Chmielnickiego i chana Islam Gereja, a wkrótce taki sam los spotkał armię koronną pod dowództwem samego Jana Kazimierza (15 VIII — 21 VIII 1649). O żadnym współdziałaniu zatem z siłami koronnymi hetman litewski nie mógł marzyć. Gdy sytuacja ulegnie zmianie, tj. gdy siły kozackie zostaną rozbite pod Beresteczkiem w 1651 r. a armia koronna ruszy w głąb Ukrainy, kierując się na Białą Cerkiew i Kijów, J. Radziwiłł po pokonaniu sił płka czernihowskiego Martyna Nebaby pod Łojowem — zgodnie z planem ruszy na Kijów, a następnie połączy się pod Wasilkowem z armią koronną, zmierzającą pod Białą Cerkiew, gdzie znajdowały się główne siły hetmana B. Chmielnickiego. Ale była to zupełnie odmienna sytuacja niż w 1649 roku⁷⁸.

⁷⁷ A. Firlej kasztelan beński do J. Radziwiłła z obozu pod Zastaniem 20 VI 1649 r.: AGAD. — AR. — Dział VI. — Nr. 36. — K. 49—50; por.: *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. — S. 146—147.

⁷⁸ *Wisner H.* Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła. — S. 85—87; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. — S. 233.

Ярослава Стратій

Концепція чуттєвого пізнання Інокентія Гізеля в контексті схоластичної філософської традиції

Серед відомих сьогодні філософських курсів, прочитаних упродовж XVII століття у Києво-Могилянській академії, «*Opus totius philosophiae*» («Твір про всю філософію») Інокентія Гізеля, який він викладав у 1646–1647 роках, є першим, що містить учення про душу. Отже, твір дає можливість скласти уявлення про авторське бачення процесу пізнання. Аналізуючи один з аспектів концепції пізнання цього могилянського професора, а саме її чуттєвої складової, ми спробуємо хоча б трохи наблизитися до розуміння витоків антропологічних поглядів Гізеля. У статті намагатимемося з'ясувати, на яку зі схоластичних шкіл він спирався, елементи учень яких відомих постатей схоластичної філософії можна розпізнати в його викладі процесу чуттєвого пізнання, а також як він, використовуючи і комбінуючи ці елементи, формував власне розуміння пізнавального процесу, аби зрештою донести останнє до своїх слухачів.

Як і інші представники схоластичної філософії, Гізель уявляв собі пізнання як складний багаторівневий процес чуттєвого й інтелектуального «оволодіння» предметом: його початком було схоплення речі інтелектом, а завершенням – формування її поняття. Виходячи зі складності й багатоплановості Гізелевого розуміння пізнавального акту, особливо якщо розглядати його у контексті схоластичних ідей, а також зважаючи на обмежений обсяг цієї статті, ми зосередимося на специфіці авторської інтерпретації чуттєвої складової пізнавального процесу.

Аналізуючи процес чуттєвого пізнання, Гізель, подібно до інших філософів-схоластів, виокремлював у ньому такі три компоненти: предмет відчуття; відчутвання або здатність відчувати чи сприймати; можливість душі скеровувати свою увагу на той чи той об'єкт, намагання чуттєво ним оволодіти. Це прагнення душі до об'єкта пізнання передавалося латинським терміном *intentio*, до багатозначності якого ми згодом повернемося. Загалом інтерпретація останнього компонента процесу пізнання у середньовічних і ранньомодерних авторів, відповідно до їхніх світоглядних орієнтацій, мала значні відмінності. Зокрема Августин, який був під впливом таких фунда-

ментальних для неоплатоніків принципів, як принцип формоутворювальної активності душі і принцип неафіціруваності вищої природи нижчою (що означало неможливість для чуття зазнавати дії з боку матеріальної природи), хоча й уникнув крайніх висновків неоплатонівської теорії пізнання, а саме переконаності у спроможності душі сприймати лише форми, видобути нею із власної субстанції, проте вирішального значення для чуттєвого сприймання надавав *intentio animi* (спрямованості духу), що скеровує здатність на об'єкт відчуження¹. Починаючи від Томи Аквінського, набирає силу аристотелівська концепція рецептивності пізнання, у якій суб'єкт пізнання стає сприймачем інформації, що надходить до нього від матеріальних тіл. Що стосується Інокентія Гізеля, то він, безперечно, обстоював концепцію рецептивності пізнання, наголошуючи на вагомому значенні для пізнавального акту *intentio animae* – спрямованості, прагненню або уваги душі. Розмірковуючи про умови виникнення образів пізнання у внутрішньому чутті, він стверджує:

Часто, коли чуттєво сприйманий об'єкт діє на зовнішнє чуття, а зовнішнє чуття *через брак уваги* не продукує відчуття, жодний образ такого об'єкта не залишається у внутрішньому чутті. Таким чином, об'єкт не є достатньою причиною для утворення закарбованого виду у внутрішньому чутті. Цей аргумент також переконує, що закарбований вид внутрішнього чуття не утворюється від закарбованого виду зовнішнього чуття як утворювального чинника. Адже існує чимало тварин, які сплять із відкритими очима, у чому можна пересвідчитися не лише [на прикладі] зайців, а й [спостерігати] на багатьох людях. І так, коли вони сплять, то хоч і не здійснюють акту бачення, проте об'єкти, наявні навколо [них], дійсно впроваджують свій вид у їхню візуальну здатність, проте жоден вид таких об'єктів не залишається у внутрішньому чутті, поки за допомогою відчуття не сприймається зором².

Отже, на думку Гізеля, аби чуттєва здатність за допомогою зовнішнього чуття сприйняла образ якогось предмета, що діє на орган відповідного чуття, необхідна зосередженість душі, спрямованість її уваги на цей предмет.

Іншим, не менш важливим компонентом чуттєвого пізнання була чуттєва пізнавальна здатність. Остання у представників схоластичної філософії відзначалася доволі складною структурою. Вона походить від Аристотеля і загалом однакова у різних авторів, хоча іноді містить незначні відмінності. Ця структура складається у схоластів із зовнішніх і внутрішніх чуттів. Пер-

¹ Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии. – М., 1979. – С. 251, 257.

² «...saepe obiectum sensibile agit in sensum externum, cum tamen, si sensus externus *ob defectum attentionis animae* non eliciat sensationem, nulla imago talis obiecti remanet in sensu interno. Ergo obiectum non est sufficiens causa ad producendam speciem impressam in sensu interno. Quo argumento etiam convincitur speciem impressam sensus interni non produci efficienter a specie impressa sensus externi. Pleramque sunt animalia, quae dormiunt apertis oculis, ut non solum in leporibus, sed in pluribus etiam hominibus experiri licet. Et ita dum dormiunt, licet non eliciant actum visionis, obiecta tamen ibi praesentia revera imprimunt speciem sui in tali potentia visiva, cum tamen talium obiectorum nulla species remaneat in sensu interno, donec sensatione a visu percipiantur». – Гізель І. Вибрані твори у 3 томах. Том II. – Київ – Львів, 2011. – С. 352–353.

ші нараховують п'ять чуттів: зір (*visus*), слух (*auditus*), нюх (*sensus odoratus*), смак (*gustus*) і дотик (*tactus*). Що ж до внутрішніх чуттів, то їх перелік іноді має свої особливості у того чи того автора. Варіанти структури пізнавальної здатності у різних схоластичних авторів подає німецький дослідник Роланд Піч у статті «*Tractatus de anima*» Інокентія Гізеля у контексті антропологічних ідей Аристотеля та його схоластичних інтерпретаторів». Так, Альберт Великий до внутрішніх чуттів зараховує загальне чуття (*sensus communis*), здатність уяви (*imaginatio*), здатність оцінювання (*aestimatio*), пам'ять (*memoria*) і пригадування (*reminiscentia*). Загальне чуття через його узагальнювальну стосовно зовнішніх чуттів функцію він уміщує між зовнішніми й внутрішніми чуттями.

У Томи Аквінського більш розгалужена структура внутрішнього чуття. Вона включає загальне чуття, здатність уяви, чуттєві здатності пам'яті, оцінки та прагнення (остання поділяється на бажальну і гнівливу здатності прагнення). Франсиско Суарес виокремлює такі види внутрішнього чуття, як загальне чуття – фантазію або здатність уяви, оцінювальну й мисленневу здатності, пам'ять і здатність пригадувати³. Крім наведених здатностей усі схоластичні автори, як і Аристотель, до чуттєвих зараховували і так звану здатність просторового пересування (*potentia loco-motiva*). Структура чуттєвої пізнавальної здатності, викладена у «Трактаті про душу» Гізеля, являє собою один із наведених варіантів і містить, крім п'яти зовнішніх чуттів, здатність просторового пересування і схему внутрішнього чуття, у якому вирізняється сім підвидів: загальне чуття (завдяки якому встановлюється відмінність між різними видами чуттів, відбувається їх сортування і упорядкування), фантазію, оцінювальну здатність, пам'ять, мисленневу здатність, а також бажальний і гнівливий, або дратівливий, чуттєві потяги, розглядові яких автор присвячує окремий розділ у тій частині свого трактату, де викладено концепцію розумної душі. Щодо виокремлених Гізелем перших п'яти підвидів внутрішнього чуття, то він характеризує їх так:

Загальне чуття – це внутрішнє чуття, за допомогою якого тварина розрізняє і впорядковує відчуття і об'єкти зовнішніх чуттів. Фантазія, або здатність утворювати уявні образи, – це внутрішнє чуття, завдяки якому тварина за допомогою усвідомлених видів утворює собі різні уявні образи, об'єднуючи речі протилежні й розділяючи надзвичайно пов'язані. Оцінювальна [здатність] – це внутрішнє чуття, за допомогою якого тварина користується усвідомленими видами, щоб збагнути речі не усвідомлені. Так ягня ставиться до побаченого вовка як до істоти ворожої. Пам'ять – це внутрішнє чуття, за допомогою якого тварина згадує про речі, раніше усвідомлені, чим вона [пам'ять], вочевидь, відрізняється від фантазії, яка хоча і схоплює минулу подію, проте навпрост, а не як минулу, тоді як пам'ять репрезентує її для себе як колишню. Мисленнева спроможність,

³ Піч Р. «*Tractatus de anima*» Інокентія Гізеля у контексті антропологічних ідей Аристотеля та його схоластичних інтерпретаторів // *Гізель І. Вибрані твори* у 3 томах. – Київ – Львів, 2010. – С. 37–45.

якою володіє лише людина, є внутрішнім чуттям, що діє разом з інтелектом, у тому самому порядку⁴.

З'ясувавши значення *intentio animae* (спрямованості або зосередженості душі) на тому чи іншому об'єкті, а також структуру чуттєвої пізнавальної здатності, спробуймо визначити інші умови для здійснення пізнавального акту, як їх бачив Інокентій Гізель, і на кого зі своїх попередників і сучасників, що репрезентували схоластичну філософську традицію, він орієнтувався при формуванні власної візії пізнавального процесу. Як уже зазначалося, усі філософи-схоласти, безвідносно до того, яку течію цієї традиції вони представляли, розуміли пізнання загалом, і чуттєву його складову зокрема, як процес «оволодіння» душі предметом. Таке розуміння породжувало проблему зв'язку об'єкта й суб'єкта пізнання, яку вони розв'язували за допомогою концепції інтенціональних видів.

Аналіз сутності інтенціональних видів у нас іще попереду. Наразі ж зупинимося на питанні встановлення формальної інтенціональної відповідності між чуттєвою здатністю пізнання та її об'єктом. У встановленні такої відповідності й полягає, на думку тогочасних схоластів, пізнавальний акт. Вона відбувається шляхом уподібнення (*assimilatio*) або поєднання (*coniunctio*) пізнавальної здатності з пізнаваними речами. І це поєднання, спільне перебування суб'єкта й об'єкта пізнання є не реальним, фізичним, а інтенціональним. Саме завдяки притаманному чуттєвим видам інтенціональному буттю чуттєві пізнавальні здатності націлюються на сприйняття того чи того предмета у своєму прагненні здійснити його первинне схоплення (*apprehensio*) з метою розпочати сходження складним багатоступеневим шляхом аж до створення поняття (*conceptus*) досліджуваної речі. І цю ж таки інтенціональність схоласти розглядали як гарантію можливості пізнання, спроможності схоплення, себто встановлення зв'язку між душею та пізнаваним предметом.

Однак розуміння інтенціонального характеру поєднання або асиміляції суб'єкта й об'єкта пізнання, як зазначає російський дослідник Дмитро Шмонін у своїй праці «В тени Ренессанса. Вторая схоластика в Испании» (С.-Петербург, 2006), прийшло в епоху пізнього середньовіччя. До того можна було спостерігати запропонований Авіценною фізичний посередницький образ інтенціональних видів (образи «льодинок», «градинок»), тобто подібних до льоду або граду рідких тіл, що потрапляють на відповідну пізнаваль-

⁴ «Sensus communis est sensus internus, per quem animal exterorum sensuum sensationes et obiecta discernit. Phantasia seu imaginativa est sensus internus, per quem animal opera specierum sensatarum fingit sibi varia simulacra, res diversas componens vel dividens coniunctissimas. Aestimativa est internus sensus, per quem animal utitur speciebus sensatis, ut res non sensatas apprehendat. Sic agnus lupum visum apprehendit ut inimicum. Memoria est sensus internus, per quem animal recordatur rerum antea sensatarum, in quo quidem differt a phantasia, quae quidem apprehendit rem praeteritam, sed simpliciter, non vero ut praeteritam, cum memoria rem ut praeteritam sibi repraesentet. Cogitativa, qua solus homo pollet, est sensus internus cum intellectu operans eodem ordine». — Гізель І. Вибрані твори у 3 томах. — Т. II. — С. 346.

ну здатність⁵. Реакція на таке розуміння чуттєвих видів у тій чи тій формі простежується у пізньосхоластичних авторів. Так, послідовники Дунса Скота Бартоломео Мастрі й Бонавентура Беллутто, розмірковуючи про проблему поєднання предмета пізнання з пізнавальною здатністю, акцентують увагу на тому, що «це поєднання з об'єктом є справжнім і реальним хіба що в сенсі буття інтелігібельного й репрезентативного, подібно до того, як портрет вважається Цезарем не реально, а репрезентативно»⁶. Необхідність поєднання предмета пізнання із пізнавальною здатністю підкреслює у своєму трактаті «De anima» Франсиско Суарес. «Відомо, — стверджує він, — що в усіх здатностях наявні види речей, які пізнаються, і це відбувається не інакше, як шляхом поєднання об'єкта пізнання зі здатністю. Отже, таке поєднання є необхідним»⁷.

У «Трактаті про душу» Гізеля немає розгорнутого викладу вчення про поєднання предмета пізнання з пізнавальною здатністю. Проте його інтерпретація інших, дотичних до цієї проблеми, тем здійснюється саме на основі концепції «coniunctio». Розмірковуючи, наприклад, про можливість чуттєвого буття сприйматися і без особливої ознаки та виокремлюючи в чуттєво сприйманому об'єкті загальні (рух, спокій, фігура, число, величина) й особливі характеристики, він порушує питання про те, чи для сприймання цих загальних ознак потрібно, щоб від об'єктів до пізнавальної здатності надходив власний вид, який репрезентував би згадану загальну ознаку і був би відмінним від його особливої характеристики. Приміром, коли суб'єкт пізнання бачить якусь стіну, то чи є потреба у потраплянні в його візуальну здатність, крім виду кольору, виду фігури, себто форми цієї стіни, відмінного від виду її кольору⁸. У відповіді на це питання Гізель заперечує необхідність покладання додаткового виду і обґрунтовує це тим, що «одне уявлення містить тільки один вид; проте в одному й тому ж уявленні оприявнюється

⁵ Шмонин Д. В. В тени Ренессанса. Вторая схоластика в Испании. — Изд-во С.-Петербургского университета, 2006. — С. 236–237.

⁶ «Unio igitur haec non est vera et realis cum obiecto, nisi in esse intelligibili et repraesentativo, sicut imago dicitur Caesar non realiter, sed repraesentative». — RR. PP. Bartholomaei Mastrii de Meldula et Bonaventurae Belluti de Catana Ord. Min. Convent. Magistr. Tomus Tertius: continens disputationes Ad mentem Scoti in Aristotelis Stagiritae Libros De Anima, De Generatione et Corruptione, De Coelo et Metheoris. Editio novissima a Mendis expurgate. — Venetiis MDCCXXVII Apud Nicolaum Pezzana. Superiorum permissu et privilegiis. — In Libros de Anima: Disput. IV, Quaest. 5, Artic. 1. — P. 72.

⁷ «Constat ergo dari in omnibus potentiis species rerum cognoscibilium, et hoc non alia ratione, nisi ut obiectum cognoscibile uniatur potentiae; ergo haec unio necessaria est». — Francisco Suarez. Commentaria una cum quaestionibus in libros Aristotelis «De anima» // Introduccion y edicion critica por Salvador Castellote. T. 1. — Madrid, 1978; T. II: Madrid, Labor, 1981; T. III: Madrid, 1991. — Disp. V., Quaest. 1; 5. — P. 113.

⁸ «An ut percipiantur obiecta sensibilia communia necesse sit dicta obiecta emittere propriam sui speciem, distinctam a specie proprii sensibilis, verbi gratia, dum intueor parietem hunc, an necesse sit, ut color emittat propriam coloris speciem et praeter hunc, an etiam figura parietis emittat propriam speciem, distinctam a specie coloris». — Гізель І. Вибрані твори у 3 томах. — Т. II. — С. 308.

загальне й особливе чуттєво сприймане. Отже, [вони оприявнюються] тільки через один вид»⁹. Інший аргумент, за допомогою якого професор Києво-Могилянської академії доводить наявність тільки одного виду під час сприйняття розглядуваного предмета, засвідчує його орієнтацію на концепцію «coniunctio». «Те, – говорить він, – що є видимим у спосіб *одного поєднання*, є видимим за допомогою одного виду. А загальне й особливе чуттєво сприймане видимі у спосіб *одного поєднання*, як свідчить досвід. Отже, тільки за допомогою одного виду»¹⁰.

Розмірковуючи про формування уявлення чуттєво сприйманого предмета у процесі його поєднання із пізнавальною здатністю, у цьому випадку з візуальною, Гізель торкається ще однієї проблеми, а саме проблеми рівня репрезентації інтенціональними видами того чи того зовнішнього об'єкта. На його думку, особливе чуттєво сприймане відповідного об'єкта відображає його сутність (*entitas*), а загальне чуттєво сприймане – його модифікацію (*modificatio*). Отже, і вид, який цю річ репрезентує, привносить у пізнавальну здатність певну сутісну, відповідним чином модифіковану характеристику. Якщо враховувати ту обставину, що український автор позиціонує себе як прихильника скотистського вчення про індиферентну до універсальності й одиничності загальну природу (*natura communis*), витоки якого слід шукати в Авіценні, то інтенціональні види в його розумінні передають пізнавальній здатності якусь частку інформації про модифіковану цілісносущу природу пізнаваної речі, що надається до мисленого поділу на складові через формальну дистинкцію. Концепцію поєднання предмета пізнання із пізнавальною здатністю Гізель згадує також у контексті викладу питання про внутрішнє чуття. Зокрема, подаючи визначення об'єкта внутрішнього чуття, професор Києво-Могилянської академії стверджує, що цим об'єктом є «матеріальне суще, яке опрацьовується внутрішнім чуттям через глибинне з ним *поєднання*, у кожному разі *інтенціональне*, безперечно містить дані про відчуття і об'єкти зовнішніх чуттів»¹¹.

Ми вже наголошували на тому, що умовою здійснення пізнавального акту загалом і можливості відчуття зокрема для Гізеля, як і для інших філософів-схоластів, був зв'язок об'єкта із відповідною пізнавальною здатністю (*applicatio*). Цей зв'язок забезпечувався інтенціональними видами, які трансформували, змінювали чуття¹².

Отож слід з'ясувати, як Інокентій Гізель розумів інтенціональні види, в який спосіб, на його думку, завдяки їм зовнішні об'єкти стають явлени-

⁹ «Una visio non habet nisi unam speciem; sed una eademque visione videtur commune sensibile et proprium. Ergo per unam tantum speciem». – Ibidem.

¹⁰ «Quod videtur per modum *unius coniuncti*, videtur per unam speciem. Sed commune et proprium sensibile videntur per modum *unius coniuncti*, ut patet experientia. Ergo per unam tantum speciem». – Ibidem.

...ens materiaie perfectivum sensus interni per intimam cum ipso *coniunctionem*, saltem *intentionalem*, complectitur vero sensuum externorum sensationes et obiecta». – Ibidem. – P. 348–349.

¹² «Ad sentiendum requiritur obiecti applicatio, ut immutet sensum per species». – Ibidem. – P. 314.

ми для чуттєвої пізнавальної здатності; яку роль він їм відводив на початку пізнавального акту в ініціації здійснення схоплення (*apprehensio*) певної речі інтелектом і в подальшому формуванні її поняття; як бачив структуру чуттєвої частини пізнавального акту і що вважав умовою адекватності утвореного чуттєвого уявлення його предметові та істинності остаточно втвореного інтелектом його внутрішньоментального образу.

Свій диспут, присвячений розглядові чуттєвої душі, Гізель починає із визначення видів.

Під видами, – каже він, – філософи розуміють певні пізнавальні образи, уподібнення або зображення чуттєвих об'єктів, завдяки яким чуттєві здатності, самі по собі невизначені й індиферентні, визначаються у процесі сприйняття того чи іншого об'єкта, націлюються на пізнання радше одного, ніж другого. Вони ж вважаються зображеннями, бо є певними формами, що відтворюють інше. Називаються вони також інтенціональними, тому що слугують поняттю, яке зазвичай називають інтенцією, а ще й тому, що здатності завдяки їм скеровуються на об'єкти. Далі, їх називають закарбованими [видами], позаяк вони утворюють відбиток об'єктів на здатностях. Нарешті, їх називають чуттєвими, аби відрізнити від видів інтенціональних інтелігібельних, які слугують інтелектуальній діяльності¹³.

У цьому визначенні ми знову натрапляємо на вже згадуваний термін *intentio*. Однак у наведеній цитаті він не використовується в розумінні уваги, спрямованості інтелекту на об'єкт пізнання, а має значення поняття. Відома російська дослідниця схоластичної філософії Галина Вдовина у своїй праці «Язык неочевидного. Учение о знаках в схоластике XVII века» наводить визначення інтенції, яке запропонував у трактаті під назвою «Про другі інтенції» автор початку XIV століття Гарвей Наталіс. Воно, на її думку, майже точно збігається із дефініцією знака, характерною для схоластичних трактатів XVII століття. Гарвей Наталіс стверджує, що

інтенцією називається <...> все те <...>, що за способом репрезентації приводить інтелект до пізнання якогось предмета, чи то розумний образ (*species*), чи то акт осягнення або поняття ума в разі, якщо він утворює досконале поняття про річ. Так ім'я інтенції може бути поширене на будь-яку подібність або зразок, що приводить до пізнання...¹⁴

У такому ж значенні термін *intentio* вживає у своїй дефініції інтенціональних видів Франсиско Суарес, до того ж у тій частині, яка стосується

¹³ «*Per species intelliguntur a philosophis simulacra quaedam, seu similitudines, seu imagines obiectorum sensibilium, quibus potentiae sensitivae de se indeterminatae ac indifferentes ad hoc vel illud obiectum percipiendum, ad huius potius, quam illius obiecti cognitionem determinantur. Dicuntur autem imagines, quod sint formae quaedam repraesentantes aliud; dicuntur autem intentionales, quod cognitioni, quae intentio nominari solet, deserviant, seu quod potentiae per illas tendant in obiecta. Deinde impressae nominantur, quod potentiis ab obiectis imprimant. Appellantur demum sensibiles ad distinctionem specierum intentionalium intelligibilium, intellectioni deservientium*». – Ibidem. – P. 296–297.

¹⁴ Вдовина Г. В. Язык неочевидного. Учение о знаках в схоластике XVII века. – М., 2009. – С. 77.

інтенції, вище цитоване визначення Гізеля дослівно повторює текст іспанського філософа. Суарес стверджує, що

загально прийнятим майже для всіх філософів і теологів покладати у пізнавальних здатностях певні подібності об'єктів, щоб завдяки їм об'єкти поєднувалися зі здатностями; і їх [ці подібності. — Я. С.] вони називають інтенціональними видами. Видами, вочевидь, тому, що вони є репрезентативними формами; а інтенціональними не тому, що вони не є реальними сущими, а через те, що вони слугують поняттю, яке зазвичай називають інтенцією¹⁵.

Якщо уважно придивитися до щойно наведеного тексту Суареса, можна побачити, що він наголошує на тому, що інтенціональні види є не реальними сущими, а формами репрезентативними. Це засвідчує відмежованість Суареса від тих представників схоластичної філософії, які вбачали в інтенціональних видах певні, хоча й невидимі, проте реальні форми речей. Як видно із подальших його розмірковувань у 5-му диспуті трактату «De anima», присвяченому загальному аналізу пізнавальних здатностей («De potentiis cognoscitivis in communi»), він обстоює думку про репрезентативну природу цих форм. Розуміння репрезентативної функції інтенціональних видів, насамперед видів закарбованих, так званих *species impressae*, не було однозначним для схоластів XVII століття, які займалися семіотичною проблематикою. Одні, як зазначає Галина Вдовина, спираючись на етимологію поняття *re-praesentatio* і надаючи йому значення певного відтворення, опосередкованості й вторинності стосовно первинної *praesentatio*, явленості, речі, вважали недоцільним включати *species impressae* і поняття до знаків, а інші, прихильники інтерпретації *species* як формальних знаків, були переконані, що поняття *repraesentatio* відображає не вторинність і опосередкованість явлення речі пізнавальній здатності, а набуття нею іншого, інтенціонального способу буття порівняно з буттям природним¹⁶. Інший відомий представник другої схоластики — Уртадо де Мендоса — так пояснює репрезентативну роль *species impressae*:

Вид живими створіннями сприймається як репрезентація речі <...>, цей вид називається репрезентацією об'єкта не лише тому, що являє його здатності, а й тому, що, стаючи на його місце, наче його заміщає¹⁷.

¹⁵ «Haec est communis fere omnium philosophorum et theologorum, qui in potentiis cognoscitivis ponunt similitudines quasdam obiectorum, ut per illas obiecta uniantur potentis; et eas vocant species intentionales. Species quidem, quia sunt formae repraesentantes; intentionales vero, non quia entia realia non sint, sed quia notioni deserviunt, quae intentio dici solet». — *Suarez, Francisco. Commentaria una cum quaestionibus in libros Aristotelis «De anima».* — Disp. V. — Quaest. 1, 3.

¹⁶ Вдовина Г. В. Цит. праця. — С. 116.

¹⁷ «Species ab animasticis sumitur pro repraesentatione rei...haec species dicitur repraesentatio obiecti, non solum quia illud praesentat potentiae, sed quia gerens vices illius, illud quasi repraesentat». — *Universa philosophia a R. P. Petro Hurtado de Mendoza.* — Valmasedano e Societate Jesu. — Lugduni, 1623. — De anima. — Disp. XII, § 1.

Схоласти XVII століття розрізняли два рівні у структурі репрезентації об'єкта пізнання і виокремлювали в ній початкову й кінцеву стадії оформлення інтелекту у процесі осягнення речі. Дискусія точилася насамперед довкола визначення типу репрезентації, яку здійснювали закарбовані види (*species impressae*), що, надходячи від предмета пізнання і залишаючи на чуттєвих здатностях щось на зразок відбитків від нього, започатковували пізнавальний акт. Цю репрезентацію вони називали формальною, інструментальною або віртуальною, залежно від їхньої інтерпретації згадуваних двох стадій внутрішнього оформлення пізнавальної здатності. Проте розуміння різновидів репрезентації, здійснюваної всередині душі у процесі пізнання об'єктів зовнішнього світу, відрізнялося у схоластичних авторів XVII століття не так по суті, як термінологічно. Розрізняючи динамічний і статичний етапи в оформлюючій дії *species* на пізнавальну здатність, вони вважали, що перший здійснює місію активізації, приведення до дії пізнавальної здатності, а другий пов'язаний із формуванням поняття. Аналізуючи термінологічні відмінності у визначенні типу репрезентації, здійснюваної *species impressae*, у різних представників другої схоластики, Галина Вдовина, зокрема, стверджує, що Педро Фонсека, коїмбрійці, Джон Панч відносили *species impressae* до формальної репрезентації. До того ж останній уважав *species impressae* утворювально-формальними знаками, а поняття – формально-формальними. Щодо Педро Уртадо де Мендоси, Родріго де Арріаги, Сільвестро Мауро, то вони розглядали їх як інструментальну або віртуальну репрезентацію¹⁸. Ці автори акцентували увагу на активізуючій силі первинних закарбованих видів (ідеться саме про первинні *species impressae*, адже, як ми побачимо із розгляду Гізелевої інтерпретації чуттєвого пізнавального акту, *species impressae* з'являлися і на вищих пізнавальних рівнях), на їх ролі у започаткуванні пізнавального акту, підкреслювали їх відмінність від здійснюваної інтелектуальною пізнавальною здатністю у процесі формування поняття актуальної формальної репрезентації. Розрізняючи два види репрезентації, Педро Уртадо де Мендоса, зокрема, стверджував, що

одна [з них] є формальною <...>, а інша – віртуальною, яка потенційно містить у собі формальну. Ця віртуальна називається закарбованим видом, бо вона утворює відбиток об'єкта на здатності; завдяки такому виду здатність отримує від об'єкта наче печатку, як від якогось персня¹⁹.

На розумінні *species impressae* як віртуальної репрезентації наполягали також згадувані вже скотисти Бартоломео Мастрі й Бонавентура Беллутто. Ведучи полеміку щодо розуміння специфіки поєднання пізнавальної здатності з об'єктом пізнання із комплютенцями (представниками відомої іс-

¹⁸ Вдовина Г. В. Цит. праця. – С. 109, 116, 123–128.

¹⁹ «...alia est formalis repraesentatio, ...alia est virtualis, in cuius virtute continetur formalis. Haec virtualis vocatur species impressa, quia potentiae imprimitur ab obiecto; per quam speciem potentia quasi consignatur quodam quasi annulo obiecti». – *Universa philosophia a R. P. Petro Hurtado de Mendoza*. – *De anima*. – Disp. XII, § 1.

панської томістичної школи в Алкалі) й обґрунтовуючи суттєву відмінність закарбованих видів від репрезентованих ними об'єктів, вони стверджували, що виражена цими видами подібність до об'єктів пізнання має не формальний, а віртуальний характер.

Вид є за суттю не об'єктом, а образом, і до того ж уподібненням до об'єкта, не формальним, а віртуальним. Отже, сутнісно він не тотожний об'єктові. Далі, хибним є [вважати], що вид поєднується зі здатністю подвійним реальним поєднанням, проте він розуміється як [такий], що лише оформлює здатність як акцидент і поєднаний [з нею] у сенсі інтелігібельному; а позаяк є єдиною простою цілісносутністю, то не зміг би поєднуватися то відповідно до однієї формальності, то відповідно до іншої; правильним, однак, було б, аби це поєднання могло розглядатися і в аспекті родового принципу акцидентального поєднання, і в аспекті видового принципу такого поєднання певного акциденту, який віртуально репрезентує об'єкт, для чого є достатньою здатність, конституційована у першому акті, і в цьому сенсі можна було б припустити це подвійне поєднання, розрізнене формально, а не реально, хіба під цим поєднанням вони воіли б розуміти прив'язку до об'єкта, здійснену здатністю завдяки акту пізнання; адже тоді здатність може вважатися трансформованою стосовно до об'єкта й до нього інтенціонально уподібненою. Проте така трансформація і асиміляція не виникає внаслідок справжнього переходу здатності у цілосутність об'єкта й реального отождоження, як стверджували комплютенці, бо те, що є одне від одного відокремлюваним, якими є здатність, вид і об'єкт, не може реально отождожнюватися... Отож таке поєднання з об'єктом не є справжнім і реальним, хіба в сенсі буття інтелігібельного й репрезентативного, подібно до того, як образ уважається Цезарем не реально, а репрезентативно; і це радше слід віднести до здатності, коли вона перебуває в акті пізнання, ніж під дією виду, бо поняття є досконалішим уподібненням до об'єкта, як вид, адже те є уподібненням формальним, а цей – віртуальним, чи радше менш формальним²⁰.

²⁰ «Species non est essentialiter obiectum, sed imago ac similitudo obiecti, non formalis, sed virtualis, ergo non est eadem obiecti essentia. Deinde falsum est, speciem duplici reali unione uniri potentiae, sed statim ac potentiam informat ut accidens, intelligitur etiam unita in ratione intelligibilis, cum sit una entitas simplex, nec possit modo secundum unam formalitatem, modo secundum aliam uniri; verum est tamen, quod ista unio poterit considerata et secundum rationem genericam unionis accidentalis, et secundum specificam talis unionis cuiusdam accidentis virtualiter repraesentantis obiectum, quo potentia est sufficienter in actu primo constituta, et in hoc sensu posset admitti haec duplex unio formaliter distincta, non realiter; nisi etiam per hanc unionem intelligere velint attingentiam obiecti, factam a potentia medio actu cognitionis; tunc enim potentia potest dici in obiectum transformata, illicque intentionaliter assimilata. Sed haec transformatio et assimilatio non fit per verum transitum potentiae in entitatem obiecti et per veram identitatem, ut dicebant Complut., nam quae sunt ad invicem separabilia, ut sunt potentia, species et obiectum, nequeunt realiter identificari... Unio igitur haec non est vera et realis cum obiecto, nisi in esse intelligibili et repraesentativo, sicut imago dicitur Caesar non realiter, sed repraesentativo; imo hoc potius debet intelligi de potentia, ut est sub actu cognitionis, quam ut sub specie, nam cognitio est perfectior similitudo obiecti, quam species, illa enim est similitudo formalis, haec virtualis, aut saltem minus formalis...». – RR. PP. Bartholomaei Mastrii de Meldula et Bonaventurae Belluti de Catana. – Op. cit. – In Libros de Anima. – Disp. IV, Quaest. 5, Artie. I, 51

У цьому уривку з коментарів Мاستрі й Беллутто до книги Аристотеля «Про душу» порушено низку таких важливих питань, як розуміння сутності *species impressae*, специфіки самого акту поєднання пізнавальної здатності з об'єктом і рівня тієї інформації, яку привносить закарбований вид до відповідної здатності. До них ми ще повернемося. Наразі ж, враховуючи все, що було сказано про різні варіанти визначення філософами-схоластами типу репрезентації, до якої вони відносили *species impressae*, поглянемо, як бачить цю проблему Інокентій Гізель.

Виходячи з контексту міркувань професора Києво-Могилянської академії про властивості інтенціональних видів, можна дійти висновку, що він розрізняє дві фази репрезентації об'єкта у пізнавальній здатності: віртуальну й формальну. *Species impressae* (закарбовані види), які надходять від матеріальних тіл до пізнавальних здатностей, залишаючи на останніх щось на зразок відбитків цих предметів, Гізель відносить до віртуальної репрезентації і, отже, дотримується у цьому питанні позиції Уртадо де Мендоси, Арріаги, Мауро, Мاستрі й Беллутто.

Можна сумніватися, – каже він, – відносно того, чи види є формальними відображеннями речей, чи все ж таки віртуальними. Треба визнати, що віртуальними. Доведення: Якби чуттєві закарбовані види, сприйняті чуттям, були формальними уподібненнями й зображеннями об'єктів, то не було би причини чуттю утворювати інший, відображений образ для пізнання такого об'єкта²¹.

Так із первинними *species impressae* український автор пов'язує початкову фазу пізнавального процесу. Ці види, буди самі непізнаними, відіграють важливу роль в активізації пізнавальної здатності, в її оформленні, в ініціації акту схоплювання речі інтелектом загалом та її чуттєвою складовою зокрема.

Чим же були, на думку представників пізньої схоластики, інтенціональні види і як розумів їх Гізель? Вище ми вже зазначали, що натуралізм, наявний в інтерпретації Авіценни образів предметів зовнішнього світу, у схоластичних текстах XVII століття зникає. *Species impressae* розуміються вже не як фізичні форми, а як формальний зміст, як певну кількість даних, що їх отримує від об'єктів чуттєва пізнавальна здатність. Їх можна визначити як «повідомлення», «інформацію», «код». *Species impressa* тим «схожа» на означувану річ, що дає точну, хоча й не вичерпно повну інформацію про неї інтелекту, який, приведений у дію отриманим повідомленням і спираючись на його зміст, починає утворювати поняття²². Як і більшість схоластів XVI–XVII століть, Гізель розуміє *species impressa* як форму, що містить у собі

²¹ «Dubitari potest tertio: An species sunt rerum imagines formales, an vero virtuales. Decernendum est, quod sint virtuales. Probatur: quia si species sensibiles impressae, receptae in sensu, essent similitudines formales et imagines obiectorum, non essent, cur sensus produceret aliam imaginem expressam ad cognoscendum tale obiectum». – Гізель І. Вибрані твори у 3 томах. – Т. II. – С. 304–305.

²² Вдовина Г. В. Цит. праця. – С. 128–129.

певний обсяг інформації про річ, внаслідок інтенціонального з нею зв'язку має стосовно до неї маніфестативну силу і характеризується мінімальним рівнем істотності. Як і в уже наведених коментарях Матрі й Беллутто, *species impressa*, на думку українського автора, поєднується зі здатністю не реально, а в сенсі інтелігібельному й репрезентативному. Попри це, вона не тільки відрізняється від об'єкта, а й є значно менш досконалою і від нього, і від утворюваних у процесі подальшого пізнання видів вищого порядку.

Може виникнути сумнів відносно того, — розмірковує Гізель, — чи види за своєю сутністю є менш досконалішими за об'єкти, від яких вони походять. І треба визнати, що види зовнішніх чуттів щодо сутності є менш досконалішими, ніж ті об'єкти, що є їх джерелом... Отже, чуттєвий об'єкт за своєю сутністю є досконалішим від виду, ним продукованого²³.

Ці ж таки види, репрезентуючи річ здатності й уподібнюючи її до неї, є сутностями з мінімальним рівнем буттєвого змісту і відзначаються не субстанціальним, а акцидентальним характером. *Species impressa* Гізель вважає якістю, яка або безпосередньо потрапляє від об'єкта до чуття, або поширюється до нього через середовище²⁴. Так само розуміє закарбовані види Уртадо де Мендоса: «*Species impressa* — це якість, що замість об'єкта привноситься пізнавальній здатності, аби разом із нею спів-діяти для здійснення [пізнавального] акту»²⁵. Знову ж таки, Суарес, говорячи про призначення закарбованих видів для активізації і актуалізації чуттєвої пізнавальної здатності, стверджує, що немає потреби розглядати їх як субстанції; достатньо мислити їх як якості²⁶.

Отже, Інокентій Гізель, як і більшість філософів, що представляли схоластику XVI–XVII століть, бачив процес пізнання загалом і його чуттєву складову зокрема як інтенціональне поєднання (*coniunctio*) пізнавальної здатності із пізнаваною річчю, здійснюване за допомогою закарбованих і відображених або усвідомлюваних видів (*species impressae et species expressae*). Первинний закарбований вид він мислив як віртуальну репрезентацію об'єкта, яка конституює чуттєву пізнавальну здатність у першому акті. Це означає, що непізнана *species impressa* ініціює початковий акт схоплювання речі інтелектом, унаслідок чого чуттєва пізнавальна здатність трансформу-

²³ «Primo dubitari potest, utrum species in sua entitate sunt imperfectiores obiectis, a quibus procedunt. Et discernendum est: species sensuum externorum esse in entitate imperfectiores obiectis, a quibus oriuntur... Ergo obiectum sensibile perfectius est in sua entitate specie ab ipso producta». — *Гізель I*. Цит. праця. — С. 302–303.

²⁴ «...ab obiecto in sensum qualitas aliqua per medium transfunditur. Haec vero qualitatem vocamus impressam speciem». — *Ibidem*. — P. 296, 299.

²⁵ «Est ergo species impressa qualitas, quae loco obiecti praebetur potentiae cognoscitivae, ut simul cum illa concurrat ad actum». — *Universa philosophia a R. P. Petro Hurtado de Mendoza*. — *De anima*. — Disp. XII, § 1.

²⁶ «...nec est necesse, quod [species sensuum exteriorum] sint substantiae ad munus, ad quod ordinantur, nempe ad movendum et actuandum illum, sed satis est quod sint qualitates». — *Suarez Francisco*. *Op. cit.* — *De anima*. — Disp. V. — Quaest. 2, 2.

ється й асимілюється стосовно до об'єкта, інтенціонально до нього уподібнюється. Із цього розпочинається складний багаторівневий процес пізнання речі, в якому пізнавальна здатність чуттєва й інтелектуальна конституюються уже в других актах, тобто оперують з уже пізнаними видами, створюючи на кожному етапі щоразу більш дематеріалізовані форми речей, різного рівня *species expressae* аж до досягнення інтелектом їхньої чистої сутності. Умовами безпомилковості створеного інтелектом внутрішньоментального образу об'єкта український автор вважав точність і неспотвореність інформації про нього, приміром, сприйняття його на належній віддалі, добрий стан здоров'я суб'єкта пізнання, вміння останнього сконцентрувати увагу на досліджуваному предметі, якість його мислення тощо.

Не менш важливого значення Гізель надавав метафізичним засадам істинності пізнання. Елемент реалізму, наявний у скотистському понятті загальної природи (*natura communis*), можна побачити і в обґрунтованій професором концепції універсалій. Тому рівень репрезентації об'єкта пізнання, відображений первинною *species impressa*, передбачає у нього наявність інформації про цілосуність (*entitas*) охопюваного чуттєвою здатністю об'єкта, в якій закладено інтелігібельний зміст досліджуваної речі. Цей інтелігібельний зміст посідає, на його переконання, своє певне місце в умосяжній структурі світу, а його остаточне пізнання завершується формуванням поняття, яке включається у внутрішньоінтелектуальну інтелігібельну структуру для подальшого в ній функціонування. Таким у загальних рисах є бачення Інокентієм Гізелем чуттєвого пізнавального акту.

Лариса Довга

Риси «криптопротестантизму» у покаянній поезії Лазаря Барановича*

Попри те, що у першій половині XVII століття представники православної еліти Речі Посполитої часто й доволі успішно кооперувалися із протестантами, обстоюючи у переважно католицькій державі свободу віросповідання та свої політичні права¹ (а деякі полемічні трактати на захист православ'я, можливо, були написані за участі протестантських теологів²), богословська полеміка православних Київської митрополії із протестантами (насамперед кальвіністами та антитринітаріями) не припинялася протягом усього ранньомодерного періоду. Відтак цікаво дослідити питання можливого впливу такого співробітництва/протистояння на формування київського богослів'я вказаного періоду. У цій статті я не претендую на вичерпний розгляд зазначеної проблеми, а звернуся лише до часткового прикладу — творів Лазаря Барановича (після 1600–1693)³, одно-

* Коротша версія цієї статті опублікована у: Православие Украины и Московской Русь в XV–XVII вв.: общее и различное / Ред. М. Дмитрнев. — М.: Изд-во «Индрик», 2011. — С. 287–293.

¹ Див.: *Kempa T. Wobec Kontrreformacji. Protestanci i Prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku.* — Toruń, 2007. — 605 s.

² Зокрема традиційно вважають, що під псевдонімом Геласія Діпліца (Gelazjusz Diplic) — автора антиунійного трактату «Antopologia albo Apologieu zniesienie» (1632), написаного від імені православних та посвяченого Петру Могилі, — ховається антитринітарій, ректор сочиніанської школи у Киселині Євстафій Гізель (Polski Słownik Biograficzny. — Т. VIII. — Wrocław–Kraków–Warszawa: Wyd-wo PAN, 1959–1960. — S. 19). Щоправда, нині висунуто гіпотезу про те, що на час написання «Антапології» Євстафій іще був православним (див. про це: *Довга Л. Інокентій Гізель — людина загадкової біографії // Інокентій Гізель. Вибрані твори у 3 томах / Ред. Л. Довга.* — Т. I, кн. 1. — Київ–Львів, 2012. — С. 14–17).

³ Рік та місце народження Лазаря Барановича точно не встановлені. За різними джерелами, це може бути 1600 або 1620 рік. Вірогідно, навчався у Києво-Могилянському колегіумі, після чого Петро Могила відправив його для завершення освіти у Каліську (?) та Віленську (?) академії. Повернувшись до Києва, Баранович викладав у Києво-Могилянському колегіумі та був його ректором (1650–1657). З 1657 року — єпископ, з 1666-го — архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський. Упродовж майже 20 років керував Київською митрополічною кафедрою (*Хижняк З. Баранович Лука / Києво-Могилянська академія в іменах. XVII–XVIII ст.* — К., 2001. — С. 59–60).

го зі «світочів» українського православ'я, що ратував за суворе дотримання чистоти східного християнства і часто вступав у полеміку з іновірцями. Каменем спотикання у православно-протестантських міжконфесійних суперечках найчастіше ставали концепти про свободу волі, предестинацію та право лаїків читати і трактувати Святе Письмо.

М'який, але непоступливий в обстоюванні власних переконань, пресвященний Лазар⁴ доволі часто торкається цих питань як у двох збірниках проповідей, написаних церковнослов'янською мовою, так і у польськомовних поетичних творах, зокрема у книзі «Аполлонова лютня»⁵. Як показує навіть поверховий аналіз текстів Барановича-проповідника та Барановича-поета, у них можна знайти доволі неоднорідні підходи до трактування і вирішення спірних богословських питань, щоправда, коли це стосується не догматики у строгому сенсі, а проблем морально-етичного характеру. Як проповідник він виявляється доволі ригористичним у вимогах до пастви і послідовним у піклуванні про чистоту православ'я. А от складаючи тексти поетичного характеру, чернігівський архієпископ стає більш земним, навіть до певної міри емоційним (хоча ця емоційність/настрійовість старанно прихована за квітчастими концептами барокової риторики), відкритішим до сумнівів та запозичень, особливо коли йдеться про найважливіше у житті християнина питання, тобто про спасіння душі.

Як належить жити, аби бути впевненим у спасінні? Чи можуть миряни отримати прощення та відпущення гріхів, продовжуючи грішити? Чи можливо не грішити, залишаючись у миру? Яку відповідальність несе священник за спасіння душ пастви? Чи може людина, спираючись на певні знаки, які проявляються у її земному житті, передбачити, що чекає на неї у потойбічному світі? Усі ці питання Баранович постійно ставить собі та своїм читачам, не знаходячи однозначних відповідей.

Очевидно, що православний ієрарх не приймає протестантського морального вчення. Він не погоджується ні з тим, що соціальна активність та успішність є безперечними ознаками «обраності» людини до спасіння, ні з тим, що кожна людина народжується уже призначеною до спасіння чи до погибелі й ніяк не може вплинути на цю напередвизначеність. Спеціально цій проблемі Баранович присвятив одну зі своїх проповідей — «Слово о

⁴ Про необхідність бути коректним у висловах Лазар Баранович неодноразово нагадує у листах, адресованих Інокентію Гізелю. Наведу кілька цитат: «Тамъ я коснулся разныхъ современныхъ предметовъ, впрочемъ не рѣзко...»; «Писать задористо я не совѣтую, и сам так не пишу, а развѣ гдѣ либо слегка уколою остро... но и тут, по обыкновению моему, тот час же ограничиваю, высказавши впрочемъ свое» (Письма преосвященного Лазаря Барановича: С примечаниями. — Изд. 2-е. — Чернигов, 1865. — С. 75, 180).

⁵ *Баранович Лазар. Мечъ духовный.* — Київ: Друкарня Лаври, 1666. — 481 арк.; *Його ж. Трубы словесъ проповѣдныхъ.* — Київ: Друкарня Лаври, 1674. — 417 арк.; *Його ж. Lutnia Apollinowa.* — Київ: Друкарня Лаври, 1671. — 592 с.

предувиденні Божии, свободѣ же воли челоуѣческия»⁶. Український богослов уважає, що теорія предестинації неправомірна і неприйнятна, а люди, які придумали її, просто намагаються у такий спосіб зняти із себе відповідальність за власні злі вчинки та перекласти на Бога провину за існування зла і гріха.

Бѣгайте ереси Калвинския, — пише він, — яже Бога, всѣхъ благъ Винавника выну быти грѣховъ челоуѣческихъ злѣ учыгъ... Беза нѣкто ... дерзнул написати, яко и самого діавола Богъ побуждаеть сердца челоуѣческая побуждати на зло...; тому Безу яко бѣсу противися⁷.

Звичайно, Баранович не заперечує, що Бог може вибрати окремих представників людського роду для особливої місії прославлення та спасіння (як у випадку зі святими), але відразу ж зауважує, що це закрыта для людського розуму сфера чудесного і дуже рідкісного виявлення промислу Божого через Його силу і благодать. Людям невідомо, як і чому це відбувається, відтак цілком неприпустимими є намагання вгадати «віковічну призначеність» для спасіння за якими-небудь зовнішніми ознаками земного буття людини. «Сей вопросъ в семь вѣцѣ безъ отвѣта»⁸, — постулює богослов і далі нагадує, що не слід без особливого покликання намагатися збагнути глибини божественної тайни, бо хто насмілиться самовільно туди вступити, той загине («кто самъ уступитъ потонеть»). Що, власне, й сталося з «Ариємъ нечестивымъ»⁹.

У буденних ситуаціях, пояснює далі Баранович, люди самі відповідають за власну долю, зокрема й за спасіння душі, адже їм даровано свободу воли для того, щоб обирати шлях чи то прийняття Благодаті та праведного життя, чи то відмови від Божих дарів і погибелі у полоні гріха. Щоправда, після гріхопадіння праотців людська воля стала надто слабкою, аби самотужки протистояти гріховній спокусі. Воля потребує допомоги Благодаті, дарованої усім християнам через викупну жертву Христа. Без вагомих причин Господь ні від кого її не забирає. Бог не відштовхує людей від себе, але й не тримає їх при собі силоміць. Люди ж добровільно позбавляють себе Благодаті через зачерствіння сердець. «Неправедная на Бога глаголетъ Калвинъ... — читаємо у тій самій проповіді. — Богъ не затвори очесь, токмо попусти своею имъ [людям. — Л. Д.] волею затворити... Богъ попусти точію, они же сами предаша себе в нечистоту»¹⁰. Першим кроком на шляху до спасіння є віра. Та оскільки вибір шляху актуалізується не тільки вірою, а й реальними вчинками, то допускати можливість спасіння без щоденного здійснення добрих справ (тобто винятково з милості Божої), на думку Барановича, неправо-

⁶ Баранович Лазар. Слово о предувиденні Божии, свободѣ же воли челоуѣческия // Лазар Баранович. Трубы словесъ проповѣдньхъ. — Арк. 289-зв.—293.

⁷ Там само. — Арк. 292.

⁸ Там само. — Арк. 291.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само. — С. 293.

мірно. Щоправда, тут слід уточнити, що саме називає «добрими справами» чернігівський архієпископ. Моральні вчення усіх християнських конфесій визнають важливість «добрих учинків», але у кожному випадку це поняття набирає інакшого змісту. Для Барановича-проповідника вони не пов'язані із жодним типом діяльності людини задля примноження «спільного блага». У його розумінні «добрі справи» — це не учене мудрування, не служіння на благо Церкви чи Вітчизни і навіть не діла милосердні (таке трактування властиве для потридентського католицизму та київського богослів'я могилянського кола¹¹), а тільки покаяння, тобто ширий і слізний жаль за вчиненими гріхами й рішучий намір їх не повторювати¹². Покаяння, як навчає у проповідях преосвященний Лазар, покликаючись на Отців Церкви, повинно відбуватися вчасно, не бути надмір пізнім, коли людина перестає грішити не з твердого наміру вести побожне життя, а через власну немічність («когда грѣшити немощень еси; грѣси ты оставиша, не ты грѣси»¹³). А ще воно має супроводжуватися постом та відмовою від усіх утіх і принад мирського життя — тільки так можна повернути собі Благодать, яка надалі утримуватиме людину від повторних падінь. В устах проповідника вимога беззастережного виконання усіх заповідей Господніх та приписів Церкви абсолютна і не підлягає жодним послабленням, які враховували б життєві обставини чи фізичні можливості/потреби окремої особи¹⁴. У цьому Баранович бук-

¹¹ У цьому контексті цікаво звернути увагу на те, що у шести епітафіях, присвячених Петру Могилі, Баранович, перераховуючи чесноти свого учителя й покровителя, ніде не згадує про діяльність Київського митрополита на освітній ниві (*Baranowicz Łazar. Lutnia Apollinowa koźdei sprawie gotowa.* — С. 497–500). Водночас коли йдеться про життя у миру, преосвященний неухильно підкреслює, що «ученість» дуже важлива для розвитку Церкви та примноження слави Вітчизни. Про це він згадує у листах, то звертаючись із проханнями про фінансування могилянського колегіуму, то нарікаючи на недостатню кількість добре освічених священників у Чернігові та Новгороді-Сіверському, то підтримуючи прагнення до ученості у своїх колег. «Отчески желаю, чтобы честь, оказываемая науке, подкрепила ее», — пише він із приводу висвячення Йоанікія Галятовського в архімандрити (Письма преосвященного Лазаря Барановича. — С. 89). Детальніше про ставлення Барановича до питань освіти й ученості див.: Довга Л. Знання як цінність у дискурсі українських церковних інтелектуалів XVII ст. // Київська Академія / Упорядники Н. Яковенко, М. Яременко та ін. Вип. 10. — К., 2012. — С. 70–89.

¹² Цій проблемі присвячено окрему проповідь «Слово о покаяніи» (*Баранович Лазар. Трубы словесъ проповѣднѣхъ.* — С. 293-зв.–295-зв.).

¹³ Там само. — С. 293-зв.

¹⁴ Слід звернути увагу на те, що Баранович, як адепт аскетичного морального вчення, дуже високо оцінював трактат Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку», автор якого дотримувався концепції відносності вимог християнської моралі та необхідності застосовувати їх з урахуванням обставин реального життя. Баранович ознайомився із працею Гізеля іше в рукописі й неодноразово у листах підкреслював як важливість та своєчасність її появи для розвитку Православної Церкви, так і ученість її автора: «Будем раскаиваться, если книга о покаяніи не будетъ издана в свѣтъ; теперь не много учителей въ израили»; «Без лести скажу, милостивый благодѣтель мой, что кромѣ пречестности твоей нѣтъ у насъ другого для этого дѣла Аристотеля» (Письма преосвященного Лазаря Барановича. — С. 78, 110).

вально слідує суті морального вчення Православної Церкви¹⁵. Та чи завжди чернігівський архієпископ залишається послідовним в обстоюванні такої концепції? У цьому сенсі цікаво ознайомитися з тим, як розмірковує і що пише Баранович-поет.

Лазар Баранович опублікував декілька поетичних збірок, із-поміж яких найвідомішою та найбільшою за обсягом є «Аполлонова лютня». Усі твори написано переважно польською мовою (із вкрапленнями латинської та староукраїнської), відтак можна припустити, що їх цільова аудиторія була дещо інша, ніж та, котрій адресувалися проповіді. Нині важко судити про те, хто насправді читав поезію преосвященного Лазаря, адже збережені примірники цих книжок не досліджувалися на предмет наявності в них маргіналій, власницьких чи дарчих записів тощо. Невідомо навіть, якими були накладки видань і як вони розповсюджувалися. Сам автор, швидше за все, звертався до освіченого читача, який мав смак до поетичного слова, і розраховував на те, що його книга виявиться цікавою і корисною як для українців («русинів»), так і для поляків¹⁶. Враховуючи «сповідальний»¹⁷ характер «Аполлонової лютні», не виключено, що її автор орієнтувався насамперед на освічене духовенство Київської митрополії.

У віршованій формі Баранович доволі часто звертається до питань між-конфесійної полеміки православних із протестантами, католиками та унітатами. Тут автор веде свою суперечку у двох площинах: суто теологічній (про догми, про можливість раціонального пізнання Бога etc.) та прагматично-побутовій (точніше, морально-ціннісній, коли йдеться про вибір шляху, який веде до спасіння). Цікаво звернути увагу на його репліки щодо можливості раціонального пізнання та значущості розумової праці у справі спасіння. Автор усе життя займався інтелектуальною діяльністю і доклав

¹⁵ Детальніше про моральне вчення Православної церкви див.: *Эриксон М.* Христианское богословие. — СПб., 2002. — С. 475–492.

¹⁶ Так, у вірші «Autor na piśma swoje», просячи у читача прихильності до своєї праці, Баранович пише: «O dwie cię słowa, czytelniku, proszę: *Wiecznaia pamiat, w tych moju żywot noszę*» (виділення моє. — *Л. Д.*; *Lutnia Apollinowa*. — С. 547). Використана тут лексична форма «вічна пам'ять», очевидно, могла бути звичною тільки в українській транскрипції церковнослов'янської заупокійної служби. До польськомовного читача Баранович також звертається окремим віршованим текстом: «Rusin do poliaka coś po polsku gdaka», де однозначно позиціонує себе як людину, для котрої польська є чужою, вивченою мовою, якою він пише не тому, що зобов'язаний, а тому, що як поет вільний обирати «jako w baikach, tak i w mowie» (*Lutnia Apollinowa*. — С. 550). Про можливих адресатів цього збірника також див.: *Frick D.* *Lazar Baranovich, 1680: The Union of Lech and Rus // Culture, Nation and Identity. The Ukrainian-Russian Encounter (1600–1945) / Ed. by Andreas Kappeler, Zenon E. Kohut, Frank E. Sysyn, and Mark von Hagen.* — Edmonton—Toronto, 2003. — P. 19–56.

¹⁷ Використовую термін, запозичений із книги *М. С. Уварова* «Архитектоника исповедального слова» (СПб., Алатейя, 1998), де автор розглядає сповідь не тільки у традиційному християнському сенсі — як необхідний перший крок до покаяння та очищення гріхів, а й як унікальне явище художнього слова, яке стало своєрідним організуючим моментом у прагненні перебороти «хаос свідомості».

чимало сил до поширення книгодрукування в Україні¹⁸. Та коли він вступає у полеміку із протестантами чи католиками, то залишається радше традиціоналістом, аніж послідовником Петра Могили. Баранович неухильно відкидає вчення про значущість розумової праці у справі спасіння та можливість формулювання раціональних доказів існування Бога або раціонального пізнання Його промислу.

Наведу кілька прикладів. У вірші «Nie bądź rozumie w wysokiey dumie» він пише про те, що в давнину також були обдаровані люди, які мали гострий розум і вміли мислити, втім не наслідувалися розмірковувати про сутність та діяння Бога. Натомість сучасними людьми заволоділа непомірна гордіня, і вони вирішили, що зможуть власним розумом проникнути у глибини неосяжного та незбагненного:

Mało umiemy, morze przelać chcemy
W dołek rozumu, nie wiem czy trafiemy:

Rozum nasz kosa, Chrystus iest Kamieniem
Choć ostry nożyk, nie wskura z krzemieniem,

Nie wyliatuyże swym rozumem zgoła
Poznawać Boga; na to w Niebie szkoła¹⁹.

Не мудруйте лукаво, закликає Баранович своїх уявних співрозмовників / опонентів, не дано нашому розумові пізнати Бога. Навпаки, через надмірну віру у силу розуму можна втрапити прямісінько до пекла, адже пихата зарозумілість людини — як пил та пісок: коли їх здіймає вітер, вони стають схожими на височенний стовп, та все одно не зможуть проникнути крізь густі хмари піднебесся, які утворюють перепону між Небом і Землею. У цьому питанні чернігівський ієрарх сперечається навіть із думкою особливо шанованого київськими богословами та часто цитованого ним самим святого Августина:

Myślą zaczerpnąć Boga Augustynie
Chcesz. Lyszką morze czy w dolinę wptynie?
Jeżeli dziecko morza nie przeleie
Ty poznać Boga próżną masz nadzieję!²⁰

На різні імпліцитно присутні репліки з приводу богословських постулатів неправославних християнських учень натрапляємо у багатьох поетичних текстах Барановича. У цій статті немає змоги зупинитися на них детальніше, тому відзначу тільки, що їх основна ідея — попередження пастви про небезпеку спокуситися еретичними лжевченнями і збитися зі шляху спасіння на шлях погибелі:

¹⁸ Див.: *Сумцов Н.* Лазарь Баранович. — Харьков, 1885.

¹⁹ *Baranowicz Łazar.* Lutnia Apollinowa. — С. 120.

²⁰ Там само. — С. 215.

Cerkiewne Ucznie są to Pszczółki nasze,
 Podaiań słodką Owcam swoim paszę,
 Przy Matce swoiey Roie wypuszczaią,
 Słodkiemi dzieci plastry nasycaią.
 Y heretycy swe czaszy cukruia.
 Nie piy ich bo cię wnet iemi otruia...²¹

Важливо, що в «Аполлоновій лютні» (зрештою, як і у всій українській бароковій поезії) ще відсутній «ліричний герой». Людиною, від імені якої ведеться розповідь, в абсолютній більшості випадків виявляється сам поет. Це умовно дозволяє нам ставити знак рівності між озвученими тут думками та поглядами Барановича. Незалежно від назви вірша чи розділу, якого він стосується, дидактичний сенс усіх текстів «Аполлонової лютні» зводиться до того, що спасіння — це єдино правильна, а тому і найважча для людини мета. До недостойних грішників, які палко прагнуть спасіння, але не знають, як його здобути, автор зараховує і себе. На цьому шляху він випробовує своє сумління²², скаржиться на старість, немічність і хвороби²³, розмірковує про обов'язки та відповідальність церковного ієрарха. Тут же Баранович виказує тривогу щодо власної долі²⁴ у потойбічному світі, позаяк хвороби не дають йому служити Богові належним, відповідним високому духовному санові чином. Він кається у «гріхах юності» та, як монах і духовний пастир мирян, приміряє до себе вимоги християнського благочестя, доходючи висновку, що їх неможливо виконати у повному обсязі²⁵. Автор розмірковує над тим, як важко, а іноді зовсім неможливо (!) узгодити любов до земного життя із любов'ю до Бога, жахається від того, що перед судом совісті його гріховні вчинки мають значну перевагу над чеснотами, а його розум і воля надмір безсилі перед земними потребами плоті²⁶. Та при цьому він усе-таки

²¹ «O Pszczółkach» (Там само. — С. 308).

²² Наприклад, у вірші «Grzeszyć nie leni, a na grzech treni»: «To biada do mnie: i piszę i mówię / dobrze, a o złym grzechu myśl iest w głowie. / ... / Grzech mię zmordował iako tyran iaki /.../ iako ptak u mnie gniazdo uwił sobie / Moie sumnienie ustawicznie zobie...» (Lutnia Apollinowa. — С. 357–358).

²³ Це переважно вірші першої частини книжки, які становлять приблизно чверть її обсягу, а також доволі великий прикінцевий розділ «O chorobach» із детальними рубриками: Na bolenie oczu; Na ślepotę; Na spuchnienie gęby; Na bolenie zębów; Na bolenie żywota; Na bolenie plecy; Na bolenie nóg; Na Kaszel; Na Katar; Na Gościec; Na Febre; O skutkach choroby; O lekarstwie (Lutnia Apollinowa. — С. 440–458).

²⁴ Наприклад, вірші «Źle przełożony, gdy nieuczony»: «Znam to do siebie, że starszy nie całe / Doirzeć wszystkiego z słałości nie mogę / Z tą należy sobie czynię twogę / Na starszy Panie, przebacz grzechi moje / Jeżeli nie tak, iako starszy stroię / Za mnieiszych grzechi nie nanieś karania / Lękam się za nich na siebie karania (Там само. — С. 530–531).

²⁵ Розділ «O ułomności natury ludzkiey» (Там само. — С. 464–471).

²⁶ Одним із численних прикладів може слугувати вірш «Grzech króluie, nas morduje»: «Króluie we mnie grzech, co chce, to czyni /... / Załużę żeм się pokalał, a przecię / W też błoto łąзіę iako głupie

зберігає непорушну віру в те, що зможе «здобути Небеса» за самою лише милістю Божою, адже Богові буде більше слави від спасіння заблудлої душі, ніж від її погибелі: «Darmo day Panie więcej siebie wstawisz / Niespodzianego gdy w Niebie postawisz»²⁷. Бог добрий і може із власної безконечної милості погасити вогонь праведного гніву і не карати грішників надто суворо:

Pałamy ogniem, ogniem nas karaia,
Jaki występpek, taką chlostę daia.

Tak nam srogiego ognia nie potrzeba,
Jak ogień zgasisz, my cię bęndziem chwalić
Że nas, sług swoich ogniem nie chcesz palić...²⁸

У поетичних творах, що корелюють із реальним життям значно тісніше, ніж умоглядні богословські тексти, Баранович не такий послідовний у етичному ригоризмі. Якщо Господь створив світ гармонійним та багатим саме для людини, а звичайне земне щастя близьке і цілком досяжне, то чому люди повинні відмовлятися від цього щедрого дару? В «Аполлоновій лютні» православний ієрарх висловлює низку думок, по суті дуже близьких до тих, котрі сам-таки заперечує у проповідях. Виглядає, що душа священнослужителя охоплена сум'яттям, реальне життя показує, що людина (чи то мирянин, чи монах) безмежно грішна, а досконале покаяння, до якого закликає Церква і якого він сам навчає свою паству («покаяніє єсть прешедших грѣховъ плакаться, и плача достойныхъ дѣлъ къ тому не творити»²⁹), недосяжне навіть для нього — людини високого духовного сану:

Wstyd mię po grzechu żem się skalał błotem,
Gryzie sumnienie co mi było potem:
Co raz stanowią grzechu się warować
Będę, ani się tym błotem smarować,
Mowa to tylo a rzecz zaś inaka,
Coraz w grzech wpadam sprawa ladaiaaka³⁰

Як же бути у цій ситуації, замислюється автор, як спокутувати власну провину перед Творцем, у якого є все і який нічого не потребує? Якою може бути наша, людська, заслуга перед Богом? Автор визнає, що Господь дає людині «таланти» як зерна, які падають на землю, людина ж повинна вирощувати їх, повертаючи своєму Творцеві колосся добродійностей. Але чи може сумлінне виконання обов'язку бути заслугою? Швидше за все — ні:

I Pan kiedy nam swe Talenta liczy,
Sowito sobie te odbierać zyczy.

dziecię / Poki się swoją będę wołą rządzil / zrozumiale się poty będę błądził...» (Lutnia Apollinowa. — С. 388).

²⁷ Там само. — С. 91.

²⁸ Там само. — С. 405.

²⁹ Баранович Лазар. Слово о покаяніи // Баранович Л. Труби... — С. 293-зв.

³⁰ Baranowicz Łazar. Lutnia Apollinowa. — С. 173.

Talent iak ziarno bierz odday kłosami,
Dar Pański swemi nagradzay pracami,
Od ciebie Pan Bóg wygląda wdzięczności,
Nic mu nie trzeba, pełen iest hojności³¹.

Господь сам знає про всі людські потреби і посилає все необхідне: «на ziemi chleba, a po śmierci nieba»³², тому єдиною метою людського життя і цінністю в очах Творця є досягнення моральної досконалості. Насправді ж це і є та єдина справа, котрій люди ніяк не хочуть (або не здатні) себе присвячувати. Описуючи християнські чесноти, автор скаржиться, що сам не осягнув їх належним чином, і просить Бога послати йому прагнення до добродісного життя. Він не ригористично вимагає від читача «робити так тому, що так правильно», а намагається через низку прикладів викликати у нього смак і бажання до того, щоб змінити свою натуру на краще. Саме поняття «доброчинність» Лазар Баранович трактує як певний моральний імператив, який не завжди і не обов'язково можна розкласти на окремі ланки. Досягнення чесноти — це альфа і омега земного шляху людини, її мудрість. Так само, як отримання надії на спасіння є остаточною, найвищою метою існування усього людства. Впадання у гріх, із погляду автора, — це не просто матеріалізоване зло, а шлях, обираючи який, людина суперечить усій природі, чинячи опір власному щастю та йдучи проти свого покликання:

Jeden się człowiek, lub rozumne zwierze,
Przeciwko Bogu źle chyni w tej mierze,
Wszystko się z niego ztąd stworzenie śmieie
Człowiek rozumny, a wždy głupie dzieie.
Pszchółki i mruwki swoje dzieło robia,
Nie wszyscy ludzie cnotami sie zdobia. //
A cnota prawie dzieło iest człowiecze,
Co insze robie, to wszystko uciecze.
Cnota robota wieczna, dziełay Cnotę
Aż Niebom płacą za taką robotę³³.

Нарікаючи на «нерозумність» єдиної наділеної розумом істоти, Баранович знаходить виправдання такої ситуації у тому, що розум у людини один і йому доводиться керувати всіма афектами та потягами, всіма п'ятьма органами чуттів та ще й указувати волі правильні об'єкти для прагнення³⁴. То чи може він упоратися з усіма чуттєвими пожаданнями своєї матеріальної оболонки без допомоги Бога? Але й це виправдання не є переконливим, адже, зважаючи на слабкість людської природи, Господь послав нам «мову» Духа Святого, яка може допровадити до самісінького Неба, а ми відкидаємо її, впадаючи у гріх³⁵. Свята Магдалена вказує на шлях до спасіння через сльози

³¹ Там само. — С. 309.

³² Там само. — С. 165.

³³ Там само. — С. 338–339.

³⁴ Там само. — С. 351, 388, 392.

³⁵ Там само. — С. 164.

та каяття, проте люди (і сам автор), навіть тимчасово оплакуючи свої прогрішення, більше схильні до сміху та безтурботних веселощів, тому втрачають і цю нагоду до виправлення³⁶. Преосвящений Лазар просить Господа про час на каяття, хоча й визнає, що цей час також може бути згаяний на скоєння нових гріхів. Тому він висловлює надію, що саме прагнення до чесноти, навіть без досконалої дії, може бути зараховане людині як заслуга у справі спокутування³⁷. І тут наш автор все далі відходить від категоричності проповідей, намагаючись «розширити» коло «добрих справ» («Błyska na Niebie, ty dzieły dobremi / błyskay przed Bogiem i ludźmi na ziemi»³⁸), корисних для спасіння, за рахунок мудрості й ученості, але тільки тоді, коли вони спрямовані на прославлення Бога:

Zwyczajna prostak mądrego nie lubi.
 Tym mu przygania, z mądrości się chlubi:
 Y ma się z czego, byli chwalił Boga
 Mądemu w Niebo nie pochybna droga. //
 Prostak prostakiem i z tego zostaje
 Że sam nie uchył, tym mądemu łaię:
 Mądry co winien? że prostak nauki
 Nie szukał. A tey nie wziąć bez dokuki.
 Godzien czci mądry że zażył trudności
 Nim przyszedł do tey, którą ma mądrości.
 Nic nie kosztuje prostaka prostota
 Mądrość zaś wielki iest koszt y robota.
 Za mądrość w więszey cenie wszędzie maia
 Darmo się na to prostacy gniewaia;
 Mądrość y złoto przechodzi, prostota
 Zasie morze się przyrównać do błota.
 Prostota, która dlia Chrystusa bywa
 Ta się z mądrością naiwięszą zgównywa.³⁹

Але ж мудрість є даром Божим, а не досягненням самої людини, отже, і вона навряд чи може вважатися реальною заслугою і допомогою на шляху до спасіння. Так розмірковуючи, Лазар Баранович врешті доходить висновку, що людина не може зробити нічого важливого для Спасителя, нічого такого, чим могла би спокутувати свої гріхи. Тому вона має бути спасенною без особливих добрих справ і без жодних заслуг, тільки за вірою своєю та завдяки промислу Творця, адже людство було створене саме для спасіння, в якому й полягатиме найвище прославлення самого Бога⁴⁰:

Innym dasz Panie Niebo za zasługi,
 Iam ci zawinił moje wielkie długi,

³⁶ Там само. — С. 169.

³⁷ Там само. — С. 169–177.

³⁸ Там само. — С. 322.

³⁹ Там само. — С. 340–341.

⁴⁰ Там само. — С. 92, 136, 199, 316–317, 398 etc.

Dawajcie darmo ta nauka twoja:
Daj Niebo darmo.....⁴¹

Daj, Panie, siły do chwalenia ciebie /
mnie zbaw grzesznego, a tym wsławisz siebie⁴², —

рефреном звучить у всьому поетичному збірнику.

Чи можна вважати, що основний мотив «Аполлонової лютні» є певним проявом криптопротестантизму⁴³, старанно завуальованого емоційними па-сажами автора і палкими молитвами про спасіння його душі та душ усього християнського люду? Чи наявний тут момент дискусії з католицькою концепцією «заслуги» як надійного і необхідного шляху до спасіння? Чи це тільки результат дослідницької реконструкції тексту? У кожному разі думка про те, що спасіння можуть досягти і праведні, і грішні, і що тільки Господу відомо, кого Він прийме у Царстві Небесному, а кого відкине⁴⁴, якщо й не надто суперечить православному вченню про спасіння, то все-таки доволі близька до кальвінської концепції предестинації, цитатами на поборення якої починалася ця стаття.

Чи можна припустити, що Баранович просто не зауважував суперечності? Гадаю, що це буде надто великим спрощенням. Адже там, де йдеться про «повчання», він дуже добре відчуває межу, яку задля збереження чистоти православної догматики не слід переступати. Коли ж автор надає своїм розмірковуванням віршованої форми (слідуючи принципам барокової поезики, згідно з якими мистецтво слова має «навчати, розважати і спонукати до правдивих і моральних вчинків»⁴⁵), то дозволяє собі вийти за межі догма-

⁴¹ Там само. — С. 91.

⁴² Там само. — С. 398.

⁴³ Ще одним сюжетом, за яким, можливо, криється прямий вплив протестантської етики на поезію Барановича, є його прагнення переконати жінок відмовитися від прикрас та фарбування обличчя (макіяжу). Тут цікава не сама заборона «малювання» лица (цього не схвалювала жодна християнська конфесія), а причина, через яку цього не слід робити. У православної моралі осуджувався не сам факт прикрашання себе чи свого обличчя, а гріховне прагнення у такий спосіб привабити представників протилежної статі, адже перелюб є гріхом навіть тоді, коли він скоєний лише у помислах чи намірах. Баранович жодним словом не обмовився про гріховну хіть, що супроводжує таке «прикрашання себе». Сенс його застереження полягає у тому, що зовнішність дана людині Господом, а Господь створив кожную людину відповідно до Його власного уявлення та плану, тому будь-яка спроба змінити чи прикрасити (покращити) себе — це невдячність, спротив Божій волі і найвища міра гордині (людина вважає, що може покращити створене Господом). «Iaki kto miał być Pan go namalował, / żadnego kunsztu w tym nie potrzebował: / Którzy się w świecie na twarzy malują / Ci w malowaniu Pana poprawują / ... / Ci którzy tyło swe twarzy malują / Pańską nad sobą czcują nie kontentują» («O Malowaniu Twarzy» // *Lutnia Apollinowa*. — С. 372–373). Очевидно, що таке пояснення заборони на макіяж значно ближче до протестантського, ніж до православного морального богослів'я.

⁴⁴ Там само. — С. 316–317.

⁴⁵ Івань І. Поетика Митрофана Довгалевського // *Довгалевський Митрофан*. Сад поетичний / Переклад В. П. Маслюка. — К., 1973. — <http://litopys.org.ua/dovg/dovg01.htm>.

тики, відкрито декларуючи це і наголошуючи, що «wolność maia poetowie / jako w bajkach, tak i w mowie»⁴⁶. На його думку, усі християни (незалежно від конфесії) повинні постійно творити славу Богові, а прославлення Бога буває повноцінним лише тоді, коли на землі панують мир, любов і злагода⁴⁷. Випускаючи у світ свої поетичні збірки, Баранович мав на меті спонукати читачів до замирення та пошуку шляхів порозуміння, що починається зі здатності почути іншого (опонента), тверезо зважити його аргументи та досягти розумного компромісу і взаємозбагачення⁴⁸. Оскільки ж мистецтво вільне від догматичних приписів, то поет може (і зобов'язаний) черпати теми та образи (концепти) для своїх текстів із різних джерел, користуватися різними «знаками-символами», бо тут важлива не так чистота богословської догматики, як відповідність вимогам жанру.

Зрештою, світосприйняття Барановича, як і всіх інтелектуалів могилянського кола, було відкритим до «поліморфізму», до вбирання всього того, що, хоча й розроблене «чужими» авторами, але придасться для розвитку православного богослів'я, для перетворення його із закостенілої, дещо зіпсованої з часом схеми на живе вчення. Вочевидь, до кола «чужих корисних» авторів могли входити не лише католицькі, а й протестантські теологи.

⁴⁶ *Baranowicz Łazar*. Lutnia Apollinowa. — С. 550.

⁴⁷ Тут важливо звернути увагу на те, що концепт «миру» превалює у всіх поетичних збірках Барановича. Втім, аналіз цієї проблеми виходить за межі проблематики статті та потребує окремого детального дослідження.

⁴⁸ Детальніше про це див.: *Довга Л.* «Діалогічне мислення» у поезії Лазаря Барановича // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy / Red. Mariusz R. Drozdowski, Wojciech Walczak, Katarzyna Wiszowata-Walczak.* — Białystok, 2012. — S. 1091–1102.

Giovanna Brogi Bercoff

The sermons of Antonyy Radyvylovs'kyj: history, culture, mentality

There is probably no other literary genre as polyvalent and multifaceted as homiletics and while this has always been the case, it was particularly true of 17th century Ukraine. But despite being one of the most common and noteworthy genres in Ruthenian Baroque literature, homiletics attracted little investigation from either imperial or soviet critics. The need for an interdisciplinary approach is evident in any serious contemporary research, but it appears even more necessary for this genre and especially for sermons written in that country and at that time. Specialists in the field have concentrated on issues such as the continuity or discontinuity between “pre-baroque” and baroque sermons, on finding “schools” with different compositional or philosophical principles and on defining the dynamic between the Orthodox character and the Polish-Catholic influence on rhetorical principles and logical thinking. Some scholars have looked for historical information, others have focused on the narrative nature of the *exempla* quoted. Worthy efforts have been made to identify the very numerous sources, though the way they “function” has rarely been evaluated satisfactorily. In short, further insight is badly needed, and an interdisciplinary approach is indispensable: history, literature, theology, philosophy, rhetoric and poetics, graphic art, language, mentality and society – should all be taken into consideration when approaching homiletics for heuristic and critical appraisal.

The notion of “function” should be the starting point for any correct evaluation of sermons in their complex nature and *Sitz im Leben*. Sermons are rooted in the liturgical calendar and are thus strictly connected with the repetition of the cycles of religious and ecclesiastic life. Hence, from their very beginning, they are part of a system of ideal, juridical (canonical) and cultural codes that often appear as immutable and compulsory, or – more specifically – have undergone limited changes and have been slow to evolve. Sermons are subject to rather rigid and long-lasting sets of rules, rooted as they are in both Classical rhetorical and patristic traditions: they evolved through Medieval exegesis and new rhetoric schooling in Renaissance and Baroque times, but the fundamental structures of forms and patterns of thought have remained basically similar for centuries.

At the same time, sermons are “new” each time they are declaimed, because their life is as short as the liturgy celebrated on that particular day, in front of a given congregation, in a given church, on a given occasion. The sermons of the most famous or gifted Ukrainian preachers are collected in thick volumes, often elaborately decorated with engravings, printed by the most prestigious print works and dedicated to the most prominent personalities of the time. These volumes, however, could be a dead-end for the sermons themselves: manuscripts show evidence of continuous reworking on the part of preachers, of the way the same sermon could be used on several occasions and, on the other hand, of the manifold interpretations that the same feast or saint could evoke in any preacher. By way of example I recall that Radyvylovs'kyj had three sermons for Ascension Thursday in the printed edition of “Venec Christov”, and “Ohorodok Marii Bogorodicy” has many more cases of multiple texts for other feasts; the latter has four sermons for the Translation of the Relics of Feodosij Pečerskij, eleven for the Virgin. The manuscript apparently contains no fewer than twelve sermons for St John the Baptist¹.

Indeed, extant manuscripts give precious insight into the working “atelier” of the preacher. Radyvylovs'kyj published two sermons devoted to the Baptist's Decapitation. They are very different from each other. In the 1st manuscript of Radyvylovs'kyj's sermons, which transmit the texts for the Beheading of St John the Baptist, the phrase about the possible consequences of dancing apparently contains a comment by the author: “to be read in the church for the common people (до посполитихъ людей)”. Probably, this is not so much a connecting link to the “old” tradition of the *Učitel'noe evangelie* or Trankvilion Stavrovec'kyj,² as an indication that the passage was not intended for preaching in a monastery church (the monks did not need to be summoned to avoid dancing!), but was very useful in a

¹ *Марковский М.* Антоний Радивилловский, южно-русский проповедник XVII в. — Киев, 1894. — С. 8. The work of Radyvylovs'kyj has not been neglected by scholarship, but has attracted less attention than Galjатов's'kyj, Gizel', Baranovuč or others. After Markovskij the most important work is: *Крекотень В. І.* Оповідання Антонія Радивилловського. З історії української новелістики XVII ст. — К., 1983. And cf. my: *Броджі Беркофф Дж.* Барокова гомілетика у східнослов'янському культурному просторі // *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti* (Ohrid 10-16 September 2008). — Florence: FUP, 2008. — P. 179–200. The best recent contributions to our knowledge of the development of homiletics, of its plurifunctional character and its didactic, doctrinal, literary, social and cultural connections, is the book: *Kuczyńska M.* Ruska homiletyka XVII wieku w Rzeczypospolitej. Ewolucja gatunku — specyfika funkcjonalna (Cyryl Stawrowiecki: Ewangelia pouczająca. Rachmanów 1619; Joannicjusz Galatowski; Klucz rozumienia. Kijów 1659). — Szczecin, 2004. About liturgy and its actualisation, cf. *Naumow A.* Idea — Immagine — Testo. Studi sulla letteratura slavo-ecclesiastica / A cura di K. Stantchev. — Alessandria: Edizioni dell'Orso, 2004.

² *Марковский М.* Антоний Радивилловский. — С. 55. Markovskij's monograph is a curious blend of the typical ideological bias of the official “Russian Orthodox” church, of some late-romantic and populist “South-Russian” patriotism and of fierce anti-Polish and anti-Catholic inspiration. At the same time the author seems fascinated by Piotr Skarga, whom he extols for his “humanitarian” attention to the poor, exploited people of the 16th-17th century. In spite of Markovskij's ideological biases, the book provides useful information and combines linguistic, literary and historical skills. Among others, this is one of the first attempts to investigate *prosta mova* with modern methodology.

church with lay listeners. Indeed, this first sermon stresses the saint's strength in the battle against evil, but devotes ample space to the bad influence of women and the dangers they represent; at the end he directly addresses the "ladies" that he evidently expected to be in the church: "Тутъ Матроны побожный до васъ оборочаю мову, если хотите абы дщера ваши въ стыдъ заховали, не справуйте [...] до танцу, але рачей до молитвъ, до посту [...] до смиренія".³ The second sermon is centered on the condemnation of adulators: the preacher appears as a *laudator temporis actis*, he praises the saint's unfaltering defence of truth when accusing Herod for his sins and makes of the latter an eternal negative example for every human being, but mainly for kings and princes of the world. No marginal indication is given in the printed text, but one can imagine that this sermon was prepared for a different occasion and, presumably, for a congregation composed of elite ranks of the Cossack army and the Hetmanate, maybe both civil and military. I do not have access to the manuscripts, but it would be interesting to check whether this second sermon also has some marginal note by the author about the addressee, as the first sermon does.

The examples mentioned provide insight into the weight of the social function of sermons. Let us see how important a detailed analysis of some passages of sermons may be for shedding some light on the difficult question of the mentality and cultural horizons of the preacher, maybe even on his political orientation.

In "Ohorodok" we find three sermons for St Nicolas. The third contains a passage which has attracted scholarly attention: it has been viewed as a heartfelt prayer for peace, hence as a response to the suffering of the people and the church at the time of "rujina".⁴ This is basically true, but the passage can be seen more specifically as a reaction to a political situation and a sign of a certain system of ideas. Let us read: "Николе св[я]тый, поневажъ за такого тебе маеть Г[оспо]дь друга, же можешъ его разгнѣваного угамовати [...] укроти его пре[з]ь м[ол]и[т]вы свои с[вя]тый, абы зедночивши до купы хр[ис]т[і]анъ, той гнѣвъ свой южъ вылилъ на непріятелей Кр[ес]та святого. Єслись жіючи на земли, Мвррїичиковъ, которійся были завадили зъ войнами, трехъ Воеводъ ѿ Царя Контантина до Фриїей на успокоене бунтовъ посланыхъ, успокоиль, такъ, же на самое пойзреніе твое ѿкинувши ѿ себе оружїя, пришли зъ собою до згоды и покою; Чемужъ бысь тепер барзѣй (будучи южъ въ Н[е]бѣ) презъ молитвы свои с[вя]тый, не мѣль доказати того, абы христїане ѿкинувши ѿ себе оружїя, могли зъ собою мѣти згуду и мирь. Помилуйсяжъ о томъ ... абысмо той пожаданный мирь за молитвами твоими межи хр[ис]т[і]аны обачивши направлений [...] спѣвали пѣснь [...] Радуйся [...]" (р. 717).

³ Радивиловський А. Огородок Марїи Богородици. – К., 1676. – С. 388 (with quotation from St Ambrose). From now on I indicate the page of this edition in the text. Since this paper does not focus on linguistic issues, quotations reflect the etymological orthography of the original, though with somewhat simplified graphemes.

⁴ Марковский М. Антоний Радивиловский. – С. 30.

In this appeal, the author recalls the most important miracle of St Nicolas: he freed three prominent Byzantine “generals” (Nepotianus, Urs and Herpilion) who had defeated barbaric rebels (improperly called “Frigians”), but were divided by quarrels and had been unjustly thrown into prison by internal enemies. I do not exclude that historians might find more precise references to some specific episode of the endless fights among Ukrainian, Russian and Polish “lords” and “generals” in the years preceding 1676, when “Ohorodok” was published, or – more probably – before 1671, when the manuscript was written⁵. What emerges from the quoted passage in the printed text is not only a prayer to the saint to bring peace, but a prayer to unite all the armies against the common foe, the Tatars, the Ottoman empire, the Muslim “infidels”. As is well known, plans for a Holy League, including Western and Eastern powers against the Ottomans had long been a utopia in Poland, Rome and other European countries in the mid Seventeenth century. The hope to include Cossaks was one of the reasons for Ukraine to be well known in Western diplomacy and political writings of the time. Radyvylov’skyj’s reference to “Tsar” Constantine as the initiator of the campaign against the “barbarians” creates an automatic link to the real Tsar of the time, Aleksej Mixajlovič, who was seen as the highest authority for the united armies which were supposed to move against the Infidels. Thus, Radyvylov’skyj appears here as a convinced supporter of the idea most frequently connected to the personality of Lazar Baranovyč, whose verses expressing a longing for a new fraternal union between “Lach” and “Rusin” are well known. It is no coincidence that the author of “Ohorodok” had been Baranovyč’s pupil in the Mohylian College in the second half of the 1640s. After some years probably spent in Černihiv, he was back in Kyiv under the auspices of Innokentij Gizel and pronounced the sermon for the tenth anniversary of Petro Mohyla’s death. In some way, he may be considered as a direct heir of the latter’s work and his thought may have been inspired by Mohyla’s efforts for the consolidation of the Orthodox church and, at the same time, the longing for unification of the Christian world.

St Nicolas was also a well known symbol of spiritual authority in dealing with secular power. Besides being the saviour of anyone in distress on land or on water and the defender of virtue threatened by simmers and rapists, for a certain time he was also an opponent of the Emperor’s errors in the difficult years of the Christian church during Constantine’s rule and a (supposed) participant in the Nicene Council. His spiritual prestige could act as a memento for secular power to recognize the authority and special role of the Kyivan monks, mainly of the Lavra and the Mohylian Collegium. Radyvylov’skyj must have witnessed the events of the *xmelnyčyna* in Kyiv. The weight of Church authority in that troubled time could not escape him. His prayer to St Nicolas for harmony and peace may be placed any time between 1648 and 1671, but it is safe to accept Markovskij’s suggestion that the “Ohorodok” sermons had been written already in the 1650s-1660s. It should be remembered that the preacher had witnessed the Perejaslav agreement, but also the events connected to Vyhovs’kyj’s hetmanship and the Hadjach Union.

⁵ Cf. *Марковский М. Антоний Радивиловский. – С. 1.*

Let us turn now to the third sermon for St Nicolas. The author divides the sermon into 2 parts. In the second part he gives a threefold theological explanation of the “Thema” which offers the “clue” to the sermon, quoted from Ps. 103: C[o] лице позна западь свой”. At first, he stresses that God’s Grace shines upon the saint in order to make him known not only in the Eastern, but also in the Western church. The third comment is that although the saint’s relics are in the West (i.e. in Bari, in Italy), they radiate eastwards (the Orthodox church, Ukraine included), as the sun does when it is in the West. The passage conveys the idea that Nicolas’s relics shine eastwards, but they appear also to form a bridge between East and West.

This discourse seems to be confirmed by a very important passage in our text. To the initial question: “Why did you [the saint] move to the West?”, Radyvylovs’kyj answers:

“абъ за м[о]литвами его с[вят]ыми, Захо[д]няя Ц[е]рковь, которая за ѿлученіея ѿ Востодней Ц[е]ркви, ѿпала Благословенія с[вя]тыхъ О[те]ць, наворачнувшия до правдивой а досконалой вѣры, которую визнаваеъ церковь Востодняя, знову одержала О[т]цевъ с[вя]тыхъ Бл[а]гословеніе, так мовить Соломонъ: Да знаемо будетъ всѣмъ, іако подобаетъ достигнути солнцу къ благословенію твоему (Прем:16)” (p. 715).

Thus, St Nicolas becomes a living and sacred metaphor of the final goal that has to be reached in the Christian world: the unity of the Christian church and, as a consequence, the unity of the Christian powers against the Infidel. By all accounts, the unity of the Christian church was a common utopia for both West and East, from Venice and Rome, to Warsaw and Kyiv, with some echoes even reaching Moscow.⁶ By the same token, each side conceived the path to such union in their own way. For Polish, Roman and Flemish Jesuits the only way was to include the Orthodox church in the Universal Catholic church under the jurisdiction of the Roman pope. Radyvylovs’kyj’s way was not really different, it just ‘inverted’ the direction, as the passage quoted testifies: in order to “recognize” the “correctness of the faith” of the Western church, the Eastern church aimed at a “return” of the “separated” Western church to the blessing of the East. In both cases “the Other” had to “come back” Thus, the reunification of the Christian church as seen by Kyivan erudite monks exactly mirrored the plans adopted by the Roman church, both in its papal (curial) and its Jesuit versions.

The specular nature of the cultural and ecclesiastic programs of the Western and the Eastern churches may be explained, among others, by the fact that, in the 1660s-70s, the Kyivan erudite monks could “offer” an ecclesiastic authority parallel to the Roman Patriarch (i.e. the Pope): they were still under the jurisdiction of the Patriarch of Constantinople. This offered a perfect equivalent to the “Roman Patriarch” and the ability to offer the Western church to the “blessing” of the Constantinopolitan Patriarch. At the present state of the art, it is difficult to evalu-

⁶ Simeon Polockij dedicates two sermons to the “holy war” (one addressed to the Cossack army), though not mentioning church union. The sermons are in the second part of “Вечера душевная” (М., 1683, арк. 76 зв.—92 зв.), they are centered on St Aleksis the Metropolitan of Kyiv and the whole Rus’, as protector of the Russian army and state.

ate how each Kyivan intellectual monk was genuinely and intimately convinced of the real possibility of achieving the proposed goal of Church unity. There may even have been profound differences between people like L. Baranovyč, I. Gizel', I. Galjatovs'kyj, Varlaam Jasn'skyj and others, not to mention Simeon Polockij. Methodologically modern, non-biased, interdisciplinary research is badly needed. What seems to emerge from his "Ohorodok", however, is that Radyvylovs'kyj was truly inclined towards and deeply fascinated by the idea of peace in the church, and in civil society as well, as testified by many passages of his sermons. Nonetheless, it would be incorrect to expect a different position from him than the one emerging from the passage quoted. Among learned Kyivan monks and the Roman Catholic dealers, there certainly were people who honestly believed in the utopia of unification. They were not prepared, however, to renounce the principle that salvation was only possible within one's own church. To expect a different position in the mid Seventeenth century would be anachronistic. In spite of the deep cultural similarities and the dependence, since Mohyla's reforms, on Western patterns of logical thought, rhetoric and literary models, the religious and ecclesiastic barriers could not be overcome.

All this notwithstanding, Radyvylovs'kyj remains one of the closest, if not the closest to Western European culture among the Kyivan monks. A look at the introductory texts to his "Ohorodok" and "Venec Christov" provides further evidence of his understanding of the world, the historical situation, his own evolution and that of his world.

"Ohorodok" is preceded by a title page with a very beautiful, refined gravure, the title and the indication of the name of Tsar Fedor Alekseevič; on the back page features syllabic (Polish-style) verses for the Virgin. The following (non numbered) pages contain a dedication to the Virgin (8 pp.), a dedication to Innokentij Gizel' (7 pp.) and a dedication "до чителника православного" (3 pp.). Radyvylovs'kyj makes show of his literary and linguistic skills: he indulges in anagrams and nice baroque ornamentation, which bring him close to the well known rhetoric and poetic devices of Lazar Baranovyč; his Middle-Ukrainian language (*prosta rus'ka mova*) is harmonious in its blend of the Eastern Slavic linguistic system and Polish lexical and syntax borrowings. He is a master in the homiletic genre. I wish to focus, however, on another aspect.

The central position of the Marian cult is stressed in a spirit that clearly reflects Western (Catholic) patterns of imagery and symbolism. The final invocation to the Virgin merits a special comparative analysis of this hymn with liturgical texts of both confessions (Catholic and Slavo-Byzantine), with Polish Marian poetry and with such Orthodox prayer/glorifications as the Akathistos, but this remains beyond the scope of this paper. However, Radyvylovs'kyj's nearness to the Polish tradition is indicated by the fact that he included in the printed "Ohorodok" no fewer than 4 sermons for the Immaculate Conception of the Virgin (На непокаляное зачатїе Пребл[а]гословеной Д[ѣ]вы М[ар]їи). Other symptoms of contiguity with Roman Catholic religious culture (even doctrine) are easy to find in the sermons. The abundant Polish war and state terminology has been noticed by scholars since the

beginning. As we know, this does not undermine Radyvylovs'kyj's Orthodox doctrine, but places him in that peculiar religious and cultural space represented by the Kyiv monastery and collegium in Mohyla's time and immediately after him.

The second dedication is to I. Gizel'. The author refers to a phrase of an unnamed Roman rhetor (една сентеція Римского Красномовцы) and illustrates four "causes" for expressing his gratitude to and exalting the archimandrite. He names the object of his dedication "Высоце въ Б[о]гу Превелебный М[ос]цѣ ... Па[с]тырю. Па[т]роне и Добродѣю". There is nothing exceptional, but the plain transliteration of Polish "Moście", the epithets "Patron" and "Benefactor", and mainly the virtues and deeds the author describes to exalt his hero can as easily be attributed to a worldly prince as to a church hierarch: the archimandrite protects people from misery and aggression, he provides shelter in times of war, he fosters doctrine and education, his "clemency" brings new life' to "the poor and wretched, such as widows, orphans, refugees, prisoners, the starving and those in dire need" Radyvylovs'kyj is supposed to have been 'rescued' from a difficult (though, to us, unknown) situation by Gizel', so he had every reason to express his gratitude to him in the terms quoted. Note, however, that *clementia*, meaning both generosity and protection from violence, is one of the main virtues of the ideal Prince in any handbook of 17th century European culture (by way of example, see Just Lipsius and the well known Polish political writer Maksymilian Fredro): Radyvylovs'kyj probably knew about them, or at least was aware of those basic principles.

Thus, though written in 1676,⁸ the dedication reflects the period and the climate when the Kyivan Metropolitan, the Cave Monastery and the Mohylian collegium represented not only the most important organization of Orthodox tradition in the Ukrainian lands of the Commonwealth but also the most innovative and outstanding center of culture and religious learning in the Eastern Slavic world. They also represented the aggregation point of self-identification, mentality, even civic life of the community (at least of those communities that were not governed by other legislative systems, such as the Magdeburg statute, the Jewish community or other self-administrating bodies). Even after the foundation of the Hetmanate by Xmel'nyc'kyj, especially during the endless waverings and combats among the various factions, and the 'leaders' and 'chiefs' longing for ephemeral power, the Metropolitanate embodied the only factor unifying the Ukrainian population, the Cossacks partially included.⁹

Let us not forget that after Mohyla's death, in the 1650s-1660s, the Kyivan monks made enormous intellectual and emotional efforts to foster the unification and consolidation of the doctrinal and disciplinary law of the Orthodox church, at

⁷ Here Radyvylovs'kyj refers to Aristotle as a source of knowledge about the Sicilian spring, which was supposed to resurrect dead animals.

⁸ The dedication does not appear in the 1671 manuscript (*Марковский М. Антоний Радивиловский. – С. 7–8*).

⁹ Cf. *Plochy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – Oxford: Oxford University Press, 2001.*

the same time striving to attract various social strata in a centripetal movement and to bring together the different faiths and confessions through writing and printing books for the conversion of Protestants and Jews: Mohyla's master work was the "Trebnik", his followers wrote "Nebo novoe", "Messija pravednyj", "Mir z Bogom čeloveke", just to mention the most famous. Radyvylovs'kyj could not fail to share such efforts and he did so in the kind of literary and social expressions he knew best: sermons.

The last of the three dedications, "До чителника православного", is a succinct concentration of *topoi* based on quotations from the Bible and one from St. Augustine. In a very simple style, the author explains that his goal is purely spiritual and educational, underlines his modest skills and asks for the blessing of the Holy Spirit and the Virgin Mary.

The dedications are followed by the table of contents: it is interesting to observe the list of saints. Besides Christ and Mary, the dominant figures are: George, John the Forerunner and John the Evangelist, the Apostles Peter and Paul, the Archangel Michael, Nicolas and the Church Fathers Chrysostom and Basil. The choice of the "local saints" reflects the same "Kyivan canon" we observe in the contemporary "Żywoty Świątych" written in Polish verses by Baranowyc̆: Antony and Teodosii, Volodymyr, Borys and Hlib. Remember that the aforementioned Michael and Nicolas may be considered part of the most 'saintly canon' of Kyiv, together with Barbara and Andrew.¹⁰ All the other sermons are devoted to the feasts of the liturgical calendar centered on Mary and Jesus.

Twelve years later, in 1688, the second collection of sermons, "Venec Xristov", was published. Even before the frontispiece, a page proudly dedicates the work to Tsars Ivan and Peter, and the Regent Sofija. The author (or someone else on his behalf) does not forget to mention Metropolitan Gedeon, the Archimandrite Varlaam, but he adds Patriarch Ioakim as he who gives the "blessing".¹¹ As is well known, Radyvylovs'kyj's fervor provoked an "affair of state" which could only be settled thanks to the intervention of Varlaam and Mazepa, and to the favorable opinion of V. Golicyn.¹² Though, Mazepa is not mentioned in any dedication of the book.

Following the same plan as in "Ohorodok", Radyvylovs'kyj dedicates his work, containing sermons for the Paschal cycle and homilies for all the Sundays, to Jesus Christ. In his vivid Baroque style, he expresses not only simple key points of doctrine through symbolic images and allegorical interpretations connected with the image-symbol of the "crown", with the crown of flowers being turned into one of thorns, and exalting the latter's salvation function. The images are audacious,

¹⁰ Cf. *Brogi Bercoff G.* I Żywoty Świątych di Łazarz Baranowicz // Scritti in memoria di Andrzej Litwornia / A cura di A. Ceccherelli, E. Jastrzebowska, L. Marinelli, M. Piacentini, A.M. Raffo, G. Ziffer. – Roma, Varsavia: Accademia Polacca delle Scienze; Biblioteca e Centro di Studi a Roma (Conferenze, 120), 2007. – P. 81-97.

¹¹ In actual fact we do not really know who prepared the text for the first page with the name of Patriarch Ioakim. It could be someone from the printing house or the Cave monastery, different from the author.

¹² There had been no "blessing" at all by Ioakim! Cf. *Марковский М.* Антоний Радивиловский. – С. 12– 13 with the quoted bibliography.

but certainly easily intelligible for a broad range of readers. Patriarch Ioakim and his milieu, on the other hand, would probably have been hard put to appreciate several other symbolic images or comparisons: referring to the authority of “historical books”, Radyvylovs’kyj compares Christ with Alexander the Great “who was the Tsar of West and East, North and South”; probably, in this statement there was nothing to be considered incorrect from the Kyivan perspective, but the comparison may have been not quite in the spirit of the Muscovite hierarchy. Insistence on the Immaculate Conception of the Virgin must definitely have been unacceptable for the Moscow Patriarch: the author leaves no doubt that he accepted that Mary’s mother, Anna, had been a virgin when she conceived St John and had the power to destroy the serpent of Evil.¹³

Unlike in “Ohorodok”, the next dedication in “Venec” is not to a church hierarchy, but to the Tsars, this time in a lengthy text (12 pages), written in a basically Church Slavonic language (though ruthenisms are frequent) extolling all the possible merits of the highest political authorities and, plainly, referring to the member of the imperial family. The “signature” of the text is quite characteristic as well: “Всегдашній Богомалець, нижайший раб й подножець Недостойный ... ігумень...” (the term “подножіє” appears in the text as well). Note the formula “нижайший раб й подножець”, which was the usual epithet used by Metropolitans when writing to the Tsar. Until the end of his life, Stefan Javors’kyj did the same when writing to Peter. As is well known, the expression became one of Ševčenko’s most famous “imprecations” against “Russianised” nobles: Раби, подножки, грязь Москви...¹⁴

Poetic digressions aside, let us underline the main points of this dedication. The author states that, for the dedication of his book devoted to Christ’s Crown, he found no higher authority than the Tsars, who descend from “the Great Rossian¹⁵ Monarch Vladimir the Saint”; the Tsars are the defenders of the True Faith, they are represented by three people who – *Notabene!* – are compared to the Hypostasis of the Trinity;¹⁶ following the *nomen-omen* principle, Ioann is endowed with the gift of Divine Grace, Peter with the strength of stone, Sofija with divine Wisdom; the author dedicates his book of Christ’s crown to this “imperial Triad”, trusting in the benefits of his own confidence in the theological virtues of Faith, Hope and Love; then the author seems compelled by the desire to give the utmost legitimacy not only to the Tsars, but also (and mainly) to Sofija: he identifies the Russian situation with the ancient precedent given by the Byzantine emperor Theodor II the Younger (5th C.), who governed with his elder sister Pulcheria – this will bring blessings and prosperity to our “Carstva Rossijskago”, he states; Pulcheria is a saintly example for

¹³ This is clearly stated in a long passage on p. 12 of the dedication. Baranovyč wrote such sermons as well.

¹⁴ Cf. “І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам... посланіє” (1845, рядок 161).

¹⁵ Here the adjective “Rossijskj” is probably connected to the all-Russian, imperial political conception of the word.

¹⁶ The formulation is somewhat hazy, but the comparison is clear.

Sofija in chastity and generosity, so that the Orthodox church will flourish under the protection of the Russian Tsars. The dedication ends with prayers, further word-play with the idea of the “crown of flowers/thorns”, and with emphatic appeals to the tsars.

The last dedication is for the “Orthodox reader” The abrupt change of linguistic register (*rus'ka mova*), the rapid rhythm, the colloquial lexical and phonetic features, with which the preacher addresses his congregation give the impression of a deep sigh of liberation, as if to say: “My official duty is over, now I am free to do my job”! This last dedication is purely religious, invoking repentance and virtue, it recalls that the roses contained in the sermons are not only delicate words of consolation, but also have many thorns to remind sinners that they are condemned to hell. The tone of this dedication is fluid and rapid, as if the author had to give expression to a sort of anxious irritation. Here the signature spells: “Любвѣ твоей всѣхъ благихъ зычливый Б[о]гомалець” The sermons begin, the preacher is inclined to friendly relationships with people, sends signs of love and inclination to his flock, he is back in his own natural element, in his environment, in front of his beloved congregation.

Nonetheless, the dedication to the Tsars deserves some further observations. It is not difficult to place it in the new historical context with respect to the dedication to Gizel' in “Ohorodok” In the 1680s, the Hetmanate seems less tormented by conflicts and ruin, but the centrality of power has shifted from the Church to the State. This state is not an independent entity, it is definitively part of the Muscovite Empire. When the book was printed (1688), the Metropolitanate of Kyiv was already under the jurisdiction of the Patriarchate of Moscow. The second dedication was no longer to be centered on the highest church authority, but on the true, well-established and now unshakable authority of the Russian Tsar. The events that followed are well known. In 1688 Radyvlov's'kyj may not have had a clear appreciation of the actual doctrinal difficulties he was to encounter with Patriarch Ioakim. His dedication indicates that it was his duty to offer the book to the new supreme political authority: this he did with no less artistic skill than in the dedication of “Ohorodok”, not forgetting to emphasize that the Kyivan church expected great benefits from the new Tsars. As already mentioned, Mazepa is never named. Was he not yet important enough? Or were there other reasons? The emphasis on Sofija and the parallel to Pulcheria belong to the official rhetoric of the period in Russia and the discourses of power in the time before the Regent's deposition. Did Radyvlov's'kyj decide himself to extol the Pulcheria-Sofija theme, or was there somebody to suggest it? May be Varlaam Jasyn's'kyj? Or rather Lazar Baranovyč? It is evident in the text that Sofija (and, consequently, V. Golicyn) were thought to be the most powerful representatives of the state, though ‘non-consecrated’. Erudite monks such as Radyvlov's'kyj and Baranovyč, who were typical fruits of Polish tradition in Eastern Orthodox “clothing”, probably appreciated the preference of the Regent and her favorite for baroque and Western (Polish) erudition. Be it as it may, the dedication is a perfect mirror of the new trends after the recent submission to the Muscovite Patriarchate. We know that one year after the publication of “Venec

Xristov” the political situation in Moscow changed radically. Sofija was forcefully removed from power along with Golicyn, Mazepa took sides with the Naryškin party and for a while became Peter’s main counselor. Radyvylovs’kyj and Mazepa may have had differing political views. However, it was Mazepa and Jasyns’kyj who asked Golicyn for mercy after Ioakim’s venomous criticism of the preacher’s sermons. Radyvylovs’kyj died before the events connected with Peter’s coup d’état.

We do not know much about Radyvylovs’kyj’s political ideas or mentality. There are no remaining letters or other writings. Even after the treaty of Andrusovo and in the 1670s he probably felt free to maintain his Polish-inspired orientation considering the ecclesiastic power as the centripetal force for Ukrainian culture based on Mohylian tradition. In the last years of his life he had to adapt to the new situation created by the hetmanate of Samojlovyč, by the Eternal Peace and the acceptance of Muscovite ecclesiastic jurisdiction. However, he must have known about the anti-Ottoman Holy War of the League and the victory under Vienna, where, incidentally, Cossacks were also present in Sobieski’s army. Moscow did not take part but, up to a certain point, Radyvylovs’kyj’s expectations were fulfilled. He died in December 1688, the year in which his “Venec Xristov” was published.

It is possible that more indications about Radyvylovs’kyj’s ideas and world-views may be found in some of the many sermons, which have never been investigated from this point of view. This remains one of the tasks for future research. I am convinced that homiletics is much more rooted in its social milieu and in the concrete situation of communication than scholars have realised until now. Fortunately for scholarship enthusiasts, there are still numerous things to be discovered. The work to be done is long, but fascinating nevertheless!

Zenon E. Kohut

“Ruthenian” or “Ukrainian”?: Nation (*Narod*) in the Political Rhetoric of Hetman Petro Doroshenko

...It is no secret to almost the entire world that the Zaporozhian [Cossack] Host since the ancient times of their forefathers as knightly people with disregard for their lives... left many a head on the fields of Mars and abundantly soaked the land with their blood in various countries for nothing else but their Christian faith, their Orthodox churches and the augmentation of their freedoms and those of the entire Ruthenian nation...¹

...By God's will, I have been carrying the burden of my current position for ten years having the only thought on my mind: to ensure the growth of freedoms and to establish the security of the Zaporozhian Host, to preserve the unity of the Fatherland, the well-being of holy churches, [all] for the happiness of the Christian Ukrainian nation.²

The first quote comes from the 28 March 1671 letter of Hetman Petro Doroshenko (1665-1676) to the Kurfürst of Brandenburg, Friedrich Wilhelm, in which the Cossack hetman once again brought up the issue of the importance of

¹ “Не тайна се для всего майже світа, що військо запорожське від віків з дідів і прадідів своїх, як люди лицарські, за ніщо инше, тільки за церкви свої православні, за віру християнську — і в них за помножене вольностей своїх і всего народу руського — ...не жалуючи свого здоровля, богато на Марсових полях голов поклато й обильною кровю своєю...ріжних держав землі наповало...” Quoted after: *Кревецький І. Під протекцію курфюрста. До історії політики П. Дорошенка // Записки наукового товариства імені Шевченка / Під ред. М. Грушевського. — Львів, 1914. — Т. 117–118. — С. 127–129 (on page 127). The original document: Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie. Dział rękopisów. — Sygn. 1376/II “Diversa acta, instructiones conventuum particularum, epistolae etc. annorum 1613, 1659-1690.”. — S. 178–181 “Doroszenko hetman zaporozki pod protectyą X. JM. Pruskiego udaie się”.*

² “...по изволению Божию принужденъ сей печальный урядъ, и оный близь 10 лѣтъ держа, не на какомъ иномъ принужденіи моемъ основаніи положить есмь умысль, толко чтобы помноженіемъ волностей войска запорожского по сохраненіи безопаства, цѣлости отчизны, благосостояніемъ благочестивыхъ церквей, народъ християнства украинного могли тѣшитца.” See: *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией [hereafter — Акты ЮЗР]. — Т. 12. — Санкт-Петербург: Типография Пантелеевых, 1882. — С. 221.*

securing and increasing “our liberties and those of the entire Ruthenian nation (*narod*).³ The other quote comes from Doroshenko’s letter, written at the end of his political career to his archrival, Hetman Ivan Samoilovych (August 1675). In this letter, Doroshenko summed up his lengthy struggle for Ukraine’s unification and sovereignty, described as an effort to secure the wellbeing of the “Christian Ukrainian nation”

Both letters make the same claim of selfless service on the part of Petro Doroshenko. The principal difference between the two letters though is the use of the adjectival form describing “his nation” (*narod*): the letter to the Kurfürst has it as “Ruthenian”, while the letter to Samoilovych – as “Ukrainian” Was Petro Doroshenko talking about the same nation? Or were there differences between the two in terms of territory, identity and other attributes? The purpose of this inquiry is to reconstruct how the Ukrainian and Ruthenian *narod* was envisioned by Hetman Petro Doroshenko (1665–1676) and his contemporaries.

By the seventeenth century, the concept of a Ruthenian nation as a historical cultural community with its own language had been well established. The constitutional presumption had been that in the Lublin Union (1569), with the transfer of the three Ruthenian palatinates from the Grand Duchy of Lithuania to the Kingdom of Poland, the rights of the Ruthenian nation and faith (Orthodoxy) had been guaranteed in perpetuity. In the struggle over the Church union, the Zaporozhian Cossacks, who had been demanding the recognition of their estate rights, supported the Orthodox Church and the Ruthenian nation. Thus by the 1640’s, the concepts of the rights of the Ruthenian nation, the Orthodox Church, and the Zaporozhian Host had become meshed and the hetman of the Host was expected to act on the behalf of all three.

³ The term *narod* (*народ*) can mean a group of people or a nation in the cultural-linguistic sense. Polish usage influenced Ukrainian usage in the 16th and 17th centuries. As David Althoen has shown the predominant use of *narod* in Polish was for a cultural-linguistic and not a political group (thus Italian or German nation and almost never Venetian or Württembergian nation). In this way, Ruthenian (*rus’kyi*) *narod* (*руський народ*) referred to the community of Ruthenians (Belarusians-Ukrainians) that was seen as such a community or nation. The Commonwealth was referred after 1569 as “of the two nations” referring to the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, that is political entities, but ones that had a dominant or titular nation as its core. In any event as the use of Ruthenian nation after 1569 and Althoen’s research demonstrate, *narod* continued to be used more commonly for cultural-linguistic nations. No similar research has been conducted for the use of *narod* in Ukrainian and in the Cossack Hetmanate. Thus in some instances, the meaning of *narod* is clear: e.g., Orthodox people, not nation. However, whenever *narod* is preceded by an adjectival form, such as “Rus’”, “Ukrainian” or “Little Russian”, it may signify a nation or people of a specific land. It is clear that the adjectival form of Rus’ generally refers to a Ruthenian nation. It is less evident whether adjectival forms of Little Russia or Ukraine refer to a cultural ethnic nation or to the inhabitants of those lands. In instances where “Little Russian” or “Ukrainian” are obvious replacements for the older term “Ruthenian” one can talk about a Ukrainian or Little Russian nation. See: Althoen D. *That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened Society in the Polish-Lithuanian Commonwealth 1550-1830*. 2 vols. (Ph.D. thesis for the University of Michigan, 2000, revised for DMA Printing and Publishing, 2001). – Vol. 1. – P. 152–217 and Sysyn F. *Concepts of Nationhood in Ukrainian History writing, 1620-1690* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1986. – Vol. 10. – Nos. 3–4. – P. 393–423.

By the mid-seventeenth century, the Ruthenian nation was understood by the Orthodox side as encompassing all Orthodox Ruthenians of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Union was seen as illegitimate and Ruthenians were seen as properly Orthodox. Hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi advanced a project that attempted to unite, at least, all the Ruthenians of the Kingdom of Poland and a part of the Grand Duchy. Hetman Doroshenko had similar even grander ambitions. In the treaty conducted with the Ottomans, the potential state of the Ruthenian nation was defined thusly:

Because the Ruthenian nation' is now divided into different countries (lands), but share the common faith with the Greeks, and not only among themselves in those countries, but also in the borderlands, first, from the country where Peremyshl', Sambir, and the city of Kyiv are located and then twenty miles to the second country, from the river Vistula, and from the third one, that is, from Memn [Nemunas], and from the fourth country, where are Sevsk and Putivl', all of them are Cossacks, we hope that they will join us in our decision and will be in agreement with us...and will be freed from their bondage... because not all of those people remain under our authority, but are subjects of the Poles and the Muscovites, subdued by their rulers with money and, even more, with punishments...⁴

Doroshenko indicates that the Ruthenian nation extends to four countries. It is clear from the text that he is claiming the Ruthenian part of the Kingdom of Poland, the Grand Duchy, and even a part of Muscovite territory. However, what was the country under the hetman's authority? It was Ukraine, a country that was considered the possession of the Zaporozhian Host, and later labeled the Hetmanate by historians.

The Hetmanate as a polity of the Zaporozhian Host emerged as a result of the Khmel'nyts'kyi Uprising. Its foundational document was the Zboriv Agreement (1649) which laid out the territorial limits- the palatinates of Kyiv, Bratslav and Chernihiv-and administrative structure of the new polity. In the Hadiach Union (1658) it is clear that those three palatinates constituted “Ukraine,” “Little Rus’,” and “Great Principality of Rus’-Ukraine” as is evidenced by the hetman's title, “hetman of the Great Ruthenian-Ukrainian Principality.”⁵ In the battle over Ukraine this polity was divided along the Dnipro, each bank with its own hetman, army, and administration. The Right-Bank polity recognized the

⁴ “А занеже рускій народ нынѣ роздѣлился в различныя страны людей, а держать едину и ту ж вѣру со Греки, не токмо в сѣх странах, но и в иных предѣлах и по границах, сирѣчь из единые страны Премышля, Самбора и от града Кіева и далѣе даже на двѣнадцать миль из другія страны, из рѣки Вислы, и из иные третіе страны, сирѣчь от Мемна, и из четвертыя страны от Сѣвска и Путивля, вси суть казаки ... обачи хотя намъ толь многіе народы не повинуютца, но или полякомъ и Москвѣ подданствуютъ, суть же отъ своихъ царей увѣщеніями или паче пенязми понуждены...” See: Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – Київ–Львів: НТШ, 2004. – С. 381 [Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія I].

“Гетману Великого княженія Русского Украинского” See: Універсали українських гетьманів. – С. 46–47.

Polish king, while Left-Bank Ukraine recognized the Muscovite tsar⁶ – a partition that was confirmed by the Truce of Andrusovo (1667) between Muscovy and the Commonwealth.

The Hadiach Union and the reaction to it helped in the shaping of a new concept, that of a Ukrainian Fatherland. The Union itself anticipated a triune Commonwealth sharing a common Fatherland. The text of the Union (September 6, 1658) affirmed the creation of the “common Fatherland”, While the pro-Polish Right Bank hetmans had to utilize the terminology of a common Fatherland, the pro-Muscovite Left Bank hetman, Ivan Briukhovets’kyi countered this concept with the idea of a “Ukrainian Fatherland.” As he explained:

It was not only because of our own decision, but after the advice, taken from the Cossack officers of the Zaporozhian Host, that we broke the allegiance and friendship with Moscow. The Muscovite envoys and the Polish commissars negotiated peace between them, and swore to plunder and deprecate our beloved Fatherland, Ukraine, from both sides, Polish and Muscovite...⁷

Another result of the Hadiach Union was the introduction of the term of “Ukraine” and “Ukrainian nation” into official documents between the Kingdom of Poland and the Hetmanate.⁸ For example, Hetman Pavlo Teteria of Right-Bank Ukraine (1662–1665) in calling for the fulfillment of Hadiach, equated the Principality of Rus’ with Ukraine and insisted that Ukraine should have the same arrangements as the Grand Duchy of Lithuania. The hetman spoke on behalf of

⁶ Political developments in Ukraine during this historical period are also discussed in: *Сас П.* Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.) – К., 1998; *Яковлева Т.* Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Горобець В.* Еліта козацької України у пошуках легітимації: стосунки з Московією та Варшавою (1654–1665). – К., 2001; *Смолій В., Степанков В.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; *Історія українського козацтва / Ред. В. А. Смолія.* – Т. 1. – К., 2006.

⁷ “...Не съ нашего единого, но съ общего всей старшины Войска Запорожского совѣту то учинилось, что отъ руки и пріязни московской отлучилися есмы...послы московскіе съ полскими комисары миръ, междо собой уговорясь, постановили и присягою подтвердили, что съ обоихъ сторон, то есть съ московской и полской, Украйну, отчизну нашу милую, разорятъ, пустошити...” See: *Універсали українських гетьманів.* – С. 353. Also, see a discussion in: *Когут З.* Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі // *Гадяцька унія 1658 року.* – Київ: НАН України; CIUS, 2008. – С. 228–239.

⁸ At this time “Ukraine” was becoming the more popular designation for the territory of the Hetmanate and “Ukrainian Fatherland” was becoming the most common designation. However, various forms of Rus’ were also utilized, particularly “Little Rus” or “Rossia.” The latter appeared more frequently in association with Muscovy and probably reflects official nomenclature after the addition of “Little Russia” to the tsar’s title. The numerous terminological shifts in early-modern Ukraine are noted in: *Plokhy S.* *The Origins of the Slavic Nations.* – New York, 2006. – P. 161–202; and *Яковенко Н.* *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття.* – К., 1997. – С. 430–438; also her: *Choice of Name versus Choice of Path. The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century // A Laboratory of Transnational History. Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / Ed. by Georgiy Kasianov and Philipp Ther.* – Budapest-New York: Central European University Press, 2009. – P. 131–132.

“all Ukrainian residents [could refer to nobles] of the Principality of Rus’ and the Zaporozhian Cossack Host”.⁹

On 30 November 1664, Hetman Pavlo Teteria of Right-Bank Ukraine issued “Instructions” to his envoys to the Diet. The document was drafted at the camp at Lysianka and co-signed by other Cossack officials, most notably by Teteria’s General aide-de-camp, Petro Doroshenko.¹⁰ In this document, “Ukraine” and “Ukrainians” are first mentioned in the preamble. Under “Ukraine” Teteria meant the lands under his control and the overall authority of the Polish king.¹¹ In fact, it consisted of only one palatinate (the Palatinate of Kyiv) and six Right-Bank regiments (Chyhyryn, Cherkasy, Korsun’, Pereiaslav, Kaniv and Bila Tserkva).¹² The inhabitants of this “Ukraine” were referred to as the Ukrainian nation.¹³

The document implied that the Left-Bank, whose population chose Muscovite protection and was “infected with the pestilence of rebellion” could be part of Ukraine if the king’s winter-spring 1664 campaign there were successful.¹⁴ However “Ukraine” was consistently differentiated from the Left Bank which was called “lands beyond the Dnipro” (“Zadnieprza”).¹⁵

⁹ “...2. Poniewasz W.X.L. częstokroć eam odnosi consolationem, iż JE K Mśc nie odmawia mu Panskiey bytnosci swoiey, Xa Ruskiego Ukrainscy obywatele y wojsko Zaporozkie mamy to za osobliwe nieszczęście ze nam adimitur aspectus JE KMci w kraiach naszych, y gdyby teraz JE KMci pokorną naszą mimo się pusił prozbę musielibysmy powątpiewac o łasce JE KMci, y rozumiec ze nam poddanym swoim wiernym diffidit. Doniosą tedy PP. Postowie nasi, Iz JE KMci na Naszey nigdy się zawiedzie zyczliwosci, y tak supponat o Ukrainie, iako o Wm Xe Lm.”. See: Універсали українських гетьманів. – С. 232–235 (on page 232). Also see: Памятники, изданные Временною комиссією для разбора древних актов, высочайше учрежденное при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе. – Т. 4. – Киев: В Университетской типографии, 1859. – С. 356–361 (on page 358).

¹⁰ Крикун М. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали. – Київ: Критика, 2006. – С. 106–130.

¹¹ “55. Wiadoma caley Ukrainie Pana Hetmana naszego wszytkiego ogułem mienia za wierność Maiestatowi JE Kr. Mci y Rptey strata...” See: Крикун М. Між війною і радою. – С. 119.

¹² See articles 31 and 33 of the “Instruction” in: Крикун М. Між війною і радою. – С. 112–113.

¹³ “1. ...fatigę przez Ukrainę, kiedy od kiłku wieków inauditam a nam desideratum, uspakaiąc poddanych swoich pomeszkania y utwierdzając kraiów securitatem, przeniósł praesentiam... 2. Gdy summa miała po deditiey ledwo nie całego Zadnieprza, pod nogi Maiestatowi JE Kr. Mci skłonionego, vigore w Ukrainie tranquillitas...” In the same document Teteria, describing the “plot” by the late Hetman Vyhovs’kyi against the king, uses the phrase “among the Ukrainian nation” (“w narodzie ukrainnym”). See: Крикун М. Між війною і радою. – С. 106.

¹⁴ “51. ...nieoszczędną zdrowia resolutią upadaiące Ukrainy Maiestatowi JE Kr. Mci obsequium zatrzymał y niełeniwe, we wszystkie contagiuone buntowniczey pestis zarażone Ukrainy kąty daiąc pamięny przykład, iako bella momentis constant... 52. Woyska koronne...na tę Dniepra stronę przedszedzsy, iako wielki dały swey ku oyczyźnie miłości dowód...na nowo zaczęli y tonącey y diffidentiami rostargnionej podały dextram Ukrainie, w której plebs, wzbudzone motus nie mogąc inaczey połknąć, do postronney saeco impetus lepiła protectiey...” See: Крикун М. Між війною і радою. – С. 117.

¹⁵ “Zadnieprza iako nie wątpiemy redituram fidem, iako y tak rok niemal wszyscy pod nogi Maiestatu JE Kr. Mci inclinarant, kiedy Pańska comparuit požąana Krółów Panów od kilku wieków w Ukraine praesentia...” See: Крикун М. Між війною і радою. – С. 125.

The term “Ruthenian” is first used when listing the rights of the “clergy of our Ruthenian non-Uniate Church” and “our Ruthenian non-Uniate faith”.¹⁶ The Ruthenian nation referred to the non-Catholic and non-Uniate people of the Polish-Lithuanian Commonwealth, who belonged to the Greek Orthodox rite.¹⁷ The Ruthenian nation included the Ukrainian nation (as the followers of the Greek Orthodox rite), but was a wider designation including all Greek Orthodox, who lived both in and outside Ukraine.

Teteria’s successor, hetman Petro Doroshenko, adopted a broader definition of Ukraine. For Doroshenko “Ukraine” encompassed both banks of the Dnipro, consisting of the territory of the Zboriv agreement. It was this larger Ukraine that Doroshenko was able for a brief moment to unite under his rule in late 1668. In his manifesto to all Cossacks, issued on January 1, 1669, Doroshenko, who just won the victory over his Tatar-backed challenger, Petro Sukhovii, wrote:

As I began this [endeavor] with all my heart and with God’s help to bring peace to our beloved Fatherland and to preserve all of its ancient freedoms during my time in the office... Indeed, Our Lord God exhilarated our collapsing Ukraine and both sides of Dnipro first united in agreement and amicable brotherly alliance under the ancient authority of our hetmancy and had it rejoiced in a long-aspired peace...¹⁸

While Doroshenko consistently applied the term “Ukraine” for this country, how did he designate its inhabitants? For Doroshenko they still were a part of the larger Ruthenian nation. For example, in the view of the upcoming convention of the Diet (March 1666), Doroshenko had issued an “Instruction” to his envoy to the Diet (February 1666). In the 1st article we find (once again) provisions for the rights and privileges of the Greek rite and its followers (“our Ruthenian nation”) not only “in Ukraine”, but in the entire Commonwealth (that is, in Polish and Lithuanian lands, which were not under the Cossack control, as well).¹⁹ Clearly, “Ukraine” and its residents are viewed as a smaller component of the Ruthenian nation.

What then was the Ukrainian nation of the second opening quote? As with hetman Teteria, the Ukrainian nation was a convenient shorthand when a question did not pertain to the entire Ruthenian nation but only its Ukrainian component. For example, in negotiating his submission to the crown, Doroshenko writes to Jan

¹⁶ “cerkwi naszych ruskich nieuniatskich duchowieństwo” and “naszego ruskiego nieuniatskiego wyznania” respectively. See: *Крикун М. Між війною і радою.* – С. 107.

¹⁷ “12. Wrodzona JE Kr. Mci, Pana naszego młgo, clementia zawsze narodu ruskiego y religiey naszej greckiey nieuniatskiey osobliwemi releuabat łaskami indemnitatem...” See: *Крикун М. Між війною і радою.* – С. 109.

¹⁸ “...Я ото вся души прилѣжного радѣнія моего...взявъ Бога на помощь, чтобы нашу милую отчизну при цѣлости стародавнихъ волностейъ въ пожеланомъ покоѣ, за региментомъ моего гетманства...могли вскорѣ оглядати... Впрямъ обрадоваль было Господь Богъ нашу упдающую Украйну и соединились поки къ первой згодѣ и любовного соединенія братцкого обѣ стороны Днѣпра, подъ стародавней региментъ гетманства нашего совокупились и съ пожеланого покою утѣшились...” See: *Універсали українських гетьманів.* – С. 424.

“...zeby nie tylko w Ukrainie, ale w Koronie y w Wielkim Xztwie Litewskim y gdziekolwiek graecoruski prawosławny niewniacki znayduie się nasz naród...” See: *Крикун М. Між війною і радою.* – С. 214.

Sobieski (27 February 1671) – the Crown Hetman and the future king, in which he attests that this land is “Ukraine”.²⁰ Moreover, in the same letter Doroshenko pleads before the king to grant rights and liberties to the “powerful [Cossack] Host and the entire Ukrainian nation”.²¹

The same logic follows when one looks again at Doroshenko’s letter to Samoilovych in the opening quotation. In this letter Doroshenko was referring only to Ukraine and, therefore, to the Fatherland and the “Ukrainian Christian nation.”

Such use of “Ukraine” and “Ukrainians” was not confined to Doroshenko but was in common use by contemporaries. For example, in a letter to Doroshenko, Inokentii Gizel’, the archimandrite of the Kyivan Caves Monastery, wrote:

Every learned [person] can ponder that since ancient times our glorious peoples of the Ros[s]ian – Ukrainian land lived in great glory... and remained in the Orthodox faith... Everyone must admit that this occurred due to God’s intercession, under the rule of Orthodox Christian autocrats, the great princes of Rus’, once the Ruthenian nation served them faithfully and did not fall into discord among itself. And recently Ukraine has faced great depredation and losses... [because] the Ukrainian nation was stirring war and discord among itself, reneging its benevolent and powerful protector – His Illustrious Majesty the Tsar...²²

The position and views of Doroshenko’s Cossack officers was expressed in their letter to the residents of Lubny, who broke away from Hetman Doroshenko’s authority. In this letter (29 January 1670), those officers, led by the Acting hetman Iakiv Lyzohub, wrote:

...His lordship Hetman Doroshenko, due to the great help and intercession of [our] God, had brought the complete and long-aspired fraternal love upon the Ukrainian inhabitants and the Zaporozhian [Cossack] Host on the both sides of the Dnipro so that all of them could enjoy that unity and live safely in it. That task, pleasing to the Fatherland, [Doroshenko] has completed not because he was pursuing his own gain, but wishing good to Ukraine and the Zaporozhian Host... Meanwhile the concord of our desired unity is under duress and this is all the works of the evil enemy who is ever against everything what is good for our Ukrainian nation...²³

²⁰ “Będąc ja ze wszytkiém wojskiem zaporozskiém...przez Posłów moich, z wierném poddaństwem ku Majestatowi J. K. Mci zasyłane submissye nasze wszytkiej Ukrainy...” See: Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Kraków, 1845. – T. 2. – S. 305–306.

²¹ “...statecznemu wojsku i całemu narodowi Ukrainiowskiemu...” See: *Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – T. 2. – S. 307.*

²² “Всякъ свѣдый разсудити похочеть, яко древнихъ вѣковъ сіе нашіе славные народы крайніе Російскіе украинскіе въ славъ доброй, въ вѣрѣ православной...пребывали. Признать долженъ всякъ, что дѣлалось то Божією помощію, за державою православныхъ христіанскихъ монарховъ, великихъ князей Російскихъ, егда имъ народъ Рускій вѣрно работалъ, а между собою никакихъ раздоровъ не имѣлъ, якоже въ тѣ послѣдняя времена къ великому разоренью и урону Украина пришла... тотъ народъ украинскій, заченши между собою брань и несоюзъ, сами своего доброго и мочного заступника...его царское пресвѣлое величество...отступилъ...” See: Акты ЮЗР. – Т. 6. – Санкт-Петербург: В Тип. Эдуарда Праца, 1869. – С. 229.

...господинъ гетманъ Петръ Дорошенко, особливо помощью и милостію Божією, обоихъ сторонъ Днѣпра всѣхъ украинныхъ жителей и войско запорожское въ совершенное и пожеланное

Doroshenko's use of "Ukraine", "Rus'" as well as "Ukrainian" and "Ruthenian" nation can be gleaned from this hetman's many proposals when negotiating with the Poles. For example, in his "Instructions" to the Cossack envoys negotiating with the king's commissars in Ostrih (10 May 1670), the first nine articles deal exclusively with the rights and liberties of the ancient "Ruthenian Greek [Orthodox] faith" and "Ruthenian nation". In the Article 1 of the draft we find the following reference: "The ancient Greek Rus' faith, with which ancient Rus' joined the Polish Crown so that it would remain with its liberties and free use [of the Greek Orthodox faith] as far as the language of the Rus' nation exists in all cities, towns and villages in the Polish Crown as well as the Grand Duchy of Lithuania..."²⁴ In Article 9 we read: "Also that all edicts and acts [passed] by the Diet that contradict the liberties of our entire Zaporozhian Host and our entire Greek Ruthenian nation are to be cancelled and [their legal power] ended."²⁵

These first nine articles deal with the rights and liberties of Ruthenians in the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania for which the hetman and the Zaporozhian Host acted as protectors. Those articles did not pertain to Ukraine, however, where presumably those rights and liberties were not in danger.

The next group of articles deal exclusively with Ukraine. Article 11 defines the borders of "Ukraine", separated from the Polish Crown. "Ukraine" is the place, where the regiments of the Zaporozhian Cossack Host are located, and includes the territory of the Kyivan, Chernihiv and Bratslav Palatinates. Both Polish and the Lithuanian troops were to be forbidden to enter "Ukraine" and make any kind of collections there (taxes, forage, etc.).²⁶ The next 18 articles deal with multiple

братолобіє привельъ было, такъ что всѣ о томъ единствѣ тѣшилися и въ немъ безопасного всегда употреблять могли пребыванія, то все отчизнѣ милое дѣло сдѣлать...не за какими корыстями своими гоняясь, но Украинѣ и войску запорожскому желаючи всякого добра... А когда межъ нами должного единства согласіе нынѣ...шататися начинать...все то дѣлаетъ врагъ лукавой, которой никогда же навидить добра народу нашему украинному." See: Акты ЮЗР. – Т. 9. – Санкт-Петербург: Тип. М. Этингера, 1877. – С. 181–182.

²⁴ "Вѣра греческая руская древняя та и сиевая, с нею же стародавняя Русь к Корунѣ Полской приступила, дабы при своих свободах и волном употребленіи пѣніе дотолѣ, донелѣ языкъ народа руского осязает во всяких градѣх, мѣстечках и селех так в Коруне Полской, как и в Великом княжствѣ Литовском..." See: Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 196–208.

²⁵ "Также и всякія писма и сеймовыя констытуцыи нашим волностям всего Войска Запорожского и всего народа нашего греко-русского противныя, чтоб снесены и утолнены были". See: Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 199–200.

²⁶ "...дабы на вѣчно помянутые времена пожеланной покой твердо моглы быти, между обоими не нарушаясь странами, ограниченія украины въ воеводствахъ въ кievскомъ, въ черниговскомъ и въ брянскомъ, отъ коруны отдѣленного и въ тѣхъ воеводствахъ заключающагося войско запорожское требуетъ; въ которомъ ограниченіи всѣ полки войска запорожского кievскій, паволоцкій, брянскій, уманскій, калницкій, подолскій и торговицкій, будучи отлучены волностей, такъ какъ старинныя полки чигиринской, черкасской, каневской, корсунской и бѣлоцерковской дабы безопасно могли употреблять и тихо и мирно въ своихъ имѣніяхъ распространити...корунныя войска и литовскіе на Украину никогда не должны бывати..." See: Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 201–202 (on page 201).

related issues.²⁷ Finally the document deals with the election of the Metropolitan of Kyiv. This issue involves the Orthodox people of the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania and Ukraine. At the same time it touches on a fundamental right of Ukraine – to house the Metropolitan see of Kyiv. Thus, the article calls for the metropolitan to be elected by hetman, the Zaporozhian Cossack Host and by the clerical and lay orders of the “Ruthenian Orthodox Ukrainian nation”. It is my interpretation that such a formulation emphasizes that the entire nation whether in the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania, or Ukraine, is to participate in the election. However, no hierarch, living outside the Ukrainian borders, that is the Kingdom or the Grand Duchy could claim the title of the Metropolitan of Kyiv or perform the metropolitan’s functions.²⁸

Hetman Doroshenko’s rule represents the apogee of a growing Ukrainian identity, the major component of which included a defined Ukrainian territory and concepts of a Ukrainian Fatherland and a Ukrainian nation. Yet this Ukrainian nation was still part and parcel of a larger Ruthenian nation. While the hetman and the Zaporozhian Cossack Host were the “possessors” of Ukraine, they also continued to play the role of protectors of the Ruthenian nation both in the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania. Hetman Doroshenko, moreover, actively attempted to unite Ruthenian-inhabited territories into a Ruthenian-Ukrainian state. Thus, the concept of a common Ruthenian nationhood acted as a barrier for the emergence of the idea of a completely separate Ukrainian nation.

The Ukrainian nomenclature suffered another major limitation. It was developed and continued to be associated primarily within the political system of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Within the political system associated with Muscovy, the same Hetmanate was referred to by a different nomenclature. “Ukraine” was displaced by “Little Russia” and “Ukrainian nation” – by the “Little Russian nation” Even hetman Doroshenko when writing to Muscovite authorities- Prince Grigorii Romodanovskii - utilized the term “Little Russian

²⁷ Such as: Cossack properties in Ukraine were to be tax exempt (Article 12); in the case of enemy’s invasion in Ukraine, the Polish-Lithuanian troops were to be allowed to enter Ukraine’s territory, but placed under the general command of the Zaporozhian Hetman (Article 13); the Hetmanate would have a standing army of hired troops, which were to be maintained from the Crown and clerical estates of the palatinates of Kyiv, Chernihiv and Bratslav (Article 14); if the Zaporozhian Host would be called to perform military service in the Polish lands it would be summoned by the king himself. The hetman of the Zaporozhian Host would not leave Ukraine with the entire Host if the king needed their service far from Ukraine, but dispatch the deputy hetman with a contingent of troops. This contingent of the Cossack Host was to be paid separately for its service and to be allowed to return to Ukraine without any infringements to the Cossack rights (Article 18) See: Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 202–204.

“Митрополита кievского, дабы оногo, егоже всѣ духовные и мiрскiе руского православного украинского народа чины съ гетманомъ и съ войскомъ запорожскимъ волнымъ избраниемъ оберуть пастыремъ, подтвержено отъ войска запорожского; а иного жъ такова, на которого войско запорожское и всѣ чины православно-росiйскiе украинскiе не изволяютъ, ни коимъ образомъ на мѣсто митрополiи кievскiе дабы не вспоминали и за украинскою границею нарицатися митрополитомъ кievскимъ никому не допушчили...” See: Акты ЮЗР. – Т. 9. – С. 204.

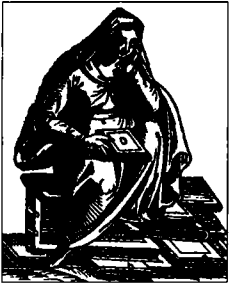
nation.”²⁹ Furthermore, the Hetmanate of the Right-Bank associated with Poland, through constant warfare and population transfers (from Right to Left Bank Ukraine) became a wasteland. Only a truncated Hetmanate survived and even flourished on the Left-Bank Ukraine. However, being associated with Muscovite protection, the Left-Bank hetmans favoured the Little Russia terminology. At the same time, the term “Ruthenian nation” continued to be utilized within the Polish-Lithuanian Commonwealth.

References to a Ukrainian nation, nevertheless, did not simply disappear with the fading of the term “Ukraine” as a designation for the Hetmanate. “Ukrainian nation” continued to be utilized individually or in a variety of combined forms: “Ukrainian-Little Russian nation” or even “Ruthenian Ukrainian Little Russian nation”, into the 1720s and beyond. Most importantly, the emergence of the concept of a “Ukrainian nation” in the seventeenth century provided another important element in a discourse on national nomenclature, identity, nation, and state — a discourse that persists to this day.

²⁹ “...и хотя въ народѣ Малоросійскомъ урядъ гетманства на себѣ ношу, однако, по обыкновенію нашему, безъ воли рады старшины войсковые, творити мнѣ не подобаетъ...”. See: Акты ЮЗР. — Т. 8. — Санкт-Петербург: Тип. В. В. Прац, 1875. — С. 185–186.

Джованна Сьєдіна

«Поєма» *Fasciculus myrrhae...*
Йосифа Туробойського (1699)

Новолатинську поезію, включену до підручників поетики, які були написані і використовувалися у Києво-Могилянській Академії (далі — КМА), треба ще дослідити у її цілості¹. Поетичні взірці, запропоновані авторами цих підручників — викладачами поетики, часто становлять важливий ресурс для поетапної реконструкції картини, нехай і фрагментарної, культурного, ідеологічного та політичного дискурсу київської інтелектуальної еліти періоду другої половини XVII — першої половини XVIII століття. Це, зокрема, стосується панегіричної поезії — одного із найпоширеніших жанрів у могилянських поетиках. Справді, оскільки головною метою поезії було сприяння вихованню добродесних побожних людей і лояльних підданих, найкращим засобом для досягнення цієї мети було зображення взірцевих людських вчинків, гідних наслідування. Дидактична функція прославлення була тим більш ефективною, чим більше персонажі, які ставали об'єктом звеличування, були близькими й відомими учням. Водночас така прослава, написана латиною, багата на ерудицію, метафори та вишукані риторичні фігури, контрасти, розючі асоціації, типові для барокової поетики, опосередковано утверджувала причетність інституції автора до європейської *Latinitas*. Крім того, для могилянських викладачів і професорів, тобто для ре-

¹ Більшість із них все ще існують лише в рукописному вигляді, як і підручники поетики, які їх містять. Я проаналізувала і переклала англійською або італійською мовами деякі поетичні твори, які належать переважно, але не тільки до *genus demonstrativum*, у низці статей: *Siedina G. Neo-Latin Poetry in the Kyivan Poetics: Ukraine in the European Latinitas*, у кн.: *Ukraine's Re-Integration into Europe: A Historical, Historiographical and Politically Urgent Issue* / За ред. Giovanna Brogi Bercoff, Giulia Lami, Edizioni Dell'Orso. — Alessandria, 2005. — P. 197–226; *Siedina G. Il retaggio di Orazio nella poesia neolatina delle poetiche kieviane: alcuni modi della sua ricezione*, у кн.: *Kiev e Leopoli: il «testo» culturale* / За ред. Maria Grazia Bartolini, Giovanna Brogi Bercoff. — Firenze: Firenze University Press, 2007. — P. 11–36; *Siedina G. Un poema epico neolatino su Ivan Mazepa* // *Studi Slavistici*. — 2007. — IV. — P. 85–115; *Siedina G. Bellica virtus: le celebrazioni di Ivan Mazepa nelle poetiche kieviane. Spunti di riflessione*, у кн.: *Nel mondo degli Slavi. Incontri e dialoghi tra culture. Studi in onore di Giovanna Brogi Bercoff. Vol. II*. — Firenze, 2008. — P. 571–581; *Siedina G. The poetic laboratory of the Kyiv-Mohylan poetics: some practical illustrations* // *Studi Slavistici*. — 2011. — VIII. — P. 41–60. Короткий огляд інших досліджень, присвячених цій темі, див.: *Siedina*, 2011, примітку 1.

лігійно-інтелектуальної еліти тієї доби, поезія часто становила привілейоване місце, де, поряд із мовними та богословсько-моральними настановами, можна було висловлювати погляди, ідеологічна природа і політичний вимір яких не могли залишатися непоміченими під час уважного герменевтичного прочитання тексту.

Поема, яку я маю на меті проаналізувати, а також підручник, до якого вона включена, є красномовним прикладом такого твердження. Вона міститься в курсі поетики під назвою *Hymettus extra Atticam* (на лл. 67–70 зв.)², який досі вважався анонімним і хибно датувався 1719 роком (або академічним роком 1718–1719)³. Правильним буде датування цього курсу (як читаємо на зворотному боці аркуша 2) 1699 роком. Викладався ж він протягом 1699–1700 навчального року. Ця дата цілковито узгоджується із доступною нам інформацією про його автора, Йосифа Туробойського, якого я вперше визначила, розшифровуючи гриф наприкінці поеми «*Entheus poeta*», присвяченої Йоасафові Кроковському, що її я розглядаю деінде⁴. На основі скупих відомостей про Йосифа Туробойського, що існують в українській фаховій літературі, зокрема у працях, присвячених КМА⁵, можна в загаль-

² Повна назва підручника така: *Hymettus extra Atticam duplici tramite neovatibus scandendus, seu Poesis bipartita tum ligatae tum solutae orationis praeceptionibus instructa Roxolanaeque iuventuti in Collegio Kijovo Mohil [sic!] proposita anno quo Turca ab deleto pax nata gubernat in orbe hIC DoMInans terrIs Cara feraXque Viret*. Рукопис зберігається в Інституті рукопису (далі — ІР) Національної бібліотеки України в Києві (далі — НБУ), під номером 315 П / 122.

³ Див. між іншими: *Łuźny R. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura Polska. Z dziejów związków kulturalnych polsko-wschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w.* — Kraków, 1966. — S. 83 та *Маслюк В. П.* Латинимовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні. — Київ, 1983. — С. 56. Дуже ймовірно, що помилка в датуванні пояснюється сумою числового значення великих римських літер в останній частині назви “hIC DoMInans terrIs Cara feraXque Viret”. Адже часто автори, коли не подавали на титульній сторінці року укладення підручника арабськими цифрами, то вказували його римськими цифрами в останній частині назви, як у випадку курсу *Hymettus*, в якому сума римських літер дає 1718 (MDCCXVIII). Залишається з’ясувати, чи помилка в датуванні була свідомою і з якою метою її було зроблено.

⁴ Гриф, розміщений на аркуші 25-зв., являє собою буквену загадку, в якій окремі літери, що утворюють ім’я особи або предмета, описуються непрямо, через предмети, до яких вони подібні за формою (приміром, літера О подібна до сонця або до земної кулі, С — до місяця, І — до стовпа тощо). Якщо здогадатися, які літери ховаються за предметами, описаними у творі, а потім правильно поставити їх у ряд, можна дійти до вирішення загадки, яким є шукане ім’я. Поема, яку Йосип Туробойський присвятив Йоасафові Кроковському, знаходиться у листах 21 зв.—25зв. курсу *Hymettus*; я її проаналізувала у: *Siedina G. Deeds of war vs the victory of virtue: Iosur Turobois’kyi’s praise of Ioasaf Krokovs’kyi*, в кн.: *Ukraine and Europe: Cultural Alternatives, Encounters and Negotiations / G. Brogi Bercoff, S. Plokhii, M. Pavlyshyn.* — Eds., Toronto University Press (у друці).

⁵ Див.: *Аскоченский В.* Киев с древнейшим его училищем академиею. — Киев, 1856. — Ч. I, рт. 2. — С. 314; *Петров В.* Киевская Академия во второй половине XVII века. — Киев, 1895; *Голубев С.* Киевская Академия в конце XVII и начале XVIII столетий. — Киев, 1901. — С. 98–99; *Вишневецкий Д.* Киевская Академия. — Киев, 1903; *Киево-Могилянська Академія в іменах XVII–XVIII ст.* — К., 2001. — С. 548–549.

них рисах простежити основні етапи його життя. Завершивши в 1690-х роках навчання у КМА, він викладав у перших граматичних класах, згодом, упродовж 1699–1700 навчального року, став викладати поетику, а потім, у 1700–1701 навчальному році — риторику. У квітні 1701 року за наказом царя мав вирушити до Москви, а тому, як повідомляє Степан Голубев, був змушений закінчити курси риторики швидше — перед Великоднем того року⁶. Туробойському було доручено також викладання курсів діалектики і філософії наступного навчального року, про що свідчить також той факт, що, крім курсу риторики, до нас дійшов його рукопис курсу філософії⁷. Схоже, що ці курси, разом із курсом поетики, — це все, що ми маємо, щоб з'ясувати погляди та ідеологічну позицію Туробойського у київський період. А також характер його стосунків із Кроковським, які, безперечно, базувалися на ідеологічній близькості та взаємній пошані. Це видно з поеми, яку я аналізувала в іншій статті. У тій поемі Кроковський представлений як визначний, гідний наслідування взірець чесноти, якому автор непрямом протиставляє воєнні подвиги, слава яких натомість ефемерна⁸. Постать Кроковського, викладача, префекта і ректора КМА, відтак архімандрита Печерського монастиря і врешті митрополита Київського (1708–1718), нещодавно стала предметом деяких важливих студій, у яких здійснено спробу дослідити його різнобічну діяльність⁹. У поемі ж, яку я збираюся аналізувати, Кроковський

⁶ Див.: Голубев С. Киевская Академия... — С. 99. Інформацію взято з листа В. Ясинського до Стефана Яворського, в якому говориться також, що через свій від'їзд до Москви Туробойський доручив викладати наступний курс діалектики Д. Муравському (див. також: Києво-Могилянська Академія в іменах... — С. 382, у статті «Муравський»). Ця обставина підтверджується двома написами, які читаємо, відповідно, на аркуші 117 та аркуші 118 зв. курсу риторики Туробойського, *Cornucopiae artis oratoriae omni genio eloquentiae fructu ad genium et ingenium gentis Roxolanae accommodo fecundae in Kijovo-Mohilaeani Athaenei promptuario neorhetori oblatae anno [...]* 1700. — (НБУ ІР. — 36. ДС / п 240), який складається з 132 аркушів. Такі написи знаходяться в останній частині курсу, яка містить різні зразки промов для вжитку студентів, позначаючи ту частину твору, що належить Туробойському, та ту, яка належить Муравському. В кінці аркуша 117 зв. читаємо «Nucusque praeserta ex ore Reverendi P. [Patris] Iosephi Turoboyski» («Досі були приписи всесечного отця Йосифа Туробойського») і на початку аркуша 118 на правому полі: «Praxes Reverendi P. [Patris] Dionysij Murawski» («Практичні приклади всесечного отця Діонізія Муравського»).

⁷ Курс філософії називається *Organum Aristotelis seu aurea scientiarum clavis ad universam rationalis philosophiae portam assertionibus et disputationibus in Collegio Kijovomohileano adornata ac generosis mentibus felicissime exporrecta Anno Incarnatae sapientiae 1702 die Octobri 23* (НБУ ІР. — 36. 625/400 С.). Див. їх опис у кн.: Пемпов В. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. — М., 1891 (відповідно № 240 (с. 279) та № 154 (с. 247)); Києво-Могилянська Академія в іменах... — С. 549. Курс риторики містить проповіді, присвячені як Йоасафові Кроковському, так і Мазепі, так само як курс поетики містить поезії, присвячені обом цим особистостям і зосереджені на них. Наскільки мені відомо, листування між Кроковським і Туробойським не збереглося.

⁸ Див. примітку 4.

⁹ Див.: Marker G. Staging Peter's Church: Organizational Politics and the Journeys of Kyivan Clergy in the Early Eighteenth Century // Київська Академія. — Вип. 8. — 2010. — С. 79–91; Marker G. Love One's Enemies: Ioasaf Krokov's'kyi's Advice to Peter in 1702 // Harvard Ukrainian Studies. — 29, ч. 1–4, 2007 (у друці).

з'являється лише наприкінці, побіжно, і не перебуває в центрі твору. Тому я не зупинятимусь детальніше на його постаті, відсилаючи зацікавлених до наведених праць.

Що стосується Туробойського, то його творчість у російський період набагато краще відображена у фаховій літературі, порівняно з українським періодом. Адже, перебравшись до Москви, він зробив там блискучу кар'єру: у 1701–1703 роках викладав філософію у слов'яно-греко-латинській академії в Москві, у 1703–1705 роках став її префектом, а в 1706–1708 роках, згідно з Харламповичем, ректором цієї Академії. У 1708-му Туробойський став архімандритом Симонового монастиря в Москві. У 1710 році його кар'єра різко обірвалася: згідно з Харламповичем, того року він виїхав до Києва і там помер¹⁰.

Такий стрімкій кар'єрі, а також діяльності викладача та організатора, суттєво посприяв його хист письменника й оратора, який проявився у численних панегиричних творах на честь Петра I, а також його різнобічність та здатність пристосовувати свій ораторський талант до мінливих політичних умов. Він організував урочисту зустріч Петра I, що вертався до Москви після завоювання Лівонії, написавши для неї сценарій із низкою привітань, який був опублікований під назвою *Преславное торжество свободителя Ливонии и Ингерманландии* (1704) із двома передмовами. Одна була звернена до Його Імператорської Величності, а друга, з описом тріумфальної арки, спорудженої у слов'яно-греко-латинській академії в Москві з нагоди перемоги Росії, — до читачів¹¹. Уже в цьому Туробойський виявляє непересічне володіння риторичними засобами, коли пояснює російському читачеві причини використання у прославі Петра язичницьких міфологічних персонажів замість історії біблійно-християнської. Аргумент, що ця «гражданская похвала» [принятая] «во всех политических, а не варварских народах установленая, яко да похваленная и почтенная добродетель возрастает»¹², є вельми переконливим, бо пов'язує перетворення Росії на європейську потугу із прийняттям *Latinitas* та європейської культури, корені якої сягають античності. Водночас ідея виховання чеснот у громадян, наявна у цьому твердженні, не є світським поняттям, а зливається з релігійним почуттям подяки Богові, як наголошувала Погосян¹³. І справді, біблійні згадки тут теж є. Як у цій передмові, так і в антипрологу до п'єси «Свобождение Ливонии и Ингерманландии» (1705), автором якої теж був Туробойський, перемога Петра порівнюється, відповідно, з битвою Давида з Голіафом та з визволенням Ізраїлю завдяки Мойсеєві. В описі тріумфальної арки Туробойський також

¹⁰ Див.: Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. — Казань, 1914. — Т. 1. — С. 570–574.

¹¹ Панегирическая литература петровского времени. — 1979. — С. 21–22, 150–156.

¹² Там само. — С. 154.

¹³ Погосян Е. Да не молчаливы будем: Радость не терпит в нас молчания (К семантике триумфа в Петровскую эпоху) // Тартуские тетради. — 2005. — С. 237–252.

використовує цей спосіб вираження, в якому вправно поєднуються біблійні ремінісценції та язичницькі реалії, аби показати обґрунтованість спорудження триумфальних арок та необхідність вживання метафор і міфологічних алегорій. Проте автор підкреслює, що хоча кожна подія має своє високе історичне значення, яке можна порівняти з біблійною подією, та тим, хто брав у ній участь, прирівнювати себе до біблійних персонажів не можна.

Так триумфальні арки уявляються

аки венцы победоносными, словесныя сия дражайшыя кладязи, божиим пособствием источающыя отечеству своему отраду, здравие, свободу и славу от живыя воды пота своего, его царское пресветлое величество, и всех его победоносных подвигоположников, образом и обыкновением древних римлян...¹⁴

Водночас, як показує Погосян, Туробойський вправно переконує читачів, що весь процес «тлумачення» триумфальної арки «веде зритель к традиционной форме выражения эмоции — к молитве»¹⁵.

Туробойський був також автором опису триумфальної арки, спорудженої слов'яно-греко-латинською академією на честь перемоги під Полтавою («Політиколепная ἀλοθέωσις достохвалныя храбрости всероссийского геркулеса пресветлейшаго...» — М., 1709), в якому, згідно зі «Словарем русского языка XVIII века», вперше у російському друкованому тексті використано слово «апофеоз» (Туробойський пояснює його у передмові до читача)¹⁶. Панегірики, присвячені Петрові, містяться також у театральних п'єсах, написаних у слов'яно-греко-латинській академії за участю Туробойського: «Страшное изображение...» (1702), «Царство мира...» (1702), «Торжество мира...» (1703), «Ревность православия...» (1705) та інших¹⁷.

Корені його широко визнаної майстерності у міфологізації російської історії та самодержавства через вправне зіставлення і накладання біблійної та язичницької міфології (що для російських авторів та читачів доти було *terra incognita*) слід шукати, безперечно, у його київському періоді. Як ми незабаром побачимо, таке поєднання Туробойський вмів використовувати для передачі учням ідеї вищості духовних багатств та чеснот порівняно з матеріальним «добром», що його пропонує світ у вигляді влади, слави, успіху і визнання.

¹⁴ Панегирическая литература петровского времени... — С. 21.

¹⁵ Погосян Е. Да не молчаливы будем... — С. 237–252.

¹⁶ Назва книжки така: *Политиколепная ἀλοθέωσις достохвальная храбрости всероссийского Геркулеса пресветлейшаго и великодержавнейшаго, богом венчаннаго, и богом управляемаго, и богом прославляемаго, великаго государя нашего царя и великаго князя Петра Алексеевича, всея Великия, и Малыя, и Белья России императора и автократора*. Див.: *Панегирическая литература петровского времени...* Там само. — С. 63–66. Див. також: *Хмельевских И. В. Две книги о римских древностях Бартоли/Беллори и их переводы на русский язык из библиотеки Петра Великого // Cahiers du monde russe.* — 2010/1. — Vol. 51. — С. 101–120, тут: С. 115–116.

¹⁷ Щодо риторичного представлення Петра I у Туробойського див.: *Черная Л. А. Образ Петра I в панегириках Иосифа Туробойского // Полтавская битва и ее международное значение. Тезисы докладов юбилейной международной научной конференции.* — М., 2009.

Аналізована поема є насправді довгою передмовою («Prophasis», 211 рядків) до збірки епіграм про Страсті Ісуса Христа під назвою *Fasciculus Myrrhae*, яка міститься у кінці курсу поезики *Hymettus* і становить збірку поетичних вправ (епіграм), складених Туробойським для навчальних потреб студентів і зосереджених на різних фазах страстей, розп'яття, смерті та поховання Ісуса Христа. На кожне твердження автор будує одну або, частіше, дві чи більше епіграм, демонструючи студентам способи висловлення тієї самої ідеї, використовуючи різні лексичні ресурси та риторичні прийоми, іноді замінюючи християнські реалії язичницькою міфологією чи збагачуючи епіграму кончетто (дотепною клаузулою)¹⁸.

Вислів «Fasciculus Myrrhae» походить із *Пісні Пісень* (Пісн. 1:12) («fasciculus myrrae dilectus meus mihi inter ubera mea commorabitur» — «мій коханий для мене, мов китиця мирри: спочиває між персами в мене»). Отже, його можна перекласти як «китиця мирри» чи «мішечок мирри»: тут це означає «різновид амулета, який носять на шиї, різної форми та вмісту, який часто зустрічається у східній іконографії»¹⁹. У Біблії мирра є одним із різновидів пахощів, які широко використовувалися в Ізраїлі, як і будь-де на Сході. Кількома словами можна сказати, що, як і всі пахощі загалом, вона має подвійне значення: у суспільному житті означає радість або інтимність, а в літургії символізує приношення і хвалу. У Старому Заповіті мирра згадується як один зі складників олійки, що її вживали для помазання літургійних предметів, місць і осіб (Вих. 30:23). Отже, вона мала сакральний вимір, але вживалася також як засіб фізичного приваблення, як засвідчено у *Пісні Пісень* та у *Книзі Естер*²⁰. У *Книзі Сираха* (Сир. 24:15) персоніфікована Мудрість порівнює себе з відбірною миррою, що поширює пахощі. Мирра, зокрема, як одна з рослин і пахощів наявна у багатому рослинному символізмі *Пісні Пісень*, а відтак у Новому Заповіті. У *Пісні Пісень* вона згадується кілька разів, як у зв'язку з молодим, так і з молодою. У Євангеліях мирра має три контексти: це один із трьох дарів, принесених Волхвами Дитяткові Ісусу (Мт. 2:11); її дають, змішану з вином, як наркотик розп'ятому Ісусові (Мр. 15:23);

¹⁸ Див., приміром, у *Fasciculus XXVI* наступні епіграми (арк. 75-зв. — арк. 76), побудовані на реченні «Christo mortuo defuncti e sepulchris surgunt» («Оскільки Христос помер, померлі воскресають з гробів»): «Dum moritur Christus defuncti, cerno, resurgunt / Mors igitur Christi quid nisi vita solo» («Поки Христос помирає, помічаю, що мертві воскресають / Тому що таке смерть Христа, якщо не життя для землі»), після чого йде друга епіграма, яка є варіацією на тему з використанням язичницької міфології: «Morte tua Jesu Parcarum spolia surgunt / siccine trux vitam fert Lybitina solo» («З твоєю смертю, о Ісусе, воскресають жертви Парок / Невже жорстока Лібітіна несе життя на суху землю»).

¹⁹ *Cantico dei Cantici* («Пісня над піснями»), нова версія, вступ і коментарі Gianni Barbiero, Milano, ed. Paoline, 2004, с. 81. «Як амулет, він має функцію захищати від смерті [...]. Вмістом мішечка-амулета є тут 'мирра' (commiphora abyssinica), запашна смола, яку вирощують в Аравії, Ефіопії та Сомалі».

²⁰ У *Книзі Естер* (Ест 2, 12—17) твердиться, що миррою шість місяців мастили дівчат, яких було призначено наложницями царя Ахашвероша, тому мирра тут разом з олією має здатність легко проникати аж до серця того, кого хочеться спокусити.

і, врешті, Никодим, разом із Йосифом Ариматейським, бере суміш алое та мирри, щоб намастити тіло Ісуса (Йо. 19:39) — таку суміш використовували, аби вберегти трупи від розкладу. Отці Церкви інтерпретували мирру, даровану Дитяткові Ісусу, як натяк на його людськість, а отже, на гіркість його страстей, майбутню смерть заради людей і поховання²¹.

Що стосується інтерпретації *Пісні Пісень*, то тут я обмежуся деякими зауваженнями, які, ясна річ, не претендують на вичерпність. Від самого початку тлумачення *Пісні Пісень* легко увійшло у христологічне прочитання Старого Заповіту, яке поступово утвердилося ще у перший період існування християнської Церкви. Алегоричне прочитання *Пісні Пісень* в юдейському середовищі, як пісні любові між Богом (молодим) та Ізраїлем (молодою), стало у християнському середовищі піснею любові між Христом (молодим) та його Церквою (молодою). До цього прочитання, наявного вже у першому коментарі до *Пісні*, який до нас дійшов — коментарі Іполита, Ориген, автор об'ємного коментаря та двох гомілій на *Пісню*, додає «психологічне» прочитання, вбачаючи у молодому божественний Логос, а у молодій — душу, яка змагає до нього²². Ці прочитання довго домінували у сприйнятті *Пісні*. Після Оригена відомі, між іншими, ще 15 гомілій на *Пісню* авторства Григорія Ніського та коментар Апонія. Серед різних прочитань *Пісні Пісень* варто згадати успіх, яким користувалося у середні віки марійське прочитання, представлене, зокрема, Рупертом із Деуца та Гонорієм з Отена. Важливими є також «Проповіді» на *Пісню Пісень* св. Бернарда із Клерво.

Так китиця мирри, символ коханого, який проводить ніч у мішечку між грудьми жінки в *Пісні Пісень* (Пісн. 1:13), почала тлумачитися здебільшого як символ, що стосується страстей і поховання Ісуса Христа. Згідно з Оригеном, форма, якої набрав Логос при вочленні, є, супроти його божественної природи, немов крапля мирри супроти цілого мішечка. Григорій Ніський розуміє мішечок із миррою як пахощі Христа, що їх вбирає душа. Апоній підкреслює гіркоту та цілющі властивості дерева, з якого беруть мирру, і розуміє цей символ як зцілення і виправлення, що їх Христос приносить Церкві. Саме гіркота мирри у його алегоричній інтерпретації прив'язана до крові, що витекла з ран розп'ятого Христового тіла: як мирра має цілющу властивість знезаражувати і лікувати рани, так і кров, що була пролита Ісусом Христом під час його Страстей і розп'яття, повиннавилікувати (спасати) світ²³. Тож св. Бернард у Проповідях XLII, XLIII та XLV на *Пісню Пісень*

²¹ Пор. з тим, що писав св. Іриней (2 ст.): «...принесені волхвами дари ствердили, ким був той, кому вони поклонялися: мирра, бо він був той, хто прийшов померти і бути похованим за смертний людський рід; золото, бо він був Цар, чиє царство не матиме кінця; ладан, бо він був Бог, який об'явився в Юдеї і показався тим, хто його не шукав» (*Adversus haereses* 3, 10, у *Migne, Patrologia graeca*, 7, 870 і далі).

²² Див. *Il Cantico dei Cantici e la sua interpretazione nella Chiesa antica*, у кн.: Origene, *Omellie su Cantico dei Cantici*, за ред. Manlio Simonetti, Mondadori 2010, с. IX—XXXV, тут с. XX.

²³ Див. коментар Епіфанія з Саламіні (IV ст.), який під словом «gutta» має на увазі кров і воду, які витекли з Ісусового боку (див. *S. Epiphani Salaminis in Cypro Episcopi Commentarium*

каже: смиренна душа, твердячи, що її коханий для неї — мов китиця мирри, яка спочиватиме у неї між персами, дає зрозуміти, що вона готова стерпіти гіркоту мук задля любові до свого коханого. Адже гірка мирра означає всю важкість і нестерпність страждання. Проте любов до коханого робить легкими для душі всі ті муки, які вона мусить витримати. Бернард згадує також мирру, яку дали випити Ісусу Христу на хресті, і ту, якою його помастили у гробі. Він каже: «*in prima applicuit sibi meorum amaritudinem peccatorum; in secunda futuram incongruptionem mei corporis dedicavit*» («у першій [він] випив гіркоту моїх гріхів; у другій — освятив майбутню нетлінність мого тіла»). Тож Бернард, котрий твердить, що сам, тільки-но почавши наvertатися, зробив такий мішечок і помістив собі між груди, аби пам'ятати про всі чесноти, яких йому бракувало, закликає своїх братів, щоб вони зробили собі подібні мішечки і помістили їх у глибину серця, аби, бачачи страждання, що їх витерпів Господь, вони могли легше зносити свої страждання із допомогою Нареченого Церкви²⁴.

Під тією ж назвою *Fasciculus myrrhae*... до нас дійшла низка творів повчальної літератури, зосереджених насамперед на Страстях та розп'ятті Ісуса Христа, відповідно до інтерпретації образу (Пісн. 1:13), про яку я згадувала, і дуже ймовірно, що Йосиф Туробойський знав ці твори. Ось деякі з них: «*Fasciculus Myrrhae in quo vita Christi secundum literam novi testamenti describitur, concordata cum figuris et prophetijs veteris instrumenti cum nonnullis expositionibus*» (Venetiis, 1538); «*Fascetto di mirra, ovvero considerationi varie sopra le piaghe di Christo*» (Вінченцо Караффа, S. J., Viena, 1638); «*Fasciculus Myrrhae ex Pijis variorum affectibus erga Christum patientem Collectus per P. Guilielmum de Landsheere*» (S. J., Monachii, 1728); «*Fasciculus Myrrhae in Via Crucis Domini Nostri Jesu Christi Collectus, et in quatuordecim piis meditationes distributus a quodam Patre Capucino Provinciae Bavaricae*» (Editio tertia, Monachii, 1747) (дати останніх двох творів стосуються видань, які були мені доступні; та позаяк в обох випадках ідеться не про перші видання, можна припускати, що перші могли бути здійснені до 1699 року)²⁵.

Поєма Туробойського теж зосереджена на смерті та воскресінні Христа і становить щось на кшталт передмови до збірки епіграм під назвою *Fasciculus*

in Canticum Canticorum prodit nunc primum ex antiqua versione latina opera et studio Petri Francisci Foggini, Roma 1750; див. також Commentaria in Cantica Canticorum Salomonis, auctore R.P.F. Gregorio Coelio Pannonio ordinis Sancti Pauli primi eremitaе, olim Monasterii ad S. Staphanum in Monte Caelio de urbe priore. Opus posthumum, Viennae Austriae 1681, c. 38.

²⁴ Поп.: «Hunc et vos, dilectissimi, tam dilectum fasciculum colligite vobis, hunc medullis inserite cordis, hoc munite aditum pectoris, ut et vobis inter ubera commoretur. [...] Si enim ante oculos habueritis quem portatis, pro certo videntes angustias Domini, levius vestras portabitis, ipso auxiliante Ecclesiae sponso...» (Bernardus Clarevallensis, *Sermo XLIII. Qualiter consideratio passionis et laborum Christi faciat sponsam, id est animam, pergere illaesam inter prospera et adversa hujus mundi*, n. 5, <http://www.binetti.ru/bernardus/86_3.shtml>).

²⁵ *Fasciculus Myrrhae* — це також мотет на п'ять голосів, що його написав композитор Джованні П'єрлуджі да Палестріна (1525–26?–1594), який використав *Пісню Пісень* як основу тексту для своєї четвертої книги мотетів на п'ять голосів.

myrrhae, про що зазначалося вище: мирра, про яку тут ідеться, символізує кри-
вавий піт, який, за словами поета, був зібраний із тіла померлого Ісуса Христа.

Ця передмова, яка фактично сама є поемою, складається із 211 рядків. Вона адресована Йоасафові Кроковському, тодішньому архімандритові Києво-Печерського монастиря, який тут слушно названо марійськими печерами: Діва Марія була покровителькою обителі, офіційно названої монастирем Успіння Богородиці у Києві. Адресат тут не випадковий, хоча Кроковський згаданий лише наприкінці фрагмента: це йому належить оселя добродетельності, в яку хоче увійти переможець смерті.

Центральною темою поеми є смерть і воскресіння Христа й водночас — перемога над смертю, і вона є, якщо можна так сказати, логічним підсумком збірки епіграм, присвячених Страстям та смерті Христа, хоч поміщена перед ними. Що стосується жанру, то згідно з визначенням, яке сам Туробойський дає епічній поезії, його поему можна було б віднести саме до цього жанру. Адже на аркуші 16 читаємо: «Eropeia quo ad rem est imitatio illustrium actionum viro-
rum illustrium carmine hexametro per narrationem ad amorem vel desiderium virtutis excitandum ordinata»²⁶. Та зважаючи на те, що прославляється не просто видатна людина, а Месія, Ісус Христос, здавалося б, цю хвалебну поему слід віднести до гімнів. Однак до цього жанру її не можна зарахувати як із погляду метрики (Туробойський пише гекзаметрами), так і з погляду змісту: цій поемі властива нарративна структура і поділ на частини, які дуже наближають її до епічної поеми. Жанр епічної біблійної поеми, базованої на євангельських оповідях, утвердився з перших століть християнства (див., приміром, твори поетів Пруденція, Ювенка, Седулія). В епічній новолатинській поезії Європи християнська священна історія мала значний успіх²⁷. Ясна річ, Туробойський продовжує цю традицію, хоч його метою є не лише показати надзвичайний характер спасіння, здійсненого Христом, а отже вищість християнства над поганськими міфами та віруваннями, але й, насамперед через фікціональне опрацювання, яке опирається на біблійну оповідь, включити свою власну українську православну культурну традицію до сфери багатомовної європейської християнської літератури.

Propositio, тобто коротке пояснення теми, з якого починається епічна поема, займає 21 рядок. Щоб увиразнити особистість, про яку йтиметься, поет, використовуючи фігуру умовчання, починає з короткого опису тем, яких він не розглядатиме, але які він натомість коротко окреслює. Цим він повідомляє читачеві, що не оспівуватиме тих, хто відзначився військовою доблестю, і демонструє свою ерудицію та знання класичного епосу. Щоб

²⁶ «Епічна поезія, що стосується її предмета, є наслідуванням славетних вчинків славетних людей, викладеним гекзаметрами для того, щоб через оповідь розбудити любов до чесноти або прагнення її».

²⁷ Короткий огляд деяких творів епічної поезії на християнську тему в добу Відродження див.: *Hoffmann H.* Von Africa über Bethlehem nach America: Das Epos in der neulateinischen Literatur // Von Göttern und Menschen erzählen. Formkonstanzen und Funktionswandel vormoderner Epik / Hrsg. Jörg Rüpke. Stuttgart: Steiner, 2001, S. 130–182, зокрема розділ «Christliche Epik», S. 162–173.

чіткіше пояснити думку, Туробойський вдається до *amplificatio* (підсилення) цього твердження, підкріплюючи його конкретними прикладами. Так анафоричне повторення заперечення *non* на початку рядків 4, 5, 6, після якого йдуть конкретні приклади найбільших міфологічних героїв, що їх прославляв античний, грецький і латинський епос (як-от Еней, Агамемнон, Ахілл, Пріам, Турн), а також інших міфологічних персонажів (Геркулес, Персей та Андромеда і Медуза), має на меті не лише краще пояснити намір автора, а й підтримувати увагу читача. Повторенням сполучника *non*, який перегукується з анафоричним повторенням у рядках 4, 5, 6, завершується та частина *propositio*, яку можна було б назвати «негативною».

У рядку 13, який сполучає перші рядки *propositio* з його наступною частиною, автор майстерно описує свою поему саме як витвір християнського поета: адже муза його названа «побожною», а котурни, які є її атрибутами, — «священними».

Предмет поеми згаданий у наступних рядках (14–21). Туробойський дуже вміло представляє «героя», якого збирається прославляти, і стверджує, що саме «*immensa dia virtus*» (величезна божественна чеснота, надзвичайна божественна мужність), з якою він зносив свої муки (*labores*), різко його відрізняє і протиставляє «*bellica virtus*» (воєнній чесноті, військовій доблесті) повищих персонажів. Тут автор вельми майстерно використовує образи і поняття язичницької міфології, аби підкреслити водночас важливість перемоги Ісуса Христа над смертю і подолання християнством язичницької міфології. Так смерть описується через метонімію — як Плутон, а царство мертвих — як Аверно. У рядках 17–21, тобто в дуже вузьких межах, на чому наголошує сам автор («*haec breviter...*», р. 22), Туробойський дуже вправно підсумовує чудо перетворення смерті у начало нового життя, здійснене Ісусом через воскресіння. Поліптиоти та алітерації успішно передають обернення перспективи, принесене воскресінням Месії. Пор.: «*Victus sed victor, post funera funus Averno / Attulit, et fuso hostilem quoque sanguinem fudit. / Nudatus nudum fecit, caesusque recidit*».

FASCICULUS MYRRHAE

in patientis

DEI NOMINIS VIRIDARIO

COLLECTUS. SEU

EPIGRAMMATA

In totam Domini nostri Iesu Christi
passionem

labore Kijovomohilaeani Apollinis
conscripta.

Anno quo

Collecta a Jesu defuncti en Myrrha madore:
huc

terrae CoLLabsae Magna ferenDa bona.

[1700]

КИТИЦЯ МИРРИ,

зібрана у саду

стражденного ІМЕНІ БОГА.

АБО ЕПІГРАМИ

про всі страсті Господа нашого
Ісуса Христа

Написані працею Аполлона
Кієво-Могилянського.

У той рік,

коли було зібрано мирру з поту
померлого Ісуса:

тут Стрясання землі повинно
принести великі блага.

	PROPHASIS AD	ПЕРЕДМОВА
	Illustrissimum ac reverendissimum in Christo Patrem Ioasaphum Krokowski Mariano peczariensis Viridarij abbatem ac Cultorem Vigilantissimum, Dominum ac Patronum Clementissimum.	Славетному і Превелебному Отцеві у Христі Йоасафу Кроковському, Настоятелю і найдбайливішому господареві, панові і покровителю премилостивому саду марійських Печер.
1	Non hic bellantum celebrat mea musa cohortes Bellica quos virtus fecit super astra referri Ac celebres per totum promulgaverat orbem. Non Anchisiades fatorum victor et hostis,	Тут муза моя не славить когорти воїнів, Яких військова доблесть піднесла до зірок, І зробила з них славних на весь світ людей. Ми не хвалимо сина Анхиза, переможця, що ставав на прю з долею,
5	Non fulmen Troiae nobis laudatur Atrides, Non victo Argolicus laudes fert Hectore Achilles, Aut quo tuta fuit vivo sub Troia pelasgis Priamides; Turnusve Phrigum tot qui agmina stravit. Herculeum sileo robur, durique tacentur,	Ані пострах для Трої героя Атрида, Не складаємо хвалу за перемогу над Гектором Ахілу з Арголіди Чи синові Пріама, за життя якого Троя була захищена Від пелазгів; чи Турнові, який знищив чимало загонів фрігійців. Не згадую про силу Геркулеса і не оповідаю про небезпечні подвиги,
10	quos tulit adversâ impavidus Iunone labores, Persea praetereo Andromeden qui morte redemit Sustulit et, multos fecit quae saxa Medusam. Non has Musa canit sacris devota cothurnis. Caelicolum loquor Heroem qui venit ab oris,	Що він, безстрашний, здійснив їх проти волі Юнони. Минаю увагою Персея, який врятував від смерті й прославив Андромеду. І [не говорю про] Медузу, яка багатьох обернула на каміння. Не це оспівує муза побожна на священних котурнах. Я прославляю героя, який прийшов із країв небожителів
15	Immensâque tulit Diâ virtute labores. Bellaque Cimmerij Ditis quae moverat oris	І з незвичайною, гідною Бога, мужністю витерпів муки. І єдиноборство, яке він розпочав із похмурого царства Плутона Кімерійця,

	Victus sed victor, post funera funus Averno	Переможений і водночас переможець, він після смерті приніс смерть на Аверно,
	Attulit, et fuso hostilem quoque sanguinem fusit.	І проливши [власну] кров, пролив також і кров ворожу.
	Nudatus nudum fecit, caesusque recidit.	Оголений оголив, а вражений ударом відповів на удар.
20	In cruce sublatus, Ditem suffixit in illa.	Піднятий на хрест, [він] повісив на ньому Плутона.
	Amisit vitam, tamen hanc functo addulit orbi.	Втратив життя, але приніс [його] у мертвий світ.

Поет, опускаючи *invocatio*, відразу звертається до свого адресата, Йоасафа Кроковського («Magne Pater»). Вибачаючись, що не може говорити про події після воскресіння Христа, він заявляє, що не знає про місце, куди пішов Воскреслий, і про трофеї, які він відібрав у переможеної ним смерті. Звідси (рядок 26) починається *narratio* з поетичним переповіданням історії про поховання Ісуса Христа і про те, як через два дні жінки, а відтак і учні, прийшли до гробу й побачили порожню могилу. Оповідь почасти збігається з євангельською історією, адже з Євангелій ми знаємо, що поховали Ісуса Йосиф Ариматейський та Никодим (за Євангелієм від Йоана), а наступного дня після суботи до могили пішли жінки і знайшли її порожньою (Йоан згадує тільки Марію Магдалину, Лука говорить також про Йоанну та Марію, матір Якова, а Марко — про Марію Яковову та Саломію). Тут поет ставить себе на місце і тих, хто поховав Ісуса, і тих, хто знайшов порожню могилу: адже лише його стосується особовий займенник першої особи множини та присвійний займенник *noster, nostra*. Слово «*tusa*» у рядку 38, яке означає щось на кшталт «альтер его» поета, теж свідчить, що ідеться саме про нього. Таким чином Туробойський стає на місце і тих, хто поховав Христа, і жінок, які, бажаючи намастити його тіло пахучими олійками, у день, наступний після суботи, пішли до гробу і знайшли його порожнім. Тут поет теж звертається до язичницької міфології, говорячи про смерть (Лібітіна, Плутон) та висловлюючи незмірність власного страждання через те, що побачив порожній гріб і що не був свідком воскресіння переможця смерті. Він згадує Ніобу та сестер Фаєтона як приклади незмірного страждання через втрату близьких. Див. рядки 22–51а.

Haec breviter (: multis nam non eget :)
eloquor, at si
Quaesieris reducem sileam cur a nece
Iesum

Nec referam victo diti sublata trophaea

Про ці речі говорю я коротко (адже багатослів'я є зайвим),
Але якщо питаєш, чому я мовчу
про Ісуса, що повернувся після
смерті,
Ані не розповідаю про трофеї,
відібрані у переможеного Плутона,

- 25 Magne Pater facti liceat mihi dicere
 causam.
 Hic ubi suffixus Lybitinam adscivit
 iniquam,
 Ac animam Ditis bellatum misit ad oras,
 Sindone volutum Petrae hunc inclusimus
 antro,
 Iustaque solventes lacrimis quae facta
 clientum,
30 Addita post saxo teneri cordisque sigilla
 Cessimus, et trinam cupientes cernere
 lucem,
 quâ, sumpta voti repleta Pixide Nardo,
 aut arabum donis quae dat Cynareia
 Virgo²⁸,
 Grata manus tandem defunctos urgetet
 artus
35 Aut vere surgentis pateat quo gloria nobis,
 traximus inde moram; sterilis quod mentis
 agellus.
 Non cito quae situm dederat multisque
 retracta
 Musa suos voluit non accelerare cothurnos.
 Sic ubi post modicum seri tumuli antra
 subimus
40 Notaque spectamus claustri saxoque soluto,
- Великий Отче, хай буде мені
дозволено сказати про причину
події.
Він [Ісус], коли висів, спізнав лиху
Лібігіну
І послав душу боротися в підземне
царство Плутона,
Ми зачинили його у печері скелі,
огорнутого у плащаницю,
Виконуючи зі слізьми належні
обов'язки підлеглих,
Пішли собі, поставивши на камінь
печатю
Ніжного серця, також прагнучи
побачити потрійне світло,
Там, де, взявши повну нарду
дароносицю для жертви за
обітницею,
Або з дарами арабів, що їх дає
Кіренська Діва,
Вдячна рука нарешті торкнеться
померлих членів,
Або щоб воістину нам відкрилася
слава того, хто воскресає.
Ми після цього затрималися; адже
безплідною є нива розуму.
Муза, багато чим заклопотана, не
відразу
Виявила бажання налягати на свої
котурни.
І так, коли через якийсь час ми
надто пізно приходимо у зазначені
печери кургану
І бачимо, що камінь, яким був
закритий [отвір], відсунуто,

²⁸ Перифразою «дари арабів, що їх дає Попеляста Діва» поет вказує на мирру. І справді, вислів «Cynareia virgo», у якому йдеться про аравійську мирру, вжив Луцій Юній Модерат Колумелла у книзі X *De cultu hortorum* (с. 172) своїх *Libri de re rustica* (див.: *Scriptores rei rusticae veteres latini Cato, Varro, Columella Palladius quibus nunc accedit Vegetius de mulo-medicina et Gargilii Martialis fragmentum [...] curante Io. Mathia Gesnero [...]*, Lipsiae MDCCXXXV. Казку про Мирру, доньку царя Кініра, яка після інцесту з батьком була перетворена на дерево, розповідає Овідій у *Метаморфозах*, X, 298–502.

	Quaerimus uncturi functum; ast reperire negatum.	Шукаємо покійного, щоб помастити його; однак знайти його нам не дано.
	Sindone nam praeter, fuerat nil marmore visum.	І справді, нічого не було видно, крім Плащаниці й мармуру.
	Miramur tandem positum quis sustulit inde,	І врешті ми, здивовані, питаємо себе, хто забрав того, якого було там покладено,
	aut quo non charo se forte revolvimus antro	І замислюємося, куди він подівся; може, не подобалася йому печера.
45	transtulit. Ignarâ verum non mente dolemus	Насправді ж ми побиваємося, усвідомлюючи, що спізналися
	Nos traxisse moras redivivi neque triumphos	І не побачили торжества воскреслого
	Vidisse haud caepit, quantos de prole dolores	Ніоба так не страждала від втрати дітей
	Amissâ Niobe: Phaëtonides atque necati	І Геліади так не сумували через смерть
	Non sic plorabant a lapsu funera fratris	Загиблого від падіння брата,
50	Ac nos non visos redivivâ luce triumphos Flevimus.	Як ми оплакували не побачене нами торжество воскреслого світла.

Аби потішити поета, на землю сходять Гермес / Меркурій, посланець богів язичницької міфології, який фактично займає місце ангела або двох, які оголошують Марії Магдалині та іншим жінкам, що Ісус Христос воскрес. Сум'яття, спричинене його появою, нагадує оповідь про появу ангела в Євангелії від Матея (Мт. 28:2–8). Як і той ангел, Меркурій теж одягнений у біле, і, подібно до ангела, його обличчя теж виблискує, а прибуття його супроводжується гуркотом та землетрусом, як буває, коли кидає свої блискавки Юпітер (Зевс), цар язичницьких богів. Згадка про Марпезус, який розколюється, не зовсім зрозуміла. Можливо, автор мав на увазі місто Марпезус біля Трої, де жила сивіла. Адже оселя сивіли, язичницької пророчиці, мусить відступити і зникнути перед посланцем християнського Бога. Ця поява і гуркіт, що її супроводжує, вселяють у поета жах, виражений словами *pavor, metus* і дієсловом *tremo (tremebant)*²⁹. Гонець Меркурій запевняє поета (і сам так його називає, вживаючи апелятив «*aonidum soboles*» — «сину аонід», тобто муз), що його зусилля, побожність і страждання не залишилися невідомими для воскреслого переможця смерті. Поет вдається до *amplificatio*, аби продемонструвати надзвичайність чуда, яке сталося із воскресінням Христа. Його сумніви (р. 77) описані у наступних рядках за допомогою май-

²⁹ Вислів «*gelidus pavor subintrat membra*» (рр. 58–59) Туробойський використав і у поемі «*Entheus poeta*», адресованій Йоасафові Кроковському у день його народження. Поему «*Entheus poeta*» я розглянула у статті, вказаній у прим. 4.

стерного поєднання, з одного боку, слів, пов'язаних зі смертю (*sepultum, latuit, sepulchro, marmore, morte*), а з другого — слів, що вказують на життя, відродження/народження та перемогу над смертю (*surrexisset, vita, renascier, victrix*). Опис Христового воскресіння до нового життя далі розширюється за допомогою порівняння із Фебом, який щоразу ніби відроджується з морських хвиль, як єгипетський птах відроджується зі свого попелу. Цим поет хоче нагадати своїм учням, що навіть у вірші на тему Христового воскресіння, яке є вершиною об'явлення, використання язичницької міфології є обов'язковим. З одного боку, воно має продемонструвати ерудицію автора й показати надзвичайні чесноти персонажа, який прославляється, а з другого — ще раз утвердити верховенство християнських покровителів і «нових», вищих подвигів, що їх прославляє поет. Вартий уваги рядок 87, де поліптот та алітерації («*Dum vitae, vitam restaurans redditur avus?*») підкреслюють пов'язання між життям та поверненням до нього у новій формі, його відновленням (на що вказує префікс *re-*).

	En rutila corruscus luce micante	Ось, паленіючи іскристым яскравим
	Labitur ex altis demissus sedibus Hermes:	світлом, спускається Гермес
	Ora micant, Phaebus medio velut axe	З високого осідку: обличчя [його]
	locatus,	сяє, він, мов Феб
	ac oculi stellis similes, nive fulget amictus,	Посеред неба, і очі [його] подібні до зірок,
55	cuius ad adventum Marpesus dissilit ultro	Одягнений у сніг, він випромінює саяво; при його прибутті Марпезус добровільно розколюється,
	Perque suum culmen callem sibi ³⁰ prebuit altum;	І через свою верхівку прокладає йому високу стежку;
	Fit fragor immodicus, quo totum mugijt antrum	Виникає страшений гуркіт, від якого стугонить уся печера,
	Hinc gelidus multum suspensa mente, subintrat	Від цього цілком завмирає дух, крижаний жах
	Membra pavor, steteruntque comae, plantaefque tremebant.	сковує члени, волосся настовбурчується, ноги тремтять.
60	Non secus ac vibrat dum fulmina Iuppiter astris	І не інакше, як тоді, коли Юпітер, струсивши
	Immugitque aër excussâ nube sagittâ	хмару стрілою, кидає з зірок блискавки, і
	Stans tremulus cursor riget inter spemque metumque.	небо гуркотить, тремтячий гонець, зупиняючись, закликає між надією і страхом.
	Sic ubi nos multo vidit trepidare pavore,	І коли він побачив, як ми тремтимо через той неймовірний страх,

³⁰ Ймовірно, помилково замість «ei».

	Confirmaturus rutilo sic ore locutus:	Щоб нас заспокоїти, так промовив червоними устами:
65	Aonidum soboles magnique propago
Terapnaei
Parce metu nostrisque aures intende loquelis
Ut primum ardentis istud venistis ad antrum
Non vacui manibus, vacuo nec corde clientes
Intentique oculos animosque levastis in illud	Сину аонід і паростку великого терапевційця,
Не бійся і прислухайся до наших слів:
Тільки-но ви прийшли із запалом у цю печеру,
Наче підлеглі не з порожніми руками і не з порожнім серцем,
І уважно підвели очі та душі до неї [печери],
70	Agnita sunt superis vestrae conamina mentis,
Nec latuit stupor, afflicti cordisque furores ³¹ ,
Attulit hoc absens clauso quos marmore mortis
Magna Deūm soboles vobis post fata sepulta

Hinc placuit caelo vestros lenire labores | Впізнали небожителі зусилля вашого розуму,
І не залишився прихованим подив і поривання печального серця,
Які вам приніс він, відсутній під цим замкнутим смертю мармуром,
О великий нащадок Богів, після того, як доля була похована для вас;
Небу було до вподоби полегшити ваші страждання, |
| 75 | Terrae et contritae multum solatia menti
Quae collaturus superis sum missus ab oris

Prima quidem vestros pressit dubitatio sensus,
Quis tulerit vel quo nupera quod luce sepultum

Numen, non latuit sed surrexisse sepulchro | а надто землі була до вподоби Втіха, яку я, післаний Небом, принесу засмученому духові.
Спочатку, напевно, виник сумнів і ви засмутилися,
Хто може витримати або як могло статися, що божество було нещодавно поховане,
а проте виявилось, що воно повстало з гробу? |
| 80 | Haud potuit victrix mortis nam vita teneri

Marmore , neque etiam non morte renascier ipsa
Non secus ac Phaebus pelagi submersus in undis
Haud illis premitur: capitat rutilantior ortum | І справді, не могло життя, що перемогло смерть,
Залишатися під мармуром і не воскреснути навіть після смерті,
Подібно до Феба, що, занурений у морські хвилі,
не відчуває на собі їх тиску, він, дедалі більше червоніючи, |

³¹ Прочитання цього слова не зовсім зрозуміле, але контекст спонукає нас бачити тут радше «furores», ніж «favores».

	Bustaque post, volucris Pharia ipso surgit ab igne.	продовжує народжуватися з попелу, як єгипетський птах повстає з самого вогню.
85	Quid tristes lacrymas vestra ergo palpebra fundit Aut cor languescit cur grande dolore sepultum Dum vitae, vitam restaurans redditur avus?	То ж чому ваші очі проливають рясні сльози, Або чому серце марніє від невимовного болю, Коли отець, відновлюючи життя, повертається до життя?
	Victoris plaudens resonat quoque terra trophaea, Et victo nimirum Taenaro fata gemente.	Земля теж відгукується, аплодуючи трофеям переможця, Будучи стократ переможеним, Тенарон нарікає на свою долю.
90	Eia agite et laetum resonantes corde triumphos, Congaudete simul victori mortis et orci Plausus augete et laurus super addite lauris. Quae struit ingenti volo celebrare trophaea.	Ну ж бо, влаштовуйте триумфи з радим відгуком у серці, Радійте разом із переможцем смерті і царства тіней, Аплодуйте сильніше і примножуйте лаври. Маю на меті звеличити як [щось] надзвичайне здобуті ним трофеї.

Тоді поет знову бере слово, натхнений словами Феба. Рядок 95, де розповідається про зникнення в поета страху, Туробойський використав і в поемі «Entheus poeta» (див. прим. 28), що міститься у тому самому курсі *Hymettus* (арк. 22зв.), лише замінивши прислівник («Cesserat ergo timor nimij cessere pavores»). У цьому контексті страх теж зник після того, як пролунав голос із небес (мабуть, Аполлонів). Поет говорить, що хоче бачити воскреслого, але не знає, куди Він подався після перемоги над смертю. У цьому повторі можна вбачати дидактичну функцію поезії Туробойського, реалізовану також за допомогою вживання однакових висловів для означення певних ситуацій чи людських почуттів. Раніше автор окреслив своє становище як набагато нижче від божества (як язичницького, так і християнського) через низку проявів страху. Тепер же топос *modestiae*, переданий у рядку 100 словами «depressa fauce» (смиреними вустами), що їх сказав поет про себе, різко контрастує із «запаленими вустами» («flamigeris ore») Меркурія у рядку 94. Аналогічно нижче становище того, хто говорить, передає прикметник *supplex* та образ поета, який цілує богові стопи. У рядках 109–111 поет ширше роз'яснює своє завдання і мету, з майстерною стислістю висловлені у 14 рядку. З одного боку, нард і мирра, якими він хоче омити стомлені стопи воскреслого, свідчать про те, що він — вірянин, котрий хоче воздати почесні своєму спасителю. З другого боку, він стверджує, що приніс із собою підношення та лаври і що має швидкі й нестримні котурни, а ці твердження вказують на його функції поета. Ось рядки 94–114:

- Hic ubi flammigero nobis haec protulit ore,
 95 Cesserat inde timor nimij cessere pavores
 Primaque cura fuit Plaudentem nempe videre,
 quod tamen haud licuit, nam quo post praelia victor
 Se tulit acturus devicto Dite triumphos,
 Haud notum fuerat. Genij ergo verba requiro
 100 Acclivisque simul depressa haec profero fauce:
 Mercuri, superum cui cuncta patentia novi
 Primaque iam nobis per quem dubitatio cessit
 Immensas equidem monitis tuis reddere gratas
 Ut teneor, reddo ac supplex pia basia plantis
 105 Defigo, iussisque tuis obtempero corde.
 Id tamen haud modicum, nobis premit anxia corda:
 Quod locus haud pateat quem victor Dite petivit,
 Ac ubi ter sanctos agitet nunc rite triumphos.
 Sunt mihi tum nardi, sunt praesto libamina myrrhae
 110 Abluat ut fessas victoris dextera plantas
 Vota fero ac laurus, celeri nec parco cothurno
 Ferre gradum prohibet tantum mens nescia callis
 Quo tendam vel quo valeam reperire locorum,
- Коли він промовив нам це палкими вустами,
 Тоді минув переляк, зникли неймовірні жахи,
 І першим, звичайно, було бажання побачити того, хто аплодує,
 Проте це було неможливо, бо куди, триумфуючи після поразки Плутона, подався переможець, було невідомо. Отож шукаю я слова генія,
 Звернений угору, і водночас смиреними вустами промовляю ці слова:
 О Меркурію, якому, як я знаю, все відкрите богам, відоме
 І завдяки якому у нас негайно зник навіть перший сумнів,
 Позаяк я, звичайно, мушу складати превеликі подяки Твоїм застереженням, я складаю їх і залишаю на твоїх ногах побожні поцілунки,
 І серцем підкоряюся твоїм наказам.
 Проте ось яка поважна причина непокоїть наші стривожені серця:
 Те, що невідомим є місце, куди подався переможець над Плутоном,
 І де тепер за встановленим обрядом тричі святкує святі тріумфи.
 У мене є нард, я маю узливання з мирри,
 Щоб правиця обмила втомлені ноги переможця,
 Приношу обітницю і лаври, швидким і упевненим котурнам не дає іти вперед лише розум, що не знає дороги.
 То ж скажи, куди мені прямувати або де місце, яке я маю знайти,

Dic age, demonstra notum callemque
locumque.

Покажи нам і потрібний шлях, і
місце.

Меркурій закликає поета підвестися і поклонитися не йому, а Богові, який переміг смерть, і обіцяє, що покаже йому, як повертається воскреслий, завдавши поразки смерті, та які почесті віддадуть йому ті, хто проголосив його своїм переможцем. Картина, представлена у рядках 115–150 з уст Меркурія, справді дуже яскрава і жвава. Туробойський майстерно використовує на практиці власні приписи стосовно прикрашання епічної поезії. У наступних рядках бачимо два ряди головних дійових осіб, описаних низкою прозопопей та гіпотипоз, які роблять опис жвавим, надаючи йому, так би мовити, театрального відтінку. Це ті, хто належить до царства світу, і ті, хто належить до сфери божественного. Кожен намагається привернути воскреслого до себе своїми багатствами та благами. Показано, як Атлант, що тримає світ, готує і прикрашає дорогу зі скупченнями зірок та веселками. Цією дорогою воскреслий зміг би зійти вгору, ніби піднімаючись на небо. Не зовсім зрозуміло, чому поет згадує Аппієву дорогу. Можливо, через її відомість і значення для римлян, позаяк вона сполучала Рим із Бріндізі, найважливішим портом на шляху до Греції та на Схід — її називали «regina viarum» (царицею доріг)³². Світ прикрашає дорогу оздобами, які наймиліші у земному житті — золотом, самоцвітами і квітами, а квіти чеснот описані епітетами, які підкреслюють їх християнські властивості: лілії позначають *цнотливість*, троянди *скромність*, фіалки *покору*, тюльпани *побожність*. Подібно до чеснот, скромність розкидає оливки миру, а Грація — нарциси. Атлант знову кличе воскреслого і показує йому осідок, приготований для нього світом, осідок, що виблискує золотом, самоцвітами, яшмою і карбункулами. Згадка спочатку про Капітолій, а тоді про вічного Юпітера та фортецю (*arx*), схоже, натякає на римський Капітолій — священне місце у найвищому розумінні, символ вічності Риму і місце розташування храму Юпітера Капітолійського, де триумфальний похід переможного полководця завершувався жертвою. На Капітолій вічного міста, ймовірно, натякає і вислів «позолочений осідок» («auratam sedem») у рядку 147. Адже відомо, що дах храму Юпітера Капітолійського був позолочений (див. Горацій, *Carm.* III, 3, 43–44 «stet Capitolium / fulgens»; Вергілій, *Aen.* 8. 347 і далі «Capitolia . . . / aurea nunc»).

³² Згадка про Аппієву дорогу як про той шлях, яким іде переможець, є частим топосом у Туробойського. Адже у своєму курсі риторики, *Cornucopiae artis oratoriae* (ДС/п 240, аркуш 114 зв.) в *oratio salutatoria*, присвяченій Мазепі з нагоди його прибуття до Києва, читаємо: «Nec inhumaniorem credito Tullium, qui vernantibus Eloquentiae rosis, appiam tibi adornat viam, qua intima affectuum nostrorum scandas Capitolia» («І не вважай більш некультурним Туллія, який зеленіючими трояндами красномовства прикрашає тобі Аппієву дорогу, якою ти можеш піднятися до найглибших капітолів наших почуттів».)

- 115 Finivi, plantisque suis accumbo reclinis: Я скінчив, і до його ніг уклінно
схиляюсь:
Ille sed hac nostrâ prece multum supplice А він, зворушений цим нашим
flexus ревним благанням,
Basia plantarum nolens humoque reducens Відмовляючись від цілування ніг і
піднімаючи мене з землі,
Haec fatur; Vates non nos sed Numen Каже таке: о Поете, не до нас, а до
adora бога звертайся із молитвами,
Postulata feram, atque minutim singula Я оповім про речі, про які ви
pandam просили, і докладно поясню
кожну, зокрема
- 120 Ut tandem victo redivivus dite redivit Як врешті, перемігши Плутона,
знову з'явився воскреслий.
Ingentique simul plausu conscendit onustus І відразу ж возноситься,
супроводжуваний радісним
піднесенням,
Dignaque victoris tanti Capitolia quaerit. І даремно шукати Капітоліїв,
гідних такого великого переможця.
Occurrant honor, ac victus tum gloria Хай прийде шана і переможений
mundi тоді славою світу;
Athlas deciduis venit quoque baiulus astris Прийде також Атлант, що тримає
на собі звисаючі зорі,
- 125 Inque suam quivis victorem postulat aulam. І кожен, хто кличе на своє обійстя
переможця.
Appia nec deerat, qua summus scanderet Не бракувало й Апії, якою б
illas переможець зійшов на ті обійстя,
Athlas stellarum cumules³³ hanc lacteque Атлант укрит її молоком та
stravit скупченнями зірок
Inque triumphales flexit Thaumantiden І зігнув Тавмантиду у триумфальні
arcus, арки,
Mundus et innumero speciosus turget ab І чудовий світ незліченним
auro золотом переповнений.
- 130 Effossumque solo spargens in calle І, розкидаючи по стежці метал,
metallum викопаний із землі,
Sedulus hunc ornat lapide atque divite Старанно прикрашає її камінням і
gemma багатими самоцвітами,
Millibus et florum lepidum quos ver tulit illi І тисячами прегарних квітів, що їх
весна
Machinam et ingentem victricem flexit in Йому принесла, і величезний
aulam; поміст перемоги кружляє довкола
обійстя;

³³ Очевидно, тут має бути «cumulis».

	Non secus et virtus sequitur quam honor illius umbra;	Подібно також чеснота, як почесть, іде услід,
135	Haec iter insigni gestit prestare decore	Як його тінь, вона пристрасно прагне прикрасити рідкісними оздобами
	Ad sua, quo Ditis veniat Capitolia Victor;	Шлях, щоб переможець Плутона Прийшов до її Капітоліїв;
	Lilia casta iacet iam calle rosasque pudoris	Кидає вже на дорогу цнотливі лілії і троянди скромності
	Et violas humiles et tulipa fert pietatis,	І несе фіалки покори і тюльпани побожності,
	Ast oleam Pacis ter pulchra modestia spargit	А тричі прекрасна скромність розкидає оливки миру,
140	Narcissos charites, totus viret undique callis	Грації [розкидають] нарциси, зелені з усіх боків стежка,
	Neque locus fuerat virtutum germinis expers.	І не було місця, позбавленого зародку чесноти.
	Constitit ergo Deus, dum quisque reposcit ad arcem	Отже Бог зупинився, тоді як кожен кличе його вернутися
	Appiam et apponit, quâ seligat ire triumphos	У фортецю Аппію, і [кожен] готував торжества там, де Бог вибрав місце,
	Ac Atlas equidem prisco ceu iure reposcit	І Атлант напевно кликав його вернутися згідно з давнім звичаєм
145	Et rogat ascendat nunc unde exiverat olim	І просив вознестися тепер тим шляхом, яким колись зійшов,
	Aeternumque Iovem monstrat cui reddat honores;	І вказував на вічного Юпітера тому, якому він має віддавати шану;
	Obijcit auratam sedem (: mirabile dictu :)	Показував позолочений осідок (річ неймовірна)
	Aurum erat et paries ardens gemmisque lacunar	Із золота була стіна, а стеля виблискувала самоцвітами,
	Et tota arce fuit calcabile nil nisi Iaspis	І в цілій фортеці можна було ступати тільки по яшмі,
150	Quem quoque distinxit mirè carbunculus ardens.	Яку, крім того, дивовижним чином увиразнював осяйний карбункул.

У наступних рядках (151–188) показано прірву, що відділяє мирську славу та її атрибути від благ, вартість яких неспівмірна із золотом і які приємні воскреслому Ісусові. Він говорить, що перед тим, як покинути землю, хоче показатися їй, аби вона знала, хто такий правдивий переможець. Цей прийом явно був потрібний Туробойському, щоб продемонструвати справжню славу, яка справляє приємність Воскреслому, і де вона перебуває.

Двома головними «дієвцями» цих рядків, якщо так можна сказати, є мирська слава — з одного боку і чеснота — з другого. Поки перша квапливо готує для переможця свої атрибути (діадеми, скіпетри), чеснота демонструє Воскреслому, який шукає її Капітоліїв, ознаки свого смирення, що блищать краще від золота та багатств світу. Це убогість, обачність, побожність, любов до Бога та до бідних, невпинна молитва, терплячість. Саме ці атрибути є дітьми чесноти, тобто якостями, які вона породжує. Ціла оселя чесноти зеленіє і пахне, у вічній весні перебувають підлога, стіни і стеля, і це нагадує квіти з рядків 137–140, а також ПП 1, 16–17 («Який ти прекрасний, о мій ти коханий, який ти приємний! а ложе нам зелень! / Бруси наших домів то кедрини, стелі у нас кипариси!»). А що важливіше, в оселі чесноти живе воля, готова пожертвувати собою, покайнане серце. Адже сказано, що покора — це висівки для жертви, що їх мудрість змішує із сіллю (і посипає ними голову жертви)³⁴. Цей образ, представлений у рядках 183–185, має у підтексті рядки 18–19 псалма 50: «бо Ти жертви не прагнеш, а дам цілопалення, то не любе воно Тобі буде. / Жертва Богові зламаний дух; серцем зламаним та упокореним Ти не погордуєш, Боже!». Насамкінець автор дає зрозуміти, що оселя чесноти, куди остання кличе воскреслого, — це домівка великого настоятеля Йоасафа Кроковського: лише там є гідний Його Капітолій, де панує висока честь і де на Воскреслого чекає заслужений триумф, приємний йому. Ось рядки 151–188:

	Victor at opposuit nec dum sibi tempus adesse	Але переможець заперечив, що більше не має часу
	Quo terras linquens cum pompa scandat ad astra;	Підніматися до зірок з процесією, залишаючи землю;
	Terra prius videat quo facta est salva, triumphum,	Спочатку земля повинна була б бачити триумф
	et Dis confusus lambat terram cui movit	того, завдяки якому вона була спасенна
155	Impia bella olim, pronus serpatque perillans ³⁵ .	І збентежений Плутон мав би торкнутися землі, яку він колись розбурхав нечестивими війнами,
	Aures arrexit tumidi tum Gloria mundi	хай по ній повзе, зігнувшись. Тоді нашорошила вуха слава бундючного світу,
	Inque suum sperat victorem scandere tectum	І сподівається, що переможець зійде в її оселю [під її дах], який вона, сяючи, оздобила коштовними прикрасами,

³⁴ У римській релігії *mola salsa* — це «суміш висівок полби, підсмажених із сирію і вареною сіллю, яку готували весталки у три особливі дні сакрального року (Луперкалії, Весталії та вересневі Іди, дата заснування Капітолійського храму) із зерен, одержаних з перших дозрілих колосків» (*Enciclopedia Treccani*, <http://www.treccani.it>)

³⁵ Очевидно, тут помилка. Має бути «per illam».

- Divite quod pinxit corruscans undique
gemmâ
Praeparat et sedes regum, Diademata,
sceptrâ,
160 Illis victorem tantum redimire paratus
- Respuit haec IESVS verum, sprevitque
caduca
Munde tua, sunt haud tanto quae digna
triumpho.
Virtutis precium est, haec illi quaeritur
ultra,
- Hanc amat, illius poscit Capitolia Victor
- 165 Illa quidem pronò quatiens cum poplite
terram
Advoluta Dei Plantis haec inquit ad illum:
Magne Deus cui cuncta patent nec falleris
unquam
Non mea depinxit rutilans Capitolia
gemma
- Non aurum fossusve solo, pontove lapillus
- 170 Veraque paupertas nostris tua regnat in
aulis
Non tamen incultas prorsus reperire licebit;
- Deficit haud illi claro de sanguine lumen
- Caesus honor proprio quod digne
accenderat igne
Fulgurat et medijs multum prudentia lectis.
- 175 Cuncta virent spirantque suos flagrantia
odore
Et stratum et paries gemmant vernantque
lacunar
- Quae mea depinxit cum natis dextera flore;
- Sunt arae Pietas superis quas struxit in illis;
- І готує царські покої, діадими,
скіпетри,
З їхньою допомогою він [світ]
готовий придбати
[для себе] такого великого
переможця.
Та Ісус відкинув ці речі і знехтував,
о світе,
Твоїми скороминущими благами,
які не гідні такої великої перемоги.
Винагородою є чеснота, а її він
прагне безкорисно придбати для
нього [світу],
її він любить, її Капітолії
Переможець потребує,
Вона [чеснота], звичайно,
вдаряючи землю коліном,
Кинувшись до ніг Бога, каже йому:
О великий Боже, кому відкрито
[знання] усіх речей,
Ти ніколи не помиляєшся, не
осяйний самоцвіт репрезентує мої
Капітолії,
Не золото, видобуте з землі чи
коштовний камінь з моря,
І твоя правдива убогість панує в
наших оселях,
Та все ж не годиться віднайти їх
занедбанними;
Її [убогості] зовсім не бракує
світла, що походить із ясної крові,
Яке страчена слава гідно запалила
власним вогнем,
І посеред ліжок яскраво
випромінює розсудливість.
Усе зелене і поширює свої духмяні
пахощі,
І підлога, й стіни, стеля у вічній
весні виблискують коштовним
камінням,
що я їх разом із дітьми
розмалювала квітами,
там є вівтарі, що їх побожність
звела для богів,

	Neque deest ignis, semper qui flagrat amoris	І не бракує вогню, який вічно палає любов'ю
180	In Deum et in miseros, sunt thura precum, est quoque myrrhae	до Бога і до знедолених, є там ладан молитов, є також фіміам мирри,
	Quam patiens adversorum virtus sibi rorat	Що ними окроплює себе доброчесність, потерпаючи від негараздів.
	Victima neque deest superis mactata voluntas;	Не бракує також волі, як жертви принесеної небожителям,
	Mansuetudo mola est salem at huic sapientia miscet.	Сумирність є жертвним борошном, і до неї мудрість домішує сіль.
	Cuncta parata adsunt aedes si nosse placebit.	Усе готове, якщо тобі захочеться пізнати оселю.
185	Haec sunt KROKOVII Abbatis Tentoria Magni	Це шатра великого Настоятеля Кроковського,
	Haec mea tuta domus celsi quoque credito honoris	Це мій безпечний дім також з огляду на борг найвищої шани,
	Haec te Victor erunt (: novi :) Capitolia digna,	Це, о переможцю, будуть (я це знаю) гідні тебе Капітолії.
	Haec ascende precor, iustos quoque pande triumphos.	Піднімися на них, прошу тебе, і розпочни праведні урочистості.

Врешті слово бере цар над царями, воскреслий Ісус Христос, і закликає чесноту розпочинати торжества. Сам Воскреслий підтверджує свою непримушену волю вступити як переможець під дах Йоасафа, не потребуючи запрошення чесноти. Фінальна сцена поеми, яка, на жаль, переривається на рядку 211 у кінці аркуша 70 зв., вельми оригінально поєднує язичницьку міфологію та християнські образи. Триумфальна процесія описана дуже малювничо: першою біжить чеснота у супроводі своїх дітей; далі бачимо Прозерпіну (Персефону), яка символізує смерть, переможену Ісусом Христом: вона разом зі своїми служницями тягне колісницю, запряжена у неї, мов кінь, кусаючи вудила і пінячись кров'ю, а після неї іде Плутон у кайданах. За колісницею слідує юрба людей, одягнених у біле, які, безперечно, є натяком на вибраних, про котрих йдеться в *Одкровенні* св. Йоана Апостола. Це, схоже, підкріплюється твердженням із рядка 201, тобто тим, що переможець дав їм шапки: слово *pileum*, вжите у цьому рядку, означає повстяну шапку, яку не лише вдягали римляни на бенкети, вистави, свята та в дні веселощів, а й носили раби, коли їх виставляли на продаж або звільняли, — як знак свободи. Саме на цей останній звичай, очевидно, натякає автор. Радість людей у білому описана так: дехто з них аплодує, інші заводять пісню, ще інші грають на флейтах і на цитрах. Показано, що вся природа бере участь у цих торжествах: повітря, небо, зірки і ліси, якими йде, волаючи, Ехо. Можна припустити, що

останнім ішов Воскреслий, як це традиційно було на тріумфальних процесіях у давньому Римі, де переможний полководець ішов у самому кінці.

	Olli Rex regum Victor placito respondit ab ore:	Йй [чесноті] переможець, цар над царями відповів лагідними вустами:
190	Nata mihi dilecta nimis quid pandere curas	Найдорожча моя донько, чому ти так турбуєшся про те, щоб показати
	Quod mihi iam notum pridem quidve allicis ultro,	мені вже давно відоме, і чому ти мене запрошуєш,
	Cum cupiam Victor Ioasaphi tecta subire	Коли я, як переможець, добровільно прагну вступити під дах Йоасафа,
	I, sequere et nostros plaudens comitare triumphos.	Іди, слухайся і, аплодуючи, супроводжуй наші торжества.
	Protulit, et currus Ioasaph direxit ad aulam	Так він сказав, і Йоасаф спрямував колісницю до двору;
195	Prima igitur Virtus natis comitantibus illam	Тож попереду у супроводі дітей біжить добродієвість,
	Praecurrit, curru pompâ gradiente superba	І горда процесія просувається на колісницю,
	Quem devicta trahit Proserpina iuncta ministris:	Яку тягне переможена Прозерпіна разом зі служницями:
	Eiulat, et frenos mandit spumatque cruorem	Вона нарікає голосно, і кусає вудила, і пиниться кров'ю,
	Dis quoque ferratâ trahitur post compede victus;	За нею ведуть у кайданах й уярмленого Плутона;
200	Millia dein currum niveis induta sequuntur	Потім за колісницею ідуть тисячі вбраних у біле, яким
	Pilea decussa dederat quis compede victor,	Переможець, знявши [з них] кайдани, дав повстані шапки,
	Arma ferunt partim CHRISTVS quis vicit avernum,	Несе зброю частина тих, для кого Христос переміг Аверно,
	Pars manibus plaudunt, cantus pars intonat ore	Частина плескає в долоні, частина заводить устами пісню,
	Pars tibijs claudunt, Cytharis pars dulce loquuntur:	Частина замикає [процесію, граючи] на флейтах, частина ніжно торкає струни кіфар.
205	Personat inde aër, et sylvis perstremit Echo;	Через що дзвенить повітря, і йде лісами потужна луна;
	Sydera dant voces plaudunt et cuncta creata.	Зірки подають голоси, й усе створіння аплодує.
	Et tam non modico cum plausu calle peracto	І, пройшовши дорогу під бурхливі оплески,

	Versus honor retro, videt ut post ire iugales	Слава обертається назад, коли бачить, що ззаду іде подружня пара,
	Non placuere sibi, virtutem accessit, et inquit:	Вони їй не сподобались, вона підійшла до чесноти та й каже:
210	Gaudeo Magna Parens equidem summe hospite tanto	Радію я, звісно, дуже, о велика Матір, з такого гостя славетного,
	Qui tua Victor ovans cum plausu tecta subintrat...	Який переможцем, триумфуючи, під оплески вступає до твоєї оселі...

Аналіз цієї своєрідної поеми дозволяє нам дійти деяких висновків. Схоже, що ядром послання, із яким Туробойський звертається до своїх учнів, є те, що поезія покликана не лише прославляти і передавати нащадкам історію воєнних подвигів і перемог, «славних» в очах світу. «Театр чесноти» у християнському розумінні як практикування чесноти душею, відданою Богові, може бути і є предметом не менш, а може, навіть більш гідним прославляння. Адже практикування чесноти вимагає таких якостей, яких не можна здобути жодною воєнною доблестю — насамперед смирення духу, терплячості, наполегливості, сумирної волі, яка не впадає в гординю через свої заслуги. Саме поезія повинна допомагати вселяти в учнів любов до чесноти та прагнення до її практикування. Вживання язичницької античності та міфології як джерела поетичної мови, багатой на ерудицію, метафори та вишукані риторичні фігури, мало показати, що українська новолатинська поезія учнів і викладачів КМА досягла рівня вишуканості, який ні в чому не був нижчим від рівня поетичної спадщини інших європейських країн. Водночас язичницька міфологія, стверджує Туробойський, мусила відступити перед єдиним християнським Богом, який через свого сина завоював світ, залишаючи людям спадщину, незмірно більшу від усіх матеріальних багатств. Крім того, культивування чесноти було найкращою гарантією бажаного панування миру. Цей мотив, не виражений у поемі явно, все ж існує у підтексті, з найперших рядків, у яких Туробойський заявляє, що не збирається прославляти героїв, які відзначилися воєнною славою. І той факт, що уособленням чесноти був архімандрит Києво-Печерської лаври Йоасаф Кроковський, особистість, яку учні добре знали, найімовірніше гарантував подальший розквіт мистецтв та наук і розвиток плідної та відкритої до діалогу християнської *Latinitas*.

Ігор Скочиляс

**До історії шляхетських родів Галицької Русі:
Унівський архимандрит і львівський єпископ
Варлаам Шептицький (1643–1715)**

Упродовж XII–XVIII століть галицькі (львівські) владика, репрезентуючи духовний стан та очолюючи локальну Церкву, водночас належали до вищої еліти Галицько-Волинського князівства (Руського королівства), Молдавського господарства (на початковому етапі його становлення), Подільської держави Коріатовичів та згодом, із певними застереженнями, Гетьманату (друга половина XVII століття), нерідко маючи вагомий голос у внутрішній і зовнішній політиці. У польсько-литовський період єпископат увійшов до регіональних еліт Брацлавського, Подільського та Руського воєводства. Початково галицькі ієрархи рекрутувалися із боярського середовища та, ймовірно, настоятелів найважливіших обителей. Після надання Успенському собору митрополичого статусу і в час тривалої вакантності цієї катедри її предстоятелями та адміністраторами-намісниками здебільшого були крилошани Галицького крилосу-капітули, а з кінця XV століття — архимандрити Святоюрського монастиря. Із фундацією у Львові 1539 року православної єпархії всі її владика, за винятком першого — міщанина Макарія (Тучапського), обиралися із представників середньозаможного боярства-шляхти, приймаючи, за східною традицією, чернечий постриг. І лише за австрійського панування престол посів світський священик (Петро Білянський у 1781–1798 роках). Яскравим представником цього прошарку корінних еліт України-Руси був рід Шептицьких. Про одного з його очільників — унівського архимандрита (1668–1713) та львівського єпископа (1710–1715) Варлаама Шептицького — і йтиметься у статті¹.

Варлаам (світське ім'я — Василій) Шептицький (3 лютого 1643 — † 5 травня 1715) належав до руського боярського роду Шептицьких із Перемишльської землі, що володів діланим маєтком Шептичі та кількома іншими навколишніми поселеннями (зокрема селами Вошанці, Колофони й

¹ З огляду на обмежений обсяг статті, поза її межами залишено такі сюжети, як загальна характеристика пастирства Варлаама (Шептицького) та його заангажованість у житті руської етноконфесійної спільноти регіону. (Ширше цю тематику представлено у монографії: *Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус.* — Львів, 2010. — С. 608–615.

Шептиці)². На старожитності своїх предків владика Варлаам наголошував 1712 року в одному з листів: «*My szlachta <...> z przodków dawnych, z zasług belli et pacis, tak stara Ruś i wiara Jezusowa Chrystusowa na niej*»³. Представники цього роду вперше згадуються в актових джерелах під 1469 роком (коли їхній протопласт Федір Шептицький підтвердив у суді своє шляхетство⁴), а також у фальсифікаті грамоти галицького князя Лева Даниловича 1284 року, що містить напівлегендарні відомості, не підтверджені іншими писемними свідченнями⁵.

Свою генеалогію майбутній ієрарх виводив від гілки Федора (Теодора) Яцьковича Шептицького († між 1609 і 1611 роками), що володіла селами Топільниця, Тур'є та частиною Угерців. Один із синів Федора, Олександр, одружився з Фенною, дочкою Васька Антоновича Винницького, рідною тіткою перемишльського владика й адміністратора Київської митрополії Антонія (Винницького, 1663–1679). Олександр Федорович відомий тим, що 1618 року заснував друкарню в Угерцях, якою керував православний ієромонах Павло (Домжив-Люткович)⁶. У сім'ї Олександра Шептицького й народився перемишльський мечник і стрийський війський Олександр Захарія, батько майбутнього львівського єпископа⁷. Він був тісно пов'язаний із місцевою Православною церквою, зокрема опікувався Унівським (у неврожайні роки надаючи його ченцям допомогу грішми й харчами) і Святотроїцьким на Самбірщині монастирями, на Вишенському сеймику захищав права русь-

² Найдостовірнішу інформацію про генезу роду Шептицьких, що спирається на актові книги перемишльського гродського і земського судів, навів: *Смуток І. Родовід Шептицьких за матеріалами перемишльських гродських і земських актів XVI — першої половини XVIII століття // Україна: Зб. наук. праць. — Львів, 2011. — Вип. 20: Actes Testamentibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. — С. 592–602. Див. також: Kosiński A. Przewodnik heraldyczny: monografie kilkadziesiątu znakomitych rodzin, spis rodzin senatorskich i tytuły honorowe posiadających. — Kraków, 1877. — S. 605–625; Niesiecki K. Herbarz Polski. — Lipsk, 1841. — № 8. — S. 620–621; Zychliński T. Złota księga szlachty polskiej. — Poznań, 1879. — R. 1. — S. 301–306; 1883. — R. 5. — Tablice genealogiczne (Szeptycy).*

³ Цит. за: *Рудович І. Єпископы Шептицки // Богословський Вістникъ. — 1901. — Т. 2. — Вип. 2. — С. 124.*

⁴ *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. — Lwów, 1903. — Т. 18. — № 17.*

⁵ *Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століття. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С. 829–830. Некритичні едіції грамоти в: Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae, gratiam et communionem cum s. Sede Romana habentis, ritumque Graeco-Slavicum observantis, cum singulari respectu ad dioeceses ruthenas Leopoliensem, Premisliensem et Chelmensem. — Leopoli, 1862. — P. 146–147; Ленцик В. Рід Шептицьких в Українській Церкві // Богословія. — 1988. — Т. 52. — С. 108–109.*

⁶ Зберігся присвячений йому посмертний панегірик: Казанье на чиненю памяти по зешлом... Александрови Феодоровичу Шептицкомъ... месяца декабря 20 в року 1622.

⁷ *Смуток І. Родовід Шептицьких... — С. 597–599.*

кого духовенства⁸. Своєму батькові Варлаам присвятив одну з передмов до унівського Псалтиря 1678 р.⁹ Згідно з родинною метрикою («Копія Метрыкі І. МР. Szeptyckich»¹⁰), Олександр Шептицький 1645 року одружився з Євою Літинською, із якою мав дев'ятеро дітей. Серед них, окрім самого Варлаама, відомими постатями стали буський ловчий Євстахій Станіслав¹¹ та белзький мечник Олексій, батько львівського владики і київського митрополита Атанасія (Шептицького, 1715–1746).

Варлаам (Шептицький) народився 3 лютого 1647 року у ділчинному маєтку Вошанці на Перемищині і отримав хресне ім'я Василій. Окрім численних представників роду Шептицьких, був споріднений із багатьма іншими шляхетськими сім'ями. Рукописний «Синодик» монахів Унівської Успенської лаври, укладений перед 1673 роком, у розділі «Сие Поминніе Его милости Кир Варлаама Шептицькаго Архимандрита Уневскаго» фіксує майже 50 представників нобілітету Руського воєводства — Блажовських, Винницьких, Загвойських, Літинських, Шептицьких і Чолганських¹². Ставши спочатку архимандритом багатой Унівської лаври, а згодом ієрархом однієї з найвпливовіших унійних єпархій у Короні Польській, він успішно виконував роль патрона й опікуна дрібної і середньозаможної шляхти Подільського і Руського воєводств, причому як східного, так і латинського обряду¹³. Саме це соціальне середовище послідовно підтримувало Варлаама (Шептицького) в його пастирському служінні, суспільно-політичній діяльності та культур-

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІА України у Львові). — Ф. 9: Львівський гродський суд. — Оп. 1. — Спр. 422. — С. 153; Спр. 467. — С. 1481; *Ленцик В.* Рід Шептицьких... — С. 110; *Мицько І.* Святоуспенська Лавра в Уневі... — С. 33.

⁹ Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького. Відділ рукописної та стародрукованої книги (далі — НМЛ ВРД). — Сдж-342. — Арк. 1–1.

¹⁰ Опубл. у: *Рудович І.* Єпископы Шептицьки... — Т. 2. — Вып. 1. — С. 32. На сьогодні місце її зберігання невідоме.

¹¹ У заповіті початку XVIII століття Євстахій Шептицький, збираючись на Північну війну зі шведами, підкреслює необхідність захисту «католицької віри і релігії святої» від «лютерів». Він чітко вказує на свою належність до слов'янсько-візантійського обряду («religiey graeci uniti z kościołem świętym rzymskim zostaiąc»), наголошуючи на спасенному покликанні унії («Bóg dobro te jedność kocha») та рівності обох обрядів («релігій») Католицької церкви (*Винниченко О.* Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII століття як історичне джерело: Дис... канд. іст. наук. — Львів, 2009. — С. 97–98, 101–102, 104).

¹² Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі — ЛННБ). Відділ рукописів. — Ф. 6: Богословська академія. — Спр. БА-294. — Арк. 7. Аналіз і виклад змісту джерела у: *Мицько І.* Давній Унівський пом'яник // Україна: 36. наук. праць. — Львів, 2011. — Вып. 20: Actes Testamentibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. — С. 479–495 (зокрема с. 490); *Його ж.* Святоуспенська Лавра в Уневі... — С. 119–120.

¹³ Див. його листи від 9 червня 1708 року і з 1711-го до великого канцлера литовського про надання гідності подільського хорунжого Францішекові Нагойовському та підтримку якогось шляхтича Погрошовського: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Archiwum Radziwiłłów. — Dział V. — Sygn. 15751. — S. 1–2, 6.

но-освітніх ініціативах. Не випадково одному з її представників, галицькому військовому Андрієві Жураковському, тодішній унівський ігумен присвятив панегіричну «префацію» у Псалтирі 1687 року, наголошуючи на давності походження руського православного нобілітету та, відтак, значенні для регіону¹⁴. Він також підтримував тісні приятельські контакти з такими впливовими й заможними магнатами, як великий канцлер литовський князь Кароль Станіслав Радзивил, котрий на початку XVIII століття володів розлогими маєтностями на території Львівської єпархії¹⁵.

Початкову освіту та християнське виховання здобув удома, навчаючись Азбуки і Псалтиря. Батьки систематично дбали про кар'єру майбутнього владики, про що той тепло відгукується у панегіричній присвяті Олександрові Захарії у Псалтирі 1678 року: «Праве з дитинства моего отцевскось мя двигаль и дотоле двигати рачишь»¹⁶. Підлітком вступив до однієї з католицьких (езуїтських?) колегій, де опанував латину. Замолоду, у червні 1664 року, за власним покликанням (або ж, як уважає Ігор Мицько, за спонукою батька) вступив до Скиту Манявського на Покутті, де постригся у ченці, прийнявши монаше ім'я Варлаам. Невдовзі перебрався до Унівської лаври, де разом із більшістю іноків активно опонував спробам Антонія (Винницького) захопити обитель по смерті в 1666 році львівського єпископа та унівського архимандрита Атанасія (Желиборського, 1663–1666)¹⁷. Варлаам (Шептицький) використовував два типи гербів. Перший — родовий «Побогъ» (інша його назва — «Шептици»), що фігурує на звороті титульного аркуша одного з унівських друків¹⁸. Другий — особовий єпископський, зображений у рукописному Архиеретиконі 1711–1712 років (із символами пастирської влади — митрою, жезлом, патерицею і геральдичним віршем)¹⁹ та на владичій печатці

¹⁴ НМЛ ВРД. — Сдк–344. — Арк. 1–2.

¹⁵ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dział V. — Sygn. 15751. — S. 3–5.

¹⁶ НМЛ ВРД. — Сдк–342. — Арк. 1–1-зв. Див. також: *Рудович І. Єпископы Шептицки...* — Т. 2. — С. 32–33.

¹⁷ *Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі...* — С. 32–33, 120.

¹⁸ У полі фігурної форми геральдичного щита поміщено каблук догори підкову, увінчану рівностороннім хрестом. Правий бік підкови знизу пронизує стріла, повернута вправо. На геральдичному щиті — шолом із медаллю, над ним шляхетська корона, у клейноді три страусині пера. Обабіч герба поміщено монограми «З», «Ш», «Ш», «В», «С» («зъ Ш[ептиць] Ш[ептицькій] Б[арлаам]ъ») та чотири стихи (НМЛ ВРД. — Сдк–342. — Арк. 1-зв. Бібліографічний опис книги у: *Свенцицькій І. Каталог книг церковно-славянської печати (Церковного музею во Львові).* — Жовква, 1908. — С. 21). Геральдичну символіку єпископа Варлаама найдокладніше описано у: *Хаварієвський У. Герби Львівських владик в унії з Римом (1667–2007).* — Тернопіль, 2008. — С. 14; *Шпитковський І. Рід і герб Шептицьких // Богословія.* — 1935. — Т. 13. — Кн. 1–4. — С. 134–144.

¹⁹ «Ото ваши, славніи Шептици клейноти,
Лвовской катедре з самой придають ся цноти.
Бо сталость, Крсть Подкова з Стрелюю толкають,
За що Месяць и Звезды Небо оменяють.
Вребы зась заслужили не малой похвали,

овальної форми, із гербом Шептицького та його титулатурою, написаною по обідку церковнослов'янською мовою²⁰.

Шептицький став львівським владикою після смерті свого попередника на Святоюрському престолі Йосифа (Шумлянського) в липні 1708 року та дворічної адміністрації (1708–1710) єпархією Юрія (Винницького), перемишльського владика і київського митрополита²¹. Елекційний собор, який обрав Варлаама, відбувся 21 січня 1710 року у Святоюрському храмі²². Декларація собору, укладена його учасниками — трьома станами («духовенство грецького унійного обряду, урядники та обивателі лицарського стану Руського й Подільського воєводств, Львівської, Галицької та Кам'янець-Подільської земель, а також братства»), засвідчує одностайну підтримку кандидатури Шептицького. У соборі взяли участь понад 90 осіб, зокрема перемишльський єпископ Юрій (Винницький, 1700–1713), Кирило (Шумлянський), численні шляхтичі Брацлавського, Подільського і Руського воєводств. Цікавою обставиною соборування була присутність речників королівської адміністрації — відомого протектора унії Адама Сенявського, белзького воєводи й великого гетьмана коронного, який уважався головним промотором елекції Варлаама (Шептицького)²³, та подільського воєводи Стефана Гумецького. На велелюдне зібрання прибули й представники роду Шептицьких — Антоній, Василь, Казимир (староста гоштинський), Федір (чашник теребовельський) та Яків, а також руська шляхта — Жураковські, Папари, Свистельницькі, Турянські, Устрицькі, Чолганські²⁴.

«Хроніка» Львівського ставропігійського братства, коментуючи обрання Варлаама (Шептицького) львівським владикою, характеризує його як «побожного і цнотливого старця»²⁵. Після апробації київським митрополитом

Гды славы Шептицким таковой додали.
Ижъ не токмо въ Короне имя ихъ сияеть,
Лечь славне и по всюде завше процвитаеть»
(НМЛ ВРД. — Ркк-88. — Арк. 2-зв.).

²⁰ Чотири паперово-мастичні відтиски печатки владика Варлаама виявлено на судових позовах, що видавалися від його імені в 1711 році: НМЛ ВРД. — Ркл-1211. — Арк. 1, 2, 3, 4. Репродуковано у: *Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія...* — С. 230.

²¹ *Acta S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorusjæ spectantia* / Ed. A. G. Welyukj (далі — *Acta SCPF*). — 1954. — Vol. 2. — P. 252–257; цит. на с. 254 (док. № 800–801); *Monumenta Ucrainae historica* / Зібр. Андрей Шептицький, вид. Йосиф Сліпий (далі — МУН). — 1968. — Vol. 5 (1702–1728). — P. 53 (док. № 32).

²² Архивъ Юго-Западной Россіи. — Ч. 1. — Т. 4. — Київ, 1871. — С. 320–321 (док. № СХL); *Троицкий П. Варлаамъ и Афанасій Шептицкіе...* — № 2. — С. 47–57; *Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства* / Перекл. І. Сварника. — Львів, 2011. — С. 227.

²³ *Петрушевич А. Сводная галичско-русская летопись съ 1700 по 1772 годъ.* — Ч. 1. — С. 48–52; *Рудовичъ І. Епископы Шептицки...* — Т. 2. — Вып. 2. — С. 115–116.

²⁴ *Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть* / Упор. та іст. нарис І. Скочиляса. — Львів, 2006. — С. СХVIII–СХІХ, 126, 129.

²⁵ *Зубрицький Д. Хроніка Ставропігійського братства* / Перекл. І. Сварника. — Львів, 2011. — С. 227.

Юрієм (Винницьким) 28 січня 1710 року акту соборного обрання Варлаама (Шептицького)²⁶ король 17 лютого того ж року видав «остаточний» привілей на Львівську єпархію новому ієрархові, наголошуючи на його «знаменитих у Церкві Божій заслугах»²⁷. А 15 червня 1710 року у церкві Спаса біля Самбора відбулася хіротонія Шептицького²⁸. Не пізніше липня було організовано і його урочисту інтронізацію на Святоюрську катедру («*ingressus Ill[ustrissi]mi D[omi]ni Ep[isco]pi Leopoliensis Barlaami Szeptycki, Abbatis Unioviensis*») за участі численного єпархіального духовенства²⁹. Новий львівський владика за дозволом короля, апостольського нунція і Конгрегації поширення віри³⁰ зберіг уряд унівського архимандрита³¹. У 1713 році владика Варлаам зрікся архимандрії на користь племінника Атанасія-Антонія Шептицького (офіційно очолив її у березні 1714-го), номінувавши Атанасія водночас своїм коад'ютором³². Тоді ж він домігся від короля Августа II військової посади хорунжого в коронній армії, перебравши у 1713 році після померлого гошинського старости Тарла провід над гусарською панцерною хоругвою, що перебувала на його утриманні³³.

Варлаам (Шептицький) відомий як автор шести передмов до видань Унівської монастирської друкарні, укладених церковнослов'янською мовою із вкрапленнями тогочасної руської розмовної мови. Йдеться про «Предісловіє к читателю» у Часослові 1671 року³⁴, вступ до «Часослова і молитв

²⁶ НМЛ ВРД. — Ркл–60. — Арк. 15-зв.; Ркл–82. — Арк. 20–20-зв.; Ркл–210. — Арк. 28–29 (запис пастирського послання митрополита Юрія (Винницького) у книзі духовного суду); ЦДА України у Львові. — Ф. 129. — Оп. 1. — Спр. 782. — Арк. 1. Див. також: *Блажейовський Д.* Ієрархія Київської Церкви (861–1996). — Львів, 1996. — С. 269.

²⁷ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — Ф. XVIII (Архів та колекція митрополита Андрея Шептицького). — № 145. — Арк. 1 (оригінал привілею). Коментар: Chodykiewicz Cl. *Dissertationes historico-criticae manuscriptum* // НМЛ ВРД. — Ркл-128. — Арк. 61.

²⁸ *Ленцик В.* Рід Шептицьких... — С. 112; *Рудович І.* Єпископы Шептицки... — Т. 2. — Вып. 2. — С. 114–116.

²⁹ НМЛ ВРД. — Ркл–82. — Арк. 1-зв.–2.

³⁰ Див. листи у цій справі від 31 грудня 1710 року, 3, 21 лютого, 7 липня і 16 листопада 1711-го: *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)* / Ed. A. G. Welykyj, P. B. Pidrutchnyj (далі — *Litterae episcoporum*). — Romae, 1981. — Vol. 5. — P. 103–104 (док. № 19); МУН. — 1968. — Vol. 5. — P. 174–176, 181, 188–189 (док. № 98, 100–101, 107, 113).

³¹ *Acta SCPF.* — 1954. — Vol. 3. — P. 8–9, 22 (док. № 844, 858); *Litterae S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainae et Bielorussiae spectantia* / Ed. A. G. Welykyj. — 1956. — Vol. 3. — P. 35 (док. № 1030); МУН. — 1968. — Vol. 5. — P. 243 (док. № 150).

³² МУН. — 1968. — Vol. 5. — P. 228–230 (док. № 147–148). Див. також: *Рудович І.* Єпископы Шептицки... — Т. 2. — Вып. 2. — С. 133.

³³ *Рудович І.* Єпископы Шептицки... — Т. 2. — Вып. 2. — С. 130.

³⁴ Один примірник зберігається у бібліотеці Ягеллонського університету: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. — Львів, 1981. — Кн. 1: 1574–1700. — С. 86 (№ 492).

повседнених» 1674-го³⁵, «Префацию» рідному дядькові, перемишльському владиці Антонієві (Винницькому) у творі «Пречестныи акафисты и прочаа спасителная молбы» 1678 року (ненумеровані арк. 2–10)³⁶, присвяту батькові Олександру Захарії Шептицькому у Псалтирі 1678-го³⁷, панегіричну адресацію галицькому військовому Андрієві Жураковському у Псалтирі 1687 року³⁸ та передмову до Євангелія Учительного Кирила Транквіліона Ставровещького 1696-го³⁹. Вірогідно, участь в укладенні цих «префаций» брали друкарі-русини Димитрій Кульчицький і Симеон Ставницький, з якими співпрацював архимандрит, або ж освічені ченці Унівської лаври.

Загалом передмови Варлаама (Шептицького) вирізняє класичний для барокової доби панегіричний стиль, вправне використання методів тогочасної риторики, глорифікація персонажів, яким адресував свої присвяти унівський ігумен, глибокі богословські знання та добра обізнаність із літературною спадщиною елліністичного і римського періодів. Передмови було адресовано насамперед «пресвітломоу правовірномуу и православному російському родови, с[вя]щеннаго и мірскаго сьловіа»⁴⁰. Тому їх метою було поширення релігійної освіти серед різних соціальних верств руської етноконфесійної спільноти, глибше засвоєння нею основ християнського вчення, усвідомлене проповідування слова Божого («розмноженые хвалы Божей») і направа звичаїв («пожите христіанское з многих мерь потребяющее управленіи»).

На початку свого пастирства владика Варлаам (Шептицький) підготував і надіслав до Рима розгорнутий меморіал «De iuribus et privilegiis ad cathedram Haliciensem eparchiae Leopoliensi adiudicandam» («Про права та привілеї, що стосуються присудження Галицької катедри Львівській єпархії»)⁴¹. Цей трактат відображає тогочасні уявлення духовної та світської еліти про генезу місцевої Церкви, її історичне минуле й особливості еклезіального статусу.

³⁵ Один примірник зберігається у бібліотеці Ягеллонського університету: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва... — Кн. 1. — С. 90 (№ 523).

³⁶ Один примірник зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва... — Кн. 1. — С. 94 (№ 559).

³⁷ НМЛ ВРД. — Сдк–342. — Арк. 1–1-зв. Регестовий опис: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва... — Кн. 1. — С. 94 (№ 561).

³⁸ НМЛ ВРД. — Сдк–344. — Арк. 1–2. Регестовий опис: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва... — Кн. 1. — С. 100–101 (№ 640).

³⁹ НМЛ ВРД. — Сдк–582. — Арк. 1–3. Регестовий опис: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва... — Кн. 1. — С. 110 (№ 705).

⁴⁰ НМЛ ВРД. — Сдк–582. — Арк. 1.

⁴¹ *Memoriale ep. Leopoliensis B. Šeptyckyj. 1713 // МУН. — 1968. — Vol. 5. — P. 231–244 (док. № 150);* пізніша публікація документа: *Barlaam Szeptyckyj, Ep. Leopoliensis diffuse exponit de praetensionibus Metropolitanae Kioviensis ad Cathedram Haliciensem, earumque iniustitiam probat amplissima serie documentorum historicorum et deductionibus iuridicis. Leopoli, an. 1710–1711 // Litterae episcoporum. — 1976. — Vol. 4. — P. 306–320 (док. № 234).*

Зокрема надзвичайно інтригують сюжети меморіалу про співвідношення між локальною галицькою та загальноруською (київською) церковними традиціями: «Хоч і справді збереглася пам'ять, що <...> Галицька церква й катедра від незапам'ятних часів була з'єднана з Київською митрополією, перебуваючи на той час під владою одного володаря, <...> проте в пізніші часи <...> її відділено й перетворено в єпископство»⁴². На важливості саме місцевої еклезіальної традиції особливо акцентує підсумкова, емоційно забарвлена частина тексту⁴³.

Провідними темами меморіалу є тези про нероздільність канонічної території Львівської єпархії, тяглість ієрархічного служіння її владик, підлеглість Успенського собору в Крилосі Святоюрській катедрі та безпідставність претензій київських митрополитів на Галицький престол⁴⁴. Спираючись на правові аргументи та документи єпархіального архіву, Варлаам (Шептицький) викладає історію Руської церкви в регіоні (починаючи від заснування у Львові 1539 року єпископської катедрі), описує пастирське служіння її святителів, особливості місцевої літургійно-обрядової традиції, статусу Успенського собору в Крилосі й Унівської архимандрії та характеризує юрисдикційний зв'язок із Київською митрополією. Важливе місце у цьому трактаті займають стосунки з польськими монархами, матеріальне забезпечення й церковні бенефіції владичого двору, заходи з відбудови й оздоблення культових споруд тощо. Меморіал також демонструє оптимізм Шептицького щодо нових еклезіальних обставин «унійного» XVIII століття: «Маю певність, що <...> моя єпархія не осоромиться, не зазнає під моїм проводом упадку та кривди і не зруйнується; що все, передане мені від мого попередника, я з Божою поміччю цілим, незганьбленим і неушкодженим передам своєму наступникові, а якщо ще поживу — то й примножу»⁴⁵.

Окрім літературних творів панегіричного й повчального жанрів та канонічно-історичного трактату, в архіві Конгрегації поширення віри у Римі, Бібліотеці Чарторийських у Кракові, Ватиканському секретному архіві, Головному архіві давніх актів у Варшаві збереглися десятки листів Варлаама (Шептицького) до представників князівського роду Радзивилів (із 1711 року⁴⁶), короля Августа II (від 31 січня 1713-го⁴⁷), апостольського нунція у Варшаві Венедикта Одескалькі (від 13 червня 1712-го⁴⁸) та кардиналів Конгрегації поширення віри (від 13 грудня 1713 року⁴⁹), а також декілька його

⁴² Memoriale ep. Leopoliensis B. Šeptyckyj. — P. 231–232.

⁴³ Ibidem, p. 240.

⁴⁴ Ibidem, p. 232, 237–238.

⁴⁵ Ibidem, p. 244.

⁴⁶ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dział V. — Sygn. 15751. — S. 1–7.

⁴⁷ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. — № 465. — S. 115.

⁴⁸ Litterae episcoporum. — Vol. 5. — P. 117–118 (док. № 29).

⁴⁹ Litterae episcoporum. — Vol. 5. — P. 130–131 (док. № 38).

пастирських послань, адресованих духовенству і вірним Львівської єпархії (в Національному музеї імені Митрополита Андрея Шептицького у Львові (НМЛ)).

У 1711–1712 роках⁵⁰ на замовлення Варлаама (Шептицького) було укладено рукописний Святительський Служебник (Архиеретикон, Чиновник), що свого часу належав до книгозбірні галицького митрополита Михайла Левицького (1816–1858)⁵¹, а нині зберігається у фондах НМЛ. Шептицький використовував Архиеретикон як підручну книгу для виконання понтифікальних чинностей: відправи Божественних літургій, відмовлення католицького Ісповідання віри і різноманітних молитов, рукопокладення кліриків і членів церковного причту, посвячення літургійного начиння (чаші, дискоса, звідидиці, кивота тощо), антимінсів і св. мира. Унікальний кодекс прикрашає форта у вигляді тріумфальної арки (арк. 1)⁵², численні заставки й барокові кіноварні літери та виконані пером ілюстрації — зображення св. Василя Великого (арк. 2-зв.), Новозавітної Трійці (арк. 17-зв.), св. Йоана Золотоустого (арк. 33-зв.). На високому художньому рівні Ісає Д. (він залишив свій автограф на одному з рисунків⁵³), виконав і особовий єпископський герб Варлаама (Шептицького) з віршем. Цей герб, як встановлено⁵⁴, взорувався на митрополичий герб Петра Могили з Великого Требника 1646 року гравера Іллі.

У митрополичих палатах Святоюрського собору тривалий час зберігався портрет (прижиттєвий?) Варлаама (Шептицького), написаний у XVIII столітті невідомим маляром. 1929 року на замовлення Львівської семінарії Святого Духа художник Дмитро Якимович виготовив із нього копію, яку нині депоновано у фондах НМЛ⁵⁵. За даними Івана Шпитковського, на середину 1930-х побутувала низка інших портретів єпископа: авторства о. Панасінського з Холма, у Підгорецькому замку та Святоюрській катедрі, у збірці

⁵⁰ Дату виготовлення рукопису встановлено на основі маргінальних записів: НМЛ ВРД. — Ркк–88. — Арк. 2-зв., 33-зв.

⁵¹ НМЛ ВРД. — Ркк–88. — Арк. 1–116. У науковий обіг пам'ятку впровадив: *Мицько І.* Святоуспенська Лавра в Уневі... — С. 64.

⁵² Форта зі Служебника Варлаама (Шептицького) стала матрицею для оздоблення інших рукописних кодексів, що побутували на території Львівської єпархії у першій половині XVIII століття. Зокрема, її майже ідентична копія прикрашає титульний аркуш «Пом'яника» Краснопушенського монастиря. (Репродукована у: *Gębarowicz M.* Szkice z historii sztuki XVII wieku. — Toruń, 1966. — S. 284.)

⁵³ НМЛ ВРД. — Ркк–88. — Арк. 2-зв.

⁵⁴ Див.: Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина. — Вып. 1: 1574 г. — I половина XVII в. — М., 1976. — С. 412 (№ 788).

⁵⁵ *Желлинська О.* Українське мистецтво кінця XVII — початку XX ст. // Національний музей у Львові. 100 років: Альбом / Ред. О. Біла, А. Забитівська. — К., 2005. — С. 146; *Сидор О.* Портретна галерея духовенства УГКЦ у колекції Національного музею у Львові // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу (Львів, 3–8 травня 1995 року). — Львів, 1996. — С. 207.

греко-католицької митрополичої капітули. Існував також дереворитний портрет, відбиток якого з'явився друком в одному із «руських» видань, і гравюра у родинній збірці Шептицьких у Прилбичах⁵⁶. Два антими́нси Варлаама (Шептицького) відклалися у відділі графіки НМЛ. Один із них датований 3 лютого 1712 року, оздоблений багатофігурним сюжетом «Покладення Ісуса Христа до Гробу» та зображеннями чотирьох євангелістів по краях⁵⁷. За неперевіреними свідченнями, у Прилбичах до початку Другої світової війни зберігався багряного кольору фелон владики Варлаама⁵⁸.

За даними «Метрики» Святоюрського монастиря (у редакції другої половини XVIII століття), Варлаам (Шептицький) помер 5 квітня 1715 року в Уневі після тривалої хвороби⁵⁹ (префект театинської колегії у Львові Стефано Тромбетті у листі до римського кардинала Сакріпанті (Sacripanti) від 10 квітня того ж року датою смерті владики називає 4 квітня⁶⁰). Шептицького було урочисто поховано у крипті катедрального собору Св. Юра 15 липня того ж року⁶¹. Своім тестаментом владики записав Львівській катедрі 12 000 золотих, Унівській лаврі — 12 000 золотих, Віцинській обителі — 6000 золотих, Крехівській, Лаврівській і Щеплотській чернечим спільнотам — по 1000 золотих, парафіяльному храмові в родинному маєтку Вошанці — 1000 золотих. Святоюрському монастирю він подарував юридику Чолганщина, а Святоуспенській архимандрії заповів коштовне Євангеліє у срібній оправі, «направляючи тую шкоду <...>, же по войне турецкой подъ час взятя Каменца Подольскаго, зубожиль былъ монастырь Уневскій, тры гривне срибра манастирскога продалося на хлебе манастирови»⁶².

* * *

Архиерейське служіння Варлаама (Шептицького), попри свою короткотривалість, відіграло дуже важливу роль «еклезіального посередника», що поєднував попередню багатовікову православну традицію Галицької (Львівської) єпархії з «ноюю унією». Нові конфесійні реалії дедалі більше увиразнювалися — на рівні канонічного права, догматики і навіть у повсякденному житті духовенства та мирян. Незважаючи на це, завдяки харизмі й авторитету владики Варлаама та його тісним особистим зв'язкам

⁵⁶ Шпитковський І. Рід і герб Шептицьких... — С. 160.

⁵⁷ НМЛ. Відділ графіки. — Гд—30, Гд—201. Антимінс репродуковано у: Сковчиляс І. Галицька (Львівська) єпархія... — С. 614. Раніше у львівських музейних збірках зберігалися шонайменше п'ять антими́нсів владики Варлаама: Шпитковський І. Рід і герб Шептицьких... — С. 155.

⁵⁸ Шпитковський І. Рід і герб Шептицьких... — С. 158.

⁵⁹ «Метрика» Святоюрського монастиря // ЛННБ. Відділ рукописів. — Ф. 3. — Спр. МВ—390. — Арк. 46-зв.

⁶⁰ МУН. — 1968. — Vol. 5. — Р. 287 (док. № 279).

⁶¹ Рудович І. Єпископи Шептицьки... — Т. 2. — Вып. 2. — С. 133—134.

⁶² Цит. за: Мицько І. Святоуспенська Лавра... — С. 33. Див. також: ЦДІА України у Львові. — Ф. 9. — Оп. 1. — Спр. 991. — С. 37.

із чернечими спільнотами, церковними братствами і шляхтою, Львівській єпархії протягом перших кільканадцяти років після унії 1700 року вдалося зберегти внутрішню консолідацію, не допустити до відкритого протистояння духовенства з опозиційно налаштованими до Святоюрського двору середовищами та розпочати адаптацію елементів католицької ідентичності до регіональної специфіки місцевої Церкви. Під омофором Варлаама (Шептицького) перебувала більша частина Руського (Галицька і Львівська землі), все Подільське та окремі райони Брацлавського воєводства.

Лілія Бережна

**Як намалювати ворога?
«Свої» і «чужі» в ранньомодерній
українській іконографії**

Висипався хміль із міха
І наробив ляхам лиха,
Показав їм розуму,
Вивернув дідчу думу.
Отже, Хмельницький може, —
Поможи йому, Боже! —
Тих куркоїдів бити,
Як жидів, неживити...

Скорая ждет смерть бусурманов.

Дождь идет частый, скверна кров поганских башей,
Дождем да истекает скоро з земли нашей!
Недостойна тых псов кров, да бы нам светила,
Праведно ест, бы псов кров дождем во ад снисходила¹.

Вірші про хмеля, що висипався із міха, чув, мабуть, колись кожен школяр в Україні, який вивчав історію повстання Богдана Хмельницького середини XVII століття. Окрім оспівування героїзму козацьких полків, тогочасні українські думи містили також оповідання про напади турків і татар, про продажність ляхів і жадібність євреїв. Відтак, культурну дистанцію між «своїми» і «чужими» було чітко окреслено. Отже, доречно говорити про конструювання образу ворога в цих текстах.

У соціальних науках, головню у психології, такі процеси називають «відчуженням», або «конструюванням ворожості» (enmification²). Ці поняття окреслюють селективні й однобічні підходи у сприйнятті іншого³, віддзеркалення і відтворювання ворожих зразків⁴, дегуманізацію і приписування не-

¹ *Каган М.* Вирши об обороне Чигирина от турок // Труды Отдела древнерусской литературы. — 1961. — Т. 17. — С. 441–444.

² *Rieber R., Kelley R.* Substance and shadow: Images of the enemy // The Psychology of War and Peace / Ed. R. Rieber. — New York, 1991. — P. 3–38.

³ *Silverstein B., Flamenbaum C.* Biases in the perception and cognition of the actions of enemies // Journal of Social Issues. — 1989. — Vol. 45. — Iss. 2. — P. 51–72.

⁴ *Bronfenbrenner U.* The mirror image in Soviet – American relations: A social psychologist's report // Journal of Social Issues. — 1961. — Vol. 17. — Iss. 3. — P. 45–56.

людських вад⁵. Усе це виникає у процесі комунікації між окремими особами й людськими колективами. Ескалація і поляризація, однак, часто зумовлені кризовими ситуаціями⁶.

Наведені фрагменти українських дум свідчать про наявність ворожого ставлення до різних етнічних і конфесійних груп у складі Речі Посполитої XVII століття та за її межами. Наприклад, турки часто іменуються «злими», «татарвою», «татарюками». Такі ж вислови супроводжують «калмицьких князів», переносяться на поляків («ляхи-турки» в «Думі про Івана Богуна»), шведів («турок-швед» у пісні «Ой ти, лютий Морозеньку») і «москалів»⁷: «Лучалось мені на степу варити пиво: пив турчин, пив татарин, пив і лях на диво...»; «Турецька сила надходить з ляхами; згинеш, мерзенна, з псами москалями»⁸.

У козацьких думках часто використовувалися біблійні цитати для вираження сформованих стереотипів. Поляки, турки чи татари отримували додаткові означення: «саранча», «скіфи», «фараони» або ж просто «пекельні сини»⁹. Такі характеристики поступово перетворювалися на літературні топи, створювали стабільний блок уявлень про сусідів-ворогів в українських етнографічних матеріалах, що їх збирали дослідники у XIX столітті. У 1840-х роках Микола Костомаров зауважив, що українська міфологія та історичні пісні зображують турків і татар як невірних і ворогів християнства (бусурман), тому їм не треба співчувати¹⁰. Часто в українській романтичній літературі історичні пісні представлені як свідчення заслуг українського козацтва у боротьбі з татаро-турецькою загрозою в XVI–XVIII століттях, із утисками з боку польської шляхти чи підступами євреїв-орендарів. Інакше кажучи, ці пісні використовуються для реконструкції так званого «козацького міфу», одного із ключових елементів сучасної української національної ідентичності¹¹.

⁵ *Oskamp S.* Attitudes toward U. S. and Russian Actions – a double standard // *Psychological Reports.* – 1965. – Vol. 16. – Iss. 1. – P. 43–46; *Sande G., Goethals G., L. Ferrari & L. T. Worth.* Value-guided attributions: Maintaining the moral self-image and the diabolical enemy image // *Journal of Social Issues.* – 1989. – Vol. – 45. – Iss. 2. – P. 91–118.

⁶ *Sam K.* Faces of the Enemy: Reflection of the Hostile Imagination. – San Francisco, 1986. Про методику порівняльного аналізу образів «іншого» і «ворогів» див.: *Platt K.* Unter dem Zeichen des Skorpions. Feindmuster, Kriegsmuster und das Profil des Fremden // *Feindschaft / M. Brehl, K. Platt, Hg.* – München, 2003. – S. 13–52.

⁷ Українські народні думи і історичні пісні. – К., 1955. – С. 134, 115.

⁸ Цит. за: *Галенко О.* Зрадники-герої, або український ідеал потуреченця // *Соціум.* – 2006. – Вип. 6. – С. 208, виноски 13–15.

⁹ Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія. – К., 1988. – С. 334.

¹⁰ *Костомаров Н.* Об историческом значении русской народной поэзии // *Костомаров М.* Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К., 1994. – С. 180.

¹¹ *Plochy S.* Historical Debates and Territorial Claims: Cossack Mythology in the Russian-Ukrainian Border Dispute // *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia / Ed. S. F. Starr.* –

Це міф про унікальний та вільний характер українського народу, який сформувався за умов співіснування і конфронтації зі східними сусідами, тобто зі Степом. Це міф про рятівників із прикордонних земель. На думку Джона Амстронга, «аналогічні міфологічні елементи з'являлися на територіях уздовж всього християнсько-ісламського кордону»¹². Німецька дослідниця Яна Бюргерс, навпаки, підкреслює у своєму дослідженні риси, притаманні саме українській версії міфу «захисників християнства». На її думку, «козацький міф», з одного боку, декларує солідарність, вільнолюбство і рівноправність, а з другого – активно використовує мотиви державності і структурної ієрархії, пов'язані з історією Гетьманату¹³.

Історичні пісні, безперечно, були не лише інструментами формування образу ворога в контексті «козацького міфу», вони стали також продуктами цього міфу. Більшість історичних пісень і дум постала у процесі перенесення мотивів книжної писемної культури в усне народне середовище. Це на прикладі образу євреїв в українському фольклорі продемонстрував канадський дослідник Зенон Когут¹⁴. Історичні пісні були складовою більшості козацьких літописів кінця XVII – початку XVIII століття, автори яких стали, зрештою, головними носіями й популяризаторами того самого «козацького міфу».

Іконографія, на відміну від фольклору та історичних пісень, дає більш розмаїту картину в зображенні «іншого» у ранньомодерній українській культурі. На прикладі головним чином ікон і фресок спробуємо знайти відповіді на такі питання:

- хто головні «замовники» і «дійові особи» в іконографічному створенні образу «ворога»?
- як співвідносилися літературні й художні образи?
- як образ «ворога» відрізнявся від «іншого», «чужого» чи «свого»?
- за допомогою яких художніх засобів досягалось відчуття «сторонності» або «ворожості» образу?

Хронологічні межі дослідження – кінець XVI – середина XVIII століття. Протягом цього періоду українські (руські) землі не лише стали ареною во-

Armonk, 1994. – P. 147–170; *Kappeler A.* Die Kosaken-Ära als zentraler Baustein der Konstruktion einer nationalukrainischen Geschichte. Das Beispiel der Zeitschrift «Kievskaja Starina» 1882–1891 // *Der Schwierige Weg zur Nation.* – Wien u. a., 2003. – S. 123–135 [Wiener Archiv für Geschichte des Slaventums und Osteuropas. – Bd. 20]; *Sysyn F.* The Reemergence of the Ukrainian Nation and Cossack Mythology // *Social Research.* – 1991. – Vol. 58. – No 4. – P. 845–864; *Bürgers J.* Kosakenmythos und Nationsbildung in der postsowjetischen Ukraine. – Konstanz, 2006 [Konstanzer Schriften zur Sozialwissenschaft. – Bd. 71].

¹² *Armstrong J.* Nations before nationalism. – Chapel Hill, 1982; *Armstrong J.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // *Ukraine and Russia in their historical encounter* / Eds. P. J. Potichnyj, J. Raeff, M. Pelenski, G. Zekulin. – Edmonton, 1992. – P. 125–139.

¹³ *Bürgers J.* Op. cit. – P. 38.

¹⁴ *Kohut Z.* The Khmelnytsky uprising, the image of Jews, and the shaping of Ukrainian historical memory // *Jewish History.* – 2003. – Vol. 17. – No. 2. – P. 141–163.

енних протистоянь, а й на якийсь час отримали автономний (чи принаймні напівавтономний) статус.

Злами державних і конфесійних кордонів позначилися також на модифікаціях образу «іншого», «ворога» і «свого» в українській іконографії. Передусім ці зміни стосувалися ученої культури богословів.

Вороги етнічні й релігійні у богословській літературі XVI–XVII століть

На думку Наталі Яковенко, у XV–XVI століттях головним сусідом-супротивником православної чернецької культури Речі Посполитої були «релігійні або конфесійні інші», тобто католики, мусульмани або юдеї. «Ляцька земля» для полеміста кінця XVI століття Івана Вишенського – це символ гріха, всього злого, підступного й хитрого¹⁵. Яковенко зауважує, що картина радикально змінюється на початку XVII століття. Соціальні суперечності і воєнні протистояння додали нових відтінків до образу «іншого». Поляки-сусіди перетворилися на зрадників спільного українсько-польського «побратимства крові». Ворог в образі «конфесійного іншого» набув етнічних рис. Для прикладу Яковенко наводить гасла селянського повстання 1648 року: «не залишити тепер жодного Ляха на світі, бо, мовляв, віднині швидше язики людські назад обернуться, ніж Ляхи будуть над нами панувати»¹⁶. Ще більше прикладів взаємної демонізації українсько-білоруського і польського населення у період воєн XVII століття можна знайти в нещодавно виданій книзі Катерини Диса про тогочасні чаклунські процеси. Київська дослідниця стверджує, що для польських католицьких авторів колишні козаки-союзники «опинилися по той бік шанців, відтепер їхні успіхи нерідко пояснювані втручанням диявольських сил». Козаки у своїх битвах нібито не лише активно користувалися допомогою відьом і чаклунів, а й самі практикували магічні ритуали¹⁷.

Для православних ієрархів світ, звичайно, виглядав зовсім інакше. Як уже згадувалося, тексти київських проповідників першої половини XVII століття рясніють цитатами про ворожість і диявольські звички іновірних сусідів. Але, на відміну від антипольської, антитурецька риторика дістала там новий імпульс у зв'язку з відновленням православної ієрархії, що його ініціював єрусалимський патріарх Феофан під час перебування у Києві 1620 року. Активну участь у цих подіях брали козаки під керівництвом гетьма-

¹⁵ Яковенко Н. Брати / вороги або поляки очима українців XVII–XVIII століть // Ї. – 1997. – № 10. – С. 157.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воеводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століть. – К., 2008. – С. 111–115. Див. також: Бережная Л. «Казацкий бастион XVII века» – взгляд изнутри и снаружи // Religion und Integration im Moskauer Russland. Konzepte und Praktiken, Potentiale und Grenzen. 14–17. Jahrhundert / L. Steindorff, Hg. – Wiesbaden, 2010. – P. 269–297 [Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. – Bd. 76].

на Сагайдачного. Феофан також благословив їх на антитурецький похід. Відтоді для частини київської ієрархії козацтво перетворилося на символ християнського воїнства – захисників від татарсько-турецької загрози. Іов Борецький у «Протестації» (1621) ставить козаків на один шабель із борцями європейського антитурецького фронту:

«І воістину християнству поневоленому на всьому світі ніхто після Бога добродійства такого великого не виказує, як греки надійністю своїх окупів, король іспанський потужністю свого флоту і військо Запорозьке своєю мужністю і своїми перемогами. Що інші народи словом і бесідами виборюють, те козаки ділом самим доводять»¹⁸.

Чи риторика православних київських ієрархів знаходила паралелі в тогочасній українській гравюрі? На це питання спробуємо відповісти у наступному розділі статті.

Образ ворога у книжкових ілюстраціях

Упевнено можна сказати, що аналогічні тенденції в зображенні ворогів простежуються і у гравірувальному мистецтві. Позаяк цю тематику було висвітлено в іншій публікації¹⁹, зупинюся лише на головних висновках.

Наприкінці XVI – на початку XVII століття неправославні релігійні групи найчастіше зображувалися на гравюрах до біблійних сюжетів. При цьому одяг був єдиною ознакою, яка відрізняла ті чи ті етнічні або релігійні групи. Лише євреїв, завдяки їх окремій ролі в біблійській історії, можна було одразу впізнати за характерними рисами обличчя²⁰.

Водночас у тогочасній графіці з'явився новий напрямок, пов'язаний з оспівуванням героїчних походів козаків у боротьбі з турками і татарами. Чи не найкращий його зразок – портрет гетьмана Сагайдачного²¹. На іншій гравюрі зображено козацьку облогу турецької фортеці Кафи (сьогоднішньої Феодосії)²². Але турки-вороги на обох цих творах відсутні.

Катаклізми середини XVII століття спричинили великі зміни в інтерпретації образу «чужого». Відтак виникли нові візуальні засоби в зображенні

¹⁸ *Борецький І.* Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI – початок XVII ст. Тексти і дослідження. – Київ, 1998. – С. 321.

¹⁹ *Berezhnaya L.* Imago hostis: Friends and Foes in Ruthenian and Russian Printmaking (Mid-Seventeenth – Beginning of the Eighteenth Centuries) // *Poltava, 1709: The Battle and the Myth* / Ed. S. Plokhly. – Cambridge, Mass., 2012 [Harvard Papers in Ukrainian Studies].

²⁰ Див., наприклад, гравюру *Притча про митаря і фарисея* із «Триоді пісної» (К., 1640), репр. у: *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків на Україні. – Т. 1 (1574–1700). – Львів, 1981–1988. – С. 62, іл. 282.

²¹ Портрет Петра Конашевича-Сагайдачного (К., 1622) надрукований у: *Історія українського мистецтва.* – Т. 2: Мистецтво XIV – першої половини XVII століття. – К., 1967. – С. 353.

²² Гравюра на дереві *Здобуття Кафи* (К., 1622) // Там само. – С. 354.

«іншого» (не тільки ворогів, а й «чужих»), які можна поділити на чотири категорії.

1. *Сцени, на яких зображено боротьбу небесних і демонічних сил* (у ролі останніх виступають диявол, єретики і грішники.²³ До цієї групи, яка ілюструє ідею боротьби сил добра і зла за людські душі, можна віднести ілюстрації до київського видання 1674 року «Акафісти... і... мольби»²⁴; ілюстрації до «Псалтиря» (як-от на одному з найдавніших київських зображень 1397 року²⁵) або до «Патерика Печерського» (майстер Ілія, Київ, 1661 рік, або ж Леонтій Тарасевич, 1702 рік). Образ ворога часто втілений у вигляді страшних демонів із курячими лапами і переляканого грішника²⁶. Аналогічні зображення домінують також на ранішій гравюрі Тарасевича *Теза Олехновича* (Вільно, 1688–1689 роки)²⁷.

2. *Батальні сцени, на яких християни перемагають мусульман*²⁸. Це, наприклад, *Облога Чигирини* із «Літопису» Самійла Величка²⁹, *Здобуття фортець* Леонтія Тарасевича з панегірика «Слава героїчних справ... Бориса Петровича Шеремети» Петра Терлецького (1695)³⁰ або гравюра *Хотинська битва* Лаврентія Хрщоновича (1673)³¹. У більшості випадків християнське військо під покровом небесних сил перемагає турецьку армію. Тому христия-

²³ У дослідженні семиотики зображень демонів і грішників у давньоруській іконографії Дмитро Антонов і Михайло Майзуліс завважують наявність певних «маркерів», якими було позначено ворогів. Сіре або вогняне волосся, загострені шоломи, ангелоподібні фігури, але без німбів були характерними рисами демонічного. Диявола найчастіше зображували з вогненним «хохлом» на голові. Антонов Д., Майзуліс М. Демони и грешники в древнерусской иконографии: семиотика образа. – М., 2011. – С. 35–47, 55–121.

²⁴ Репродукцію вміщено у: Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків на Україні. – Т. 1 (1574–1700). – С. 88, іл. 514.

²⁵ На ньому янгол відрубує мечем «роги грішників». Вздорнов Г. Исследование о Киевской Псалтири. – М., 1978; Киевская псалтирь 1397 года из Государственной публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде. – М., 1978. Цю ілюстрацію було перевидано у: Степовик Д. Українська графіка XVI–XVIII століть: Еволюція образної системи. – К., 1982. – С. 105.

²⁶ Обидві ілюстрації перевидані у: Степовик Д. Українська графіка. – С. 255.

²⁷ Степовик Д. Леонтій Тарасевич і українське мистецтво бароко. – К., 1986. – С. 105–110. На схоже зображення натрапляємо на київській гравюрі *Напад грішників на ковчег праведників* (1760-ті роки) (відомий під назвою *Церква Воююча [Ecclesia militans]*). Павло Жолтовський знайшов цей офорт у рукописній збірці бібліотеки УАН в Києві, серед колекції т. зв. «кужбушків». Див.: Жолтовський П. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983. – С. 31, 36.

²⁸ Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С. 229–230, 239.

²⁹ Величко С. Літопис. – Т. 2. – К., 1991. – С. 216, 229.

³⁰ Степовик Д. Леонтій Тарасевич. – С. 161–164.

³¹ Gębarowicz M. Wawrzyniec-Laurenty Krzczonowicz, nieznaný sztycharz drugiej połowy XVII wieku // Folia Historiae Artium. – 1981. – Т. XVII. – С. 49–120; Fijałkowski W. Chwała i sława Jana III w sztuce i literaturze XVII–XX wieku: katalog wystawy jubileuszowej z okazji trzechsetlecia odsieczy wiedeń. Wrzesień – grudzień 1983. – Warszawa, 1983. – С. 108.

янська й державна символіка посідають чільне місце на гравюрах. Найбільш відомий приклад у цій категорії – офорт Никодима Зубрицького *Облога Почаївської лаври 1675 р. (1704)*³², на якому відображено звільнення православної святині від турецької навали.

3. *Образи інших народів, позбавлені будь-якої негативної чи упередженої конотації.* Не завжди на тогочасних руських гравюрах турки виглядали як вороги, часами вони зображувались просто як чужинці, представники екзотичної культури. Найкращий приклад – творчість Максима Вошанки, гравера з Вільна і Могильова³³, котрий проілюстрував знане видання Поля Ріко «Сучасний стан Османської імперії» (у польському перекладі «*Monarchie Turcesca*», 1673–1678). Гравер зобразив на ілюстраціях турецьку еліту: султана, імама на фоні мечеті, агу й візира, яничара і групу турецьких жінок у пишно оздоблених шатах (іл. 1). Жодне із зображень не містить елементів ворожості чи загрози. Це також стосується фігур військових і релігійних осіб. Серед його ілюстрацій немає батальних сцен або упереджених чи нелюдських форм у зображенні турків. Поява жіночих облич на малюнках дала «людськості» до образу іншого, пом'якшила ефект від критики деспотизму, викликала зацікавлення сусідньою культурою.

4. *Ілюстрації ідеї спільного українсько-московського фронту в боротьбі проти турків і татар.* Ця традиція пов'язана із розчаруванням київських ієрархів у надійності й витривалості «козацького християнського бастиону» у другій половині XVII століття³⁴. Зневіру було зумовлено Руїною, коли козаки безкінечно змінювали союзників, не хетуючи і татарсько-турецькою допомогою. Альтернативою для ієрархів виглядало звернення по допомогу до московського царя. Найяскравіший приклад такого *translatio antemuralis* – відомий київський «Синопис» (1674)³⁵, приписуваний перу архімандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля. У цей час друкуються гравюри, на яких зображено царський герб і самих царів, які перемагають мусульманське військо на тлі київських святинь. Найцікавіші зразки – граверні ілюстрації до «Миру з Богом чоловіку» Інокентія Гізеля 1669 року (іл. 2)³⁶ і «Мінеї празничної»³⁷. Це уявлення простежується і на ілюстраціях Леонтія

³² Логвин Г. З глибин. Гравюри українських стародруків XVI–XVIII ст. – К., 1990. – С. 74.

³³ Дмитро Ровинський перераховує 16 ілюстрацій роботи Вошанки – ілюстрації до «Сучасного стану». Ровинский Д. Подробный словарь русских гравиров XVI–XIX вв. – Т. 1. – СПб., 1895. – С. 181; Степовик Д. Иван Щирский. – К., 1988. – С. 14, 21–23. Інші ілюстрації Вошанки надруковані у: Кримський А. Історія Туреччини. – Київ–Львів, 1996. – С. 17, 33, 50.

³⁴ Про ідею «козацького бастиону» див.: Бережна Л. Казацкий бастион XVII века. – С. 269–297.

³⁵ Sinopsis. Kiev, 1681: Facsimile mit einer Einleitung / Rothe H., Hr. – Köln, 1983.

³⁶ Гусева А., Каменева Т. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. И. Ленина. – Вып. II. – Том 1. Киевские издания 2-й половины XVII в. – М., 1981. – С. 178, илл. 1285.

³⁷ Там само. – С. 253, 24, илл. 1564. Про інші українські офорти, на яких виражено ідею українсько-московського союзу під скіпетром російського царя, див.: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та модерної України. 2-ге видання. – К., 2005. – С. 434–437. Про символіку

Тарасевича до «Кієво-Печерського Патерика» 1702 року (іл. 3), прикметних також зображенням запорозьких козаків позаду московського царя (на думку Єлени Погосян, серед них був і гетьман Іван Мазепа³⁸). Мазепу, як борця із татаро-турецькою загрозою, насправді подекуди зображували поруч із царями на тогочасних українських гравюрах. Наприклад, у 1689 році Іван Щирський виготовив серію ілюстрацій до панегірика Стефана Яворського *Echo głosu wołającego na puszczy* (іл. 4)³⁹. Його офорти містять місяць (символ Туреччини) і зірки, які протистоять *курчу* (гербу Мазепи). Ще на двох гравюрах стріли, які виходять із герба, націлено на лева (ще одне уособлення Туреччини), а мазепинський *курч* поміщено у лапах двоголового орла (символ московської влади⁴⁰).

Треба все-таки визнати, що зображення, де козацькі символи були поєднані з царськими регаліями, становили радше виняток, аніж правило. Майстри частіше користувалися іншою моделлю, на якій московські регалії поєднувалися із образами київських святинь. Про те, наскільки вона була впливовою, свідчить тогочасна іконографія, зокрема й російська. Найвідоміший приклад – ікона *Богоматері Азовської*: її композиція майже не відрізняється від згаданої гравюри Тарасевича до «Патерика Печерського». На іконі відсутня фігура бородатого козака, натомість з'являються лев і дракон – два символи мусульман, ворогів християнства⁴¹.

Більш показовий і цікавий приклад – ікона *Богоматері Чернігівської-Іллінської* (іл. 5). Образ Богородиці доповнено алегоричним пейзажем із картою захопленого Азова на тлі й численними варіантами російського геральдичного орла. На цій іконі немає зображень воїнів, а переможену Туреччину символізує дракон. Зауважимо, що в ролі ворогів виступають саме турки, а не татари⁴².

Питання становлення іконографії *Азовської* і *Чернігівсько-Іллінської Богородиці* безпосередньо підводить нас до проблем взаємних впливів української і російської (московської) друкарських традицій. Інше коло

двоголового орла в українській іконографії XVII століття: *Жолтовський П.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVII ст. – К., 1958. – С. 53.

³⁸ Погосян Е., Сморжевських М. «Я деу в солнце зрю стояшу... апокалептический сюжет и формы исторической рефлексии: (1695–1742 гг.) // *Studia russica Helsingiensia et Tartuensia VIII.* История и историософия в литературном преломлении. – Тарту, 2002. – С. 9–36.

³⁹ Стефан Яворський (1658–1722) був митрополитом Російської православної церкви, а пізніше – президентом організованого Петром I Синоду. Повна версія поеми Яворського в українському перекладі у: *Тисяча років української суспільно-політичної думки.* – Т. 3. – Ч. 2. Остання чверть XVII – початок XVIII ст. – К., 2001. – С. 323–324.

⁴⁰ *Степовик Д.* Іван Щирський. – С. 81–84. Степовик, однак, не визнає регалій Мазепи на офортах Щирського.

⁴¹ Вікторія Брюсова датує цю ікону початком XVIII століття і відносить до московської: *Брюсова В.* Русская живопись XVII века. – М., 1984. – С. 181, илл. 39.

⁴² *Тарасов О.* Икона и благочестие. Очерки иконного дела в императорской России. – М., 1995. – С. 358.

Лл. 1. Максим Воцанка. Жінки Сараю. Monarchia Turecka (1673–1678)

пов'язаних із цим проблем стосується співвідношення іконографічних моделей на гравюрах та іконах. Ці питання торкаються також методів формування образу ворога у східнохристиянській традиції як одного з компонентів, так би мовити, «політизації» християнської іконографії в ранньомодерну епоху⁴³. Далі обмежимося аналізом проблем взаємних впливів гравюрних та іконних зразків в інтерпретації образу ворога.

Образ ворога на ранньомодерних українських іконах

Дозволю собі коротке застереження про співвідношення іконописного канону і формування гравюрної композиції. Гравюра найчастіше не була об'єктом культового поклоніння, як ікона, тому за формою більше надається до авторських модифікацій. Це, однак, не означає, що композиція ікони, на відміну від гравюри, залишалася незмінною протягом

⁴³ *Paul H. Einflüsse westeuropäischer Kupferstiche auf die russische Ikonenmalerei im 17. Jahrhundert.* – Berlin, 2008.

Лл. 2. Гравюра з кн. Інокентія П'єзеля
«Мир с Богом чоловіку» (1669)

Лл. 3. Леонтій Тарасевич. Фронтисміс.
Києво-Печерський Патерик (1702)

століть. Трансформацію української іконографії вивчено доволі детально. Важко переоцінити балканські, західноєвропейські, а також граверні впливи на її формування⁴⁴. Така відкритість іконографічних шкіл зовнішнім

⁴⁴ *Kruk M.* Stan badań nad zachodnioruskim malarstwem ikonowym XV–XVI wieku. *Sztuka Kresów Wschodnich*, T. II. – Kraków, 1996. – S. 29–55; *Ejusdem.* Stan badań nad atrybutami warsztatowymi zachodnioruskiego malarstwa ikonowego XV–XVI w. // *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce.* – Kraków, 1997. – S. 163–177; *Różycka-Bryzek A.* Polish Medieval Art in Relation to Byzantium and Rus // *Nuovi Studii Storici.* – Vol. XVII. – Roma, 1992. – P. 355–375; *Biskupski R.* Sztuka kościoła prawosławnego i unickiego na terenie diecezji przemyskiej w XVII i w pierwszej połowie XVIII wieku // *Polska–Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / Ed. S. Stępień.* – Vol. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym. – Przemyśl, 1994. – S. 351–370; *Deluga W.* Balkan Elements in Orthodox Church Painting of the Post-Byzantine Period in Central Europe // *Восточноевропейский археологический журнал.* – Киев, 2001. – № 3 (10) (режим доступу: <http://archaeology.kiev.ua/journal/030501/deluga.htm>); *Ibidem.* Malarstwo i grafika cerkiewna w dawnej Rzeczypospolitej. – Gdańsk, 2000; *Ibidem.* The Influence of Prints on Painting in Eastern Europe // *Print Quarterly.* – London, 1993. – Vol. X. – No. 3. – P. 219; *Ibidem.* Etudes comparatives de la peinture postbyzantine en Europe Centrale // *Byzantinoslavica.* – Praha, 1994. – Vol. LV. – No. 2. – S. 336–346; *Janocha M.* Українські і білоруські ікони св'ятецькі в давній Rzeczypospolitej. Problem kanonu. – Warszawa, 2001.

Іл. 4. Іван Щирський. Ілюстрація. Стефан Яворський, Echo głosu wołającego na puszczy (1689)

впливам була характерною рисою прикордоння на перехресті різноманітних культурних традицій. І все-таки можна без сумніву стверджувати, що в ранньомодерній українській іконі, на відміну від гравюри, образ ворога не дістав помітних модифікацій. Це означало, що коло вороже представлених етнічних та релігійних груп було вузьким, а його кордони – розмитими.

Як виглядав «чорний список ворогів» у версії ранньомодерних українських іконописців? Беручи до уваги відомі політичні й міжконфесійні конфлікти середини – другої половини XVII століття, передусім варто було б шукати цих «споконвічних ворогів» серед польських католиків, українсько-білоруських уніатів, кримських татар, турків і, безперечно, євреїв. Але якщо уважно вдивитися у тогочасні ікони, особливо з карпатського регіону, картина виглядає значно складнішою, ніж можна уявити.

Почнемо із польських католиків. Виявляється, їхня присутність серед ворогів українського православ'я майже непомітна. Українська православна іконографія багата на варіанти *Покрову Пресвятої Богородиці* (в като-

лицькій версії відомої як *Mater Misericordia*), на яких під омофором Богоматері можна побачити і московського царя, і запорозького козака, а часом і польського короля⁴⁵. Останній також мав символізувати ідею державного протекторату над православними святинями.

Що стосується євреїв, то їх теж складно зарахувати до ворогів. Нейтральний образ єврея відповідав традиції поствізантійської іконографії⁴⁶. Принаймні можна погодитися з думкою канадського дослідника Івана-Павла Химки, який стверджує, що на багатьох українських іконах і гравюрах євреїв легко впізнати за зовнішнім виглядом. Водночас ці образи позбавлені будь-яких карикатурних чи страхітливих рис⁴⁷. Тобто євреї – найчастіше сусіди, чужі, інші, але не вороги. Це найбільш помітно на іконах *Страстей Христових*: євреїв можна розпізнати за багатим одягом і зачісками. Часто їх зображено як

Іл. 5. Ікона Богоматір Чернігівсько-Іллінська (1696)

торгівців або фарисеїв⁴⁸, що, вочевидь, мало демонструвати невідповідність їхньої поведінки християнським ідеалам. У той самий час майже несподівано на місці євреїв, які розпинають Спасителя, на іконах з'являються персонажі в тюрбанах і невігласи в козацькому одязі з булавою. У цьому контексті варта уваги ікона 1593 року з Бойківщини: біля ніг Христа, просто під

⁴⁵ Plokhy S. *Tsars and Cossacks: A Study in Iconography* (Harvard Papers in Ukrainian Studies). – Cambridge, 2003.

⁴⁶ Revel-Neher E. *The Image of the Jew in Byzantine Art*. Translated by David Maizel. *Studies in Antisemitism*. – Oxford, New York, Seoul, Tokyo, 1992.

⁴⁷ Himka J.-P. *Jews in Ukrainian Sacral Art of the Fourteenth through Eighteenth Centuries // Jews and Slavs*. – 2008. – Vol. 19. – P. 211–218.

⁴⁸ Наприклад, на іконі 1620 року з Раделичів неподалік Дрогобича або на іконі XVIII століття із Семенівки Львівської області: *Свенцицька В., Откович В. Українське народне малярство XIII–XX століть*. – Київ, 1991. – Іл. 84.

розп'яттям, якийсь шляхтич грає із приятелем у карти. Серед охоронців, що беруть Спасителя під варту в Гетсиманському саду, можна впізнати двох мусульман (Іл. 6)⁴⁹.

Єдиний тип українських ікон, де євреїв представлено як безперечних ворогів християнства, — це *Церква Воююча* (також відомий як *Гоніння на Церкву*, або *Ecclesia Militans*).

Тут вони потрапили до групи єретиків, які заперечують догми церкви й особливу роль Божої Матері у християнській історії.

Вороги-єретики на іконах **Церква Воююча**

Віра Свенцицька пов'язувала походження української іконографії *Церкви Воюючої* з києво-печерськими колами початку XVII століття, розповсюдженням уніатства і протестантизму, а також збільшенням кількості наїздів з османських територій⁵⁰. Це яскраво ілюструє ікона середини XVII століття із церкви Різдва Богородиці села Тростянець Львівської області (колекція Національного музею ім. А. Шептицького у Львові) (Іл. 7). Човен праведників, у якому сидить сам Христос (його названо «кормчим Церкви Святої»), розташований у центрі композиції. Зверху — гірський пейзаж, два храми і образ Пречистої Богородиці у сяйві. У нижній частині — піші й кінні єретики, які гаками і списами намагаються перетягнути човен Святої Церкви на свій бік. Серед ворогів легко впізнати за одягом і підписами Лютера, Кальвіна, Євтихія, єврея, Нестора, Арія, єзуїта і папу римського. Знизу — фігура мусульманина, який цілиться із лука у бік човна⁵¹.

Композиція ікони склалася, очевидно, під впливом граверних зразків, передусім фронтисписа до «Меча Духовного» Лазаря Барановича (1666)⁵². Також варто згадати пізніші київські гравюри на тему облоги єретиками Христової Церкви і Богоматері — *Тезу Олехновича* Леонтія Тарасевича і нарис із кужбушків *Напад єрешників*, про які йшлося вище. На всіх зображеннях ворогів церкви згруповано за конфесійною ознакою, їхні риси або гіперболізовано, або ж зооморфізовано. У всіх випадках серед супротивни-

⁴⁹ Там само. — Іл. 34. Інші фрагменти з образами євреїв на українських іконах Страстей Христових див. у: *Hordynsky S. The Ukrainian Icon of the XIIth to XVIIIth Centuries.* — Philadelphia, 1973. — P. 176, pl. 161—162. Детальний аналіз ранньомодерної української іконографії Страстей Христових у: *Groniek A. Ikony Męki Pańskiej: o przemianach w malarstwie cerkiewnym ukraińskopolskiego pogranicza.* — Kraków, 2007; *Ejusdem. Wokół ukrzyżowanego. Studia nad tematem Pasji w ukraińskim malarstwie ikonowym.* — Warszawa, 2009.

⁵⁰ *Свенцицька В., Откович В.* Українське народне малярство XIII—XX століть. — Іл. 64.

⁵¹ Там само.

⁵² Згідно з думкою Роксолани Косів: *Косів Р.* Українські хоругви. — С. 131 (виноска 180). Треба також звернути увагу на паралелі із західноєвропейською іконографією *Ecclesia Militans*, а також із московськими зразками *Небесное Воинство*: *Rowland D. Biblical Military Imagery in the Political Culture of Early Modern Russia: The Blessed Host of the Heavenly Tsar // Medieval Russian Culture / Eds. M. Flier, D. Rowland.* — Vol. 2. — Berkeley, 1994. — P. 182—212.

ків Христа й Богородиці – мусульмани і євреї. В цьому сенсі ікони *Церкви Воюючої* мало відрізняються від гравюр. Дещо винятковими виглядають хоругви – зображення *Церкви Воюючої*, нещодавно надруковані в альбомі Роксолани Косів. На одній з них, із храму св. Юрія у Дрогобичі 1718 року (імовірний автор – Іван Медицький), серед еретиків, які важать на гідність і добродесність Богородиці, немає ані єзуїта, ні папи римського, бракує навіть мусульманина⁵³. Косів припускає, що пояснення слід шукати серед конфесійних уподобань замовників хоругви, якими на той час, імовірно, були дрогобицькі уніати⁵⁴.

Так чи так, ворогів на цих композиціях представлено насамперед як супротивників християнства. Їхня етнічна належність не була значущою для іконописців і замовників (а ними були або багаті монастирі, або, як часто траплялося у карпатському регіоні, селянські церковні громади).

Вороги і чужі на іконах Страшного Суду

Іконографія *Церкви Воюючої* багато в чому перегукується із сюжетами ікон *Страшного Суду*. Останні були дуже популярними в карпатському регіоні⁵⁵. На цих іконах душі померлих чітко розділено на свої і чужих, одновірців і ворогів – згідно з топографією потойбічного світу. До категорії проклятих належать Сатана і його помічники, яким, як правило, було відведено нижню ліву («пекельну») частину композиції. Також до ворожих сил зараховувалися численні групи грішників і еретиків, на яких чекали муки. Проте у складі композиції *Страшного Суду* є ще один особливий елемент, відомий під назвою «народи», який можна інтерпретувати як груповий образ ворога. Ліворуч від Спасителя на троні – пророк Мойсей веде різні конфесійні й етнічні групи на останній суд Божий.

На відміну від болгарських і сербських, українські *Страшні Суди*, разом із румунськими й молдавськими, репрезентують ці народи, мабуть, у найбільш полемічній формі. Тут, окрім Мойсея і євреїв, серед «осуджених народів» бачимо поляків, німців, «муринів», татар і турків. На деяких іконах групу «народів» оточує вогняна ріка, прямуючи в пекло (іл. 8)⁵⁶. Здавалося б, можна дійти висновку, що для цих невірних народів пекельну пашеку вже відкрито: їх чітко зображено як ворогів православних християн, до того ж їхня етнічна належність часто виступає на передній план. Проте ікони *Страшного Суду* радше ставлять питання дослідникам, аніж дають однозначні відповіді. На

⁵³ Див.: Косів Р. Українські хоругви. – С. 126–131, іл. 3.34, 3.36.

⁵⁴ Там само. – С. 131.

⁵⁵ Himka J.-P. Last Judgment Iconography in the Carpathians. – Toronto, Buffalo, London, 2009; Berezhnaya L. Sub Specie Mortis: Ruthenian and Russian Last Judgment Icons Compared // European Review of History. – 2004. – Vol. 11. – No. 1. – P. 5–32.

⁵⁶ Інші приклади в: Himka J.-P. On the Left Hand of God: «Peoples» in Ukrainian Icons of the Last Judgment // State, Societies, Cultures East and West: Essays in Honor of Jaroslav Pelenski / J. Duzinkiewicz, et al., eds. – New York, 2004. – P. 317–349.

*Іл. 6. Ікона Страсті Христові,
с. Яблуневе, Бойківщина (1693).
Фрагмент*

*Іл. 7. Ікона Гоніння на церкву
(Церква Воююча) (сер. XVII ст.),
церква Різдва Богородиці с. Тростянець
Львівської області (колекція НМЛ)*

багатьох із них серед «осуджених народів» є також греки, Русь і навіть запорозькі козаки (!), тобто цілком «православні народи»⁵⁷. Як розв'язати цей парадокс? Мабуть, однозначної відповіді ми ніколи не отримаємо. Один із можливих варіантів пропонує Іван-Павло Химка, припускаючи, що елемент народів «комбінував у собі два раніше розділені елементи, один з яких насправді був про осуджені народи, інший натомість демонстрував універсальність Божого суду»⁵⁸. Так до переліку «проклятих народів» потрапляли не лише вороги і «невірні», а й просто всі відомі іконописцю народи. Химка, проте, зазначає, що на пізніших іконах і фресках (приблизно з другої половини XVI – початку XVII століття), можливо під молдавським впливом, народи були згруповані вже не за етнічною, а за конфесійною ознакою. Тому серед тих, хто прямує на суд, можна зустріти антитринітаріїв і уніатів. Водночас з'являються нові елементи – віддзеркалення тогочасних політичних реалій (наприклад, козак, який простягає руку татарину, – можливий

⁵⁷ Наприклад, на іконах із Мшанця (XVI ст.) і колекції Львівського музею історії релігії (XVII ст.). Інші приклади: *Himka J.-P. Last Judgment Iconography.* – P. 113–118.

⁵⁸ *Ibidem.* – P. 115.

*Іл. 8. Ікона Страшний Суд, с. Ванівка (XV ст.)
(колекція НМЛ). Фрагмент*

натяк на козацько-татарські союзи) (іл. 9)⁵⁹. Якщо погодитися із Химкою, можна побачити, що образи «чужого» і/або «свого» на українських іконах *Страшного Суду* не завжди суперечили образу ворога, а часом мирно співіснували з ним на одному іконографічному просторі.

Висновки

Радикальні зміни політичних і міжконфесійних кордонів в Україні середини XVII століття вплинули на трансформацію ментальних кордонів. Поступово вододіл між своїми і ворогами перестав бути прозорим. Наочно ці процеси можна простежити на прикладі історії української гравюри. Барочна візуальна символіка дозволила вдягнути літературні образи, які виникли в колах православних богословів, у візуальні форми. Так само, як і в багатьох полемічних текстах та богословських трактатах, ворогами на гравюрах виступали передусім мусульмани, поляки-католики і євреї, тобто ті етнічні й релігійні групи, з якими у православного населення Речі Посполитої найчастіше виникали конфлікти. До цієї групи рідко долучали уніатів, циган і московитів. Натомість найпопулярнішою була антиосманська символіка. Це видно на прикладі чотирьох головних категорій «іншого» на ранньомодерних українських гравюрах: еретики і демони – вороги християн; турки й татари – загарбники і поневолювачі; турки й татари – «чужі», але не вороги; турки й татари – вороги українсько-московського православного союзу.

⁵⁹ Ibidem. – P. 118.

*Іл. 9. Ікона Страшний Суд (XVII ст.).
Львівський музей історії релігії. Фрагмент*

На відміну від гравюр, українські ікони не показують такої різноманітності й інтерпретації образу «іншого». Домінують зображення демонів, еретиків і невірних народів. Демонструючи більш «консервативний» підхід у висвітленні образу ворога, українські іконописці ніколи безпосередньо не пов'язували етнічні групи турків, поляків чи євреїв із символікою неприємця. Часом фігури «інших» виступали як «чужі», можливо навіть еретики (тобто вороги), але частіше просто як сусіди чи навіть «свої» (як у випадку із польськими королями, захисниками місцевих прав і свобод).

При всьому розмаїтті в інтерпретації образу ворога на іконах і гравюрах, жанрова різниця у цьому випадку залишалася розмитою. Запозичення символів і композиційних елементів йшло в обох керунках (як видно на прикладах іконографії *Церкви Воюючої*, або *Азовської Богоматері*).

Попри зусилля богословів і граверів, межа між світом «своїх» і «чужих» в українській художній культурі довго залишалася невизначеною. Варто згадати популярну іконографію козака Мамаєя другої половини XVIII – початку XIX століття – символу боротьби з мусульманською загрозою, візуального унаочнення «козацького міфу» про вільний народ прикордоння. Зовнішні риси, одяг і навіть поза, в якій його зображували, детально відтворює образ одного із головних супротивників Мамаєя – татаро-турецького воїна⁶⁰.

⁶⁰ Cossack Mamai in Ukrainian Folk Paintings of the XVIIth to XXth Centuries / Ed. R. Zabashta. – Kyiv, 2008.

Мирон Капраль

Полюбовні угоди та «уклони»: позасудовий захист інтересів львівського шевського цеху у XVII–XVIII століттях

У численній корпорації, якою був львівський шевський цех у XVII–XVIII століттях, виникали різні конфліктні ситуації, що зачіпали як його керівників, так і цех загалом¹. Більшість конфліктних справ цехових ремісників, котрі мали претензії до цехмістрів і цеху та навпаки, розглядав найвищий у місті урядник — бурмістер. Як правило, суперечки були локальні, внутрішньоцехові. Вони стосувалися, наприклад, сплати вступних внесків, порушення заборони утворювати спілки з євреями, вірменами й іншими купцями, самовільно замовляти виготовлення великої партії взуття тощо. Не маючи змоги залагодити складний конфлікт чи повернути борг усередині цеху, шевці найчастіше спочатку зверталися до бурмістрового уряду. Справи, що їх розглядав бурмістер, не вимагали судового процесу чи присяги та стосувалися «доброго порядку в місті» (*bonum ordini civitatis*). До того ж вони не мали перевищувати певних сум². Якщо сторони не були задоволені рішенням бурмістра, то зверталися до раецького суду. Декрети львівських райців мали більшу правову силу і, часом прийняті у конкретних справах, ставали юридичним прецедентом для майбутніх судових рішень, на які посилялися шевці у своїх зверненнях та судовій аргументації. Такими важливи-

¹ Про правовий устрій львівського шевського цеху див. детальніше: *Капраль М.* Шевський цех у Львові в XIV–XVII століттях: особливості правового статусу // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2010. — Вип. 44. — С. 39–58.

² У правовому кодексі Павла Щербича йшлося про те, що уряд бурмістра не мав накладати штрафів, що сягали би більше 36 шелягів: *Szczerbic P.* Ius municipale, to jest prawo miejskie majdeburskie, nowo z łacińskiego i z niemieckiego na polski język z pilnością i wiernie przełożone / Wydał Kowalski G. M. — Kraków, 2011. — S. 101. Див. також: *Czołowski A.* Pogląd na organizację i działalność władz miejskich do 1848 r. Miasto Lwów w okresie samorządu (1870–1895). — Lwów, 1896. — S. XL. Про органи влади Львова у ранньомодерний період у новій синтезі див.: *Капраль М.* Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права) // Український історичний журнал. — 2006. — № 5. — С. 111–130.

ми для цеху були раєцькі декрети про обмеження кількості виготовленого взуття на військові замовлення³.

Раєцький суд фактично був останньою судовою інстанцією для ремісників. Хоча вони й намагалися пробити шлях до третьої, найвищої для міщан, судової установи Речі Посполитої — королівського реляційного суду⁴, їхні спроби подати апеляції майже завжди припиняла раєцька колегія, мотивуючи свої дії турботою про громадський спокій у місті, за який вона була безпосередньо відповідальна. Втім, траплялися і винятки. Так, цеховий майстер Семен Супронович (Супранович) двічі, у 1681 та 1684 роках, домігся від королівського суду позитивного рішення: у суперечці із цехмістрами про сплату на його користь заборгованих цехом грошей та щодо володіння шевською яткою на площі Ринок⁵.

Часто керівництву шевського цеху для дієвого захисту своїх інтересів і всього цеху залишалися тільки методи позасудового, зокрема й полюбовного вирішення конфліктів⁶. За давньою практикою, цехмістри та столові цеху мали повноваження залагоджувати дрібні внутрішньоцехові ексцеси без втручання міської влади. Вони могли спільно вирішувати суперечки у разі переманювання підмайстрів, накладати штрафи за брак у роботі, призначати покарання майстрам, які вчасно не записували своїх учнів до цехових книг⁷, тощо.

Інформацію про компетенцію цехового суду та його особливості у XVII–XVIII століттях⁸ частково висвітлюють кілька судових справ, що розглядалися у львівському шевському цеху. Якихось писаних правил цехового

³ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI–XVIII ст.: Зб. документів / За ред. Я. Кіся. — Львів, 1961. — С. 344.

⁴ Див., наприклад: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАЛ України). — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 69. — С. 89–90 (1661 р.).

⁵ ЦДІАЛ України. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 84. — С. 142–143; Спр. 86. — С. 543–545.

⁶ Про практику позасудового вирішення конфліктних ситуацій у різних соціальних середовищах ранньомодерного суспільства (шляхти, мішанства) різних регіонів України останнім часом з'явилися кілька розвідок, див.: *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // До джерел. Збірник на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Київ; Львів, 2004. — Т. 2. — С. 207–228; *Зазуляк Ю.* Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воеводстві початку XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 7. — К., 2007. — С. 49–58; *Сокирко О.* Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Там само. — С. 195–211.

⁷ Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 5 (Оссолінських) (далі — Осс.). — Спр. 430. — Арк. 63.

⁸ Про розвиток судових повноважень у ремісничих цехах німецьких земель див.: *Kluge A.* Die Zünfte. — Stuttgart, 2007. — S. 357–363. Про судові повноваження у цехах на східноукраїнському матеріалі: *Клименко П.* Цехи на Україні. — К., 1929. — Т. 1. — Вип. 1: Соціально-правові елементи цехової організації. — С. 96–101. На думку автора, остаточна форма цехового суду устальовується тоді, коли цехова маса поділяється не тільки економічно, а певною мірою організаційно на дві й більше частин (*Клименко П.* Цехи на Україні. — С. 119).

суду не залишилося, бо міська влада не була зацікавлена у їх регламентації, а отже, в офіційній передачі певних судових повноважень ремісничому цеху. Хоча райці й не заперечували, коли частину питань вирішували на місці керівництво цеху чи цеховий суд. Судячи зі збережених актів, членами цехового суду були столові майстри. У 1685 році вони «при скриньці та правах його королівської милості» дійшли мирного рішення у справі між подружжями шевців Мацея Годурського та Вавжинця Піщимонки. Останній разом зі своєю дружиною зчинив галас через те, що підмайстер Іван Гойдакевич (Гайдук) працював у майстерні Годурського не за правилами цеху. Позаяк це виявилось правдою, столові ухвалили, аби відповідач перепросив сімейство Піщимонки й дав йому 4 фунти воску. Також цеховий суд встановив за поруку («вадіум») у камінь воску стороні, котра розпочне судове переслідування⁹.

Інша категорія справ, що вирішувалися у цеху, стосувалася полюбовних угод. Таку угоду було укладено 21 лютого того ж року між цехом та Теодором Григоровичем як позивачем щодо виплати боргу. Скаржник відмовлявся від претензій, а натомість його син Яцентій отримував право вступити до цеху без жодних вступних сплат та окремих послуг, які накладалися на новоприйнятих майстрів. Із такої нагоди Теодор склав шану цехмістрам і шевцям, які були при цьому присутні¹⁰.

Інколи засуджена сторона, незадоволена рішенням внутрішньоцехових судів (про компетенцію та повноваження яких маємо обмаль інформації), могла подати апеляцію спочатку до бурмістрового уряду, а після його вироку — до раецького суду.

У цехових книгах шевців часто трапляються згадки про арешти свавільних шевців-майстрів, які у стані сп'яніння зчиняли галас під час цехових зборів. Для збереження авторитету цехової влади у таких ситуаціях цехмістри зверталися до бурмістра, і той присилав слуг, які доправляли бешкетників у в'язницю. Зрозуміло, що кожен такий випадок, який не доходив формально до судового розгляду, залишав певну суму грошей у кишені бурмістра та міських слуг.

Більшість суперечок щодо сплати податків, виконання церковних, військових та інших обов'язків ремісників можна було вирішити тільки шляхом подарунків-хабарів («уклонів», «поклонів», «басарунків» тощо) представникам міської влади. Довгий процес «витягування» грошей зі скарбниці шевців на користь насамперед бурмістра як керівника міської адміністрації розпочинався вже із щорічних виборів цехмістрів у день св. Матея (24 лютого). Бурмістер приймав присягу цехових керівників, а з нею отримував і певну суму грошей, причому як особисто, так і через інших міських урядників та слуг. У 1690 році одразу по виборах цех сплатив «оповідне» бурмістру — 1 злотий, наступного дня після внесення імен цехмістрів до елекційних реєстрів — 2 злотих, писарю на ратуші припало 24 гроші, одвірному — 6 грошів, слuzі до

⁹ Осс. 429. — Арк. 61 зв.

¹⁰ Осс. 429. — Арк. 65.

цеху — 12 грошів¹¹. Коли ж помирав цехмістер, новообраний керівник цеху також сплачував бурмістру, але менше, ніж звичайно, — 12 грошів¹².

Серйозним засобом тиску бурмістра на шевців був «арешт виборів» у цеху, коли результати обрання цехмістрів не визнавалися легітимними, а новообраних не допускали до присяги. Ініціюючи делегітимацію виборів, голова міста міг вимагати сплати заборгованостей цеху за податками або й виконання власних приватних доручень. Наприклад, у день св. Матея 1687 року, як завжди, відбулися вибори, але бурмістер «арештував» їх, призначивши нові «на вівторок, на 19 годину». В розмові з цехмістрами він «прохопився» про три пари сап'янових червоних чобіт за ціною 23 злотих та дві пари сап'янових пантофель (7 злотих — пантофлі та патинки), на які шевці в цілому витратили 30 злотих¹³. У 1697 році ситуація повторилася «через рахунки»; як наслідок, бурмістер отримав на «уклон» чоботи за 7 злотих¹⁴.

Через несплату цехом податків міська влада в особі бурмістра інколи вдавалася до радикальніших кроків, які безпосередньо зачіпали не лише цехмістрів, а й усіх членів шевської ремісничої спільноти. Так траплялося, коли міські слуги отримували наказ запечатувати шевські ятки. Не в змозі продати свої вироби легально в ятках і втрачаючи в такий спосіб прибуток, цеховики ставали згодливішими і, як правило, сплачували всю заборгованість або її частину, перед тим задобривши «поклоном» «суворого» бурмістра.

Присягу могли «арештовувати» і майстри, незадоволені результатами виборів або в разі фінансових претензій до цеху чи цехмістрів, як, наприклад, у 1712, 1714—1716, 1723 та інших роках¹⁵. Такі проблеми часто вирішували полюбовно в цеху або, радше, у шинку за кужлями пива й меду та чарками горілки. Справа також могла потрапити до судової інстанції.

Усталена давньою практикою квота, що припадала бурмістру від видачі цехової печатки, становила 7 грошів. Цехову печатку шевців він нерідко затримував у себе, очевидно, побоюючись імовірних надуживань цехмістрів. Вона потрапляла до цеху за грошову винагороду під час цехових зборів шевської корпорації. Усі документи про визволення учнів, прийняття до цеху, мандрівні листи для підмайстрів та інші акти підписували й затверджували печаткою під час загальних зборів цеху, які скликалися щонайменше чотири рази на рік, тобто шокварталу. Тож цехмістри використовували печатку для оформлення документів під контролем як із боку цехової спільноти, так і міської влади.

¹¹ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Rękopisy (далі — Oss.). — Sygn. 427. — К. 7.

¹² Oss. 430. — Арк. 78.

¹³ Oss. 429. — Арк. 97.

¹⁴ Oss. 427. — К. 66.

¹⁵ Oss. 428. — Арк. 155, 160-зв., 164, 166-зв., 181-зв.

Постійні грошові виплати йшли до кишені бурми́стра за дозвіл на скликання цехових зборів. У цехових джерелах ця витрата часто фігурує під назвою «за ціху», тобто за можливість скликати цехові збори майстрів (ціха — цеховий знак чи емблема)¹⁶. У випадку звичайних цехових зборів цехмістри сплачували 7 грошів «оповідного». За потреби ж скликати надзвичайні збори сума «за ціху» збільшувалася до 1 злота, як це було 1679 року¹⁷.

Кожного року львівські шевці зверталися до бурми́стра за дозволом на виявлення партачів і вилучення їхніх товарів (так званий «забор»), які вони продукували або продавали. Конфіскація мала відбуватися за певною правовою процедурою, за участю не тільки цехмістрів, а й міського слуги. У 1671 році виплата бурми́строві за дозвіл на «забор» складала 18 грошів, а вже 1690-го «на руський Великдень» зросла до 1 злота¹⁸. Поступово такі рейди з виявлення партачів перетворилися на інструмент внутрішньоцехової дисципліни. Цехмістри разом з обраними майстрами арештовували товар не лише у партачів, а й у цехових майстрів, котрі вчасно не сплачували податків, не робили всіх належних вступних внесків до скарбниці (тобто «не виправили цех»). Наступного, 1691-го року вони отримали дозвіл на «забор» перед Зеленими святами як «на братів, так і на партачів», стягуючи 2 злотих. У 1701 році цехмістри просили бурми́стра про «забор» у тих цехових шевців, котрі заборгували цеху, але він дозволив конфіскувати товар лише на власну користь. Тож ініціатори акції змушені були відмовитися від свого задуму. Пізніше шевці звернулися до райців з апеляцією у цій справі, але рішення бурми́стра¹⁹ це не змінило.

Конфіскація товару в партачів стала прибутковою статтею, до якої вдавалися, коли інші джерела фінансування у цеху вичерпувалися. Приміром, у 1697 році прибутків було обмаль, а витрат багато. Розраховуючи покращити становище ремісничої спільноти, цехмістри звернулися до бурми́стра за дозволом на «забор»²⁰.

Багато клопотів приносило цеху піклування міської влади про обороздатність шевської вежі. Часто звучали погрози «посадити у в'язницю» за несплату шевцями грошей на ці потреби, а інколи доходило й до ув'язнень. У 1675 році «за нестарання» коло вежі бурми́стер відправив цехмістрів до в'язниці, але вони відкупилися трьома злотими. Крім того, за них поручили-

¹⁶ Про ціхи ремісничих цехів, зокрема шевські, див. детальніше: *Жолтовський П.* Цехові ціхи // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — К., 1975. С. 104–111; *Гавриленко В.* Символіка цехового шкіряного промислу міста Львова // Наукова геральдична конференція (6-а). — Львів, 1997. — С. 16–18. Конкретно про ціхи львівського цеху шевців XVII–XVIII ст. див.: *Капраль М.* Ціхи львівського цеху шевців XVII–XVIII ст. // Знак. Вісник Українського геральдичного товариства / Ред. А. Гречило. — Львів, 2008. — Ч. 44 (червень). — С. 2–3.

¹⁷ Осс. 429. — Арк. 54.

¹⁸ Осс. 430. — Арк. 78; Осс. 429. — Арк. 8.

¹⁹ Осс. 427. — К. 120-в.

²⁰ Осс. 427. — К. 78-в.

ся майстри із цеху, видавши 2 злотих²¹. А 1690 року бурмістер звинуватив цехових братів у тому, що вони знехтували своїм обов'язком нести нічну варту на вежі під час військової тривоги²².

Шевці часто відкуповувалися від бурмістра, коли той нарікав на їхню відсутність, насамперед православних (пізніше уніатів), на численних католицьких богослужіннях (заломшах²³ та вотивах²⁴). У 1697 році католицький цехмістер посилав майстрів на вотиву, але «мало прийшло братів». Бурмістер наказав йому сидіти під вартою до видачі «тих, які не були»²⁵. Цехмістрові довелося заплатити йому 12 грошів на знак покори і шани. У 1701 році на вотиві також були присутні не всі шевці, що викликало невдоволення бурмістра. Щоб уникнути ув'язнення, цехмістри знову змущені були заплатити 2 злотих.

У XVIII столітті вже виробилася практика: кожного разу після вотиви бурмістер стягував 2 злотих із цехмістрів через те, що на богослужіннях було мало цеховиків. У 1711 році виникла конфліктна ситуація, коли бурмістер наказав скласти реєстр тих братів, які не ходили на вотиви та заломші, і запечатати їхні ятки. А цехмістрам запропонував зібрати 400 злотих із двохсот (очевидно, разом із підмайстрами) шевців — по 2 злотих із кожного²⁶. Та цехмістри не пристали на складання такого реєстру, щоб «не видати своїх братів», погодившись натомість виплатити бурмістру великий штраф у розмірі 13 злотих 10 грошів.

Під гарячу руку бурмістра, який часто дбав про власний зиск більше, ніж про інтереси міста, потрапляли й столові майстри²⁷. У четвер після дня св. Йозефа (19 березня) 1687 року бурмістер Мацей Кучанкович видав термін на 13 годин для всього цехового керівництва, але прийшли лише двоє столових із восьми. Тільки за це він призначив штраф — 9 гривень, тобто 16 злотих, а потім наказав скласти реєстр цехових братів, які не мали міського права, та дозволив забрати з яток їхні роботи²⁸. Конфісковані вироби продавалися чи заставлялися, а прибутки розподілялися між бурмістром і цехом.

²¹ Осс. 430. — Арк. 90.

²² Осс. 427. — К. 8-в.

²³ У Католицькій церкві вотива — богослужіння, що проводилося з ініціативи когось чи в результаті якоїсь окремої події; заломша — заупокійне богослужіння.

²⁴ У 1678 році було загалом 10 вотив: у дні святих Сервація, Михайла, Роха, Мартина, Станіслава Костки, отців бернардинців, Хотимська, Триумф королівський, сеймова та на Новий рік (Осс. 430. — Арк. 100).

²⁵ Осс. 427. — К. 77-в.

²⁶ Осс. 428. — Арк. 153-зв.

²⁷ У Львівському шевському цеху обиралося вісім столових майстрів — по чотири поляки та українці. У владній цеховій ієрархії вони поступалися тільки цехмістрам, утворюючи групу т. зв. старших майстрів, що спільно вирішували найважливіші справи цехової корпорації.

²⁸ Осс. 429. — Арк. 97-зв.

Попри те, що із цеху до кишені кожного чергового бурмістра переходили великі кошти, шевці вважали таке вкладення виправданим. Адже він залагоджував як численні внутрішньоцехові суперечки, так і конфлікти братчиків з іншими урядниками й інституціями у місті та поза ним. У 1676 році цехмістри були заскочені вимогою бурграфія про надання йому цехових прав і документів. Шевці звернулися до бурмістра Войцеха Купінського, котрий порадив їм дати копії, а не оригінали. На знак подяки він отримав від цехмістрів 12 грошів²⁹.

Бурмістер залагоджував також справи, економічно вигідні цеху. У 1687 році вкотре загострилося питання щодо цін на шевські вироби. Зі скаргою на нібито високі ціни на вироби виступив інстигатор Василь Корендович³⁰, вимагаючи від цеху сплати штрафу. Цехмістри дали злотий бурмістрові, який наказав ремісникам помиритися із позивачем, промовивши при цьому: «Однак же знаєте, що даєте п. інстигатору». Злотий отримав і Корендович, а також шевці подарували йому червоні чоботи за 10 злотих і 4 пари черевиків загальною вартістю 9 злотих³¹. У 1703 році бурграфій вимагав від шевців незапланованої виплати, і ті звернулися за підтримкою до бурмістра. Урядник погодився допомогти і послав до бурграфія синдика, а потому наказав шевцям прийти до нього увечері, коли він «писатиме карту бурграфію»³².

У 1708 році полковник Корзо, невдоволений затримкою із виконанням військового замовлення, вдарив кием польського цехмістра. Шевці знову звернулися по пораду до президента (на початку XVIII століття так почали називати бурмістра)³³, не поспішаючи, однак, виконувати контракт. Тоді президент наказав залучити молодших братів, навіть партачів, для якнайшвидшого завершення роботи.

Часом у вирішенні проблем цеху очільникові Львова доводилося мати справу з потужною можновладною шляхтою, яка не хотіла визнавати міської юрисдикції на своїх приватних землях – юридиках. У 1729 році «на святих Крисп'янів»³⁴ (25 жовтня) кілька цеховиків зустріли біля Єзуїтської хвірт-

²⁹ Осс. 430. – Арк. 93-зв.

³⁰ Про Василя Корендовича як чільного члена та старійшину Львівського Успенського братства у другій половині XVII століття див.: АЮЗР. – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 12. – С. 665 (індекс).

³¹ Осс. 429. – Арк. 97-зв.

³² Осс. 427. – К. 145.

³³ Осс. 428. – Арк. 140.

³⁴ Святі Криспін та Криспіан (Crispinus, Crispianus), що жили та померли мученицькою смертю у III столітті н. е., були релігійними патронами та опікунами шевців і шевського ремесла у містах Західної та Центрально-Східної Європи, де була поширена римо-католицька релігійна традиція: *Winks W. E. Lives of Illustrious Shoemakers.* – London, 1883. – P. 245–248 (ss. Crispin and Crispianus: The Patron Saints of Shoemakers). На східних теренах України, наприклад у Чернігові, Борзні, Глухові, Сосниці, Ромнах, у ранньомодерний період святими патронами шевського ремесла визнавали святих Кузьму та Дем'яна, хоча вони також були патронами й

ки шевця Анджея Внучковського і попросили його занести костельні апарати до костелу св. Хреста. Він зверхньо відповів: «Я є в протекції белзької воєводини»³⁵ і зчинив сварку, пориваючись до кия. Міські слуги взяли його під варту, а шевці повідомили про інцидент цехмістрів, котрі послали до президента, і той видав декрет про ув'язнення Внучковського (в'язниця «під Ангелом»). Але після цього прибув посланець воєводини (маршалок), наказуючи звільнити в'язня, а шевців схопити³⁶. Президент кілька разів висилав у цій справі міського синдика, який залагоджував ситуацію із можновладною особою, що не визнавала міської юрисдикції.

Крім бурмиистра, цех витрачався ще й на райців-патронів, які контролювали його діяльність. Коли двоє (як правило) райців приходили до шевців слухати звіт про цехові прибутки та витрати, їм влаштовували пишний прийом і частували дорогим вином, тоді як самі братчики обмежувалися медом, горілкою та пивом. Цехові патрони, як і бурмиистер, були тими урядниками, до яких шевські цехмістри найчастіше зверталися по консультації та допомогі у вирішенні судових справ.

У скрутні часи втручання райців чи інших міських урядників було кориснішим для цеху, ніж навіть допомога бурмиистра чи президента міста. Так, у 1710 році для стягнення стації на утримання військ у місті як екзакторів було «заслано в цех шість жовнірів та капраля». Розмір податку, накладений на львівську шевську корпорацію, становив значну суму — 240 злотих. На частування збирачів (хліб, сири, горілку та пиво) ремісники витратили 5 злотих. Бажаючи спровадити вояків із цеху, вони звернулися до президента. Той порадив дати 100 злотих відступних, але їм така пропозиція не сподобалася. Зголосився виручити шевців «райця Дука»³⁷, котрий погодився віддати в борг свої 240 злотих, а цеховики натомість віддячили йому мештами вартістю 2 злотих³⁸.

На великі витрати наражалися шевці під час так званих такс, або оцінювання вартості їхніх ремісничих виробів. Відомо, що цю справу тримали

для інших ремесел. Див.: *Ситий І.* Цехові прапори Лівобережної України // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. CCLX: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — Кн. 2. — Львів, 2010. — С. 142–143.

³⁵ Очевидно, йдеться про Йоану Потоцьку (із Сенявських), вдову белзького воєводи Стефана Потоцького, котра по смерті чоловіка у 1727 році володіла юридикою на Галицькому передмісті (див. її листи зі Львова у цей час: *Popiołek B.* Lwów w czasach Augusta II // Lwów: miasto, społeczeństwo, kultura: studia z dziejów Lwowa. Т. 4 / Pod red. K. Karolczaka. — Kraków, 2002. — S. 93–105; ЦДІАЛ України. — Ф. 52. — Оп. 2. — Спр. 619. — Арк. 455-зв.; Спр. 627. — Арк. 450; Спр. 805. — Арк. 328-зв.).

³⁶ Осс. 428. — Арк. 206.

³⁷ Шевці сплутали прізвище райці, у той час із таким прізвищем відомий тільки Войцех (Альберт) Дука, представник колегиї «40-а мужів» у 1705–1712 роках. Див.: *Kapral M.* Urzędnicy miasta Lwowa w XVI–XVIII wieku. — Toruń, 2008. — S. 382.

³⁸ Осс. 428, арк. 148.

в руках воєводські, старостинські та міські урядники³⁹. У 1666 році воєвода, староста, підвоєвода та підкоморій у день св. Франциска «засіли за таксу» та хотіли шевців «покрити карами за дорожнечу». Сподіваючись на милість, цех витратився на 3 кварта вина вартістю 3 злотих для воєводи, декілька рибин і хліб за 4 злотих для старости та сплатив підкоморію і підвоєводі по 4 злотих. Пізніше шевці подарували чоботи підвоєводі (за 7 злотих) та гродському інстигатору Міловському (за 6 злотих). Крім того, у зв'язку зі справою було витрачено ще 16 злотих і 20 грошів, зокрема злотий передано братам, а 20 грошів – знову-таки Міловському⁴⁰.

Витрати на гродського інстигатора щороку були значною інвестицією для цеху. За допомогою квартальних такс, де розглядалися та аналізувалися ціни на шевські вироби, урядник витягав із ремісників великі кошти⁴¹. Тільки у 1672 році вони чотири рази (щоквартально) платили інстигатору Міловському по 6 злотих. Його основним важелем впливу була погроза накласти штраф, коли таксаційна комісія уважатиме ціни на взуття завищеними. Зрозуміло, що шевці намагалися задобрити урядника подарунками. Коли ж інстигаторові здавалося, що їх замало, він користався зі своїх повноважень і запечатував шевські ятки, причому робив це чи не щороку. У 1686 році інстигатор Василь Корендович аж тричі вдавався до таких дій⁴², тому невдовзі шевці справили для нього сап'янові чоботи за 9 злотих. Наступного, 1687 року виникла справа щодо «такси у бурмістра», коли інстигатор Корендович поскаржився на високу ціну виробів, наказавши цеховикам сплатити штраф.

До визначення цін на шевські вироби був причетний також міський бурмістер. Так, 1732 року у присутності бурмістра до цехової книги було занотовано генеральну таксу «італійських, сап'янничних та німецьких робіт»⁴³. Хоча важливішу роль у контролі цін шевських виробів відігравали все-таки воєводські урядники.

Дарунки бурмістру та іншим міським, воєводським і замковим урядникам підносили не лише у звичній грошовій формі, а й у вигляді продукції («натурою»). Взуття шевці виготовляли як для самих урядників, так і для їхніх жінок, дітей, кухарок, пахолків та інших слуг. Очевидно, в такий спосіб челядь діставала умовлену платню та утримання. У 1686 році бурмістер за-

³⁹ *Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI i XVII wieku. – Lwów, 1928. (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych. T. 4.) – S. 27–29.*

⁴⁰ Осс. 430. – Арк. 66.

⁴¹ Функції цього урядника ще докладно не вивчені. Див.: *Urządnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352–1783 / Zestawień K. Maleczyński. – Lwów, 1938. – S. 65 (неповний перелік гродських інстигаторів із численними хронологічними пробілами); Łosowski J. Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku: Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego. – Lublin, 2004. – S. 105.*

⁴² Осс. 429. – Арк. 79-зв.

⁴³ Осс. 429. – Арк. 214-зв.

мовив звичайні чорні чоботи для двох своїх слуг-хлопців та парадні із червоного сап'яну для себе. Разом це коштувало цехові 14 злотих⁴⁴. У 1689 році одна лише передвеликодня («сродопустна») такса передбачала для цехмістрів виплату таких сум: за чоботи Корендовичу — 13 злотих, за пару черевиків для пані Корендовичевої — 3 злотих 10 грошів, за дві пари черевиків мамці та кухарці того ж Корендовича — 6 злотих⁴⁵.

Окрім пропозиції грошей та взуття, існував і третій спосіб полюбовно залагоджувати проблеми цеху: за частуванням алкогольними напоями. Відповідні записи акуратно вносилися у цехові книги. У 1686 році за наказом бурмістра шевці взялися переносити ворота із цекгаузу до шевської вежі. Справа виявилася тривалою. Спершу потрібно було звернутися до коваля, аби він виготовив залізні гаки, потім до мулярів, аби вмурували їх у вежу. Кожне таке звернення, а згодом і кожен новий етап роботи супроводжувалися видатками на горілку чи мед. Після завершення усієї роботи шевці запросили коваля і мулярів на спільний бенкет, витративши 2 злотих на 3 гарнці меду⁴⁶.

Прикладом вирішення щоденних справ за чаркою є замовлення та виготовлення хоругви для шевського цеху⁴⁷ в 1687 році. Спочатку шевці радилися про хоругву із кравцем та виклали на горілку для нього 12 грошів. Потім пішли на раду до бурмістра, аби він дозволив пошити замість старої, «поганої», нову хоругву до свята Божого Тіла, яке саме наближалось. Коли кравець прийшов до цеху брати міру, випили 3 гарнці меду на 2 злотих, а коли торгувалися із ним за китайку — горілки на 24 гроші⁴⁸. Перед Зеленими святами та після них питали кравця про результат роботи і знову випили: горілки на 12 грошів і меду на 20. Нарешті, викупуваючи хоругву та китайку, віддали бурмістру Войцеху Озгевичу 100 злотих та випили 3 гарнці меду. Проте виявилось, що не всі в цеху були задоволені таким полюбовно-горілчаным вирішенням справ. Під час свята Божого Тіла у цеху «галасували» брати Томаш Демкович, Валентин Фарина, Станіслав Соботовський (Сабатовський)⁴⁹. Але це не мало жодних наслідків.

* * *

У львівському міському середовищі у XVII–XVIII століттях населення нижчих страт мало розвинену правосвідомість, що не тільки об'єднувало людей в окремі корпоративні групи, але й дозволяло вирішувати

⁴⁴ Осс. 429. — Арк. 84.

⁴⁵ Осс. 429. — Арк. 120.

⁴⁶ Осс. 429. — Арк. 84.

⁴⁷ Хоругва була одним із найважливіших символів цеху, її зберігали у цеховій скрині. У 1777 році під час ревізії було виявлено шість книг, чотири хоругви та латунний буздиган (Осс. 430. — Арк. 1 (форзац)).

⁴⁸ Осс. 429. — Арк. 98.

⁴⁹ Осс. 429. — Арк. 98-зв.

ти конфліктні ситуації як усередині ремісничих організацій, так і у стосунках цехів із владними структурами.

Міська влада через судові та адміністративні повноваження, передбачені магдебурзьким правом, розв'язувала багато питань, що виникали в середовищі львівських ремісників. У той же час цеховий суд, що діяв у шевській корпорації, торкався невеликого кола суперечок та мав обмежене застосування у законодавчому полі Речі Посполитої. Поряд із ним у некримінальних справах львівські шевці використовували такі правові засоби, як полюбовні угоди, що були характерні більшою мірою для шляхетської правосвідомості.

Особливо дієвим способом захисту інтересів шевської корпорації та її керівництва був позасудовий – подарунки міським та королівським урядникам у формі усталених грошових сум та купівлі алкоголю. Така практика виходила радше з тогочасної звичаєвої правосвідомості, аніж з приписів канонічного магдебурзького права.

Широкий арсенал та ефективність судових та позасудових методів захисту інтересів шевської ремісничої корпорації непрямо вказували на життєздатність корпоративного організму львівських шевців XVII–XVIII ст., що утворювали найчисленнішу цехову організацію ранньомодерного Львова.

Олексій Сокирко

Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII — початку XVIII століття

Збройні формування, завданням яких спершу було охороняти володарів, а згодом репрезентувати їхню силу й велич, стають постійними атрибутами й супутниками влади, шойно вона виділяється в організовану і впорядковану структуру¹. Для володарів постачати їм харчі, дорогий одяг і зброю, ділитися здобиччю означало забезпечувати свою стабільність та могутність. Унаслідок абсолютизації влади монархів, котрі під кінець Середньовіччя винайшли спосіб зміцнити своє правління й унезалежитися від політичної й воєнної сили аристократії, королівські війська кількісно зросли і поступово перетворилися на елемент державних збройних сил². Дальший розвиток цих формувань визначали масштабні зміни у воєнних технологіях. Одні з них розрослися кількісно і перетворилися на гвардію, яка виконувала роль добірного війська і слугувала своєрідною кузницею офіцерських кадрів для армії. Кількісно менші формування далі виконували функції власне тілоохорони монарха і як суто церемоніальне військо стали частиною куртуазної культури двору³.

¹ Див.: *Bingham S. J.* The praetorian guard in the political and social life of Julio-Claudian Rome. — Ottawa, 1999; *Ferrill A.* Elite Forces in the Ancient World // Elite Military Formations in War and Peace / Ed. by A. Hamish Ion and Keith Neilson. — Westport CT, 1996. — P. 31–42; *Hammond N. G.* Cavalry Recruited in Macedonia down to 322 B. C. // *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte.* — 1998. — Bd. 47. — № 4. — S. 404–425; *Nikol D.* Римско-византијска војска од IV до IX столећа. — Београд, 2006. — С. 6, 16; *Секунда Н., Чев С.* The Persian Army 560–330 B. C. — Oxford, 1992. — P. 3–8. Про давньоруські практики, звідки беруть початок пізніші приватні збройні почти, див.: *Горський А.* Древнерусская дружина: К истории генезиса классового общества и государства на Руси. — М., 1989; *Стефанович П.* Дружинный строй в Древней Руси и у древних германцев: существовала ли клятва верности вождю? // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2008. — № 2 (32). — С. 33–40.

² Однак ці процеси не означали, що приватні армії аристократів автоматично зникли, див.: *Lynn J. A.* Giant of the Grand Siècle. The French Army, 1610–1715. — Cambridge, 1997. — P. 284–287.

³ Див. тенденції на прикладі окремих армій: *Mansel P.* Pillars of Monarchy: An Outline of the Political and Social History of Royal Guards, 1400–1984. — London; New York, 1984; *Paget J.* The story of the Guards. — San Rafael, CA, 1977.

Навіть побіжний погляд на історію надвірних військ козацьких можновладців переконує, що їхнє зародження, становлення й еволюція відбувалися в руслі європейських тенденцій. Саме надвірне військо не зовсім коректно розглядати суто як структурну частину збройних сил, бо і за характером свого функціонування, і за способом утримання воно стосувалося радше до рейментарського двору. Гетьманський двір як політичний інститут і водночас складний соціально-економічний організм тільки останнім часом став самостійним об'єктом наукового вивчення.

Військовий складник гетьманського двору об'єднував усі збройні формування, які підпорядковувалися особисто очільникові Війська Запорозького, незалежно від їхнього призначення і характеру служби. Основу його становили гетьманські надвірні піхотні і кавалерійські підрозділи, обов'язком яких було супроводжувати й охороняти ясновельможного, членів його родини і двору на території його резиденції та поза нею. До надвірного війська треба також зарахувати гетьманських дворян — служителів двору зі старшини і покозаченої шляхти, які виконували гетьманські доручення адміністративного й судового характеру, допомагали керувати резиденціями і господарством, влаштовували гетьманові подорожі, посольства тощо. За потреби для захисту резиденції чи ставки гетьмана могли мобілізувати усіх дворян, які мали зброю (а дехто, очевидно, і невеликий почет озброєних слуг). Козацькі військово-служилі корпорації — мисливські курені стрільців, пташників і бобровників — мали суто господарське призначення, але фактично були парамілітарними формуваннями і підпорядковувалися господареві гетьманського двору. Нарешті, окреме формування, яке належало не так до двору, як до гетьманської протекції («до гетьманського бунчука»), — це військово-служилі територіальні корпорації покозаченої шляхти та козаків: білоцерківська і любецька шляхта, пізніше шість засеймських сотень Ніжинського полку. Усіх їх було переведено з-під полкової влади в розпорядження гетьманів.

Інститут гетьманської влади з усіма його атрибутами, зокрема з власним двором, постав у середині XVII століття, щойно виникла козацька держава як автономне державне утворення. Хоча верхівка козацької старшини ще до революції була вхожа до королівських дворів Європи і могла на власні очі спостерігати їхні звичаї, найближчим з соціокультурного погляду зразком для розбудови гетьманського двору були побут і практики магнатських дворів, чиїми клієнтами були чимало козацьких достойників і «старших» реєстровців. Надвірні війська річпосполитських магнатів у вузькому сенсі прибічної варті були осердям і кадровим ядром більшого військового механізму — власних приватних армій, що склалися з різних груп військових клієнтів, слуг і збройної челяді. Самі надвірні підрозділи, на думку сучасних польських істориків, були нечисленними і збільшувалися лише в часи сусідських міжусобиць чи зовнішніх воєн. Їхньому зростанню великою мірою

чинили опір королі, зацікавлені в тому, щоб приватні війни не загрожували стабільності цілої держави⁴.

Юридичний статус приватних князівських хоругв реформував ще Другий Литовський статут 1566 року, заборонивши їм ставати до війська під окремими прапорами. Натомість у Люблінській унії 1569 року дипломатично замовчувалося питання про окреме військове представництво князів і панів хоругвоних у формуваннях «земської оборони», адже Річ Посполита досі потребувала безкоштовної військової сили магнатів на руських землях. Це не впливало на стан приватних магнатських армій, особливо у східних воєводствах, де українські «королев'ята» вільно порядкували своїми надвірними підрозділами й ополченнями залежної шляхти. Протягом багатого на збройні конфлікти XVII століття чисельність надвірних відділів зростала, щоправда, її врівноважували фінансові проблеми «панів можних», котрі не завжди могли дозволити собі витратні вербунки. Одночасно викристалізувалися внутрішня структура надвірних військ, форми й умови служби, озброєння тощо. Хрестоматійний випадок, коли 1647 року князь Ярема Вишневецький з'явився на сеймовий суд у справі його суперечки з Александром Конєцпольським за Гадяч у супроводі майже чотиритисячного війська і готовий був доводити свої права шаблею навіть королю. Це лише одна з колоритних ілюстрацій мілітарної потуги українських магнатів⁵.

Для козацьких ватажків магнатські й великопанські війська правила за взірць не лише організації, а й розбудови власних служилих корпорацій, об'єднаних довкола особи регіментаря та його двору. Козацька старшина, яка до Хмельниччини не раз користувалася магнатською протекцією, добре знала, як опікуються князі своїми військовими клієнтами і надвірними почтами (у заповіті Яреми Вишневецького, наприклад, поіменно перераховано жовнірів трьох його надвірних хоругв і збройну челядь⁶). Водночас дослідники справедливо відзначають, що магнатське надвірне військо посідало проміжне становище між власне двором та армією. Про це свідчить, скажімо, перебування покоєвих у піхотних підрозділах Радзивіллів, що властиво, як побачимо далі, і надвірним формуванням козацьких володарів⁷. З двірським середовищем його єднали репрезентаційні функції, проте в козацькому Гетьманаті ці війська ніколи, аж до епохи Розумовського, не фігурували у складі самого двору чи в наказах по ньому.

Гетьманування Івана Мазепи (1687–1709) можна без перебільшення назвати кульмінацією в історії надвірного війська як складника рейментарського двору, який вражав сучасників пишнотою і вишуканістю. В анонім-

⁴ Див.: *Augustyniak U. W służbie hetmana i Rzeczypospolitej. Klientela wojskowa Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640).* — Warszawa, 2004. — S. 30.

⁵ Див.: *Widacki J. Książ Jarema.* — Kraków, 1997. — S. 46–49.

⁶ Див.: *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).* — К., 1993. — С. 256.

⁷ Див.: *Augustyniak U. W służbie hetmana i Rzeczypospolitej.* — S. 31–32.

ній польській авізі 1705 року, часів побуту козацької армії на Правобережжі, відзначено: «вигляд ясновельможного пана гетьмана, якщо йдеться про намети, срібний посуд, коні, в усьому може рівнятися з королівським»⁸. Певне уявлення про склад і чисельність гетьманського почту дають матеріали посольства Мазепа до Москви 1690 року. У документах Малоросійського приказу засвідчено, що «всього з гетманом было всякого чина людей 528», зокрема 5 генеральних старшин, 5 полковників, 9 знатних військових товаришів та 2 ігуменів з власною челяддю і почтами. Власне гетьманська асистенція складалася з 8 канцеляристів, перекладача, 8 дворян, гетьманського дворецького, 57 слуг, 4 покоєвих, 5 конюхів, 21 візника, 15 музикантів і 50 драгунів. Особливу увагу привертають кілька служителів, згаданих у розписному списку після гетьманського дворецького, себто регіментарського мажордома: «знатной слуга», якийсь німий та 4 козаків, чомусь відокремлені від покоєвих, слуг і драгунів⁹. Чи не йдеться тут про особисту охорону гетьмана? На жаль, за відсутності в джерелах прямих згадок можемо лише здогадуватися про існування гетьманських тілоохоронців¹⁰.

Очевидно, у воєнних виправах супровід ясновельможного був аж ніяк не меншим, але зорганізованим уже не так із репрезентаційною метою, як із міркувань безпеки. У тій-таки польській авізі з вересня 1705 року так описано марш гетьманського війська в околицях Крилова: «першим йде полк Фастівський Михайлів, він і місце для табору обирає і стає на передній сторожі. Потім йдуть полки війська компанійців і сердюків. Потім йде ясновельможний його мось пан гетьман. Перед ним носять булаву, над ним — бунчук з немалою і пристойною асистенцією. Потім йдуть городові полки лінією і на флангах»¹¹.

Прибичну гетьманську гвардію у вузькому значенні цього терміна становила драгунська хоругва. Наприклад, під час згаданого вище посольства до Москви у вересні 1690 року гетьмана супроводжували 50 драгунів на чолі з капітаном. Пішу варту при ясновельможному несли і жолдаки, які, крім регіментаря, імовірно, охороняли також приміщення «генеральних» установ Гетьманату. Згідно з доповіддю Полуботка 20-х років XVIII століття, «за прежде бывших гетманов» у жолдацькій команді було 80 осіб¹². За регімен-

⁸ Доба гетьмана Івана Мазепа в документах / Упор. С. Павленко. — К., 2007. — С. 602.

⁹ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 229. — Оп. 2. — Д. 115. — Л. 290зв.—291.

¹⁰ Особисту охорону особливо важливих місій і осіб можна уявити, провівши аналогії з конвоем заарештованого влітку 1705 року Семена Палія. Згідно з гетьманською подорожною, виданою в Батурині 15 червня 1705 року, його супроводжували московські стрільці полку Григорія Анненкова та особливі гетьманські «пристави» — військовий товариш Федір Іванович з трьома козаками, «которий через цілий год день и ночь при нем Палієви для бережения его зоставал» (РГАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — Д. 97. — Л. 150).

¹¹ Доба гетьмана Івана Мазепа в документах. — С. 602.

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 1. — Спр. 55022. — Арк. 131.

тарства Мазепи жолдаки виокремилися серед інших двірських служб власне як гетьманська варта. Головне місце її служби — Батурин, можливо, й інші гетьманські резиденції, де Мазепа бував найчастіше. В апокрифічній оповіді середини XVIII століття про арешт Василя Кочубея сказано, що його дружину утримували в передмісті Батурина під наглядом одразу двох охорон — московської і жолдацької¹³. У згаданій доповіді Полуботка вперше розтлумачено і сам зміст жолдацької служби:

«за прежде бывших гетманов опроч приватных служителей их гетманских были в услугах дому их же жолдаки на стороне мешкающие, которые ежемесячно приезжачи переменою в дворе гетманском варту отбывали и до всяких недалеких посылок тут же в городе или в самом дворе отправуемых употребляемы были вместо жолнеров»¹⁴.

Окремий надвірний підрозділ становила легкокіннотна волоська хоругва. З кінця 80-х і протягом 90-х років XVII століття нею незмінно командував ротмістр Іван Ростковський¹⁵. Цей підрозділ («компанія Ростковского») часто фігурує в джерелах в контексті воєнних виправ козацьких і охотницьких полків. Це дозволяє припустити, що він належав до власне «ударної» частини надвірного війська, своєрідної гетьманської гвардії, якій доручали відповідальні бойові завдання. Наприклад, у липні—серпні 1689 року «ротмістр конной волоский» тримав охоронні роз'їзди біля Трипілля, стеріг важливі переправи на Київ¹⁶. У лютому 1690 року хоругва Ростковського разом з компанійськими полками Новицького і Кузьмовича, сердюцькими Гладкого і Яворського, полтавськими, миргородськими та гадяцькими козаками брала участь у масштабному поході проти татар на Інгулі. Восени того самого року жовніри-волохи і компанійці чатували на татар на правому березі Дніпра¹⁷. У наступні роки хоругва Ростковського також переймала втікачів на Правобережжя, розбійників і бунтівних запорожців, а під час виступу Петрика ротмістр часто інформував Мазепу про новини «з низу»¹⁸. У бойовому літописі роти не бракувало і масштабних воєнних виправ на турецькі фортеці: у 1693 і 1697 роках на Казикермен, у 1694 році на Азов¹⁹.

¹³ Див.: Курдиновский В. Василий Леонтьевич Кочубей в рассказе его современника. 1708 г. // Русская старина. — 1883. — № 12. — С. 501.

¹⁴ ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 55022. — Арк. 131.

¹⁵ Походження і дальша доля Ростковського невідомі. Його донька Пелагея Іванівна вийшла заміж за бунчукового товариша Максима Долинського і володіла селом Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку та млинами на річці Головесні і Машовому болоті, але невідомо, чи це були успадковані від батька маєтності, чи майно чоловіка (*Модзалевский В. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 421*).

¹⁶ Див.: Листи Івана Мазепи / Упор. і авт. передм. В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1: 1687–1691. — С. 346, 353.

¹⁷ Див.: АЗР. — СПб., 1855. — Т. 5. — С. 228, 243–244.

¹⁸ Див.: ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 14685; АЗР. — Т. 5. — С. 248, 267.

¹⁹ Див.: ІР НБУВ. — Ф. 8. — Спр. 228. — Арк. 609–623; Літопис Самійла Величка / Пер. з книжн. укр. мови, комент. В. Шевчука. — К., 1991. — Т. 2. — С. 459, 555; Листи Івана Мазепи / Упор.

В охороні гетьманських резиденцій-«дворців» і столиці згадуються ще охочепіхотні частини. Особливе місце серед них належало сердюцькому полку Дмитра Чечеля, якого сучасники називали Мазепиним «конфідентом». Імідж гетьманського повірника і відданих слуг закріпився за полковником та його сердюками задовго до героїчної оборони ними Батурина в листопаді 1708 року. У доносі Василя Кочубея прямо сказано про участь у підготовці замаху на Петра I в Батурині сердюків, яким Мазепа наказав «з добрим зарядженим оружьем бути в поготовости, и поставил их около двора своего в тайних местах, и приказал им: “Міли бисте что якогo галасу почути в дворі моем, то того ж часу давайте добрый поратунок и, не глядячи никому, кто ні есть, бисте за ружья смілей!”»²⁰. У пізнішій редакції статей, поданих на царське ім'я, зазначено, що сердюків у засідці мало бути 300 осіб «з полковником Чечелем и зо всею челядью своею оружно». На допиті Кочубей покликався на миргородського полковника Данила Апостола, який нібито чув це від гетьмана

«и видел его потревоженного и готового к отпору Великому Государю, и потом, де, когда он стоял с ним, полковником, в ночи, съехался по согласию в поле за городом на уреченном месте, и о том деле говорили, и тогда видели полковника сердюцкого, Чечеля, едущаго к нему, гетману, в дом во сте чело веках, а государевых, де, ратных людей он, гетман тогда к себе не взял...»²¹.

Зважаючи на суперечливий характер свідчень Кочубея й Іскри під час слідства, інформацію про підготовку замаху на царя не можна сприймати буквально, але згадки про охотницькі полки при гетьманському дворі як вірних слуг і виконавців волі Мазеви дуже характерні.

За Мазеви вже чітко видно внутрішню спеціалізацію надвірних формувань, яка свідчить про певну рафінованість самого надвірного війська. Частина цих формувань — драгуни й жолдаки — становила ближню варту гетьмана в резиденції та під час походів і часто виступала як суто церемоніальне військо. Волоські і компанійські хоругви та сердюки виконували роль гвардійських частин, яким за потреби доручали самостійні бойові завдання. Надвірні контингенти поряд з найманими полками творили військо, паралельне козацькому, але залежне й підконтрольне лише гетьманові, який утверджував свою владу, не зважаючи на невдоволення старшини. Така спеціалізація в загальних рисах була властива гвардійським формуванням тогочасних європейських монархів.

До мілітарних формувань гетьманського двору належали також територіальні військово-служилі групи козацтва. Найбільша з них — так звані

і авт. передм. В. Станіславський. — К., 2010. — Т. 2: 1691–1700. — С. 374–375; *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. — Львів, 1990. — Т. 3. — С. 137.

²⁰ *Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантышем-Каменским.* — М., 1859. — Ч. 2. — С. 88–89.

²¹ Там само. — С. 102, 112.

засеймські сотні Ніжинського полку: Воронізька, Глухівська, Коропська, Кролевецька, Новомлинська і Ямпільська. Розташовані на правому березі річки Сейм, яка ділила територію полку майже навпіл (звідси походила їхня спільна назва), засеймські сотні утворювали компактний територіальний комплекс, початки якого пов'язано вочевидь з інтенсивною колонізацією Чернігівщини у першій половині XVII століття²². Тоді старости-осадники заснували там перші поселення, які згодом стали адміністративними і торговими центрами регіону: Нові Млини, Кролевець, Короп. Закладення цих земель, споконвіку неспокойних рубежів з Московською державою, майже одразу набрало характеру військової колонізації. Королівським консенсом (надавчий акт) шляхті і жовнірам козацьких хоругв коронного війська виділялися земельні ділянки за умови воєнної служби та будівництва укріплених замків²³. Можливо, саме пізніє поширення і збереження тут землеволодіння на ленному праві пояснює специфічні традиції служби місцевого козацтва, нащадків ланової шляхти й жовнірів, на «двір рейментарський».

В адміністративно-територіальному устрої гетьманату засеймські сотні виокремилися ще в добу Руїни²⁴. У 1663 році за наказом Івана Брюховецького з них утворили Глухівський полк — так новоспечений гетьман хотів позбавити своїх опонентів на чолі з ніжинським полковником Василем Золотаренком головної ресурсної і військової бази, якою була Ніжинщина²⁵. У 1665 році полк ліквідували і засеймські сотні повернули до складу Ніжинського полку. У 1668–1669 роках їх знову вилучили і передали до відновленого Дмитром Дорошенком Новгородського полку, звідки їх повернув назад Дем'ян Многогрішний у 1669 році. У 1713 році Іван Скоропадський задумав подарувати своєму швагрові, глухівському сотнику Андрію Марковичу, окреме полковництво і заходився довкола адміністративної реорганізації сотень. Хоча проект підтримали близькі приятелі гетьмана — фельдмаршал Борис Шереметев і російський резидент у Гетьманщині Федір Протасєв, — його так і не було реалізовано²⁶.

Пильну увагу гетьманів до засеймських сотень зумовлювали дві обставини: розташування тут двох столиць та територіальна близькість рангових володінь і «генеральних» установ, кордони яких дорівнювали адміністра-

²² Ранішим аналогом військово-територіальних громад, які належали до гетьманської юрисдикції, була очевидно білоцерківська і любецька шляхта.

²³ Див.: Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648. — К., 2006. — С. 80–96.

²⁴ Див.: Токарев С. Засеймські сотні Ніжинського полку у суспільно-політичному житті Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. // Література та культура Полісся: Збірн. наук. праць. — Ніжин, 2011. — Вип. 61. — С. 56–67.

²⁵ Див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. — К., 2002. — С. 400–401.

²⁶ Див.: Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. — К., 1959. — С. 196.

тивним межам сотень. Рангові гетьманські володіння охоплювали села Кучерівку, Сопич, Потапівку, Марчишину Буду, Мутин, Камінь і слободу Нова Гребля Глухівської сотні, Билку, Краснопілля і Рождественське Коропської сотні, які належали не до сотенної адміністрації, а до Глухівського і Мутинського дворців. За гетьманування Івана Самойловича було утворено Ямпільське староство. Мазепа розширив його територію, і староство перетворилося на одне з найприбутковіших рангових володінь.

Статус сотень як військово-територіальної спільноти засвідчує і їх компактне використання у воєнних кампаніях доби Мазеви. Сукупна кількість козаків у шести сотнях на рубежі XVII–XVIII століть через відсутність компутів і пописів достеменно невідома. На червень 1701 року вони могли виставити біля 2000 товаришів²⁷. За характером виконуваних завдань у них вгадується своєрідний гетьманський резерв, який швидко мобілізувався і висувався в найбільш загрожені ділянки оперативного театру. Засеймські козаки часто діяли разом з іншою відбірною формацією гетьманського регіменту — охотницькими полками. Наприклад, восени 1689 року, після завершення другого Кримського походу, охотницькі полки і засеймські сотні було розміщено вздовж берегів Дніпра для захисту від татарських нападів²⁸. У лютому 1690 року засеймські сотні разом з компанійцями, лубенськими і прилуцькими козаками відбили татарський рейд на лівобережному Придніпров'ї²⁹. У 1693 році Воронізька, Коропська, Кролевецька і Ямпільська сотні знову спільно з компанійцями «ходили за промислом военным в поле». Отже, засеймські козаки часто здійснювали степові виправи разом з охотницькими частинами і надвірною хоругвою Ростковського, тобто належали до оперативного резерву гетьмана, що його задіювали, коли більшість городових і найманих полків перебувала на зимових квартирах або в далеких походах. Тому попервах служба «під бунчуком» означала не спокійні караули і відбування почесної варті при ясновельможному, а сповнене повсякчасної небезпеки похідне життя, про яке в одному з гетьманських листів сказано з жалем: «жалуем, же городовое товариство... которое з одного тьлько плуга и домового господарства мiют хлiб, так много часу в той дорозі утратили, нічого по наміренію не вскуравши, а и тут господарства свои через тот час утеряли...»³⁰.

Внаслідок спільного використання сотень у воєнних виправах їх цілком логічно виокремили адміністративно та перевели з-під полковницької юрисдикції до гетьманської. Коли саме — сказати важко, але, ймовірно, відбувалося це підпорядкування не одномоментно, а як поступовий перехід сотень під владу гетьмана. За даними Олександра Лазаревського, ко-

²⁷ Там само. — С. 420.

²⁸ Листи Івана Мазеви. — Т. 1. — С. 352–353; Дядиченко В. Нариси. — С. 510.

²⁹ АЗР. — Т. 5. — С. 228–229.

³⁰ Там само. — С. 263.

заки Ямпільської сотні були «отказаны от полка, а прилучены до бунчука гетманского» 1695 року, а козаки Глухівської сотні — аж після 1708 року³¹. В універсалі Мазепи до товариства і старшини Глухівської, Кролевецької, Коропської та Воронізької сотень від 2 березня 1701 року сотні ці фігурують як організаційна цілісність, якою керує глухівський сотник Олексій Турянський. Це свідчить, що вони належали до гетьманської диспозиції. Цікаво, що універсал уперше офіційно ствердив поділ лівобережного козацтва на виборних і підпомічників, який стихійно склався наприкінці XVII століття і був визначальним для цілого козацького війська протягом XVIII століття. У документі, зокрема, сказано:

«иж вручилисмо пану Алексію Турянському, сотникови глуховському, так той порядок, жебы учинил межи вами перебор лучшим... з порядним оружем вибравши... дабы он, помененний пан сотник, з тим виборним и переборным товариством завше, когда зайдет наш ордынанс куда на мнаршую службу рушати, без всякого отлагателства з дому рушивши, на назначеное місце спішно простовал; подлійшое зась товариство, в домах оставатися маючое, повинно будет тому виборнійшому товариству всякое всегда до подему належитое чинити вспомогателство по его, пана сотника, разсмотрению и предложению»³².

Специфіка організації безпеки гетьманського двору пов'язана з перебуванням при регіментарях московських частин. Ця практика склалася ще в добу Руїни: згідно з пунктом 17 Коломацьких статей, при гетьмані мав бути приказ (полк) московських стрільців. Як і більшість московських залог у Гетьманщині, вони відбували службу по черзі і мінялися неперіодично. Під 1690 роком у Батурині згадується стрілецький полк генерала-поручника Андрія Цея³³, а в грудні 1691 року сюди прибув полк стольника Олексія Обухова на зміну полку стольника Івана Спешнева, який повертався до Москви³⁴.

З середини 90-х років XVII століття при гетьмані перебували московський стрілецький полк стольника і полковника Степана Стрекалова та стрілецький полк стольника і полковника Григорія Анненкова, які брали участь у походах на нижньодніпровські турецькі фортеці³⁵. Мазепа протегував Анненкову з синами і 1698 року просив нагородити стольника призначенням на воеводство в Путивль або Рильськ³⁶, але вже наступного року

³¹ Див. недатовану «Ведомость городу Янполю и о принадлежащих к оному селах и протчих угодьях и о доходах с онаго»: ІР НБУВ. — Ф. 1. — Спр. 57814. — Арк. 34; *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2: Полк Нежинский. — 1893. — С. 415, 500.

³² Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 76.

³³ Див.: РГАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — Д. 92. — Л. 181.

³⁴ Див.: Листи Івана Мазепи. — Т. 2. — С. 300–301.

³⁵ Полк Стрекалова згадується у 1698–1700 роках, полк Анненкова — у 1695–1698 роках. Див.: Листи Івана Мазепи. — Т. 2. — С. 544, 566; *Рабинович М.* Полки петровской армии 1698–1725: Краткий справочник. — М., 1977. — С. 16.

³⁶ Див.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. — К., 1996. — С. 136–138.

клопотався, щоб того повернули на службу в Батурин, «понеже он з здешними начальными людьми опознался, и мне есть во всем угодный, и в делех ему надлежащих исправный, и поведение малороссийское совершенно знает»³⁷. У 1700 році полк Анненкова, який уже називався жилим стрілецьким полком, разом з полком стольника Івана Нечаєва перевели в корпус генерала Івана Кольцова-Мосальського до Тавані й Казикермена, а згодом до Батурина³⁸. У грудні 1700 року, коли почалася Північна війна, Мазепа звертався до керівника Малоросійського приказу Федора Головіна з проханням

«государю донести тое, что всегда в походах военных два полка московских при мне обреталось, один тот которой всегда при мне в Батурине обретается, а другой з стороны придан бывал, а наипаче бы ныне на пришлой поход того надобно для всякого случая, понеже войска надежные то есть полки кампанейские, и сердюцкие при мне ныне не все обретаются»³⁹.

У грудні 1702 року Мазепа подав до Малоросійського приказу проект реорганізації двох стрілецьких полків, один з яких мав постійно перебувати в Батурині, а інший — у Севську. У січні 1703 року для виконання проекту Приказу земських справ було велено

«в Севску Данилова полку Юдина, и в Батурине Григорєва полку Анненкова стрелцов разобрать и по артикулу научить, а старых и увечных отставить, и устроить в Севску и Батурине два тысячные полки во всем против прежняго добрых, как преж сего стрелецкие полки с ружьем и со всякими воинскими припасы и с начальными людьми бывали, а чего в тех дву полках в двутысячное число набрать стрелцов, которые набраны в Дорогобуже и посланы в Смоленск... а как те два тысячные полка набраны будут, и тем полкам жить одному тысячному числу в Батурине при гетмане и кавалере, а другому в Севску, а как он гетман куда итить тем полкам назначит или в Батурине быть велит, и тем полкам быть по тому ево гетманскому предложению»⁴⁰.

У 1708 році полк Анненкова разом з реорганізованими полками Івана Нечаєва та Івана Скріпіцина звели в бригаду. Московські полки, попри близькі стосунки й увагу Мазепи до їхніх командирів, були радше військовим резервом гетьмана, що недвозначно виказує їхню активна участь у бойових операціях. Московських стрільців і урядників нерідко призначали супроводжувати дипломатичні місії і кур'єрську пошту, конвоювати політичних в'язнів. Під час поїздок гетьмана до Москви в 1700, 1703 і 1705 роках

³⁷ Листи Івана Мазепи. — Т. 2. — С. 582–583. Для Анненкова-молодшого Мазепа теж виклопотав у нагороду за службу місце путивльського воеводи, але вже в січні 1703 року зажадав повернути його в Батурин до батькового полку. Див.: РГАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — Д. 89. — Л. 147–147 об.

³⁸ Див.: Там само. — Д. 92. — Л. 181 об.; Рабинович М. Полки петровской армии. — С. 16.

³⁹ Листи Івана Мазепи. — Т. 2. — С. 699–700.

⁴⁰ РГАДА. — Ф. 229. — Оп. 2. — Д. 89. — Л. 89, 104–104 об. За ревізією 1702 року в полку Анненкова нараховувалося 8 капітанів і 900 стрільців, а в полку Юдіна — 4 капітани і 362 стрільці, разом 1262 осіб, див.: Там само. — Л. 108.

при ньому традиційно перебував стрілецький караул (від 20 до 100 осіб) на чолі з підполковником стольником Іваном Анненковим⁴¹. Але, пильнуючи «верность и надежность» гетьмана та старшини, ці частини не могли претендувати на статус прибічної гвардії. Саме тому, задумавши перейти на бік шведів, гетьман покинув їх на Чернігівщині і взяв з собою лише ті українські війська, на які міг з більшою чи меншою певністю покластися.

Після подій 1708–1709 років про долю Мазепиноного надвірного війська сказати щось напевне важко. Невідомо, які саме відділи перебували при ставці гетьмана в момент його переходу до шведського табору. Під час зимової кампанії 1708–1709 років безпосередньо близько до ставки часто були хоругви компанійського полку Юрія Кожуховського. У березні вони мали сутички з кіннотою Меншикова між Зіньковом і Богодуховом, а влітку дислокувалися разом з гетьманською ставкою в Будищах і Стасівці, звідки робили рейди вздовж Ворскли⁴². Після переходу Мазепи на бік Карла XII гетьмана супроводжували якісь шведські підрозділи, що про них згадує чеський пастор Данієл Крман⁴³.

Полтавський погром та еміграція частини старшини й козаків на чолі з Мазепою фактично знищили придворну гетьманську гвардію: одні загинули в боях з росіянами, інші розчинилися серед козацтва, яке опинилося в бендерському таборі. Відтоді політичний суверенітет і воєнна активність гетьманату остаточно ввійшли у фарватер російської політики, а кількісно зменшені надвірні загони перетворилися з війська на барвисті церемоніальні почти.

Ця зміна ролей мала й глибші причини. Протягом XVII–XVIII століть у тому самому напрямку еволюціонувала гвардія майже всіх європейських монархів. Це спричинено піднесенням королівських дворів як політичних центрів абсолютистських держав, розвитком і розгалуженням їхніх служб, двірської ієрархії й етикету, що виконували важливі функції політичного представництва монархів та слугували важелями впливу на аристократію й дворянство. На цьому помпезному тлі малочисельні, не завжди доладно вбрані й екіпіровані гетьманські формування виглядали дещо блідо. Втім, не варто забувати, що тогочасні володарі булави і сам гетьманський двір довгий час взорувалися не на високий західноєвропейський мейнстрим, а на архаїчний і патріархальний магнатський двір Речі Посполитої.

⁴¹ Див.: Там само. — Д. 97. — Л. 108 об.; Д. 115. — Л. 190 об., 191.

⁴² Див.: Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 111–112.

⁴³ Крман повсякчас відзначав, що у Мазепи малий почет. Це могло спонукати шведського короля виділити гетьманові додаткову варту, ще і як знак поваги одного володаря до іншого. Див.: Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium, 1708–1709). — К., 1999. — С. 37, 41.

Наталія Пилип'юк

Могілянська Мучениця за «золотую вольність»

Восени 1703 року студенти риторики професора Іларіона Ярошевицького скомпонували драму *Declamatio de S. Catharinae Genio*. Написана польською мовою, вона змальовує конфлікт між легендарною Катериною Олександрійською та імператором Максентієм. Хоч із відомих п'єс Києво-Могілянської колегії це єдина драматична, її профіль набагато секулярніший від творів, скомпонованих слов'янською мовою для великоднього і різдвяного циклів. Текст п'єси зберігся у двох копіях підручника «Arbor Tulliana Iasinciano de caelo illustrissimus gratiarum Syderibus collustrata et inundata ad gemmeas Borysthenis undas ampliata mystico Iordanis per ss. Triadem fluvio tunc sacrata dum lignum aeternae vitae Crux Virgineum in tempore fructim semper boni nunquam mali Cotulit Christum Anno 1703, Septembri 21». Та згідно з датами, поданими у другій дії, драму, ймовірно, поставили того ж року в день св. Катерини, себто 24 листопада (5 грудня).

Першим про існування драми повідомив В. А. Розов на засіданні Історичного товариства імені Нестора Лїтописця, яке відбулося 17 жовтня 1904 року. На його думку, оскільки п'єса дещо відхилилася від знаних житій святої Катерини, вона могла бути написана з увагою на майбутню імператрицю Катерину. Він також зазначив, що твір відрізняється від «Комедії св. Катерини» пера царівни Наталії Олексіївни. Присутній на засіданні член товариства А. В. Стороженко висловив незгоду із тим, що героїню могілянської п'єси можна ототожнювати з майбутньою дружиною Петра I. Але 1911 року М. І. Петров повторив думку Розова, аргументуючи свій висновок тим, що саме тоді сходила зірка цієї жінки².

Текст «*Declamatio de S. Catharinae Genio*» (далі — *Declamatio*) було надруковано 1928 року у п'ятому випуску монументальної праці Володимира Ре-

¹ XIII. Засідання 17-го октября // Чтения в Историческом обществѣ Нестора Лѣтописца. — Кн. 18 / Ред. Н. П. Дашкевич. — К., 1904. — С. 74–75.

² Петров Н. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII вв. Киевская искусственная литература XVII—XVIII вв., преимущественно драматическая. — К., 1911. — С. 102.

занова «Драма українська». Знаний дослідник не лише підсумував зміст твору, а й проаналізував агіографічні джерела та обробки легенди про святу Катерину в європейській літературі, зокрема в єзуїтському шкільному театрі³. Зауважуючи, що текст *Declamatio* було уміщено саме до курсу риторики, він висловив незгоду із хибним твердженням Петрова, нібито цей твір представляє собою «шкільну вправу в класі поетики» (Ду: 85)⁴. Посилаючись на одну єзуїтську поетику 1700 року, в якій обговорюються способи «декламації», Резанов пояснив, що автори *Declamatio* трактували цей термін у так званий «третій спосіб» (*Tertium modus — per modum dramatis*), а їхня п'єса «цілком наблизилася до звичайної форми драми» (Ду: 86–88).

Але Резанов не застановлявся над подіями, які могли спонукати чи надихнути авторів до написання цього твору. Сучасні дослідники української шкільної драми — Павліна Левін⁵, Людмила Софронова⁶ і Микола Сулима⁷ — теж оминули цю тему.

Метою цієї статті є, по-перше, звернути увагу на досі не розглянутий історичний контекст, який, на мою думку, залишив свій слід у *Declamatio*, і, по-друге, відкинути версії Розова й Петрова щодо зв'язку між майбутньою дружиною царя та героїнею могилянської п'єси як нереалістичні. Почну із другого: зближення між Петром I і сімнадцятилітньою Мартою Еленою Самуїлівною Скавронською розпочалося не раніше осені 1703 року, коли вона потрапила у дім Олександра Меньшикова як компаньйонка його дочок. Тоді ж Меньшиков познайомив її з царем. Незадовго після цього колишня католичка, вихована у лютеранстві, перехрестилася на православну Катерину Олексіївну. Точна дата цієї події невідома, але найдавніший уцілілий документ, що зберіг її підпис із новим ім'ям, датовано 6 жовтня 1705 року⁸. Слід додати, що у липні 1704-го вона вийшла заміж за шведського капрала Йоганна Мейера, відомого під прізвиськом Трубачов. Попри те, що цей шлюб не було розірвано, Петро I таємно одружився з Катериною Скавронською 1707 року, а офіційно повінчався з нею щойно у 1711-му. Коронація

³ Резанов В. Драма українська. Ч. 1: Старовинний театр український. — Вип. 5: Драматизовані легенди агіографічні. — К., 1928. Додатки. (Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. — № 7д). Див. текст п'єси на с. 245–292, а коментарі про неї на с. 85–121 та 239–244.

⁴ Посилання на обговорення Резанова і на *Declamatio* подаю у тексті статті за вже згадуваним виданням п'ятого випуску «Драми української» (позначено: Ду: номер сторінки, номер вірша).

⁵ Lewin P. Drama and Theatre at Ukrainian Schools in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: The Bible as Inspiration of Images, Meanings, Style, and Stage Productions // Harvard Ukrainian Studies. — VIII: 1–2 (1984): 98. У своїй монографії про українську драму дослідниця не обговорює *Declamatio*. Див.: Lewin P. Ukrainian Drama and Theatre in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. — Edmonton—Toronto, 2008.

⁶ Софронова Л. Старовинний український театр. — Львів, 2004.

⁷ Сулима М. Українська драматургія XVII–XVIII ст. — К., 2005. — С. 71. Дослідник повторює думку Петрова, що драму, ймовірно, створено «як вправу у класі поетики».

⁸ Л. А. Архимандрит Варлаам // Русский архив. — 1874. — Кн. 1. — № 2. — С. 569.

ж Катерини Олексіївни відбулася аж 1724 року⁹. Тому важко припустити, щоб восени 1703-го могилянські студенти риторики вже були утаємничені в далеко не публічні стосунки між царем та служницею Меньшикова пані Скавронською.

Невідомо, коли молодша сестра Петра I Наталія Олексіївна скомпонувала «Комедію св. Катерини». Але знаємо, що цей твір грали на сцені її приватного театру, відкритого у 1707 році¹⁰. Якщо твір царівни поставили того ж року, дуже можливо, що це відбулося на відзначення таємного одруження її брата з Катериною Олексіївною. Хай там як, та слід погодитися із Розовим (але тільки в цьому), що п'єса російської царівни відрізняється від могилянської *Declamatio*. На сьогодні вцілів лише фрагмент «Комедії святої Катерини», що містить сцени, в яких Старець пояснює майбутній мучениці значення її сну, а відтак хрестить її¹¹. Прозовий дискурс Старця не має жодних посилянь на античну спадщину і близький до життя олександрійської святої, уміщеного у першому томі монументальної «Книги житій святих» (1689)¹² Дмитра Ростовського (Туптала) (1651—1709). Натомість поетичний дискурс Пустельника (*Eremita*) у могилянській *Declamatio* пишно бароковий і рясніє фігурами з давньоримської та грецької міфології, які, на мою думку, насичені політичними алюзіями.

Головний аргумент цієї статті такий: *Declamatio* імпліцитно ототожнює Петра I із деспотичним імператором Максентієм, який — згідно з легендою — піддав Катерину тортурам і наказав відтяти їй голову. Крім цього, могилянська героїня користується словником політичних прагнень козацької старшини, коли відмовляється від цісарського вінця і трону (що відповідає житійній традиції) та надає перевагу вінцеві «золотої вольності», що його для неї приготував сам Бог. Якщо в численних житіях, легендах і ранньомодерних драмах про Катерину Олександрійську наявні згадки про золоті вінки, чи корони, то в жодному творі не можна знайти епітета «золота вольність». Саме тому історичний контекст, у якому було скомпоновано цю драму, а також її політичні імплікації заслуговують на увагу дослідників.

Не слід випускати з поля зору і той факт, що могилянська *Declamatio* глибоко вкорінена в європейську літературну традицію. Днем кончини олександрійської мучениці традиційно вважають 24—25 листопада (6—7 грудня) 307 року. Проте на перші літературні згадки про неї натрапляємо в Менології,

⁹ Marker G. Imperial Saint. The Cult of St. Catherine and the Dawn of Female Rule in Russia. — DeKalb, 2007. — P. 4—6.

¹⁰ Ibidem. — P. 126—144.

Пьесы столичных и провинциальных театров первой половины XVIII в. / Упор. О. А. Державина, А. С. Демин, А. С. Елеонская. — М., 1975. — С. 158—159.

¹² Висловлюю подяку професорові Дарії Сироїд (Львів) за копію титульної сторінки та житія св. Катерини з оригінального видання Києво-Печерської лаври. Я також користувалася українським перекладом Валерія Шевчука: *Дмитро Туптало. Життя святих.* — Том III. — Львів, 2007.

скомпонованій Симоном Метафрастом у 960-х роках, а пізніше у Менології, укладеній у 980-х для імператора Василя II. (Зверну увагу, що Метафраст є один із авторів, до яких звертався Дмитро Туптало.)

Західноєвропейські легенди про Катерину стають особливо популярними у пізньому середньовіччі. Серед численних прикладів хочу відзначити романс «Life of Saint Katherine of Alexandria». У цьому творі августинського ченця Джона Кепгрейва (John Capgrave, 1393–1484) зображено перетворення самозосередженої та необачної, але принципової дівчини на мужню жінку. Автор імпліцитно критикує переслідування церквою послідовників Джона Вайкліфа (John Wyclif) і відірваність від реального життя англійського короля Генриха VI¹³.

Завдяки класичній освіченості та ораторському таланту легендарної Катерини її популярність зросла у XVI столітті, тобто тоді, коли гуманісти наполегливо підкорювали християнську релігійну тематику формам і мові класичного театру. У школі драми-мартирії морально виховували юнаків і тренували їх в ораторстві та публічних виступах, наставляли до плекання цнот, зокрема мужності й витривалості¹⁴. Твори гуманістів створили пантеон християнських героїв, які нагадували персонажів античної сцени, але були, так би мовити, «кращими» за них. Драми-мартирії подавали приклади ідеальної поведінки переслідуваних християн та навчали молодь того, як слід захищати свою конфесію, поширювати віру, приймати муки за власні переконання, що було доволі актуальним у час релігійних воєн і політичних заворушень, які охопили Європу XVI століття. Наслідуючи прозові джерела, створені в той самий час (протестантські та кальвіністські мартирології чи католицьку агіографію), ці драми показували героїв та героїнь, які безболісно переживають тортури і яких ангели ведуть до неба: страждання за віру змальовувались як щось задалегідь визначене Богом.

Після Трентського собору (1545–1563) культ святих розгорнувся ще більше, а єзуїти трансформували мучеників у «воїнів контрреформації», надаючи їм особливих атрибутів. Поруч зі святим Євстахієм свята Катерина Олександрійська стала улюбленим персонажем єзуїтської сцени. Такою вона залишалася до середини XVIII століття. Єзуїтські драматурги підкреслювали її освіченість, цнотливість та навернення на християнство. Останнє було особливо важливим у виставах, що відбувалися на територіях, де проживали люди різних конфесій. Єзуїти також робили акцент на надлюдській здатності Катерини витримувати тортури — якості, що засвідчувала не так її смиренне наслідування мук Христових, як безрозсудну сміливість. У досягненні секулярних цілей церкви єзуїтів цікавив не приклад (*exemplum*) пасивного

¹³ Capgrave J. The Life of Saint Catherine of Alexandria / Trans. Karen A. Winstead. — Notre Dame University Press, 2011. Теж див.: Winstead K. John Capgrave's Fifteenth Century. — University of Pennsylvania Press, 2007. — С. 79–82.

¹⁴ Parente Jr., James A. Religious Drama and the Humanist Tradition. — Leiden, 1987. — P. 186–187.

героя, а радше адаптація цнот персонажів класичного театру¹⁵. Для прикладу можна навести драму «Comedia de Sancta Catharina» єзуїтського професора Фернанда де Авіла (Fernando de Ávila, S. J., 1577–1601?). Її поставили в Кордобі 1596 року, в день святої Катерини — покровительки міста і єзуїтської колегії, де викладав отець Фернандо. Цей твір феноменально цікавий, бо задуманий як великий спектакль з інтермедіями про Орфея та Евридику. Сама драма є класичною трагедією. Щоб пояснити її суть, приятель автора, дворянин і поет Крістобал Москера де Фігероа (Cristóbal Mosquera de Figueroa, 1547–1610) написав «Пролог», у якому пояснює, що Бог — це Юпітер, його син Христос — Фаетон, а Катерина — Титан античного світу¹⁶.

Хоча драми-мартирії про олександрійську мученицю відштовхувалися від агіографічних джерел, вони також могли порушувати важливі гендерні проблеми, питання влади, індивідуальної свободи та релігійних переслідувань. Так, наприклад, у творі отця де Авіла Катерина повчає Максентія, що королі повинні бути авторами справедливих законів, а не навпаки. Фаустина, дружина імператора, нагадує йому, що як муж він панує над її тілом, але не має права володіти її душею та вірою. Вона підкреслює, що над королем існує ще вищий закон. Дискурс обох жінок у драмі куди елегантніший за дискурс Максентія та його священників (саме так тут названо жерців!). Під час диспуту з язичницькими філософами, яких Максентій скликає, аби підкорити дівчину своїм богам, Катерина блискуче викладає іспанською мовою (не латиною!) теологічні догмати й католицьку теорію Св. Трійці. Це особливо важливо, якщо взяти до уваги, що наприкінці XVI століття Іспанія перебувала в апогеї своєї політичної сили, а католицька ортодоксальність — за підтримки короля Філіпа III — посилила інквізицію. Її представники ув'язнювали видатних теологів і мужів церкви за уявні реформістські ідеї. Водночас вони переслідували криптоєвреїв (а їх у Кордобі було чимало) через відмову вшановувати статуї та інші зображення святих (подібно до того, як Катерина відмовилася від поклоніння язичницьким богам). Інквізиція також намагалася обмежити доступ мирян, зокрема жінок, до сакральних текстів. Її речники вважали жінок ментально неспроможними розуміти ці тексти і схильними піддаватися диявольським впливам¹⁷. На тлі такої репресивної атмосфери відвертий виклик Катерини імператорові, а також її інтелект, класична й теологічна освіченість та ораторський талант, імовірно, змушували міщан та еліту Кордобі серйозно замислитися.

Єзуїти з'явилися у Речі Посполитій у 1564 році, через рік після завершення Трентського собору, й одразу розгорнули шкільництво та наукову

¹⁵ Ibidem. — P. 187–188.

¹⁶ Comedia de Santa Catalina. Comedia Tanisodorus. Teatro clásico del siglo XVI / Ed. Cayo González Gutiérrez. — Gijón: 2003. — P. 7–230. В Інтернеті: www.telecable.es/personales/cgonzalez/Santa_Catalina.pdf

¹⁷ Weber A. Counter-Reformation Mysogny // The Counter-Reformation / Ed. David Martin Luebke. — Oxford, 1999. — С. 153.

діяльність. Серед видатних членів їхнього товариства, завербованих уже на польських теренах, був Петро Скарга (1536—1612). Під час свого ректорства у Вільнюській академії він написав польськомовну монументальну працю, присвячену життям святих, яка вийшла 1579 року і передруковувалася вісім разів ще за його життя. Вона містила дуже обширну розповідь про Катерину Олександрійську¹⁸, що зробило її популярним персонажем на сценах Речі Посполитої. Знаємо, що між 1584-м та 1688 роком у день св. Катерини єзуїтські школи поставили щонайменше сім драм про неї¹⁹. Крім того, в Іспанії, Німеччині та Нідерландах п'єси про олександрійську мученицю входили до репертуару популярного театру, незалежного як від королівського двору, так і від школи²⁰. Одним із прикладів такої п'єси є «Dialog na uroczystość Świętej Katarzyny ranny i męczenniczki» (1694), який, імовірно, поставили на околицях Кракова²¹.

Згідно з Резановим, українські переклади Скаржиного нарративу про Катерину Олександрійську почали поширюватися у другій половині XVII століття (Ду: 94). У Гетьманській Україні перша православна обробка її життя вийшла — слов'янською, а не українською мовою — з-під пера Дмитра Туптала. Ця агіографічна праця змогла з'явитися завдяки піклуванню митрополита Варлаама Ясинського, який запросив знаного українського проповідника до Києва 1684 року. П'ятьма роками пізніше поява першого тому «Книги житій святих» Туптала викликала чимале збентеження у Росії, бо видання не мало схвалення та рекомендації до друку Московського Синоду. Того ж року Мазепа, їдучи до Москви, включив отця Дмитра до свого почту та при великому дипломатичному зусиллі роздобув дозвіл на наступні три томи (1691, 1700, 1705). Як стверджує американський дослідник Гері Маркер, не було інших книг, які б настільки прискіпливо розглядали у Синоді, як ці три томи²². Так почалася історія могилянської мучениці за «золотую вольність».

Автори *Declamatio* були знайомі з обробками Туптала і Скарги, а також із латинськими редакціями легенди про Катерину Олександрійську. Як указує заголовок підручника 1703—1704 року, в якому зберігся їхній твір, професор Ярошевицький викладав ціцероніанську риторичку. Серед інших матеріалів він долучив два розділи про «*conceptus*» св. Катерини й коротку біографічну

¹⁸ Skarga P. Żywoty Świętych Starego i Nowego Zakonu... IV. — Kraków, 1936. — S. 318—325.

¹⁹ Резанов В. К истории русской драмы. Эскурс в область театра езуитов. — Нежин, 1910. — С. 385; Окоп J. Dramat i teatr szkolny. Sceny Jezuickie XVII wieku. — Warszawa, 1970. — S. 362, 368, 575; Wójcicki K.-W. Teatr Starożytny w Polsce. — Tom 2. — Warszawa, 1841. — S. 239—245.

²⁰ Без сумніву, п'єси про мученицю Катерину були популярні в інших країнах Європи, зокрема у Франції та Італії, але я ще не мала нагоди дослідити цей аспект традиції.

²¹ Dramaty Staropolskie. Antologia / Comp. Ed. Julian Lewański. — Tom VI. — Warszawa, 1959. — S. 137—173.

²² Marker G. Imperial Saint. The Cult of St. Catherine and the Dawn of Female Rule in Russia. DeKalb, 2007. — P. 108.

замітку про неї (Ду: 242–243). Це свідчить про те, що першу українську драму-мартирій було написано під його керівництвом. Тому є сенс замислитися над профілем цього педагога, про якого існують дуже скупи дані.

Слід також згадати, що крім матеріалів про олександрійську мученицю Ярошевицький додав до «*Arbor Tulliana...*» багатий ілюстративний матеріал, зокрема промови, адресовані гетьманові Мазепі з відображенням поточних подій²³. Попереднього (1702–1703) академічного року він підготував підручник риторики під назвою «*Oriens illustrissimus Iasincianae Cynthiae Tulliano coelo...*»²⁴. Сьогодні дослідники приписують Ярошевицькому ще й «*Cedrus Apollini pharetrati Rossiaco Orpheo...*» — інший підручник поетики й риторики, датований тим самим роком²⁵. У ньому збереглася неолатинська поема «*Carmina Heroica*», яка до певної міри наслідує «Енеїду» Вергілія та оспівує подвиги Мазепи 1695–1698 років, здійснені ним під час походів до Кізікермана й інших турецьких фортець, розмішених уздовж Дніпра. Італійська дослідниця Джованна Седіна переконливо доводить, що цей епічний твір вписує українську культуру в європейську *Latinitas* та належно оцінює внесок Мазепи у проєкт *antemurale christianitatis*²⁶.

Той факт, що Ярошевицький у 1702–1703 роках викладав поетику і риторику, дозволяє нам припустити, що саме він був автором пасійної драми «Мудрість предвічна...», яку могилянці поставили того року. Отже, цілком імовірно, Ярошевицький був задіяний у могилянському проєкті, який візуальними і текстуальними засобами зображав митрополита Ясинського і гетьмана Мазепу як гідних захисників та щедрих меценатів дому Божої Премудрості, тобто Софії Київської та Києво-Могилянської академії²⁷.

Усе це вказує на те, що вибір теми для *Declamatio* не був випадковим. Як символ мудрості й освіченості, св. Катерина вписувалася у згаданий проєкт. Крім того, було цілком логічно для студентів риторики зосередити увагу на «історичній особі», відомій своїм умінням «переконувати».

Declamatio поділена на десять *inductiones* (дій). Усі її ремарки подано латиною, а самих Катерину і дружину імператора уособлюють їхні добрі генії (*Genius Catharinae* і *Genius Augustae*). Це означає, що юнаки могли сміливо зіграти ці ролі. У першій дії *Amor Terrestris* (Земна Любов) намагається пробудити Катерину від глибокого сну. В його дискурсі — складеному сапфічним віршем — прочитується стурбованість тим, що довгий сон може зашкодити її мудрості. Крім посилянь на різні міфологічні фігури (Люцина, музи, Не-

²³ Стратий Я., Литвинов В., Андрушко В. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — К., 1982. — С. 52–54.

²⁴ Там само. — С. 50–52.

²⁵ Там само. — С. 49–50.

²⁶ Siedina G. Un poema epico neolatino su Ivan Mazepa // Studi Slavistici. — IV (2007). — P. 85–115.

²⁷ Пилип'юк Н. «Мудрість предвічна» (1703 р.) — драма-мораліте для аристократів / Київська академія. — 2012. — Вип. 10. — С. 11–33.

птун, сирени, Медуза, Аполлон, Гермес та інші), цей дискурс нагадує поетичні образи Яна Кохановського:

37. Lecz bys z Meduzą urody nie zbyła,
Same bogynie w czymes uprzedzila
A y mądrosci sen długi zaszkodzi,
Czyste rwiąc łodzi? (Ду: 246)

Здивована пропозицією земної любові, дівчина перепитує, як може любов із любові обтяжувати людину (*Dziwno... Miłosc z miłosci ciężary nakłada* [Ду: 247, в. 95–96]). У такий спосіб молоді автори з фантазією адаптували наратив Туптала, що починається розповіддю про намагання батьків видати Катерину заміж. Але дівчина більше зацікавлена видінням прекрасної небесної Пані, зодягненої в сонце (*W słońce odziana... Pani*) та увінчаної дванадцятьма зірками (*Wieniec uwity z dwnastu gwiazd na ni* [Ду: 247, в. 121–122]). Цей візуальний інтертекст, узятий із книги Одкровення 12:1–2, могилянці використовували як символ Богоматері, що породжує Мудрість. Слід також згадати гравюру Івана Реклинського, на якій зображено герб Івана Мазепи, який захищає апокаліптичну Богоматір і підносить її в небо²⁸.

У видінні Катерини апокаліптична Богоматір довго говорить про свободу, бажаючи вивести дівчину із лабіринту поганства до свого саду (*Coś długo ze mną mowi o swobodzie / Y z labiryntu bałwochwalstwa mego / Chce mie wprowadzić do ogrodka swego* [Ду: 247, в. 119–120]). Це алюзія на могилянські підручники поетики й риторики, які були присвячені Богоматері й заголовки яких часто використовували метафори садівництва.

У першій дії по-бароковому інтерпретовано наратив Туптала. Катерина звертається до Пустельника (*Eremita*), аби той розтлумачив її видіння. Вона називає його слугою Йовіша і питає, хто з богів чи Титанів намагався пробудити її серед ночі розпаленим променем:

167. Padam ci do nog, słuگو Jowiszowy,
Proszę pokornie, powiedz mi sen owy
Ktory widziałam iakoby naiawy,
Powieds mi prawie!
171. Czy to Apollo na mnie zagniewany,
Czyli sam Tytan uflorysowany
Twarz płomienistą mnie prezentował,
Przez sen turbował?
175. W samey połnocy wszystką mię oswiecił,
Albo Mars srogy ognie swoje wzniecił,
By mię prestraszył w połnocney godzinie
Przy ciemney minie [...] (Ду: 249–250)

²⁸ Pylypiuk N. The Face of Wisdom in the Age of Mazepa // Mazepa and his Time: History, Culture, Literature, Political Thought / Ed. Giovanna Siedina. — Alessandria, 2004. — P. 367–400, II. 1, 6, 9. Див. також статтю: Пилип'юк Н. Діва і мати: парадокси барокового портрета мудрости // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура / Ред. Л. Довга, Н. Яковенко. — К., 2006. — С. 281–303.

У цій зворушливій сцені вміло змальовано перелякану молоду дівчину, яка намагається зрозуміти своє містичне видіння.

Пустельник відповідає Катерині мовою Яворського й Орновського, тобто мовою могилянських професорів та їхніх учнів, вихованих на класичній міфології. Він пояснює, що це Юнона змінює дні на ночі, та попереджає Катерину, що Вулкан — син Юнони — кує кайдани для тих, хто віддається в їхнє «підданство» і засинає:

203. Moja powinność rozpowszechnić tobie,
Zwłaszcza w takowej będącej żalobie,
Co by to było, czymś przestraszona:
Znac to Junona,
207. Która dni w nocy często wariuje,
Wulkan zaiste tam kaidany kuje
Na tych, którzy się im w poddanstwo dają,
Y snu uznają. (R5: 250–251)

Нагадаємо, що це Вулкан закував Прометея (одного з Титанів) у кайдани за те, що той украв у богів вогонь і подарував його смертним. Отже, попередження Пустельника натякає на обізнаність авторів *Declamatio* із традицією, яка прирівнювала Катерину до Титанів.

Катерина стає християнкою, а Пустельник дарує їй образ Богоматері, обіцяючи, що невдовзі з'явиться її улюбленець. Після цього *Cantus Angelicus* (Ангельський Спів) попереджає, що Беллона і Марс уже відчиняють ворота війни, бо жадають крові Катерини, яка тепер служить Богові (*Bogu na służbę* [Ду: 252, в. 257–274]). Тут слід звернути увагу на семантичну різницю між іменником «служба» (стосовно Бога) та політично забарвленою лексеєю «підданство» (стосовно Вулкана і Юнони).

Передбачаючи подальший розвиток подій, *Cantus Angelicus* сповіщає, що Паллас Алена обдарувала Катерину Мудрістю, тоді як Аполлон із музами і Ціцероном дали їй талант красномовства. Відтак ані Вулкан, ані Харон не зможуть порушити її незламність. За допомогою Мудрості вона здобуде перемогу, а цнотливість відчинить їй ворота до неба (Ду: 253, в. 268–288). Перша дія закінчується, як і починалася, на любовній темі. Але цього разу *Amor Caelestis* (Небесна, а не Земна Любов) посилає Катерині перстень на знак містичного шлюбу з нею.

У другій дії імператор Максентій, якого упродовж цілої драми називають Цезарем, хизується своїми воєнними перемогами. Сенатори і священники (*Sacerdotes*) віддають йому хвалу за те, що у війську Беллони він нищить ворога по всьому світу (Ду: 256, в. 370–373). Постаючи перед ним, Катерина вітає його воєнні звитяги та відвагу, але дорікає, що цю героїчну славу забруднюють сморід і дим від офір язичницьким богам (*heroiczna sława dymem zakopcona* [Ду: 256, в. 377]), відтак просить Цезаря визнати єдиного Бога. Їй допомагають *Charitas*, *Fides* і *Spes* (Милосердя, Віра і Надія). Далі вона на смілюється назвати сенаторів безмозкими головами (Ду: 259, в. 343), на що

Цезар обзиває її їдкою, лихослівною бестією та наказує закувати у кайдани й кинути до в'язниці (Ду: 260, в. 385–388).

Імператор диктує секретареві мандат (*Diploma*) і «підписує» його 20 листопада. У цьому офіційному документі, на якому стоять його печатки, Цезар закликає виховану Атеною молодь і всіх докторів філософії, що уславилися у диспутах, прибути 24 листопада в Олександрію. Саме там мають відбутися дебати з гарною та освіченою панною, яка образила богів, і цю образу, а надто від жінки, важко ігнорувати.

У мандаті Цезар називає себе ось так:

Найясніший і Непереможний Максентій, Великого і Малого Єгипту Дідич і цілої Олександрії Цезар найпотужніший, син найбільш зичливого бога Гермеса (*Najiasniejszy u niezwyceżony Maxentiusz, Wielkiego u Malego Aegyptu Dziedzic u całej Alexandryey Cesarz nappotężniejszy, syn najwyżczliwszy Ermigera boga* [Ду: 261]).

Цей дивний текст не має паралелей серед європейських драм-мартиріїв і виглядає як делікатна пародія на титул царевичів. Порівняймо з уривком із першого тому «Книги житій святих» Туптала:

...Православных Монархов, Пресвѣтлѣйши[х] Державнѣйших и Бл[а]-
гоч[ес]тивѣйших, Великих Г[ос]уд[а]рей н[а]ших Ц[а]рей и Великих Кн[я]-
зей, ИОАННА АЛЕКСѢВИЧА, ПЕТРА АЛЕКСѢВИЧА: Всея Великія и
Малы[я] и Бѣлыя Россіи Самодрже[в], и многи[х] Г[ос]уд[а]рств и Земел,
Восточны[х] і Западни[х] и Сѣверны[х], О[т]чичей і Дѣдичей і Наслѣд-
ников і Г[ос]уд[а]рей и Обладателей.

Отже, можна припускати, що Цезар у *Declamatio* є сатиричною алегорією Петра І. Цим можна пояснити і те, що на початку другої дії драми особливу увагу приділено його військовій звитязі.

Та оскільки назва мандата — *Diploma* — викликає асоціації з освітніми інституціями, а в Києво-Могилянському колегіумі філософські диспути були звичайною практикою, ця сцена другої дії справляє враження лудичної самореференції молодих авторів.

Славний диспут між Катериною та язичницькими філософами відбувається у третій дії. У своїй критиці богів Катерина використовує гуманістичне розуміння мови як цивілізаційного чинника: язичницькі боги — це німі статуї, що не вміють говорити. Вона згадує Гомера та пророцтво Сибілли про народження Христа, і це відсилає нас до наративів Скарги й Туптала. Але, на відміну від своїх численних західноєвропейських попередниць, могилянська Катерина не обговорює догми про Св. Трійцю. Її дискусія про інкарнацію, тобто втілення Бога-Сина в людському образі, обмежується думкою, що християнський Бог — це Бог, який говорить. Як і всі її попередниці, Катерина переконує язичницьких філософів, і вони переходять у християнство. Передбачаючи реакцію Цезаря, вона передвіщає, що їх охрестять вогнем і власною кров'ю.

У четвертій дії Цезар журиться, бо уважає, що держава розпадається через те, що Катерина зрадила його богів. Сенатори радять запропонувати

їй корону і трон, від чого дівчина категорично відмовляється. У п'ятій дії дружина Цезаря Августа питає себе, хто буде їй щирим другом у старості, і висловлює бажання відвідати ув'язнену дівчину. Царедворець Порфирій (*Porfirius Palatinus*) задовольняє її бажання. Катерина називає його славним гетьманом військ (*hetmanie woysk stawny* [Ду: 279, в. 910]) і запевняє, що на небі його ім'я буде вписане у книгу вічного життя, а не залишатиметься на тлінних пірамідах чи мармурових колонах (Ду: 279, в. 911–913). Ця дія завершується наверненням Порфирія та його воїнів у християнство. Його слова відповідають православної формулі про походження Св. Духа (Ду: 279, в. 936–940), яку Катерина промовляє під час диспуту з філософами.

У польських драмах про святу Катерину Порфирія також називають гетьманом, хоч епітет «славний», що навіює згадки про українську панегіричну традицію, у них не трапляється. Але куди більш значущими є посилення на піраміди та колони у цьому дискурсі Катерини. На мою думку, це алюзії на споруди, встановлені у Москві 30 вересня 1696 року з нагоди святкування взяття Азова у липні того ж року. Згідно з офіційним описом цих урочистостей, виданим 1697 року, Москву декорували тріумфальними арками. Було встановлено дві колони з різьбленими рельєфами Геркулеса та Марса, а відповідні картуші на кожній із них демонстрували міць цих богів. Обабіч однієї з арок організатори урочистостей спорудили дві піраміди: одну — на честь морського війська, а другу — на честь сухопутного. Перед входом до іншої висів такий напис: «Перемога Царя Костянтина над Нечестивим Царем Максентієм Римлянином»²⁹. У трьох різних місцях було розміщено написи з афоризмом Юлія Цезаря: «Прийшов, побачив, переміг». Так офіційна пропаганда зображала звитяжного Петра I і римським цезарем, і християнським царем водночас, а переможених турків алегоризувала фігурою Максентія. Важливо зазначити, що в офіційному описі святкувань не згадано Івана Мазепу, тому невідомо, чи під час урочистостей відзначили його внесок у перемогу.

Британський історик Грегорі Фріз інформує, що за тиждень після тріумфальних церемоній данця Якоба Янсена, якому інкримінували страшну зраду під час першого, невдалого, походу на Азов, було публічно страчено. Спочатку його зламали на колесі смерті, а потім відтіяли голову³⁰. В офіційному описі 1697 року не подано прізвища цього чоловіка, лише названо «Якушкою». Тут же вміщено розповідь про те, як під час святкового маршу його, вдягненого у турецький стрій, провели у кайданах разом із (майбутніми) знаряддями тортур³¹. Мабуть, пропагандисти Петра I не помітили іронії в тому, що страшне покарання Янсена було аналогічним до тортур, яким Максентій піддав Катерину Олександрійську.

²⁹ Поход боярина и большого полку воеводы Алексѣя Семеновича Шеина к Азову... с подробным описаніем всѣх военных и тожественных происшествій... / Ред. Василий Рубан. — Санкт-Петербург, 1773. — С. 179–182. (Це перевидання публікації 1697 року.)

³⁰ Freeze G. Russia: A History. — Oxford University Press, 2009. — P. 104.

Поход боярина и большого полку воеводы Алексѣя Семеновича Шеина к Азову... с подробным описаніем всѣх военных и тожественных происшествій... — С. 192.

Дуже можливо, що у Києві читали публікацію про московські святкування і що могилянська *Declamatio* імпліцитно заперечує пропаганду, яка прирівнювала Петра I до царя Костянтина. Якщо це припущення є правильним, то молоді автори мали на меті запропонувати протилежний погляд, згідно з яким Петро I був новітнім Максентієм. В історії літератури це не було б уперше, коли наратив про Катерину Олександрійську використовувався алегорично — аби створити альянз на сучасну політичну ситуацію.

У шостій дії *Declamatio* Небесна Любов і ангели повідомляють, що найближчим часом Катерину буде прийнято до числа героїв та увінчано лавром безсмертя. У сьомій дії Цезар нарікає на те, що його постійно зраджують, і сенатори радять йому піддати Катерину найжорстокішим тортурам. Коли ж її приводять після випробувань на муках, він дивується, що тортури не лишили на її тілі жодного сліду. Вартові, яких обвинувачують у допомозі ув'язненій, заперечують свою провину, а Катерина просить Цезаря не спрямовувати свою лють на невинних людей, адже її годував голуб (себто Святий Дух) — посланець її улюбленця, який приготував для неї «вінець золотої вольності» (*złotey wolności mnie zgotował wieniec!* [Ду: 284, в. 1068]). Цезар ще раз намагається вмовити її прийняти цісарський вінець, але дівчина й цього разу відкидає його пропозицію. Тоді він наказує катувати її на колесі смерті, але ангели розбивають це знаряддя.

Епітет «золота вольність» взято зі словника політичної системи Речі Посполитої, яка розглядала угоду між монархом і шляхтою як обов'язне зобов'язання. Ця система гарантувала рівні права для всієї шляхти, релігійну свободу та право формувати конфедерації з політичною метою. Упродовж XVII століття ці ідеали надихали козацьку старшину, яка — в обмін на військову службу монархові — сподівалася на гарантію своїх прав і вольностей. У добу Мазепи вони знову стали актуальними.

Республіканізм шляхти і старшини знаходив підтримку в гуманістичних підручниках риторики, які з-поміж численних тем для декламацій пропонували питання, запозичені з античного ораторства, зокрема таке: «Чи золота вольність [свобода] є ціннішим золотом від усіх?» (*aurea libertas auro pretiosior omni?*). Цей не винятковий приклад взято зі шкільного підручника англійця Джона Кларка (John Clarke) «*Quaestiones aliquot declamatoriae*» (1633)³². Насправді європейські неолатинські підручники XVI–XVII століть рясніли такими вправами. Цікаво, що могилянська «*Lyra variis praeseptorum chordis...*» 1696 року також містила подібну тему — *libertas auro pretiosior* (вольність [свобода] — золото найцінніше)³³. В українській літературі найвідомішу адаптацію цієї риторичної вправи вміщено у першій орації твору Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича

³² Цит. за: *Watson F. The English Grammar Schools to 1660. Their Curriculum and Practice.* — London, 1968. — P. 465–466.

³³ *Маслюк В. Латиномовні поетики і риторики XVII — першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні.* — К., 1983. — С. 204.

Сагайдачного» (1622). У ній висловлено думку, що єдина гідна нагорода за «вірне підданство» — це «золота вольність», яка є найбільшою цінністю з усіх. Автор стверджує, що прагнення до свободи є природним явищем, а це важливий аргумент у риторичі. Так Сакович наголошує на кардинальній соціальній транзакції: лояльність можлива лише тоді, коли поважаються індивідуальні та корпоративні права³⁴. У світлі цієї політичної та ораторської традиції порада Пустельника Катерині не йти у підданство до Вулкана та Юнони набуває особливої ваги.

У восьмій дії *Declamatio* Августа називає свого чоловіка тираном. Розлучений Цезар наказує відтяти їй груди і готує для неї інші страшні тортури. Не бажаючи чути голос дружини та її молитву до Бога, він вимагає, щоб її вигнали за міські мури. У дев'ятій дії Августі стинають голову, а вірний Порфирій із воїнами ховає її, після чого вони повторюють свою формулу віровизнання. Ставши свідком цього, Цезар наказує їм також готуватися до страти. В останній дії Максентій, оточений сенаторами, ще раз намагається переконати Катерину, аби та зреклася віри. Вона відмовляється і звертається до Бога із молитвою, прохаючи свого містичного Мужа подати їй руку. Насамкінець дівчина каже воякові, який має відтяти її голову, щоб той швидше виконав наказ Цезаря, бо вона хоче побачити небесні палаци. Це останні слова десятої дії. На відміну від західноєвропейських п'єс, перша українська драма-мартирій не завершується тріумфальною картиною апофеозу Катерини та перенесенням її тіла на Синайську гору ангельськими хорами.

Declamatio дуже подібна до гуманістичних драм-мартиріїв тим, що християнізує класичні символи та інтелектуалізує християнську спадщину. Вона також виявляє телеологічний погляд на мову, якого (услід за Ціцероном) дотримувалися викладачі неолатинських шкіл. Героїня могилянського твору — як і її єзуїтські попередниці — є прикладом сміливості, міці та витривалості. Вона розуміє, що інтелектуальна перемога на диспуті та дівоча цнота будуть нагороджені лише у вічності. Як новітній Титан, вона терпить невимовні тортури і вмирає — як справжній воїн.

У 1703 році стародубський полковник Михайло Миклашевський і стародубський писар Опанас Покорський вели таємні переговори у Литві з метою створення конфедерації Польщі, Литви й України, під час яких Миклашевський висловив бажання, «дабы Украина в такой же волности ц [віла як] цвѣтет корона полская и К [...] Литовское». В іншому уривку опису переговорів натрапляємо ще й на таке зізнання: «...що далѣй Украинѣ под ярмом московским не подобно»³⁵.

Контакти козацької старшини з потенційними союзниками (як і пізніші контакти Мазепи зі Станіславом Лещинським) зберігалися у великій

³⁴ Pylypiuk N. *Golden Liberty: Kasiian Sakovych's Understanding of Rhetoric and Preparation for the Civic Life // States, Societies, Cultures: East and West. Essays in Honor of Jaroslaw Pelenski / Ed. Janusz Duzinkiewicz et al. — New York, 2004. — P. 885–920.*

³⁵ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. Т. 1 / Упор. С. Павленко. — К., 2008. — С. 266. (Заповнення пробілу в квадратних дужках моє. — Н. П.)

таємниці. Отож малоімовірно, що восени 1703 року автори *Declamatio* були знайомі зі змістом цих переговорів. Але згадка про підданство, яке веде у кайдани (слова Пустельника), та надання переваги вінцеві «золотої вольності» (промова Катерини) засвідчують, що вони поділяли амбіції свого середовища. Мабуть, тому могилянці вважали за потрібне напучувати ровесників, аби ті плекали цноти олександрійської мучениці. Відтак вони добре зрозуміли функцію драми-мартирія.

Моє прочитання *Declamatio* є першою спробою зрозуміти обставини, які спонукали до написання цієї драми. Детальне вивчення підручника риторики Ярошевицького, в якому її було уміщено, може пролити більше світла на те, як створювався образ першої могилянської Мучениці за «золоту вольність».

Катерина Дуса

**«Дуже небезпечний злочин»:
перелюб у міському праві й судах
Волинського та Подільського воєводств
кінця XVII–XVIII століття**

Хай там яку епістемологічну позицію займає історик, схоже, більшість колег по цеху погоджується з тим, що минуле лишилося позаду і ми ніколи не побачимо його таким, як воно було. Проте читання й інтерпретація джерел не перестають бути інтелектуальною пригодою, хоч і не наближають до нас минуле. Хай те, що ми «чуємо», — лише луна і відгомін, але окремі відголоски, особливо про потаємні й інтимні сторони життя домодерних людей, створюють ілюзію певного наближення.

Саме таке відлуння, у якому йдеться про один з аспектів інтимного життя, стане предметом цієї статті. Це заводить нас на територію історії сексуальності, яка в панівних дискурсах домодерної доби представляється майже винятково в негативному світлі (крім тих випадків, коли її завданням було продовження роду). Зрештою, все, що можна виловити з більшості наявних джерел-відголосків, зводиться до контролю й нагляду за сексуальністю. У фокусі статті буде проблема перелюбу, якою її представлено в міському праві та матеріалах міських судів Волинського і Подільського воєводств кінця XVII–XVIII століть.

Спершу варто пояснити, звідки походить вороже ставлення до сексу в ранньомодерній Європі. Зазвичай коріння шукають у християнській традиції, хоча окремі елементи, як-от протиставлення тіла і душі, походять ще з пізньоантичної традиції. З IV століття в канонічному праві розробляються докладні правила сексуальної поведінки християн. Головна вимога — моногамія і сексуальна вірність своєму партнерові, заборона розлучень, а також обмеження на секс у шлюбі. Для тих, хто шукав шляхів повернутися до «позбавленого сексу раю», наперед виходять такі чесноти, як чистота, цнотливість та абсолютне утримання від сексу¹. Саме в ранньому Середньовіччі було сформульовано ідею про те, що вигнання Адама і Єви з Едемського саду — наслідок їхньої гріховної чуттєвості. З часом святий Августин додав нових акцентів, поєднавши секс у шлюбі з християнською набожністю. Його вчення виправдовувало секс у шлюбі, і це стало загальновизнаною те-

¹ Наприклад, про канонічне право щодо сексуальності див.: *Hawkes G. Sex and Pleasure in Western Culture.* — Cambridge and Malden, 2004. — P. 53.

зою на наступні півтори тисячі років. Відтак духовно слабким мирянам було дозволено секс, але тільки в рамках шлюбу і згідно з системою суворих приписів та заборон.

У традиціях східного християнства основні тенденції збігалися, однак мали свої особливості, що їх наголосила Ів Левін у дослідженні про сексуальність у православних слов'ян, як-от їхня надзвичайна увага до ритуальної нечистоти, пов'язаної з сексуальними стосунками². Гріх і нечистота асоціативно поєднувалися. Вважалося, що жінки схильніші до гріха й хоті, тому їх змальовували як більш нечистих істот. У Московії ставлення до сексуальних стосунків як до гріховних і брудних, навіть у рамках шлюбу, зберігалось до кінця XVII століття. В Україні ж, стверджує Ів Левін, уже з середини XVII століття відчуються впливи західних поглядів на сексуальність: «Західні уявлення про користь шлюбу досягли слов'янської Православної Церкви лише в середині XVII століття, коли під впливом уніатських семінарій в Україні Петро Могила включив до свого требника парафразовану тезу Августина, яка виправдовувала шлюб через продовження роду, виховання дітей, подружні почуття та протидію перелюбу»³.

У Європі XVI століття спроби реформувати Церкву супроводжувалися намаганням пильніше наглядати за моральною поведінкою вірян. Лютер, а за ним і інші реформатори стверджували, що celibat безглуздий, якщо йдеться про спасіння, тому добрі християни мають одружуватися. Сексуальний потяг відтепер уважався природним і центральним для шлюбу. Будь-яку особу, яка з тих чи тих причин не одружувалася, соціум сприймав як підозрілу. Будь-яка сексуальна активність за рамками шлюбу проголошувалася злочинною. Після Тридентського собору Католицька Церква теж посилила контроль за поведінкою своїх вірних. Схожі тенденції спостерігаються в Православній Церкві Речі Посполитої від середини XVII століття після реформ Петра Могили. Відтак під впливом реформи Церкви в усіх містах поступово закривають борделі й громадські лазні (там, де вони раніше існували), а санкції проти проституції і нескромної поведінки дедалі суворішають.

Юлінка Раблак стисло й точно підсумувала прагнення контролювати населення протягом XVI–XVIII століть:

У ці століття спостерігаються добре організовані спроби змусити все населення підкорятися обмеженому переліку правил моральної поведінки — характерна прикмета цього періоду. Правила ґрунтувалися на християнських цінностях. Заборонялося лягати, вимовляти прокляття, грати в азартні ігри, жити в розкошах, а також усі форми непристойної поведінки, зокрема танці й сексуальна розпушта. Починаючи з пізнього Середньовіччя світська влада дедалі більше відтісняла Церкву від насадження цих цінностей. Її представники стверджували, що миру і процвітання можна досягнути,

² Див.: *Levin E. Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs, 900–1700.* — Ithaca and London, 1989. — P. 47.

³ Там само. — P. 72–73.

лише коли люди житимуть у гармонії зі своїми ближніми, дотримуючись Божого закону, поважаючи «загальне добро». Інакше всім загрожуватиме війна й нестатки — Божа кара за гріхи⁴.

Очевидно, за таких обставинах слід було наглядати за сексуальним життям населення, інша річ — як можна ефективно контролювати чиесь сексуальне життя? Змушувати людей зізнаватися у своїх сексуальних гріхах під час сповіді було замало, і світській владі доводилося шукати інших способів. Проблема полягала в тому, що обвинувачення в сексуальних злочинах, як завжди у випадку злодіянь, мали підтвердити кілька свідків. Ранньомодерна світська влада не здобула успіху в запобіганні злочинам. У більшості країн, де централізація ще не відбулася (а подекуди це тривало аж до кінця XVIII століття), не існувало поліції, яка могла б забезпечувати порядок, тому у справі виявлення злочинів підтримка і сприяння населення важили надзвичайно багато. Від людей чекали доносів на сусідів, слуг, панів і родичів. Можна лише припустити, що переважна більшість сексуальних переступів залишалася непоміченою і непокараною, адже ми знаємо тільки про зовсім малий відсоток того, що відбувалося. На поверхню виходили переважно незаконні сексуальні зв'язки, які закінчувалися вагітністю жінки, — саме такі справи зазвичай помічалися, оскаржувалися, розглядалися в судах і каралися.

Волинські і подільські міські суди починають приділяти увагу сексуальній дисципліні городян лише з другої половини XVII (а подекуди не раніше початку XVIII) століття, тобто набагато пізніше, ніж на більшості європейських територій. Це запізнення легко пояснити відставанням релігійних реформ у регіоні. Проте з другої половини XVI століття міські суди мали вказівки для розгляду таких справ, що їх далі розглянемо докладніше.

* * *

Основою для інструкцій, які написав Бартомеї Гроїцький і якими користувалися в міських судах Речі Посполитої, стали книги німецького міського права («*Speculum Saxonicum*» і «*Carolina*»). Злочинам, пов'язаним із сексуальністю, в poradнику Гроїцького приділено чимало уваги, наприклад, детально пояснено, чому той чи той переступ неприпустимий, дано рекомендації, як поводитися у складних випадках. Найбільше місця Гроїцький відвів злочину перелюбу (*cudzołóstwo*) — йому присвячено четвертий розділ «*Porządku sądów u spraw mieyskich*»⁵, який, своєю чергою, складається з кількох підрозділів про різні аспекти злочину. Починає Гроїцький, цілком логічно, з означення:

Перелюб — дуже небезпечний злочин, бо стосується подружніх зв'язків, поза якими жодні інші зв'язки неприйнятні для Господа нашого Бога: ніщо інше не з'єднує дружні стосунки міцніше, ніж святий шлюб⁶.

⁴ Rublack *U. Crimes of Women in Early Modern Germany*. — Oxford, 1999. — P. 7.

⁵ Див.: *Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa maydeburskiego*. — Kraków, 1616. — S. 144–146.

⁶ Там само. — S. 144–145.

Отже, Гроїцький послуговується Августиновим означенням шлюбу. Далі він посилається на Старий Заповіт, де сказано перелюбників за їхні лихі вчинки карати смертю, адже «перелюб має багато злих наслідків», серед яких «ламання присяги, неправдиві свідчення, насильство, кривди, зрадливий обман законних спадкоємців, гульгійство, розпуста тощо»⁷. Перелюб — вчинок, «ганебний за своєю природою», тому Старий Заповіт передбачає сувору кару — відтяти голову і побити камінням.

Дальші пояснення Гроїцького ближчі до релігійного дискурсу і звучать як проповідь: у наш час перелюб часто сприймається як несерйозна річ, він став звичним і поширеним, багато людей бездумно вдається до перелюбу, не боячись покарання. Ці твердження супроводжують приклади зі Святого Письма, що нагадують грішникам, як Бог колись карав перелюбників — убивав тисячі людей, руйнував цілі міста. Саме такі аргументи й приклади притаманні проповідникам.

Гроїцький підкреслює, що перелюбники не побачать царства небесного. Головна проблема, на його думку, в тому, що володарі часто не карають перелюбників і збоченців (*scorum*), «мабуть тому, що самі так робили чи й далі роблять. Так само, як ширяться інші злі речі, якщо за них не карають, ширяться і перелюб»⁸. У цьому пасажі він прибирає тон повчання, яке до лиця не юристові, а священикові, котрий викриває гріховність світських володарів, не здатних пильнувати за поведінкою своїх підданців. Висновок, якого врешті-решт доходить Гроїцький, — володарі мусять наглядати і карати перелюбників не менш суворо, ніж інших злочинців⁹.

У кінці розділу Гроїцький дає практичні рекомендації, запозичивши приклади санкцій з канонічного і світського права. Канонічне право серед покарань за перелюб передбачало відлучення від Церкви та/або розлучення, світське право рекомендувало суворіші кари: повішення чи вигнання для бідняків і штраф для заможних. Тобто покарання залежало від соціального статусу людини: хто не міг заплатити грішми, мусив платити власними стражданнями. Цю частину Гроїцький завершує пасажем про те, що дехто волів би карати перелюбників, як у давні часи, — на горло (між іншим, саме таку санкцію передбачає «*Speculum Saxonicum*»). Згідно з тими самим приписами, звинувачену в перелюбі жінку належить покарати батогами й усунути від «права шлюбного»¹⁰. Як бачимо, спектр покарань був широким, але головне — не дати перелюбникам уникнути кари. Гроїцький попереджав, що жодне святе місце не вбереже їх від розплати: ні церква, ні цвинтар, ані монастир.

Отже, перелюб проголошувався злом, яке породжує інші лиха, та злочиним, якому останнім часом не приділяли належної уваги. Із варіантів по-

⁷ Там само. — S. 145.

⁸ Там само.

⁹ Див.: Там само. — S. 146.

¹⁰ Там само.

карання Гроїцький не віддає перевагу жодному. Але на цьому він у своїх міркуваннях не зупиняється. Раніше цю проблему здебільшого оминали, тож Гроїцький намагається заповнити прикру прогалину і дає читачам цілу низку практичних рекомендацій — що робити в складних ситуаціях, пов'язаних з перелюбом. Позаяк усі потенційні читачі і реципієнти — чоловіки, то й рекомендації стосуються їхньої поведінки.

Перші поради — для чоловіка, який застав дружину з коханцем: якщо він не може затримати коханця, то має право поранити чи навіть убити його, як це прописано в любому серцю Гроїцького «*Speculum Saxonium*»¹¹. Далі описуються деталі і з'ясовується, що вбити коханця дружини не так-то й просто. Щоб убивство вважалося справедливим і законним, чоловік зрадливої дружини напередодні мусить тричі попередити її коханця у присутності трьох свідків. Але й це ще не все. Далі чоловік має захопити коханця за «таємним спілкуванням» зі своєю дружиною в його домі чи домі іншого перелюбника або навіть «у публічному відкритому місці», і лише після цього він має право вбити коханця дружини власними руками¹². Однак якщо чоловік застане дружину за «спілкуванням» з коханцем у якомусь іншому місці (не дуже зрозуміло якому), він повинен знайти трьох свідків, котрі це підтвердять, і тільки тоді правомірно буде відправити коханця до суддів, які визначать йому кару.

Хоч якими добрими видавалися ці рекомендації, дотримати їх було не-реально. Згідно з ранньомодерними уявленнями про чоловічу честь, говорити з коханцем дружини, попереджати його публічно на очах у свідків означало визнати себе рогоносцем — чи не найбільше приниження для чоловіка¹³, тому малоімовірно, що знайшлися б охочі свідомо себе збезчестити. Отже, всі ці рекомендації безглузді й непрактичні, тому не дивно, що в судових справах немає жодної згадки про застосування якоїсь із них на практиці.

У наступному підрозділі Гроїцький розглядає випадки, коли чоловік не може карати дружину за перелюб. Це, по-перше, коли він і сам винний у перелюбі, а «крук крукові око не клює»¹⁴. Друге формулювання дуже розпливчате: «коли він дав їй до того якийсь привід», — а яким саме може бути цей загадковий привід, не пояснюється. Третій випадок досить поширений у ті часи: якщо чоловік довший час не жив з дружиною і вона вважала, що чоловік помер; а четвертий логічний — якщо дружину змусили до перелюбу силоміць, наприклад гвалтом. Дружина також не вважалася винною, якщо стала жертвою шахрая, який прикидався її чоловіком¹⁵. Нарешті, чоловік не мав права карати зрадливу дружину, якщо її вже раз спіймали на перелюбі,

¹¹ Див.: Там само. — S. 173.

¹² Див.: Там само.

¹³ Foyster E. A. *Manhood in Early Modern England: Honour, Sex and Marriage*. — London, 1999.

¹⁴ Groicki B. *Porządek sądów...* — S. 174.

¹⁵ У контексті таких-от рекомендацій схоже, що випадок Мартена Гера не був аж надто унікальним.

але він далі «жив» із нею, — це означало, що він готовий миритися з її поведінкою¹⁶.

Останній підрозділ цього огляду присвячено рекомендаціям чоловікам, як розпізнати, чи побачене справді перелюб. Гроїцький розважливо сповіщає, що про перелюб дізнатися важко, бо він зазвичай відбувається таємно, та все-таки є певні знаки, які вказують, перелюб це чи ні. Треба звернути увагу на місце, де схоплено перелюбників: темне воно чи відкрите для огляду, особливо ж чи воно освячене, бо перелюб неможливий в освячених місцях. Важливо, щоб учасників перелюбу було добре видно і можна було сказати, чи був то хтось із родичів, світська чи духовна особа, адже родичів, священників і ченців можна одразу викреслити з числа підозрюваних, додає Гроїцький. Відтак звинувачення в перелюбі осіб із цієї категорії суди не приймали. На практиці знов-таки було інакше. Остання рекомендація мала радше психологічний характер і ґрунтувалася на тому, що винні у перелюбі можуть виказати себе своєю поведінкою, наприклад, якщо двоє людей обіймаються, цілуються, часто говорять і усміхаються одне до одного — все це безперечні ознаки того, що між ними щось відбувається¹⁷.

Усі ці розлогі рекомендації свідчать, що юристи, такі як Гроїцький, сприймали злочин перелюбу абсолютно серйозно. В контексті максими ранньомодерної доби, згідно з якою від якості честі дружини залежить якість честі чоловіка, стає зрозуміло, чому питання перелюбу було аж таким важливим. Сюди додавалося також цілком юридичне питання про спадкоємців: народження байстрюків, які могли успадкувати все майно, аж ніяк не тішило чоловіків.

* * *

Звернімося до справ про перелюб, які розглядалися у волинських і подільських міських судах, та подивімося, чи користувалися судді докладними порадами Гроїцького. Представлені далі справи демонструють широкий спектр можливих ситуацій і реакцій на них. Окремі з них видаються типовими, як-от поширена ситуація обвинувачення в перелюбі одруженого чоловіка і служниці. Загалом такий стан справ характерний для XVI–XVII століть, коли через закриття борделів і оголошення повій поза законом чоловіки шукали сексуальної розради у своїх служниць і покоївок.

Схожу історію стосунків між паном і служницею знаходимо в записках Сатанівського магістратського суду. У 1724 році служниця й кухарка Григорія Куліковського на ім'я Марина опинилася в суді, звинувачена в тому, що вона вагітна і при цьому неодружена. Повідомляється, що Марина три роки служила в одного пана і саме там «здобула собі брюхо»¹⁸. Марину розпитува-

¹⁶ *Groicki B. Porządek sądów...* — S. 174.

¹⁷ Див.: Там само.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1 (1724). — Арк. 281–282 зв.

ли, хто винен у «злому вчинку» (для позначення переступу тут уживано таку саму термінологію, як у Гроїцького), і відповідь її типова для таких ситуацій: «брюхо» у неї від її пана Григорія Куліковського, який за відсутності дружини повернувся додому вночі п'яний, зтягнув її до комори і там «що хтів, то чинив». У будинку в той час нібито був хлопець, який це бачив і, коли повернулася дружина господаря, усе їй розповів. Господиня побила Марину і вигнала геть, тож їй нічого не залишалось, як повернутися до матері. На запитання, коли все це сталося, Марина відповіла, що минуло два тижні відтоді, як пан її згвалтував. Тут уперше звучить звинувачення у згвалтуванні — надзвичайно серйозному злочині, що в разі доведення загрожував стратою. Та саме через суворі наслідки довести факт згвалтування було винятково складно.

Після слухання свідчень постановили викликати хлопця як свідка. Його спитали, чи справді пан робив те, в чому його звинувачено. Звісно, хлопець, який перебував у залежному становищі, перед судом спростував усе, що компрометувало його пана: він не бачив, щоб той робив щось зле¹⁹. Марина такий поворот подій пояснила тим, що пан напередодні побив хлопця і примусив забрати свої слова назад.

У вирокі писар зазначив, що кілька свідків (їхні імена не названо) казали, ніби протягом останнього року Марина часто залишала дім пана і ходила до сестри. Насправді такі анонімні свідчення схожі радше на плітки. На другому допиті Марина повторила, що вагітна від свого пана, але на третьому змінила свідчення і зізналася, що це дитина Федора, сина Олександра Хмелевського²⁰. На тому слідство завершили, Марину визнали винною в непристойній поведінці, швендянні по чужих господах, розпусті, брехливому звинуваченні чесних громадян. Отож єдиною особою, яка заслужила покарання, виявилася Марина. Їй призначили 150 різок кари, а сестрі наказали пильнувати, щоб вона нічого з собою не зробила (евфемізм, який означав попередження спроб абортів). У вирокі не згадано приписи з міського права, схоже, судді тут поклалися на власний досвід та інтуїцію.

Читачам таких справ розібратися непросто, а в цьому випадку ситуацію ускладнює те, що йдеться про владні стосунки, коли звинувачений чоловік має потенційний вплив на суддів, а жінка належить до соціально залежного стану. Відтак залишається багато запитань. Чи брехала жінка про згвалтування, щоб зберегти репутацію, чи казала правду? Чи тиснув пан на хлопця і на суддів? Ми вже ніколи про це не дізнаємося. Однак історія не має на меті встановити істину, а лише допомагає з'ясувати вірогідність певного перебігу подій. У цій системі пояснень будь-яка з наведених вище ситуацій можлива. У той час подібні справи були поширені по всій Європі. Історій хатніх служниць, які вимушено чи добровільно мали сексуальні стосунки зі своїми панами, тисячі, але майже в усіх цих справах пана визнавали невинним і він виходив сухим з води.

¹⁹ Там само. — Арк. 281 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 282.

Окремі історії майже ідентичні, відрізняються лише імена учасників і місце дії. Як уже сказано, перелюб важко було визначити, якщо тільки неодружена жінка не вагітніла — це найочевидніше виказувало незаконний зв'язок. Водночас це означало, що жінці доведеться стати перед судом і відповідати, хто батько її дитини. Схожа з Марининою історія трапилася зі Стефановою Медницькою з Ковеля в 1754 році.

Стефанова — так само самотня вагітна жінка, яку звинуватили в аморальній поведінці. Запитання до неї традиційні: хто батько, скільки разів і де вони «грішили», коли проявилися ознаки вагітності. Як і в попередньому випадку, батьком дитини названо одруженого чоловіка Стефана Рудницького, тому жінку звинуватили в перелюбі. Деталі «гріха» теж цілком звичайні: згрішила вона зі Стефаном Рудницьким тричі в 1753 році, коли пані Рудницька їздила на прощу до Сокаля²¹. Тимчасова відсутність дружини і мала кількість «гріхопадінь» — типові ознаки таких історій, що їх розповідали в судах.

Специфічна риса цієї справи — після першого допиту за жінкою встановили нагляд. За два місяці Стефанову знову викликали в суд на допит, після чого її оглянула акушерка, щоб з'ясувати термін народження дитини. Виявилось, що дитина має народитися за півтора місяця (точність при тогочасних методах діагностики просто вражає, тому не викликає довіри). Лише після цього оголосили вирок: по-перше, нагляд за Стефановою призначали аж до пологів. По-друге, наведено довгий витяг з розділу про перелюб «Porządki» Гроїцького — означення перелюбу і ту частину, де за перелюб передбачалося побити і позбавити шлюбних прав. Позаяк жінка не була одруженою, це на неї не поширювалося, тож їй призначили 200 різок після народження дитини. Наостанок її попередили не шкодити дитині ні до, ні після пологів, інакше скарають на горло²².

Отже, в таких справах подібне те, як вони розслідуються і що розповідають жінки. Справа 1740 року з Ковеля, попри традиційні спільні моменти, відрізняється незвичним вирокком: за перелюб засудили не лише жінку, а й чоловіка. З запису випливає, що це була вже друга справа про зв'язок одруженого чоловіка Кіндрата Пьотровича з його служницею Пелагією²³. Жінку допитали першою й ув'язнили. На допиті вона розповіла, що «грішила ні з ким іншим, тільки з Кондратом», коли мешкала в його домі. Як і в попередній історії, це було згвалтування під час відсутності дружини, але, за словами Пелагії, воно кілька разів повторювалося. Цікаво, що Кіндрата взагалі не викликали на допит (принаймні це не зафіксовано), і вирок іде одразу за зізнанням Пелагії. Він теж містить посилання на «Porządek», але цього разу цитату про смертну кару за перелюб, яку з ласки суду замінили на 200 різок. На відміну від попередньої справи, покарання чекало і на жінку, і на чоловіка²⁴.

²¹ Див.: Там само. — Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 130 зв.

²² Див.: Там само. — Арк. 137 зв. — 138.

²³ Див.: Там само. — Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 81–81 зв.

²⁴ Див.: Там само. — Арк. 81 зв.

Крім зрадливих чоловіків і служниць, у справах про перелюб бували й інші фігуранти, наприклад жовніри, які нерідко асоціювалися з безладом і розпущою. Іноді історії за їхньої участі майже анекдотичні, як та, що трапилася в Ковелі 1752 року. Жовнір Горний звинуватив городянина Якіма Теодоровича в нападі. Сталося таке: Яким запідозрив, що дружина зраджує його, і замкнув її разом з жовніром у коморі. Якщо вірити жовнірові, він не замислював нічого поганого, а просто прийшов спитати дружину Якіма поради в одній справі, аж раптом додому повернувся її чоловік, розлютився і замкнув їх у коморі²⁵.

В очах зрадженого чоловіка все виглядало інакше. Він стверджував, що прийшов додому *вночі*, застав дружину з жовніром у коморі і побіг по свідків (як, власне, й рекомендувалося), насамперед до Корнатовського, сержанта Горного, який і дав йому колоду, щоб затримати парочку в коморі, доки зберуться очевидці. Свідок Андрій Копинець розповів, що до нього прибіг Яким, закликав узяти вогонь і бігти разом з ним і сержантом до його будинку, бо там Яким, як сказав свідок, схопив «кота». Прибігши до комори, спитали, хто там, Горний відгукнувся, відтак сержант забрав його під варту. Ще один свідок, жовнір Юрковський, стверджував, що напередодні Горний повідомив своїм хатнім господарям, нібито йде ночувати до Якіма. Коли Яким пізніше був у тих господарів, вони пожартували, що він має гостя у своїй хаті о такій пізній годині (очевидно, кепкували з нього як з рогносця). Тож Яким кинувся додому і замкнув Горного з дружиною в коморі. Юрковський, проте, додав, що ціле літо квартирував у Якіма і може засвідчити, що його дружина не виказувала схильності до перелюбу²⁶.

Судді були збиті з пантелику: вони мали скаргу Горного про те, що він постраждала сторона і нічого лихого не чинив, а також свідчення Юрковського, який запевняв у добрій репутації Якимової дружини, крім того, Яким, за словами очевидців, «розлютився» і діяв під впливом емоцій. Але не все було чисто: зрештою, що Горний з жінкою могли робити вночі в коморі, та й сержант, який був на «місці злочину», вирішив узяти Горного під арешт. Відтак у вирокі традиційно зачитували витяг з Гроїцького про те, що перелюбнику треба відтяти голову, а позаяк винуватець був жовніром і не підлягав юрисдикції міського суду, постановили відправити Горного до його військової частини, щоб там визначили йому кару. Далі зацитовано частину рекомендацій про позбавлення дружини шлюбних прав, але, зважаючи на те, що підтвердилася добра репутація Анни, а чоловік її теж був почасти винен, їм обом присудили виплатити штраф.

Хоча суди намагалися перебрати на себе контроль за сексуальними переступами городян, їм це не завжди вдавалося, бо часто городяни вирішували особисті проблеми в обхід судової системи. Чоловіки, скажімо, могли з'ясувати стосунки в шинку. Яскравий приклад маємо в записах судової кни-

²⁵ Див.: Там само. — Ф. 35. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 28 зв.—29 зв.

²⁶ Див.: Там само. — Арк. 29.

ги з Вижви — він демонструє, наскільки по-різному поводитися чоловіки в суді і в шинку, вирішуючи конфлікти, пов'язані з інтимним життям. У 1726 році Петро Денисович і Іван Луцик побилися в шинку. Петро напав першим і на запитання Івана, в чому річ, відповів: «Чого маєш справу з моєю дружиною? Через це люди з мене насміхаються»²⁷. Іван відкинув звинувачення, але за якийсь час Петро знову напав на нього. Тоді Іван вирішив більше не терпіти («бо це зневага і встид») і звернувся до суду зі звинуваченнями проти Петра Денисовича. Той визнав у суді, що нападав на Івана, але заперечив, нібито причиною були стосунки Івана з його дружиною. Достатньої кількості свідків не знайшлося, тому чоловіків зобов'язали помиритися. Очевидно, що Петро не захотів визнавати себе рогоносцем перед судом, щоб це не потрапило ще й до судових книг. Водночас для нього було нормальним захищати свою честь у неофіційній обстановці — в шинку. Варто відзначити, що для одного чоловіка (Івана) соромом було терпіти публічні образи в неофіційній обстановці, тоді як для другого (Петра) соромом було визнати себе рогоносцем в офіційній обстановці, перед судом, тому він зізнався в бійці і нападах, але не пояснив своїх мотивів.

Про що все це може свідчити? По-перше, про те, що у XVIII столітті на Волині й Поділлі перелюб стає злочином, за яким регулярно наглядають і за який карають. По-друге, приписи Гроїцького про поведінку в ситуаціях з перелюбом і покарання за нього подекуди в міських судах були добре відомі, наприклад, у Ковелі його часто і точно цитують у вирокках; однак в інших містах про «Porządek» не згадують, хоча це не означає, що цих приписів там не знали. Покарання не було однаковим (приписи Гроїцького теж передбачали цілу низку варіантів від смертної кари до штрафів). По-третє, хоча «священне таїнство шлюбу» порушували головню чоловіки, кара загрожувала не їм, а неодруженим жінкам, учасницям цього злочинного зв'язку. По-четверте, як у більшості подібних випадків по всій Європі, справа впливала на поверхню переважно тоді, коли йшлося про стосунки, наслідком яких була вагітність неодруженої жінки.

²⁷ Там само. — Ф. 32. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 16.

Татьяна Таирова-Яковлева

К биографии казацких старшин

За редким исключением, нам плохо известны биографии даже самой знаменитой казацкой старшины. Биографические данные чаще всего крайне разрозненны, эпизодичны, часто недостоверны и путаны. Во многом это объясняется случайным характером таких находок, фрагментарностью источников. К этому добавляется еще и плохое знание работ предшественников, в результате чего открытия и находки, сделанные в прежние годы, зачастую остаются забытыми и не учтенными коллегами.

В данной статье мы во многом не откроем Америку, но лишь напомним выводы и находки предшественников, к сожалению, ныне забытые, и кое-что добавим со своей стороны к биографиям Демьяна Многогрешного и Ивана Мазепы.

Касаясь родословной Многогрешных, современный исследователь казацкой старшины Владимир Кривошея указывает жену Демьяна как «Настя NN», а перечисляя детей опального гетмана, засланных в Сибирь, называет Петра и Олену. Их потомков он не обозначает, а упоминает только мужей еще двух дочек Демьяна («NN», «NN»), которые сосланы не были¹. В «Энциклопедии истории Украины» упомянуты сын Многогрешного Петро и дочка Олена (статью составили Юрий Мыщук, Виктор Горобец и Зоя Хижняк)².

Между тем, в документах Российского государственного архива древних актов имеются материалы по отправке в Сибирь семей Демьяна Многогрешного и Матвея Гвинтовки. Там перечислены «Многогрешного жена Настасица Якимовая, дети Петрушка, Ивашка, дочь Аленка, племянник Мишка Зиновьев. Жена Гвинтовки Ирина Григорьева, сын Федка»³.

¹ См.: Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків. — К., 2002. — С. 230.

² См.: Мищук Ю., Горобець В., Хижняк З. Енциклопедія історії України. — К., 2010. — Т. 7. — С. 9.

³ Российский государственный архив древних актов. — Ф. 229. Малороссийский приказ. — Оп. 1. — Д. 96. — Л. 237.

Интересный факт — обе несчастные женщины (жены Многогрешного и Гвинтовки) были образованными, о чем свидетельствует то, что с собой в Сибирь они взяли книги. Среди вещей Многогрешной были

«Книга печатная Житие Ивана Рьльского, книжица Новой завет киевской печати, книжица о тайне и о покаянии киевской печати, часослов маленькой печатной, книшка, а в ней молитва утренняя, Благодатной хлеб, псалтырь учебная, книшка молитвенник»⁴.

Жена Гвинтовки взяла «Книги Псалтырь учебная в полдесть, да часословец в четверть печатный, да мера гробу господня»⁵. Наличие у обеих женщин учебных книг явно говорит о том, что в ссылке они планировали обучать своих детей.

В Селенгинске, на месте ссылки, у Многогрешного значатся сыновья Петр и Яков⁶, причем Петр стал «сыном боярским»⁷ (это отмечал еще Николай Оглоблин). Этот старший сын Многогрешного активно участвовал в селенгинских ратных делах отца и погиб в 1691 году в Монголии, возглавляя военный отряд русских и бурят. В том же году умер и Яков⁸. Судьба Ивана неизвестна. Оглоблин даже сомневался в его существовании, но документы Малороссийского приказа безусловно подтверждают, что именно Иван ехал в ссылку вместе с матерью, Петром и Оленой. Возможно, он погиб еще в младенчестве. Еще две дочки родились у Многогрешного в Сибири⁹.

Об Олене Оглоблин еще сообщал, что она вышла замуж за сибирского дворянина Ивана Бейтона. Это был сын известного полковника Афанасия Ивановича Бейтона, знаменитого защитника (после смерти воеводы Алексея Ларионовича Толбузина) Албазина против китайцев в 1686—1689 годах¹⁰.

Следует уточнить и дату смерти Демьяна Многогрешного. В «Энциклопедии истории Украины» приведена дата 1701 год. Однако еще в сборнике «Первое столетие Иркутска», выпущенном в Санкт-Петербурге в 1902 году, содержится «Книга именная денежная расходная, служилым людям 1704 г.», где есть запись: «Дети боярские: Демьян Игнатов сын Многогрешный в 209 г. постригся в монахи и в 1703 г. умре. Окладу его Демьянова остаточного от верстания Дмитрия Таракановского 11 руб...»¹¹.

⁴ Там же. — Л. 225.

⁵ Там же. — Л. 233.

⁶ См.: Русско-китайские отношения в XVII веке. Материалы и документы. — М., 1972. — Т. 2. — С. 779—780.

⁷ Там же. — С. 328—329.

⁸ См.: Оглоблин Н. Служба в Сибири Демьяна Многогрешного // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1892. — Кн. 6. — С. 160, 165.

⁹ См.: Там же. — С. 156.

¹⁰ См.: Там же. — С. 164—165.

¹¹ Первое столетие Иркутска. — СПб., 1902. — С. 28.

Теперь относительно происхождения Ивана Мазепы, вернее, о его отце. С одной стороны, точно известно, что Иван был Степановичем, с другой стороны, отцом Ивана многие называют Адама Мазепу. Современная исследовательница этого вопроса Татьяна Люта повторяет своего предшественника Василя Биднова «Звідки був цей Степан Мазепа, невідомо, тільки ототожнювати його з Адамом Мазепою ніяк не можливо. Напевно, обидва ці Мазепи були родичами, жили в Мазепинцях, і Марина з Мокієвських була жінкою Степана Мазепи, про якого нічого не знаємо»¹². При этом Люта делает вывод: «наведені імена і згадки про Мазеп є лише окремими представниками роду, і як би не спокусливо було об'єднати їх у послідовну родову сув'язь — робити це передчасно».

Между тем, еще Александр Лазаревский, знаток старшинских родов, придерживался иного мнения, о чем мы скажем ниже.

Итак, с одной стороны, нам известен шляхетный пан Адам Мазепа, в 1630-е годы переживший инфамию, но при этом в 1659 году являющийся послом казацкого гетмана Ивана Выговского на Варшавский сейм, утверждавший Гадячский договор¹³. В привилее Яна Казимира 1659 года «шляхтичу и жолнеру» Адаму Мазепе на село Мазепинцы подчеркивалось, что имение ему жалуются с учетом заслуг самого Адама, гетмана Ивана Выговского и «osobliwie uważając, że syna swego Jana, przy boku Naszym, na usługę Naszej Rzeczypospolitej, zostawując». Таким образом, у Адама Мазепы точно был сын Ян (Иван), к тому же находившийся при короле. 9 марта 1662 года Адам Мазепа стал черниговским подчашием¹⁴, а после его смерти, 3 октября 1665 года, черниговским подчашием стал его сын Ян.

Но шляхетный пан Адам Мазепа не случайно был послом казацкого гетмана. Александр Лазаревский в своих «Заметках о Мазепе» приводил данные (упущенные Татьяной Лютой) о том, что весной 1654 года белоцерковским атаманом был Адам Мазепа¹⁵. Соответственно, он участвовал в казацком восстании. Кроме того, среди белоцерковской шляхты «значился целый ряд Мокиевских», из которых, как известно, происходила мать Ивана Мазепы. Сопоставляя эти факты, Лазаревский писал: «Отсюда мы имеем достаточно оснований для заключения, что упомянутый в 1654 г. Белоцерковский атаман Адам Мазепа был женат на одной из Мокиевских, а следовательно этот самый Адам и должен быть отцом будущего гетмана»¹⁶.

¹² Люта Т. До генеалогії роду Мазеп // Иван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. — К., 2008. — С. 150.

¹³ См.: Записки Перетятковича. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657–1659 гг. — К., 1873. — С. 13.

¹⁴ См.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1885. — Т. VI. — С. 185.

¹⁵ См.: Акты относящиеся к истории Южной и Западной России собранные и изданные Археографической комиссией. — Т. X (Дополнение к III тому). — Т. X. — № 7. — С. 405.

¹⁶ Лазаревский А. Заметки о Мазепе // Киевская старина. — 1898. — Март. — С. 461.

Интересно, что в 1659 году жена Адама Мазепы жила в Белой Церкви и именно у нее оставил лошадь Криштоф Перетяткович в то время, как ее муж был на сейме¹⁷. Кроме того, в Белоцерковском полку были и другие Мазепы: в 1654 году русскому царю там присягали Мирон и Юско Мазепы¹⁸. Степан Мазепа присягал в 1654 году в Переяславле¹⁹, а «Адам» нигде не присягал, что при его положении было невозможно. Заметим, что одновременно Адам и Степан ни в одном документе не встречаются.

Но главное доказательство того, что именно Адам Мазепа был отцом будущего гетмана (несмотря на то, что он был «Степановичем»), нашел еще Лазаревский. Это реестр луцкого православного братства, где была такая запись: «Марина Мазепина, подчашина черниговска». Из этого Лазаревский сделал четкий вывод: «Из указаний на чин ее мужа мы видим, что это была жена (или вдова) подчашого черниговского, т. е. Адама Мазепы, а следовательно, это была мать гетмана Мазепы». Он также указывал на то, что ее мирским именем было Марина²⁰. Лазаревский объяснил также, почему Адам звался одновременно Степаном: «Имя Степана явилось, следует полагать, от двух-именности и для благозвучия в козацких ушах, когда будущий гетман попал уже меж казаков»²¹. Добавлю от себя безусловную параллель с Богданом Зиновием Хмельницким.

Следует отметить, что в документах присяги в Переяславле сказано: «Степан Михайлов сын Мазепа»²². Из этой русской записи можно предположить, что Адам-Степан Мазепа был сыном Михаила Мазепы. Тем более, что известен некий «землянин киевский» Михайло Мазепа, получивший в 1572 году привилей от Сигизмунда-Августа на земли по реке Камянице (Михайло Мазепа в этом привилее именовался «шляхетным»)²³, а хутор Камяницы (стоящий на этой реке) получил Адам Мазепа на Варшавском сейме в 1659 году²⁴. Заметим, что хутор Каменицы впоследствии стал селом Мазепинцы²⁵. Таким образом, делом будущего гетмана был скорее всего Михаил Мазепа (а не Николай, как полагали некоторые историки).

¹⁷ См.: Записки Перетятковича. К вопросу о сношениях Польши с казаками в 1657–1659 гг. — С. 14.

¹⁸ См.: Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. — К., 2003. — С. 40, 70.

¹⁹ См.: Грушевский М. С. К истории Переяславской рады 1654 г. // Доклады АН СССР. — № 16. — Л., 1929. — С. 302.

²⁰ Лазаревский А. Заметки о Мазепе // Киевская старина. — 1898. — Июнь. — С. 411.

²¹ Лазаревский А. Заметки о Мазепе // Киевская старина. — 1898. — Март. — С. 461.

²² См.: Грушевский М. С. К истории Переяславской рады 1654 г. — С. 302.

²³ См.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Т. VI. — S. 183.

²⁴ См.: Volumina legume. — Petersburg, 1859. — Т. IV. — S. 304.

²⁵ См.: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Т. VI. — S. 184.

Alfons Brüning

Religious Conversions in Early 18th Century Ukraine¹

On 2 March 1743 Varlaam Lashchevs'kyi, a hieromonk from the Kievan Brotherhood monastery and teacher of Greek at the Kievan academy, sent a report to his rector in which he informs the latter about the flight of a Jew named Itsko Shmunev. Itsko had been entrusted to him in order to be instructed in the Orthodox faith. Where Itsko had gone, remained unknown – Varlaam asks his higumen and rector whether he might perhaps have any further information.²

Itsko was sent to the learned monk because he had announced his intention to convert to Orthodoxy. Apparently he had now changed his mind. We do not learn from the report what exactly made him eventually take his heels, but the course of events as described here allows at least some presumptions. What the document does reveal is the serious efforts of Varlaam to provide his apprentice with a more than only superficial knowledge about the Orthodox Christian faith and a true Christian lifestyle. Repeatedly Varlaam wanted him to fully share his monastic life and be instructed thoroughly in theory and practice. Repeatedly he had to cope with the resistance of his apprentice. Itsko declared to be not used to such a lifestyle, and that he would rather prefer to live with the company of some other pupils of the Greek classes of Varlaam, and in the adjoin dormitory. Varlaam, on his part, took his task serious enough even to risk a dispute with the more conciliatory prefect in the academy, when he staunchly refused to have Itsko baptized as long as the latter “had not been fully instructed in the faith and the good of Christ had not been deeply rooted in his heart and mind”.³ To achieve this goal, Varlaam tried hard to teach his apprentice all the prayers, dogmatic teachings and rites which in

¹ Research for this article was made possible by a grant from the German Thyssen Foundation. I am very grateful to Maksym Iaremenko for his extremely valuable help with getting access to the files, and to Liliia Berezna for her numerous advices.

² Cf. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.) [further quoted as Акты КА]. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. I. – К., 1904. – № LXI. – С. 303–305.

³ “...поки бы совершенно онъ не наставился въ вѣрѣ и добре ему Христось углубился въ сердца и въ ум”. (Ibid. – С. 304).

his view a Christian had to master, and made him learn by heart long text passages written down for him. Itsko, on his part, proved less and less willing to meet the requirements of his strict instructor. After initial gestures of goodwill he attended the arranged lessons badly prepared, and finally disappeared without leaving a trace.

By all evidence, quite differing attitudes towards the act of conversion are represented in this case. First, there is an obvious tension between the interests of the future convert, and the intentions of his instructor, to which the former felt unable to subordinate. Varlaam, the monk, appears to be an exceptionally conscientious instructor, which among others becomes evident by the fact, that he reports the course of events first to his rector, not yet to the Kievan consistory, which latter most probably had sent the future convert to him. Announcing the flight to the consistory would have made his failure more than temporary. Secondly, there is another - intermediate and more conciliatory – position taken by the mentioned prefect of the academy⁴, who on occasion reminds the zealous teacher of the fact that “there are many in Christianity not able to proceed very far with reading the Creed, but they are baptized, and this is the fundament.”⁵ Not knowing the ultimate reasons for Itsko to strive for conversion, there are good reasons to presume, that he would probably have found it easier to adjust to this pragmatic attitude – if this pragmatism, i.e. to become a Christian just through ritual, avoiding an all too thorough examination of his convictions and lifestyle, had not been his actual motivation from the very beginning.

As we shall see, with the named tensions the reported story entails some features that can be generalized not only for the very phenomenon of religious conversion in principle, but even more for the specific situation of inter-religious and inter-confessional relations in early 18th century Ukraine. The following article aims to explore and contextualize reports concerning religious conversion to the Orthodox church out of the first half of the 18th century, most of which originate from the consistories of the Kiev and Pereiaslav eparchies, and are currently preserved in the Central Historical Archive of Ukraine in Kiev.⁶

Treating the period in question as one of transition means a suggestion, and an attempt to contribute to a current debate about confessional relations, and – presumed – processes of confessionalization in such a border region as early modern

⁴ The document does not give the name of the prefect. The position of the prefect in the system of the Kievan academy was that of a director of studies, also held responsible for the daily life and administration and for the conduct and progress of the students during and outside the school lessons. – Cf. *Sydorenko A.* The Kievan Academy in the 17th century. – Ottawa, 1977. – P. 89f.; *Булгаков Макарий, иером.* История Киевской академии. – СПб., 1843. – С. 55f.

...и въ нас де въ Христіанствѣ многиі суть, которіи «Вѣрую во единого Бога» не умѣють гораздо прочесть, да крещенію жъ, и се фундаментъ”. (Акты КА. – Т. I. – Ч. I. – № LXI. – С. 304).

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві [further quoted as ЦДІАКУ]. – Ф. 127. – Оп. 128–146, оп. 1020 (2 vols.), 1024, 1028, 1033, 1043; ф. 990. – Он. 3. – Some further sources related to the issue have been found in the Manuscript Department of Vernadsky Ukrainian National Library (Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [further quoted as ІР НБУВ]). – Ф. 232.

Ukraine. Research in recent years, all in all, has generated some uncertainty about what the confessional landscape in Ukraine really looked like by this time. While 19th and early 20th century historiography usually drew a picture of clear-cut confessional antagonisms, mainly between Roman and Greek Catholics on the one hand, and Orthodox on the other hand, recent research has often found it necessary to question such drawings and to unmask them as biased and oversimplified.

Still in the 17th century, the confessional boundaries were in fact often blurred and difficult to describe. In the Polish-Lithuanian noble society conversion was hardly regarded to be necessary. Neither inter-confessional marriages, nor the education of children or the choice of ceremonies like baptism or funerals, nor the composition of testaments etc. led to the expression of clear confessional preferences. Too low was the feeling for existing borders and differences, as to make a conversion a subjective need in order to transgress such borders – a situation which, according to Natalia Iakovenko, only by the second half of the 17th century began to change slowly.⁷ More recent research especially on the Volhynia region has shown, however, that a considerable number of conversions which did occur, especially among magnate families, and to some lesser, but still considerable extent among the petty nobility. However, to speak about homogenous religious landscapes still seems inappropriate. The motives often seem a riddle without a clue for a modern historian. A conversion was – and was reported this way in the sources – mostly a personal drama, which did not mean just a change of camps. The complexity of the early modern religious worldview included spheres which only later were separated from one another, such as social conditions, economics, political and family allegiances. This concerned mostly the elites. On the other hand, among the broader population knowledge about differences in rite and dogma was still highly underdeveloped, and little attention to separating dogmas was ultimately paid in cases when a peaceful solution of an existing conflict arose. The role of politics – again, in early modern understanding – demands particular attention in this framework. In sum, conversions in the Ukrainian part of the Polish-Lithuanian Commonwealth can be – and actually is – seen as a success of Counter-reformation efforts to win over the elites. Personal stories of conversions dominate the scene, while the general situation in society remains as complex as difficult to decipher.⁸

Notably, the results mentioned here are in line with tendencies elsewhere in Europe, insofar as research on the phenomenon of conversion is focused on whatever subtle interpretation of personal stories. Just as in Ukraine, in further parts of Europe religious conversions were as much a frequently met phenomenon, as they need in each single case a multiple explanation which takes political, social and

⁷ Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // *Й ж. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – К., 2002. – С. 13–79.

⁸ Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.) – К., 2008 (chapter 4, esp. p. 338–347, and chapter 6). The latter passage is a revised version of an article published before, see: Довбищенко М. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії.* – 2003. – Вип. 2. – С. 57–82.

even economic factors into account.⁹ As for the lower layers of society, religious knowledge remained underdeveloped still for quite a while, regardless of all corresponding efforts of the confessional churches – even more so in Eastern Europe. A clear feeling for existing boundaries is yet the precondition for any conscious decision to convert from one confession to another.

In Ukraine, during the first half of 18th century political loyalties along a state border subsequently took the place of an underdeveloped consciousness of confessional borders. The scenery became clearer, as some though by far not all conditions presumably determining the motives for religious conversion had changed. Firstly, the fusing of political loyalty and confessional adherence had taken new directions. The establishment of a state border between Poland-Lithuania and Russia along the Dnieper River, eventually secured by the peace treaty of 1686, gave the difference between predominantly Orthodox areas in left-bank Ukraine and Uniate areas in right-bank Polish-Lithuanian provinces a more and more political nature. The treaty had an article that guaranteed security of their rights and possessions to the remaining Orthodox population in the Commonwealth, and future showed that this paragraph could easily be exploited by the Orthodox tsars. Secondly, on both sides of the border the confessions gained inner strength, which in the long run affected the average population as well. Around the year 1720, both the Orthodox and the Uniate churches took decisive steps to consolidate their inner structures: In Poland, the Synod of Zamość in 1720 unified and fixed the standards for liturgy, social behavior and theology of the Uniate Church. A year later, in 1721, the Spiritual Regulation (*Dukhovnyi Reglament*), forming a cornerstone in the church reforms of Tsar Peter I, came into effect in the Russian Empire. Dogmatic teaching and rites were unified, education reinforced, inner authority of the clerical elite strengthened, norms of behavior for clerics and laymen were clarified – in other words, a set of measures came into action, which is usually described as decisive for the formation of clearly separated confessional camps, and the subsequent effects of confessionalization processes in politics and society.¹⁰ A real effect of these

⁹ For a summary of current research on conversion during the 17th century see: *Deventer J., Craciun M., Elbel M.* Confession and Conversion. Transcending Boundaries in Central and Eastern Europe 1560-1700 // *Bohemia. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der böhmischen Länder.* – 2008. – Bd. 48. – No. – P. 192-202; *Deventer J.* Konversionen zwischen den christlichen Konfessionen im frühneuzeitlichen Europa // *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit.* – 2007. – Bd. 7. – No. 2. – S. 8-24.

¹⁰ We shall refrain here from further reflections on the curious fact that a confessionalization process, according to this perspective, occurred in the Ukrainian lands with a delay of approximately 150 years in comparison with Western Europe. For Western Europe, the literature on the confessionalization paradigm is abundant. For an overview of basic features one might still refer to the programmatic article by Wolfgang Reinhard: *Reinhard W.* Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des Konfessionellen Zeitalters // *Zeitschrift für historische Forschung.* – 1986. – Bd. 10. – S. 257-277. For a more detailed account on confessionalization and the possibilities to apply the paradigm to the Eastern European region cf. *Brüning A.* Confessionalization in the Slavia Orthodoxa (Belorussia, Ukraine, Russia)? – Potential and Limits of a Western Historiographical Concept // *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe* / *Thomas Bremer, ed.* – London, 2008. – P. 65-96.

measures, however, still was a long time in coming. Even 19th century historiography could not pass completely over numerous accounts on the low level of knowledge about distinguishing dogmas and rites among common believers, and on the persisting practices of mixing cults, formulas and venerations. The commemoration of the Pope in liturgy, for example, was something to which the Uniate Synod of Zamość still had to admonish the clerics. Furthermore, few among them were really aware of the significance of such dividing teachings as the “filioque” sentence in the Creed, while the use of Eastern Orthodox manuals or the veneration of St. Gregorios Palamas remained widespread among the Uniate clergy.¹¹ More recently, the older accounts of confessional antagonisms between clearly separated camps generally have been put into question, hinting at numerous examples illustrating the still multifaceted nature of inter-confessional relations. Not only was there still little awareness of truly religious differences among believers on both sides of the Dnieper River. Next to this there occurred numerous examples of collaboration and mutual assistance between confessions, and of persisting customs of a peaceful settling of conflicts. Moreover, such conflicts firstly could often be traced back to rather secular circumstances as the struggle over the possession of church buildings or land properties, or antagonisms between a landlord and a peasant community, and they secondly erupted as frequently between adherents of the same confession, as between opposed confessional camps. Even more important for our issue here is another general impression: Accounts on religious conversion still in the early 18th century betray little of what a modern contemporary would regard as sincere religious motivation, but a lot of pragmatism instead.¹² In other words, the borders between these camps still for a time were blurred to a higher degree than had been suggested earlier, and the ground for something like confessionalization seems to have been badly prepared.

This is but one direction recent research has taken. Other studies of recent time, however, suggest right the opposite, namely the applicability of the confessionalization paradigm. The reason for this is yet found not so much in religion itself, but in political developments. The most convincing claim for the subsequent formation of confessions competing along the political borderline between Poland-Lithuania and Russia has recently been made by Barbara Skinner. On the base of an abundance of source material she describes a forming process of political and confessional identities along “the Western Front of the Eastern Church” – a grow of tensions which eventually erupted in armed confrontation in the years around 1760, in the so-called “koliivshchyna”.¹³

¹¹ Cf. *Pelesz J.* Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart. – Bd. II. – Vienna, 1880. – S. 425f., 437–442.

¹² *Яременко М.* Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 121–136.

¹³ *Skinner B.* The Western Front of the Eastern Church. Uniate and Orthodox Conflict in 18th century Poland, Ukraine, Belarus and Russia. – DeKalb, 2009. Parts of this book, which are of particular significance for our argumentation here, were published earlier, cf. e.g.: *Skinner B.* Borderlands of Faith: Reconsidering the Origins of a Ukrainian Tragedy // *Slavic Review*. – 2005. – Vol. 64. – No. 1. – P. 88–116.

Can this contradiction be solved? A first observation in the sources, which we shall express in general terms for the time being, is that conversions now [19:40:20] Mykola Klymchuk: became something of increasing attractiveness not only for noblemen or political elites, but also for the common. Moreover, they were much more a bureaucratic act than they used to be earlier; conversion, just as in other parts of the newly formed Russian Empire, meant assimilation, and the documentation usually shows rather few signs of inner spiritual processes.¹⁴ Accordingly, files available are of a different nature. It is now files of the archive of an administrative body as the church consistories that document the conversions, and take the place of 17th century personal reports.

Authorities, on the other hand, were the longer the better prepared, and offered a formalized procedure. People wanting to convert to Orthodoxy in the 18th century Russia had to appeal to the consistory, the central administrative institution of the local eparchy. Every local official knew about this procedure. When in some cases the prospective converts first turned to either the Kievan military governor as head of the civil administration, or simply to the local priest, their cause was passed to the consistory. Consistories in Russian eparchies were by that time a rather new institution. Their final shape they gained only after the introduction of the Spiritual Regulation, composed by Bishop of Novgorod Feofan Prokopovich.¹⁵ These consistories, presided by the local bishop himself, consisted out of an ecclesiastical court (*prisutstvie*) with a constant staff of members (in a vast majority monks) who took the main decisions concerning discipline, teaching and other aspects of church life, and a chancellery with the main obligation to document the cases and lead the correspondence.

While in several Great Russian eparchies the establishment of a consistory took several years at least, the Kievan eparchy was effectively among the first to respond to the requirements of the reform. A consistory existed here already right from the very year 1721, due to a vacancy on the metropolitan see, which made a restructuring of the local church administration directly by the Moscow centre possible.¹⁶ Consequently, the functioning of this institution gained effectiveness subsequently in the following years, and the structures described further on were thus to be met in full shape at least after the mid of the 1720s.¹⁷ Following the already established

¹⁴ Cf. *Khodarkovsky M.* The Conversion of Non-Christians in Early Modern Russia // *Of Religion and Empire: Missions, Conversion and Tolerance in Tsarist Russia* / R.P. Geraci, M. Khodarkovsky, eds. – Ithaca, 2001. – P. 115–143.

¹⁵ Cf. *Smolitsch I.* Geschichte der russischen Kirche. – Bd. 1: 1700–1917. – Leiden, 1964. – S. 370–373.

¹⁶ *Крыжановский Е.* Киевская духовная консистория в XVIII веке // *Киевские епархиальные ведомости*. – 1862. – Отд. II. – № 1. – С. 8–29; № 14. – С. 471–486 (restructuring after the death of Metropolitan Ioasaph Krokovs'kii 1718: *Ibid.*, с. 475f.); № 15. – С. 511–524; *Прокон'юк О.* «Присутствие» Київської духовної консисторії: кількість і склад консистористів, розклад роботи // *Соціум. Альманах соціальної історії* – 2005. – Вип. 5. – С. 71–93.

¹⁷ This observation affects, of course, the nature of the sources explored in this article, as before this time the general amount of written documents which the work of the consistory has produced is accordingly

model, the eparchy of Pereiaslav, the second important Orthodox eparchy along the Polish-Russian frontier, was founded in 1733 out of a former vicary of Kiev. During the first decades of its existence the effectiveness of its administration never left a rather low level due to weak holders of the Episcopal see and a constant lack of funding and material supply.¹⁸ Later, i.e. by the mid of the 18th century this small eparchy gained particular significance due to its exposed position next to the Dnieper river and thus right on the frontier between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire.

An elaborated procedure had to be passed through for those who wanted to join the Orthodox Church. A future convert first reported his matter to the clerical worker or officer in charge. In case his appeal was received favorably, this clerk send it to the main body of the consistory, usually together with a detailed account about the person of the applicant, his origin and nationality, his age, previous places of living etc.¹⁹ Most important and thus never omitted in the report was his or her previous confession or religion.

If there were found no obstacles to the applicant's request, the consistory looked for an appropriate instructor, and the prospective convert was sent to this instructor in order to receive the necessary teaching about the so-called "articles of faith" (*artikuly very*), accompanied by an introduction into liturgy, prayers etc. Subsequently the candidate was either baptized, or just anointed with myron, in case he converted from another Christian denomination. This procedure accurately followed the prescriptions included in the "great manual" (*Velikii Trebnik*) at which the correspondent instructions usually hint, sometimes even with precise indication of the relevant pages. Liturgical manuals in use at that time in the Russian Orthodox Church comprised the one issued in 1655, by then revised by a synod presided by patriarch Nikon, and a later edition of the same book published in 1708.²⁰ Most probably also in use in the Kievan diocese was the *trebnik* prepared here up to 1646, a fruit of years of revisionary efforts by Metropolitan Peter Mohyla and

lower. This fact must be kept in mind in order to avoid hasty conclusions. Conversions, for example, to our impression grew in frequency since around the middle of the 1730s. In fact, there are no cases documented before, but one should be aware of the theoretical possibility of people willing to convert, which before this phase did not make it into the documents.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 990. – Оп. 3. – Спр. 1; cf. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. – К., 1958. – С. 236. For the humble material situation of the eparchy and its seminary (founded in 1738) up to the middle of the 18th cent. cf. *Левицкий П.* Прошлое Переяславского духовного училища // Киевская старина. – 1889. – Т. XXIV. – № 8. – С. 438–444.

¹⁹ Such detailed reports, by order of the Holy Synod, were required from all those who entered or re-entered the Empire from abroad and wanted a place within the church, for example from priests ordained elsewhere, and also from learned monks who had travelled before through other countries in order to complete their training in foreign languages. For a correspondent order from the Holy Synod see: *Акты К.А.* – Т. 1. – Ч. 1. – № 10. – С. 104 (док. 10); for biographical abstracts that were made up in this context cf.: *Ibid.*, № XXV. – С. 166–168, № XXXV. – С. 213f., № XLII. – С. 231–234.

²⁰ Cf. s.v.: *Требник // Полный православный энциклопедический словарь.* – Т. 2. – Изд. первое. – Санкт-Петербург; изд. второе. – London, 1971. – Стб. 2172f.

his learned environment in the Kievan college. In accordance with this manual, the basic difference thus was existing between converts from other religions such as Islam or Judaism, and those entering the Orthodox Church as former members of other Christian confessions²¹ – with one remarkable exception: Adherents of Anti-trinitarian Protestantism were treated equally to Jews and Muslims, as they also refused to acknowledge God in his Holy Trinity according to their teaching.²² Their baptism was regarded as invalid.

Once the teaching of the convert was completed, and the rites performed, the consistory documented this with a special certificate. Further information for the time in between, i.e. about what the catechetical teaching looked like in detail, and what kind of relationship between the instructor and his apprentice the lessons might have generated, is not documented in the consistory's files. These usually have only a short remark, that the orders of the consistory have been fulfilled. In any case, the time which a prospective convert spend with his or her instructor seems to have been relatively short. At least a superficial investigation of the time an applicant usually spent with his instructor leads to the result of an average of 2-3 months maximum between the order to look for an instructor being issued, and the return of the applicant. Possibly this period is in fact additionally shortened by some delay in the bureaucratic procedure, as e.g. between the moment the teaching was actually finished, and the written documentation of the conversion in a "passport" handed out to the convert. What remains, then, could hardly be considered the time needed for a profound introduction into the subtleties of Christian theology, and many documents indeed give the impression, that this catechization in fact was limited to the very basics of the Orthodox Christian faith. In other words, and returning once again to our initial example, the accuracy and conscientiousness of the mentioned Varlaam in relation to a future convert was probably still an exception, while the far more liberal attitude of the Kievan academy's prefect comes closer to the rule.

The content of instruction, at any rate, followed an established scheme. The formula of the "articles of faith" (*artikuly very*), which is mentioned in all cases as being a central element of the instruction recommended to the applicant, also speaks for a rather formalized education. As a short and consistent summary of the main elements of Orthodox Christian teaching, they were first compiled by Kievan Metropolitan Peter Mohyla and his environment about 80 years earlier, and had by then found their place in his great catechism, called *Confessio Orthodoxa*. Basically these "articles of faith" in their form were often suspected to bear a strong influence from Catholic scholastic theology (the Latin *articuli fidei*) and its revival in the Counterreformation, which has exerted its influence on Mohyla's formula-

²¹ Евхологион або Молитвослов или Требник. – Київ, 1646 (Facsimile Munich et.al., 1988). – С. 165–217. There were two editions prepared in Kiev, one smaller mainly for the use of parish priests, and a more extensive version, on which the facsimile edition is based (cf. preface, c. 14, 16). Pages indicated in the archival sources usually more or less correspond with this larger version.

²² Ibid. – С. 193–206. Reference to the Arians or Anti-trinitarian Protestants at this time, i.e. in the early 18th century had but a theoretical significance, since adherents of this denomination had been expelled from the Polish-Lithuanian Commonwealth almost completely already before 1650.

tions. True as that may be, there are certainly important nuances to be added to such comments. Peter Mohyla's compilation of the Orthodox faith takes up the given form, while in content his "articles" deviate from the Catholic examples in several points.²³ On the other hand, on both sides, i.e. among Catholics as much as Orthodox, these "articles of faith" did their service in making Christian faith easily accessible. They in practice did fulfill the function to provide the new believers with a compact first knowledge about the central issues of the faith, and the majority of them hardly ever proceeded much further. In the eyes of many higher clerics concerned with the low level of religious education among the population this in fact meant already a progress. In Russia there were, starting with Prokopovich's Spiritual Regulation itself, increasing efforts to spread the basics of faith among priests and a flock rarely touched by any systematic knowledge so far.²⁴ In turn, due to the inherent lack of differentiation these "articles of faith" included a potential for a sharpening of mental borders. Sentences of a clear separation between one's own "true religion" and the errors of the alleged heretics more easily found their way into these simple introductory schemes: For the Uniates in right-bank Ukraine affiliation with Rome more and more became a cornerstone in their collective identity, while on the other side of the border it was loyalty to the Russian tsar what became propagated as a main criteria for a righteous Orthodox believer.²⁵

Of crucial influence on the particular situation of a convert was the geopolitical situation of the Russian South, with Muslim Turks and Catholic or Uniate Poles respectively being the dominant part in neighbor states. Accordingly, several distinctive groups can be distinguished among those intending to convert to Orthodoxy, each of which met its own specifics.

²³ On the understanding of *articuli fidei* in Western medieval theology cf. e.g.: *Lies L.*, s.v. Glaubensartikel // *Lexikon für Theologie und Kirche*. – Bd. 4. – Freiburg et. al.: Herder, 2006. – Col. 698f.

For an commented edition of the initial (most probably Latin) text of the *Confessio Orthodoxa* see: *La confession orthodoxe de Pierre Moghila, metropolite de Kiev / Antoine Malvy, Marcel Viller*, eds. – Paris, 1927 [Orientalia Christiana. – Vol. 39]. The *Confessio Orthodoxa* in its Russian translation (*Pravoslavnoe Izповедание веры (Православное исповедание веры)*) had seen several editions in Moscow since the end of the 17th century, some of them provided with a preface by Patriarch Adrian, who, just like Feofan Prokopovich some years later, was known for his strong dislike of Roman Catholicism and of the Uniate Church in particular (cf. *Skinner B.* *Western Front*. – P. 79 and fn. 73 (p. 250)). On Moscow editions of Mohyla's confession of faith see *Махновець Л. Є.* *Українські письменники. Біо-бібліографічний словник*. – Т. 1. – К., 1960. – С. 415–427.

²⁴ The *Dukhovnyi reglament*, part II, no. 8, further mentions the necessity to edit small books containing the essential teaching and prescriptions of the Orthodox faith for the average priest and the simple minded people. Feofan Prokopovich himself in 1722 had published a "first instruction for the youth" (*Pervoe uchenie... (Первое учение...)*), while the compilation of a catechism lasted until 1731 at least. Cf. *Верховский П. В.* *Учреждение Духовной коллегии и Духовный Регламент*. – Т. 2. – Ростов-на-Дону, 1916. – С. 392. For the *Dukhovnyi Reglament* cf. *Полное собрание законов Российской империи* [further – ПСЗ]. – Т. 6. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 315–346.

²⁵ For a detailed account on instructional literature especially for both Uniate and Orthodox parish priests in this period cf. *Skinner B.* *Western Front*. – P. 65–87.

Muslim converts, for example, formed a type quite frequently met in the files of the consistories. In the early 18th century, the Russian Empire generally intensified its efforts for conversion – by a mixture of pressure, discrimination and offered advantage – in relation to the non-Orthodox parts of its population. In particular this applied to Jews and to the Muslims in the south.²⁶ In the Ukrainian eparchies next to the Ottoman border, however, this group of Muslim converts consisted mainly of former Orthodox Ruthenians, who had spent some time in the Ottoman Empire in captivity, and now turned back. Church authorities of the region were quite aware of the problems connected with this phenomenon of the border region of the Russian south next to the Ottoman Empire and Tatar settlements. Bishop Feofan Prokopovich, who originated from the region himself, felt urged to include a passage on this matter in his Spiritual Regulation and counted it among those problems the newly founded Holy Synod soon ought to resolve.²⁷ Formally, even the forced conversion among captives was reprobated by the Church authorities. Leaving the Orthodox faith for heresy was considered a mortal sin, and the returned had to repent and be re-baptized. Practically, however, the Church, just like public opinion, looked with some generosity on these renegades, especially when their partial or superficial assimilation to the Turkish environment had given them the possibilities to survive until they could finally be freed through ransom payment, by negotiations etc. Renegades were not socially discriminated, and their re-baptism was granted rather unceremoniously by Church officials. This was even more the case when their forced conversion had given these “hero-traitors” the possibility also to help their compatriots to escape and return, or at least to ease the latter’s fate.²⁸ Consequently, these re-converts were rather easily allowed to rejoin the Orthodox Church, especially when they were able to convince the consistory that their former conversion had happened by force.²⁹ It was yet, at least in some cases, difficult to decide whether the former conversion to Islam and assimilation to the Turkish environment had really remained within the limit of a forced and superficial compromise. Cossack folk tales show less mercy if such assimilation seemed to have gone too far, and so did the Church. By the 18th century, the returned could also be subjected to church penances, especially if the consistory came to the conclusion that the conversion

²⁶ Cf. *Khodarkovsky M.* The Conversion of Non-Christians (as in fn. 7 above).

²⁷ The passage of the *Dukhovnyi Reglament*, part III, no. 6, reads: “И что делать тому, которому случилось быть у поганых в неволе, и для свободы своей безбожную оных веру принять, а потом обращается ко исповеданию Христианскому? Сия и иныя недоумения приносить к Духовному Коллегиуму, и от него прилежно разсуждаемым и решимым быть”.

²⁸ Cf. *Галенко О.* «Зрадники»-герої, або народний ідеал потурчення // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 203–231. Halenko gives an impression of public opinion on the base of folk tales about the captives and renegades. On the Church’s attitude towards the former captives cf. esp.: *Ibid.* – С. 224f.

²⁹ Clear cases of such re-converts are: ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Он. 1020. – Спр. 790, 919, 1254, 2047, 2048, 2219 and 2236 (one case, the latter file concerns the issuing of a “passport” to the convert), and: Ф. 990. – Он. 1. – Спр. 92 [1746]; Ф. 127. – Он. 1020. – Спр. 792 contains a report from the Kozeletsk district (*протопоїія (протононія)*) of the Kievan eparchy with a number of further cases.

was not only forced and could have been avoided – as happened e.g. in the case of a certain Boris Tempikov in 1745.³⁰ The authority's attitude towards this issue seems to have become stricter and more formalized during the first half of the 18th century - notably, no reports of a conversion from Islam are contained in the files before 1740.³¹ In any case, conversion to Islam was usually seen by as much the officials as the ordinary people as “becoming Turkish”, i.e. as an act of assimilation to the Ottoman Empire rather than a change of pure religious affiliation.

Equally shaped by the borderland situation of the Ukrainian provinces of Russia was the perception of converts coming from either Roman or Greek Catholicism (the Uniate Church) – usually being immigrants from the Polish provinces. In 1735, the consistory – obviously by order of the Holy Synod – had issued an official prohibition of conversions towards either Catholicism or (Lutheran) Protestantism.³² After that decree, though perhaps without a direct connection to it, the number of conversions obviously grew, but pragmatism clearly continued to dominate among the motivations.³³

Conversion here, just like in other regions of the Russian Empire, meant assimilation.³⁴ In a parallel to what has just been noted on conversion to Islam as assimilation to the Turks, Catholics of both Roman and Greek rite, Protestants or Jews usually understood their conversion to Orthodoxy as an act of assimilation within the Russian Empire. Such pragmatic reasons could be the wish to settle or trade within the borders of Russia, or to find shelter in a monastery, or the wish to continue studies here, after some time spent abroad.

Students who convert in order to get access to schools of another Christian confession are a peculiar group that still requires a more thorough examination. On the one hand, such cases obviously were rather common at the turn of the 18th century. Most prominent examples are the later bishops Stefan Iavors'kyi and Feofan Prokopovich, both of which became Uniates when they continued their education at a school of the Basilians in Poland – a fact that biographers commented as being quite normal.³⁵ There are indications, however, that by the time this liberal attitude on both the part of the schools and the students decreased. Iaremenko reports the

³⁰ ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 919.

³¹ The earliest reports of a conversion from Islam (back) to Orthodoxy are: Ibid. – Спр. 403, 622, from 1740 and 1743 resp.

³² Ibid. – Спр. 168 [1735]. All registered files on conversion from Roman Catholicism in this section of documents are dated after this decree.

³³ Cases of conversion from Roman Catholicism are e.g.: Ibid. – Оп. 135. – Спр. 72; Оп. 144. – Спр. 33, 125; Оп. 148. – Спр. 24; Оп. 161. – Спр. 3; Оп. 1020. – Спр. 169, 438, 661, 789, 914, 993, 1719, 2046, 2344; Он. 1028. – Спр. 15; Оп. 1043. – Спр. 33. On the obvious pragmatism, i.e. the wish to assimilate in the new state they wanted to live in, on the part of these converts see also: Яременко М. Міжконфесійні відносини. – С. 132f.

³⁴ For a comparison with other Russian regions cf. *Khodarkovsky M.* The Conversion of Non-Christians (as in footnote 25).

³⁵ Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – Санкт-Петербург, 1868. – С. 2f.

case of Ilia Turchinovs'kyi, to whom the Jesuits of Mohyliv refused access to their school when it became clear that he was Orthodox (or, at least, when he had been appointed to some function by the local Orthodox bishop, whereas he had not been asked about his confession before).³⁶ By 1733, Stefan Lukoms'kyi, an alumnus of the Kievan Academy, gives an account about his subsequent journey abroad, after 1722, in order to accomplish his knowledge of Latin. Because of a disease he was stuck for a while in Poland, where, according to this report, he could not continue his studies because of “the persecutions of the Greek confession and being a Little Russian”. As a consequence, he had to turn back to Kiev.³⁷

Mixed marriages very frequently formed a background, when one of the spouses followed the other to his native Orthodox confession, after arrival in Russia: One part – most often the wife – converted on the initiative of the spouse, who already was Orthodox.³⁸ Moreover, in most cases the conversion was in direct connection with a change of residence, and the wish to settle (or stay) in the Russian Empire. For example, in 1743 Elena Ivanovna Bilova, born in Copenhagen and being a Lutheran Protestant, after the death of her husband moved to Kiev and now wanted to take “the Greek faith” and therefore asked to be instructed accordingly.³⁹ Still another curious example of a mix between assimilation, a changing fate and sincere religious convictions delivers the case of a Calvinist woman named Teresa Matveevna Shcholiodova, who had fallen into captivity together with her first husband during the war with the Swedes. After the death of this first husband she married again “with a Christian” (which apparently means an Orthodox here). The couple had several children, among which the boys “had been baptized, while the girls remained Calvinists, and where baptized only later” Teresa now wants to be taken into the Orthodox Church, “in order not to die in her heresy”.⁴⁰ In general pragmatism, especially in the decades before the middle of the 18th century, was hardly ever hidden behind pretended religious motives. Most Catholic converts usually did not see any reason to disguise a rather non-spiritual motivation for their change of belief, and in return the clerics of the consistory noting their cases obviously found

³⁶ Яременко М. Міжконфесійні відносини. – С. 128.

³⁷ Акты КДА. – Т. I. – Ч. I. – № XXXV. – С. 213.

³⁸ ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 153. – Спр. 27 (also mentioned: Яременко М. Міжконфесійні відносини. – *Loc. cit.*, с. 133); Оп. 1020. – Спр. 15 (wife of an Orthodox, sent on the initiative of a parish priest).

³⁹ *Ibid.* – Оп. 138. – Спр. 104. Elena's application has the date of September 3rd; after being sent to a priest for instruction, the consistory notes the completion of the procedure according to the prescriptions of the *Trebnik* (*Требник*) on November 15th (*Ibid.* – Арк. 2–3).

⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф. 232. – Спр. 108. – Арк. 1-1 зв. The application is dated from August 6th, 1735. According to the notes (арк. 1 зв) *baptism* [!] was performed on her on August 23rd of that year. There remain some serious doubts about the real previous confession of the applicant: Was she a Calvinist (and a captive in Lutheran Sweden), as the report claims, or was this a categorization from a not too well informed chancellorist who gave shape to her report? At any rate, Calvinism, different from e.g. Lutheran Protestantism, in this case is obviously treated similar to Antritrinitarianism, and not regarded as a Christian confession at all (cf. fn. 20 above).

little harm in such explanations. For example, just the wish to be further settled in Kiev in 1742 made a certain Ekaterina Kaeva want to become Orthodox.⁴¹ Similarly, a certain Raina, former inhabitant of Mohyliv, together with her son Kazimir, unceremoniously went over from Catholicism to Orthodoxy when they both moved to Kiev.⁴² Pavlo, a twenty year old inhabitant of a village in the Bila Tserkva district, son of Catholics and a Catholic himself, after the death of his parents decided to live in the Russian Empire, and without further hesitations went over to the faith dominating there – a motivation, which the monks listening to his appeal obviously had no problems to accept.⁴³

By the time, church officials became slightly more insisting on some sincere religious motives, but this did not mean a principal change – even less so on the part of the converts. In 1760, Mykhajlo Kamyns'kyi, born as a petty nobleman in Ostrog and baptized by his Roman Catholic parents, appealed to the Kievan consistory with the wish “to subject to Her Imperial Majesty”, and further explained his wish to convert simply with the fact that “in Great Russia, as well as in Little Russia, to live as a Catholic involves trouble”. Already since 1759 he had lived in Kiev, and now wanted to continue his journey to Moscow.⁴⁴ Later, when the consistorial officer asked for more detailed information about his birth, origin and motives, he explained that after 20 years of marriage with a Catholic wife and the latter's death he had decided to leave Poland “for God's veneration”.⁴⁵ His wish was granted in January 1761, obviously without further problems.⁴⁶

As for Jews, the initiative to convert was usually a reaction to their more and more critical situation on both sides of the Dnieper border. On the Polish side, after a period of relative peace, their situation gradually worsened again in the era of the Saxon kings after the beginning of the 18th century, with its growing religious intolerance. An increasingly negative attitude of the Catholic Church towards the Jews found its way into sermons, literature and legislation, while the intermediate position of many Jews between landlord and peasants or as tradesmen between city and countryside began to achieve a precarious character.⁴⁷ Already during the reign of Peter the Great, the number of Jewish emigrants, crossing the border on their way into the Russian Empire, had subsequently increased. Soon after Peter's death, however, their situation in Russia became even more complicated. Empress

⁴¹ ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 661.

⁴² Ibid. – Он. 148. – Спр. 24 (also mentioned: *Яременко М.* Міжконфесійні відносини. – Лос. cit., с. 132).

⁴³ Ibid. – Он. 1043. – Спр. 88 (also mentioned: *Яременко М.* Міжконфесійні відносини. – Лос. cit.)

⁴⁴ Ibid. – Он. 1028. – Спр. 15. – Арк. 1 зв., 2 зв.

⁴⁵ “для богомолія” (Ibid. – Арк. 3 зв.), followed by a detailed account of his precedent biography (Арк. 3–4 зв., 5–8).

⁴⁶ The performance of the relevant ceremony (myron unction) is officially noted under the date of January 13th, 1761 (Ibid. – Арк. 12.).

⁴⁷ Cf. *Haumann H.* Geschichte der Ostjuden. – 4th edition. – Munich, 1998. – P. 64–68.

Catherine I. in 1727 had released an order to expel all Jewish inhabitants from the Empire.⁴⁸ This order was renewed by Empress Elisabeth I. in even more strict formulations and, once again, with explicit attention to the “Little Russian” regions in 1742. An exception was made only for those who would accept to convert to (Orthodox) Christianity – Elisabeth ordered that they should be saved from expulsion, and their property be left untouched.⁴⁹

Against such backgrounds, the initiative for conversion among Jews was mostly one possible way to try and escape from the named oppressions. Few cases of Jewish converts are reported already from the 1730s⁵⁰, and some of them betray a certain decisiveness of the prospective convert, while the motivation still was obviously connected with economic circumstances. For example, in 1735 Metropolitan Rafail Zaborovs’kyi forwarded to the consistory the case of the Jew Iesip Gotlenovich, who according to his own account had asked his brother for help before turning directly to the Metropolitan. This brother, however, who had become a Christian himself already 8 years before, refused to assist him. Nonetheless, Iesip remained decided to take on Orthodoxy, and had put on the record that he had even learned “Slavic writing” [*slavens’koe pismo*] for this purpose. At the same time, he asks to be sent “somewhere” after having received baptism, as he did not know what to live on. The consistory sent him to a monastery.⁵¹ As for the procedure, and similar to other converts, the consistory usually asked from the Jews a detailed report about where they came from, and why they had entered Kiev. First and foremost, they had to affirm that they had not been already baptized before, and elsewhere.⁵² Connected with the baptism was the leaning of a Christian name to the convert, and an oath of obedience to the tsar. One sometimes observes certain waves of converts. Curiously, in 1746 there are reported 3 cases of converts from Judaism within three months, and 6 others within half a year during the first half of 1749.⁵³ A half of these converts were emigrants from Poland, who all had turned first to the Kievan military governor.⁵⁴ The immediate impression is, that in the given situation the guarantee hidden in Elisabeth’s order, that converted Jews should be left with peace, in fact offered a shelter and a hope to become equally righted inhabitants of the Empire, at least in the eyes of some among the Jewish population on both sides of the border. This conclusion might be hasty at this point and would rather need further confirmation on a broader base of sources. What can be noticed, however, is that prag-

⁴⁸ ПСЗ. – Т. 7: 1723–1727. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 728.

⁴⁹ Ibid. – Т. 11: 1740–1743. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 727f.

⁵⁰ See e.g.: ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 129 (1733). – Спр. 16 (Report from an archpriest [*protoierei*] about a Jewish girl which he had baptized.)

⁵¹ ІР НБУВ. – Ф. 232. – Спр. 102 (1735).

⁵² Cf. e.g.: Ibid. – Спр. 101 (1735).

⁵³ ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 141 (1746). – Спр. 66, 75, 87; Оп. 144 (1749). – Спр. 23, 29, 53, 89, 119, 125.

⁵⁴ Ibid. – Оп. 141, all quoted cases (as above); оп. 144. – Спр. 23.

matic motives again clearly prevailed – not all too surprising, given the precarious circumstances of Jewish existence in this time and region. Someone who adds to this general impression, by the way, is the initially mentioned Itsko, who had once given up his all too intensive instruction in the Orthodox faith. By all evidence, it is him who took a second chance several years later. As we might recall, the Christian name Ioann had already been chosen for him.⁵⁵ At any rate, three years after the events described above, in 1746, a Jew Itsko coming from the right-bank Polish region “having been named Ioann” was sent for baptism to the consistory by order of the Kievan military governor.⁵⁶ Probably also not a purely spiritual path is documented in case of Iesif Matfeev Novic’kyi, who according to the 1749 report had once been a Jewish inhabitant of the city of Gluchov, before turning to Shargorod and becoming a Roman Catholic. Now, as he announces, he asks to be anointed with myron (as a Christian convert) and wants to settle in the Russian Empire. The consistory, in this case perhaps a bit skeptic about the real substance of his Christian background, sent him to a monastery in order to have him instructed again in the Orthodox faith, and to be anointed afterwards.⁵⁷

Still more “politicized” was the conversion of Uniates. This, however, affected probably less the real motives for a conversion to Orthodoxy, than the reasons these converts officially announced for their decision. If one believes statements of the church authorities, awareness of the differences between Uniate and Orthodox religious substance could rarely be held responsible for the decision to change sides. For example, in 1743 a certain Ivan Petrov, born “in a small Polish city called Brod” wanted to become Orthodox. What confession he belonged to before, however, he was not able to say, since he had lost his parents already at young age. One of the few things he remembers is that his mother had used to take him to a Catholic church (*kostel’*), for which reason he regarded himself a Roman Catholic. Notably, since years Ivan had served as a soldier under various officers within the Russian Empire, and had frequently confessed to Orthodox priests, none of which had refused him forgiveness of his sins and access to Holy Communion. This finally happened only in the named year 1743 in Kiev, and made him ask for admission to the Orthodox Church.⁵⁸ Still by 1758 the Sluts’k archimandrite Dosifei Holiakhovs’kyi felt urged to deplore loudly that not only the simple folks, but also the priests were terribly simple minded, living in their forests and swamps, without any idea of the churches commands and God’s law, not even possessing neither church books nor even the Gospel.⁵⁹ Access of higher authorities to the parishes in order to change the situation remained limited. In 1768 Metropolitan Arsenii Mogilans’kyi complained,

⁵⁵ Акты КА. – Т. I. – Ч. I. – Лос. cit. [as in fn. 1], № LXI. – С. 304.

⁵⁶ ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 141. – Спр. 75.

⁵⁷ Ibid. – Оп. 144. – Спр. 125 (cf. Яременко М. Міжконфесійні відносини. – Лос. cit., с. 133).

⁵⁸ Ibid. – Оп. 138. – Спр. 38.

⁵⁹ Cf. Чистович И. Очерк истории Западно-Русской Церкви. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 192, here quoted after: Яременко М. Міжконфесійні відносини. – С. 131.

that in several parishes the people “by yelling and armed force” had expelled the priests he had sent to them, preferring instead those untrained ones whom they had chosen themselves.⁶⁰

If a consciousness of separated identities grew nonetheless, it was political loyalties which more and more took the separating function in place of a still underdeveloped awareness of religious differences. Insofar politics and religion were subsequently merged, church and state authorities, rather than every day's life in the parishes or spiritual experience set the tone for what it meant to convert from one confession to another. Already the “eternal peace” between Russia and the Polish-Lithuanian Commonwealth included an article (no. IX) that would guarantee the Orthodox in right-bank Ukraine the preservations of their former rights and privileges. As future experience revealed, this article could widely be used by the tsars in order to accuse the Polish government of its alleged breaking of the peace regulations and the violation of the rights of the Orthodox. Conversely, Poland-Lithuania since the end of the 17th century saw a vigorous promotion of the Union among Orthodox eparchies and parishes. While the number of parishes changing to the Union grew effectively – be it due to external pressure, be it out of free will and decision⁶¹ – reports on Uniate persecution and forced conversion in the Commonwealth began to circulate between the local eparchies in Kiev and Pereiaslav, and the Holy Synod.⁶² From here the way to the tsar and to the Russian ambassadors in Warsaw was short. Due to this more and more intensified connection, and especially since the release of the Spiritual Regulation in 1721, Orthodoxy in Poland became synonymous to a suspected political loyalty to the Russian tsar, while on the other hand Catholicism continued to be propagated as a precondition for inner unity and political stability within the Polish-Lithuanian state. Uniates, though still keeping many commons in faith and rite with their non-Uniate Orthodox counterparts, emphasized their loyalty to Rome as a main dividing point.⁶³

Against such background, a specific motivation for conversion to Orthodoxy is given, when candidates coming from Poland with the wish to settle in Russia state that they had been forced to become Catholic in Poland, or hint at “attacks from the part of the Uniates” – thus claiming, at least in some way, a status similar to re-converting Turkish captives. Whereas such kind of motivation is quite an exception on the part of Roman Catholics, it is almost a stereotype in appeals coming from

⁶⁰ Cf. А. Л. Договор прихожан с причтом о замене платы за требоисполнение определенным жалованьем, 1834 г. // Киевская Старина. – 1896. – № 4. – С. 2f.

⁶¹ “It is impossible to know from the documentation, however, how many parishes became Uniate as the result of this kind of pressure, and how many accepted Union without force.” (*Skinner B. The Western Front.* – P. 99).

⁶² ЦДДАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 438 [1741] contains an extensive correspondence between the Kievan consistory and the Holy Synod concerning forced conversions to Catholicism, attacks of Uniates on parish churches and monasteries and physical violence towards Orthodox priests. Further reports on forced conversion of monks are e.g.: Loc. cit. – On. 1020. – Спр. 2120 (forced conversion of the monks of a monastery by a landlord), 2125 (violent take-over of a monastery by Uniates) (both from 1752).

⁶³ *Skinner B. The Western Front.* – P. 99-105.

members of the Greek Catholic (Uniate) Church. Again, in reality the antagonisms were less clear than the formula suggests. A closer look on the documented cases recommends some distrust towards this rather simplistic scheme.⁶⁴ The vast majority of correspondent files in the archives of the consistory concerns monks or parish priests. It can be presumed without risking too much of undue distrust, that they were as much looking for a life sustaining position in the Empire. Usually they connected with their renouncement of the Union the hope to either find refuge in a monastery or to further execute their function in another parish in Orthodox Russia.⁶⁵ The formula concerning a flight from “persecution by the Uniates” predominantly appears in files concerning priests being already Orthodox, who just aim to settle in the Russian Empire.⁶⁶ Yet only in some cases the common hint at “persecution by the Uniates” is connected with the indication of concrete infringements, and even then it is difficult to assess whether these conflicts were truly due to actual religious tensions, or just caused by rather “secular” struggles over possessions, disagreement with the local landlord, rivalries between priests, the poverty of Orthodox monasteries in right-bank Ukraine etc. It was in this context, that the Kievan Metropolitan Rafail Zahorovs’ky occasionally suspected that the real reason for many monks to leave right-bank Ukraine for monasteries in Orthodox Russia was less due to religious convictions, rather than to the poor living standards in monasteries in the Polish provinces.⁶⁷ On the other hand, the Church authorities themselves already for quite a while had nurtured a growing suspicion towards the Uniates, especially after 1721. Not only was there a general mistrust in the Moscow center towards the unreliable and allegedly rebellious Little Russians (especially after Mazepa’s uprising).⁶⁸ Church officials considered the Union being an even greater offense in comparison with other non-Orthodox Christian denominations, as it was them who had virtually spoiled the right path of Orthodoxy through their “schism”. In this respect, their “schism” was considered more traitorous and threatening than the Latin “heretics” themselves, and somewhat seen in a line with the Old Believers elsewhere in Russia. Next to the well known oath to renounce Old Belief that was required from the Russian parish priest in addition to the Spiritual Regulation⁶⁹, priests who came from Poland and wanted to settle in the Russian

⁶⁴ Cf. Яременко М. Міжконфесійні відносини, *passim* (an overview of earlier mostly biased 19th century historiography, both Orthodox and Uniate, is here on c. 121f.).

⁶⁵ ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Он. 133. – Спр. 45; он. 138. – Спр. 26; он. 141. – Спр. 1, 32, 41.

⁶⁶ *Ibid.* – Он. 1020. – Спр. 722, 960, 1024, 1038, 1438 (several priests), 1492 (several priests), 1878.

⁶⁷ Яременко М. Міжконфесійні відносини. – *Loc. cit.* – С. 122–128. Zaborovs’kyi’s quotation: *Ibid.* – С. 122.

⁶⁸ For a general account on how the Ruthenians (Ukrainians) were seen by this time from the Moscow center cf. Kappeler A. Mazepintsy, Malorossy, Khokhly: Ukrainians in the Ethnic Hierarchy of the Russian Empire // *The Russian-Ukrainian Encounter 1600-1945* / A. Kappeler, Z. E. Kohut, F. E. Sysyn, M. von Hagen, eds. – Edmonon-Toronto, 2003. – P. 144-162.

⁶⁹ A correspondent condition is part of the “addition” from 1722, cf. ПСЗ. – Т. 6. – Санкт-Петербург, 1830. – № 4022; *Верховский П. В. Учреждение Духовной коллегии.* – Т. 1. – Ростов-на-Дону, 1916. – С. 195ff.

Empire equally had to declare solemnly that they were not Uniates, had no sympathy with the Union, and would not give shelter to its adherents, but instead would always be obedient subjects to the tsar.⁷⁰ Since the mid of the 1730s, the rule of a clear dissociation from the Union was observed with increasing strictness. In 1735, for example, the consistory ordered a penance for a soldier, who had concluded his marriage in a Uniate church.⁷¹ In 1741, the consistory rejected the application of a priest Ivan Dalievs'kyi to have his son named a priest and his successor, because the latter was married with the daughter of a Uniate priest.⁷² Generally the Orthodox Church was most concerned with and less tolerant of those faiths which were closest to the Orthodox core – just as they were with regard to the Old Believers in other areas of the Empire.⁷³

In turn, converts and simple immigrants, laymen and especially priests most likely were often telling the story they knew to be readily accepted by the church officials and the consistory.⁷⁴ On the other hand, the latter's officials easily filed the motives given by the migrants under the formula of "persecution by the Uniates" (*iz-za presledovaniia uniatami*), which consequently appears as a frequently used stereotype in the documents. All in all, the ready-made pattern of a persecution in case of converts from Poland and especially from the Uniate church is mostly a mask which makes it the more difficult to find out the real story. It seems a challenge for further research to bring out clearly and in every single case, where the report of a persecution – which by nature would automatically imply a clear characterization of the deep religiosity of the suffering, and a clear definition of an enemy of religion – can be called appropriate, and where it is rather a mask of more sober events and motives.

That such a mask existed and could be used, however, was mostly due to standards set by the ecclesiastic and political authorities. Coming years would show that such slogans worked for the worse. The situation along the border became acute after the second half of the 1750s, when Georgii Konisskii as the new bishop of the Pereiaslav diocese took active responsibility for the right-bank parishes which nominally also belonged to his jurisdiction, while the monk Melkhisedek Znachko-Iavorskii worked eagerly among those parishes to strengthen their allegiance with

⁷⁰ Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи [further quoted as ПСПР]. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1875. – № 988. – С. 20f. Cf. *Bryner E.* Der geistliche Stand in Russland. – Goettingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982. – S. 42f.

⁷¹ ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 140.

⁷² Ibid. – Спр. 444.

⁷³ *Of Religion and Empire: Missions, Conversion and Tolerance in Tsarist Russia.* – P. 335f.

⁷⁴ Somewhat curious in this respect is the case of the Jew Vasilii Nechaevs'kyi, who in 1750 enters Russia from left-bank Ukraine and announces his wish to become a subject of the tsar, due to "persecutions by the Uniates" (cf. ЦДІАКУ. – Ф. 127. – Оп. 1020. – Спр. 1696). While Jews generally had good reasons to try and escape from oppression in Poland-Lithuania, as we have seen above, it remains to be examined, why it is so important here to identify the religious affiliation of the persecutors as Uniates here.

a more decisive form of “tsarist Russian Orthodoxy”. Growing tension eventually resulted in the violent confrontations as that of the “koliivshchyna” in the second half of the 1760s, and furthermore to events like the Confederation of Bar and eventually the partitions of Poland.⁷⁵

To sum up our observations, what were the motives and the conditions for religious conversion in a geopolitical borderland as Ukraine in the 18th century? While still during the 17th century conversions could be reported as personal acts of a complex and often spectacular nature, in the early 18th century such steps received a fairly sober character – at least in the Russian part examined here. Knowledge about the subtleties of a religion or confession and about decisive differences to other denominations was rarely responsible for the will to be admitted to Orthodoxy in the Russian Empire. Mostly conversions appeared, and were noted as acts of pragmatic assimilation, and it seems not unfair to assume that in the majority of cases to receive the “passport” issued by the consistory in order to testify the “true faith” of the candidate was the most important aim of the efforts. The question is, assimilation to what? The borderland situation with its increasing coincidence of political borders between the states of Poland-Lithuania, Russia and Turkey with the mental borders between religions and confessions determined the conditions for conversions, and made them becoming increasingly acts of political subjection and declaration of loyalty to one of the powers involved – in our case to the Russian tsar. Along with a slowly growing consciousness of dividing religious patterns there grew a mentality in which political antagonisms exacerbated existing tensions. As some of the examined files betrayed, at least some of the clerics by the time became subsequently more interested in leading their apprentices to a sincere devotion and deeper insight into the faith the latter had chosen, but this was rarely met by correspondent interest. But even the wish to counteract the obvious utilitarianism – as it must have seemed to the more devoted monks and churchmen – was not shared by all of their fellows. On the part of the converts, pragmatism usually prevailed, and persisted to do so. Almost always was the wish to convert connected with rather “secular” decisions concerning settlement, profession, business, marriage or studies, or a combination of these factors. The standards of a system, that either required or even rewarded such assimilation, were set from above. A crucial role also for the processes which unfolded in this borderland region was played by institution in the centers, in our case by the Holy Synod and the tsarist authorities in St. Petersburg, where the main regulations concerning tolerance or intolerance of religious deviance were issued, and passed to the local authorities. But even this was not a one-way road. Suffice to recall, that next to such famous and determining personalities as Feofan Prokopovich, the author of the Spiritual Regulation and correspondent writings, quite a significant number among the bishops in early 18th century Russia originated from Ukraine, and were graduates from the Kievan Acad-

⁷⁵ This part of the story is already beyond the scope of this article. For a more detailed description see: *Skinner B.* The Western Front. – P. 105–111; 112–143, and: *Skinner B.* Borderlands of Faith. – Loc. cit. (as in fn. 12 above).

emy. Consequently, the legislation they brought on the way during their activities in St. Petersburg reflected to some extent the experiences they had made before, simply as inhabitants of the region, as members of parishes or as students. In this perspective, further tasks for research – next to a more thorough examination of the rich funds which have been subjected to a first exploration here – probably consist in a systematic investigation of the legislation of the Holy Synod and the tsarist government.⁷⁶

⁷⁶ Here I have in mind in particular correspondent volumes of the *ПСЗ* (Санкт-Петербург, 1826–1913), and especially of the *ПСП* (Санкт-Петербург, 1860–1916), which could be used for this article only on a very limited scale.

Микола Крикун

Сторінки з історії містечка Сатанова у світлі магістратських книг XVIII століття

У знаних нам джерелах Сатанів уперше згадується як село в 1404 році¹. У 1434–1793-му він входив до складу Подільського воєводства, причому від 20-х або 30-х років XVI століття — як містечко. До 1523 року належав Одровонжам, згодом — Янові Кшиштофу Тарновському, по ньому — Янові Костці. За якийсь час після того, як останній 1581 року помер, перейшов, через шлюб із його дочкою Катажиною, у володіння Адама Героніма Сенявського². Відтоді це містечко було власністю Сенявських, а з 1731-го — руського воєводи князя Августа Александра Чарторийського. Нині Сатанів, розташований на лівому березі Збруча, — селище міського типу Городоцького району Хмельницької області.

Історичні відомості про Сатанів до перших років XVIII століття надто уривкові³. Натомість цінну інформацію про нього знаходимо у п'яти вцілілих магістратських книгах, що велися в ньому⁴. Три з них зберігаються у

¹ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Киев, 1894. — Ч. VII. — Т. 2: Акты Барского староства XVII–XVIII в. — С. 327.

² Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника, відділ рукописів (далі — ЛНБ НАН України, відділ рукописів). — Ф. 5 (Оссолінські). — Оп. 1. — Спр. 3268. — Т. 1. — С. 26–27.

³ Про ці відомості див.: *Орловский М.* Историко-статистическое описание местечка Сатанова // Подольские епархиальные ведомости. — Каменец-Подольск, 1862. — № 3: Часть неофициальная. — С. 47–56; Приходы и церкви Подольской епархии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Каменец-Подольск, 1901. — Вып. 9 / Под ред. Е. Сецинского. — С. 896–898 (перевид.: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. — Біла Церква, 2009. — С. 743–746); *Сіцінський Є.* Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (історично-археологічні нариси). — К., 1928. — С. 42–52; *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej. — Wilno, 1820. — Т. 1. — S. 304–309.

⁴ Михайло Орловський пише, без посилання на джерело, що книги Сатанова у 1831 році, під час переходу польських повстанців на чолі з Собанським через нього в Галичину, було спалено (*Орловский М.* Историко-статистическое описание... — С. 52). Якщо це твердження правдиве, то в такому разі в ньому йдеться про інші, поза збереженими, книги.

Центральному державному історичному архіву України в Києві, дві — у Бібліотеці Польської Академії наук у Курніку поблизу Познані. З «київських» книг дві включають у себе матеріали різного, зокрема кримінального, змісту (одна за 1704, 1707–1732 роки⁵, друга — за 1728–1732)⁶, третя — реєстри (списки) збирання податків (в основному подимного) за 1728–1736 роки із зазначенням обкладених ними домів — господарств християн Сатанова та рахунки витрат надходжень від цих податків за 1728–1747 роки⁷. «Курніцькі» книги подають розгляд кримінальних справ: одна за 1738–1748 роки⁸, друга — за 1748–1759, 1761, 1764, 1767–1770⁹. Усі книги писано винятково польською мовою¹⁰.

Кількість сторінок у них є відповідно такою: 1012, 362, 394, 316, 332, разом — 2416; із них чистих, незаповнених сторінок, у тому самому порядку, — 198, 68, 57, 34, 19, разом — 376. Справ-документів у книгах налічується 698, 168, 50, 83, 112, разом — 1111, із чого безпосередньо Сатанова стосується 514, 113, 50, 55, 58, разом — 790; решта справ відноситься до інших поселень Сатанівської волості — ключа¹¹.

В охоплені книгами роки Сатанівською волостою володіли: до своєї смерті (1726) гетьман польний коронний і белзький воєвода, згодом краківський каштелян і гетьман великий коронний Адам Миколай Сенявський, вдова по ньому Ельжбета Гелена (померла 1729 року), у 1729–1731 роках — їхня дочка Зофія Марія, вдова полоцького воєводи і гетьмана польного литовського Станіслава Міхала Ернеста Денгоффа, з 1731-го — вона ж зі своїм другим чоловіком, названим вище князем Августом Александром Чарторийським.

⁵ Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 50 (Сатанівський магістрат). — Оп. 1. — Спр. 1.

⁶ Там само. — Спр. 3.

⁷ Там само. — Спр. 2.

⁸ Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów. — Sygn. 1211.

⁹ Ibid. — Sygn. 1212.

¹⁰ Кирилицею наведено лише такі підписи: Васил Нарожнк из жоною своєю Катериною (1720 р.), Захарии Гелета (!), меш. сатам. (1730 р.) (ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 210, 460). Написання подружжя Нарожняків належить не їм, оскільки в документі біля цих написань стоять хрестики, що вказує на неписьменність подружжя. Натомість підпис Захарія Гелети був власноручний. Слід вказати на те, що власноручних підписів (без хрестиків) сатанівських мешканців було дуже мало. У 1727 році колишній мешканець Сатанова Vazyli Węgrzynowicz Grzymałowski власноручно підписався «по-грецьки» (Там само. — Арк. 381), тобто, напевно, кирилицею.

¹¹ До складу цього маєткового комплексу, поряд із Сатановом, входили села Бубнівка, Боршівка, Хептинці, Гречинці, Іванківці, Курівка, Липівка, Мартинківці, Постолівка, Ріпна, Рідка, Радковиця, Сатанівка, Сербинів, Турчинці, Веселець, Соломна, Вірхівці, Заїнці або Жабинці, Звяглівка, містечко Тарноруда (ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 119-зв.–120).

* * *

Це повідомлення слід вважати свого роду вступом до вивчення історії Сатанова у XVIII столітті на основі згаданих книг. Але насамперед потрібно вказати на деякі наведені у публікаціях факти, що його стосуються і потрібні для дальшої розповіді. У 1561 році власники цього містечка Ян Кшиштоф Тарновський і його дружина Зофія зі Спрови з Одровонжів своїм привілеєм постановили, що мешканці його мали судитися війтівським судом за магдебурзьким правом. У 1566 році король Сигізмунд Август підтвердив цей привілей і дозволив Сатанову проводити щороку три ярмарки та щотижня день торгів¹². 30 березня 1641 року вдова коронного підчашого Адама Героніма Сенявського Катажина (дочка Яна Костки) привілеєм надала (sic!) Сатанову магдебурзьке право «за звичаєм інших міст у Польській Короні», зокрема право мати суд війта, призначеного його власником, і ради. Згідно із цим документом, власник призначав намісника, що урядував у сатанівському замку*, а розгляд апеляцій на його рішення брав на себе**. У тому самому привілеї міститься підтвердження королівського дозволу стосовно ярмарків і торгів¹³. На 1724 рік припадає напис латиною на кам'яній таблиці, встановленій над в'їзною брамою, який засвідчує, що 1722 року Адам Миколай Сенявський відбудував¹⁴ сатанівський замок¹⁵.

¹² *Białkowski L.* Podole w XVI wieku: Rysy społeczne i gospodarcze. — Warszawa, 1920. — S. 205—208. Згідно з привілеєм короля Владислава III від 23 листопада 1436 р. с. Сатанів, разом з іншими подільськими селами Станіслава Одровонжа зі Спрови, було переведено з польського на німецьке (*in jus theutonicum, quod maidemburgense*) право. Див.: АЮЗР. — Ч. VIII. — Т. 2. — С. 331—332. А привілеєм від 24 серпня 1444 р. король переводить села Сатанів та Зіньків на міське право (*villas suas Sathanow in terries Podoliae sitas in civitates facere et transformare dignemur*): *Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. — Wrocław etc., 1975. — Cz. VIII. — № 2490. — S. 292—295.*

* Функції намісника поширювалися на всю Сатанівську волость.

** Малося на увазі, очевидно, те, що намісник є апеляційною інстанцією щодо рішень суду війта і ради.

¹³ *Przezdziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — Т. 2. — S. 43—44. Александр Пшездзєцький зазначив, що публікує цей документ за вписом його в сатанівську міську книгу (*Ibid.* — S. 44). Ідеться, імовірно, про впис з оригіналу у XVIII столітті, від якого, нагадуємо, ці книги тільки й збереглися. У цих книгах даного впису віднайти нам не вдалося. Він, імовірно, після 1841 року був кимось вилучений з якоїсь із них. Юхим Сіцінський вказує на те, що копія привілею Катажини Сенявської зберігалася в архіві Свято-Троїцького монастиря поблизу Сатанова (*Сіцінський Є.* Оборонні замки... — С. 51). Привілей своїм підписом скріпила Катажина та згодом підтвердили її онук Адам Геронім і правнук Миколай Геронім Сенявські. Десь на початку XVIII століття його підтвердив її ж праправнук Адам Миколай Сенявський (*Przezdziecki A.* Podole... — Т. 2. — С. 44). Див. передрук цього документа із праці А. Пшездзєцького: *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana przez M. Balińskiego i T. Lipińskiego / Wyd. drugie poprawione i uzupełnione przez F. K. Martynkowskiego. — Warszawa, 1886. — Т. III. — S. 147.*

¹⁴ У написі *erexit*, що означає «спорудив», «збудував». Насправді Сатанівський замок існував від XVI століття (*Сіцінський Є.* Оборонні замки... — С. 44).

¹⁵ Там само. — С. 50.

На інформацію про замок натрапляємо в описі Юхима Сіцинського, котрий вивчав його рештки. Замок розміщувався у північній частині містечка, на узвишші понад Збручем. Його площа становила близько 1,5 га. Він був п'ятикутний, довжина кожної з трьох сторін становила до 105 м, однієї — 85 м, однієї — 65 м. На всіх рогах височіли чотирибокі і триповерхові башти (вежі), ширина кожного боку яких становила 8,5 м. В'їжджали до замку через башту, що виходила на південь. Мури, що з'єднували башти, були подвійні, за винятком тих, що спрямовані на Збруч: внутрішні стояли на валу, зовнішні відокремлювалися від нього ровом. Рів був і поза мурами. Подекуди мури височіли до 10,5 м. Від двох південних башт простягалися мури, що оточували містечко. В'їзна міська брама була частиною триповерхової, квадратної в основі башти, розташованої на південний схід від замку, кожна її сторона мала 11 м¹⁶. У згаданому написі над в'їзною брамою читаємо, що її спорудив Адам Миколай Сенявський, очевидно, одночасно з баштою, частиною якої вона була.

* * *

До 1648 року Сатанів був одним із найлюдніших у Подільському воєводстві поселень. З того, що дійшло до нас стосовно сплати подимного податку 1629 року, відомо, що він уніс його від найбільшої кількості житлових будівель (димів) — 912¹⁷.

У другій половині XVII століття, особливо в роки турецької окупації території воєводства (1672–1699), Сатанів, як і інші поселення, зазнав руйнувань. Із документа, датованого 18 березня 1732 року, дізнаємося, що під час окупації одні мешканці Сатанова загинули «від поганського меча, інші потрапили в турецьку неволю, так що мало хто з цих мешканців (dziedziczycch) в

¹⁶ Сіцинський Є. Оборонні замки... — С. 46–50. Юхим Сіцинський наводить план замку і містечка, зовнішній вигляд замку й однієї з його башт, башти із в'їзною брамою.

¹⁷ ЦДІАК України. — Ф. 36 (Комісарський суд Подільського воєводства). — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4-зв. Подимний реєстр (список) Подільського воєводства 1629 року не зберігся. Відомості його про кількість димів, що охоплюють далеко не всі поселення воєводства, зокрема й Кам'янець-Подільський, знаходимо у матеріалах так званого Комісарського суду, котрий за постановою сейму діяв у Львові у 1678–1679 роках і займався видачею подільській шляхті, що емігрувала після того, як територія воєводства відійшла до Османської імперії, грошової компенсації (по суті символічної) за втрачені нею маєтки — відповідно до кількості димів у них 1629 року, у разі документального доведення прав на володіння цими маєтками (Там само. — Спр. 2; Крикун М. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 115–116). Подимні реєстри 1629 року є в цілому вірогідним джерелом щодо подання ними кількостей димів (Крикун М. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. — К., 1968. — С. 69–78). Після Сатанова за кількістю димів 1629 року по низхідній ішли такі міські поселення у Подільському воєводстві: Зінків — 831, Шаргород — 646, Дунайгород — 615, Могилів — 606, Гусятин — 600 і т. д. (ЦДІАК України. — Ф. 36. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 3, 5, 6-зв., 7, 7-зв. тощо).

ньому залишався»¹⁸. Рідкісний факт, який характеризує долю населення Сатанова і навколишніх поселень у той період, знаходимо у хронологічно найранішій сатанівській міській книзі — запис 30 червня 1713 року. Настасія, вдова Григорашка, ротмістра хоругви Адама Миколая Сенявського, зізналася перед магістратом містечка, що під час окупації (pod czas nieprzujaciela genki pogańskiej, tak turskiej, jako i tatarskiej), коли був великий голод, вона, мешканка містечка Товстого*, зі своєю онукою прибула до Сатанова зі збіжжям, щоб змолоти його в тамтешньому млині, і послала онуку купити хліба. Дівчинка не повернулася. Її пошуки на заклик сатанівського вїта результатів не дали. Та ось «старозаконний» Куель, сатанівський міщанин, розповів Настасії, що син сатанівського міщанина Якуба Матіяш Строїта, прямуючи до Кам'янця, запровадив туди цю дівчинку. Настасія вирушила до Кам'янця і там свою онуку пізнала в якогось «турчина». Повернувшись до Сатанова, вона повідомила про це його урядові, а Теодозії, матері дівчинки із села Рідкої, сказала, що та померла. Від удови Олени Салійки, сатанівської мешканки, Теодозія почула, що та на власні очі бачила дівчинку в Кам'янці у неволі і що віддав її в неї Матіяш в обмін на свого батька, який потрапив у неволю, однак батька з неї не визволив. Того ж 30 червня Матіяш перед тим самим магістратом засвідчив, що в той час через голод його мати позичила в Івана Оленича 8 злотих і послала сина до Кам'янця по просо, «тоді ж бо звідусіль для прожиття люд ішов до цієї фортеці». Дорогою до його воза попросилася дівчинка, яку він довів до міста і там залишив. А повернувшись, почув від свого швагра, сатанівського мешканця Антонія Ричицького, плітки про те, що він, Матіяш, продав дівчинку в Кам'янці. Далі перед урядом свідчив Петро Вахмістр, давній мешканець Сатанова, що йому довелося бути разом із батьком Матіяша в турецькій неволі в Кам'янці і що він у той час не чув, щоб Матіяш продав туркам дівчинку, тоді як йому відомо, що люди через страшний голод продавали туркам за кусень хліба своїх дітей і себе самих і що турки навіть задарма не хотіли їх брати. Натомість Олена Салійка, що, проходячи в Кам'янці повз турецький двір, бачила в ньому онуку Настасії Григорашкової і батька Матіяша, розповіла, що одна жінка казала їй, начебто дівчинку віддано турчину в обмін на батька Матіяша. Сатанівський магістрат визнав свідчення Салійки, спрямоване проти Матіяша, недоведеним, навіть наклепницьким, і присудив її за обрїхування його до 50 ударів різками, а Матіяша зобов'язав присягти перед образом Божим, що він до шезнення дівчинки не має жодного відношення. Матіяш присягнув¹⁹.

¹⁸ ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 471. Про заселеність території Подільського воєводства в період турецької окупації див.: Крикун М. Матеріали про переселення з Поділля в останній чверті XVII століття / Його ж. Подільське воєводство у XV—XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів, 2011. — С. 365—378; Його ж. Стан заселеності Подільського воєводства наприкінці XVII століття // Там само. — С. 379—398.

* Нині село Гусятинського району Тернопільської області недалеко від Сатанова.

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 61—64.

Після повернення 1699 року території Подільського воєводства Речі Посполитій воно почало залюднюватися і відбудовуватися²⁰. Зрозуміло, не оминув цього Сатанів. Найраніша з його вцілілих книг містить цікаві відомості про повернення в нього тих мешканців, котрі переселилися в роки турецької окупації у володіння Речі Посполитої. Ось одна із них. 4 листопада 1722 року старожили Сатанова Тимко Дерев'янку, Дмитро Надставний, Григорій Гелета, Михайло Маланчук і Яцентій Ординський зізналися перед міським урядом, що Герцко Давидович за турецького панування (*guiny tureckiej*) переселився у Дрогобич і мешкав там до відходу турків з Поділля (*zaczum Turek z Podola ustompił*). Довідавшись про проголошену на чотирьох рогах сатанівської площі Ринок²¹ відозву Адама Миколая Сенявського до колишніх мешканців цього містечка повернутись протягом року від її видачі на свої місця в ньому, він прибув сюди із дружиною і молодшою донькою, залишивши у Дрогобичі заміжню старшу дочку, проте не зміг одразу вступити у фактичне володіння тамтешньою своєю кам'яницею, бо була вона «спустошілою й в ніщо оберненою». Розпочатій відбудові перешкодив козацький бунт на Україні*, а дальша тривала кільканадцять років. У відновленій кам'яниці Давидович прожив із родиною «чималий час». Після його й дружини смерті її успадкувала згадана їхня молодша дочка зі своїм сином; за якийсь час вони прийняли хрещення за католицьким обрядом, вона, прибравши ім'я Францішки, вийшла заміж за сатанівського бурмистра Томаша Малішевського і залишається власницею цієї кам'яниці²².

8 квітня 1709 року у Сатанові за підписом коронного інстигатора, генерального аудитора і комісара маєтків Адама Миколая Сенявського Адама Дереньовського²³ було видано від імені його патрона відозву, аналогічну названий вище відозві А. М. Сенявського. Її слід було виголосити на чотирьох рогах Ринку Сатанова того ж дня, у середу, та найближчої неділі. У ній читаємо: ті зі старожилів, що емігрували за турецької окупації і протягом року від її видачі не зголосяться зі своїм діничним (спадковим) правом, на місця в містечку** з розміщеними на них уже відбудованими і новозбудованими

²⁰ Крикун М. Переселення в Подільське воєводство у першій половині XVIII століття // Подільське воєводство у XV–XVIII століттях. — С. 399–418; *Його ж.* Колонізація Подільського воєводства в першій половині XVIII століття // Там само. — С. 419–438; *Його ж.* Інвентар Меджибізької волості 1717 року. — Львів, 2009.

²¹ Ринок у Сатанові (від XIX століття — Базарна площа) знаходився в південно-західній його частині (*Сіцінський Є.* Оборонні замки... — С. 42).

* Мався на увазі рух під проводом Семена Палія 1702–1703 років. Отже, цитована відозва Адама Миколая Сенявського була видана до вибуху цього року.

²² ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 261–261-зв.

²³ У довідковому виданні «Urządniczy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku: Spisy / Orgasowali K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kaździela i inni; pod redakcją A. Gąsiorowskiego». — Kórnik, 1992, серед коронних інстигаторів А. Дереньовський відсутній. Коронний інстигатор був державним обвинувачем, належав до високих посадовців (урядників) — *officiales*.

** Ідеться про плаці.

домами і кам'яницями, або зголосились на місця ще пусті, незабудовані, але не приступили до їх забудови, — втратять це право, а ті, хто відбудував доми і кам'яниці на означених місцях або спорудив на останніх свої будівлі, стануть їхніми власниками, і жоден колишній дідич, що своєчасно не зголосився, претендувати на володіння згаданими місцями не повинен²⁴.

Серед тих старожилів, хто у відведений строк повернувся до Сатанова, була Катажина Голдзінська зі своїм сином Єнджеєм. 12 липня 1709 року до сатанівської книги було внесено запис про те, що вона претендує на свою «вітчизну», котру якийсь Іванський відбудував і котра перебуває у володінні (посесії) «невірного» Ісера²⁵. Того ж року повернувся, напевно, старожил шляхтич Єжи Єжовський, який довів, що є дідичем місця на вулиці Замковій у Сатанові, де спорудив свій будинок Іван Бородай. Члени магістрату — лавники (prawowierni), делеговані ним, оцінили цей будинок у 15 злотих. Отримавши їх (очевидно, від Єжовського), Бородай віддав будинок йому, і той став його власником. Це було зафіксовано відповідним записом у міську книгу напередодні католицького свята Трьох Королів 1711 року²⁶ (свято припадає на 6 січня).

Минали роки, а в містечку лишалося чимало пустих плаців, ненадбудованих підвалів (sklepów). Про це довідуємося із документа, виданого 12 жовтня 1730 року тодішнім комісаром маєтків згаданої вище дочки Адама Миколая Сенявського Францішеком Шуманчевським з метою заохотити людей поселятися у Сатанові. Ті, хто бажає осісти тут на пустих місцях, читаємо в документі, побоюються повернення їхніх колишніх власників. Шуманчевський постановив, що останні можуть домагатися заволодіння своїми сатанівськими нерухомостями лише на протязі року; ті ж, хто придбав такі нерухомості без згоди замкової адміністрації, не вважатимуться їхніми власниками²⁷.

Результати колонізації Сатанова відбито, хоч і не повністю, у згаданих вище реєстрах, складених з нагоди сплати його населенням податків, головним чином подимного, у 1728–1736 роках, кожного року двічі — ратами²⁸. Їхні відомості стосуються лише греко-католицької і католицької підданої людності власне містечка і таких передмість: Богословські фільварки, Юринські фільварки, Горбанівка або Дедикова, Чехова або Вихвалинці. Фільварки іменували так від розташованих на них церков, відповідно, св. Йоана Богослова та св. Юрія Побідоносця, не раз названих у сатанівських книгах. У них також названо міські церкви Успіння Пресвятої Богородиці, Воскресіння

²⁴ ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 428-зв.

²⁵ Там само. — Арк. 3.

²⁶ Там само. — Арк. 17.

²⁷ Там само. — Арк. 441-зв.

²⁸ Про те, що являли собою ці реєстри і як вони склалися, див.: Крикун М. Подимні реєстри Правобережної України першої половини і початку другої половини XVIII століття // Його ж. Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів, 2012. Додаток. — С. 336–357.

Христового, Благовіщення Пресвятої Богородиці, св. Миколая Чудотворця, позаміську — Преображення Господнього. Всі у XVIII столітті належали до Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії Київської унійної митрополії і зафіксовані, зокрема, генеральними візитаціями (обстеженнями) цієї єпархії у 1730 і 1760 роках²⁹. Були в Сатанові й католицький храм, і синагога³⁰.

Наявність кількох греко-католицьких і одного католицького храмів засвідчує виразну перевагу українців (назагал греко-католиків) серед християнської людності Сатанова. Точно визначити їх частку неможливо через брак джерельних даних. Згадані податкові реєстри — єдине відоме нам джерело, де наведено перелік голів господарств — домів. Здавалося б, цю частку можна вивести з імен і прізвищ цих осіб. Але такий спосіб непридатний, оскільки, нагадуємо, реєстри писано по-польськи і тому чимало українських імен і прізвищ подано на польський кшталт.

Отже, дані про кількість оподаткованих християнських господарств — домів у зазначені роки були такими (для кожного року цифрові показники наводимо за тим із двох реєстрів, де вони вищі; при цьому подаємо і місяць складання реєстрів): серпень 1728 року — 392 (реєстр не подає відомостей про Чехову), лютий 1729-го — 435, серпень 1730-го — 480, серпень 1731-го — 519, березень 1732-го — 569, вересень 1733-го — 568 (не вказано городових (=панських) козаків, пасічників, підданих, що перебували в оренді), листопад 1734-го — 505 (без тих, що попередньо, і без Чехової), березень 1735-го — 395 (не вказано тих самих, що 1733 року; не подано членів цехів, натомість наведено сумарні кількості визначених для цеховиків податків), січень 1736-го — 352 (без тих, що попередньо, і без Чехової)³¹.

Легко переконатися в тому, що кількість населення в містечку з 1728 року зростала і досягла zenіту у 1733-му. Значно менша його кількість у 1735 і 1736 роках була наслідком політичної ситуації в Подільському воеводстві, як і в Речі Посполитій в цілому, що характеризувалася боротьбою за королівський престіл між прихильниками обраних на нього Августа II і Станіслава Лещинського³². Очевидно, чисельність населення в Сатанові зростала і до

²⁹ *Скоциляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. — Львів, 2004. — С. 69, 268. У 1750 році названо також передміську церкву Покрова Пресвятої Богородиці і Покровське передмістя (Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów. — Sygn. 1212. — К. 49). Вони ж фігурують і в генеральній візитації 1760 року (*Скоциляс І.* Генеральні візитації... Т. 2. — С. 268). На 1753 рік припадає згадка про Преображенське передмістя (Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów. — Sygn. 1212. — К. 79-в.). Варто вказати на те, що у 1729 році Успенська церква Сатанова фігурує як кафедральна (ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 54-зв.).

³⁰ За вимірами Юхима Січинського, синагога мала завдовжки 18 м, завширшки 16 м (*Січинський Є.* Оборонні замки... — С. 51).

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 15–18, 25–28-зв., 49–53-зв., 69–75, 90–91-зв., 112–116-зв., 135–138-зв., 141–144, 153–156; *Крикун М.* Подимні реєстри Правобережної України... Додаток.

³² Див. *Крикун М.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 року // *Його ж.* Подільське воеводство у XV–XVIII століттях. — С. 506–507.

1728 року. Після 1736-го воно збільшувалось дуже поволі: у 1780-му господарств — домов християн у ньому налічувалось 549³³. До рівня заселеності містечка 1629 року було дуже і дуже далеко.

Сатанівські книги не містять матеріалів, які дали би змогу визначити чисельність єврейського населення у містечку. Подокументне ознайомлення з ними доводить, що євреї тут були помітною меншістю. Особливо відчутною була їх присутність на Ринку — центрі торгово-ремісничого життя. За реєстром 1734 року, по боках Ринку (періях) християнам належали тільки дві нерухомості — магазинному писареві Григорієві Сорочану і Теодорі Сорочанці із сином Андрієм³⁴. Усі або майже всі інші будівлі Ринку, зокрема й розміщені між його сторонами, займали, напевно, євреї, як це було в інших містечках Речі Посполитої. Євреї Сатанова і Сатанівської волості творили кагальну організацію. Керівництво її, до речі, сплачувало адміністрації волості зібрані від своїх членів суми в рахунок данин і податків, вело свій облік цих сум, який адміністрацію не цікавив, бо вона задовольнялася одержанням сум. Кагальна документація мала суто внутрішній характер, не оголошувалась.

* * *

Судячи з плану Сатанова, наведеного Юхимом Сіцінським, саме містечко займало простір, довжина якого в напрямі від південного муру замку до башти на півдні виносилася 750 м (звідки до середини Ринку — 600 м), в напрямі від західного муру до східного — приблизно стільки ж³⁵. Тут мешкала менша частина християн містечка. За згадуваними реєстрами, де наведено відомості про мешканців усіх просторових складників Сатанова, міщани володіли такою кількістю домов — господарств: у лютому 1729 року — 196 із 435, у серпні 1730-го — 206 із 480, у серпні 1731-го — 221 із 529, у березні 1732-го — 274 із 569³⁶. Насправді міщан було більше: до них зараховуємо всіх членів цехів (ткацького, кушнірського, шевського, бондарського, гончарного, ковальського), городових козаків, пасічників, мельників, винників, підданих, що перебували в оренді. Частина, безперечно, жила у передмістях. Євреї переважно населяли містечко, особливо Ринок і територію біля нього. Це було звичне явище у тодішніх міських поселеннях Речі Посполитої.

³³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Warszawa, 1889. — Т. X. — S. 338.

³⁴ ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 135. У квітні 1730 року старі (sędziwego wieku) мешканці Сатанова Василь Чолган, Гринь Шрамко, Федір Срокатий «й інші» перед тамтешнім магістратом заявили, що колись (przed laty) в північній і східній частинах Ринку було чимало плаців (plac podle placu), на яких у своїх будівлях мешкали християни (na których gromta gózne są), а нині вони належать євреям (Там само. — Спр. 3. — Арк. 114-зв.).

³⁵ Сіцінський Є. Оборонні замки... — С. 42.

³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 25–28-зв., 49–53-зв., 69–75, 86–1-зв.

Усе містечко із безпосередньо прилеглою до нього територією влітку 1719 року за розпорядженням Адама Миколая Сенявського було відмежовано від навколишніх сіл дубовими хрестами і стовпами (palami)³⁷.

Згідно із сатанівськими книгами, мури, що оточували містечко з півдня, заходу і сходу, мали чотири башти: Кам'янецьку³⁸, Городоцьку³⁹, Шевську⁴⁰, Гукову⁴¹. Від двох перших вели дороги до Кам'янця-Подільського і Городка Бедрихова*. Напевно, одна з них мала ту в'їзну браму (вірогідно, Городоцька), про яку йшлося вище і яку називали «великою»⁴². Очевидно, й інші башти мали в'їзні брами.

7 червня 1725 року датовано перелік такої кількості дубових і липових дощок (taǝic), зданих трачами села Іванківців для завершення ремонту Кам'янецької брами: дубових — 12 завдовжки кожна по 10 ліктів, липових — 23 загальною довжиною 184 лікті (5 дощок по 7, 13 — по 8, 5 — по 9 ліктів); окрім того, тоді ж здано було якусь кількість інших (менш якісних?) дощок (orułki)⁴³.

На ніч приставлені до брам жовніри замикали брами ключами і засовами⁴⁴.

Книги називають такі вулиці містечка: Городоцька, від Городоцької брами до замку і костелу, Замкова, Броварна, Куманівська, Миколинська. Перші три припадають на власне містечко, можливо, це стосується й вулиці Броварної. Інші дві пролягали в передмістях.

* * *

Після відходу турків із території Подільського воєводства в Сатанові відповідно до норм магдебурзького права було відновлено діяльність магістрату. Найраніше свідчення цього — обрання, за наказом Адама Миколая Сенявського, 16 вересня 1704 року християнами і євреями чотирьох бурмистрів і двох присяжних — райців⁴⁵. Наступне повідомлення про склад цього уряду (urzędu; за представництвом і кількісно склад його залишився той самий) відносяться до 1710 року, причому першого у переліку бур-

³⁷ Там само. — Спр. 1. — Арк. 449—449-зв.

³⁸ Там само. — Арк. 118 (1714 р.); Спр. 2. — Арк. 145-зв. (1735 р.).

³⁹ Там само. — Спр. 1. — Арк. 146 (1716 р.); Спр. 2. — Арк. 135 (1734 р.).

⁴⁰ Там само. — Спр. 1. — Арк. 377-зв. (1727 р.).

⁴¹ Biblioteka PAN w Kórniku, oddz. rękopisów. — Sygn. 1212. — К. 18 (1749 р.).

* Нині місто Городок, районний центр Хмельницької області.

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 466 (1731 р.).

⁴³ Там само. — Арк. 486.

⁴⁴ Там само. — Арк. 279 (1724 р.); Спр. 2. — Арк. 173-зв. (1739 р.).

⁴⁵ Там само. — Спр. 1. — Арк. 2.

мистра іменовано консулом-резидентом (*consul residens*), тобто головним⁴⁶. Інших бурмистрів названо проконсулами. У документі, де про це йдеться, фігурує вїйт (*advocatus*) Антоній Жичицький (*Rzyczycki*; чи це не той Антоній Ричицький, відомий із часу турецького панування на Поділлі?). Вїйт і уряд становили магістрат, що діяв під керівництвом вїйта.

1 січня 1711 року комісар маєтків Адама Миколая Сенявського Ян Ш. Погрошевський розпорядився, що за магдебурзьким правом і Саксонським дзеркалом (*Saxon*)⁴⁷ особа, призначена зверху вїйтом, повинна присягати перед замковою адміністрацією (зверхністю), а обрані міським поспільством бурмистри і лавники повинні присягати перед вїйтом, — що справно виконуватимуть покладені на них обов'язки; лише після виконання присяг, зазначено в розпорядженні, дані особи можуть бути допущені до цього виконання. Там само, до речі, вказано на те, що присяги нових вїйтів і уряду в Сатанові не практикувались раніше⁴⁸.

Того ж року «з волі і наказу замкової зверхності», сказано в іншому документі, відповідно до прав і привілеїв Сатанова, при сході всієї міської спільноти (*całej rzeczypospolitej*) за одностайною згодою (*unanimi consensu*) обрані чотири бурмистри і чотири лавники належно присягли, причому бурмистра-резидента було обрано «з волі» (*z gamienia*) замку⁴⁹. Відтоді лавників завжди було чотири.

Антоній Жичицький був вїйтом до 1727-го або початку 1728 року. Його наступником Ельжбета Гелена Сенявська-Денгофова призначила своїм привілеєм від 8 березня 1728 року шляхтича Миколая Єнджеєвського*. Він у Сатанівському замку пред'явив цей привілей і зажадав офіційного поставлення (*instalacyi*) на вїйтівство та передачі йому міських актів. 23 березня замкова зверхність провела заприсягнення його за Саксонським дзеркалом перед всіма бурмистрами, двома лавниками і понад десятьма представниками від християн⁵⁰.

23 жовтня 1729 року Зофія Марія Сенявська своїм універсалом вказала на те, що уряд Сатанова за її матері не було переобрано, і наказала вїйто-

⁴⁶ Там само. — Арк. 4. Дальші згадки про бурмистра — резидента, в переліку бурмистрів — завжди першого: Там само. — Спр. 2. — Арк. 84-зв. (1732 р.), 168 (1738 р.); Спр. 3. — Арк. 179-зв. (1732 р.).

⁴⁷ Видання цієї пам'ятки: Саксонское зеркало: Памятник, комментарии, исследования / Отв. редактор В. М. Корецкий. — М., 1985.

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 427.

⁴⁹ Там само. — Арк. 23–23-зв.

* Шляхтичами були й наступні вїйти.

⁵⁰ Там само. — Арк. 383–383-зв. Варто вказати на те, що 16 березня 1728 року за квітком одного з бурмистрів із коштів містечка було видано 4 злотих 23 гроші «на хліб і напої» для відзначення призначення Миколая Єнджеєвського вїйтом (Там само. — Спр. 2. — Арк. 8).

ві провести вибори його нового складу⁵¹. Наказ було виконано, результати його затвердила замкова зверхність⁵².

Миколай Єнджеєвський був чоловіком Катажини — дочки Антонія Жичицького від першого шлюбу. Друга дружина Жичицького, Анна Шаплінська, 22 травня 1731 року уклала з Єнджеєвським контракт, за яким продала йому за 600 злотих таку нерухомість у Сатанові, яка дісталася у спадщину їй та її від Жичицького синам Якубові і Янові: покрита гонтом кам'яниця з алькиром, розташована позад неї через стіну ізба з алькириком, склеп під кам'яницею. Зазначену суму Єнджеєвський мав сплатити двома ратами по 300 злотих⁵³.

М. Єнджеєвський вїтував у Сатанові до 1733 року. Наступними вїттами у ньому були (за деякі роки відомості відсутні): Ян Сухціцький (1733–1734), Теодор Яшніський (1735–1752), Марцін Стшельський (1755–1758), Флоріан Лесецький (1759–1764), Й. (Я.-J.) Лідирман (1768–1770).

Діяльність вїта, уряду, життя містечка (і Сатанівської волості) контролювала замкова зверхність (суперінтенденція) в особі губернатора (економа), призначеного власником цього маєтку. Резиденцією губернатора був замок. Він розглядав апеляції на рішення (декрети) магістрату. Губернаторами були (всі вихідці зі шляхти): Францішек Дружбацький (1707–1708), Ян Козішевський (1711–1714), Габріель Ціховський (1714–1721), Міхал Хоєцький (1722–1724), Антоній С. Коцішевський (1725–1726), теребовельський чашник Матеуш Іліак (1727–1732), Ян Татомір (1732), С. Мелвінський (1732–1735), Езерський (1737–1738), Донаєвський (1740), Юзеф Нешецький (1741), Аксамітовський (1742–1745), Й. (Я.-J.) А. Фрейчиковський (1745–1757), М. Віслоцький (1758), Кароль Бобінський (1759–1761), Й. (Я.-J.) К. Міхаловський (1764–1768).

Про Міхала Хоєцького відомо, що до сатанівського губернаторства він був економом у місті Мисленіцах, що належало краківській каштелянії⁵⁴, а краківським каштеляном від 1710 року і до своєї смерті був Адам Миколай Сенявський. Губернаторство Хоєцького відзначалося різними зловживаннями. Зокрема він, як це видно з універсалу Сенявського від 27 грудня 1724 року, відібрав у вїта право здійснювати судочинство⁵⁵. Його Сенявський з губернаторства зняв, наказав тримати під вартою і навіть передав

⁵¹ Там само. — Спр. 3. — Арк. 46–47.

⁵² Там само. — Спр. 1. — Арк. 433–433-зв.

⁵³ Там само. — Арк. 465–465-зв. 16 квітня того ж року Анна Шаплінська продала за 180 злотих Марцінові Хелжинському, «діличному» мішанинові Сатанова, та його дружині Катажині Барневичівні великий сад, успадкований, як і кам'яниця, по смерті Антонія Жичицького нею та її названими синами (Там само. — Арк. 463-зв.—464).

⁵⁴ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 3268. — Т. 1. — С. 132.

⁵⁵ ЦДАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 297.

справу про нього на розгляд до Кам'янецького гродського суду; зрештою, на прохання Сенявського, справу цю було припинено⁵⁶.

В адмініструванні маєтками Сенявських, згодом — князя Августа Александра Чарторийського між ними і губернаторами стояли комісари, яких вони теж призначали. Комісарами у XVIII столітті, що фігурують в документації сатанівського магістрату, були: летичівський підчашій Францішек Шуманчевський (1707—1708, 1729—1731), новогрудський стольник Ян Ш. Погрошевський (1710—1711), серадзький каштелян Міхал Станіслав Тарновський (1717—1718), Р. Ковальський (1720—1725), Ян Аліський (1723—1725), В. Седліський (1731—1733), Добжанський (1737), П. Ф. Ольшевський (1747).

Важливу роль у житті Сатанова відігравав міський писар, який відповідав за ведення документації магістрату. Щоб мати постійного писаря, магістрат у 1722 році придбав для нього у мельника Федора Срокатого будинок за 16 злотих, а оскільки не було коштів для його ремонту, то обміняв його на відремонтований домок у Войцеха Місьовського⁵⁷. Першим відомим міським писарем був Базилій Гулінський (до 1728 року; чи не від 1722-го?), далі йшли Стефан Теодорович (1728—1764), Й. (Я.-І.) Сціславський (1767—1770).

Наведені в цьому повідомленні уривкові матеріали, почерпнуті з сатанівських міських книг, дали змогу торкнутися кількох питань історії подільського містечка у XVIII столітті. На черзі — висвітлення інших питань, у першу чергу — розгляд його магістратом кримінальних справ та операції з нерухомостями між мешканцями містечка.

⁵⁶ ЛНБ НАН України, від. рукописів. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 3268. — Т. 1. — С. 132—133.

⁵⁷ ЦДІАК України. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 267.

Максим Яременко

Демографія проти конфесійного дисциплінування (навчання дітей «закордонного» духовенства у Києво-Могилянській академії XVIII століття)

XVIII століття в історії Унійної Церкви представляється як процес цілеспрямованого постійного конфесійного дисциплінування та формування окремої унійної ідентичності. Щоправда, дослідники вказують, що він не був завершеним до кінця століття і характеризувався між-конфесійними діалогами, які, втім, ілюструються обмеженим набором поодиноких прикладів¹. Водночас, спираючись на матеріали добре вивченої Львівської єпархії, дослідники стверджують, що із 1730-х років «бере свій початок унійний тріумфалізм», який «акцептував релігійну та етнічну єдність Галицько-Львівської Русі й Поділля, однак виключно у дискурсі *Slavia Unita* та поза рамками православної культури в Речі Посполитій і, тим більше, в Російській імперії»². Важлива роль у XVIII столітті відводилася конфесійному дисциплінуванню, зокрема освітньому, білого духовенства З'єднаної Церкви. Отож належало б очікувати, що саме парафіяльні ієреї ставали носіями більш рафінованої унійної ідентичності. Проте є підстави сумніватися у такому припущенні, про що свідчать факти, які буде розглянуто у цій статті.

Частина студентів Могилянської академії, що походили із родин духовенства, у XVIII столітті складали вихідці з Речі Посполитої («Полської області»)»³. Відомі на сьогодні два більш-менш повні реєстри київських вихованців 1737 та 1738 років дозволяють констатувати, що ця група становила достатньо помітний відсоток усього сегмента ієрейських делегатів: 37 (34,6 %) зі 107 осіб у 1737 році та 25 (15,2 %) зі 164 юнаків у 1738-му.

¹ Неодноразово до конфесіоналізації звертається на різних сторінках своєї книги Ігор Сकोчиляс (*Скоциляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус. — Львів, 2010*). А різні фактори, зокрема зовнішні, що впливали на формування окремої унійної ідентичності, розглядає Барбара Скіннер (*Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. Uniate and Orthodox Conflict in 18th-century Poland, Ukraine, Belarus, and Russia. — DeKalb, 2009*).

² *Скоциляс І. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. — С. 656.*

³ Їх ще характеризували як представників «польської нації». Останнє вказувало винятково на місце походження (Річ Посполита), а не на етнічну належність.

Цікаво, що в обох випадках виразно переважали представники Руського воеводства, а не ближчих до Києва адміністративних одиниць (див. таблицю), хоча, за твердженням дослідників, там сформувалася «чистіша», ніж на Правобережжі, унійна ідентичність, на що вказує, приміром, послідовніше «переоснащення» відмінного від традиційного для православних внутрішнього простору храмів⁴.

Географія походження річпосполитських студентів із родин духовенства⁵

Рік	Воєводство							
	Белзьке	Волинське	Київське	Мінське	Новоградське	Подільське	Руське	Не встановлено
1737	2	3	2	—	2	4	13	11
1738	1	4	3	1	2	2	7	5

Дані про синів із родин «закордонного» духовенства у наступні десятиліття вносилися до повних спудейських відомостей радше як виняток. Утім, на їхні імена натрапляємо впродовж усього XVIII століття в інших документах до та після 1737–1738 років. Принагідні згадки дозволяють нарахувати понад 130 осіб із переважно українських, а також білоруських воєводств Речі Посполитої у 1736–1772 роках⁶. Делегати річпосполитських теренів навча-

⁴ Див., наприклад: *Skinner B.* The Western Front of the Eastern Church. — P. 54–58.

⁵ Тут і далі інформацію з двох реєстрів узято з: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. 2. — Спр. 2937. — Арк. I–4-зв.; Ф. 160. — Спр. 172. — Арк. 1–19-зв.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии / Со введением и примечаниями Н. И. Петрова. — Отделение II (1721–1795 гг.) (далі — АИД). — К., 1904. — Т. I (1721–1750 гг.). — Ч. II. Приложения. — С. 38–59. — № IX, С. 61–88. — № X. До групи «закордонних» студентів із родин духовенства я також заніс двох дяківських синів, які навчалися у 1737 році, та одного — у 1738-му.

⁶ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України). — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 2587. — Арк. 3, 10-зв.–11; Спр. 3258. — Арк. 7-зв.–8; Спр. 4021. — Арк. 11-зв.; ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 20855–20856. — Арк. 2-зв.–5; Ф. 160. — Спр. 172. — Арк. 495-зв.–497; АИД. — Т. I. — Ч. II. — С. 23–32. — № VII; АИД. — К., 1905. — Т. II (1751–1762 гг.). — С. 119. — № XLVI; АИД. — К., 1906. — Т. III. Царствование Екатерины II (1762–1796 гг.). Киевский митрополит Арсений Могилянский (до 1770 г.). — С. 155, 162–163, 165, 170. — № XIV; АИД. — К., 1907. — Т. IV. Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Гавриил Кременецкий (1770–1783 гг.). — С. 106–109. — № XII; Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія. Зб. док. / Упор. Задорожна О. Ф., Кузик Т. Л., Хижняк З. І., Яременко М. В. — К., 2005. — С. 50–52. — № 23;

лися у Києві й наприкінці століття. Наприклад, у 1790–1791 навчальному році в Академії «заправлявся» науками від 1783 року Михайло Семеновський із «области Цесарской, епархии Львовской, села Крички, церкви мученицы Параскевии, сын умершого священника»⁷. «Закордонні» поповичі відвідували також інші «латинські школи» Гетьманщини⁸.

Немає сумніву, що більшість згаданих «студіозів» походили з унійних родин — на це вказує інформація про їхні рідні населені пункти, в яких були лише унійні храми. Належність до Православної Церкви можна запідозрити у частини уродженців Великого князівства Литовського: на Случчині, Віленщині, Пінщині навколо великих монастирів групувалися «благочестиві» ойкумени, а також функціонувала єдина у Речі Посполитій невелика православна Білоруська єпархія із центром у Могильові (на 1772 рік відомо про 267 її парафій⁹). Щоправда, навряд чи доводиться стверджувати про стабільну кількість «благочестивих» приходів. Як повідомляв у листі до Києва білоруський владика Георгій (Кониський) 1759 року, православ'я у тамтешніх краях «курится толко уже, а не горить», і причину належить шукати не лише у зовнішньому тиску:

...болшимъ числомъ благочестивіе здішніе церкви и монастирі заведени на унію чрез сам<...>х нашихъ священниковъ и начальниковъ мнстрских: пяницу и безчинника хочеть командиръ наказать и исправитъ, то онъ до противниковъ тотъчасъ под протекцію, ввойдутъ иніи или самы зъ собою или съ посторонними въ ссори и драки, когда убо не могутъ чего доказать и отмститъ сопернику и опасаются на конецъ справедливого суда, то туди ж къ бісу и до тих же протекторовъ удаются и за собою, чтобъ хліба не позбить, церкви и мнстрі влекуть<...>. И сей обичай нашыхъ благочестивцовъ зді не въ диво¹⁰.

Непроста справа і з визначенням конфесійної належності священників Правобережної України, навіть тих, чиї парафії формально входили до закордонних частин Переяславської і Київської єпархій, адже загроза втрати своєї парафії та прагнення посісти чужу були причинами доволі звичних

Шиденко В. А. Борецький Олексій Васильович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання (далі — КМА в іменах). — К., 2001. — С. 81.

⁷ Аид. — К., 1908. — Т. V. Царствование Екатерины II (1762–1795 гг.). Киевский митрополит Самуил Миславский (1783–1795 гг.). — С. 281. — № LXXI.

⁸ Див., наприклад, у Чернігівському колегіумі 1736–1737 рр. (Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). — Ф. 796. — Оп. 18. — Д. 32. — Л. 145–155-об., 157–166); у Переяславському колегіумі у 1766 та 1774 роках: ЦДІАКУ. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 280. — Арк. 53–53-зв.; *Лотоцький А.* Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии? (По поводу столетия устройства Подольской духовной семинарии) // Подольские епархиальные ведомости. — 1898. — № 38. — Ч. неоф. — С. 1002–1007; № 39. — Ч. неоф. — С. 1046–1056.

⁹ *Kotłbuk W.* Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne. — Lublin, 1998. — Т. II. — С. 67, 331–336.

¹⁰ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. — Ф. 36. — Д. 2. — Л. 1–2 (н/н).

змін віросповідання¹¹. Як повідомляв листовно настоятель Лебединського монастиря Філотей Контаровський 1767 року, більшість православних парафіяльних ієреїв, не маючи зовнішньої допомоги «от востока», через тиск, а також «милость и награждение», готові перейти під унійну юрисдикцію та зберегти свої приходи — про це Філотей «сам з уст многих вичерпнув, за рубежом будучи, в разговорках»¹². Тож один і той самий парох міг один час належати до З'єднаної, а іншого разу — до Православної церков.

Звісно, прибуття до Києва на навчання усіх «закордонних» поповичів та загалом осіб «полскої нації» тогочасні документи подають як утечу від «богомерзкої унії». Втім, не важко побачити, що маємо до діла зі своєрідною словесною грою. Жонглювання конфесійними переслідуваннями як стимулом спрямування до Києва у тогочасній документації інколи доходить до абсурду. Зокрема, під писарським пером, причиною приходу 1743 року у Київ священника Івана Садковського, який ніколи не був православним, усе життя залишався уніатом, а на старості у віці 53 років, передавши парафію зятю, вирішив постригтися у православному монастирі, виявляється, була втеча від «полскої унії»¹³. Ієрей Василій Средович із містечка Лобачева теж на старості «сердечно» бажав жити до смерті у «благочестії» в монастирі Київської православної митрополії, але лише після передачі парафії сину (1755 рік). Про те саме клопотався 1758 року 70-літній піп Георгій Волькович із-під Бара: він разом із 60-річною дружиною прийшов до Києва задля постригу, залишивши «дітному» сину все майно¹⁴.

Із таких надкоротких біограм зрозуміло, що причиною переходу кордону стала не унія. Сильнішим за будований ієрархією конфесійний бар'єр було поєднання демографічного та економічного чинників. Наголошу на одній речі: бажана для ієрархії програма підготовки унійного духовенства у другій половині XVII — XVIII столітті передбачала його освітнє дисциплінування, проте розмірковування про нестачу шкіл для його реалізації як стимул приходу поповичів на студії у Гетьманщину далеко не завжди доречні, адже їх вихідною точкою є припущення, що ієрейські сини справді масово відвідували навчальні заклади. Втім, статистика вказує на інше. Дослідники наголошують на скромних здобутках шкільного «цивілізування» унійних парохів навіть на середину XVIII століття і звертають увагу, що сеймова конституція про поповичів 1764 року, яка змушувала гризти граніт науки ієрейських дітей, була кроком держави у відповідь на вельми поширену серед унійного духовенства практику ігнорування шкільних студій¹⁵. Попри те, що

¹¹ Див., наприклад: Чернецький Є. Церковнородові змагання на теренах Білоцерківського староства (епізод 1768 р.) // Яковлівські читання. — Черкаси, 2000. — С. 29–34.

¹² Листи Лебединського ігумена Філотей Контаровського (1765–1767 рр.) / Опубл. О. Левицький // Записки УНТ. — 1912. — Кн. IX. — С. 26–27.

¹³ ЦДІАКУ. — Ф. 127. — Оп. 138. — Спр. 26. — Арк. 1.

¹⁴ Там само. — Оп. 153. — Спр. 59. — Арк. 1, 3–3-зв.

¹⁵ *Nabywaniec S., ks. Kształcenie i formacja alumnów-unitów archidiecezji Kijowskiej i diecezji Przemyskiej w XVIII w. // Nasza Przeszłość. — 2000. — Т. 93. — С. 96.*

на кінець XVIII століття справді зросла кількість ієреїв, які свого часу таки відвідували якісь школи, висвячувати продовжували і просто письменних. Візитаційні документи деканатів Брацлавщини 1780-х років, наприклад, вказують, що в окремих церковно-адміністративних одиницях переважали ієреї лише з домашнім вихованням (у 6 із 9 деканатів)¹⁶. Із кандидатів, рукопокладених 1786 року при катедрі у Радомишлі, лише 69 % куштували «латинської» науки, причому більшість — не вищої за риторику. Освітній рівень усіх настоятелів унійних парафій Російської імперії за 1798 рік пропонує мінорнішу картину: у середньому менше половини приходських пастирів відвідували школи. Число «заправлених» наукою зменшувалося із заходу, де могло сягати 55 %, на схід, де в окремих частинах становило лише 5 %, як-от на Мстиславщині¹⁷.

Відтак, є всі підстави припустити, що «закордонні» ієрейські сини шукали у Києві не якогось комфортного «православного» навчання, аби виконати настанови своїх ієрархів і державної влади та, повернувшись, «законно» успадкувати батьківську парафію, — студії не стали необхідною умовою для висвячення навіть до останніх десятиліть XVIII століття. Зрештою, переважна більшість відомих фактів (а їх, слід гадати, менше, аніж невстановлених) вказує на те, що діти ієреїв-уніатів не вертали додому на батьківські «хліби». Дослідники зазвичай не згадують Київську академію чи інші «латинські школи» Гетьманщини як місця навчання унійних парохів XVIII століття. Опосередковано на те, що київські алюми переважно не наслідували парафії, вказують імена священників із візитацій Львівської єпархії: там немає переважної більшості могилянців¹⁸. Натомість у частині випадків достатньо вірогідно припустити неповернення «академіків» на батьківський приход¹⁹.

¹⁶ *Водзяновська І.* Сім'я уніатського священника на Брацлавщині у другій половині XVIII століття // *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* — 2010. — Кн. 1. — С. 258.

¹⁷ *Skinner B.* The Western Front of the Eastern Church. — P. 71–75.

¹⁸ Украй рідко (у моєму випадку лише двічі) трапився повний збіг іменування «академіка» та місця його походження з іменем пароха того ж таки населеного пункту: у травні 1748 року до Києва прийшов Іван Шаркевич із «повіту Камяця-Подолского, села Гулоп», а 1754 року у «Нале» служив о. Іван Шаркевич; Прокіп Левицький із «повіту Камяця Подолского, села Лазаревки» 1763 року «заліцился» до пітики, маючи 21 рік, а 1766 року його повний тезко був парохом у Лазарівці (*Бордун М., Крип'якевич І.* Покажчик осіб із візитацій генеральних і метрик ординованих. Рукопис // Національний музей у Львові. Архів Відділу рідкісної та стародрукованої книги (б/н). — Арк. 87 та н/н (та пагінація, яка є у манускрипті, йде не підряд, а наприкінці взагалі відсутня). Принагідно широ дякую Ігореві Скочилиасу за вказівку на цей покажчик та можливість скористатися його копією). Утім, якщо вірити інформації про вік Івана-студента на час початку студій (13 років), можна поставити під сумнів його висвячення максимум 19-літнім (ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 20855–20856. — Арк. 4-зв.).

¹⁹ Так, серед «риторів» 1737 року згадано Івана Зеліскевича із Тисмениці, проте відомо, що на 1753 рік тисменицьким попом був Олекса Зеліскевич. Так само на 1760 рік у с. Княжому служив Стефан Разборський, а не Микита Разборський із «повіту Львовского села Князич», який у вересні 1748 року розпочав студії у Києві 18-літнім хлопцем. Не могилянський 20-літній «ритор» 1755 року Василь Левицький із «повіту Львовского села Ферлієвки» «пас» на 1762 рік

Куди ж прямували після своїх київських «університетів» закордонні «поповичі»?

Достатньо велика частина згаданих вихованців, як можна висновувати із уривчастих даних (адже повної статистики немає), торувала життєву стежку у Російській імперії, роблячи інколи вдалу кар'єру. Ось лише деякі переважно відомі приклади тих ієрейських синів, які мали народитися вже в унійних родинах. У другій половині 1730-х років у Чернігівському колегіумі, а згодом у Московській академії викладав львівський та могилянський вихованець зі Львівщини Софроній Земинський (Зиминський)²⁰. Варлаам Лящевський із Перемишльського повіту, могилянський студент у 1730-х, слухач Галльського університету, а від 1739-го до 1747-го професор у Києві, став відомим не лише як знавець мов і перекладач Біблії, а й як ректор Московської академії, архимандрит та член Синоду²¹. В 1735 році закінчив могилянське навчання Іван Гортинський із Перемишльського повіту. Після студій він був межигірським послушником, 1737-го «ездил в Польщу для свідання с родительми своїми», затим 1739-го постригся з іменем Йоасаф у Київській Пустинно-Миколаївській обителі. Відразу по тому його направили викладачем до Смоленської семінарії²². «Богослов» 1737 року Стефан Савицький із «польської» Семенівки став придворним проповідником, а згодом — бібліотекарем Московської академії²³, а його однокашник Олексій Малиновський із Сокаля від 1741 року викладав у Переяславському колегіумі²⁴. Інший тогочасний 33-літній «теолог» Василь Іваницький записаний уродженцем Ярославля. Вже наступного року його повний 34-річний тезко став пустинно-миколаївським послушником, а ще через рік — навчителем аналогії в alma mater, закінчивши кар'єру Смоленським ректором²⁵. «Ритор» у 1737 році та «філософ» у 1738-му із Тисмениці Руського воеводства Іван

тамтешніх вірян, а Теодор Левицький. Аналогічно у Чернокозинцях на 1772 рік служив Семен Левицький, а не могилянський 26-річний студент 1759 року Іван Левицький, який походив зі згаданого села (*Бордун М., Крип'якевич І.* Показчик осіб із візитацій генеральних і метрик ординованих. — Арк. 87, 88-зв., 119-зв., 194).

²⁰ *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII — на початку XIX ст. — Харків, 2011. — С. 358. В одному із документів 1737 року він записаний як «Зімніцький» із Золочева (РГИА. — Ф. 796. — Оп. 18. — Д. 32. — Л. 171).

²¹ *Аид.* — Т. I. — Ч. II. — С. 300–301. — № XXIV; *Хижняк З. І.* Лящевський (Лашевський) Василь, чернече ім'я Варлаам // КМА в іменах. — С. 338.

²² *Аид.* — Т. I. — С. 147–148, 150. — № XXII.

²³ *Сандалюк О. М.* Савицький Стефан Васильович // КМА в іменах. — С. 470.

²⁴ *Посохова Л. Ю.* На перехресті культур, традицій, епох. — С. 371.

²⁵ *Аид.* — Т. I. — С. 142–143. — № XXII; *Бетлій О. В.* Іваницький Василь, чернече ім'я Варлаам // КМА в іменах. — С. 236. Попри те, що енциклопедичне видання вказує місцем народження Василя м-ко Кобильниці Перемишльського повіту, немає сумніву, що мова про одну й ту саму особу.

Залескевич після могилянських «шкіл» учителював та був архімандритом у Смоленській єпархії²⁶.

Успішну кар'єру зробили також «закордонні» поповичі, зафіксовані у спудейському реєстрі 1738 року. Окрім згаданого Залескевича, «філософ» Георгій Сломінський із Жовкви після постригу в 1740-х роках викладав у Києві, а згодом після кількох послухань у Росії керував Московською академією²⁷. Натомість його однокашник Іван Ямницький «з міста Заславя» у 1740-х був професором та ректором Новгородської семінарії²⁸. Виходець «с України заднипрской» Варлаам Гловацький по закінченні теології 1745 року викладав у Тверській семінарії та Московській академії, «пас» братію кількох російських, а від 1766-го — Мгарського Лубенського монастирів²⁹. Із хлопців, прибулих до Академії 1743 року, Іван Грабовецький по студіях та постригу вчителював у Твері та Суздалі, був настоятелем обителі у Москві, а затим повернувся в Україну³⁰.

Навіть у другій половині XVIII століття дітям «закордонного» духовенства, за умови якісної освіти, можна було успішно пошукати «теплого» місця у Гетьманщині чи загалом імперії. Петро Погорецький із Фастівщини 1757 року перейшов з Академії на навчання до Петербурзького адміралтейського госпіталю, згодом продовжив студії у Лейдені, де став доктором медицини, а потім викладав у Москві у Генеральному госпіталі³¹. Іерейський син «польської нації» Іларіон після закінчення філософії та викладання «латинського язика» постригся 1759 року у Пустинно-Миколаївській обителі, затим виконував різні послухання у Софійській обителі. У 1763–1775-му він був катедральним архідияконом, засідав у духовній консисторії та катедральній конторі, а згодом був номінованим нехворощанським ігуменом та управляв Гадяцьким Красногірським монастирем³². В іншому випадку, який, щоправда, стосується василіанського ієромонаха, а не мирянина зі священницької родини, професором Могилянських Атен став Амвросій Буржинський. У 1767 році цей чернець, «обучен <...> латинському и німецькому язикам, также арифметикі, геометрии и инженерству», прибув до Києва, перейшов у православ'я, а потім викладав в Академії польську та німецьку мови й арифметику³³. У 1770–1780-х французької мови в Академії навчав колишній попович із «повіту Перемиского села Бронниці», могилянський вихованець, а на

²⁶ Кагамлик С. Залескевич (Залескевич, Зелескевич) Іван, чернець ім'я Ісайя // КМА в іменах. — С. 218.

²⁷ Аид. — Т. II. — Ч. II. — С. 304–305. — № XXIV.

²⁸ Там само. — С. 371. — № XXIX.

²⁹ ЦДІАКУ. — Ф. 127. — Оп. 1043. — Спр. 15. — Арк. 45-зв.–46.

³⁰ Кагамлик С. Грабовецький Іван, чернець ім'я Іларіон // КМА в іменах. — С. 151.

³¹ Аид. — Т. III. — С. 502. — № LXXXII.

³² ЦДІАКУ. — Ф. 127. — Оп. 1043. — Спр. 17. — Арк. 81-зв.–82, 156-зв.–157.

³³ Аид. — Т. III. — С. 371 — № LI, С. 485 — № LXXIX; Т. IV. — С. 326. — № LX.

той час «учений киевский гражданин г. Лапкевич» Іван³⁴. Львів'янин Єронім Блонський, алюмн Могилянської академії, з 1779 року був настоятелем київських Петро-Павлівського, Софійського, Видубицького та Михайлівського Золотоверхого монастирів, а також могилянським ректором у першій половині 1790-х років³⁵. Наприкінці 1770-х теологію в Академії студіював майбутній викладач Могилівської семінарії Михайло Богославський із Богуслава³⁶. На 1786 рік в Академії вивчав теологію «Петр Парфениев Босяровский <...> из полскаго города Слуцка»³⁷. 1786 року він із групою інших студентів вирушив до Петербурга в Комісію народних училищ. Хлопців мали готувати на вчителювання у народних училищах імперії «и сверх того для посылки в Англию для обучения разным полезным знаниям»³⁸. У 1791 році серед київських професорів викладачем нижчого граматичного класу був Максим Симигиновський «из Польши, из духовнаго чина». Після студій філософії в Острозі, а також опанування там арифметики, геометрії, історії та географії юнак завершив у Києві теологічний курс та вивчав французьку і грецьку мови. З 1786 року його залишили викладати в Академії історію, географію та польську мову, а 1790-го — провадити граматичний клас³⁹. Якщо оперувати термінами XVIII століття, відомий вислів Харламповича про «малороссийское влияние на великороссийскую церковную жизнь» належало б переінакшити на «малоросійсько-польський» вплив, а якщо дефініціями часів Костянтина Васильовича, то, мабуть, на «малоросійсько-австро-угорський»⁴⁰.

Окрім достатньо помітних кар'єр, пов'язаних переважно із чернечим постригом, «закордонні» поповичі обирали шлях монашого життя у Гетьманщині, не пов'язаний із подальшим вагомим ієрархічним просуванням (принаймні про нього наразі невідомо). Так, на 1737 рік «по своему обещанию <...> честно и неподозрительно» протягом двох років, вочевидь, був послушником у Межигірському монастирі після академічних студій Іоанн Пруський із Комарни. Тоді молодик саме клопотався про паспорт для поїздки «для повидання своих родителей»⁴¹.

На факті мандрівки додому варто наголосити спеціально, адже він засвідчує, що перехід на навчання до Гетьманщини автоматично зовсім не

³⁴ Там само. — С. 320. — № LIX; С. 327. — № LX.

³⁵ ЦДІАКУ. — Ф. 127. — Оп. 1043. — Спр. 77. — Арк. 15-зв.—17; Андрущенко М. В. Блонський, чернече ім'я Ієронім // КМА в іменах. — С. 75–76.

³⁶ Хижняк З. І., Котусенко В. В. Богуславський (Богославський) Михайло // КМА в іменах. — С. 79–80.

³⁷ АИД. — Т. V. — С. 173. — № XLIV.

³⁸ Там само. — С. 172–173. — № XLIV.

³⁹ Там само. — С. 247. — № LXXI.

⁴⁰ Не слід забувати, що вплив, зокрема через викладання у російських єпархіальних закладах, чинили не лише священицькі діти, а й вихідці з «польської» України інших станів (див., наприклад: Там само. — Т. I. — С. 159. — № XXII).

⁴¹ Там само. — С. 230–231. — № XLI.

означав «обрубвання» зв'язків із родиною, яка належала до іншої конфесії та жила в сусідній державі. Навпаки — контакти підтримувалися. Ба більше, так виглядає, що і Пруський, і згаданий вище Іван Гортинський відвідували домівку перед постригом, можливо, навіть прохаючи своєрідного благословення в унійної родини.

У 1738 році у Київському Пустинно-Миколаївському монастирі бажали відректися від світу не лише згаданий «теолог» Іван Гортинський, а й «ритор» Григорій Яхимович, «родом з Литви, повіту Пінського»⁴². 1742-го у тій-таки обителі отримав габіт могилянський «ритор» Григорій Левицький із-під Дрогобича⁴³. 1779 року у 29-літньому віці з Академії «для получения монашескаго чина» вибув син корсунського воскресенського священника (закордонна частина Переяславської єпархії) «теолог» Григорій Стоцький⁴⁴. Поповичі «польської нації» приходили до монастирів Гетьманщини, причому впродовж усього XVIII століття, не конче після навчальних закладів, а й оминувши шкільну підготовку⁴⁵. Так само в обителях підросійської України звично брали габіт прибулі білі іереї та церковнослужителі-уніати⁴⁶.

Одним зі способів «зачепитися» у Гетьманщині для «закордонних» поповичів було слідувати батьківськими стопами, щоправда, в іншій Церкві. Такою нагодою вони не гребували, тож у протопопіях Київської митрополії навіть в останній третині XVIII століття траплялися на парафіях «захожі» з «Польщі» священно- і церковнослужителі першого покоління: вікарний священник та дячок — у Роменській протопопії на 1771 рік; іерей — у Пирятинській та псаломщик — у Кобеляцькій на 1772-й, священник — у Решетилівській на 1773-й⁴⁷. У Глухівській церковно-адміністративній одиниці на 1774 рік зафіксовано двох «закордонних» поповичів: вихованця могилянської «школи» риторики родом із містечка Яричева на Львівщині, 58-річно-

⁴² ЦДІАКУ. — Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 3; АИД. — Т. II. — С. 442–443. — № СХХХІV.

⁴³ ЦДІАКУ. — Ф. 127. — Оп. 137. — Спр. 1. — Арк. 12, 30–30-зв.; РГИА. — Ф. 796. — Оп. 21. — Д. 567. — Л. 376.

⁴⁴ ЦДІАКУ. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Спр. 4950. — Арк. 3-зв.

⁴⁵ Див. вісім прикладів по Пустинно-Миколаївському, Золотоверхо-Михайлівському, Братському та Видубицькому монастирях за 1743, 1751, 1755–1756, 1759 та 1782 роки: ЦДІАКУ. — Ф. 127. — Оп. 151. — Спр. 54. — Арк. 2, 4; Оп. 1020. — Спр. 1915. — Арк. 2-зв.; Оп. 1024. — Спр. 848. — Арк. 2–2-зв.; Ф. 130. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 6; РГИА. — Ф. 796. — Оп. 21. — Д. 567. — Л. 543-об.; Києво-Могилянська Академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія. — С. 256–257. — № 159.

⁴⁶ Див., наприклад: у Золотоверхо-Михайлівському та приписному до нього Красногірському монастирях у 1728 р. (2 особи) і 1746 р. (1 особа); у 1741–1744 рр. у київських неставропігійних обителях (11 іереїв); у Братській у 1749 р. (2 особи); у Пустинно-Миколаївській у 1750 р. (1 особа) (ЦДІАКУ. — Ф. 127. — Оп. 137. — Спр. 1. — Арк. 8; Оп. 141. — Спр. 41. — Арк. 2; Оп. 1020. — Спр. 1548. — Арк. 10, 16; РГИА. — Ф. 796. — Оп. 13. — Д. 254. — Л. 174–174-об.; Оп. 21. — Д. 567. — Л. 123-об., 125, 127, 378, 381-об., 543–543-об., 544-об., 620; АИД. — Т. I. — С. 397. — № ХС). Подібні приклади можна множити і далі.

⁴⁷ ЦДІАКУ. — Ф. 127. — Оп. 1020. — Спр. 4201. — Арк. 6-зв., 9, 29-зв.–30; Оп. 1024. — Спр. 2042. — Арк. 2-зв., 26; Спр. 2132. — Арк. 17.

го Симеона Подгаєвського — у церкві с. Некрасова та у с. Ясмані — навченого лише «руської грамоти» 62-літнього Іоана Левицького із Меджибожа. Приклад другого ієрея вельми показовий для ілюстрації міцного й успішного «закорінення» українців «польської нації» у Гетьманщині: його старший син був полковим осавулом, менший ще навчався у Києві, одна дочка вийшла заміж за військового товариша, друга — за ґрунтового священника тієї самої протопопії⁴⁸. «Закордонні» поповичі поповнювали також лави лаїків Гетьманщини, як-от могилянський вихованець, майбутній канцелярист Генерального суду та писар Лаврської друкарні Олексій Борецький із Перемишльщини⁴⁹.

Десятик прикладів, наведених вище (а якщо поставити собі за мету ретельне вибирування відповідної інформації з цілої низки архівних фондів, їх можна обрахувати сотнями, тим паче, що у Російську імперію переходили представники майже всіх станів Речі Посполитої), показують, що родини унійного духовенства, себто те середовище, де конфесійна ідентичність мала сформуватися у першу чергу, були відкриті до «православного світу» сусідньої держави, причому впродовж усього XVIII століття, незважаючи навіть на політизацію релігійного протистояння за Катерини II, що, як вважається, сприяло зросту розуміння своєї окремішності серед «з'єднаних» вірних. Чому ж поповичі залишали свої пенати та шукали щастя в іншій державі, зокрема через навчання в Київській академії, що підвищувало шанси на краще «працевлаштування»? Як видається, супроти конфесійного дисциплінування діяв сильніший демографічний чинник.

Родини унійного духовенства не були малодітними. Так, у Брацлавському воєводстві станом на 1780-ті у тих деканатах, де таку інформацію наведено, 2/3 священницьких сімей мали одного-двох синів, решта — більше⁵⁰. Проте на батьківський «духовний» спадок могли претендувати також зяті. Наприкінці XVIII століття у Холмській єпархії 2/3 ієрейських родин налічували до трьох дітей, але зрідка траплялися такі, що мали понад шістьох спадкоємців. Тут більшість священників походило із попівських родин. Пресвітерські сини, які не виводили коріння від шляхти та не перейняли батькового «ремесла» чи не вступили у цех, згідно з конституцією «О рорowiczach» 1764 року (діяла до 1792-го) потрапляли у підданство. Ще раніше сеймики Холмської землі неодноразово виступали за переведення поповичів до підданства⁵¹. Слід також пам'ятати, що хоча в одних деканатах більшість парохів походило з родин духовенства (як-от у Берестейській єпархії, де вони склали 96,07 % у XVIII столітті), а також творилися цілі династії унійних

⁴⁸ Там само. — Оп. 1009. — Спр. 3. — Арк. 13-зв., 20, 32.

⁴⁹ Шиденко В. А. Борецький Олексій Васильович // КМА в іменах. — С. 81.

⁵⁰ Водзяновська І. Сім'я уніатського священника на Брацлавщині у другій половині XVIII століття. — С. 256–257.

⁵¹ Bobryk W. Rodzina kapłańska w unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. — Warszawa, 2008. — S. 222–224.

пастирів при одному храмі⁵², в інших церковно-адміністративних одиницях приходські настоятелі духовного походження становили лише третину. Себто священницькі діти відчували поважну конкуренцію з боку світських станів в успадкуванні батьківської «професії»⁵³.

Один із виходів для іерейських дітей, які опинялися «за бортом» рідного парафіяльного «судна», окрім виконання церковнослужительських обов'язків (а церковнослужителі теж мали своїх дітей, які могли претендувати на «спадок»), ставало ремесло, двірська, канцелярська чи військова служба⁵⁴. Очевидним залишається факт, що не всі сини священника тієї чи тієї парохії ставали іереями і ризикували потрапити у підданство. Парох дрогобицької Воздвиженської церкви Стефан Глібкевич, наприклад, мав двох синів та двох доньок, а по його смерті 1737 року лише один із хлопців «успадкував» приход. Він, своєю чергою, був батьком чотирьох синів, проте жоден не залишився настоятелем на цій парафії по смерті батька⁵⁵. Майбутнє поповичів, найперше тих, яким не випадало йти батьківськими стопами, ускладнювалося назагал бідним становищем іерейських родин. Дослідники зазначають, що основна маса правобережного парафіяльного духовенства була дрібним безмаєтковим землевласником⁵⁶. Приклади з Володимиро-Берестейської єпархії вказують на випадки надзвичайної скромності тамтешніх парафіяльних прибутків⁵⁷. Відтак, «духовні хліби» не могли прогодувати більше однієї сім'ї. Недаремно унійні священники приходили у київські монастирі, передавши на старості парафії сину (зятю). Загалом економічні гаразди парохів Унійної Церкви залежали від регіону та населеного пункту (місто/село), у якому локалізувалася парафія, густоти населення, розміру

⁵² Див. приклади із Володимиро-Берестейської дієцезії: *Wereda D. Pochodzenie i wykształcenie duchowieństwa unickiej brzeskiej w XVIII wieku // Studia Podlaskie. — 2003. — Т. XIII. — С. 108–110; Ї ж. Środowisko rodzinne duchownych unickich w XVIII wieku (na przykładzie diecezji włodzimiersko-brzeskiej) // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. — С. 209. У Дрогобичі, приміром, у церкві Св. Юра той самий рід делегував парохів упродовж усього XVIII століття, починаючи не пізніше ніж від 1711 року; у Воздвиженському храмі — від початку століття до 1770-х; упродовж майже всього століття династична тяглість у посіданні парохії фіксується у церквах Параскеви П'ятниці та Св. Трійці (Тимошенко Л. Духовенство дрогобицьких церков XV–XVIII ст.: особовий склад, династії, душпастирська та мистецька діяльність // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 2006. — Вип. X. — С. 224–230).*

⁵³ *Водзяновська І.* Сім'я унійського священника на Брацлавщині у другій половині XVIII століття. — С. 256–257. За підрахунками Барбари Скіннер, станом на 1798 рік у білоруських та українських унійних парафіях Російської імперії 69 % іерейів походили з попівських родин, а ще 10 % були церковнослужительськими дітьми (*Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. — P. 69*).

⁵⁴ *Wereda D. Środowisko rodzinne duchownych unickich w XVIII wieku. — С. 211; Bobryk W. Rodzina kapłańska w unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku. — С. 226.*

⁵⁵ *Тимошенко Л.* Духовенство дрогобицьких церков XV–XVIII ст. — С. 225–227.

⁵⁶ *Крижанівський О. П.* Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII — перша половина XIX ст.). — К., 1991. — С. 38.

⁵⁷ *Wereda D. Środowisko rodzinne duchownych unickich w XVIII wieku. — С. 213.*

фундуша, способу утримання решти кліру тощо. Середній церковний бенефіцій становив усього-на-всього 0,25 км², а соціальний склад (переважно селянський) парафіян з'єднаних приходів не дозволяв отримувати великі надходження від треб⁵⁸. До слова, саме на убогість, як одну із причин того, що священники ігнорували необхідність навчання синів, вказують дослідники⁵⁹. Ще складніше з економічного погляду складалася доля попівських сиріт, які були й серед могилянців, тож питання їх утримання по смерті батьків не раз намагалися вирішити у XVIII столітті⁶⁰.

Шукаючи місця у житті, унійні поповичі могли переходити у сусідню державу. Залишається тільки пожалкувати, що не досліджено уявлення про кар'єрні можливості у Гетьманщині та Російській імперії, які поширювалися серед руського населення Речі Посполитої. Оглядаючи той час із вигравної перспективи істориків, котрі знають про чимало вдалих переходів, можна припустити, що згадані православні терени не були позбавлені ореолу своєрідного «клондайку», який вабив прикладами дуже успішних кар'єр на кшталт Пилипа Орлика, кількох єпископів «польської нації» та успішно «вкорінених» дрібнішого масштабу земляків. Родинні пов'язання «поляків» із «малоросами», до речі, — ще один чинник, який робив контакти обох частин розділеної державними кордонами України сталими впродовж усього XVIII століття.

Як приклад родинної опіки на «найвищому рівні» можна навести клопотання колишнього київського митрополита Тимофія (Щербацького) про своїх кривних. Перебуваючи вже на Московській кафедрі, владику успішно просив наступника Арсенія (Могилянського) за «родственників» 1760 року:

Сшенникъ Іванъ Григоріевъ, по совѣту моему ради блгочестія въ Россію изъ-за рубежа вышедшій, да білецъ Петръ Михайловъ, за несисканіємъ себѣ мість до нині скитавшіся бідні, теперъ епархіи Вашего преосщенства в протопопіи Вороніжской, первой въ селі Новой Гуті пастоятелское, а другой въ Серединой Буді при церкві Сто-Николаевской вікарійское, міста сискалі и уже на то от кого надлежитъ презента получили. Приліжно Вашего преосщенство прошу о рукоположеніи съ нихъ послідняго во священническій чинъ, и о удостоеніи обоіохъ означенныхъ мість, явивъ Ваше іераршеское блгволеніе⁶¹.

Покликання у листі на перехід «ради блгочестія» опосередковано, хоча й не конче, може вказувати, що згадана рідня владики раніше перебувала не у «благочесті», себто належала до Унійної Церкви. Про родинні зв'язки, що підтримувалися, незважаючи на державні кордони, згадано у заповіті киево-

⁵⁸ Skinner B. The Western Front of the Eastern Church. — P. 49–52.

⁵⁹ Senyk S. The Education of the secular Clergy in the Ruthenian Church before the Nineteenth Century // *Orientalia Christiana Periodica*. — 1987. — Т. 53. — P. 410, 413.

⁶⁰ Див., наприклад, у Холмській єпархії: Bobryk W. Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku. — Lublin, 2005. — S. 143–144.

⁶¹ ІР НБУВ. — Ф. 160. — Спр. 518. — Арк. 245–246.

кирилівського архімандрита Кирила Кучеровського 1783 року. Сам тестатор народився у Полтавському полку, проте мав племінника, о. Іоана Рудицького, «въ полскомъ городі Корсуні»⁶².

Інколи кровні пов'язання із Гетьманщиною можна також запідозрити у поповичів «польської нації». Зокрема, 1737 року у Києві вивчав богослов'я Олексій Малиновський із Сокаля, а у 1721–1723-му префектом та професором у навчальному закладі був вихованець Академії Платон Малиновський, який на час імовірного початку студій однофамільця, наприкінці 1720-х, перебував у Лаврі, і життя після кар'єрних злетів і падінь завершив 1754 року московським архієпископом. Щоправда, місце народження Платона невідоме⁶³.

І у випадку Малиновського, і в інших прикладах обережні припущення про існування кривих зв'язків «закордонних» поповичів та жителів Гетьманщини виникають через подібність прізвищевих назв. Звісно, такі збіги потребують переконливіших доказів родинних зв'язків. «Синтаксист» 1737 року Стефан Валявський із Перемишля мав однофамільця серед могилянських професорів: у 1689–1690 навчальному році риторику в Академії викладав Йоаникій Валявський, чиє походження невідоме⁶⁴. Не виключено, що «пійт» у 1737 році, син перемишльського ієрея Іван Вітошинський був родичем братського економа ієродиякона Феодота Вітушинського, який 1743 року самовільно вирушив із Києва чи то на Афон, чи до Єрусалима. Принаймні опосередковано на походження на той час нібито 40-літнього Феодота з річесполитських теренів може вказувати його характеристика: «мови лешской проразной»⁶⁵. Попівський син Василь Конашевич зі Львова, студент філософії у 1738 році, мав тезку Луку Конашевича, чиї місце та рік народження невідомі: останній від кінця 1720-х розпочав духовну кар'єру в Росії і після єпископської хіротонії 1737 року почергово очолював кілька кафедр⁶⁶. Водночас у Києві мешкав ще один Конашевич — ієромонах Герман. У 1728 році його викликали із Софійського монастиря до Москви як викладача, а між 1738 та 1743-м він згадується як настоятель Києво-Кирилівського монастиря⁶⁷. Феодор Мочульський зі Львівського повіту (прибув до Академії 1748 року) мав таке ж «прізвище», як і Іван Мочульський із Правобережжя, який навчався у Києві на початку 1750-х, а затим робив викладацьку кар'єру у Петербурзькому шляхетському корпусі, був настоятелем кількох монасти-

⁶² Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія. — С. 243. — № 153.

⁶³ Андрушко В. О., Серяков С. О. Малиновський Павло, чернече ім'я Платон // КМА в іменах. — С. 351.

⁶⁴ Петров Н. Киевская Академия во второй половине XVII века. — К., 1895. — С. 49.

⁶⁵ Аид. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 315–316. — № LXIV.

⁶⁶ Див., наприклад: Аскаченский В. Киев с древнейшим его училищем Академиею. — К., 1856. — Ч. 1. — С. 297.

⁶⁷ Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. — К., 2007. — С. 228, 251.

рів, згодом — єпископом та архієпископом⁶⁸. Ієрейські сини із «Польської області» Андрій Драгомирецький (студіював у 1759 році), Іван Левандовський та Захарій Вишніцький (обоє прибули до Києва 1761-го) мали такі самі прізвищеві назви, як і намісник Софійського кафедрального монастиря у 1747–1752-му Веніамін Драгомирецький, київський петро-павлівський ігумен у 1759–1760-х Інокентій Левандовський та пустинно-миколаївський намісник, а від 1765 року софійський чернець Єфимій Вишніцький. Так само серед київських чиновних ченців, чиє походження дослідникам невідоме, зустрічаються тезки студентів із «прізвищами» Білецький, Миткевич, Пальмовський⁶⁹. Трапляються також збіги назвиськ білого православного та унійного духовенства. Так, наприкінці XVII — на початку XVIII століття настоятелем дрогобицької церкви був Григорій Стрільбицький, а ревізія Миргородського полку 1738 року зафіксувала миргородським намісником Стефана Стрельбицького⁷⁰. Для «академіків» із патронімійними прізвищевими назвами шукати лише за ними рідню у Гетьманщині — невдячна справа, якщо немає певніших прямих вказівок на кривні пов'язання.

Окрім підтримки чи прикладу навчання можливих кривних у Гетьманщині, перехід на студії полегшувала, слід гадати, присутність земляків серед академічної професури. Вище наводилися імена колишніх «закордонних» поповичів, які поповнили викладацьку корпорацію у XVIII столітті. Крім них навчителями також були представники «польської нації» з інших станів. До вже згаданих додамо кілька інших прикладів: у 1719–1721-му серед моголянських професорів був священницький син із с. Копців Руського воєводства Ієронім Ковпещкий; на початку 1720-х в Академії викладав львів'янин Софроній Мигалевич, у 1720–1730-х роках — уродженець Перемишля Іларіон Негребецький, у 1740-х — першій половині 1750-х — вихрест із Меджибожа Василь Крижановський (у чернецтві Володимир Каліграф)⁷¹. Наприкінці століття, 1791 року, у вищому граматичному класі учителював «уроженець польский, сын шляхетский» Іван Ставицький, який закінчив повний курс наук в Києві, затим від 1786 року викладав у Переяславській семінарії граматику, грецьку мову, географію та історію, а 1787 року був переведений у Моголянську академію⁷². Зрештою, не варто забувати, що у 1720–1740-х ки-

⁶⁸ Дороніна Т. О., Хижняк З. І. Мочульський Іван, чернече ім'я Теоктист (Феоктист) // КМА в іменах. — С. 380–381.

⁶⁹ Висоцька Т. А., Хижняк З. І. Пальмовський (Тихоневич) Сава, чернече ім'я Євстахій // Там само. — С. 419; Кагамлик С. Пальмовський, чернече ім'я Варсонофій // Там само. — С. 419; Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. — С. 236, 238, 244, 252–253.

⁷⁰ Пор.: Тимошенко Л. Духовенство дрогобицьких церков XV–XVIII ст. — С. 231; ЦДІАКУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19320. — Арк. 289-зв.

⁷¹ Аид. — Т. I. — Ч. II. — С. 285, 306–307. — № XXIV; Т. II. — С. 406. — № СXXXI. Кагамлик С. Негребецький, чернече ім'я Іларіон // КМА в іменах. — С. 387. Їж. Ковпещкий (Колпещкий), Копещкий) Ієронім, чернече ім'я Теодосій // Там само. — С. 261.

⁷² Аид. — Т. V. — С. 247. — № LXXI.

ївську катедру посідали вихідці з «Польщі»: Варлаам (Ванатович, 1722–1730) народився під Ярославлем, а Рафаїл (Заборовський, 1731–1747) — у Заборові. Обоє духовну кар'єру зробили у Російській державі після студій у Києві. Опосередкований стосунок до «польської» України мав також митрополит Тимофій (Шербацький, 1748–1757), батько якого «вишол в кафедрального Києво-Софійского монастыря вотчину містечко Триполле на житие из-под Білой Церкви из села Острийки до Шведской войны еще»⁷³.

Є всі підстави констатувати також певну традицію, навіть у межах однієї родини, делегування дітей до Києва. Так, серед «синтаксистів» 1736 року значився виходець із Синяви, ієрейський син Гавриїл Ганджулевич, а через 23 роки, всупереч всіляким зусиллям із конфесійного дисциплінування, в Академії зафіксований попович із Синяви Федір Ганджулевич⁷⁴. Вочевидь, якщо не обмежуватися лише уродженцями священницьких унійних родин, а охопити подібні приклади для представників світських станів та сягнути XVII століття, можна достатньо обґрунтовано припустити існування багатодесятилітньої традиції «завоювання» Києва галичанами, волинцями чи подолянами. Втім, наразі мені важливо наголосити, що прихід до «другого Єрусалима» тривав саме в унійному духовному середовищі, а не у православному річпосполитському соціумі (чи серед тих його представників, які народилися ортодоксами, а вже згодом стали уніатами) XVII — початку XVIII століття, для якого Київ ще був *de facto* центром єдиної православної великої митрополії.

Насамкінець зауважу, що підросійська Україна для «закордонних» поповичів ставала лише одним із можливих і, слід гадати, доволі привабливих місць пошуку власного кутка під сонцем. Демографічний чинник, що виштовхував їх за межі парафії та нівелював конфесійні бар'єри, які зводилися духовною владою, спрямовував юнаків і в інших напрямках. Зокрема, в уродженця Меджибожа Василя Борецького, сина унійного протопопа, під час студій у Барі помер батько. Його місце перейшло зятеві, тож після повернення зі «шкіл» юнак удома не залишився більше року. А що ресурсів для продовження науки юнак не мав, то подався у Волощину, де його рідний дядько був ієромонахом в одному з монастирів. Там Василь постригся 1768 року як Венедикт, причому без приєднання до православ'я за церковним чиноположенням. Пробувши рік в обителі, він повернувся до Меджибожа, де, проживши з півроку при зятеві-уніатові, подався до Києва та потрапив у Видубицький монастир⁷⁵.

Діти «закордонного» духовенства обирали для постригу також православні, а не василіанські монастирі у Речі Посполитій, як-от уродженець Немирова ієромонах Іраклій Поборецький. Його чернечий шлях розпочався із постригу 1757 року у Віленській Святодухівській обителі, а за 10 ро-

⁷³ Там само. — Т. I. — Ч. II. — С. 275–282. — № XXIII.

⁷⁴ Пор.: Там само. — С. 26. — № VII; ЦДІАКУ. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 3258. — Арк. 7-зв.–8.

⁷⁵ Там само. — Ф. 130. — Оп. 2. — Спр. 322. — Арк. 3–3-зв.

ків Іраклій опинився у київському видубицькому монашому братстві. Його видубицькі «колеги», дяківський син із Проскурова ієромонах Сильвестр Ясинський та ієрейське чадо з Волині інок Іларіон Дидинський, склали обіти у Волощині⁷⁶.

Важливо наголосити одну річ: ведучи мову про навчання «закордонних», найперше унійних, поповичів у Києві, невиправдано розглядати його лише як освітні мандрівки, що їх практикувала, залюбки змінюючи конфесію, і православна молодь підросійської України. Як показано вище, йдеться про масштабніші переходи до Гетьманщини ієрейських синів, не конче через шкільні стіни. У наведених прикладах настоятельства на парафіях та постригу в монастирях не всі їх фігуранти закінчили могилянську науку. Навчання у Київських Атенах давало шанс на краще чи швидше «працевлаштування», хоча й не було обов'язковою умовою для «приїскання міста». Інколи й документи «обмовляються» та вказують, що Академія не конче ставала містком до кар'єри. Так, в одній із виписок Київської губернської канцелярії 1771 року про Михайла Терлецького із «состоящаго в Полскої области близь города Дрогобича села Медвежого», сина давно покійного тамтешнього священника, сказано, що після студій філософії у Львові він бажає продовжити навчання у Києві. Однак, незважаючи на те, що через нещодавню епідемію

ныні в здешней Академії науки не призводяться», юнак «не намереваєть уже обратно в Полшу за имеющеюся тамо униєю возвращатся, а жаелаєть остатся в Россіи и быть в вічномъ ея императорскаго величества подданстві и жить, гдѣ можетъ приискать место⁷⁷».

Як бачимо, у цьому випадку студії у Києві не були самоціллю — за ними чи покликанням на них стояли прагматичніші речі.

У підсумку хочу звернутися до проблем погляду на об'єкт дослідження та підбору джерел. Вочевидь, аналізуючи конституції соборів, пастирські послання, ба навіть візитації парафій Унійної Церкви, можна дійти висновку про «унійний тріумфалізм» від 1730-х років, інакше від православних внутрішнє «оформлення» храмів тощо. Важко сперечатися з тим, що на рівні вивчення декларативних документів складається враження про існування у XVIII столітті більш-менш сформованої конфесійної унійної ідентичності. Втім, повсякденні практики конкретних людей (у нашому випадку — попівських синів), життя «парафіяльної цивілізації» в різних його виявах — тобто той рівень побожності, на який перспективніше дивитися «знизу», коригують згадані висновки та дозволяють стверджувати, що «тріумфалізм» був не зовсім тріумфальним.

⁷⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 374а. — Арк. 19–19-зв., 23, 44.

⁷⁷ Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XIX ст.: повсякденна історія. — С. 219. — № 141.

Andrzej Gil

Unijna akcja biskupa chełmskiego Maksymiliana Ryłły w dobrach braclawskich Franciszka Salezego Potockiego w latach 60. i 70. XVIII wieku

Sytuacja wyznaniowa ziem ruskich Korony Królestwa Polskiego w pierwszej połowie XVIII wieku charakteryzowała się względną stabilizacją. Wraz z potęgowaniem się tendencji unifikacyjnych, powiązanych ze zwiększeniem oddziaływania i poszerzaniem się wpływów „barokowego” katolicyzmu, zmieniało się i oblicze religijne społeczeństwa. Traciło ono (poza wyznawcami judaizmu) swą konfesyjną różnorodność, z wolna, ale i konsekwentnie, poddając się jednemu centrum religijnemu, jakim był papieski Rzym. Dotyczyło to (wobec historycznej słabości protestantyzmu) w szczególności miejscowego prawosławia, poddanego zresztą nie tylko katolickiemu wpływowi, ale i rosyjskiej destrukcji, manifestującej się przede wszystkim w niekanonicznym włączeniu metropolii kijowskiej (1686) w struktury patriarchatu moskiewskiego¹. Mimo to w połowie XVIII wieku na koronnych ziemiach ruskich niekwestionowanie przeważał katolicyzm w trzech obrządkach – wschodnim, zachodnim i ormiańskim, a w jego ramach przodowała Cerkiew unicka, stanowiąc bezsprzecznie wspólnotę dominującą tak w kwestii struktury organizacyjnej, jak i liczebności swych wiernych².

Układ ten zaczął się zmieniać pod wpływem wydarzeń politycznych, zachodzących tak w samej Rzeczypospolitej, jak i w jej międzynarodowym otoczeniu i powiązany był przede wszystkim z rosnącą słabością państwa polsko-litewskiego. Okoliczności elekcji nowego króla, Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764), pokazały, że Rzeczpospolita nie tylko nie jest zdolna do prowadzenia jakiegokolwiek niezależnej polityki zagranicznej, ale sama stała się terenem aktywności ościennych mocarstw, uzyskując status rosyjskiego protektoratu (z uwzględnieniem pewnych wpływów Austrii i Prus)³.

¹ *Bendza M.* ks. Inkorporacja metropolii kijowskiej do patriarchatu moskiewskiego // *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce* / Red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, P. Chomik. — Białystok, 2006. — S. 65-114; *Mironowicz A.* Kościół prawosławny w Polsce. — Białystok, 2006. — S. 416-417; *Карташев А.* Очерки по истории русской церкви. — Т. 2. — М., 2006. — С. 408-417.

² *Szady B.* Geografia struktur religijnych i wyznaniowych w Koronie w II połowie XVIII wieku. — Lublin, 2010. — S. 183-206.

³ *Носов Б.* Установление российского господства в Речи Посполитой 1756-1768 гг. — М., 2004. — С. 124-183.

Istotnym elementem zewnętrznego oddziaływania, skutecznie osłabiającym i tak już niewydolne państwo, stało się podnoszenie, szczególnie przez monarchie Romanowych i Hohenzollernów, problematyki równouprawnienia w Rzeczypospolitej obu chrześcijańskich denominacji mniejszościowych – prawosławnych i protestantów (tzw. „sprawa dysydencka”). Oczywisty jest tu polityczny aspekt całej tej problematyki, bowiem została ona podjęta z czysto utylitarnych potrzeb. Niemniej jednak znalazła ona swój oddźwięk wszędzie tam, gdzie istniały pewne napięcia społeczne, ekonomiczne i przede wszystkim religijne⁴. Regionem, gdzie szczególnie ogniskowały się te niekorzystne zjawiska, były wschodnie, ukraińskie województwa Korony, odzyskane i na nowo zagospodarowywane po wojnach kozackich i tureckiej okupacji Podola. Z jednej strony rozwijała się tam wielka własność ziemska, z drugiej zaś żywa była społeczna pamięć okresu całkowitej swobody i funkcjonowania w ramach relatywnie dużej wolności – zwłaszcza osobistej. Starcie między próbą narzucenia sztywnego układu socjalno-ekonomicznego a dążeniem do – nawet ograniczonej – emancypacji spod władzy miejscowych posiadaczy przyniosło ze sobą zaostrzenie wzajemnych relacji, objawiające się także w manifestowaniu przez część miejscowej ludności przywiązania do prawosławia, symbolizującego tu zarazem i swojskość, i odmienność od tej drugiej, wrogiej przeciw strony⁵. Ponadto na terenie Braclawszczyzny trwał w latach 40. i 50. XVIII wieku kompetencyjny spór między unickimi hierarchami – metropolitą kijowskim i biskupem lwowskim, o administracyjną podległość tego obszaru, co z kolei skutkowało poczuciem braku stabilizacji wśród miejscowych duchownych, zmuszanych do opowiedzenia się po którejś z jego stron. Konflikt ten osłabiał autorytet Cerkwi unickiej i wpływał negatywnie na jej postrzeganie nie tylko przez wiernych, ale i kolatorów, podejmujących wiodące decyzje co do przyszłości zależnych od siebie cerkwi⁶.

Warunki „wieczystego pokoju” z 1686 roku (artykuł 9.) dawały Rosji poważne narzędzie wpływu, jakim było traktatowe zagwarantowanie zależności organizacyjnej prawosławnych w Rzeczypospolitej od ortodoksyjnego metropolity kijowskiego. Stąd parafie i monastery prawosławne w województwach ukraińskich w XVIII wieku podlegały biskupowi perejasławskiemu (jako koadiutorowi metropolity kijowskiego)⁷. Jednakże, wraz z ogromnym postępowaniem unii na tych terenach możliwości wpływu strony rosyjskiej ulegały stopniowemu ograniczeniu. Dość przypomnieć,

⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — К., 2005. — С. 467—470; Копорczyński W. Dzieje Polski nowożytnej. — T. 2. — Warszawa, 1986. — S. 182—183.

⁵ Kontekst tej sytuacji przedstawia praca: Senyk S. Religious Conflict in Dnepr Ukraine in the 18th Century // *Orientalia Christiana Periodica*. — 2007. — Vol. 73. — No. 1. — P. 5—59.

⁶ Скоцилас І. Брацлавський територіальний конфлікт 1747—1754 рр.: правові аргументи, еклезіальні й соціальні практики «впорядкування» географічного простору та історична пам'ять // *Соціум. Альманах соціальної історії*. — 2010. — Вип. 9. — С. 174—218.

⁷ Bietkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // *Kościół w Polsce*. — T. 2: Wieki XVI—XVIII / Red. J. Kłoczowski. — Kraków, 1969. — S. 856—858; Кочегаров К. Речь Посполитая и Россия в 1680—1686 годах. Заключение договора о вечном мире. — М., 2008. — С. 300—383; Ластовський В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII — у XVIII столітті в історії та історіографії. — К., 2008. — С. 116—117.

że na ziemiach między Dnieprem a Smotryczem funkcjonowało około połowy wieku XVIII blisko 4000 parafii unickich (w tym w województwach braclawskim i kijowskim około 1500) i tylko 40 prawosławnych⁸. Przeciwdziałanie zatem akcji unijnej stało się w końcu lat 50. XVIII wieku dla Rosji sprawą nader aktualną.

Przewodnią rolę w kształtowaniu sytuacji wyznaniowej na obszarze ukraińskich województw koronnych odgrywali wielcy posiadacze ziemscy. Jednym z nich, jak się wydaje, szczerze zainteresowanym rozwojem struktur Cerkwi unickiej na terenie swojej własności, był Franciszek Salezy Potocki⁹. Na tle swej grupy społecznej tej epoki wyróżniał się i bogactwem, i pozycją polityczną i wreszcie dużą osobistą religijnością¹⁰. Spośród wielu funkcji publicznych, jakie pełnił, najważniejszą była godność wojewody kijowskiego, którą uzyskał w 1756 roku. Kilkanaście lat wcześniej, w 1732 roku, odziedziczył po stryju Stanisławie wielkie dobra humanckie w województwie braclawskim, dające mu najistotniejszą pozycję w świecie kresowej magnaterii. Splot tych okoliczności powodował, że aktywność Franciszka Salezego Potockiego na terenie Braclawszczyzny była pilnie obserwowana przez carskich rezydentów w Warszawie, dla których ambitny magnat wspierający rozwój katolicyzmu w obrządku wschodnim na terenach graniczących z Imperium Rosyjskim stanowił pewne zagrożenie¹¹. Stąd na początku lat 60. ówczesny biskup perejaślawski

⁸ *Wodzianowska I.* Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.–70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki // *Kościół unicki w Rzeczypospolitej* / red. W. Walczak. — Białystok, 2010. — S. 240–241; *Довбищенко М.* Унія в Київському та Брацлавському воєводствах Речі Посполитої XVIII ст. (загальний огляд) // *Архів Української Церкви.* — Серія 1: Дослідження. — Вип. 1: Історія Унії на Київщині 1596–1839 рр. / Ред. М. Довбищенко [далі — АУЦ]. — Львів, 2011. — С. 131–132.

⁹ *Антонович В.* Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. — Львів, 1900. — С. 140; *Bondyra W.* Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich. — Lublin, 2005. — S. 162.

¹⁰ Jak pisał Zbigniew Hornung, stan posiadania Franciszka Salezego Potockiego przedstawiał się następująco: „Po ojcu Józefie, strażniku koronnym, odziedziczył klucz krystynopolski a po matce Teofilii z Cetnerów, starościance lwowskiej, cztery klucze, 11 miast, 104 wsie i dwa starostwa. Po stryju zaś Stanisławie, wojewodzie bełskim, wzięł Tartaków oraz spuściznę po Strusiach i Kalinowskich, w skład której wchodziły: Brahiłów, Humań, Pietniczany i Mohylów, klucz trościaniecki, Bohopol i Tulczyn oraz Chorostków i Janów. Żona, Anna z Potockich, wniosła mu niemały spadek po Łaszczach, Matczyńskich i Modrzewskich z Łaszczowem, Narolem, Wielkimi Oczami, Warężem i Witkowem. Od księcia Janusza Sanguszki otrzymał na zasadzie transakcji kolbuszowskiej — 2 miasta i 6 wsi. Oprócz tego miał starostwa: bełskie, sokalskie, ropczyckie, krasnostawskie, janowskie, kołomyjskie, suchostowskie, bereckie, hrubieszowskie i tustychowskie. Ogółem Franciszek Salezy Potocki władał 70 miastami i niezliczoną ilością wsi z ludnością składającą się z 300 000 dusz” (*Hornung Z.* Jan de Witte, architekt kościoła dominikanów we Lwowie / Red. J. Kowalczyk. — Warszawa, 1995. — S. 19–20. O odbiorze Franciszka Salezego Potockiego przez współczesnych zob.: *Rolnik D.* Potoccy w przekazach pamiętnikarskich czasów Stanisławowskich (1764–1795) // *Ród Potockich w odmęcie historii (XVII–XX w.)* / Red. Z. Janeczek. — Katowice, 2010. — S. 120–123; *Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. Z Pamiętnika klasztorowego 1766–1787 i innych źródeł zebrał i zestawiał Jan Czernecki.* — Kraków, 1939. — S. 59.

¹¹ Z Franciszkiem Salezym Potockim w końcu lat 50. i w latach 60. wielokrotnie spotykali się przedstawiciele rosyjskiej służby dyplomatycznej w Rzeczypospolitej, usiłując nakłonić go do bardziej spolegliwej postawy w kwestii spraw religijnych. Jakkolwiek Potocki nie był programowo antyrosyjski, w

Gerwazy Lincewski podjął starania o rozszerzenie stanu prawosławia w dobrach humańskich Potockiego, kierując do tego zadania ihumena monasteru motrenińskiego Melchizedeka Znaczko-Jaworskiego, który stosunkowo szybko doprowadził do zwiększenia stanu posiadania ortodoksji na Prawobrzeżu¹². To z kolei wywołało reakcję Potockiego, który, chcąc rozwiązać problem napięć wyznaniowych w swej własności, sięgnął nie po metody siłowe, a odwołał się do pozytywnych doświadczeń pracy duszpasterskiej prowadzonej w unickiej diecezji chełmskiej, z której biskupem, Maksymilianem Ryłłą, łączyły go więzy znajomości i bliskiej współpracy¹³.

Przebudowując w końcu lat 50. swoją główną siedzibę, miasteczko Krystynopol w województwie bełskim, Potocki podjął się też ufundowania w nim murowanej cerkwi unickiej. Wraz z rozwijaniem budowy świątyni obaj – magnat i biskup – podjęli decyzję o osadzeniu przy niej bazylianów, co zostało ostatecznie zrealizowane w latach 1763-1766¹⁴. W tym też czasie Potocki zaprosił hierarchę do swych humańskich włości, by ten realizował program unijny wśród miejscowej ruskiej ludności. Ryłło mógł odwołać się zarówno do doświadczeń związanych z procesem organizowania seminarium w Chełmie¹⁵, jak i z wnioskami płynącymi z przeprowadzonej w latach 1759-1762 wielkiej wizytacji kanonicznej swej diecezji¹⁶.

Początkowo Ryłło wysłał na Prawobrzeże ówczesnego regensa seminarium chełmskiego, księdza R. Pleskiewicza, a dopiero później, na pisemny wniosek nuncjusza Antonio Viscontiego (z 13 sierpnia 1762 roku), wyjechał tam sam. Wedle

sprawach wyznaniowych pozostawał nieugięty. *Носов Б.* Установление российского господства. — С. 387.

¹² Monaster motreniński Św. Trójcy położony był w starostwie czechryńskim. Melchizedek Znaczko-Jaworski objął w nim godność ihumena w 1753 roku, szybko dając się poznać nie tylko jako osoba ambitna, ale i obdarzona pewną charyzmą i zdolnościami organizacyjnymi. Stąd zapewne decyzja biskupa Lincewskiego o powierzeniu motrenińskiemu ihumenowi przeprowadzenie akcji antyunijnej na Prawobrzeżu. Podstawowe dokumenty w: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском Военном, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. — Ч. 1. — Т. 2—3: Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский 1759—1771 гг. — К., 1864. Zob. także: *Serczyk W.* Koliszczyzna. — Kraków, 1968. — S. 50-53; *Ластовський В.* Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII — у XVIII ст.: історіографічні аспекти. — К., 2006. — С. 191—210.

¹³ *Gil A.* Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja. — Lublin, 2005. — S. 110; *Pidtypczak-Majerowicz M.* Ryłło Maksymilian // Polski Słownik Biograficzny. — T. 33. — Wrocław-Warszawa-Kraków, 1992. — S. 502—504.

¹⁴ *Gil A.* Cerkwie Krystynopola w XVIII wieku. Obrazek z dziejów sztuki Kościoła wschodniego w Rzeczypospolitej // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 3—4 листопада 2004 року. — Луцьк, 2004. — С. 172—173.

¹⁵ *Kania J. ks.* Unickie seminarium diecezjalne w Chełmie w latach 1759-1833. — Lublin, 1993. — S. 65—91.

¹⁶ *Sykowski P.* Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły z lat 1759-1762 // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. — T. 5: Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym / Red. S. Stępień. — Przemysł, 2000. — S. 233—285.

pisma, złożonego przez biskupa w dniu 27 sierpnia 1764 roku na ręce Kongregacji Propagandy Wiary, założył wówczas około 50 parafii, a drugie tyle miało powstać w niedługim czasie. Ponadto chełmski władca wzmocnić miał kadrę kapłańską tej części archidiecezji metropolitarnej¹⁷.

Doceniając rolę misyjnego modelu pracy bazylianów Potocki przy udziale biskupa Ryłły ufundował w Humaniu monaster z cerkwią, a przy nim szkołę mającą status zakonnej placówki publicznej z modułem seminaryjnym dla kapłanów. Ośrodek humański organizowany był przez zakonników z monasterów z diecezji chełmskiej, na czele z o. Herakliuszem Kosteckim (wcześniej ihumenem w Zamościu)¹⁸. Szkoła bazylianów humańskich cieszyła się dużym powodzeniem u okolicznej ludności różnych stanów społecznych, przyjmując do kilkuset uczniów rocznie. Nadto, w ciągu kilku lat od jej powstania, na bazie szkoły przygotowano około 150 kapłanów do pełnienia posługi duszpasterskiej wśród miejscowych wiernych. Sami bazylianie zaś odegrali w drugiej połowie lat 60. istotną rolę w porządkowaniu sytuacji religijnej w dobrach Potockiego, przede wszystkim prowadząc misje wśród okolicznej ludności (m.in. w samym Humaniu, Tetyjowie, Ładyżynie i Targowicy)¹⁹. Być może ta właśnie aktywność stała się przyczyną szczególnego okrucieństwa, jakie wobec bazylianów humańskich wykazali uczestnicy koliszczyzny w trakcie rzezi dokonanej w dniu 21 czerwca 1768 roku na mieszkańcach tego miasteczka i okolicznych uciekinierów, kiedy to wśród kilku (czy nawet według niektórych źródeł – kilkunastu) tysięcy ofiar znalazł się o. Herakliusz Kostecki wraz

¹⁷ Epistolae Metropolitanum, Archiepiscoporum et Episcoporum / Coll. T. T. Haluščynskij, A. Welykyj OSBM. — Vol. V (1762–1778): Epistolae Feliciani Philippi Wolodkowycz Metropolitanatae Kiowiensis Catholici. — Pars I. — Romae, 1967. — P. 76–77. — Nr. 38 (15.09.1762); Litterae S. C. De Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantes / Coll. Athanasius Welykyj OSBM. — Vol. V (1758–1772). — Romae, 1957. — P. 113. — Nr. 2204; *Петрушевич А.* Дополнения до Сводной Галицко-Русской Летописи с 1700 по 1772 год изданной в Львове 1887 года. — Львов, 1896. — С. 307; *Nabywaniec S.* Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778. — Rzeszów, 1998. — S. 232. Dysponujemy wzmiankami dotyczącymi kilku cerkwi w ukraińskich dobrach Franciszka Salezego Potockiego, które wyświęcał w latach 60. bądź sam Ryłło, bądź delegowani przez niego kapłani. I tak w Sewerynowce około 1763 roku biskup wyświęcił cerkiew i zostawił swój antymins. Z kolei w Hrynenkach cerkiew benedykował 17 marca 1765 roku oficjał chełmski ks. Pleskiewicz. Wcześniej kapłanów wysyłał jako biskup chełmski i koadiutor metropolii kijowskiej Felicjan Filip Wołodkowicz, np. do cerkwi w Michałowie. Wizytacje generalne parafii unickich w województwie kijowskim i braclawskim po 1782 roku / Oprac. i wyd. M. Radwan. — Lublin, 2004. — S. 502–503, 566, 589. Zob. także: *Bondyra W.* Reprezentacja sejmowa. — S. 162 (wykaz fundacji).

¹⁸ O. Kostecki pochodził z ziemi przemyskiej, w latach 1750–1754 był w seminarium papieskim w Wilnie, gdzie zdobył wykształcenie teologiczne. *Litwin H.* Katalog alumnów Seminarium Papieskiego w Wilnie 1582–1798 (część II: Katalog alumnów 500–1037, Indeks nazwisk alumnów) // *Przegląd Wschodni.* — 2004. — T. IX. — Z. 34. — S. 342. — Nr. 857; *Gil A.* Chełmska diecezja. — S. 234–235.

¹⁹ *Litak S.* Od reformacji do oświecenia. Kościoł katolicki w Polsce nowożytnej. — Lublin, 1994. — S. 181; *Mały król na Rusi.* — S. 60; *Кривошея І.* Місто Умань у власності графів Погоцьких (друга чверть XVIII — перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії // *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* — 2009. — Вип. 16. — С. 173–183.

z kilkoma innymi zakonnikami oraz około 400 uczniów szkoły zakonnej i wielu wiernych Cerkwi unickiej²⁰.

W latach 1773-1774 biskup Ryłto przebywał kolejny już raz na terenie Bra-
cławszczyzny i Kijowszczyzny, by przede wszystkim przeprowadzić ich kanoniczną
wizytację a także określić rozmiary strat po dramacie koliszczyny i zapobiec dal-
szym szkodom. Wizyta nastąpiła na polecenie nuncjusza papieskiego w Warszawie
Giuseppe Garampiego, realizującego w ten sposób zalecenia Rzymu. Sprawowanie
czynności biskupich przez Ryłtę spowodowało interwencję władzy lwowskiego
Leona Szeptyckiego, powołującego się na swe prawa do sprawowania jurysdykcji
na tym terenie jako koadiutora metropolity. Dlatego też kanclerz wielki koronny
Andrzej Stanisław Młodziejowski zakazał Ryłte dalszego odbywania wizytacji.
Dopiero interwencja Garampiego doprowadziła do tego, że w grudniu 1773 roku
mógł chełmski hierarcha powrócić na Braclawszczyznę²¹. Po kilku miesiącach, w
dniu 17 kwietnia 1774 roku biskup Ryłto został z polecenia rosyjskiego generała
S. Szyrkowa aresztowany i osadzony w areszcie w Berdyczowie. Przyczyną aresz-
towania był zarzut prześladowania tamtejszych prawosławnych, jakiego miał się
chełmski władca rzekomo dopuszczać²². I znowu interweniował nuncjusz Ga-
rampi, tym razem na dwóch dworach, polskim i habsburskim (z racji swego rodzaju
podwójnego podporządkowania obywatelskiego samego biskupa wynikłego po roz-
członowaniu diecezji chełmskiej między Polskę i Austrię po pierwszym rozbiore
Rzeczypospolitej). Doprowadziło to do uwolnienia; najprawdopodobniej w końcu
maja lub na początku czerwca 1774 roku²³. Po uwolnieniu Ryłty nie zaprzestał on
swej działalności; dokończył wizytację i wrócił do macierzystej diecezji dopiero w
końcu listopada.

Działalność biskupa chełmskiego Maksymiliana Ryłty na Kijowszczyźnie
i Braclawszczyźnie w latach 60. i 70. XVIII wieku, aczkolwiek dokonywana była
(zwłaszcza w czasie jego drugiego pobytu) w trudnych okolicznościach, przynio-
sła Cerkwi unickiej mimo wszystko pewne zauważalne efekty, tak w dziedzinie
organizacji przestrzennej, jak i w sferze świadomości religijnej. Przede wszystkim
była manifestacją jedności katolickiej metropolii kijowskiej obrządku wschodniego.
Ponadto, jej skutkiem było wytworzenie się poczucia przynależności do szerszej
wspólnoty unickiej wśród miejscowych kapłanów, a także (zapewne w mniejszym

²⁰ *Serczyk W.* Koliszczyna. — S. 98—99; Z dziejów hajdamaczyzny. — T. 1—2. — Warszawa—Kraków, 1905, *passim*; *Довбищенко М.* Унія в Київському та Брацлавському воєводствах. — С. 151—154.

²¹ *Chotkowski W.* Historia polityczna Kościoła w Galicyi za rządów Maryi Teresy. — T. 2. — Kraków, 1909. — S. 400, 407.

²² *Epistolae Metropolitanarum.* — Vol. VI. — Pars II. — Romae, 1969. — P. 441—443. — Nr. 273); *Nabywaniec S.* Kościół prawosławny i jego stosunek do unitów w Rzeczypospolitej w XVIII wieku // *Roczniki Teologiczne.* — 2000. — T. 47. — Z. 4. — S. 133.

²³ *Likowski E.* Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku uważane głównie ze względu na przyczynę jego upadku. — T. 1. — Warszawa, 1906. — S. 163—164; *Довбищенко М.* Унія в Київському та Брацлавському воєводствах. — С. 171—174.

zakresie) i wiernych²⁴. Przejawy takiej świadomości widoczne były jeszcze po drugim rozbiórze Polski, kiedy to tereny te odeszły do Rosji, a władze carskie już w nieskrępowany niczym sposób mogły przeprowadzić likwidację struktur Cerkwi unickiej, zakończoną ostatecznie w 1839 roku²⁵. Dopiero zmasowana akcja propagandowa, powiązana tak z tworzeniem na tym obszarze organizacji przestrzennej Cerkwi prawosławnej, jak i umacnianiem rosyjskiej tożsamości miejscowej ludności ruskiej, nie tylko unicestwiła wszelkie pozytywne ślady funkcjonowania katolicyzmu w obrządku wschodnim na terenie zachodnich guberni Cesarstwa, ale i nadała tej obecności – wbrew historycznym realiom – negatywne konotacje.

²⁴ *Staniszewski P. ks.* Unickie duchowieństwo w dekanacie bractawskim w świetle wizytacji z 1785 roku // *Nasza Przeszłość*. — 2009. — T. 111. — S. 5—53; *Socjografia kościoła greckokatolickiego na bractawszczyźnie i kijowszczyźnie w 1782 roku* / Oprac. i wyd. M. Radwan. — Lublin, 2004.

²⁵ *Radwan M.* Kościół greckokatolicki w zaborze rosyjskim około 1803 roku. — Lublin, 2003. — S. 5—18; *tenże.* Carat wobec kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796—1839. — Roma—Lublin, 2001. — S. 21—34; *Лось В.* Соціальна база Греко-Уніатської Церкви на Київщині: міфи російсько-радянської історіографії та історичні реалії (перша третина XIX ст.) // *АУЦ*. — С. 271—292.

Леонід Зашкільняк

Метаморфози сучасної Кліо

**(про нові тенденції світового історіонисання
на початку XXI століття)**

Розмови про кризу сучасної історичної науки тривають довший час і не тільки на просторі посттоталітарних європейських країн, де її пов'язують із звільненням від догматизованого минулого. Йдеться про ширший історіографічний погляд на соціальну значущість історичного знання як такого, його змісту і можливостей практичного використання у мінливому суспільному житті. Культурно-антропологічне спрямування, що його набуло світове історіюписання в останній третині XX століття, вже не викликає заперечень¹. Здобутком його теоретиків і практиків стало усвідомлення нерозривного зв'язку і взаємозалежності історіографії та культури соціуму в широкому її розумінні. Тому коли в суспільстві(ах) відбуваються серйозні культурні зрушення («землетруси»), історіографія реагує на них пошуками «стабілізувальних» чинників. Не випадково знана польська дослідниця теоретичної історії й історіографії Ева Доманська починає свою книжку «Мікроісторія» промовистим означенням «Історіографія — це сейсмограф культури»² і стверджує, що у спокійні періоди розвитку історія поступається місцем іншим наукам, але знову виходить на арену, коли «амплітуда культурних струсів починає небезпечно зростати». У XX столітті історія сягала високих позначок на умовній шкалі Ріхтера в часи світових воєн, тоталітаризмів і криз. Тоді, за словами дослідниці, «гуманітаристика починала історизуватися, а історія гуманітаризуватися»³. Схоже, такий етап сьогодні переживають і культура, і історіографія, точніше історіюписання загалом.

Цей нарис — спроба дуже стисло розглянути окремі важливі міркування про нинішній стан та пропозиції щодо перспектив розвитку історичних досліджень у сучасному світі. Сьогодні, як і в античності, в суспільній думці різних країн борються два розуміння історії як знання: прагматична історія,

¹ Див.: Яковенко Н. Вступ до історії. — К., 2007. — Розділ 7; Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія. Посібник для студентів істор. спеціальностей ун-тів. — Львів, 2007. — С. 39–78.

² Domańska E. Mikrohistorie. Spotkania w międzyzwiątach. — Poznań, 2005. — S. 13.

³ Там само.

покликана формувати соціальну ідентичність, і фахова історія, базована на принципах сучасної науки⁴. В Україні, де процес формування модерної нації ще триває, роль історичного знання особливо важлива з погляду вироблення спільної історичної пам'яті та вибору культурних цінностей (однак тут ця тема залишиться осторонь).

Більшість дослідників одностайно відзначають у сучасній гуманітаристиці кризу переходу від цивілізації новочасної модерності, спертої на Розум (рацію) і віру в його необмежені можливості конструювати раціональне співжиття спільнот, до «нової цивілізації» через повернення до духовності, міфологічності, сакральності й ірраціональності, властивих людській природі. Цей перехід відбувається в умовах постмодерну і веде до Нової Ери — постпостмодерну, який, імовірно, поєднає раціональність і духовність. Постмодернізм, на думку багатьох дослідників, вичерпав себе як перехідний стан, його носії перетворилися з еретиків на класиків, але він став симптомом, відображенням фундаментальних змін у способі мислення й світогляді⁵. Фактично, наголошуючи Культуру, Людину і Міф, він торує шлях до нового бачення світу, а отже, його минулого, сучасного і майбутнього. Ці фундаментальні зрушення не помітити не можна. Відтак межі між науково-раціональним і суб'єктивно-ірраціональним дедалі химернішають, мало того, відбувається їхнє зближення і взаємопроникнення (взаємодія) на підставі Культури у широкому її розумінні насамперед як Історії, тобто на підставі того, що всі вироблені донині форми культури наскрізь історичні. Ситуація постмодерну — це не так деструкція, як передусім деконструкція, з'ясування історичного характеру культурних феноменів. Унаслідок цього виникла ситуація хаосу, який завжди характеризує перехідний стан будь-якої системи і змушує дослідників шукати візії майбутнього не стільки в універсальних теоріях, скільки в окремій Людині та її дуалістичній природі.

З огляду на постійні звертання до культури в історії, насамперед в історіописанні, слід з'ясувати кілька важливих методологічних моментів, зокрема про історичне мислення. Останнім часом з'явилися праці, у яких ідеться про культурну зумовленість історичного мислення⁶, що є результатом діалогу культур, який має глибинні наслідки для пояснення і трактування світу. Відомий польський теоретик історії Войцех Вжосек докладно пояснює культурну залежність історичного мислення і виділяє в процесі історичного пізнання категорію «культурної імпутації» (внесення, присвоєння), згідно з

⁴ Див., напр.: Выбор историка: Интервью с историками Мариной Румянцевой и Романом Казаковым (режим доступа: <http://www.polit.ru:8021/article/2011/06/09/history/>); та багато ін.

⁵ Див. напр.: *Еванс Р.* На захист історії. — Львів, 2008. Еванс писав: «...Постмодерністські теоретики і критики повинні спонукати істориків до переосмислення категорій і припущень, з якими вони працюють, і до обґрунтування способу дій, до якого вони вдаються, займаючись своїм предметом. Але сам постмодернізм — це лиш одна група теорій серед багатьох інших, і він є таким самим спірним, як і вони» (с. 198).

⁶ Див.: *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення. — Львів, 2010; *Wrzosek W.* O myśleniu historycznym. — Poznań, 2008; та ін.

якою будь-яке судження про минуле і спроба його описати є запровадженням культурного контексту суб'єкта в культурний контекст досліджуваних феноменів. З цього випливає багато важливих висновків про «історичну правду», «історичну універсальність», логіку, мову, традиції, цінності тощо. «Історіографія, — підкреслює Вжосек, — це, повторюючи мислителів і нинішні уявлення, дочка свого часу, конструкт сучасної їй культури. Так відбувається головню тому, що досліджуваний світ пронизано мережею метафор, властивих культурі, яка його досліджує»⁷. А історія — культура, яка пізнає сама себе, отож один з найголовніших теоретичних висновків полягає в тому, що «історичне мислення (якоюсь мірою й історіографія) продукує змісти для сучасної культурної комунікації... Надання сенсів культури береться з минулого культури»⁸.

Це породжує далекосяжні наслідки для усвідомлення соціальних функцій історії (історичного знання): вона творить історичну пам'ять (традицію), ідентифікує спільноту й особу, легітимізує сучасні стани, актуалізує цінності; вона є засобом і змістом культурної комунікації; без неї неможливе життя людини і людства — і це надихає оптимізмом. Про це не можна забувати незалежно від того, йдеться про дослідження минулого культури (вся історія є культурою!) чи про вивчення досліджень культури (історіографії).

Проте для історіописання важливо також, чи «культурна історія» наближає нас до минулого — «такого, як воно було». Відповідь на це питання дуже неоднозначна. З одного боку, культурні студії наближають до нас реальні обриси минулої дійсності через діалог сучасної і минулої культур. З другого боку, вони промовисто свідчать, що історичні знання у їх онаучненій формі залишаються, за словами Гайдена Вайта, неунікненою реалізацією «політики інтерпретації». Політика й ідеологія — експліцитно чи імпліцитно — присутні у цьому знанні, адже сама історія в її модерністській версії сформувалася як реакція на нові політичні ідеології, що виникли після середньовіччя. Тому, стверджує Вайт, говорити про завершення «війни ідеологій» сьогодні можуть лише представники центрів політичної влади, а намагання цих центрів пропагувати історичні студії як «об'єктивні», «скромні» і «толерантні» — це ніщо інше, як нова ідеологія⁹.

Звернімося до самої історіографії. Сучасний мексиканський історик Карлос Антоніо Агіррес Рохас спробував узагальнити розвиток історіописання за майже два останні століття у праці «Історіографія у ХХ столітті. Історія та історики між 1848 і 2025 роками» (2008)¹⁰. На його думку, іс-

⁷ Wrzosek W. O myśleniu historycznym. — S. 23–24.

⁸ Там само. — S. 133.

⁹ White H. Polityka interpretacji historycznej // Porównania. Czasopismo poświęcone zagadnieniom komparatywistyki literackiej oraz studiom interdyscyplinarnym. — Poznań, 2010. — Rocznik VII. — S. 31.

¹⁰ Рохас К. А. А. Историография в 20 веке. История и историки между 1848 и 2025 годами. — М., 2008.

торіографія ХХ століття не збігається з фізичним часом, який вписувався б у заведену хронологію: розпочалася вона 1848 року з появою марксистського проекту історії і точної дати завершення цього етапу вказати не можна, але назагал це має статися близько 2025-го, а може, й 2050 року. Рохас пропонує різнобічний підхід до вивчення історіописання, яке він називає «критичною історією історіографії», а його завдання вбачає насамперед у реконструюванні майбутніх інтелектуальних кон'юнктур, що «перетинають біографію кожного історика чи автора і долю культурного сприйняття кожного твору в часі, сприйняття, яке іноді радикально міняється, починаючи з якогось важливого перелому»¹¹. Він розглядає історіографічну практику в ширшій ретроспективі з позицій кризи гуманітарного знання, яка охопила історіописання і гуманітаристику після 1968 року і нерозривно пов'язана з системою знань про суспільство, що склалася у ХІХ столітті, а ще точніше, в гегелівсько-марксівських уявленнях про світ і його історію. Розмаїті мульти-, плюри-, транс-, інтердисциплінарність, що їх пропонують гуманітарії в останні півстоліття, не демонтували основної системи соціального знання, яка функціонує ось уже 150 років і сегментує соціальне знання за дисциплінами, структурами тощо, тому треба переглянути сам процес модернізації та його основні концепти.

Модерність, як вважає більшість, починається в «довгому» ХVІ столітті (Фернан Бродель) з поширення мануфактур, формування капіталістичної системи відносин та її визначального надалі впливу на громадянське суспільство, політику й культуру загалом. Перший період модерності завершується в середині ХІХ століття, а його історична картина склалася в річищі буржуазних філософій історії — від Джамбатісти Віко до Гегеля, котрі утвердили такий самий, як в економічній сфері, абстрактний і однорідний універсалізм. Універсалізація економіки й історії людства — характерна прикмета капіталізму: він дивиться на світ з позицій єдності й однорідності людських спільнот, тобто їхніх цивілізацій, і прагне звести їх в одну. Філософії історії відбивали саме це намагання універсалізувати людство через конструювання його єдиної і всезагальної історії за допомогою ідеї прогресу як постійного й одноманітного процесу сходження до одноманітного майбутнього — спільного і неминучого. Інакше кажучи, як вартість і закон вартості підпорядковує своїй логіці всі споживацькі вартості, так і буржуазна універсальна історія підпорядковує своїй логіці історії різних народів, імперій, рас, груп і локальних спільнот докапіталістичних епох. Зрештою, вся наука підлягає прагматичним завданням, пошуку істини в експерименті. Це дозволило людству підпорядкувати собі природу, місту — село, промисловості — сільське господарство. Науки поділилися на природничі, точні, гуманітарні та соціальні. За цих умов об'єктивна й експериментальна історія, ґрунтована на «істині фактів», поклала край давнім легендам і міфам і перетворилася на такого собі суддю минулого й сучасного. «Лекції про філософію універсаль-

¹¹ Там само. — С. 12.

ної історії» Гегеля стали вершиною філософської моделі історії. Одночасно XIX століття дало поштовх ерудитській позитивістській історії, яка стала кульмінацією світової історіографії в добу модерну¹² і спокійно дожила до нинішніх часів у канонах, закладених ще в XIX столітті.

Народжений у середині XIX століття марксизм, на думку Рохаса, — прояв критичної думки модерності, коли капіталізм вичерпав свій інтелектуальний потенціал. Марксизм розкриває негативний бік буржуазної модерності та ламає й демонтує філософський і ерудитський дискурси домодерної й модерної історії. На зміну «мертвій масі фактів» він запроваджує інтерпретативну й пояснювальну історію. Відтоді марксистський дискурс багато разів поглиблювався, спрощувався, вульгаризувався, деформувався, але постійно залишався і до сьогодні побутує в різних національних історіографіях. Подібний процес при збереженні загальної картини світового розвитку проектується і на «культурне середовище» або систему знань про суспільство, до якого належить і сам історичний дискурс. Але у XXI столітті, відколи капітал захопив цілий світ з метою створити світовий капіталістичний ринок, цей процес завершився, а з ним і прогресивний процес історичної універсалізації, пройдений модерністю. Закінчується і функція «прогресивної історії» модерності: після циклу висхідного розвитку настає низхідний декаданс, який ми спостерігаємо останні 150 років. Саме тоді народжуються сучасні соціальні науки, котрі десь на другому плані зберігають універсалізм і уявляються нині просто як результат віртуозної культивування спеціалізованих об'єктів вивчення, ексклюзивних методів, унікальних технологій, а також мови, термінів, концепцій і теорій, які відповідають сфері добре розмежованого соціального простору. Все це уможливилось завдяки прагненню соціальних наук стати такими точними, як і експериментальні.

Проте були і є автори — від Зигмунда Фрейда до Мішеля Фуко, — які заперечували цю епістему модерності, її прагнення редукувати соціально-гуманітарне знання до експериментального та перейти межі й кордони в просторі гуманітарного і соціального знання. Переломним треба вважати 1968-й — рік «культурної революції». Відтоді триває складний і важкий процес пошуку і синтезу позитивних аспектів абстрактного універсалізму й експериментального партикуляризму, створення «конкретної універсальності», тобто конкретної універсальної науки¹³.

Відтак Рохас пропонує періодизацію сучасної історіографії у «довгому XX історіографічному столітті», за підстави якої він бере, услід за Броделем, «траєкторії еволюції, досягнення і загальну картину історичних студій». Перший період, коли відбувається становлення сучасної історіографії та спроби за допомогою марксизму створити «справжню» історичну науку, — це 1848–1870 роки. Другий період охоплює 1870–1929 роки, у цей час падає тип німецької історіографії, перерваний приходом до влади нацистів і

¹² Див.: Там само. — С. 24.

¹³ Див.: Там само. — С. 30.

крахом німецької культури. Третій період, 1929–1968 роки, — доба гегемонії французького історіописання. Після 1968 і до 2005 року — період поліцентризму і відкриття нових шляхів розвитку історіографії. У книжці Рохас цілком переконливо аргументує свою періодизацію.

Який стан сучасної історичної науки? Насамперед історія перестала бути і ніколи вже не буде наукою, яка вивчає минуле, навпаки, вона спрямовується і повністю поринає в теперішнє, сприяючи його розумінню й діагнозу в часовій перспективі. Змінюються і її соціальні функції. У всіх сучасних історичних студій є спільні риси, відколи позитивістська історіографія перетворилася на живий труп, який існує тільки завдяки зусиллям владних режимів і їхніх офіційних історіографій. Перша така спільна риса — включення сучасності в історію: це легітимізує теперішнє і відкриває для історії простір усіх дисциплін, які вивчають суспільну людину в часі¹⁴. Друга риса — історія приймає на себе соціальну відповідальність і усвідомлює той факт, що вона *насичена ідеологією й соціальним замовленням*. У праці історика завжди криються ідеологічні ризики: історики змушені мати чітку ідеологічну й суспільну позицію, і ця позиція визначає межі використання отриманих результатів. Третя важлива риса — усвідомлення очевидної кризи і слабкості фрагментованої епістеми (розділення у вивченні людини й суспільства) для пізнання суспільства XXI століття. Цю епістему було зруйновано 1968 року, і вона досі в стані перебудови, зокрема в науках про культуру й системі гуманітарного знання. Четверта риса — це вклинення історії історіографії в мереживо конкретної історії; без історіографії немислимий сьогодні розвиток конкретно-історичного знання.

Які ж методологічні висновки з погляду еволюції сучасної західної історіографії в розумінні Рохаса? Перша методологічна новація пов'язується з французькою Школою «Анналів», особливо її четвертого покоління, або «четвертого інтелектуального проекту» — від 1989 року до наших днів. До 1989 року представники школи займалися «сумнівною й аморфною» історією ментальностей — еkleктичною і без чітких теоретичних принципів¹⁵, а після 1989-го створили засади для досліджень нової «культурної історії соціального». За словами Роже Шартъє, ці історики кожний культурний продукт аналізували як соціальну практику, а відтак змушені були вивчати матеріальні умови її реалізації. Історія культури крізь призму соціальних практик, наприклад через історію читання, соціальних уявлень — наскрізь матеріальна історія. Серед інших плідних методологій Рохас називає соціальну історію пригнічених спільнот (класів, станів, етносів тощо), мікроісторію та світ-системний аналіз Імануїла Валерстайна. Отже, Карлос Рохас з оптимізмом дивиться в майбутнє і бачить присутність і значущість історії й історика в суспільному житті.

¹⁴ Див.: Там само. — С. 113 і далі.

¹⁵ Див.: Там само. — С. 142.

Дехто інакше бачить стан і перспективи історіографії сьогодні та в майбутньому. Російський історик Михаїл Бойцов у статті «Чи виживе Кліо за глобалізації?» припускає, що в єдиному світі, який нині твориться, історія й історики взагалі будуть непотрібними. Кажучи обережніше, майбутнє суспільство не потребуватиме звичних і дорогих для всіх видів історії. Аргументи на користь цього припущення Бойцов знаходить в аналізі класичних зразків історіографії. Він вважає, що будь-яка історична картина слугує передусім для самоідентифікації певної спільноти (раси, нації, класу, етносу тощо) і немає історії без спільнот, так само як немає спільноти без історії. Відтак завдання історії — плекати спільну історичну пам'ять, протиставляти цю спільноту іншим¹⁶.

У глобальному суспільстві спільної пам'яті бути не може, бо вона протиставлятиметься хіба марсіанам (!), а глобальний погляд на минуле конче мусить оминати індивідуальні особливості культур і цілих цивілізацій. Тому ідеєю «вихідного розмаїття» доведеться пожертвувати задля ідеї поступової конвергенції в єдине. В добу глобалізації історія не лише непотрібна, а навіть заважає, особливо історія національна, адже відмінна від космополітичної ідентичність гальмуватиме роботу транснаціональних корпорацій. Щоб це гальмо не обтяжувало, винайдено численні способи «полегшити» і «приручити» пам'ять. Національні історії здатні тільки сварити людей, а в глобальному світі цього не треба, отож вони шкодять економічній інтеграції і вимагають реконструкції.

Бойцов наводить два промовисті приклади з російської історії — оцінку в традиційній російській історіографії Льодового побоїща (1242) і Куликовської битви (1380), коли німців і монголо-татар показано як ворогів і загарбників, хоча і сьогодні, і в майбутньому такі оцінки образливі й неприйнятні. Водночас уже наша сучасність, зокрема інформаційні й комерційні технології, пропонує величезні можливості для формування будь-якої особистої чи групової ідентичності (донецької, одеської, московської, гобітів чи гарріпоттерів). Ці технології породжують цілком нове явище — квазіісторію, або штучно творені історії, які набагато приємніші для сприйняття і не містять конфліктних первнів (Юрій Канигін, Анатолій Фоменко та інші).

Отже, глобальна культура дедалі менше потребує істориків як експертів з минулого: технології дають змогу створити і поширити історію на будь-який смак чи суспільну потребу. При цьому й історик у його нетрадиційному розумінні перетворюється на творця відповідного «духовного товару», який посідає відповідну нішу в суспільній практиці. Комерціалізація історії — неминучий наслідок глобалізації, і від неї нікуди не втекти. Глобальна спільнота, яка формується, потребуватиме не традиційних «антикварних» істориків, а лише «комерційних технологів». Глобальне суспільство заповідається бути недемократичним або, точніше, постдемократичним. Загострена іро-

¹⁶ Див.: *Бойцов М. А.* Выживет ли Клио при глобализации? (режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/data/2010/12/09/1214860946/Boitsov.pdf>).

нія Бойцова цілком зрозуміла: вона впливає з помітної й відчутної залежності історика від держави і громадських фондів, а тенденція до зменшення їхньої ролі в суспільному житті страшить. Історик може стати справжнім антиглобалістом, обравши, як Рохас, позицію критика сучасних тенденцій постпостмодерного світу.

Схожі питання порушує Ева Доманська в низці своїх монографій з теорії й історії історіографії, зокрема в книжці «Неконвенціональні історії», під якими вона має на увазі напрями й школи в історіографії, котрі протистоять традиційній (офіційній, академічній) історіографії модерного гатунку і покликані її критикувати, — це постколоніальні, гендерні студії, екостудії, етностудії, анімал-студії, студії речей тощо. Всі ці напрями творять т. зв. нову гуманітаристику, що легітимізує ідеологію «соціальних жертв» — суспільних груп, які перебувають у лівому спектрі політикуму, опозиційних до влади й чинного режиму в будь-якій їх іпостасі. Важливо підкреслити, як це й робить Доманська, що існування неконвенціональних моделей історії повністю занурено в стосунки «знання — влада». «Знання про минуле, — пише дослідниця, — стає елементом, а часто і підставою гри за владу, яка точиться між системою панівною і системами емансипаційними. <...> Неконвенціональні історії творять образ минулої і сучасної дійсності, яка розглядається в категоріях ідеології та взаєминах знання і влади. Вони допомагають нам зрозуміти їхнє функціонування, виявляють репресивність системи, допомагають ідентифікувати місця зіткнення знання і влади та будувати системи опору їй. У творенні такої свідомості полягає цінність неконвенціональних історій»¹⁷. При цьому неконвенціональні історії не руйнують традиційну (академічну) історію, а навпаки, співіснують з нею з певної потреби.

Отже, сучасна історична рефлексія — процес поступальної акумуляції й нашарування нових і старих тенденцій у відповідь на кризові суспільні ситуації, коли традиційні способи інтерпретації минулого стають тісними і не відповідають викликам, які ставить культура і які з часом або відкидаються, або приймаються, але ніколи не зникають безслідно. Що конкретно інкорпорується або відкидається, вирішує тільки *культурний контекст*, який також опосередковано визначає домінантні в цей час конвенції способу історіописання.

Повернення історії як історичного знання до питань «партійності» й заангажованості відображає сталу тенденцію до розриву з модерним і позитивістським баченням історії як науки про майбутнє і науки взагалі, характерного для постмодерних підходів. Тому всілякі розмови про «кінець історії» не мають нічого спільного з сенсом, який переважно вкладають у ці слова. Йдеться про зміни, які відбуваються з історичними знаннями та способами писання історії: *історіографія — поле постійної дискусії про те, хто уповноважений писати історію*. І тут виходить, що історії писали і пишуть головню

¹⁷ *Domańska E.* Historie niekonwencjonalne. Refleksja o przeszłości w nowej humanistyce. — Poznań, 2006. — S. 248–249.

з позицій переможців і владників (хто контролює історію, той має владу!). З другого боку, історія дедалі більше стає «приватизованою» і «капіталізованою», перетворюється на товар, якість якого визначає замовник чи покупець. Історію можна купити, продати, нею можна торгувати, взяти в кредит, а разом з нею ідентичність, яку вона гарантує. Звичайно, все це розкитує довіру до істориків і їхніх історій. Історія в її офіційній версії виконує функцію поліцейського, який стежить за тим, щоб не було «неправильного» подання людей і подій, тому вона буде потрібною людям доти, доки виступатиме в ролі гаранта ідентичності.

Сучасні тенденції розвитку світової культури свідчать, що людство завжди потребуватиме історичного обґрунтування будь-якої ідентичності — етнічної групової, расової, державної, культурної, регіональної тощо, але особистість, яка нині формується, будує свою ідентичність за принципом номадів, тобто не прив'язуючись до родини, мови, культури, традиції. В таких умовах багато хто вважає важливішим ніцшеанську тезу про необхідність відкинути «тягар історії». Дедалі більше людей усвідомлюють, що історія — це не те, що про неї пишуть історики, і не сама минула дійсність, це дискурс, специфічний спосіб уживати мову в публічній сфері, який з'явився в греко-християнській традиції і в такому вигляді не існуватиме вічно, це «культурна практика осіб і спільнот». Назагал, історія сьогодні «закінчується» як варіант новочасної історичної науки, спертої на раціональний, об'єктивістський і есенціалістський підхід до досліджуваних проблем, та руйнує ідеологію поступу, лінейного часу і мислення причинно-наслідковими категоріями. Йдеться про «кінець» історичного мислення і початок *мислення аксіологічно-етичного*.

Звісно, історіографія не може стояти осторонь тенденцій у сучасній гуманітаристиці, зокрема не нехтує міждисциплінарними студіями. Але останнє десятиріччя, як і п'ятдесят, сто років тому, гуманітаристика стоїть перед дилемою — сцієнтизація (онаучнення) чи гуманізація, хоча обидва елементи в ній постійно присутні. Та ж таки Ева Доманська нараховує сім новітніх тенденцій у сучасній гуманітаристиці. По-перше, змінюється метамова нарації, і в гуманітаристику дедалі активніше проникають поняття й терміни природничих наук, але без претензій на абсолютну істину й наукову переконаливість. По-друге, гуманітаристика зближується з біологією, і це дає підстави сподіватися цікавих результатів щодо «біологічного виміру» історії. По-третє, лунає критика антропоцентризму історіографії, і виникає постгуманітаристика як тенденція, що заперечує центральну позицію людини в світі, а тому з'являються нові проблемні поля досліджень т. зв. гатункової ідентичності, або відносин між людським і нелюдським (зв'язки з технологією, середовищем, фауною, речами), проблеми біовлади, біополітики, біотехнології. По-четверте, особливої ваги набирає вивчення людської об'єктності й ідентичності в контексті меж гатункової ідентичності та міжгатункової солідарності: переоцінка розуміння людини як суб'єкта, як культурного суб'єкта, перенесення наголосу на людину як на біологічний і

органічний об'єкт. Тут важливою проблемою є зворотний від традиційного процес — як із людського твориться «нелюдське» (бомж, вбивця, злочинець, терорист тощо). По-п'яте, спостерігається відхід від нарративізму і текстуалізму в бік т. зв. нового емпіризму й нового матеріалізму, що супроводжується критикою культуроцентризму і соціоцентризму, які стверджують культурну і соціальну зумовленість творення суспільності як такої. Поборники таких поглядів услід за Бруно Алтуром вважають, що суспільство конструюється, але не соціально і культурно, а впливає з взаємодії людей і «не-людей». Пошосте, оприявнюється прагнення подолати фрагментарне бачення дійсності задля інтегрованого, цілісного її представлення, у зв'язку з чим триває пошук універсальної ідеї для нової філософії історії. Нарешті, зростає інтерес до сакрального і різних форм релігійності (студії тероризму)¹⁸.

Усі ці тенденції породжують нові дослідні поля, як-от студії речей, мертвого тіла, середовища, візуальності, політичності, тероризму, бруду і сміття, емоцій і афектів тощо. Їх пов'язують з поступовим занепадом постмодернізму і творенням ситуації постпостмодерну. Габріеле Шпігель, авторка книжки «Практикуючи історію. Нові напрями в історичному письменстві після лінгвістичного повороту» (2005), у своїй інавгураційній промові на посаді президента Американської історичної асоціації 2009 року заявила, що постструктуралістські тенденції в історіографії «відступили», що повернення до «наївного емпіризму», властивого постмодернізму, вочевидь неможливе, а серед найважливіших проблем сучасних історичних студій назвала «транснаціональність і транснаціоналізм, детериторіальний об'єкт і постконвенціональна ідентичність». Нова історіографія, вважає Шпігель, вимагатиме ревізувати розуміння об'єктності не тільки як чогось більшого, ніж «позиції об'єкта», охопленого рамками постструктуралістської дискурсивної конструктивності, а і як чогось іншого, ніж новий об'єднаний «гуманістичний об'єкт»¹⁹.

Отже, сучасний історіографічний процес обертається в рамках оптимістично-песимістичної візії історичної епістемології та історичної когнітології. З одного боку, за словами Карлоса Рохаса, модерна візія історії й істориків досі має переважний вплив на історіописання, а зміни в ньому свідчать радше про «перехідний період» від модерності до нової модерності, контури якої чітко ще не проглядають. З другого боку, є побоювання, що історія як знання або розчиниться в загальній науці нової гуманітаристики, або, навпаки, вбере в себе всі інші гуманітарні і природничі науки і перетвориться на нову науку історії, що становитиме ідеологію і світогляд майбутнього людства. Ця остання візія звучить радше іронічно, ніж оптимістично.

¹⁸ Див.: *Domańska E. Perspektywy badań historycznych w Polsce wobec zmian we współczesnej humanistyce // Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje metodologiczne / Pod red. Jolanty Kolbuszewskiej i Rafała Stobckiego. — Łódź, 2010. — S. 116–119.*

¹⁹ Див.: Там само. — S. 120.

Про авторів

Александрович Володимир – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна).

Бережна Лілія – кандидат філософських наук, науковий співробітник Кластеру досконалості «Релігія і політика» (Exzellenzcluster «Religion und Politik») при Мюнстерському університеті (Мюнстер, Німеччина).

Білоус Наталія – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу (сектор соціальної історії) Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Борисюк Зоя – науковий працівник відділу публікації джерел з історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, перекладач з французької (Київ, Україна).

Броджі Беркофф Джованна (Giovanna Brogi Bercoff) – доктор філології (іноземна мова і література), професор славістичних студій Міланського університету (Мілан, Італія).

Брюнінг Альфонс – доктор наук, викладач історії східного християнства в Інституті східного християнства Радбудського університету (м. Неймеген, Нідерланди), професор-дослідник в Амстердамському вільному університеті та в Протестантському теологічному університеті (Амстердам, Нідерланди).

Вілкул Тетяна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу (сектор досліджень історії Київської Русі) Інституту історії НАН України (Київ, Україна).

Вінниченко Олексій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Войтович Леонтій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, провідний науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна).

Гіль Анджеї (Andrzej Gil) – доктор габлітований (історія), професор, завідувач кафедри східних студій Інституту політології Люблінського католицького університету Яна Павла II, заступник директора з наукових питань Інституту Центрально-Східної Європи (Люблін, Польща).

Гнатюк Оля (Ola Hnatiuk) – доктор габлітований (літературознавство), професор Варшавського університету, керівник магістерської програми «Історія» Національного університету «Києво-Могилянська академія» та магістерської програми «Східноєвропейські студії», спільної для НаУКМА і Варшавського університету (Варшава, Польща; Київ, Україна)

Григор'єва Тетяна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна).

Диса Катерина – PhD, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна).

Довга Лариса – кандидат філософських наук, професор кафедри культурології Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського (Київ, Україна).

Єрусалимський Костянтин – доктор історичних наук, доцент кафедри історії і теорії культури факультету історії мистецтв Російського державного гуманітарного університету (Москва, Росія).

Задорожна Оксана – кандидат історичних наук, незалежний дослідник (Сарагоса, Іспанія).

Зазуляк Юрій – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна).

Зашкільняк Леонід – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології і спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Зема Валерій – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України середніх віків і раннього нового часу (сектор соціальної історії) Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Капраль Мирон – доктор історичних наук, керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Львів, Україна), професор кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Когут Зенон (Zenon E. Kohut) – доктор наук (PhD), професор Альбертського університету (Едмонтон, Канада).

Крикун Микола – доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка (Львів, Україна).

Кулаковський Петро – доктор історичних наук, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Національного університету «Острозька академія» (Остріг, Україна).

Літвін Генрик (Henryk Litwin) – доктор габлітований (історія), Надзвичайний і Повноважний Посол Республіки Польща в Україні.

Михайловський Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка, викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Київ, Україна)

Нагельський Мирослав (Miroslaw Nagielski) – доктор габлітований (історія), професор кафедри історії нового часу Інституту історії, продекан з фінансових питань та наукових досліджень історичного факультету Варшавського університету (Варшава, Польща)

Опаріна Тетяна – кандидат історичних наук, завідувач відділу рідкісних книг Державної публічної історичної бібліотеки Росії (Москва, Росія).

Пилип'юк Наталія – доктор наук (PhD), професор відділу сучасних мов і культурології Альбертського університету; керівник і співавтор проекту «Online Concordance to the Complete Works of Hryhorii Skovoroda» (Едмонтон, Канада).

Плохій Сергій – доктор історичних наук, професор історії Гарвардського університету (Кембридж, Массачусетс, США).

Поліщук Володимир – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії і історії археографії та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (Київ, Україна).

Сьєдіна Джованна (Giovanna Siedina) – доктор філології (іноземна мова і література), доцент славістичних студій факультету іноземних мов та літератур Веронського університету (Верона, Італія).

Сисин Френк (Frank E. Sysyn) – доктор наук (PhD), директор Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій, професор факультету історії і класичних студій в Альбертському університеті (Едмонтон, Канада).

Скочиляс Ігор – доктор історичних наук, декан гуманітарного факультету Українського Католицького університету (Львів, Україна).

Собчук Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін Кременецького обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка, вчений секретар Кременецько-Почаївського державного історико-архітектурного заповідника (Кременець, Україна).

Сокирко Олексій – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої і нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).

Старченко Наталія – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, науковий співробітник Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Стратій Ярослава – кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу історії філософії України Інституту філософії ім. Григорія Сковороди НАН України (Київ, Україна).

Стриєк Томаш (Tomasz Stryjek) – доктор габілітований (історія), науковий працівник Інституту політичних студій Польської академії наук (Варшава, Польща).

Таїрова-Яковлева Тетяна – доктор історичних наук, професорка кафедри історії народів країн СНД Санкт-Петербурзького державного університету, директор Центру вивчення історії України (Санкт-Петербург, Росія).

Тесленко Ігор – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія», керівник Центру вивчення спадщини князів Острозьких Національного університету «Острозька академія» (Київ, Україна).

Тимошенко Леонід – кандидат історичних наук, професор, декан історичного факультету, завідувач кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Я. Франка (Дрогобич, Україна).

Толочко Олексій – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, завідувач Центру досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАН України (Київ, Україна).

Фрис Віра – кандидат історичних наук, доцент кафедри світової історії Українського Католицького університету (Львів, Україна).

Хинчевська-Геннель Тереза (Chynczewska-Hennel Teresa) – доктор габлітований (історія), співробітник Інституту історії Польської Академії наук, професор історично-соціологічного факультету Університету в Бялистоку (Варшава, Польща).

Яременко Максим – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Національного університету «Кієво-Могилянська академія» (Київ, Україна).

Summary

Volodymyr Aleksandrovych. The Oldest Icon of the Protection of the Virgin Mary: A Supplement to Sources on Iconography and Chronology

This article analyzes the early thirteenth-century icon of the Protection of the Mother of God at the Cathedral of the Nativity of the Mother of God in Suzdal, one of the oldest icons of its kind. Analysis of this fresco proves its Old Kyivan roots and connection to the icon of the Pyrohoshcha Mother of God that was brought from Constantinople.

Liliya Berezhna. How to Paint the Enemy? “Ours” and “Others” in Early Modern Ukrainian Iconography

In the sixteenth and seventeenth centuries, political transformations in the Ukrainian lands led to a sharp demarcation between “us” (conceived mostly as Orthodox Christians) and “them” in engravings and icons. Under the influence of theological polemics, Ukrainian engravers were the first to represent visually the image of the enemy, applying zoomorphic and diabolic elements to depictions of ethnically and religiously alien groups (primarily Turks, Tatars, and heretics). In contrast, Ukrainian iconographers did not always react to theologians’ appeals to depict aliens as enemies.

Natalia Bilous. “My Sinful Body, Taken from the Soil, Should Be Buried According to Christian Custom”: Burial Traditions of Seventeenth-Century Volhynian Burghers

According to data contained in seventeenth-century last wills and testaments, burghers preferred to be interred in cemeteries located next to local churches of both rites: Orthodox and Uniate. Testators played an important social role through their donations of funds for church restorations and upkeep of hospitals. There are no differences in phraseology noted in the wills of Uniate and Orthodox believers. This finding may attest to the incomplete process of confessionalization in this century.

Zoia Borysiuk. Scholars Do Not Live for Scholarship Alone, or, Toward a History of “The Coffee-Drinkers’ Club”

This short essay reveals an unknown but fascinating “parallel” page in the life of Professor Natalia Yakovenko, who was the instigator, founder, and permanent president of the Coffee-Drinkers’ Club (*Klub Kavopyvtiv*) based at the National Historical Archives of Ukraine in Kyiv between 1974 and 1989. The essay includes the reminiscences of several club members, who offer their views on the importance of this society of like-minded individuals in the formation of their independentist self-awareness in spite of the retrograde ideological system that existed in the Soviet Union in the 1970s and 1980s.

Giovanna Brogi Bercoff. The Sermons of Antony Radyvylovsky: History, Culture, Mentality

The author analyzes some of Radyvylovsky’s sermons, specifically those written about St. Nicholas and St. John the Baptist. Texts written about the same saint on different occasions illustrate the range of differences in the content and function of each homiletic work. By examining the historical and social contexts, as well as the various situations in which sermons were preached, the author provides fresh insight into the mentality, ideas, and political knowledge of seventeenth-century preachers.

Alfons Brüning. Religious Conversions in Early Eighteenth-Century Ukraine

Consulting Kyiv-based archives, the author examined cases of religious conversions in the Kyiv and Pereiaslav dioceses in the early eighteenth century. Conversion to Russian Orthodoxy in this period was rarely connected with profound spiritual changes. Converts included merchants who hoped to improve their business opportunities, former Uniate or Roman Catholic priests and monks who desired either to acquire new parishes or refuge in a well-equipped monastery, former Muslim captives reconverting from Islam, Jews seeking a more secure status, soldiers, women emulating their husbands (or vice versa), and others.

Teresa Chynczewska-Hennel. About a Historian’s Possibilities

The title of this article is borrowed from the preface (“To the Polish Reader”) to Natalia Yakovenko’s book *The Other Side of the Mirror. On the History of Conceptions and Ideas about Ukraine in the XVI–XVII Centuries*, which was published in Warsaw in 2010. Hayden White’s concept of historical writing is compared to Professor Yakovenko’s interpretation of historical facts and events. Part of her scholarly focus is Ukraine’s position in Europe, a question that is also examined in the works of Oxana Pachlowska and the author of this article.

Larysa Dovha. “Crypto-Protestant” Elements in the Penitential Poetry of Lazar Baranovych

This article examines the influence of Protestant ethics on Lazar Baranovych’s beliefs about the hierarchy of values in life, the road to salvation, and the means of attaining it.

Kateryna Dysa. “A Very Dangerous Crime”: Discussion of Adultery in Magisterial Law and Town Courts of the Volhynian and Podolian Palatinates (Late Seventeenth—Eighteenth Centuries)

The author discusses the specific attitude toward adultery as attested by the legal recommendations of town courts and court records of Volhynia and Podillia in the late seventeenth—eighteenth centuries, when adultery came to be considered a serious crime as a result of the religious reform of the previous century.

Konstantin Erusalimsky. The Ad Hoc Empire and Its Rivals: Problems with the Interpretation of Russian Political Discourses in the Sixteenth—Early Seventeenth Centuries

Critiquing Dominic Lieven’s assumption that early modern Russia was an empire, the author argues that cultural symbols in Muscovite political discourses cannot be reduced to a single language or code of tsardom. Among the examples cited are the tsar’s title and regalia, the right of territorial dominion, historical memory, and visual and ceremonial representations of power.

Vira Frys. The Perception of Sin as Depicted in the Marginalia in Early Cyrillic Books

This article discusses the perception of the concept of sin in Ukraine in the eleventh—sixteenth centuries. Members of the lower strata of society, so-called “bookish people,” ordered books for themselves or purchased them and later donated them to the church, copied them, or made notes on book pages or flyleaves. These marginalia reveal readers’ perceptions, understanding, and attitudes to a particular concept; they focus attention not on essential parameters, but on the external manifestations related to the concept of “sin.”

Andrzej Gil. Uniate Bishop of Kholm Maksymilian Ryllo’s Activities in Franciszek Potocki’s Braclav Domain in the 1760s and 1770s

This article examines the activities of the Uniate bishop of Kholm in the domain of the Kyiv wojewoda Franciszek Salezy Potocki. Aimed at stabilizing the Uniate Church in this area, Ryllo’s activities brought prosperity and helped consolidate Eastern Catholic church structures in the eastern voievodships of the Polish Crown in the 1760s and 1770s.

Ola Hnatiuk and Tomasz Stryjek. Humanizing the Ancient Polish-Lithuanian Commonwealth

The authors consider Yakovenko's place in contemporary Ukrainian historiography, focusing attention on the scholar's conceptualization of the history of the Polish-Ukrainian Commonwealth as a part of the Ukrainian national narrative.

Tetiana Hryhorieva. The Sultan's Speech

This article examines the polemical dialog between Grand Ambassador of the Polish-Lithuanian Commonwealth Alexander Trzebiński and Sultan Murad IV in 1634. Demonstrating that this story line belongs to the sphere of imagined diplomacy, the author tries to determine the reasons behind its creation and to explain the purpose of using a literary form of dialog and various techniques of persuasion.

Myron Kapral. Amicable Agreements and Bribes: Extra-Judicial Tools Protecting the Interests of the Lviv Shoemaking Guild (Seventeenth and Eighteenth Centuries)

In the seventeenth and eighteenth centuries a sense of justice existed in the milieu of artisans, thanks to which its members united into separate corporate groups. Extrajudicial tools permitted under Magdeburg Law were used to resolve internal conflicts within the guild through amicable agreements and to regulate external relations with the municipal authorities. The author highlights the legal and illegal methods, such as the use of money and alcohol as bribes (*uklony*), which were used to safeguard the interests of the shoemaking guild.

***Zenon E. Kohut. "Ruthenian" or "Ukrainian"?:
Nation (*Narod*) in the Political Rhetoric of Hetman Petro
Doroshenko***

This article explores the use of the terms "Ukrainian nation" and "Ruthenian nation" by Hetman Petro Doroshenko and his contemporaries. The author demonstrates that Ukrainian terminology was reserved for the territory under the hetman's authority, which traditionally included the palatinates of Kyiv, Bratslav, and Chernihiv. He argues that Hetman Doroshenko's rule was the apogee of a growing Ukrainian identity, the major component of which included a defined Ukrainian territory and the concept of a Ukrainian Fatherland and Ukrainian nation.

***Margarita Korzo. An Interpretation of the Decalogue
in the *Instructive Gospels****

For a considerable period of time the Decalogue, first found in the manuscript of the *Instructive Gospels* (second half of the sixteenth century), was not subject to interpretation in Orthodox East Slavonic instructive literature. Teachings on the

Decalogue remained almost unchanged until the end of the seventeenth century. The *Instructive Gospels* refer mainly to the Gospels, especially Paul's Epistle to the Romans (13:1, 8–10). The first printed Orthodox instructive works to adhere to established Western models of interpretation of Old Testament regulations begin to appear only in the seventeenth century.

Mykola Krykun. The History of Sataniv in Eighteenth-Century Magistrates' Books

This preliminary exploration of the history of the town of Sataniv in the eighteenth century is based on magistrates' books held in the National Central Historical Archive in Kyiv and the Kórnik Library of the Polish Academy of Sciences. The author provides data on the town prior to the eighteenth century and traces successive owners, the administrative order, and the biographies of some magistrates.

Petro Kulakovsky. Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrozky and Estate Managers in the Kyiv Voivodeship

This article analyzes the conflict between Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrozky and estate managers (*spravtsi*) of the Kyiv voivodeship, who were appointed by the grand prince. Research indicates that the main cause of the conflict was a struggle for revenues from the voivodeship, which belonged to the voievoda. However, during the existence of the office of estate managers they were divided almost equally between the two sides.

Henryk Litwin. The Kyiv Standard-Bearer's Appeal to the Jesuit General

A letter from the Kyiv Standard-Bearer, a Ruthenian Catholic named Remiiian Yelets, to the Jesuit General Vincenzo Carafa, which is held in the order's archive in Rome and published here, reveals how this official in the Kyivan voivodeship conceptualized his place in the Rzeczpospolita. The letter also attests to Yelets's attempts to engage the Jesuits in his project to found a university for Ruthenian youth on his estate, Ksaveriv.

Vitaliy Mykhailovsky. High Officials of the Kingdom of Poland in the Ruthenian Lands in 1434–1506: Sketching a Collective Portrait

The author sketches a collective portrait of the high officials of the Ruthenian voivodeships in the Kingdom of Poland. Analyzing the names of these officials, the author singles out 43 families. Most of these people belonged to the local nobility and had administrative experience. A typical phenomenon is the practice of officials embracing two offices—district official and city starosta.

Miroslaw Nagielski. The Battle of Loiv as Depicted in the Chancellery Diary of Janusz Radziwiłł, Field Hetman of Lithuania

The Loiv (Pol., Łojów) campaign (31 July 1649) is examined in the light of Field Hetman Janusz Radziwiłł's journal, which records details of a battle between the Lithuanian army led by Radziwiłł and Cossack troops under M. Krychevsky's command. Radziwiłł's decision to withdraw the Lithuanian troops to Rechytsa, against the king's orders, deepened the conflict between the hetman and the Polish king.

Tatiana Oparina. Freedom and Faith in the Life of Anna Smelovska

This article chronicles the life of Anna Smelovska, one of thousands of refugees who fled with the Ukrainian Cossacks to Russia following the suppression of Yakiv Ostrianyn's revolt. Her life's journey and various investigative materials highlight the attitudes of Patriarchs Ioasaf and Iosif toward the Orthodox faithful of the Kyivan metropolitan see and offer a unique glimpse into the life of a Ukrainian Christian in Russia.

Serhy Plokhyy. Natalia Yakovenko: Portrait of a Historian in a Reverse Perspective

This essay looks at the life and times of one of the most prominent Ukrainian historians of the post-Soviet era: from her education as a classicist at Lviv University during the Khrushchev "Thaw" to her career as a historian and university professor in independent Ukraine. The author places Yakovenko's life and works into a broader context of the political, cultural, and intellectual developments of the time, and explores the ways in which she reacted to challenges and helped shape her generation's responses to them.

Volodymyr Polishchuk. Olizar Shylovych, First Marshal of Volhynia (1463–86)

This article is devoted to a member of the Kirdeievych family, who was one of the central figures of the Volhynian nobility in the second half of the fifteenth century. Olizar Shylovych was appointed Marshal of Volhynia after the principality became a province of the Grand Duchy of Lithuania in 1452. The author analyzes the genealogical and heraldic legend about the Kirdeievich family, according to which it was granted the fleur-de-lys, the coat-of-arms of the French kings.

Natalia Pylypiuk. "A Mohylanian Martyr for Golden Liberty"

In the fall of 1703 the students of rhetoric at Kyiv-Mohyla Academy composed a Polish-language play entitled *Declamatio de S. Catharinae Genio* about the legendary Alexandrian martyr. After the play's discovery in 1904, various scholars opined

that its topic was inspired by the future spouse of Peter I. Rejecting this view as anachronistic, the author places the play firmly within the tradition of Jesuit martyr dramas and analyzes its historical context.

Giovanna Siedina. Yosyp Turoboisky's "Poem" Fasciculus Myrrhae (1699)

The author analyzes "Fasciculus Myrrhae," which serves as the preface to Turoboisky's collection of epigrams on the Passion of Christ and is also included in his manual of poetics *Hymettus extra Atticam*. The author analyzes the rhetorical devices, lexical means, and pagan mythology that Turoboisky employed in order to demonstrate the superiority of Christian virtues and values over pagan and worldly ones. The article is accompanied by the first Ukrainian translation of the poem (by the author).

Ihor Skochylias. From the History of Noble Families in Galician Rus': Varlaam Sheptytsky (1643–1715), Archimandrite of Univ and Bishop of Lviv

The author reconstructs the biography of a typical representative of the regional nobility in early modern Ukraine-Rus'. A member of an old boyar family from the Peremyshl land, Bishop Varlaam had close ties with petty and middle-ranking noblemen of the Eastern and Latin rites residing in the Podillia and Rus' palatinates, the very social group that consistently supported his religious, political, and cultural initiatives. Its members also helped him to establish ties with influential magnates, royal courts, and high-ranking members of the Roman Catholic clergy.

Volodymyr Sobchuk. Rivne Volost: Its Formation, Composition, and Owners (to the Mid-Sixteenth Century)

Rivne volost emerged in the last third of the fifteenth century. Prince Semen Kolodensky and his wife Maria Rovenska formed this complex out of six different estates. In the second decade of the sixteenth century Kostiantyn Ostrozky obtained the volost thanks to his marriage to the founders' granddaughter. During the mid-sixteenth century the prince's descendants waged a struggle for the castle and subordinated villages.

Oleksiy Sokyрко. The Hetman's Praetorians: Ivan Mazepa's Court Troop Formations in the Late Seventeenth–Early Eighteenth Centuries

Hetman Ivan Mazepa's court troops in Cossack Ukraine were one of the many types of private armies in early modern Europe. The process of the emergence, institutionalization, and development of private armies in the Cossack Hetmanate was largely modeled on the formation of magnates' troops in the Polish-Lithuanian Commonwealth. The heyday of hetmans' private troops coincided with Mazepa's reign (1687–1709).

Natalia Starchenko. Defending Our Rights, Privileges, and Freedoms: The Struggle for Domination in the Volhynian Dietine of 1593

The nature of power in the Volhynian gentry community is examined through the prism of the conflict that arose in the Volhynian dietine of 1593. Consulting a large number of court records dating to the last third of the sixteenth century and the seventeenth century, the author notes the predominance of symbolic, “mild” violence in relationships between people of unequal standing. The author analyzes the strategic interplay between the “strong” and the “weak” and the rhetoric used by both sides in the struggle for power.

Iaroslava Stratiy. Innokentiy Gizel’s Concept of Sensory Cognition in the Context of the Scholastic Philosophical Tradition

This article discusses the concept of sensory cognition in the writings of Gizel, a professor of Kyiv-Mohyla Academy, in the context of the scholastic philosophical tradition. The author argues that the Ukrainian writer considered primary *species impressae* as virtual representations of an object, which also initiate a complex, multilevel process of comprehending an object of cognition.

Frank E. Sysyn. Ukrainian Nation Building in the Early Modern Period: New Research Findings

The author reviews the historiography on the topic of nation building and nationhood in the early modern period, focusing on the works of historians who have written about various aspects of nation building in early modern Ukraine. Among the authors whose writings are examined are Mykhailo Hrushevsky, Viacheslav Lypynsky, Teresa Chynczewska-Hennel, David Frick, Natalia Yakovenko, Serhy Plokhy, Timothy Snyder, Matthias Niendorf, and Zenon Kohut.

Tatiana Tairova-Yakovleva. New Data for the Biographies of Two Cossack Hetmans

The author provides new biographical details of two famous hetmans, Demian Mnohohrishny and Ivan Mazepa, as well as the members of their families. The article is based on materials held at the Moscow Archive of Ancient Acts and various published sources.

Ihor Teslenko. “Hannibal from the House of Strozzi”: An Italian in the Service of the Prince Ostrozky

This article is an attempt to reconstruct the biography of Mykolai Hannibal Vlokh, a member of the Volhynian nobility, who was allegedly a descendant of the famous Strozzi family of Florence. Thanks to his service to Prince Ostrozky and the forging of family ties with members of the local elite, the newcomer and his descendants successfully adapted to life among the conservative and reserved Ruthenian nobility.

Oleksiy Tolochko. Annalistic Framing of the Ruthenian-Byzantine Pact of 911

As the Primary Chronicle reports, Emperor Leo VI, after concluding the treaty of 911, tried to convert the pagan envoys of Kyivan Rus' to Christianity. The author suggests the textual source of this invented story, arguing that the chronicle account is merely a reworking of a similar story that was recorded by a number of Byzantine historians: Leo VI's attempt to convert Muslim envoys in 907. The author of the Primary Chronicle must have known it from the Slavonic translation of the Continuation of Hamartolos.

Leonid Tymoshenko. The Episcopal Alternative to the Stavropigial Church Reform: Non-Stavropigial Confraternities of the Kyiv Metropolitan See in the Late Sixteenth–Early Seventeenth Centuries

The expansion of the standards of stavropigial statutes is analyzed in the context of the church's reform of the confraternities, whose alternative was lay organizations created by the episcopacy. The majority of the latter were founded by Bishop Hedeon Balaban of Lviv. Episcopal confraternities had a smaller range of functions, and the laity was restricted to tending to the confraternity's domestic affairs and engaging in charitable work.

Tetiana Vilkul. The Genesis of the “Philosopher’s Speech” in the Primary Chronicle

This article delves into the genesis of the “Philosopher’s Speech” in the Primary Chronicle. The author analyzes the specific features of this compilation, which consists of Slavic translations of chapters from the Bible and various Byzantine chronicles. The structure of the text and its textual links to other chapters of the Primary Chronicle underscore the probability that the “Philosopher’s Speech” was written after 1112 by the author of the Primary Chronicle himself.

Oleksiy Vinnychenko. Infida pax: Views of the Nobility of the Ruthenian and Belz Voivodeships on the Muscovite and Swedish Policies of the Polish-Lithuanian Commonwealth and King Władysław IV (1633–47)

The relations of the Polish-Lithuanian Commonwealth with neighboring countries during the reign of King Władysław IV (1632–48) were regularly discussed by the gentry of the Ruthenian and Belz voivodeships, whose members assembled in the dietines in Vyshnia and Belz. With regard to relations with the Muscovite Kingdom and the Swedish realm, the participants of these dietines demonstrated pacifism, seeking to avoid military conflicts or quash them as soon as possible.

Leontiy Voitovych. Was Kyivan Rus' a State?

The author focuses on the problem of feudalism in Kyivan Rus'. He surveys the views of various modern scholars, and presents arguments in support of the hypothesis that Kyivan Rus', Scandinavia, and other European countries had military governments in the ninth and tenth centuries. Some parallels to the early stages of statehood in Scandinavia and Kyivan Rus' are suggested.

Maksym Yaremenko. Demography versus Confessional Discipline: "Foreign" Priests' Sons at Kyiv-Mohyla Academy in the Eighteenth Century

In the history of the Uniate Church the eighteenth century is presented as a permanent and goal-directed process of confessional discipline and the creation of a separate Uniate identity even on the parish level. However, newly-discovered facts cast doubt on the success of this process. Among the students of Kyiv-Mohyla Academy were sons of Uniate priests, who later made careers for themselves in the Russian Empire. Successful confessional discipline was impeded by various demographic and economic factors.

Oksana Zadorozhna. The Formation of Olevsk Volost by the Nemyrych Family and Its Territorial Composition (Sixteenth–Mid-Seventeenth Centuries)

The Nemyrych family, which occupied a visible position in the nobiliary community of the Kyiv palatinate, is presented very weakly in current historiography. In particular, the formation of their land tenures has never been researched. The article deals with the volost of Olevsk, the cradle of the family's land holdings in the Kyiv palatinate. The Nemyryches established their fortune at the beginning of the sixteenth century as a result of entitlements, inheriting their wives' manors, later acquisitions, and unrecovered mortgages.

Leonid Zashkilniak. Metamorphoses of Contemporary Clio (New Trends in World Historical Writing at the Beginning of the Twenty-First Century)

The author considers the views of foreign scholars on the status and prospects of historical scholarship and the use of historical knowledge in public life in connection with the processes of globalization and the evolution of the scholarly image of the world. He also analyzes general works by C. Rojas, Marko Bojcun, and Ewa Domanska on the current development and prospects of historical writing throughout the world.

Yuriy Zazuliak. Punishment, Grace, and Collective Responsibility in the Administration of Justice in the Fifteenth-Century Rus' Voivodeship

This article focuses on the court registers of the Rus' voivodeship, which attest to agreements that were concluded between starostas, who served as heads of castle

courts, and individuals accused of crimes. According to these agreements, defendants could promise to abstain from criminal activity or appear before the court to respond to criminal charges. These data shed light on some neglected issues in the history of criminal justice in the Polish Crown's Ukrainian lands in the fifteenth and sixteenth centuries.

***Valeriy Zema. From Constantinople to Vilnius:
The Narration against the Latins and the Beginnings
of Orthodox Polemics***

The church rift in the mid-eleventh century had a major impact on relations between Catholic and Orthodox Christians. During the early Middle Ages in Byzantium and the newly-converted countries of Orthodox Europe polemical treatises appeared against Western Christians, who were accused of introducing various theological innovations, such as the addition to the Creed of the Filioque, concerning the procession of the Holy Spirit from both Father and Son. These disputes between the Greeks and Latins were discussed in the semi-apocryphal work known as the *Narration against the Latins*, the Vilnius copy of which is published in the addendum.

Contents

Tabula Gratulatoria	9
A Bibliography (1974–2012) of Works by Natalia Yakovenko	11

Part I. Dedicatio

<i>Serhy Plokyh</i> . Natalia Yakovenko: Portrait of a Historian in a Reverse Perspective	35
<i>Ola Hnatiuk and Tomasz Stryjek</i> . Humanizing the Ancient Polish-Lithuanian Commonwealth	62
<i>Teresa Chynczewska-Hennel</i> . About a Historian's Possibilities	70
<i>From the Editorial Board</i> . Scholars Do Not Live for Scholarship Alone, ór...	78
<i>Zoia Borysiuk</i>Toward a History of "The Coffee-Drinkers' Club"	79

Part II. Studia

<i>Leontiy Voitovych</i> . Was Kyivan Rus' a State?	95
<i>Oleksiy Tolochko</i> . Annalistic Framing of the Ruthenian-Byzantine Pact of 911	108
<i>Tetiana Vilkul</i> . The Genesis of the "Philosopher's Speech" in the Primary Chronicle	113
<i>Volodymyr Aleksandrovych</i> . The Oldest Icon of the Protection of the Virgin Mary: A Supplement to Sources on Iconography and Chronology	126
<i>Valeriy Zema</i> . From Constantinople to Vilnius: The <i>Narration against the Latins</i> and the Beginnings of Orthodox Polemics	135
<i>Vira Frys</i> . The Perception of Sin as Depicted in the Marginalia in Early Cyrillic Books	150
<i>Vitaliy Mykhailovsky</i> . High Officials of the Kingdom of Poland in the Ruthenian Lands in 1434–1506: Sketching a Collective Portrait	162
<i>Yuriy Zazuliak</i> . Punishment, Grace, and Collective Responsibility in the Administration of Justice in the Fifteenth-Century Rus' Voivodeship	178
<i>Volodymyr Polishchuk</i> . Olizar Shylovykh, First Marshal of Volhynia (1463–86)	189

<i>Volodymyr Sobchuk</i> . Rivne Volost: Its Formation, Composition, and Owners (to the Mid-Sixteenth Century)	196
<i>Konstantin Erusalimsky</i> . The Ad Hoc Empire and Its Rivals: Problems with the Interpretation of Russian Political Discourses in the Sixteenth–Early Seventeenth Centuries	207
<i>Petro Kulakovskyy</i> . Prince Vasyl-Kostiantyn Ostrozky and Estate Managers in the Kyiv Voivodeship	217
<i>Ihor Teslenko</i> . “Hannibal from the House of Strozzi”: An Italian in the Service of the Prince Ostrozky	231
<i>Oksana Zadorozhna</i> . The Formation of Olevsk Volost by the Nemyrych Family and Its Territorial Composition (Sixteenth–Mid-Seventeenth Centuries)	248
<i>Natalia Starchenko</i> . Defending Our Rights, Privileges, and Freedoms: The Struggle for Domination in the Volhynian Dietine of 1593	259
<i>Leonid Tymoshenko</i> . The Episcopal Alternative to the Stavropigial Church Reform: Non-Stavropigial Confraternities of the Kyiv Metropolitan See in the Late Sixteenth–Early Seventeenth Centuries	277
<i>Margarita Korzo</i> . An Interpretation of the Decalogue in the <i>Instructive Gospels</i>	288
<i>Natalia Bilous</i> . “My Sinful Body, Taken from the Soil, Should Be Buried According to Christian Custom”: Burial Traditions of Seventeenth-Century Volhynian Burghers	296
<i>Oleksiy Vinnychenko</i> . <i>Infida pax</i> : Views of the Nobility of the Ruthenian and Belz Voivodeships on the Muscovite and Swedish Policies of the Polish-Lithuanian Commonwealth and King Władysław IV (1633–47)	309
<i>Tetiana Hryhorieva</i> . The Sultan’s Speech	322
<i>Tatiana Oparina</i> . Freedom and Faith in the Life of Anna Smelovska	334
<i>Henryk Litwin</i> . The Kyiv Standard-Bearer’s Appeal to the Jesuit General	350
<i>Frank E. Sysyn</i> . Ukrainian Nation Building in the Early Modern Period: New Research Findings	358
<i>Miroslaw Nagielski</i> . The Battle of Loiv as Depicted in the Chancellery Diary of Janusz Radziwiłł, Field Hetman of Lithuania	371
<i>Iaroslava Stratiy</i> . Innokentiy Gizel’s Concept of Sensory Cognition in the Context of the Scholastic Philosophical Tradition	389
<i>Larysa Dovha</i> . “Crypto-Protestant” Elements in the Penitential Poetry of Lazar Baranovych	402
<i>Giovanna Brogi Bercoff</i> . The Sermons of Antony Radyvylovs’kyj: History, Culture, Mentality	414
<i>Zenon E. Kohut</i> . “Ruthenian” or “Ukrainian”? Nation (<i>Narod</i>) in the Political Rhetoric of Hetman Petro Doroshenko	425
<i>Giovanna Siedina</i> . Yosyp Turoboisky’s “Poem” <i>Fasciculus Myrrhae</i> (1699)	435
<i>Ihor Skochyliias</i> . From the History of Noble Families in Galician Rus’: Varlaam Sheptytsky (1643–1715), Archimandrite of Univ and Bishop of Lviv	461

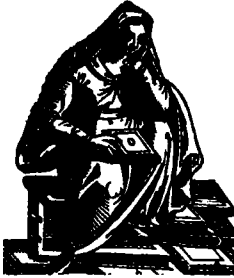
CONTENTS

<i>Liliya Berezhna</i> . How to Paint the Enemy? “Ours” and “Others” in Early Modern Ukrainian Iconography	472
<i>Myron Kapral</i> . Amicable Agreements and Bribes: Extra-Judicial Tools Protecting the Interests of the Lviv Shoemaking Guild (Seventeenth and Eighteenth Centuries)	489
<i>Oleksiy Sokyrko</i> . The Hetman’s Praetorians: Ivan Mazepa’s Court Troop Formations in the Late Seventeenth–Early Eighteenth Centuries	500
<i>Natalia Pylypiuk</i> . “A Mohylian Martyr for Golden Liberty”	511
<i>Kateryna Dysa</i> . “A Very Dangerous Crime”: Discussion of Adultery in Magisterial Law and Town Courts of the Volhynian and Podolian Palatinates (Late Seventeenth–Eighteenth Centuries)	525
<i>Tatiana Tairova-Yakovleva</i> . New Data for the Biographies of Two Cossack Hetmans	535
<i>Alfons Brüning</i> . Religious Conversions in Early Eighteenth-Century Ukraine	539
<i>Mykola Krykun</i> . The History of Sataniv in Eighteenth-Century Magistrates’ Books	559
<i>Maksym Yaremenko</i> . Demography versus Confessional Discipline: “Foreign” Priests’ Sons at Kyiv-Mohyla Academy in the Eighteenth Century	572
<i>Andrzej Gil</i> . Uniate Bishop of Kholm Maksymilian Ryllo’s Activities in Franciszek Potocki’s Braclav Domain in the 1760s and 1770s	588
<i>Leonid Zashkilniak</i> . Metamorphoses of Contemporary Clio (New Trends in World Historical Writing at the Beginning of the Twenty-First Century)	595
Contributors	605
Summary	610

Наукове видання

Theatrum Humanae Vitae

Студії на пошану Наталі Яковенко

Літературні редактори *Альона Артюх, Богдана Матіяш, Марта Олійник, Кость Горобенко*
Обкладинка *Тетяни Ласкаревської*
Художньо-технічний редактор *Майя Притикіна*
Коректор *Світлана Гайдук*
Верстка *Ірини Собко*
Асистент редакції *Анастасія Денисенко*
Відповідальний за випуск *Микола Климчук*

Підписано до друку 20.09.2012. Формат 70x100/16.
Гарнітура Newton. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 50,7+3,25 арк. кольор. вкл.
Умовн. фарбо-відб. 64,29. Обл. вид. арк. 55, 57. Зам. № 12-773

Видавництво «Laurus». Свідоцтво ДК № 4240 від 23.12.2011 р.
www.laurus.me
laurus.info@yahoo.com
Livejournal: laurus_books
Facebook: laurus

Надруковано у ПАТ «ВІПОЛ». 03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 4404 від 31.08. 2012 р.

